

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

О.М. Марченко

Етнологія народів світу

Навчальний посібник
для студентів гуманітарних факультетів і вищих навчальних закладів

Кропивницький – 2019

УДК 392 (100) (075.8)
М 30

Рецензенти:

Присяжнюк Ю.П., доктор історичних наук, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Пригарін О.А., доктор історичних наук, професор кафедри археології та етнології України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Марченко О.М.

М30 Етнологія народів світу: Навчальний посібник. – Кропивницький, ТОВ ПОЛІМЕД-Сервіс. – 2019. – 382 с.

ISBN 978-617-7365-15-9

Етнологія народів світу – навчальна дисципліна історико-етнографічного циклу, яка викладається у вищих навчальних закладах і розглядає походження, етнічну історію народів світу, особливості їхньої традиційно-побутової культури, занять, соціальний устрій, сімейно-шлюбні відносини, духовну культуру, сучасні етнічні процеси в регіонах світу.

Метою навчального посібника є не тільки теоретичне висвітлення матеріалу, а й ознайомлення з етнографічною спадщиною різних етносів усіх континентів земної кулі. Призначений для студентів гуманітарних спеціальностей, викладачів, вчителів, учнів та всіх, хто прагне розширити свій культурний світогляд, долучитися до своєрідних зразків матеріальної та духовної культури населення Землі.

Затверджено на засіданні вченої ради Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
Протокол № 12 від 27 травня 2019 року

ISBN 978-617-7365-15-9

УДК 392 (100) (075.8)

М 30

© О.М. Марченко, 2019

ПЕРЕДМОВА

Система історичної освіти передбачає набуття студентами цілісних знань і компетентностей про історико-етнографічну сферу суспільного життя народів світу минулого й сьогодення. Ці знання необхідні для фахової підготовки майбутніх учителів історії, географії, українознавства, суспільствознавства оскільки без загального уявлення про етногенез та етнічну історію народів світу, розуміння особливостей їхньої традиційно-побутової культури, специфіки громадського побуту, сімейно-шлюбних відносин, календарної обрядовості неможливе системне усвідомлення прикладного характеру історико-етнографічних знань, застосування професійних навичок у повсякденній педагогічній практиці.

Запропонований навчальний посібник “Етнографія народів світу” є переробленим і доповненим виданням щодо попередніх праць автора: “Етнографія слов'янських народів. Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів: Навчальний посібник. – Кіровоград, ПОЛІМЕД-Сервіс, 2009“ та “Загальна етнографія. Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів: Навчальний посібник. – Друге видання, перероблене й доповнене. – Кіровоград, ПОЛІМЕД-Сервіс, 2010“ і є результатом багаторічної творчої діяльності автора, пов'язаної з викладанням у Центральнотрапезькому державному педагогічному університеті імені В. Винниченка народознавчих дисциплін.

У посібнику включено сімнадцять тем, пов'язаних з етнографічним вивченням різних етносів народів Європи, Азії, Америки, Африки, Австралії та Океанії, крім українців, які вивчаються окремо. У них з'ясовуються основні етнологічні проблеми навчальної дисципліни, подається сучасна класифікація народів світу, розглядаються найважливіші етапи етнічної історії різних народів, розкривається історична динаміка господарства, занять етносів залежно від їхнього рівня розвитку, історичних традицій та природно-кліматичних умов проживання, висвітлюється соціальна структура та сімейно-шлюбні відносини суспільства, аналізуються матеріальна та духовна культура народів світу.

Після кожної теми вміщено список навчальних, довідкових, монографічних джерел з етнології та етнографії, які допоможуть студентам отримати необхідну додаткову інформацію про народи світу й забезпечити ефективне виконання самостійної роботи з курсу. Контрольні запитання й завдання після тем дадуть змогу студентам методично правильно з'ясувати подану інформацію й підготуватися до семінарських занять та індивідуальної роботи.

Основною метою посібника є не тільки теоретичне висвітлення матеріалу, а й ознайомлення студентів з етнографічною спадщиною народів відповідних регіонів, розширення культурно-світоглядних горизонтів молоді, залучення їх до найкращих і своєрідних зразків матеріальної та духовної культури населення Землі.

Отримані знання з курсу допоможуть студентам в організації уроків з етнології, народознавства, історії України, всесвітньої історії, історії світової культури, географії, у позаурочній роботі з учнями (пошуковій, гуртковій), у туристичних подорожах у країни світу, при зустрічах з іноземними друзями, діловому спілкуванні та інше.

Для закріплення й поглиблення вивченого матеріалу наприкінці видання подано словник етнографічних категорій (термінів і понять), вказана рекомендована література. Така побудова роботи сприятиме ефективному вивченню та сприйняттю основних проблем етнології.

Навчальний посібник спонукає до активної творчої роботи й рекомендований тим, хто прагне самостійно навчитися аналізувати, оцінювати, порівнювати основні тенденції етнографічного розвитку народів світу.

Тема 1. Теоретичні проблеми етнологічної науки

План

1. Поняття, предмет і завдання етнології.
2. Зв'язок етнології з іншими науками.
3. Основні етнографічні джерела та методи дослідження.
4. Форми первісних вірувань у народів світу.
5. Типи сім'ї та форми укладання шлюбів у народів світу.

1. Поняття, предмет і завдання етнології. Кожна наука має конкретне коло питань, проблем і завдань, на основі яких і формується її назва та визначення. Вивченням народів світу займається наука, яка має у різних країнах різні традиції назви. Так, у Франції та низці інших країн вона отримала назву "*етнологія*" (від давньогрец. "етнос" – народ, "логос" – слово, у значенні "наука", "вчення" (тобто, наука про пізнання народів, прогресу й цивілізацій). Вважається, що термін "етнологія" вперше вжив у 1784 р. А. Шаван для вивчення цивілізаційного розвитку народів. Подібне застосування назви нової науки про народи та культури пов'язане з іменем Ж. Ампера, який у класифікації гуманітарних наук 1830 р. окремо визначив і етнологію, розташувавши її між історією та археологією. У Німеччині, Австрії, Данії, Швеції, Норвегії історично було прийнято подвійну назву для цієї науки "*фелькеркунде*" (volkerkunde) – вивчення неєвропейських ("примітивних") народів та "*волькскунде*" (volkskunde) – дослідження етнографії "розвинених" народів і, насамперед, свого власного. У Великобританії та країнах Британської співдружності, вона стала називатися "*соціальна антропологія*" (робила акцент не на культуру, а на соціальні інститути), у США та інших країнах Американського континенту – "*культурна антропологія*" (завдання – вивчення культурних особливостей різних спільнот), які разом із фізичною антропологією розглядаються як наука про людину взагалі. У подальшому зближення американської та британської парадигм призвело до формування більш-менш єдиної наукової дисципліни – "*соціально-культурної антропології*".

У Російській імперії наука про народи мала назву "*народознавство*", яке охоплювало не тільки етнографію, але й фольклористику, народну педагогіку, міжетнічні відносини, власне історію тощо. На початку 1930-х років у СРСР термін "етнографія" став офіційною дефініцією радянської науки про народи, тоді як термін "етнологія" був оголошений буржуазним. *Етнографія* (від грецького "етнос" – плем'я, народ, "графо" – пишу) трактувалася, як історична, суспільствознавча наука про походження, етнічну історію, розселення народів світу, формування специфічних особливостей їхньої культури та побуту на всіх етапах історії людства. У деяких слов'янських країнах також був поширений термін етнографія у певних варіаціях, наприклад, у Чехії, Словаччині – narodopis, у Польщі – ludoznawstwo та інше.

На сучасному етапі в Росії, Україні, Білорусі, низки інших країн терміни "етнологія", "етнографія", "народознавство" певною мірою вживаються як синонімічні для характеристики науки, що вивчає специфічні ознаки, функції та закономірності становлення й розвитку етнічних спільнот, і вибір назви нерідко залежить від суб'єктивного бачення самого дослідника. Водночас, існує різне тлумачення цих понять. Так, етнографією позначають науку описову, яка вивчає здебільшого побутову культуру та інші характеристики традиційних суспільств, а етнологією – науку, якій належить пріоритет у теоретичній розробці проблем, пов'язаних із виникненням та етнічним розвитком як окремих народів, так і всього людства, прогнозування етнічного розвитку сучасних суспільств. Хоча такий поділ досить умовний, бо етнографія не виключає узагальнень теоретичного плану, так само як етнологія застосовує методи опису.

За навчальними планами Міністерства освіти і науки України народознавчі дисципліни заведено поділяти на дві частини: “*Етнографію України*”, або “*Етнологію України*“, яка вивчає походження, заняття, побут, сімейно-шлюбні відносини, матеріальну та духовну культуру українців та інших етнічних груп, які населяють Україну та “*Загальну етнографію*”, або “*Етнологію народів світу*“, яка досліджує етнологічні та етнографічні аспекти етнічних спільностей та різноманіття культур народів світу.

Головним об’єктом вивчення етнології народів світу є етноси та інші етнічні спільності. Що таке етнос (народ, етнічна група)? Представники *примордіалізму* стверджують, що етноси є давніми, природними явищами, які мають деякий набір об’єктивних, спільних для них ознак (мова, зовнішній вигляд, традиційна культура та інше), на основі чого у них формується усвідомлення своєї єдності. Водночас вказується, що кожна з цих ознак сама по собі визначальною не є, якщо вона характерна і для інших етносів, але разом вони складають той оригінальний набір, за яким один етнос відмінний від іншого. Прихильниками цього напрямку були **Ю.В. Бромлей, Л.М. Гумільов, В. Мюльман** та інші. У російській науці примордіалістські теорії поділяють на два напрямки:

- *соціобіологічний* (**С.М. Широкогоров**), де етнічна ідентичність закладена у генетичному коді людини з моменту її народження. І саме ця біологічна сторона людської природи й зумовлює багато пов’язаних із нею явищ суспільного життя.

- *еволюційно-історичний* (**С.В. Соколовський**) розглядають етноси не як природні, а як соціальні спільноти та категорії, що сформувалися у результаті суспільно-історичного розвитку під впливом конкретних соціально-історичних умов, що дозволяють виділити зміст та істотні риси культури цих спільностей та окремих індивідів, надбаних у результаті процесів соціалізації та інкультурації.

У сучасній світовій науці примордіалізм має небагато прихильників. Серед них можна назвати **К. Гірца, Е. Сміта, С. Грінберга, Т. Парсонса**, які стверджували, що етнічна ідентичність повинна мати об’єктивні підстави, і ними вбачали мову, звичаї, релігію та інші.

Більшість іноземних учених етноси розглядають як, насамперед, етнічні спільності, а потім уже соціальні. У радянській, а подекуди й у сучасній російській науці все якраз навпаки. Етноси вважаються соціальними спільностями, у кращому разі вони сприймаються етносоціальними спільностями. У такому трактуванні увага концентрується здебільшого на спільному соціальному походженні членів спільноти, їхній соціальній належності, соціальних зв’язках та етносоціальній свідомості, інтернаціональних почуттях та інше. Були вчені, які вважали етноси не суто соціальними, а, головню, історичними, культурними, географічними, біофізичними, біосоціальними чи етнобіологічними спільностями. Це **М.О. Бердяєв, В.І. Вернадський, Л.М. Гумільов** та деякі інші. Докладно про теорії етносу буде розглянуто у наступній темі.

У сучасній етнології сформувався ряд нових підходів, які можна назвати як постмодерністські концепції етнічності. Це конструктивізм, інструменталізм, ситуаціонізм, мобілізаціонізм. Відмінності між ними досить умовні й можна звести до конструктивістського трактування феномена етнічності, де етнос є конструкт свідомості, а не реальність, це один із видів “уявних спільнот”.

Конструктивізм – науковий напрям у вивченні етносу, що представляє етнос як конструкт, який утворюється з допомогою інтелектуального впливу окремих особистостей (культурних та владних еліт). Етнос формується з допомогою певних культурних маркерів, спільних для даного етносу (колір шкіри, мова, релігія чи будь-які інші ознаки). Отже, етнос постає як “новаторський акт творчої уяви”. Розробники: **Б. Андерсон, П. Бурдє, Е. Геллнер, Е. Хобсбаум**, у Росії – **В.О. Тишков**. Так, за Андерсоном нація – це продукт творчості, уяви людей. На думку Геллнера, нації – штучні, фальшиві, які не мають нічого спільного

з реальністю повсякденного досвіду. За Тишковим етнос – це група людей, члени якої поділяють спільну назву й елементи культури, мають спільне походження та історичну пам'ять, володіють почуттям солідарності, і всі ці ознаки – результат особливих зусиль, особливо процесу національної розбудови. Недоліками цього напряму вважають підвищену ідеологізованість, зайву прихильність до функціонального (теологічного) трактування, перебільшення ролі етнічних еліт, нездатність пояснити системну стійкість етноідентичностей тощо.

Мобілізаціонізм заявляє, що етнічність, зазвичай, не є актуальною для індивіда, вона ніби перебуває у “сплячому” становищі, особливо в рамках індивідуальної свідомості. Але у критичних випадках, як засіб досягнення інтересів групи, вона мобілізується у тому числі й у вигляді “масової етнічної істерії”, являючи собою різновид колективної свідомості. У рамках цієї концепції вивчаються причини та умови етнічної мобілізації, роль еліти в ній, використання нею групових рис і символів, щоби довести спільність групи, а також значення держави у цих процесах.

Ситуаціонізм не прагне пояснити природу етносу, а розглядає його як даність, зосереджуючи увагу на функціонуванні етносу і його частин у різних умовах (ситуаціях), а також на тому, як існування феномена етнічності забезпечує потреби індивіда і груп. Стверджується, що етнічна належність індивіда ситуаційна, оскільки саме поняття “етнос” досить розпливчате. Етнічність побутує у найрізноманітніших просторово-часових формах і питання, що є власне етносом, а що етнолокальною групою, племінним утворенням, субетносом не має однозначної відповіді. У більшості випадків належність до них залежить від політики й панівної теорії. Індивід виявляється у тій чи іншій групі залежно від ситуації, в одних випадках є можливість довільного вибору (не обов'язково вільного), в інших ця належність вказується ззовні й залежить від того, що у даний момент вважається етносом (народом, національністю, нацією). Усе це робить існування етнічної спільності реальністю відносною, а не реальністю об'єктивною.

Інструменталізм, представники Д. Белл, Г. Вулпе, Н. Глейзер, Д. Мойніхен, у Росії – М.М. Губогло, Г.С. Денисова зосереджували свою увагу не на вивченні об'єктивної основи існування етносу, а лише на ролі останнього у культурі. У рамках даного підходу етнічність вважається інструментом, з допомогою якого люди домагаються тих чи інших цілей. Етнічна ідентичність, вважають інструменталісти, – це ситуативна роль, її свідомий вибір, який робить людина або група осіб для досягнення політичної влади або цілей економічного характеру. В етнології ця концепція покликана була пояснити зростання національних рухів у сучасному світі. У разі конфлікту (а конфлікт, мається на увазі творцями цієї концепції, якщо не постійний, то виникає часто) під час забезпечення своїх інтересів група використовує символи, які набувають етнічного значення. Водночас характер самих символів не важливий, головне те, що вони служать для неї об'єднавчим чинником.

Загалом, можна зазначити відсутність у сучасній науці про народи прийнятою більшістю дослідників концепції етнічності. Примордіалізм можна використовувати більш до етносів традиційного суспільства, постмодернізм – до етносів розвинутого індустріального (постіндустріального) суспільства, коли широкі можливості впливу на характер етнічних процесів завдяки ролі засобів масової інформації та їх доступності, грамотності населення, розробленості технологій впливу на свідомість мас, у тому числі й у рамках державної політики. В одних суспільствах політика правлячої верхівки визначає управління етнічними процесами, в інших, з огляду на ті чи інші причини, її значення не настільки значимо. Щодо феномена етносу та етнічності на сучасному етапі слід очікувати появи нових теоретичних тлумачень, що аж ніяк не означає хибність колишніх. Наприклад, оригінальною є синтетична (поєднує примордіалізм із

постмодернізмом) концепція **Е.М. Колпакова**, на думку якого під час формування етносу об'єднавчим є об'єктивні чинники – спочатку єдність походження й територія, що трансформуються з часом єдностями культури, мови, ідеології (релігії) та інше. З часом етнічна самосвідомість стає самодостатнім чинником, вона вже не обов'язково показує якусь реальну єдність, і у цій ситуації будь-які ознаки можуть осмислюватися як етнічні.

Етноси є найдавнішими природними людськими спільностями, котрі виникли ще до появи станів, верств населення й держав. Етноси є індивідуальним, унікальним, неповторним феноменом. Вони різняться один від одного не лише за своєю формою, а й за своїм змістом, сутністю й характером. І саме ця неповторність і оригінальність форм та змісту етносів робить людство таким різноманітним і мозаїчним.

Основними ознаками етносу найчастіше вважаються:

➤ *Спільне походження*, яке може бути як реальним, так і міфічним. Істотну роль у цих уявленнях відіграють етнічні символи. Ними можуть бути окремі історичні особистості як “батьки нації”, імена яких нерідко трансформуються в етноніми – хан Узбек для узбеків, генерал Болівар для болівійців; природні об'єкти: гора Фудзіяма – у японців, Арарат – у вірмен; будівлі та споруди: Білий дім – для американців, Кремль – для росіян.

➤ *Етнічна територія*, яка має значення для етносу, головню, у часи його формування, пізніше він може розселитися на інші території з різних причин чи навіть втратити її й жити серед інших народів (це було характерно для євреїв до 1948 р., коли було створено власну країну Ізраїль, зараз – для ромів). Проживаючи на території, народ вважає її рідною, пов'язує з нею свою історичну долю. Природні умови території іноді сприймаються як символи етнічності (українська калина, російська береза, канадський клен, японська сакура).

➤ *Мова*, як засіб спілкування, розвитку важливих форм духовної культури. Вона тісно пов'язана з етнічною належністю. Інколи назва народів збігається з назвою їхніх мов. Люди, які поміняли мову у другому, третьому поколінні можуть змінити й етнічну належність. Члени одного етносу, особливо тих його частин, які опинилися в інших країнах, можуть розмовляти різними мовами (українці, білоруси, казахи поряд із власною мовою розмовляють російською), як і різні етноси можуть користуватись однією мовою, наприклад, англійська мова є рідною, крім англійців, для англоавстралійців, англоновозеландців, американців США, частини канадців; німецька мова рідна не тільки для німців, але також для австрійців, ельзасців, частини швейцарців; іспанською мовою розмовляють багато народів Латинської Америки, португальською, окрім португальців, – бразильці.

➤ *Державна або соціально-територіальна організація*, що необхідна для стійкого існування й розвитку етносу. Держава є важливим чинником формування націй із різнорідних в етнічно-мовному й расовому типах груп населення низки країн Азії, Африки, Америки, які мають складний етнічний склад. Назви багатьох держав пов'язані з етнонімами – Франція, Німеччина, Італія, Норвегія, Україна та інші. Водночас у багатьох державах, навіть якщо в основі їх назви лежать етноніми, проживають народи, етнічна територія яких є повністю в їх межах. Наприклад, Іспанія є основною етнічною територією не тільки іспанців, але й каталонців, галісійців і басків, в Україні – для кримських татар, у Росії – для сотні корінних народів. Державність може відігравати важливу роль в етнічних процесах. Історія знає чимало випадків, коли в результаті спільного проживання різноетнічне населення країни консолідувалося в єдину етнічну спільність. Водночас *політтонім*, тобто назва людей щодо їх державної належності, перетворюється на етнонім, наприклад, американці, росіяни, нігерійці, китайці.

➤ *Менталітет* (психічний склад, національний характер) – особливості сприйняття етносами природних і суспільних явищ, специфіка їхньої поведінки у

тих чи інших ситуаціях (особливу роль за цих обставин відіграє темперамент), умови життя людей, їхнє виховання, світогляд, смаки, звички, ціннісні орієнтації та інше. Наприклад, ми сприймаємо німців педантичними, англійців стриманими, євреїв кмітливими, іспанців, італійців імпульсивними, естонців розсудливими. Хоч народи світу й різняться своїм менталітетом, але у кожного з них вони не настільки унікальні, щоби бути етнічною ознакою. Національний характер не закладений у людині споконвічно, він визначається вихованням, і якщо оточення орієнтоване на інші норми поведінки, то саме такими вони будуть в індивіда з цього середовища незалежно від його “біологічної” етнічності.

➤ Побут і культура. Хоча матеріальна культура однорідна в етносів, що перебувають на однаковому соціально-економічному рівні розвитку й подібних природних умовах або проживають поряд, відмінності лише у деталях. Духовна культура є неоднорідною в різних груп одного етносу (є обласні, станово-професійні відмінності). Зараз іде процес витіснення традиційної культури сучасною (професійною, масовою) з усе більшим переважанням у неї ролі не етнічних, а інтернаціональних елементів. Особливо це зустрічається серед пограничних народів, мешканців великих агломерацій. Цей процес проходить повільніше, ніж нівелювання матеріальної культури. Тому, вивчаючи етнічні спільності, треба робити нахил не на спільність культури, а на її своєрідні елементи й на культурно-побутові особливості.

➤ Етнічна самосвідомість, або етнічна ідентичність – усвідомлення своєї єдності й відмінності від інших спільностей, яке виражається в етнонімі. Вона довго зберігається навіть за політичного роз’єднання й мовної асиміляції.

➤ Ендогамія (гомоетнічні шлюби) – забезпечує відтворення і стійкість існування етносу, тому народи прагнуть укладати шлюби у межах своєї спільності: соціальної, конфесійної, расової та ін. Але це відносна ознака, оскільки на сучасному етапі збільшується кількість міжетнічних шлюбів і в більшості народів етнічна ідентичність потомства визначається за батьком (матрилінійна спорідненість, наприклад, є у ашкеназів, мінангкабау, ашантійців та інші).

➤ Етнічна історія – кожен народ має свою історичну модель становлення, формування, розвитку, своїх героїв, культуру. Вона часто переплітається з політичною, економічною, військовою історією даного етносу та сусідніх народів.

➤ Релігія – у деяких випадках можна спостерігати зв’язок етнічної та конфесійної належності. Це характерно для так званих національних релігій (синтоїзм – японська релігія, юдаїзм – для євреїв) у середовищі яких вважається, що їх adeptами не можуть бути представники інших народів. Але стверджувати, що кожен етнос має свою релігію, не доводиться. Понад 60% вірян світу сповідують християнство, іслам, буддизм, які діляться на напрямки й секти. І, з одного боку, у складі певної релігійної течії можуть бути представники різних народів – з іншого, носії одного етносу можуть сповідувати різні релігії. Наприклад, протестантизму дотримуються багато народів Європи, але серед цих же народів нерідко трапляються католики, православні та інші релігії. Відсутня чітка межа між віруваннями “первісних” народів – конфесійна класифікація у тому чи іншому регіоні їхнього проживання не збігається з етнічною. Конфесійний чинник багато важить у процесах етногенезу, оскільки він може сприяти утворенню етносів. Так, на Балканах серед південних слов’ян при єдності сербсько-хорватської мови й близькості традиційної культури, православне населення сформувалося у сербський етнос, католицьке – у хорватський, мусульманське – у боснійський. У такій ситуації конфесійна назва може стати етнонімом. Наприклад, серед арабів Лівану виділяються “етноконфесійні групи” з перспективою трансформації в самостійні етноси: мароніти – християни-католики антиохійського обряду і друзи – мусульмани, послідовники однієї із шіїтських сект.

➤ *Раса* (європеїди проживають головним чином у Європі, монголоїди – у Азії, негроїди – в Африці, хоча зараз через міграції населення расова спільність усе більше не збігається з етнічною).

Попри існування багатьох визначень етносу, пропонуємо такі:

Етнос – це усталена сукупність людей, яка виникла історично, і має спільні риси культури, мови, психіки, котра фіксується у самоназві (етнонімі) і має відчуття своєї єдності й водночас відмінності від інших етнічних спільностей (визначення Ю.В. Бромлея, яке панувало у радянський період).

Етнос – є така спільність людей, яка може ґрунтуватися на різних видах соціальних зв'язків – спільності походження, мови, території, державної належності, економічних зв'язків, культурного укладу, релігії (С.А. Токарев).

Етнос – це позачасова (етноси – це не лише сучасні покоління, а й минулі та прийдешні), позатериторіальна, позадержавна (зараз важко знайти етнос, усі члени якого б проживали у кордонах однієї держави або чітко окресленій території) спільність людей, об'єднаних спільним походженням (реальним або міфічним), культурою (або деякими її елементами), мовою, історією (справжньою або вигаданою), традиціями й звичаями, самосвідомістю та етнонімом.

Етнос – це одиниця біосоціальної структури людства, популяція виду “людина”, яка формується й обмежується не природними (географічні умови, біологічні процеси), а соціальними явищами (мова, етнічна культура, ендогамія, етнічний стереотип поведінки); етноси є універсальною формою існування людських спільностей.

Протягом писаної історії етноси розвивалися у кількох формах, головними з яких вважаються: *рід* (союз кровних родичів) – *плем'я* (характеризується кровною внутрішньою структурою, порівняно невеликим розміром, подібною культурою й побутом, єдиною історичною долею) – *народ (етнос)* – *нація* (велика етнічна чи загальногромадянська спільність, незалежно від її етнічного складу, із розвинутою соціальною структурою, має чіткіші риси національного характеру та етнічної самосвідомості, її формування історично збігся з розвитком буржуазних відносин і становленням національних держав).

Можливий і інший підхід до визначення форм існування етносу: *мікроетнос* (окрема особа, родина); *субетнос (етнографічна група)* – частина етносу, яка вирізняється специфікою мови (діалектами), культури, побуту, має самоназву й подвійну самосвідомість (наприклад, лемки, бойки, гуцули в Україні, сілезці, кашуби у Польщі, ходи у Чехії); *мезоетнос (етнічна чи національна група)* – частина етносу, яка перебуває у якійсь окремій країні (наприклад, греки у Туреччині, алжирці у Франції. Інколи цей термін застосовують до національностей, що не утворюють своєї держави, але на своїх етнічних територіях вони формують більшість (баски у Франції та Іспанії, курди в Іраку, Туреччині, белуджі в Ірані). Цим терміном визначають також усі національності даної країни, крім основної; *макроетнос* – якийсь етнос загалом (наприклад, французи, як такі, ірландці, німці); *мегаетнос* – сукупність кількох споріднених етносів (наприклад, слов'яни, араби); *метаетнос* – сукупність кількох різних етносів у межах однієї поліетнічної держави, тобто об'єднані громадянством (наприклад, американці, індійці, індонезійці, росіяни, нігерійці).

Фігурують різні підходи щодо визначення предмета курсу. Одні вчені намагалися обмежити завдання етнографії вивченням лише архаїчних явищ, інші розглядали етнологію (етнографію), як свого роду наддисципліну, що претендує на вивчення майже всіх компонентів життєдіяльності суспільства.

Головним предметом “Етнології народів світу” є вивчення походження, етнічної історії, розселення (міграції) народів світу, системи їхнього життєзабезпечення й адаптації до природно-географічного (екологічного) середовища; дослідження антропологічного, етнолінгвістичного, демографічного

складу окремих країн і всього світу; з'ясування етнопсихологічних особливостей різних народів; формування етнічної картини світу; реконструкція давніх форм суспільного життя й культури з пережитків цих форм, які збереглися у сучасних відсталих у соціально-економічному розвитку народів; вивчення нинішнього становища етнічних традицій, оцінка їх позитивної чи негативної ролі в житті людей; аналіз різних аспектів сучасної перебудови побуту й культури; формування матеріальної й духовної культури окремих етносів та порівняння їх етнокультурних моделей і ціннісних систем; розгляд особливостей етнічної ментальності (національного характеру); аналіз традиційних систем родинних стосунків, виховання й поведінки різних етнічних спільнот та процеси їхньої модернізації; вивчення сучасних етнічних процесів, тобто змін у процесі історичного розвитку окремих етнічних ознак і народів загалом; аналіз системи міжетнічних контактів і міжкультурних зв'язків між народами та особливості їхнього розвитку.

Звичайно, що окреслене предметне поле етнології може бути розширене, адже вчені постійно піднімають нові й нові проблеми, пов'язані з етнічним розвитком людства, наприклад, зв'язок людини з екологією, психологією, питання методології, міжетнічних відносин, природа етнічних конфліктів та інше.

Вивчення матеріалу курсу можна поділити на такі **розділи**:

1. Етногенез та етнічна історія – вивчає походження й розвиток етносу, зміни етнічних спільностей, процеси й результати міжетнічних відносин та інше.

2. Чисельність, розселення, зовнішній вигляд етносів Землі, їхня мовна належність.

3. Основні заняття етносу – допомагає розібратися у характері виробництва, суспільній структурі досліджуваного народу.

4. Матеріальна культура – вивчає знаряддя праці, поселення, будинки, одяг, прикраси, традиційне харчування, їхні загальні й особливі риси.

5. Соціальна організація (рід, громада, сім'я та інше), сімейно-шлюбні відносини, методи виховання дітей, норми поведінки, звичаєве право.

6. Духовна та соціонормативна культура – досліджує традиційні звичаї, соціальні норми, етикет, обряди (весільні, родильні, поховальні, календарні), свята, релігію, вірування, фольклор, музику, танці, прикладне мистецтво, що передаються від покоління до покоління.

“Етнологія народів світу” вирішує такі **завдання**:

❖ сама розв'язує проблеми історії людства й окремих народів дописемного періоду й тих народів, що не мають писемності;

❖ дає матеріал для інших наук;

❖ курс допомагає розібратися в актуальних проблемах сьогодення: питаннях міжетнічних, міжнаціональних відносин, інтеграції, асиміляції народів, виступає проти расизму, шовінізму, крайнього націоналізму та інших людиноненависницьких теорій;

❖ дає уявлення про загальнолюдські цінності, багатство й різноманітність культур Землі, допомагає людям розширити свій кругозір, світогляд, духовно збагатитися;

❖ курс призначений не тільки на засвоєння певних теоретичних знань, а й допомагає навчитися практично застосовувати їх у педагогічній діяльності та повсякденному житті (створення народознавчих гуртків, куточків, музеїв, проведення етнографічних експедицій, подорожей в інші країни з туристичними чи діловими цілями, зустріч іноземців та інше).

2. Зв'язок етнології з іншими науками. Предмет етнології об'єктивно зумовлює її тісний взаємозв'язок з іншими науками та виокремлення на цій основі нових наукових дисциплін і напрямків. Це спричинено широким використанням

етнографами методів та результатів дослідження різних природничих і гуманітарних наук: антропології, археології, історії, лінгвістики, фольклористики, психології, географії, культурології, соціології, релігієзнавства, політології та інше, які, водночас, активно застосовують у своїх цілях теоретичні напрацювання науки про етнос. На цій основі закономірною стала поява суміжних наукових і навчальних дисциплін, які, виробляючи власний понятійно-категоріальний апарат, методологію і предметне коло дослідження, перетворюються на самостійні галузі знань. Така диференціація є загальною тенденцією розвитку сучасної науки.

У сучасній закордонній та вітчизняній науковій літературі досі немає чіткого розмежування предмета дослідження етнографії, етнології та антропології. Як наслідок, відгалуження антропології (соціальна, культурна, структурна, фізична) майже автоматично замінюються відповідником “етнологія”. Остання має ширше предметне коло, ніж антропологія, яка не торкається проблем, пов’язаних з етнічністю, етногенезом, демографією, міграціями та іншими аспектами етнічного розвитку народів. У своїх наукових розробках етнологи використовують емпіричний матеріал як етнографії, так і антропології (дані, що стосуються походження рас, їхньої диференціації й територіального розміщення; расові ознаки використовуються під час вивчення процесів етногенезу, етнічних стосунків між окремими народами), які, так само, застосовують методика польових досліджень і теоретичні напрацювання етнологів у побудові власних теоретичних конструкцій. Етнологи у своїх дослідженнях використовують прямі етнографічні матеріали для характеристики сучасних народів і побічні, які є збереженням певних архаїчних пережитків серед сучасних спільнот (дають інформацію про етнічні процеси, міжетнічні зв’язки, сімейно-шлюбні відносини, заняття народів та інше). Значну роль у процесі розгляду духовної культури етносів мають матеріали **фольклористики** (усна словесність, музична, хорова, обрядова та інші види народної творчості).

Археологічні матеріали (зброя, побутові й культові речі, посуд (часто виступає ідентифікатором окремих етнічних спільностей), поселення, могильники) складають головне, а, іноді і єдине джерело інформації про життя народів у давній період. Археологічні джерела допомагають нам з’ясувати, чим займалися наші предки, в яких умовах проживали, чим харчувалися, у що вірили. Матеріали палеозоології та палеоботаніки також дають уявлення про етапи формування й територіальне поширення різних господарсько-культурних типів.

Етнографічна наука тісно взаємодіє з **історією**. Ці науки разом вивчають походження етнічних спільностей, тільки етнографія досліджує народи “дописемного періоду” (до VI–IV тис. до н.е., залежно від регіону), або племена, які не знали писемності, а історія – писемну епоху (її головне джерело – писемні акти). Надалі історик постійно торкається проблем етнічного характеру, які розглядає у комплексі з іншими сферами суспільного життя. Етнограф же оперує історичними даними (літописи, хроніки, свідчення мандрівників, твори вчених, архівні матеріали) передусім для глибшого розкриття етногенетичних та етнокультурних явищ, водночас слід виокремлювати міфи від реальних подій, а також вміти прослідкувати як ідеї одних народів запозичувалися та впліталися у контексті історичного розвитку інших спільностей.

В останні десятиліття активно розвивається **історична етнологія**, основним завданням якої є вивчення походження та етнічної історії як усього людства, так і окремих народів.

Етнологія та соціологія мають спільне предметне поле дослідження – етнічні спільності. Водночас, **соціологія** – це наука, яка вивчає всі сторони соціального співжиття людей у спільнотах і союзах. Етнологія звертає більшу увагу на вивчення як загальних закономірностей, так і специфічних особливостей розвитку етносів. На стику цих двох наук сформувався окремий науковий напрямок –

етносоціологія, яка досліджує параметри соціальної структури народів, значущі явища культури різних етносів, взаємозв'язок змін у культурі та суспільстві, закономірності й особливості міжетнічних стосунків.

Зв'язок між етнологією та **політологією** досить різнобічний. Політологія, яка вивчає політику, політичні та владні системи, їхню роль і функції у житті суспільства, міжнародні відносини, формує політичну культуру етнічних спільнот для забезпечення прав, потреб та інтересів, як самих народів, так і осіб й спільностей, які проживають на території окремих держав. Нині з'явився новий науковий напрям – **етнополітологія**, який, використовуючи матеріали та теоретичні розробки етнологічної науки, дає можливість по-новому подивитись на історію людства, збагнути величезну самоцінність етнонаціональних спільностей, побачити їх нерозривний зв'язок із політикою, зрозуміти природу етно- та національно-визвольних змагань, з'ясувати сутність, характер, місце і роль етніцизму та націоналізму, виявити взаємозв'язок та взаємодію особистих, етнічних, національних, державних і вселюдських інтересів і цінностей, з'ясувати причини загострення і шляхи врегулювання етнополітичних конфліктів тощо.

Етнологи активно використовують дані **географії** про природно-кліматичні умови життя окремих етносів (клімат, рельєф, фауна, флора), які значною мірою визначають специфіку їхнього господарства, побуту, територіальне розташування, чисельність, щільність населення та інше. На стику цих наук оформилася наукова дисципліна – **етногеографія**, яка вивчає географічне розміщення етнічних спільностей і всіх складових їхньої культурно-історичної, соціально-економічної, політичної, біологічної своєрідності й подібності, досліджує етнотериторіальну структуру населення світу та окремих його частин – материків, країн, міст, визначає напрямки етнічних міграцій, з'ясовує природу етнічних процесів та інше.

Поєднання етнографії з **екологією** зумовлюється посиленням уваги до вивчення традиційних і сучасних систем, існування народів у певних природно-кліматичних та соціально-економічних умовах, а також з'ясуванням впливу довколишнього середовища на стан здоров'я людей. На стику цих наук виник новий науковий напрям – **етноекологія**, що досліджує вплив людей на екосистему протягом всієї історії людства, який вів в окремі періоди або до руйнування природного середовища, або до гармонійного розвитку людства та окремих етнічних спільнот з природою. Вивчає також залежність традиційно-побутової культури народів від стану природного середовища.

У вивченні процесів етногенезу важливе значення має **лінгвістика** (наука про мову), оскільки мова є важливою ознакою етносу. Зараз сформувалася самостійна наукова дисципліна – **етнолінгвістика**, яка вивчає зв'язки між мовними та культурними явищами, досліджує взаємодію етнокультурних та етнопсихологічних чинників у функціонуванні та еволюції мови, її роль у формуванні етнічних спільнот, розглядає народну культуру через різні її форми та жанри (лексику, фразеологію, фольклор, обряди, звичаї, вірування)

Етнологія має тісний зв'язок із **педагогікою**, який полягає у вивченні систем виховання окремих народів. **Етнопедагогіка**, як галузь педагогіки чи самостійний науковий напрям, формує певні правила і навички співжиття у суспільстві через, насамперед, духовні надбання рідного народу: народний світогляд, філософію, мораль, етику, естетику та інше.

Зараз відбувається поєднання етнології з багатьма природничими та гуманітарними науками, що призводить до появи нових наукових дисциплін: **етнопсихологія** – вивчає психологічні особливості різних народів і культур, етнічні стереотипи, досліджує закономірності формування і функціонування національної свідомості; **етнодемографія** – досліджує чисельність, статевий, віковий склад народів світу, їх відтворення на різних етапах історичного розвитку; **палеоетнографія** – аналіз життя етнічних спільностей в епоху кам'яного віку;

етнокартографія – вивчає інформацію про розміщення етносів на історичних картах різних епох, етнографія міста, етнографія сучасності, етнографія дитинства, етнографія харчування, етнографія спілкування (**етноетикет**); **етномедицина** – вивчає за письмовими та усними джерелами досвід традиційної медичної практики різних народів з культурної та релігійної точок зору, а саме: тлумачення причин захворювань і методів лікування з використанням кліматичних, рослинних, мінеральних, тваринних та інших оздоровчих факторів, а також шляхом духовних практик; **етноботаніка** – досліджує, як рослини використовуються і сприймаються у людських суспільствах, включаючи рослини для їжі, медицини, пророкувань, косметики, фарбування тканин, для будівництва, як гроші, одяг, ритуали, їхня роль у соціальному житті. Ці наукові напрямки сприяють поглибленому вивченню окремих аспектів культури й побуту етносів.

3. Основні етнографічні джерела та методи дослідження. Головним етнографічним джерелом виступає **безпосереднє** або **польове спостереження**, яке проходить серед людей певного етносу. Польові матеріали, як правило, збирають у сфері господарського життя, матеріальної та духовної культури (традиційної й сучасної). Виділяють два методи польової роботи: **експедиційний** (може бути тривалий (кілька місяців, один-два сезони) і короткотривалий (кілька тижнів або днів), у процесі якого поглиблено досліджується якась тематична (конкретна) проблема традиційно-побутової культури певного етносу та **стаціонарний** (довготривалий, що діє впродовж 14–15 місяців, тобто “етнографічний рік“, перші 2–3 місяці слугують для знайомства та адаптації етнографа) – таке довготривале перебування серед представників певного народу дає змогу всебічно вивчити їхню культуру та побут.

Щоб охопити якомога більшу територію досліджуваної етнічної спільності, широко застосовуються **маршрутні, кущові та змішані** експедиції. Маршрутна експедиція відбувається за чітким узгодженим планом, проходить певну відстань від одного населеного пункту до іншого. Під час кущової експедиції вибирають базовий населений пункт, де проводять основний збір матеріалів, час від часу виїжджаючи у довколишні села. Змішана експедиція поєднує елементи перших двох. Для етнографічних експедицій розробляється програма польової практики, де вказуються мета, завдання, місце, строки, склад учасників, коло питань, які треба дослідити, визначаються засоби та способи збору, обробки, аналізу зібраних матеріалів та інше.

Недоліком стаціонарних досліджень є значні витрати на їх проведення. Слабкість методики тривалих експедицій (особливо для студентів та викладачів) – головним чином літній час проведення, що виключає пряме спостереження життя народів в інші пори року. Для вивчення сезонних етнографічних явищ у певних етносах, наприклад, зимових свят, обрядів чи весняних аграрних робіт, потрібно змінювати графік навчального процесу. Вадюю короткотривалих експедицій є те, що вони проводяться для вивчення окремих питань побуту та культури народів або з'ясування даних попередніх експедицій, а тому на основі зібраного таким методом етнографічного матеріалу не можна дати комплексну характеристику досліджуваних явищ.

Для етнології, що вивчає особливості культури й побуту народів у їхньому історичному розвитку, важливі також писемні джерела, архівні, мемуарні, епістолярні, матеріали живопису, карти. Цінним джерелом для етнології є також археологічні комплекси, музейні колекції, фольклор, предмети культу, народного мистецтва, образотворчі матеріали та інше. Проаналізуємо деякі з цих джерел.

Зібрані під час етнографічних експедицій матеріали, обробляють, систематизують та зберігають в етнографічних та краєзнавчих музеях, де часто формують тематичні виставки, в яких показані елементи житла, одягу, хатне

начиння, знаряддя праці, зброя, музичні інструменти, транспортні засоби та інше й у такий спосіб відбувається популяризація спадщини певного народу й можливість подальшого наукового вивчення його традиційно-побутової культури.

Своєрідною формою збереження пам'яток традиційного побуту й культури народу є етнографічні музеї просто неба (так звані “*етнопарки*“, або “*скансени*“). З допомогою таких музеїв можна відкрито досліджувати традиційні пам'ятки народної архітектури, предмети побуту, знаряддя праці.

Щоб ґрунтовно дослідити життя, побут, культуру етнічних спільностей у різні історичні періоди, необхідно залучити для цього писемні матеріали. До них належать клинописні написи, храмові й монастирські звіти, літописи, історичні хроніки, юридичні документи, географічні описи, записи та спогади очевидців і мандрівників, донесення послів, праці вчених різних країн та епох, звіти капітанів, купців, місіонерів, мемуарна література та інше. Кількість писемних матеріалів постійно зростає завдяки щоденникам і звітам етнографічних, археологічних, фольклорних, мовознавчих, географічних та інших експедицій, матеріалам переписів населення, соціологічним дослідженням, численним публікаціям етнографічних і фольклорних матеріалів у періодичних виданнях.

Фольклорні джерела: пісні, казки, легенди, міфи, перекази, прислів'я та інші допомагають у реконструкції обрядової та ритуальної сторін культури, релігійних вірувань і загалом – етнічної картини світу певної етнічної спільності. Фольклор використовують також для вивчення матеріальної й соціальної культури народу, але треба пам'ятати, що це є допоміжним, суб'єктивним джерелом, яке має своєрідне художнє відбиття дійсності, містить часто не реалістичне відтворення подій, а алегорії, натяки, образи та інше. Тому етнографу слід навчитися правильно інтерпретувати етнокультурну інформацію фольклорних творів.

Особливий вид етнографічних матеріалів становлять малюнки, фрески, іконографія, скульптури, плани й карти різних історичних епох. Вони фіксують явища матеріального життя й побуту, зберігають вірування та повір'я народів у різний хронологічний час. Так, живопис на скелях дає змогу реконструювати господарство й культуру епохи первісності, настінний розпис і фрески замків, храмів, костелів – особливості духовного світовідчуття, обрядовість, одяг, оздоби та інші предмети епохи середньовіччя, народна орнаментика – давню систему сюжетів і образів міфологічних та демонологічних вірувань та інше.

Значний етнографічний матеріал зберігає образотворче мистецтво. Так, на полотнах епохи Відродження, Нового часу художники зображали сцени баталій, важливі історичні події, натюрморти, повсякденне життя людей, портрети осіб з різних прошарків суспільства та інше. Етнограф, досліджуючи життя, звичаї, обряди, культуру народів відповідної епохи, може виразно, наприклад, описати одяг, прикраси людей, їхні заняття, житло, інтер'єр кімнат, вподобання та інше. На рубежі XVIII–XIX ст. з'являються художні альбоми, листівки, а пізніше – фотографії з етнографічною тематикою та повсякденним життям населення, що є також важливим джерелом.

Особливий етнографічний матеріал зберігають давні карти й схеми, з яких можна добути відомості про територію розселення етносів у різні історичні епохи, про етнічне розмаїття різних держав і територій, транспортні шляхи, топоніміку об'єктів та інше. Карти були оздоблені гербами, зображеннями місцевих ландшафтів, заняттями населення, господарським реманентом, особами, одягнутими у традиційний одяг різних станів та інше. Під час використання зображувальних матеріалів важливо встановити час і місце їх створення, стиль зображення, матеріал виготовлення, традиції побутування тощо.

Професійною якістю етнографа є вміння працювати з джерелами різного виду, зіставляти, групувати, систематизувати, аналізувати їх. Етнограф повинен уміти співвіднести свої польові матеріали з письмовими джерелами, даними

суміжних наук. Чим більше буде залучено, оброблено джерел різного типу та походження, тим імовірніше будуть підсумкові результати дослідження.

Головними способами збирання етнографічних матеріалів виступають:

➤ **опитування** – усна розмова з інформатором, яка часто ведеться за розробленим запитальником;

➤ **анкетування** – письмове опитування шляхом заповнення анкет, що має здебільшого тематичний характер і застовується для одержання показників статистичного характеру, наприклад, щодо вивчення демографічних, соціальних даних, елементів занятя, хатнього начиння та інше;

➤ **інтерв'ювання** – один із видів усного опитування, що обов'язково передбачає особисту бесіду дослідника з респондентом; застосовують щодо вивчення ментальності, вірування, уподобань етносів та інше);

➤ **спостереження** – спирається на безпосередній контакт дослідника з об'єктом наукових зацікавлень; проявляється через вище названі способи або пасивне споглядання за етнографічними предметами та явищами та інше.

Ефективним результатом проведення етнографічних експедицій є належним чином зафіксовані зібрані матеріали. Тому правильному заповненню й оформленню польових документів надається велика увага. До них належать: щоденники польових досліджень (регулярно заносяться ділові записи, наприклад, вихідні дані про населені пункти, відомості про інформаторів, про зустрічі), зошити польових матеріалів (основний робочий документ, заносять всю деталізовану етнографічну інформацію), запитальники, анкети, ілюстративний матеріал (креслення, малюнки, плани, схеми; у них зазначають прізвища авторів, дату й місце виготовлення, назву матеріалу, з якого виготовлені зображувальні документи та інше), фотографії, відеоматеріали тощо.

Зібрані польові матеріали систематизують і старанно обробляють. Так, документи нумерують, складають їх повний реєстр, тематичний покажчик, додають словник термінів, назв та інше. У процесі обробки польових етнографічних матеріалів створюють письмові, графічні та зображувальні документи й фонозаписи, які можна не тільки зберігати у відповідних фондах наукових установ, архівів, бібліотек, музеїв, а й використовувати у подальших розвідках.

Методами дослідження етнографічної науки є такі:

➤ Метод **безпосереднього спостереження**, під яким розуміється комплекс методичних способів, спрямованих на встановлення і фіксацію етнографічного факту чи явища. Польовими дослідженнями переважно і збирається етнографічна інформація про ту чи іншу етнічну спільність.

➤ **Дескриптивний** підхід, який полягає в опису етнографічного явища на основі суми фактів, отриманих як через безпосереднє спостереження, так і на основі інших видів джерел; це спосіб упорядкування етнографічних фактів.

➤ **Класифікація** – це розподіл сукупності явищ або предметів певної належності на класи (групи) згідно з більшістю істотних прикмет, кожна група, зі свого боку, може бути поділена на підгрупи.

➤ **Типологічний** підхід – засіб наукової класифікації об'єктів із допомогою абстрактних теоретичних моделей (типів), у яких фіксуються найважливіші структурні або функціональні особливості досліджуваних об'єктів.

➤ **Групування** – один з основних методів обробки й аналізу статистичних даних, за яким досліджувану сукупність явищ поділяють за найістотнішими ознаками на якісно типові групи й підгрупи, воно дає змогу виявити характерні властивості певних явищ і закономірності досліджуваних процесів.

➤ **Картографічний** метод, з допомогою якого визначається просторове розміщення етнічних спільностей та особливості їхньої культури. Передбачає складання етнічних, етнографічних карт.

➤ **Порівняльно-історичний** метод, згідно з яким культура й побут народів вивчаються з позиції історизму, з допомогою порівняння встановлюються схожості й відмінності досліджуваного явища. Особливо велике значення цього методу під час розв'язання завдань систематизації та інтерпретації одержаних даних. Наприклад, можна порівнювати еволюцію одягу чи весільного обряду французів протягом певного часу (з X ст. до сьогодення), а можна порівнювати той таки одяг чи певний обряд різних народів у певний хронологічний час, наприклад, у XIX ст.

➤ **Системний** підхід застосовують при підготовці та обґрунтуванні рішень щодо розв'язання складних комплексних етнологічних проблем. Він дає змогу простежити в досліджуваних явищах певний порядок, виявити елементи, що утворюють систему (об'єкт), визначити зв'язки між елементами системи, тобто її структуру, полегшити процес вивчення складних етнічних проблем, швидше виявити їхні внутрішні закономірності.

➤ **Статистико-математичний** метод, що дає змогу шляхом анкетування й кількісної оцінки етнографічних явищ охоплювати великі етнічні групи, проводити їхню класифікацію та типологізацію.

➤ **Комплексний** метод (розробив **Д.М. Анучін**) – цілісне дослідження етнографічних елементів з допомогою підходів і методів різних наук.

➤ **Експеримент** – як підхід використовують для кращого засвоєння етнографічного матеріалу. Може бути природним (безпосередньо на місці реально відбувається обряд чи певне дійство й дослідник описує його, інколи беручи в ньому особисту участь) і штучним (наприклад, студенти на практичному занятті розподіляють ролі й відтворюють весільний обряд німців).

4. Форми первісних вірувань у народів світу. Одним із найбільш розповсюджених вірувань первісної людини був **анімізм** (від лат. anima – душа), що виражався у вірі в різноманітних духів, душу як двійника тіла, яка може існувати самостійно як при житті, так і після нього, а також одухотворення сил природи, тварин, рослин і предметів. Матеріали про ці вірування зібрав і описав англійський етнолог **Е. Тайлор** у праці “Первісна культура”. Вчений припускав, що духовні істоти керують явищами матеріального світу й життям людини та впливають на них у цьому та потойбічному житті. Оскільки анімисти вважають, що духи спілкуються з людьми й що вчинки останніх приносять їм радість чи невдоволення, то рано чи пізно віра в їхнє існування повинне призвести до вшанування їх чи бажання їх умилостивити. Звідси виникають погребальний культ, культ предків, розвиток вірувань у загробне та потойбічне життя.

Ще одним віруванням первісної людини є **фетишизм** (від португальського fetiço – чарівний, чудодійний) – це наділення предметів і явищ неживої природи чудодійною силою, яка може певним чином допомагати чи шкодити людині. В уявленні первісної людини фетиш – це предмет, який вражав уяву особливостями форми чи обставинами, за яких його знайшли. Ці “надзвичайні” предмети могли, на думку людей, лікувати, охороняти від ворогів, допомагати на полюванні та інше. Якщо особа досягала успіху у певній діяльності, то вона була переконана, що в цьому їй допоміг фетиш, а, відтак, залишала його собі. Якщо ж людина зазнавала якої-небудь невдачі, то фетиш нібито не виконував свою магічну дію і його викидали або заміняли іншим предметом, що наділявся надзвичайною силою.

Особлива, прихована сила фетишів, талісманів, амулетів – це так звана “**мана**”. Це поняття було запозичене в аборигенів Океанії, які називали так “вищу силу”, що керує природними процесами. Людина володіє “маною”, коли вона щаслива, талановита й демонструє якісь екстраординарні досягнення, наприклад, як землероб, воїн чи вождь.

Ще одним первісним віруванням є **тотемізм** (мовою індіанців-оджибве от- totem означає – його рід) – віра в існування родинного зв'язку між групою людей і

конкретним видом тварин чи рослин. Тотемізм тісно пов'язаний із господарською діяльністю первісної людини: збиральництвом, полюванням. Тварини й рослини, що давали людям можливість існувати, ставали об'єктом поклоніння. У тотемізмі відбилися також особливості соціальних відносин у первісному суспільстві, що ґрунтуються на принципі кровного споріднення. Тотем (тварина чи рослина) сприймався предком роду, його родоначальником. З ним були пов'язані міфи, легенди, що описували його життя та подвиги, а також існували певні правила, які дозволяли тотема вбивати лише за умов дотримання певного релігійного дійства та обрядів, що задовбрювали тотем і сприяли його розмноженню. Пізніше на основі тотемізму виник культ тварин.

У повсякденному житті первісна людина часто поклонялася не тільки тотемам, але і їхнім духам. Формами такого шанування були: молитви, прохання, заклики, ритуальні танці, застосування так званого "*табу*" – заборона полювати на тотемну тварину і вживати її м'ясо в їжу (аналогічна повага застосовувалась і до тотемної рослини), жертвоприношення, виготовлення й шанування зображення тотемів, відзначення спеціальних тотемних свят та інше. З тотемною обрядовістю пов'язані всі важливі етапи у житті людини: народження, ініціації, смерть. Особливим способом поклоніння були обряди уподібнення тотему. Під таким зіставленням розуміється прагнення зовні бути схожим на тотем хоч би однією якоюсь рисою. Так, жителі Африки, намагаючись бути схожими на антилопу-зебу, вибивали собі нижні зуби. Жінки в Індії намагалися робити зачіски у вигляді змії, постаттю воліли бути схожими на корову (вираз: "Твоя фігура подібна корові", сприймався індійкою як комплімент).

У первісному суспільстві виникає й інша форма вірувань – *шаманізм* (мовою евенків шаман означає несамовитий) – це віра в особливо могутні надприродні можливості служителів культу (шаманів), які нібито виступали духовними посередниками між світом живих і світом духів. Шамани застосовували методи екстатичного спілкування з надприродним світом через так зване *камлання* – несамовитий танець зі співом, ударами у бубон, громом залізних підвісок та інше. Камлання розглядається як спосіб спілкування з духами, що досягається двома шляхами: або духи вселяються в тіло шамана (чи в його бубон), або, навпаки, душа шамана вирушає у подорож у царство духів. Насправді суть камлання полягає в гіпнозі учасників дійства й у самогіпнозі, завдяки якому шаман не тільки змушує глядачів вірити у свої надприродні здібності, але, зазвичай, вірить у них і сам, переживаючи під час камлання галюцинації. Мета шаманських обрядів полягає в лікуванні людей чи тварин, а також у боротьбі з різними бідами.

Значне місце в життєдіяльності первісної людини посідала *магія* (від грецького – чаклунство, чарівництво) – сукупність уявлень та обрядів, в основі яких лежить віра у можливість впливу на людей, предмети та явища об'єктивного світу з допомогою визначених дій. Логіку магічних дій можна виразити у такий спосіб: якщо на звичайні предмети та явища можна впливати практично, то з таким же успіхом практично можна впливати у бажаному напрямі й на незвичайне, надприродне, тобто на фетиші, тотемів, душі й духів. Тому магія доповнюється іншими видами родоплемінних релігій, як-то анімізм, фетишизм і тотемізм. Відомі різні види первісної магії: *промислова, землеробська, військова, лікувальна, любовна, шкідлива* та інше. Вони полягали у заклинанні мисливських пасток, чаклунських процедурах на полі, спробах навести пристрій, тобто погіршити здоров'я, наслати морок, приворожити, у чаклуванні над зброєю, над хворим, у різного роду замовляннях. Але у кожному випадку вона була тісно пов'язана або з фетишизмом, або з тотемізмом, або з анімізмом, або ж із вірою в духів.

Магічні уявлення виникають тоді, коли людина не впевнена у своїх силах, коли вона зіштовхується з проблемами, вирішення яких залежить не стільки від

самої людини, скільки від безлічі привхідних чинників. Саме це і змушує її покладатися на допомогу таємничих сил і виконувати магічні дії.

5. Типи сім'ї та форми укладання шлюбів у народів світу. Сім'я є одним із найголовніших соціальних інститутів у всіх суспільствах. Щодо категорії сім'ї та шлюбу є відмінні, часто суперечливі точки зору дослідників, оскільки їхнє наукове розуміння (вивчаються різними науками, що породжує множинність визначень) й трактування підпадає під вплив традиції побутового сприйняття цих понять, яке не завжди збігається з науково-теоретичним.

Назвемо декілька визначень поняття "сім'я".

Сім'я – це соціальна група, для якої властиве спільне проживання, економічна кооперація та відтворення. Вона включає дорослих осіб обох статей, із яких як мінімум двоє підтримують соціально санкціоновані сексуальні зв'язки й мають дітей, власних або взятих на виховання (**Д. Мердок**).

Сім'я – це соціально санкціонована, порівняно стійка група людей, яка об'єднана кровною спорідненістю, шлюбом або усиновленням дітей, члени якої проживають разом і економічно пов'язані між собою (**І.З. Танчин**).

Сім'я – це конкретно-історичне об'єднання, що ґрунтується на шлюбі або кровній спорідненості людей (батьки, діти), пов'язаних духовно, спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю (**О.Г. Прохорова, Е.І. Холостова**).

Як і кожна соціально-біологічна система, сім'я має чітку структуру, що включає взаємопов'язані підрозділи та компоненти. Усі вони постійно змінюються, віддзеркалюючи трансформацію соціально-економічних умов суспільства загалом.

Сім'ю можна розглядати як *малу соціальну групу* й у цьому статусі вона є автономною субстанцією суспільства, що характеризується різною структурою, специфікою життєдіяльності, трансляцією сімейного досвіду, цінностей, норм, традицій, ритуалів, міжпоколінною наступністю. З іншого боку, сім'ю можна оцінювати як *самостійний соціальний інститут*, що входить до складу соціуму. Й у такому ракурсі сім'я постає як підсистема суспільства, що взаємодіє з іншими інститутами (власність, соціальна структура, політична система, освіта, охорона здоров'я, соціальне обслуговування, культура, дозвілля), сферами суспільного життя (економічна, соціально-політична, духовна, правова, ідеологічна) та суспільством загалом. У якості соціального інституту сім'я має певний статус, зумовлений родинним і позасімейним соціальним становищем людей, включно з дорослими й дітьми. Як продукт певної соціальної системи, сім'я відбиває стан її розвитку. Звідси випливає висновок про історичну змінність сім'ї. З іншого боку, сім'я як самодостатня, органічна та цілісна система сама спроможна творити й відтворювати суспільство.

Ключовим поняттям сім'ї є **спорідненість**, тобто зв'язок між людьми, зумовлений спільністю їхнього походження, що виникає на основі відношень шлюбу та поріднення. Розрізняють два типи спорідненості: природну, визначену генетичною близькістю, й соціальну, що постає як суспільно санкціонована система формування родинних відносин. Ця система завжди є закритою структурою й має егоцентричний характер: відлік ступеня спорідненості починається від того, хто цей відлік здійснює.

На різних етапах розвитку суспільства й у різних соціальних умовах виникають системи спорідненості, котрі суттєво різняться одна від одної. Виділяють такі чотири основних **історичних типи сім'ї**:

➤ **Австралійський** – пов'язаний із дуально-родовою організацією. Характерний для історичних часів, коли сім'я ще не стала самостійним соціальним інститутом. Особливістю цього типу є розмежування родичів за лінією батька й лінією матері. Ця система ще не розрізняла ступенів спорідненості, а фіксувала лише належність до того чи іншого роду.

➤ **Арабський** – тип спорідненості є історично пізнішим. Він уже розрізняє родичів за прямою (зв'язок між особами, одна з яких походить від іншої) і бічною (зв'язок між особами, котрі походять від одного предка) лініях.

➤ **Гавайський (генераційний)** – виник за умов, коли функціонування екзогамної форми сім'ї було неможливим, тому з'являється ендогамний варіант сімейної організації (подружнього партнера обирають всередині певних суспільних груп (каста, національність, плем'я, клан, рід). Тут не було розмежування родичів як за принципом роздвоєння, так і лінійності. Єдиною диференційною ознакою виступала належність до певного покоління.

➤ **Англійський (лінійний)** – тип спорідненості утворився в процесі розпаду великої сім'ї. Спорідненість цього типу не диференціює родичів за лініями батька й матері, а протиставляє пряму (головну) лінію спорідненості бічним (другорядним). Взаємозв'язки спорідненості в цій системі мають індивідуальний характер і визначаються як лінією, так і ступенем споріднення.

Історично розрізняють такі **види сім'ї** та **сімейних структур**:

❖ **Гомогенна**, де подружжя приблизно з однієї соціальної верстви.

❖ **Гетерогенна**, де вони походять із різних соціальних груп, каст, станів.

Для більш детальної характеристики сімейної структури враховуються національні, вікові, професійні, освітні та інші ознаки.

❖ **Проста сім'я (мала, індивідуальна, нуклеарна)** є найбільш поширеним типом сім'ї в сучасному суспільстві. Вона складається із дружини, чоловіка та їхніх дітей. Протягом життя індивід, як правило, буває членом двох нуклеарних сімей: спершу сім'ї своїх батьків, а після власного одруження – сім'ї, яка складається з нього, його дружини та їхніх дітей.

❖ **Складна сім'я (розширена, нерозділена, братська)** – це сім'я, яка складається із кількох поколінь родичів (брати й сестри, разом із їх дружинами, чоловіками й дітьми). Вона становить клан (чоловіків разом із їх дружинами та дітьми). Розрізняють форми такої сім'ї: патрилокальну (коли молоді переходять жити в сім'ю чоловіка) і матрилокальну (молоді після одруження переходять жити до сім'ї дружини). У розширених сім'ях одружений чоловік (або заміжня жінка), насамперед, залишаються прив'язаними до батьківської сім'ї. Вони в основному пов'язані зобов'язаннями й відповідальністю з тією сім'єю, у якій народилися, а не з тією, з якою вони пов'язані через шлюб. У таких сім'ях відповідальність і турбота розподіляються серед багатьох членів сім'ї. Дитина, наприклад, тісно пов'язана не тільки з батьками, але й зі своїми дядьками й тітками. Вона оточена дорослими, які за певних умов готові взяти на себе обов'язки батьків. Така сім'я добре захищає дитину від різних життєвих неприємностей.

❖ **Моногамна** сім'я – подружжя складається з одного чоловіка й однієї жінки. Цю форму спостерігаємо в усіх суспільствах, навіть у тих, де паралельно практикують і інші форми подружніх зв'язків.

❖ **Полігамна** сім'я – така форма подружжя, за якої в шлюб вступають понад два партнери. Є три форми полігамії. Найпоширенішою є полігінія, або багатоженство (представлена серед мусульман, племен Африки, Азії). Дуже рідкісною формою полігамного шлюбу є поліандрія, коли жінка стає дружиною декількох чоловіків, наприклад, братів свого чоловіка (наявна в деяких народах Південної Індії, М'янми, Тибету). І вкрай рідкісною формою є груповий шлюб, коли декілька чоловіків і декілька жінок перебувають одночасно в шлюбних стосунках між собою (недавно він побутував на Маркільських островах, хоча в минулому був досить поширеним).

Здебільшого сім'ї мають шлюбну форму. **Шлюб** – це історично зумовлена, санкціонована та регульована суспільством форма взаємин між чоловіком і жінкою, що визначає їхні права та обов'язки щодо одне до одного й до дітей. Шлюб постає як надзвичайно складна діалектична єдність біологічного й

соціального, матеріального й духовного, громадського й особистого. Ця система проявляється через різноманітні відносини: *духовно-психологічні* (кохання, прихильність, спільність духовних інтересів, психологічна сумісність), *моральні* (дотримання вірності, честі, гідності, подружнього обов'язку), *економічні* (відтворення засобів до життя, їх розподіл, накопичення, передання в спадок), *культурні* (передання та відтворення міжпоколінної етнокультурної інформації та соціального досвіду). Дана система постійно змінюється відповідно до змін суспільства. Шлюб відрізняється історичними, традиційними й національними особливостями, зазвичай юридично закріпленими. Можна виділити декілька типів та форм шлюбу в різні історичні періоди.

Попередником шлюбу та сім'ї, можливо, був *проміскуїтет* – непорядковані статеві відносини в первісному суспільстві. Але проміскуїтет не можна трактувати як безладні відносини. Він забезпечував придушення зоологічного суперництва в боротьбі за самицю через яке гинули цілі стада тварин, виключав ревності, олюднював статеві інстинкти, підтримував стадну колективність і згуртованість. На відміну від стада тварин людське стадо характеризувалося стабільністю й постійністю, що забезпечувалося громадською дисципліною та взаємодопомогою. Отже, проміскуїтет був однією з найбільш ранніх форм організації.

Від стадної організації людство перейшло до наступної соціальної форми – родової. Рід всередині був жорстко *екзогамним*, тобто між його членами були заборонені шлюби. Останні укладалися між жінками та чоловіками, які належали до різних родів. Відносини між родами підтримувалися завдяки наявності між їх членами *групового* або *дуально-родового* шлюбу. З ускладненням соціального життя дуально-родовий шлюб переріс у *дуально-фратріальний* (фратрія – сукупність родів). З'явилася можливість вступати в шлюб із членами не одного роду, а декількох. У порівнянні з проміскуїтетом дуально-родовий шлюб був істинно соціальною організацією відносин між статями. Усі біологічні інстинкти були поставлені під соціальний контроль.

Згодом груповий шлюб (між групою одного роду і групою чоловіків іншого роду незалежно від їхнього віку) звужувався до осіб, які належали до одного покоління, перетворюючись на *парний* шлюб. Історично він ділиться на три етапи:

- на першому – члени подружжя, діставши право на статеві взаємини, продовжували належати до різних родів і проживали окремо. Шлюбні групи не були пов'язані ні спільним проживанням, ні спільною власністю, ні виробничою діяльністю, ні вихованням дітей. Сімейну пару поєднували лише ритуальні зустрічі в певних місцях у формі свят;

- на другому – чоловік переходив жити в рід дружини (*матрилокальний* шлюб), спадковість визначалася за материнською лінією (*матрилінійність*). Народившись, дитина переходила в рід матері. Діти належали родовій громаді, їх вихователями були всі дорослі чоловіки та жінки роду. Було відсутнє поняття соціального батька (слово “батько” означало “вожак”, “тотем”, а не “батько за кров'ю”). Отже, майно, діти, спільне проживання, домашнє господарство – було атрибутами материнського роду. Родова громада вирізнялася колективізмом. Парна сім'я в умовах родового ладу була нестійкою, шлюб можна було легко розірвати, бо він ґрунтувався на особистих почуттях;

- на третьому етапі в процесі неолітичної революції (перехід від привласнюючої економіки (збиральництво, полювання) до виробляючої (землеробство, скотарство) відбувся розклад материнського роду, дружина стала оселятися в роду чоловіка (*патрилокальний* шлюб). Господарські умови цього етапу сприяли зростанню ролі чоловіка, що викликало необхідність у закріпленні цього статусу, зокрема, через право на спадковість (*патрилінійність*) та власність. Чоловік відчув необхідність знати своїх дітей, щоби передати власність у спадок.

Перехід до патріархату зайняв близько чотирьох тисячоліть. Саме це дало поштовх до формування *індивідуального (моногамного)* шлюбу – союзу чоловіка з однією жінкою. Отже, моногамія стала першою формою сім'ї, в основі якої лежали економічні умови, а саме: перемога приватної власності над колективною общинною власністю. Ведення домашнього господарства втратило свій громадський характер, воно стало приватним заняттям. Жінка була усунена від участі в колективному виробництві, стала служницею чоловіка, надовго втративши свободу особистості.

У часи промислової революції XVIII–XIX ст. відбувався поступовий перехід від патріархальної, традиційної сім'ї до нової, моногамної, партнерської. Жінки стали активно включатися в суспільну працю. Але поряд із прогресивними тенденціями спостерігалася ломка усталених, традиційних форм сімейного життя: скорочення дітонародження, деструкції процесу виховання.

Протягом XX ст. стався остаточний перехід від патріархальних сімейних підвалин до демократичних. Патріархальна багатодітна сім'я стала моногамною малодітною, переважно з рівноправними відносинами членів сім'ї. Жорстка, авторитарна структура сім'ї, що ґрунтується на владі батька, господаря над дружиною і дітьми, змінюється демократичними відносинами між подружжям, батьками та дітьми. Гуманізація сімейних відносин безпосередньо пов'язана з процесом емансипації жінок і дітей. Шлюби стали *неолокальними* (коли молодята живуть окремо від своїх батьків). Моногамія все більше втрачає свій довічний характер, змінюючись правом і можливістю вступати в повторні шлюби. Частими є розлучення шлюбної пари, яке стало засобом вирішення незгод сучасного шлюбу. Багато сімей є неповними (один із батьків і діти), що призводить до таких явищ, як безбатченки та жіноча (чоловіча) самотність. Чимало молодих людей надають перевагу спільному життю без оформлення шлюбу. Зростають дошлюбні й позашлюбні статеві зв'язки. Хоча спостерігається й зворотна тенденція – повернення до традиційних основ сімейного життя, які характерні для культури певних етнічних спільностей Європи.

У народів світу побутують такі **форми укладання шлюбів**:

➤ *умиканням* – раніше був представлений майже повсюди, зараз використовується як елемент весільної обрядовості, в окремих випадках може практикуватися серед горян Кавказу, мусульман та ін.;

➤ *випукний (калимний)* – батьки нареченого чи сам хлопець сплачує кошти чи передає майно батькам молодої за дівчину (переважає серед мусульман);

➤ *відпрацюванням* – застосовується в тих випадках, коли наречений не може зібрати викуп за дівчину і вимушений відпрацювати певний час у батьків майбутньої дружини (характерний для народів Африки);

➤ *відвідуванням* – молода сім'я проживає окремо доки не народиться одна, дві чи, навіть, три дитини, а до цього часу наречений має право лише відвідувати свою кохану (властивий народам Африки);

➤ *ортокузенний* – одруження між двоюрідними, троюрідними братами й сестрами з однієї із ліній спорідненості;

➤ *кроскузенний* – одруження між двоюрідними, троюрідними братами й сестрами з чоловічої й жіночої ліній спорідненості (поширений серед мусульман, французів, аристократичних сімей Європи, Азії, Африки);

➤ *левірат* – передача шлюбних обов'язків у разі смерті чоловіка його братові або іншому родичеві;

➤ *сорорат* – одруження на сестрі померлої дружини (ці форми шлюбу характерні серед мусульман (кочових арабів), народів Пакистану, Індії);

➤ *церковний* – освячення шлюбу відбувається священником у храмі;

➤ *цивільний* – зареєстрований державними органами;

➤ *позашлюбний* союз – життя подружжя без державної реєстрації (набирає поширення серед сучасної молоді).

Контрольні питання й завдання:

1. Схарактеризуйте предмет і об'єкт етнології, як науки та навчальної дисципліни.
2. З'ясуйте основні ознаки етносу.
3. Розкрийте завдання етнології.
4. Визначте основні етнографічні джерела.
5. Які є методи дослідження і збирання етнографічних матеріалів?
6. Які є форми первісних вірувань у народів світу?
7. Які типи сім'ї й форми укладання шлюбів побутують у народів світу?

Література: Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии (Очерки теории и истории). – М., 1988; Варзар І.М. Політична етнологія як наука. – К, 1994; Громов Г.Г. Методика полевых этнографических исследований. – М.,1967; Итс Р.Ф. Введение в этнографию. – М.,1991; Историография этнографического изучения народов СССР и зарубежных стран. – М.,1989; Карлов В.В. Этнокультурные процессы новейшего времени. – М.,1995; Марков Г.Е., Пименов В.В. Этнология. Учебник. – М., 1994; Нельга О.В. Теорія етносу. – К.,1997; Прохорова О.Г., Холостова Е.И. Семейведение: теория и практика: учебник для академического бакалавриата. – М.,2015; Садохин А.П. Этнология: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2006; Тавадов Г.Т. Этнология. Учебник для вузов. – М.,2002; Токарев С.А. Ранние формы религии. – М.,1990; Торукало В.П. Нация: история и современность. – М.,1996; Хоптяр Ю.А. Етнологія: Навч. посіб. – Кам'янець-Подільський, 2008; Хрящевська Л.М. Загальна етнографія. – Миколаїв, 2013; Чешко С.В. Этнология и социальная антропология: Учебник. – М., 2013; Этнические и этносоциальные категории. Свод этнографических понятий и терминов. – М.,1995; Этнология (Этнография): Учебник / Под ред. В.А. Козьмина, В.С. Бузина. – М.,2014; Этнологическая наука за рубежом: проблемы, поиски, решения. – М.,1991; Юрій М.Ф. Етнологія: навч. посіб. – К., 2006.

ТЕМА 2. Розвиток етнографічної науки. Сучасні етнічні процеси

План

1. Розвиток етнографічної науки за кордоном:
 - 1.1. Еволюційна школа.
 - 1.2. Дифузійні концепції.
 - 1.3. Соціологічна школа.
 - 1.4. Школа функціоналізму.
 - 1.5. Школа історичної етнології.
 - 1.6. Етнопсихологічна школа.
 - 1.7. Структуралізм.
 - 1.8. Культурний релятивізм.
 - 1.9. Неоеволюціонізм.
 - 1.10. Теорії етносу в російській етнології.
2. Історія слов'янської етнології.
 - 2.1. Розвиток етнографічних знань у Росії та Білорусі.
 - 2.2. Етнографічні розвідки польських, чеських, словацьких, болгарських, сербських, хорватських учених.
3. Етнічні процеси у сучасному світі.

1. Розвиток етнографічної науки за кордоном. Еволюція суспільства проходила шляхом розширення знань людей про навколишній світ, накопиченням інформації про сусідні народи. В основі етнографічних спостережень лежали людська цікавість, військова, політична та економічна необхідність. Під час подорожей, а також військових походів відбувалися спостереження, робилися записи, у яких містилася інформація про природу, народи, їхні культуру, традиції, рід занять. Єгипетські, китайські, індійські, фінікійські, грецькі, римські, а згодом арабські, західноєвропейські, норманські, слов'янські мандрівники, мореплавці й купці залишили нам описи країн, народів різних регіонів відомого їм світу. Особливо вирізняються роботи таких вчених, як Геродот, Цезар, Тацит, Пліній, Діодор, Страбон, Демокрит, Лукрецій, Прокопій, Йордан, Маврикій, М. Поло, П. Карпіні, В. Рубрук та ін. Великі географічні відкриття ознайомили європейців із різними культурами Америки, Африки, Азії, Океанії. Йшов процес осмислення та узагальнення етнографічних даних. Зароджуються методи етнографічного дослідження, зокрема, ретроспективний, порівняльно-історичний. Утворюються наукові товариства, відкриваються етнографічні та краєзнавчі музеї. Формування етнографії як самостійної науки можна віднести на середину (інші дослідники називають 60-70-і роки XIX ст.), що пов'язано з успіхами природничих наук, боротьбою проти теологічних поглядів. У різних країнах формуються певні школи й напрямки етнографії. Проаналізуємо деякі з них.

1.1. Еволюційна школа (середина XIX ст.). Найбільш відомі представники в Англії – Е. Тайлор, Г. Спенсер, Д. Фрезер; у Німеччині – А. Бастіан, Т. Вайц, Г. Шурц; у Франції – Ш. Летурно; у США – Л. Морган, в Україні – І. Франко, М. Зібер. Еволюціоністи сформували етнологію як науку, розробили загальну концепцію та методологію розвитку етносів, методи й методики етнологічних досліджень. Використовуючи теоретичні положення еволюціонізму, що все у світі розвивається поступово від простого до складного, за висхідною лінією, за законами еволюції (де джерелом розвитку є міжвидова боротьба за існування), які характерні живій природі, вчені стали досліджувати історію первісного суспільства й людську культуру, користуючись за таких обставин порівняльно-етнографічним методом, а також стверджували, що все підпорядковується універсальним закономірностям і розвиток означає прогрес. Завдяки їхнім дослідженням культура, яка розглядалася до цього як сукупність окремих типів і форм, позбавлених видимого сенсу та єдності, була систематизована і впорядкована.

Еволюціоністи виступали за єдність людського роду. Вони визнавали, що всі люди мають однакові розумові задатки, а тому в схожих ситуаціях приймають однакові рішення. Вони стверджували, що закони розвитку суспільства й культури зумовлені психологічними властивостями етносів, індивідів. Усі елементи людської культури мають свій початок, більш пізні розвиваються на основі ранніх, а тому розвиток культури є багатоступеневий. Спільні закони розвитку суспільства дають можливість порівняти рівні розвитку культури різних етносів.

Зупинимося на окремих поглядах представників цієї школи.

Фундатором еволюційної школи заведено вважати англійського вченого **Едуарда Тайлора** (1832–1917). Він розробив теорію про прогресивний поступальний розвиток людської культури від первісного стану до сучасної цивілізації (хоча і вбачав можливості регресивних змін у культурі в результаті історичних і природних катаклізмів). Стверджував про спадкоємність і взаємозв'язок культур різних народів і про те, що наявні відмінності народів є лише різними ступенями розвитку культури. Він розробив ретроспективний “метод пережитків”, коли ті чи інші явища (залишки матеріальної культури, соціального життя, обрядів, звичаїв, традицій) розглядалися як пережитки минулого й за ними намагався реконструювати попередні етапи розвитку. Він є автором анімістичної теорії походження релігії. Ідеї Е. Тайлера були сприйняті у різних країнах і стали на той час панівними в етнології.

Англійським вченим **Гербертом Спенсером** (1820–1903) була запропонована концепція еволюції як особливого типу послідовних необхідних змін культурних феноменів від порівняно ізольованої гомогенності (однорідності) до погодженої гетерогенності (неоднорідності), що відбуваються завдяки поступовій диференціації та інтеграції. Розвиток починається з кількісного зростання, збільшення числа складників елементів культури, що, зі свого боку, веде до функціональної диференціації цілого на окремі частини. Ці структурні частини стають усе більш несхожими й починають виконувати спеціалізовані функції, вимагаючи якогось механізму погодженості у вигляді різних культурних установок. У цьому контексті Спенсер ввів у науковий обіг поняття “структура”, “функція” та інше. Вчений робив аналогії між суспільством та організмом. Вважав, що людські спільноти та їхня культура розвиваються під впливом як зовнішніх (географічне середовище, сусідні культури), так і внутрішніх (фізична природа людини, расова структура, різноманітність психічних якостей) чинників.

Засновником німецької етнології та еволюціонізму був **Адольф Бастіан** (1826–1905). Він намагався систематизувати теорію еволюції та зібраний етнографічний матеріал у формі єдиної теорії. Вважав, що закономірний розвиток людської історії протікає від незрілого до досконалого. У дослідженнях народів він робив акцент на психологію, яка є наріжним каменем єдиного світогляду всіх людей. Стверджував, що розвиток культури – це результат взаємодії людей із навколишнім середовищем (і чим більше народ пов'язаний зі своїм географічним середовищем, тим менше він схильний до історичних змін); контакти між людьми привносять нові ідеї, а ті стимулюють подальший розвиток культури й духовне життя людства підпорядковане біологічним законам.

Йоганн Баховен (1815–1887) – швейцарський вчений, розробив схему еволюційного розвитку сім'ї від проміскуїтету до материнського роду, а потім до батьківського. **Джон Мак-Леннан** (1827–1881) – шотландський етнолог, також розглядав розвиток форм шлюбу й сім'ї від проміскуїтету через матриархат до патріархату, а також ввів у науковий обіг поняття “екзогамія”, “ендогамія”, “матрилінійність”, “патрилінійність”, “патрилокальність”, “патрилокальність”. Його ідеї стимулювали антропологічні дослідження.

Льюїс Генрі Морган (1818–1881) – американський антрополог, етнограф, соціолог. Він присвятив майже сорок років свого життя спочатку дослідженню

племен ірокезів, а потім інших індіанців Америки й народів різних частин світу. Морган зробив суттєвий внесок у теорію соціальної еволюції, науки про сім'ю та родинні зв'язки. Він увів у науковий обіг поняття “родова організація”. Історію людства дослідник ділить на два великі періоди: перший, ранній, – це організація соціальна, що ґрунтується на родах, фратрія і племенах; другий, пізній, – організація політична, що базується на території й власності. Основну причину еволюції всіх суспільних інститутів вбачав у зміні форм власності. Так, він висунув ідею про перетворення материнського роду у батьківський у зв'язку з накопиченням власності та передачі її у спадок. Морган виділив п'ять форм сім'ї в історії людства: 1) *кровноспоріднену*, яка йшла за проміскуїтетом і передбачала шлюбні відносини між рідними й побічними, двоюрідними братами й сестрами, але забороняла шлюби між батьками й дітьми; 2) *пуналуальну* сім'ю, яка ґрунтувалася на груповому шлюбі кількох сестер зі спільними чоловіками або декількох братів зі спільними дружинами; 3) *парну* сім'ю; 4) *патріархальну*, тобто полігамну, 5) *моногамну* сім'ю сучасного вигляду. З усіх форм сім'ї, на думку Моргана, найбільш стійкими й важливими були перша, друга і п'ята, саме вони породили основні форми спорідненості людей. Морган запропонував розділити всю історію людства на три етапи: дикість, варварство і цивілізація, а перші два етапи, зі свого боку, на ступені (нижчу, середню і вищу), зазначивши для кожної з них специфічні конкретні ознаки. Дана періодизація дозволила зв'язати воєдино етнографічні, історичні та археологічні факти й визначити місце кожного народу в загальному ході історії, а також порівняти рівні розвитку народів. Це була перша універсальна система періодизації всесвітньої історії.

Піднесення еволюціонізму в етнографії мало значний вплив на науку свого часу, зокрема, у визнанні закономірностей в історичному процесі й розвитку культури, у проголошенні спільності всієї людської культури, у запереченні расизму та інших антигуманних концепцій. Водночас, еволюціоністи наголошували, що колись *усі народи прийдуть до цінностей європейської культури*. Цим виправдовувалося європейське колоніальне панування, як допомога в подоланні відсталості й руху залежних народів через шлях культурного розвитку.

1.2. Дифузійні концепції (кінець XIX – початок XX ст.). Представники цих концепцій визнавали дифузію (від лат. *diffusio* – проникнення, поширення) як головний чинник у розвитку культури, а *етнографію розглядали як науку про комунікацію, запозичення, взаємодію культур*. Явища культури поширювалися шляхом контактів (через торгівлю, переселення, завоювання) між етносами. Водночас, культура розглядалась у відриві від її носія – етносу, а соціально-економічний розвиток та універсальні історичні закони частково ігнорувалися. Дифузійністи наголошували, що елементи культури є унікальними, виникають лише один раз у конкретних географічних умовах і з центру свого виникнення поступово поширюються у просторі та часі. Головним завданням етнографа було *виявити області походження окремих культур, відтворити шляхи їхнього поширення в просторі та часі й точно фіксувати на картах*.

Виділяють такі школи дифузійонізму:

а) **антропологеографія**, засновник німецький вчений **Фрідріх Ратцель** (1844–1904). Головна увага зверталася на *залежність розселення людства, характеру поселень, господарської діяльності й побуту населення у зв'язку з географічними умовами*. Для цього він розгорнуто дослідив усі форми впливу природного середовища як на внутрішнє життя народу і становлення його культури, так і на характер стосунків між народами. Він стверджував, що викликані природними умовами відмінності між культурами народів поступово згладжуються завдяки просторовим переміщенням етнографічних предметів через культурні контакти народів. Ратцель виділяв два способи руху елементів культур: повне й швидке перенесення усього культурного комплексу, це – акультурація та перенесення

окремих етнографічних предметів від одного народу до іншого. Одночасно він зазначав, що одні предмети (прикраси, одяг, наркотики) легко передаються від народу до народу, інші (упряж, вироби з металу) переміщуються тільки разом із їх носіями. Самій людині Ратцель відводив другорядну роль у культурі й припускав відносну незалежність культури від неї.

б) **“культурна морфологія”**, засновник **Лео Фробеніус** (1873–1938). Розробив *підхід до культури з погляду біологічних закономірностей*. Культури – це живі організми, які переживають народження, дитинство, зрілий вік, старість і, нарешті, вмирають. Водночас культури не створюються людьми, вони “зростають” самі за собою із взаємодії та поєднанні старих культур. Людина швидше продукт або об’єкт культури, а не її творець. Але, тим не менш, культура не може обходитися без людей, бо без них не поширюється. Він розділяв культуру на чоловічу (патріархальну) й жіночу (матріархальну). Таке уподібнення культури з біологічним організмом, що живе за законами самостійної органічної істоти, давало Л. Фробеніусу привід стверджувати, що він відкрив природні закономірності розвитку народів і культур. Тому, *культури повинні вивчатися не історичним, а природничим методом*.

в) **школа “культурних кіл”**, представник **Фріц Гребнер** (1877–1934). Він створив теорію “культурних кіл”, що була спробою глобальної реконструкції всієї первісної історії. Він спробував об’єднати культурні досягнення народів світу на додержавній стадії розвитку у шість культурних кіл (або культур); кожне коло складається з 19–20 елементів – явищ матеріального, духовного та соціального життя. На думку Ф. Гребнера, схожі явища культури, в якому б колі вони не були, належать до одного певного культурного кола й, отже, походять з одного географічного центру. Тобто, за Гребнером, будь-який культурний факт з’являється лише одного разу в історії, у конкретному місці, належить якійсь одній культурі й разом із нею поширюється за іншими культурними колами. Звідси дослідник робить висновок, що ніякої повторюваності в історії людства немає, а, отже, немає й ніяких закономірностей і етнологія має справу не з масовими, не з типовими, а з одиничними явищами. А тому етнологічна наука повинна зайняти місце в системі історичних наук про культуру й відділитися від природничих наук. І головне завдання етнології – це розробка *методу дослідження культурно-історичних зв’язків або самостійного походження культур*.

г) **міфологічна школа**, засновники брати **Якоб і Вільгельм Грімм**. В Україні представниками були **І. Котляревський, М. Маркевич, М. Костомаров**. В основі поглядів представників цієї школи лежали уявлення про міфи, легенди та інші форми фольклору як прояви національного духу, самосвідомості.

Отже, на противагу абстрактному розгляду культур еволюціонізму, дифузійністи поставили питання про *географічну визначеність та взаємовплив культур різних народів*. Для цього вони намагалися знайти *методи порівняння та аналізу подібних явищ у різних суспільствах*.

1.3. Соціологічна школа (початок ХХ ст., Франція), засновник **Еміль Дюркгейм** (1858–1917). На противагу еволюціоністам, Дюркгейм розумів людські суспільства не як послідовні стадії пристосування людей до умов навколишнього середовища, а як *закриті статичні системи, дослідження яких має здійснюватися з допомогою методу вивчення соціальних фактів*. Останні постають як зовнішні щодо індивіда способи дії, мислення й відчуття, які володіли примусовою силою та надані йому зовнішнім оточенням. Водночас, зазначає Дюркгейм, вивчатися повинні самі соціальні факти як “речі”, а не наше уявлення про ці факти. Інакше це не наука, а ідеологія. *Стабільність суспільства, на його думку, забезпечується соціальною солідарністю його членів*. Усі елементи соціальної системи перебувають у стані стійкого балансу, інакше вона приречена на неминучий розпад. І кожному суспільству притаманні свої моральні цінності, що постійно

змінюються. Перехід від одного суспільства до іншого є дуже складним стрибкоподібним процесом, який може призвести, навіть до катастрофи. Основою найпростішого суспільства Дюркгейм вважав первісну орду, що розвинулась у рід (клан), а ті поєднувались у племена, курії, фратрії, далі – у державу, імперію. Будь-яке суспільство – це ускладнена форма первісної громади. Людська свідомість, на думку Дюркгейма, є неоднорідною, оскільки побутує у двох різних формах: як індивідуальна (належить конкретній людині й визначається особливостями її психіки) та як колективна (єдина для всієї групи й не тільки не залежить від окремих людей, але, навпаки, сама володіє примусовою щодо них силою). Колективна свідомість знаходить вираз у колективних уявленнях – релігійних віруваннях, міфах, нормах моралі та права. Ідеї Дюркгейма тією чи іншою мірою розвивали його учні та послідовники – **Марсель Мосс** (1872–1950), **Клод Леві-Строс** (1908–2009), **Люсьєн Леві-Брюль** (1857–1939). *Розглядаючи суспільство як ізольоване явище, представники цієї школи заперечували тим самим історичні закони розвитку.*

1.4. Школа функціоналізму (початок ХХ ст., Великобританія), засновник **Броніслав Малиновський** (1884–1942). Відмінною рисою функціонального підходу до дослідження етнічних процесів є розгляд культури як цілісного утворення, що складається із взаємопов'язаних елементів. *Культура етносу – це складна система стійкої рівноваги, у якій кожен її елемент виконує свою функцію.* Зникнення якогось елемента культури може призвести до загибелі усєї культури чи етносу. Тому слід зберігати традиційні елементи культури. І найважливішим методом функціоналізму є поділ культури на частини й виявлення залежності між ними. Малиновський критикував еволюціоністів і дифузійністів, які не мали досвіду польових досліджень, обмежуючись вивченням музейних колекцій. Сам він мав такий досвід і вважав, що зовнішній опис предметів легко вводить в оману, і без розуміння внутрішніх мотивів поведінки культуру пізнати неможливо. Тому, важливо не тільки описати предмет, але також знати, хто його створив, хто його використовує, кому він належить. Культура є продукт біологічних властивостей людини, позаяк людина є тварина, яка повинна задовольняти свої первинні потреби. Задовольняючи їх, людина здобуває їжу, паливо, будує житло, виготовляє одяг та інше. Тим самим вона перетворює навколишнє середовище і створює похідне оточення, яке і є культура. Відмінності між культурами – це відмінності у способах задоволення елементарних людських потреб. Звідси культура є речова й духовна система, з допомогою якої людина забезпечує своє існування та вирішує поставлені перед нею завдання. Крім основних потреб, Малиновський виділяє вторинні потреби, породжені вже не природою, а культурним середовищем. Відмінності між культурами свідчать про різні способи задоволення потреб людей. Розглядаючи культуру як систему стійкої рівноваги, де кожна частина цілого виконує свою функцію, Малиновський водночас не заперечує змін, що в ній відбуваються й запозичень якихось елементів з іншої культури. Однак, якщо під час цих змін знищити хоч би один елемент культури, то вся етнокультурна система, а значить, і народ можуть загинути. Отже, функціоналісти намагалися вивчати культуру кожного суспільства як цілісне утворення, у якому всі частини пов'язані між собою виконанням певних функцій.

1.5. Школа історичної етнології (початок ХХ ст., США), засновник **Франц Боас** (1858–1942). Він запропонував створити етнологію заново, тобто розпочати “з нуля” накопичувати етнографічні дані, а потім на їх основі робити узагальнення, поступово виробляючи нові методи та нові теорії. Головним завданням етнографії учений вважав створення єдиної історії всіх народів; не самих тільки цивілізованих націй, а саме всього людства і всіх періодів його історії. Для цього необхідно вивчити кожен окремий народ у його своєрідності, його культуру та мову (не підмінюючи конкретні дослідження абстрактними схемами, як це робили

традиційні школи етнології). А вже на основі реконструкції всієї історії людства слід виявити закони, що керують діяльністю людини. Визнаючи наявність загальних законів розвитку культури, Боас закликав до обережності під час їх формулювання, оскільки кожна культура має свій власний унікальний шлях розвитку. До того ж явища, зовні схожі, можуть мати цілком різне походження й різні функції. Боас обстоював історичний метод дослідження культури. Культура, у його розумінні, це сукупність моделей поведінки, які людина засвоює у процесі дорослішання й прийняття ним своєї культурної ролі. Розвиток культури в основному визначається своєрідним внутрішнім розвитком соціальної групи, а почасти сторонніми впливами, яким вона піддається.

Найпопліднішим учнем Боаса був **Альфред Кребер** (1876–1960). Головним предметом етнології він вважав людську культуру, точніше – культуру людських “груп”. Усі культури світу, минулі та сучасні, складають один суцільний та нерозривний континуум, проте, за традицією їх ділили на дві категорії: культури народів неписьменних (вивчає етнологія) і писемних (досліджує історія). Кребер розумів культуру як систему елементів, зчеплених особливим способом і які утворюють певну цілісну модель. Кожній культурі притаманна певна домінуюча ідея, що підкреслює її видатні досягнення та унікальність. Особливу роль у теорії Кребера грає етос – загальна якість культури, що пронизує її, як запах. **Етос** – це також система ідеалів, цінностей, що домінують у кожній конкретній культурі, і контролюють поведінку її членів. У такий спосіб етос є квінтесенція ідеальної культури. Отже, розглядаючи кожен культуру як щось унікальне та особливе, прихильники американської історичної школи проводили детальний опис культур. Накопичений ними величезний і різноманітний матеріал породив потребу в спеціальних методах його обробки. Тому був створений метод *етнографічного картографування*, який пізніше набув широкого поширення в етнології, а також *краєзнавчий напрям* в етнографії (вивчення культури народів певного регіону).

1.6. Психологічна (етнопсихологічна) школа (30-і роки ХХ ст., США, Західна Європа), представники: З. Фрейд, К. Юнг, Р. Бенедикт, А. Кардінер. За їхніми поглядами поведінка індивіда й життя суспільства залежать значною мірою від витіснених у підсвідомість уявлень та відчуттів. Отже, *суспільством управляли не соціально-економічні, а психологічні, біологічні закономірності*.

Абрам Кардінер (1891–1981) стверджував, що культура – це абстракція, індивід – справжня реальність. Тому вивчення етнічних культур слід починати з вивчення індивіда. Особистість людини починає формуватися відразу після народження, з перших днів життя. Психіка дитини організовується до чотирьох-п’яти років під впливом традицій, навколишнього середовища, а потім залишається незмінною. Психіка людей наступного покоління знову формується під впливом тих же первинних дослідів, що й у попереднього покоління, і такий процес повторюється постійно і передається у спадок. Отже, кожен народ має свою “середню” психіку, свого роду, менталітет. І який у народу середній психологічний тип, така й основа цього суспільства та його культури. Кардінер спробував організувати порівняльні дослідження громадських інституцій і типів особистості в різних культурах, а також вивчення процесів соціальних змін, корелюючи останні з особистісними змінами членів культури. Кардінер стверджував, що кожен народ має свою особливу “модель культури”. Вважав, що є народи з високим рівнем розвитку культури й способом життя (американці), а є з низьким. Вчений наголошував, що тільки народи з високим психологічним типом здатні творити високу культуру й поширювати серед інших етносів “правильний спосіб життя”.

Головний постулат концепції **Рут Бенедикт** (1887–1948), що кожен народ має специфічну “базову структуру характеру”, який передається від покоління до покоління і визначає його історію. Відповідно *кожна культура вирізняється унікальною конфігурацією культурних елементів, об’єднаних етосом культури*,

який визначає не тільки співвідношення елементів, але і їх зміст. Релігія, сімейне життя, економіка, політичні структури – усі вони, разом узяті, утворюють єдину неповторну структуру. Елементи, чужі даному народу, не отримують можливості для свого розвитку. Бенедикт зазначала, що ті аспекти життя, які здаються нам найбільш важливими з погляду нашої культури, можуть відігравати незначну роль в інших культурах. А будь-які риси нашої культури можуть бути переосмислені в інших культурах у такий спосіб, що покажуться нам фантастичними. Отже, *кожній культурі притаманний свій специфічний тип особистості, який має особливу психологічну рису.*

Зигмунд Фрейд (1856–1939) стверджував, що психічний розвиток індивіда повторює історичний розвиток людства й підсвідомі процеси зумовлюють виникнення норм людської поведінки, культури, соціальних інститутів. Усі культурні заборони (екзогамія, звичаї умикання, табу), найдавніші форми релігії (тотемізм, анімізм, магія) – це способи витіснення підсвідомих імпульсів і бажань.

Карл Юнг (1875–1961) робив психоаналіз соціальних та етнічних спільнот. Кожна з них (сім'я, громада, рід, плем'я, етнос) має набір успадкованих прототипів і архетипів. Щоби захиститися від них, людина створила систему очищувальних обрядів, ритуалів, магічних дій.

У 1940–1950-х рр. установки етнопсихологічної школи змінилися. Головною темою досліджень стало вивчення національного характеру, що передбачає аналіз спільноти людей, об'єднаних спільними соціальними традиціями та є суб'єктами “нації”. На основі поглядів дослідників етнопсихологічної школи сформувався новий напрям у психології *соціоніка*, що описує структурні психологічні типи окремих людей, соціальних, місцевих, регіональних груп, характеризує національний характер, менталітет.

1.7. Структуралізм (середина ХХ ст.). Англійський вчений **Едвард Еванс-Прічард** (1902–1973), будучи дослідником африканських культур, будував їх вивчення на основі структуралістського підходу, згідно з яким опис конкретних фактів підпорядковувався певній соціологічній теорії. З допомогою цього підходу можна зрозуміти структурний лад суспільства та наявні в ньому міжособистісні відносини, і в підсумку більш ясно уявити систему суспільства загалом. Висуваючи таку мету, Еванс-Прічард виходив із переконання, що елементи системи впливають один на одного, соціальні й культурні системи складають єдине ціле, оскільки формуються людиною. Структуралістський метод передбачає *визначення істотних рис структурних форм однорідних об'єктів і причин їх змін шляхом порівняння.* Для цього спочатку потрібно витягти “соціальний факт із культурної форми”. Кожен такий факт має первинні (це структура, що дійсно фігурує й грає роль причини) та вторинні (це культура – створюється, з одного боку, шляхом впливу навколишнього світу на органи чуття людини, а з іншого – вибором символічних знаків у даному суспільстві) якості. Еванс-Прічард стверджував, що будь-які відносини людей являють собою своєрідну структуру, а взяті всі разом, ці структури утворюють певну ієрархію у формі соціальної системи. На його думку, сучасна етнологія не може оперувати тільки такими поняттями, як плем'я, клан, рід, сім'я та інше. *Для етнології найбільш важливі поняття, що позначають соціальні ситуації, різні види відносин.* Тільки таким шляхом можна сформулювати загальні закони соціального розвитку.

Французький етнолог **Клод Леві-Строс** (1908–2009) висунув ідею про можливість створення системи символів, що показують структуру тієї чи іншої сфери культури, шляхом застосування методів структурної лінгвістики. Концепція структуралізму виходить з уявлення про якусь вічну структуру, яка є плодом невпізнаної, наявної людської свідомості. Звідси всі різноманітні явища світу є модифікаціями, розкриттям якоїсь вихідної єдиної моделі й тому всі вони можуть бути систематизовані та класифіковані. Для цього необхідно скласти повний

перелік окремих приватних фактів, потім встановити взаємозв'язки між ними та згрупувати в єдине ціле. Для К. Леві-Строса людський розум єдиний на всіх стадіях історичного розвитку й у людській свідомості переважає саме розумне, а не емоційне начало. Тому *основною метою структурного аналізу було виявлення логічних закономірностей*, що лежать в основі всіх соціальних та культурних явищ. Соціальні відносини є для Леві-Строса свого роду будівельним матеріалом для створення моделей, з допомогою яких пізнається соціальна структура. У кожному явищі культури й побуту він прагнув виявити логічну закономірність через парні протилежності. Отже, представники школи структуралізму головним завданням етнології вважали формування *загальних законів соціального розвитку людства*. І в основі всіх соціальних і культурних досягнень лежать схожі структурні принципи.

1.8. Культурний релятивізм (50-і роки ХХ ст., США). Ця школа виникла як негативна реакція на європейський етноцентризм, що вбачав у неєвропейських народів насамперед риси варварства та дикості. Головна ідея теорії полягає у визнанні *рівноправності різних культур, незалежно від рівня розвитку народу. Кожна культура є унікальною, неповторною й не слід зіставляти системи цінностей різних етносів*. Одним з основоположників цієї школи був американський антрополог **Мелвілл Херсковіц** (1895–1963). Він рішуче висловився проти трьох головних детермінант культури: расистських теорій, які зводять усе культурне різноманіття до тілесної організації індивіда; географічного детермінізму, що пояснює своєрідність культур особливостями природного середовища проживання; економічного детермінізму, згідно з яким визначальним чинником культури є спосіб виробництва матеріальних благ. Культурно-історичний процес для нього – це сума різнонаправлених шляхів розвитку культури, тобто виступав за множинність шляхів розвитку людства. Джерело динаміки культур він вбачав у їх єдності та мінливості. Відсутність змін означає смерть культури. З іншого боку, злам стійких структур у культурі на догоду її швидких змін означає її деградацію, втрату самотності. Херсковіц виокремлює три аспекти культурного релятивізму: методологічний (пізнання культури на основі цінностей, прийнятих у даного народу), філософський (визнання множинності шляхів культурного розвитку) і практичний (залучення до індустріальної цивілізації архаїчних культур під час збереження їх культурної самотності).

1.9. Неоеволюціонізм (друга половина ХХ ст.). Більшість прихильників ідей оновленого еволюціонізму не визнавали універсальної історичної закономірності, тому поняття еволюції вони трактували як *поступальний розвиток, проте хаотичний, не завжди прямолінійний*. Замість вчення про однолінійний розвиток культури неоеволюціоністи розробили кілька теорій еволюції: теорію загального й приватного розвитку, теорію мікро- і макропроцесів, закон культурної домінанти, закон потенціалу розвитку та інше. Вони виступали за *багатолінійність розвитку суспільства*, яка вбачалася як результат адаптації людини до різних екологічних сфер.

Ідеї неоеволюціонізму набули поширення в США. Яскравим представником був культуролог та етнолог **Леслі Елвін Уайт** (1900–1975). Він запропонував розрізняти три види процесів у культурі, а відтак, і три способи їх інтерпретації: тимчасові процеси – хронологічна послідовність унікальних подій, які вивчаються історією; структурні й функціональні аспекти розвитку культури, досліджувані в рамках функціонального аналізу; й, нарешті, формально-часові процеси, у яких явища культури постають як тимчасова послідовність форм, яка вивчалася еволюційним шляхом. Еволюція, за Уайтом, – це єдиний процес розвитку трьох основних форм дійсності, під час якого одна форма виростає з іншої в хронологічній послідовності. Кожна форма, зі свого боку, утворюється з поєднання різних елементів культури. А культура постає як незалежна система, функція й

мета якої робити життя безпечним і придатним для людства. *Сенс культурної еволюції він вбачав у поліпшенні адаптації людини до світу.* Значне місце у концепції дослідника займає теорія символів. Символ, за Уайтом, це ідея, сформульована словами, яка робить можливим поширення людського досвіду, а його роль у людській культурі він вбачав у тому, що символ перетворив людину з простої тварини у “людську тварину”.

Ще один представник цього напряму **Джуліан Стюард** (1902–1972) розробив *теорію багатолінійної еволюції*. Еволюцію культур він пов’язував із потребами адаптації кожної з них до природних умов, яка й спричинила багатоманітність еволюції. Схожість культур пояснював схожістю природних умов та однаковістю технологічного рівня їх розвитку. Навколишнє середовище може відігравати роль спонукальної творчої сили розвитку, так і стримувального чинника розвитку. На думку Стюарда, є три шляхи дослідження законів розвитку культури: теорія однолінійної еволюції, яка виходить з ідеї єдності розвитку культури всіх народів і визнає лише відмінності у стадіях цього розвитку; теорія культурного релятивізму, що робить акцент на якісні відмінності між культурами різних народів; і теорія багатолінійної еволюції, згідно з якою розвиток окремих культур може йти зовсім різними шляхами, оскільки залежить від форм їх пристосування до умов навколишнього середовища. Для розуміння процесів культурних змін Стюард вводить поняття “*культурна екологія*”, під яким розуміє процес адаптації та взаємодії культури з навколишнім середовищем. Це поняття він протиставляє “людській” екології та “соціальної” екології, що виражає, на його думку, просто біологічне пристосування людини до середовища. Культурна адаптація, на його думку, процес безперервний, оскільки жодна культура не змогла повністю пристосуватися до навколишнього середовища й чим простіше культура, тим сильніше прямий вплив географічного середовища й навпаки.

У 1950–1960-і рр. неоеволюціонізм перетворюється на провідний напрям американської етнології. На відміну від інших теорій неоеволюціонізм використовує факти із сучасних культур, роблячи на їх основі висновки про більш ранні процеси розвитку культури. Найвідоміший сучасний представник цього напряму – **Мервін Гарріс** (1927–2001) схожість і відмінність культур пояснював тим, що *потреби людини задовольняються з допомогою технологій, які відповідають даним умовам навколишнього середовища у даний момент часу.* Кожна технологія поєднується зі специфікою навколишнього середовища й передбачає оптимальну експлуатацію наявних ресурсів за мінімальних затрат праці та енергії. Подібним чином виникають рівноважні системи, що залишаються стійкими доти, поки не зміняться їхні окремі показники.

1.10. Теорії етносу в російській етнології.

а) *Пасіонарна теорія етносу та етногенезу Л.М. Гумільова* (1912–1992). Етнос розглядається дослідником як явище географічне та біофізичне, пов’язане з ландшафтом. Оскільки останні різні, тому різні й етноси. Людина здатна до свідомої та цілеспрямованої зміни умов свого існування. Ця здатність може стати як найбільшим благом, так і найбільшим злом (може спровокувати екологічну катастрофу, що було однією з причин загибелі етносів). Народи утворюються з осіб спільного походження. Ті етноси, що складаються із людей різного походження, рівня культури, об’єднуються за принципом *компліментарності* (неусвідомленої симпатії до одних людей і антипатії до інших). Функціонуючи всередині етносу, вона формує таке відчуття, як патріотизм, який є потужною охоронною силою народу. Компліментарність може бути важливим чинником етнополітичних процесів – об’єднання і роз’єднання людей. Кожний етнос, стверджував Л. Гумільов, має “енергетичне поле” – *пасіонарність* (пристрасть), під якою розумів біогеохімічну енергію, яка є “двигуном подій” і впливає на поведінку людей. Внаслідок взаємодії людей виникає єдиний ритм, єдине пасіонарне поле.

Отже, *пасіонарність об'єднує людей однієї позитивної компліментарності в колектив пасіонаріїв, перетворює їх на етнос*. Унаслідок географічних, кліматичних (у тому числі дія сонячної енергії, космічної радіації), етнокультурних та інших обставин, етноси отримують різний за силою й характером заряд енергії, що й відрізняє їх один від одного та визначає їхню поведінку та діяльність. Останні можуть бути пасивними й активними, миролюбними й агресивними, творчими та руйнівними. Отримавши певний заряд енергії, етноси поступово витрачають її, а потім переходять або до рівноваги із середовищем, або розпадаються на частини, які можуть інтегруватися в нові етноси. Звідси *етногенез – процес розвитку етносів від їх виникнення до розпаду може тривати 1200-1500 років, протягом життя сорока поколінь*.

Процес етногенезу Л.М. Гумільов поділяє на кілька фаз. Виникнення (триває 200-300 років і пов'язаний з експансією нового етносу). Далі йде піднесення, або акматична фаза, у якій пасіонарна напруга досягає найвищого рівня завдяки великій кількості пасіонаріїв, які думають уже не стільки про спільні цілі, скільки про свої особисті інтереси (триває наступні 300 років, це період громадянських воєн, культурних втрат). Потім іде кризова фаза, що триває 200 років, вслід продовжується інерційна фаза (після пережитих потрясінь люди хочуть не успіху, а спокою), при якій відбувається зміцнення державної влади, соціальних інститутів, інтенсивне накопичення матеріальних і духовних цінностей. Рівень пасіонарної напруги етносу поступово знижується, що спричиняє занепад, прихований спочатку за маскою процвітання. Далі настає фаза обскурації – старості етносу (вік етносу досягає 1100 років). Пасіонарна напруга падає до мінімуму внаслідок появи значного числа субпасіонаріїв (бродяги, люмпени). Тому будь-яка конструктивна діяльність відсутня, етнос існує завдяки колишнім запасам. У результаті суспільний організм починає розкладатися: легітимізується корупція, поширюється злочинність, армія втрачає боєздатність, до влади приходять цинічні авантюристи, які грають на настроях натовпу. Чисельність етносу і його територія значно скорочується, він може легко стати здобиччю більш пасіонарних сусідів. Фаза обскурації передуює загибелі етнічної системи. Іноді виникає фаза регенерації – тимчасове відновлення етнічної системи внаслідок збереженої на частині країни ареалу пасіонарності. Завершенням процесу етногенезу є меморіальна фаза, при якій етнічна система вже втратила пасіонарність, і лише окремі її члени продовжують зберігати культурну традицію минулого. Пам'ять про героїчні діяння предків живе у фольклорі, легендах. Далі все залежить від сусідів. Якщо вони не будуть нападати, то залишки етносу продовжать змінюватися й буде йти поступове забуття традицій минулого. У такому становищі етнос може перебувати досить довго, якщо тільки не стане жертвою агресії, стихійного лиха, чи не буде асимільований. Новий цикл розвитку може бути викликаний лише черговим пасіонарним поштовхом, при якому виникає нова пасіонарна популяція. Але вона не реконструює старий етнос, а створює новий, даючи початок новому етногенезу.

б) *Дуалістична теорія етносу* – розроблена колективом вчених Інституту етнології та антропології на чолі з **Ю.В. Бромлєс** (1921–1990). За цією концепцією людство, будучи цільним у біологічному сенсі, розвиваючись за спільними соціальними законами, водночас розпадається на безліч історично сформованих спільностей. Серед цих спільнот особливе місце займають етноси. Відрізняють два поняття: *етнос (етнічна спільність)* – це особливий тип соціальної групи, що виник історично, розвивається природно-історичним шляхом, не залежить безпосередньо від волі окремих людей і здатен до стійкого багатовікового існування внаслідок самовідтворення та *етнікос* (у вузькому сенсі) – історично сформована на певній території стійка сукупність людей, які володіють спільними, порівняно стабільними особливостями мови, культури й психіки, а також усвідомленням своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень

(самосвідомістю), зафіксованих у самоназві (етнонімі). Характер етносів значною мірою визначається соціально-економічними умовами їх життєдіяльності. Термін “*етносоціальний організм*”, введений Бромлеєм, встановлює зв’язок етносу із соціально-економічною формацією та є ядром етносу. Зовнішні соціально-економічні, природно-географічні та інші чинники самі по собі не залежать від етносу, але можуть змінювати окремі етнічні характеристики.

в) *Інформаційна теорія етносу*. Автори **М.М. Чебоксаров** (1907–1980) та **С.А. Арутюнов** (народ. 1932 р.) пропонують оцінювати механізм існування всіх етнічних спільнот на основі зв’язків, які можуть бути описані в рамках понять інформації. Ці інформаційні зв’язки діють у вигляді різних форм комунікацій. Будь-які відносини, в які вступають люди між собою, супроводжуються хвилею інформації. Остання передається різними шляхами – у формі мови, показу, наслідування. Також у поняття “інформація” входить культурна традиція народу, його творчий доробок. Ця концепція дозволяє поглянути на етнос не тільки як на засіб досягнення економічних і політичних цілей, а і як на спосіб задоволення психологічної стабільності. Етнос грає роль якби інформаційного фільтра, необхідність в якому виникає у зв’язку з особливістю сучасного життя посилювати психологічну потребу у стійких життєвих цінностях. Чим більше розходження між інформаційними можливостями середньої людини та складністю інформаційної ситуації, тим сильніша емоційна сторона етнічної самосвідомості – відчуття належності до свого народу, прагнення до використання національної мови, до відродження моральних цінностей, традиційних трудових навичок. Основу картини світу складають етнічні цінності, тому важливість інформації оцінюється з етнічних позицій, яка виступає у ролі інформаційного фільтра, звужуючи спектр допустимих і бажаних реакцій людини на ту чи іншу життєву ситуацію. Тому поки є природні обмеження перероблення інформації кожним індивідом, зберігаються й об’єктивні підстави етнокультурного різноманіття людства.

г) *Системно-статистична, або компонентна теорія*. Автори **Г.Є. Марков** (1923–2018) і **В.В. Піменов** (1954–2005) етнос розглядали як історично виниклу й розвивальну, складну, самовідтворювальну й саморегульовану соціальну систему, що володіє багатоскладовою композицією (структурою). Структурними утвореннями вищого порядку є компоненти, які самі мають складну будову. До них належать: розселення етносу; його відтворення, демографічна структура; виробничо-економічна діяльність та її характер; система соціальних відносин та інститутів; мова й різноманітні форми мовної діяльності; створення, використання й збереження культури; побут або стійкі стереотипні способи ритмічної поведінки, які реалізуються у звичаях, соціальних звичках, обрядах та інше; істотні сторони психологічного сприйняття свого етносу та загальної етнічної картини світу; й, нарешті, система особистісного контактування та взаємодії. Число компонент може змінюватися залежно від кожного конкретного випадку, але водночас усі вони пов’язані один з одним. Кожна компонента етносу теоретично й інструментально розкладається на відповідну кількість ознак – індикаторів, з допомогою яких описуються різні боки реальних етносів.

На думку авторів теорії, компонентний опис і вивчення кожного конкретного етносу зручні на тій підставі, що вони відкривають можливість застосування *методів системного підходу та варіаційної статистики*. Створення інструментарію (стандартних запитальників та інше), використання вибіркового методу, машинна обробка зібраних даних та їх аналіз на основі математичної теорії інформації – усе це відкриває широкі можливості для моделювання структури етносу та машинної імітації етнічного процесу.

В останні десятиліття всі найзначніші теоретичні новації в етнології формувалися в США. У 1980-х рр. тут спостерігався короткий розквіт школи *соціальної біології*, яка поступилася школі *культурної екології*, яка досі

залишається значною теорією американської культурної антропології. Американські вчені **Кліффорд Гірц** (1926–2006) та **Річард Тернер** (1920–1983) були засновниками *герменевтичного* напрямку в етнології, що досліджує роль символів у соціальній комунікації, їх світоглядну, ціннісну та моральну значущість у сучасних культурах. У європейських країнах інтерес до етнологічної науки значно зменшився, що призвело до закриття низки дослідницьких інститутів. Однак етнологічна наука у Європі не завмерла. У Великобританії, наприклад, **Макс Глюкман** (1917–1975) став родоначальником манчестерської школи неофункціоналізму.

Починаючи з 1970-х рр., у гуманітарних науках відбувається зміна парадигми пізнання людини, суспільства та культури. Сучасний процес взаємодії та зближення все більше перетворює окремі культури в єдину глобальну культурну систему. У зв'язку з цим кращі перспективи для розвитку отримує той напрямок в етнології, який не просто сприймає інші культури як об'єкт дослідження, а визнає їх рівноправними учасниками культурно-історичного процесу, надає пріоритетного значення розумінню чужих форм життя, систем цінностей і способу мислення та відводить другорядне значення поясненню соціальних і культурних взаємозв'язків. У сучасних дискусіях про шляхи розвитку етнології більшість західних етнологів віддають пріоритет герменевтичній антропології. Загалом в етнології постав плуралізм різних теоретичних напрямків. Така ідеологія соціокультурних досліджень отримала в науці назву *постмодерну*, яка виходить із визнання безлічі принципів та форм самоорганізації етнокультурного життя.

У сучасних наукових колах побутує думка про неможливість побудови універсальної етнологічної теорії, яка змогла б пояснити все різноманіття людських культур. Під час вивчення локальних чи глобальних процесів відбувається відбір, щодо якого досліджуються лише найбільш значущі з погляду репрезентативності для етносу та його культури факти та явища. Тому сучасні етнологи, проводячи наукові дослідження, зосереджуються навколо соціально значущих проблем, і для їх вирішення використовують набір уже наявних теорій або, у разі необхідності, розробляються нові концептуальні моделі.

2. Історія слов'янської етнології.

2.1. Розвиток етнографічних знань у Росії та Білорусі. Перші етнографічні відомості про слов'ян фіксувались у літописах, хроніках. Зокрема, у “Повісті минулих літ” представлені етноніми слов'янських племен (поляни, древляни, дреговичі та інші), їх сусідів (чудь, меря, весь, литва та інші), міститься короткий нарис всесвітньої історії, у рамках якого літописець виклав своє бачення проблеми походження слов'ян (з берегів Дунаю). Перші описи далеких країн були пов'язані з паломництвом у Святі місця, записи про які називали “ходіння”. Наприклад, “Житіє й хоженіє Данила, Руської землі ігумена” (XII ст.); у XV ст. з'явилося “Ходіння за три моря” тверського купця **А. Нікітіна**, який у 1466–1472 рр. побував у Персії, Індії та Ефіопії, і залишив нам спостереження про торгівлю, заняття, одяг, їжу, релігійні звичаї населення цих країн. У XVII–XVIII ст. відбувається освоєння Сибіру, результатом чого виникає науковий інтерес до вивчення побуту сибірських народів. У XVII ст. з'являється інформація про Китай. Так, глава посольства 1675–1678 рр. **М.Г. Спафарій** підготував “Опис Китаю”, в якому, зокрема, описав звичаї китайців і надав повідомлення про Корею та Японію.

Власне етнографічні дослідження розпочалися в Росії з XVIII ст., коли Петро I намагався створити науку європейського зразка, для чого запросив іноземних фахівців. У 1714 р. в Санкт-Петербурзі був створений перший музей – Кунсткамера, що включав етнографічні колекції. У 1724 р. заснована Академія наук, що стала головним дослідницьким центром країни. Перші експедиції Російської імперії були спрямовані на вивчення Сибіру: в 1719–1727 рр. експедиція

Д.Г. Мессершміда; в 1733–1743 рр. експедиція на чолі з **В.І. Берінгом** (мав завдання виявити морський шлях в Америку); **Ф.І. Міллер** десять років збирав етнографічний матеріал про народи Сибіру й видав працю “Історія Сибіру”; у 1737–1741 рр. комплексні дослідження Камчатки проводив **С.П. Крашенинников** (залишив описи ітельменів, коряків, айнів); в 1768–1774 рр. відбулися польові дослідження Європейської Півночі, Поволжя, Уралу, Сибіру під керівництвом **П.С. Палласа**. За підсумками робіт **І.Г. Георгі** написав першу монографію про народи Росії – “Опис усіх живущих у Російській державі народів” (1776–1780 рр.).

У другій половині XVIII ст. широко друкувалися твори російського фольклору: **Н.Г. Курганова** “Російська універсальна граматика” (1769), **М.Д. Чулкова** “Зібрання різних пісень” (1770–1774), “Російські казки” (1780–1783), **В.Ф. Трутовського** “Зібрання російських простих пісень із нотами” та інше. Автори-упорядники збірок зазвичай не претендували на рішення наукових завдань, зазначаючи, що публікації призначені для розваги читачів. Крім того, тексти спотворювалися цензурою. **В.Ф. Зуєв** підготував “Подорожні записки” (1781–1782), що містять описи України, Криму, зокрема, й звичаїв, обрядів ромів, духоборців. У цей час відбувається популяризація етнографічних знань. Друкуються “Месяцесловы”, словники, журнали.

У першій половині XIX ст. вивчення східних слов’ян продовжилося на новому рівні. У 30–50-х роках XIX ст. сформувався слов’янофільський рух, прихильники якого обстоювали ідею самобутності російського народу й особливого шляху його розвитку. Народна культура викликала жвавий інтерес у слов’янофілів, а фольклорні твори вони розглядали як відбиття народного побуту та світогляду. У цей час вироблялися наукові методи збирання фольклорних матеріалів та їх аналізу як етнографічного та історичного джерела. У 1838 р. фольклорист-слов’янофіл **П.В. Кіреєвський** опублікував “Пісенну прокламацію” – перше керівництво для збирачів, в якому закликав записувати всі твори народної творчості без спотворень.

Різні аспекти російської народної культури були розглянуті у книгах **І.М. Снегірьова** (досліджував прислів’я), **І.П. Сахарова** (вивчав фольклор, свята, ігри), **О.В. Терещенка** (у 4-томній монографії “Побут російського народу” спробував системно описати матеріальну культуру, весільну обрядовість, календарні звичаї та обряди росіян), **В.І. Даля** (у розвідках “Тлумачний словник живої великоросійської мови” та “Прислів’я російського народу” вперше виступив проти цензурування джерела, обстоював ідею наукової публікації текстів незалежно від їх змісту й у тому вигляді, якому вони були записані). Надалі ці принципи стали загальноприйнятими у науковій спільноті.

У XIX ст. відбуваються кругосвітні експедиції (під керівництвом **М.П. Лазарєва**, **І.Ф. Крузенштерна**, **Ф.Ф. Беллінсгаузена**, **Ю.Ф. Лисянського**), проходять дослідження народів різних регіонів світу, зокрема, Океанії, Японії, Сахаліну, Аляски. Результати експедицій публікувалися (найбільший інтерес для етнографії представляють записки **В.М. Головніна** і **Ф.П. Літке**), етнографічні колекції передавалися в Кунсткамеру.

У 1845 р. в Санкт-Петербурзі було створено Російське географічне товариство (далі – РГТ), яке стало найважливішим етнографічним центром, що організовувало дослідження, у тому числі експедиційні, на території Росії й за її межами. З 1847 р. товариством був виданий “циркуляр” – вказівки зі збору етнографічних матеріалів. У результаті надійшло багато описів народного побуту східних слов’ян та інших народів Російської імперії. Частина матеріалів була опублікована в шести випусках “Етнографічних збірників” (1853–1864). У 1864 р. у Московському університеті було засноване Товариство любителів природознавства, антропології та етнографії (далі – ТЛПАЕ), яке проводило

етнографічні виставки, встановило тісні контакти з науковою громадськістю слов'янських народів.

Друга половина XIX ст. стала часом нових експедицій: **А.Ф. Міддендорф** вивчав якутів, долганів, тунгусо-маньчжурські народи Приамур'я, **Л.І. Шренк** – нівхів Сахаліну, **В.В. Радлов** – алтайців, шорців, тувинців, татар, **І.О. Худяков**, **К. Клемент** – народи Сибіру. Етнографічні розвідки на Кавказі здійснювали **В.Ф. Міллер**, **М.М. Ковалевський**. У 1870–1885 роки чотири великі експедиції в Центральну Азію зробив **М.М. Пржевальський**, який поряд із географією регіону, вивчав господарство та матеріальну культуру народів Монголії, Північно-Західного Китаю, Тибету. Дослідження у Центральній Азії проводив також **Г.М. Потанін**. Етнографічні матеріали в Індії та на Цейлоні збирав **І.П. Мінаєв**, в Африці – **В.В. Юнкер**, **О.В. Єлісєєв**. Велику популярність здобули дослідження **М.М. Миклухо-Маклая**, який у 1871–1872 роки 15 місяців прожив серед аборигенів Нової Гвінеї, залишивши нам цінні відомості про їх антропологію, мову, культуру, побут. Вчені **П.П. Чубинський**, **С.В. Максимов** та інші проводили вивчення населення західних губерній – українців, білорусів та литовців, результатом стала публікація “Праць етнографічно-статистичної експедиції в західно-російський край“ у 7 томах (1872–1878). Фольклор і побут населення центральної частини Європейської Росії та у Поволжі вивчав **П.І. Якушкін**, селян Центральної Росії – підприємець **В.М. Тенішев**, Архангельської губернії – **П.С. Єфименко**, Білорусі – **І.В. Шейн**. Під час дослідження етносів велика увага приділялася вивченню фольклору, громадського життя, сім'ї, матеріальної та духовної культури.

У XIX ст. в Росії з'явилися спеціалізовані етнографічні музеї. У 1836 р. Кунсткамера була розділена на сім самостійних музеїв, одним із яких був етнографічний. У 1895 р. був створений Російський музей, у складі якого в 1902 р. був утворений етнографічний відділ, уперше відкритий для відвідувачів тільки у 1923 р. і покликаний представляти етнографію народів Російської імперії. Наприкінці XIX ст. з'явилися спеціалізовані етнографічні журнали. До того часу етнографічні матеріали публікувалися в “Записках РГТ“ (видавалися з перервами з 1846 р., з 1867 р. – по відділах), “Віснику РГТ“ (1851–1860), “Відомостях РГТ“ (з 1865 р.). З 1889 р. етнографічний відділ ТЛПАЕ видає журнал “Етнографічний огляд“, а відділення етнографії РГТ з 1890 р. – журнал “Жива старовина“ (періодичність обох видань – чотири номери на рік). У цей же період почали розвиватися зв'язки етнографії з іншими науковими дисциплінами, що було необхідною основою майбутніх комплексних досліджень. Так, комплексне використання даних археології, антропології та етнографії в процесі вивчення народів започаткував професор Московського університету **Д.М. Анучін**, який з 1890 р. він був президентом ТЛПАЕ, у 1922 р. став першим директором Антропологічного інституту.

У радянський період в 1917 р. в Академії наук була створена комісія з вивчення племінного складу населення Росії й суміжних країн, основною метою якої було складання етнографічних карт. У 1930 р. комісія була перетворена в Інститут із вивчення народів. Етнографічна тематика була частиною робіт, створеної у 1919 р. у Петрограді Російської академії історії матеріальної культури. У 1920-і роки виникло багато краєзнавчих організацій, співробітники яких збирали різноманітний етнографічний місцевий матеріал. У 1918 р. у Петрограді на базі вищих географічних курсів був створений Географічний інститут, до складу якого входило відділення етнографії (завідувач – Л.Я. Штернберг, який був прихильником стаціонарних експедицій. Серед викладачів можна виділити **В.Г. Богораза** (досліджував чукчів, росіян Колими, намагався поєднати дифузійнізм із марксистською ідеологією), **Д.К. Зеленіна** (вивчав етнографію росіян, автор праці “Східнослов'янська етнографія“ (1927). У Московському

університеті у 1925 р. був відкритий етнологічний факультет, який очолив **П.Ф. Преображенський**, був прибічником синтезу еволюційної школи з культурно-історичною. У 1928 р. Фольклорист **В.Я. Пропп** був прихильником етнографічного структуралізму, він досліджував структуру казки.

З кінця 1920-х років у державній політиці СРСР посилювалися тенденції, спрямовані на побудову науки на основі марксизму, що розглядав розвиток людства з матеріалістичних позицій через призму вчення про суспільно-економічні формації. Марксисти вважали, що матеріальне виробництво складає базис, а інші інститути та явища, у тому числі етнос, культура, наука, залежні від базису й належать до надбудови. Зміни базису неминуче призводять до змін і надбудови. Отже, усі явища культури слід було пояснювати з огляду на виробничу діяльність. Інша позиція вченого виявлялася приводом для звинувачення в ідеалізмі. Дискусії, що проводилися у 1920–1930-і роки часто виходили за межі наукової етики, вирізнялися прагненням повісити на опонентів ярлики та звинуватити їх у відході від ідеологічно правильної лінії. На Всеросійській археологічно-етнографічній нараді 1932 р. етнографія була визначена як допоміжна історична дисципліна, яка займається вивченням докласового суспільства. Тим самим багато тем вилучалися зі сфери етнографічного дослідження. На початку 1930-х років термін “етнографія” став офіційним найменуванням радянської науки, тоді як термін “етнологія” був оголошений буржуазним. У 1935 р. був створений Інститут антропології, археології та етнографії АН СРСР, з 1937 р. – він Інститут етнографії. У 1947 р. інституту присвоєно ім'я М.М. Миклухо-Маклая. Він став провідною етнографічною установою країни. Розвивалася музейна сфера етнографічної науки. У 1924 р. був створений Центральний музей народознавства, іменувався у 1935–1948 рр. Музеєм народів СРСР. У 1934 р. етнографічний відділ Російського музею був перетворений у самостійний Державний етнографічний музей.

Своєрідністю радянської етнографії був її тісний зв'язок із вирішенням насущних практичних завдань. Вчені піднімали важливі питання теорії етнографії, історії первісного суспільства у зв'язку з обговоренням проблем періодизації первісного ладу, історії господарства, сімейних і громадських відносин (виникнення екзогамії й роду, еволюції форм шлюбу), культури, релігії. Етноси тлумачилися як продукт соціального розвитку людства, що належали певній соціально-економічній формації, тобто етногенез і етнічні процеси пов'язувалися із соціально-політичними процесами. Марксисты пропагували соціалістичний спосіб життя, радянський патріотизм, інтернаціоналізм. Етнографи використовували дані, зібрані в результаті експедицій, а також залучали матеріали закордонних дослідників із різних регіонів світу.

З 50–70-х років ХХ ст. стали проводитися значні польові роботи, розширилися й поглибилися дослідження в області теорії, зокрема вивчення теорії етносу, етнічних процесів, господарсько-культурних типів (автори – **М.Г. Левін**, **М.М. Чебоксаров**). Більше уваги стало приділятися вивченню етногенезу та етнічної історії різних народів, з'ясуванню соціальної структури суспільств, вивченню пережитків общини, аналізу родоплемінних структур і організації в них влади, дослідженню особливостей та закономірностей матеріальної й духовної культури народів світу. З усіх цих питань проводилися дискусії, конференції, окремі матеріали друкувались у журналах “Советская этнография”, “Азия и Африка сегодня” на сторінках інших журналів, у монографіях, науково-популярних виданнях. Виходили численні довідники, енциклопедичні видання, наприклад, “Страны и народы”. Відбувається популяризація етнографічних матеріалів через створення документальних фільмів кіностудією Київнаучфільм, через телепередачу “Клуб кіноподорожей” та інші форми.

Але в суспільних науках стала затверджуватися думка, що основною тенденцією розвитку радянського суспільства є стирання відмінностей між

етносами СРСР. У рамках Інституту етнографії АН СРСР була підготовлена й видана в 1954–1965 рр. серія “Народи мира”, що складається з 13 томів (18 книг), кожен із яких присвячений етносам певного регіону. Велика роль у появі цього видання належала **С.А. Токареву**, який проводив дослідження народів Сибіру, східних слов’ян, вивчав релігійні вірування народів світу, історію російської та зарубіжної етнографії, автор низки підручників. У 1948 р. створюється Державний музей етнографії народів СРСР (з 1992 р. – Російський етнографічний музей), орієнтований на показ колекцій з етнографії народів Радянського Союзу. В 1966 р. Інститут етнографії АН СРСР очолив, згодом академік, **Ю.В. Бромлей**, автор багатьох праць із теоретичних проблем етнографії. У 1960–1970-х роках **Л.М. Гумільов** опублікував серію статей, в яких викладалася пасіонарна теорія етносу. Ця концепція не отримала підтримки офіційної науки, досі є її прихильники та критики. Дослідження співробітників Інституту етнографії АН СРСР дали імпульс формуванню суміжних етнографічних дисциплін: етнічної психології, етнічної соціології, етнічної антропології, етнічної географії, етнічної лінгвістики та інші. У 1960–1980-і роки розширювалася сфера експедиційних досліджень, результати яких з 1978 р. публікувалися в щорічнику “Польові дослідження Інституту етнографії”.

Після розпаду СРСР стали спостерігатися нові тенденції в етнографії. У 1989 р. директором Інституту етнографії АН СРСР став **В.А. Тишков** – фахівець із Північної Америки, з 1992 р. – Інститут етнології й антропології імені М.М. Миклухо-Маклая РАН (очолював до 2015 р., зараз **М.Ю. Мартинова** – спеціаліст з історії та етнології Балкан). Пріоритетними темами сучасної російської етнології є етнокультурний розвиток народів Росії, полікультурні товариства й держави у сучасному світі, міжетнічні відносини й конфлікти, механізми й наслідки соціокультурної адаптації в умовах сучасних трансформацій, еволюція людини й антропологічна мінливість у сучасному світі. З 1997 р. Інститут етнології й антропології РАН видає серію “Народи й культури” – найбільш ґрунтовну збірку з етнічної історії та культури народів Росії та країн Центрально-Східної Європи. Першими стали три томи про росіян, білорусів та українців. Тривали роботи з етнографічної картографії. У 2001 р. був підготовлений “Атлас населення Російської Федерації”, що містить 44 карти й пояснювальний текст. Основним журналом російських етнологів залишається “Этнографическое обозрение” (до 1992 р. – “Советская этнография”). Новою структурою в російській науці стала Асоціація антропологів і етнографів Росії, яка з 1997 р. і дотепер проводить один раз на два роки конгреси в різних містах Росії.

Сучасні російські вчені-етнологи та історики продовжують займатися дослідженнями етнічної історії, занять, матеріальної та духовної культури народів Сибіру та Далекого Сходу (**Н.І. Новікова**, **А.А. Сиріна**, **О.П. Батянова**), вивчають етнографію росіян у Сибіру (**В.А. Липинська**), різні сторони життя росіян у XIX–XX ст. (**Т.А. Вороніна**, **О.В. Буганов**, **Г.О. Комарова**, **В.К. Малькова**, **Т.А. Листова**, **І.О. Морозов**, **Н.Л. Пушкарьова** (спеціаліст із гендерних проблем, повсякденності жіноцтва Росії), **С.В. Соколовський** (займається етнонаціональною політикою в сучасній Росії, головний редактор журналу “Этнографическое обозрение”), етнологічними питаннями народів Північного Кавказу (**Л.Т. Соловйова**, **І.Л. Бабич**, **І.Г. Косіков**), етнографією народів Латинської Америки (**Е.Г. Александренков**, **М.Г. Котовська**), дослідженням японців (**С.О. Арутюнов**), народів Центральної Азії (**О.Б. Барінова**, **Н.Л. Жуковська**), народів Східної Африки (**М.Л. Бутовська**, **Х.М. Турьїнська**), етнографію ромів вивчає **Н.Г. Деметр**, французів – **О.І. Філіппова**, латишів та народів Індії – **С.І. Рижаківа**, різними напрямками сучасної етнології – **М.М. Губогло** (етносоціологія, етнополітологія, тюркологія),

Н.А. Дубова (етнічною екологією), етнографію первісних мисливців і збирачів, зокрема, австралійських аборигенів досліджує **О.Ю. Артемова** та ін.

Етнографічні дослідження в Білорусі проходили за схожими тенденціями розвитку етнографічної науки в Російській імперії, ідеологічних настанов радянського періоду (панування марксистсько-ленінського підходу до вивчення історії, етнографії та культури народів світу). Водночас, білоруські вчені намагалися у своїх наукових розвідках всебічно, системно, об'єктивно збирати, систематизувати та вивчати етнографічний матеріал. Зупинимося на доробках лише деяких дослідників.

І.М. Лобойко (1786–1861) – білоруський філолог, історик, професор Віленського університету (1822–1832), де викладав російську, старослов'янську мову, російську літературу. Збирав матеріали для створення словника білоруської мови. Видав збірку “Зібрання російських віршів“ (1827), здійснював описи польських і литовських міст (біля 80) та інше. Головна заслуга білоруського краєзнавця **Р.С. Зенкевича** (1811–1868) полягає в збиранні та виданні ним білоруських пісень “Народні пісні, зібрані на Пінщині“ (1847), а також здійснений ним опис колядування, весільних звичаїв. **О.М. Сементовський** (1821–1893) український полтавський краєзнавець, який у 1863 р. переїхав до Вітебська, де був обраний секретарем статистичного комітету. Під його редакцією були видані “Пам'ятні книжки“ Вітебської губернії й Віленського генерал-губернаторства, прикрашені багатьма політипажами, портретами й картами. У якості визнання його заслуг у 1863 р. Сементовського було обрано членом-співробітником Російського географічного товариства. Збирав українські та білоруські загадки, інформацію про заняття білорусів. Видав “Етнографічний огляд Вітебської губернії“ (1872), “Білоруські старожитності“ (1890). Біля 700 білоруських та українських народних пісень опублікувала фольклорист, етнограф **З.Ф. Радченко** (1839–1916) – “Гомельські народні пісні (білоруські та малоросійські)“ (1888). У передмові до збірника вона описала побут, звичаї та обряди селян.

Науковий підхід до збирання та вивчення етнографічного матеріалу започаткував український та білоруський славіст, мовознавець, фольклорист, етнограф, письменник і драматург **М.А. Янчук** (1859–1921). Закінчивши історико-філологічний факультет Московського університету, працюючи вчителем, він постійно брав участь у різних етнографічних експедиціях, під час яких збирав фольклорний матеріал, переважно народні пісні. З 1889 р. був секретарем відділу етнографії Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії в Московському університеті, де у 1901 р. заснував музикально-етнографічну комісію й керував нею аж до 1920 р. Він був один із засновників журналу “Етнографічний огляд“ (1889), був його редактором до 1916 р. Янчук був професором кафедри білоруської літератури та етнографії Білоруського державного університету (1921). У 1918 р. був одним з організаторів Білоруського науково-культурного товариства та Білоруського народного університету в Москві.

У радянський час етнографічними розвідками активно займався **М.Я. Грінблат** (1905–1983), який з 1930 р. працював в АН БРСР, в інституті мовознавства, етнографії й фольклору (1957–1976), у Білоруському державному університеті. Він автор праць: “Пісні білоруського народу“ (1940), “Білоруси: Нариси походження та етнічної історії“ (1968), “Білоруська етнографія й фольклористика“ (1972). Відомим білоруським радянським музикознавцем-фольклористом був **В.І. Ялатов** (1923–1980), який з 1955 р. працював в інституті мистецтвознавства, етнографії й фольклору АН Білорусі. Він досліджував образ, ритм, мелодіку білоруської народної музики. Автор багатьох праць, зокрема, “Ритмічні основи білоруської народної музики“ (1966), “Мелодійні основи білоруської народної музики“ (1970), “Пісні східнослов'янської спільноти“ (1977) та інше. Був укладачем музичної частини 7-томного академічного видання

“Білоруська народна творчість“ Ще одним відомим радянським білоруським істориком був **М.М. Улащик** (1906–1986). У 30-х роках ХХ ст. він був неодноразово арештований за надуманими приводами й відбував заслання в Сибіру. Після звільнення з 1955 р. і до смерті працював науковим співробітником інституту історії СРСР, де досліджував історію білоруського, литовського та українського селянства, археографію, етнографію, фольклор цих народів, видавець білорусько-литовських літописів, вважається авторитетним знавцем історії Великого князівства Литовського. Найвідомішим дослідником матеріальної культури білорусів (сільська архітектура, знаряддя праці, посуд, меблі, одяг тощо) ХХ ст. вважається білоруський мистецтвознавець, етнограф, професор Білоруської академії мистецтв **М.Ф. Романюк** (1944–1997). За власні кошти він провів десятки етнографічних експедицій, досягненням яких стали понад 130 реконструкцій традиційних костюмів білорусів. Колекція й архів М. Романюка налічує понад 100 тисяч одиниць рідкісного етнографічного матеріалу, зібраного власними руками; його подорожні щоденники становлять десятки томів. Він створив сценічні костюми для Державного народного хору й Державного ансамблю танцю Білорусі. Важлива частина його роботи – статті та ілюстрації в енциклопедії “Етнографія Білорусії“. На сучасному етапі найавторитетнішим білоруським етнографом, істориком є **М.Ф. Пилипенко** (народ. 1936 р.), член-кореспондент НАН Білорусі, який досліджує проблеми етногенезу, етнічної історії, фольклористики, сімейних відносин, звичаїв, обрядів, вірувань білоруського народу.

2.2. Етнографічні розвідки польських, чеських, словацьких, хорватських, словенських, сербських, болгарських учених.

Розвиток етнографічних знань у Польщі відбувався під впливом втрати державності в другій половині ХVІІІ ст. внаслідок поділу Речі Посполитої між Росією, Австрією та Пруссією. Одним із перших польських етнографів вважають **Л. Голембівського**, учасника повстання під керівництвом Т. Костюшка, історика, бібліотекаря, перекладача, мемуариста, члена Варшавського товариства друзів наук. Першою польською монографією з етнографії вважається краєзнавчо-етнографічно-соціологічна розвідка польського діяча **І. Червінського** “Задністрянські околиці між Стриєм і Лімницею...“, написану в 1811 р. (сучасний Калуський район Івано-Франківської області), у якій автор детально описав життя та побут населення регіону, а також уперше згадане етнонім “бойки“. “Мазовецьким лірником“ (за любов до мазовецького фольклору) називали сучасники **Т.А. Ленартовича**, польського поета епохи романтизму, етнографа. На початку 1840-х років він збирав у Мазовії фольклор, який і визначив найважливіші риси його поезії. Ще одним збирачем польського та українського фольклору був **Ж. Паулі**. Він видав збірки “Пісні польського народу в Галичині“ (1838), “Галицькі старожитності“ (1840). Збірка “Пісні руського народу в Галичині“ у двох томах (1839–1840), видана латинським шрифтом, була одна з перших спроб систематизованого видання української народної поезії. Тут розміщено українські думи, обрядові, історичні, ліричні, чумацькі пісні та коломийки. Українські народні пісні записував і перекладав польською та німецькою мовами польський поет, географ і етнограф **В. Поль**. Він подав відомості про бойків, гуцулів, лемків. Збирачем етнографічних, фольклорних, музичних матеріалів був польський етнограф, фольклорист і композитор **О. Кольберг**. Так, він був автором багатьох музичних, зокрема оперних, творів. На зламі 1850–1860-х років і 1880 року досліджував з етнографічної точки зору західноукраїнські землі: Волинь, Полісся, Поділля, Покуття, Холмщину, Буковину, Лемківщину. Кольберг був членом багатьох наукових товариств, зокрема Російського географічного (1865), Педагогічного товариства у Львові (1869), Товариства антропології та етнографії в Москві (1889). Організатором і першим головою Польського краєзнавчого

товариства у Варшаві був **З. Глогер**, етнограф, фольклорист, краєзнавець, археолог, історик. Він проводив численні експедиції по землях Польщі й Литви, використовуючи в етнографічних дослідженнях порівняльно-історичний метод. Серед важливих його етнографічних праць: “Стародавні думи й пісні“ (1877), “Байки й повісті“ (1879), “Народні пісні“ (1892), “Польський рік у житті, традиції та пісні“ (1900), але головною його роботою стала «Старопольська ілюстрована енциклопедія» в 4-х томах, видана в 1900–1903 роках. Вона є одним із цінних класичних творів з історії польських старожитностей. Відомим польським письменником, краєзнавцем, етнографом, педагогом був **М. Сокальський**. У 1895 р. він став членом Народознавчого товариства у Львові. Свої краєзнавчі та етнографічні дослідження Сокальський виклав у монографії “Повіт Сокальський із погляду географічного, етнографічного, історичного й економічного“ (1899), за яку здобув перемогу на конкурсі Музею імені Дідушицьких у Львові на написання кращого географічно-історичного опису повітів Галичини.

Були польські науковці, які через життєві обставини та входженням польських земель до складу Росії, вимушені були займатися етнографічними дослідженнями народів Російської імперії. Так, **А. Шиманський**, польський письменник і юрист, був за революційну діяльність засланий у Сибір, де вивчав географію та етнографію якутів. Він відомий за своїм твором “Сибірські нариси“, у якому подані детальні описи життя поляків на засланні. У 1885 р. він став членом Російського географічного товариства, за завданням якого в 1903–1904 роках ще один польський письменник, вчений-етнограф **В. Серошевський** здійснив подорож на Далекий Схід Росії, де вивчав життя місцевих народів (вперше системно описав життя та звичаї якутів), та очолив наукову експедицію до Японії. У 1904 році подорожував Кореєю, Китаєм, Цейлоном, Єгиптом.

Відомим польським вченим-етнографом, представником культурно-історичної школи був **А. Фішер**. Він був професором Львівського університету (1924–1939), очолював кафедру етнології й антропології. Автор низки робіт із фольклору, народного мистецтва, біографій польських етнографів, монографій про слов'янські народи, серед яких “Русини“ (1929). Головний редактор журналу “Народ“ (1914–1939). Ще одним відомим науковцем був польський етнограф і славіст, професор Ягеллонського (1926–1959) і Віленського (1935–1939) університетів, дійсний член Польської АН **К. Мошинський**. Він репрезентував в етнографії критичний еволюціонізм, хоча в оцінках давніх теорій про розвиток культур був близьким у поглядах до культурно-історичної школи. Обстоював думку про волинсько-південнополіську прабатьківщину слов'ян. Його фундаментальна праця “Народна культура слов'ян“ містить, зокрема, значний матеріал із культури та побуту українського народу. Він обстоював тезу про стадіальність розвитку культури; зібрав та систематизував величезний матеріал з історії Польщі. Визнаним польським етнографом був **Р. Райнфус**. Наприкінці 40-х років ХХ ст. він був призначений куратором і заступником краківського Етнографічного музею. До 1980 р. був керівником відділу народного мистецтва Державного науково-дослідного інституту народної творчості Польської АН. Усе життя займався вивченням культури лемків.

Вивчення етнографії в Чехії пов'язане з національним Відродженням, яке тривало майже століття (остання третина ХVIII – 60-і роки ХІХ ст.). Відродження в чеських землях мало певні особливості: чехи тривалий період входили до складу багатонаціональної імперії, де влада належала австрійським німцям; після поразки повстання станів (1620 р.) була ліквідована чеська державність; значна частина чеської шляхти зазнала поніменченя або покатоличення, а інша мусила покинути батьківщину; країну фактично колонізували німці, а в містах вони становили більшість населення. У першій половині ХІХ ст. наукові дослідження в Чехії проводилися в основному в галузі гуманітарних дисциплін, що відповідали в

найбільшій мірі завданням виховання національної самосвідомості народу. Була потрібна наукова аргументація для підкріплення ідеї про культурну рівноправність чехів серед народів Європи. Одним із провідних діячів чеської культури в цей час був абат **Й. Добровський**. Він видав низку критичних досліджень з історії давньої Чехії та слов'янства взагалі. Своїми працями ("Історія чеської мови та літератури", "Чеська граматика") сприяв розвитку чеської мови. Відродженню чеської мови допомагала також діяльність директора празьких, а згодом і всіх гімназій Чехії **Ф. Прохазки**, який зробив вагомий внесок у видання багатьох чеських літературних пам'яток. Багато сил справі національного виховання чехів віддав **Ф. Палацький**, історіограф Чеського королівства. У 1827 р. він заснував двомовний "Часопис Чеського музею", згуртувавши навколо себе талановитих чеських учених і літераторів. У 1831 р. Ф. Палацький став одним із засновників "Матиці Чеської". У 1848 р. чеською мовою з'явилася "Історії чеського народу в Чехії та Моравії", яка по суті була першою науковою історією чеського народу. У своїй епічній поезії оригінально використовував народні пісні, повісті та оповідання чеський етнограф, літератор та історик **К. Ербен**. У 1850 р. він став секретарем та архіваріусом Чеського Національного музею, пізніше – архіваріусом Головного Міського архіву Праги.

Найбільшим вченим європейського масштабу був представник слов'янознавства – **П.Й. Шафарик**. З 1819 до 1833 р. був професором і директором гімназії в сербському місті Нови-Сад та активно займався науковою роботою: збирав пам'ятки південнослов'янської писемності, вивчав старі рукописи. З 1838 р. вчений став редактором "Часопису чеського музею", а з 1841 р. – охоронцем Празької університетської бібліотеки. У праці "Слов'янські старожитності" (1836-1837) він доводить автохтонність слов'ян у Європі, як і те, що вони з найдавніших часів були частиною європейської історії та цивілізації. Він стверджував, що слов'яни вже в глибоку давнину займали значну частину території Середньої та Східної Європи, а в IV ст. до н.е. під натиском кельтів переселилися за Карпати. Однак, й у ці часи вони займають вельми значні території – на заході – від витоків Вісли до Німану, на півночі – від Новгороду до витоків Волги і Дніпра, на сході – до Дону. Далі вона, на його думку, йшла через нижній Дніпро і Дністер вздовж Карпат до Вісли й по вододілу Одеру й Вісли до Балтійського моря. Шафарик П. навів докази того, що окремі слов'янські мови з'явилися не раніше середини I тис. н.е. Він також обґрунтував висновок про те, що слов'яни разом зі своїми сусідами (галлами, німцями, литовцями та іншими) є творцями європейської культури. Він здійснив порівняльно-історичний аналіз географічних та топографічних назв слов'янських народів. Друга епохальна робота Шафарика – "Слов'янська етнографія" (1842), у якій містилися знання з історії, культури, статистики слов'ян, уперше було подано карту поширення слов'янських мов та діалектів. Загалом його праці були початком наукового підходу до вивчення слов'ян.

У Словаччині розвиток етнографічних знань також відбувався в рамках національного Відродження. Але національний рух словаків розвивався в умовах соціального та подвійного національного гноблення. Словаччина входила до складу Австрійської імперії як частина Угорщини. Словаки зазнавали жорстокої мадяризації, наприкінці XVIII ст. ще не було створено національної літературної мови. Історії як засобу пробудження патріотичних настроїв та чиннику формування національної свідомості надавалося водночас важливе значення. Так, **Ю. Папанек** у праці "Історія словацького народу" доводив автохтонність словаків. Минувшина словаків, у яких не було власної державності, розглядалася в рамках історії мадярів. У середовищі інтелігенції в той час навіть вважалося за можливе створення спільної слов'янської літературної мови, висувалася концепція слов'янського єднання. Уперше її обґрунтував **Ян Коллар**. У поемі "Донька слави" (1824) він пророкував можливість зникнення слов'янських народів, чий порятунок

уможливило лише згуртування всіх слов'ян. Він у 1823–1827 рр. видав, підготований із П.Й. Шафариком та І.Я. Благодієвим, двотомник “Пісні світські словацького народу в Угорщині”. В 1834–1835 рр., він уже видав двотомну антологію “Народні пісні або пісні світські словаків в Угорщині”. Антологія доводила багатство й самобутність духовного життя та фольклору словаків. Творчість Коллара зазнала впливу романтизму. В 1863 р. було створено культурно-наукове просвітне товариство Матиця Словацька. В 1868 р. біля неї був створений історичний відділ, який займався, крім історії, археологією, етнографією та іншими науками. Наприклад, словацький вчений Ф. Сасінек у 1876–1882 рр. видавав часопис “Словацький літопис”, у якому друкувалися статті з історії, археології, етнографії.

Етнографічні розвідки в південних слов'ян розвивалися під впливом національного Відродження і проходили в складних соціально-політичних умовах (відсутність власних незалежних держав, довготривале перебування в складі Австрійської, Османської імперії, мовні та релігійні утиски). Спільними для всіх південнослов'янських народів стали такі культурні процеси в ХІХ – початку ХХ ст.: розвиток національної мови та створення літературної мови; модернізація освіти, створення національних наукових установ, середніх та вищих навчальних закладів; становлення світської національної художньої культури – літератури, образотворчого мистецтва, музики, театру; зміна повсякденної культури в бік європеїзації та урбанізації. Південнослов'янські народи об'єднували як ці спільні завдання розвитку культури, так і етнічна та мовна близькість. Тому в першій половині ХІХ ст. взаємне співробітництво вчених і політиків цих народів було дуже плідним (обопільний вплив, колективні культурні акції, ідеї про можливість створення спільної літературної південнослов'янської мови та інше). Культурні завдання слов'ян тут були нероздільні з боротьбою за національне самовизначення, національну інтеграцію, з опором процесам германізації й мадяризації.

Засновником історичної науки, слов'янознавства в південних слов'ян вважається католицький монах-бенедиктинець **Мавро Орбіні**. Він автор книги “Слов'янське царство“ (1601, італійською мовою), де намагався дати історію всіх слов'янських народів. Твір рясніє легендарними й міфічними сюжетами, автор не проводив критики джерел із погляду вірогідності. Попри це, книга Орбіні зіграла роль у становленні національної самосвідомості південних слов'ян.

У Хорватії католицька церква була потужним об'єднавчим чинником і хорватські священники брали активну участь у процесах національного єднання. Так, одним із діячів церкви, зусилля якого були спрямовані на відродження хорватської культури, мови, національної єдності був єпископ-яansenіст **М. Врховац**. На 20–30-і рр. ХІХ ст. припав розквіт хорватської національної культури та ідеології, активізувалися процеси формування національної самосвідомості. З національно-політичною програмою ілліризму виступив у своєму творі “Дисертація“ (1832) хорватською мовою, граф **Я. Драшкович**. Викладаючи теорію спільності південних слов'ян, він висунув проект створення Великої Іллірії. Сама ідеологія ілліризму охоплювала такі компоненти: ідею відтворення хорватської національної держави, ідею можливого об'єднання південнослов'янських народів в одне культурне й політичне ціле, ідею необхідності розвитку хорватської культури й мови, широкого впровадження її в усі сфери життя, протистояння мадяризації. Основоположником літератури ілліризму став **Л. Гай**, що здійснив завдання створення хорватської літературної мови на основі латиниці. Важливу роль у справі становлення хорватської освіти й науки відіграла створена в 1842 р. “Матиця Іллірійська“. Відомим хорватським фольклористом і етнографом був **В. Жганец**, член Югославської академії наук і мистецтв, в 1948–1952 рр. – директор Інституту народного мистецтва, в 1948–1967 рр. – професор Академії музики в Загребі, де читав курс музичного фольклору.

Жганец – учасник багатьох етнографічних експедицій, він записав біля 15000 народних наспівів Меджимур'я та інших областей колишньої Югославії, а також окремих районів Австрії та Угорщини. Автор книг, багатьох статей, присвячених югославському музичному фольклору; також обробив багато народних пісень для різних вокальних та інструментальних ансамблів. Ще одним значним хорватським науковцем у галузі фольклору була **М. Бошкович-Стуллі**, дійсний член Хорватської академії наук і мистецтв (з 2000 р.). Від 1952 і до 1979 р. працювала в Інституті народної творчості (нині Інститут етнології та фольклору) у Загребі, спершу асистентом, надалі науковим співробітником, а у 1963–1973 рр. – директором Інституту.

Перші кроки словенської етнографії можна пов'язати з іменем **Є. Копітара**, який у 1808 р. опублікував першу словенську граматику, покликану уніфікувати всі діалекти в одну літературну мову. Його послідовники намагалися ввести й новий алфавіт – суміш латинських і кирилических літер У результаті в 30–40-і XIX ст. перемогла група словесників, на чолі з поетом Ф. Прешерна, які взяли за основу латиницю Л. Гая. Багато словенців були учасниками іллірійського руху. Близьким соратником Л. Гая був словенський поет **С. Враз**, який писав свої твори хорватською мовою. Видав збірку словенських народних пісень “Іллірійські народні пісні” (1839).

Відомим сербським істориком, філологом, фольклористом і письменником був **В. Караджич**. Його діяльність зі збирання й публікації сербського епосу, історичні праці та лінгвістична робота отримали високу оцінку сучасних йому вчених у Європі та Росії й принесли йому всесвітню популярність. Він співпрацював із відомими чеськими, словацькими, хорватськими славістами. Караджич створив сербську літературну мову на кирилическому письмі. У 1814–1818 рр. він видав першу сербську граматику і словник. Головною подією в справі становлення сербської науки та просвіти стає створення 1826 р. культурно-освітньої та наукової організації “Матиці Сербської”, яка об'єднала літераторів, учених, меценатів, які прагнули до освіти сербського народу. Вона стала видавати підручники, журнали, зокрема, “Літопис Матиці Сербської”, художню та науково-популярну літературу. Становлення інститутів сербської науки починається зі створення в 1842 р. Товариства сербської словесності. У 1848 р. були відкриті національна бібліотека й Народний музей. Розвиток сербської етнографії, історичної географії також пов'язано з ім'ям **Й. Цвіїча**, засновником наукової балканістики. За його ініціативи було запроваджено серію наукових Конгресів слов'янських етнографів і географів.

Етнографічні дослідження в Болгарії беруть відлік із національного Відродження, початком якого послугувала праця ченця афонського Хілендарського монастиря **Паїсія** “Слов'яноболгарська історія” (1762) Для написання своєї праці Паїсій використовував грамоти болгарських царів, які збереглися на Афоні, твори **Є. Тирновського** та **Г. Цамблака**. Поряд із ними джерелами праці Паїсія стали “Синопис” (1674) – підручник слов'янської історії та інші твори. Головна ідея книги Паїсія – чітка ідейна спрямованість на пробудження болгарської національної самосвідомості, утвердження національної самобутності болгар на спільнослов'янському тлі. Активним послідовником Паїсія став у 60-і рр. XVIII ст. священник **С. Владиславов** (відомий під чернечим ім'ям **Софроній**). Він склав болгарською мовою кілька збірок (повчань, притч), духовне відродження болгар вбачав через освіту та культуру. Особливістю культурного відродження XIX ст. – це тісні зв'язки болгар з іншими слов'янськими культурами. Так, першими видавцями середньовічних болгарських літературних пам'яток стали російський славист **К.Ф. Калайдовіч** та словак **П. Шафарик**, перші друковані тексти болгарських народних пісень побачили світ у збірниках сербського фольклору, складених **В. Караджичем**, історичні та етнографічні дослідження про болгар

проводив закарпатський русин **Ю. Венелін**. Розвідками болгарських історичних пам'яток і фольклорних творів займався російський вчений **В. Григорович**, під керівництвом якого формувався майбутній збирач і видавець болгарської народної творчості **Д. Міладінов**. Збір та дослідження пам'яток болгарської народної культури проводив болгарський поет і просвітник **П.Р. Славейков**. Болгарин **І. Богоров** був автором першої болгарської граматики, виданої в 1844 р. в Бухаресті. Він створив літературний стандарт болгарської мови на базі центральних діалектів із західними впливами, видав велику збірку народних пісень (1842). Етнографічні розвідки проводив також **Л. Каравелов**. Провідним болгарським лінгвістом, етнографом та істориком був **Л. Мілетич**, який очолював Болгарську академію наук. Одним із засновників болгарської класичної музики був **Д. Христов**, який створив величезну кількість хорових та сольних пісень. **К. Шапкарев** – відомий болгарський фольклорист, книговидавець, автор збірника “Болгарські народні уявлення“, який містив 1300 пісень, 280 історій, описи народних звичаїв та одягу. **І.Д. Шишманов** був міністром освіти Болгарії (1903-1907), послом Болгарії в УНР, писав праці з етнографії та літературознавства, зокрема, досліджував вплив поезії Т.Г. Шевченка на болгарське відродження.

3. Етнічні процеси у сучасному світі.

Етнічна картина світу не вирізняється стабільністю. У процесі історичного розвитку одні народи зникають, інші з'являються. Сам процес формування й розвитку етнічних спільностей заведено називати *етногенезом*. Він включає як початкові етапи виникнення якого-небудь народу (відбувається консолідація автохтонних (родинних і неспоріднених) етнічних компонентів), так і подальше формування його етнографічних, лінгвістичних, антропологічних особливостей, інколи із залученням до процесу етногенезу переселенців (мігрантів), наприклад, сучасні народи Американського континенту. У процесі етногенезу, під впливом особливостей господарської діяльності в певних природних умовах і з інших причин, формуються специфічні для нового етносу риси матеріальної й духовної культури, побуту, групових психологічних характеристик, що відрізняють його від інших етносів. Людина, з одного боку, ототожнювала себе із подібними істотами чи її ототожнювали з її подібними, а, з іншого – відмежовувалася чи її відмежовували від несхожих на неї. Так зароджувалися процеси *етнічного розмежування* (диференціації) та *етнічного ототожнення* (солідаризації, згуртування). Як правило, ці процеси починаються з *етнічної ідентифікації*, тобто встановлення свого етнічного походження. Це сприяє накопиченню етнічного знання, зокрема, відомостей про історичну долю свого етносу, його видатних героїв, реальні й міфічні події в його житті. Зі свого боку, усе це посилює етнічну самосвідомість. Зовнішнім проявом цієї самосвідомості є спільна самоназва – етнонім. Подальший хід подій залежатиме від багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників і з однаковим успіхом може розвиватись у напрямі як етнічного поділу, так і етнічного об'єднання. Усе залежатиме від характеру і спрямування етнонаціональної політики, яку проводить та чи інша держава. Вивчення етногенезу вимагає комплексного підходу із залученням даних різних наук: етнографії, антропології, археології, лінгвістики, історії та інше.

У процесі етногенезу можуть змінюватися характеристики самих народів – територія розселення, культура, антропологічні особливості, релігійна належність та інше. Ці зміни заведено називати *етнічними процесами*, під якими розуміють сутнісні зміни в різноманітних компонентах етнічних спільнот, зокрема в окремих елементах духовної й матеріальної культури, мові, соціальній структурі, самосвідомості, які відбуваються у процесі історичного розвитку людства. У динамічному контексті етнічні процеси розвиваються у двох напрямках: *етноеволюційному* – є поєднанням різних чинників (історичних, політичних,

економічних, природно-географічних, екологічних), які зумовлюють зміну певних параметрів етносу (або окремих його частин), але етнічна самосвідомість етносу не змінюється та **етнотрансформаційному** – навпаки, призводять до зміни етнічної належності тих чи інших груп людей, до зникнення одних і появи інших етносів. Вони відбуваються здебільшого внаслідок взаємодії етнічних спільнот або їх частин, що виявляється в зміні етнічної самосвідомості. Такі процеси протікають повільно, але їхні результати досить значні.

Етнічні процеси мають універсальний, глобальний характер: вони відбувалися і відбуваються в усі часи, серед усіх народів і на всіх континентах. Хоч вони й суперечливі, але взаємопов'язані та взаємозалежні. Вони мають об'єктивний характер, але досить вразливі на впливи як внутрішніх, так і зовнішніх політичних сил. Вони готують підґрунтя, створюють сприятливі умови для роз'єднавчих або об'єднавчих процесів.

Етнічне роз'єднання або етнічний поділ (**етнічна дезінтеграція**) – це процес поділу попередньої етнічної спільноти на дві й більше частин, кожна з яких стає окремою самостійною спільнотою. Виділяють три типи таких процесів:

а) **етнічна парціація** (від англ. – розчленування) – поділ раніше єдиного етносу на кілька нових, жодний із яких не ототожнює себе зі старим етносом і перший етнос зникає. Головною причиною такого типу етнічного поділу є політичне відокремлення, яке також відбувається внаслідок розчленування етносу державними кордонами (арабські народи, східні й західні бенгальці);

б) **етнічна сепарація** (від лат. – поділ) – це процес відокремлення від етносу його певної частини, яка з часом перетворюється на новий самостійний етнос і перший етнос при цьому зберігається. Процес такого типу відбувається внаслідок розселення частини етносу за кордон, її політико-державного та релігійного відокремлення від основного масиву етносу (ісландці, які утворилися в результаті переселення норвежців, франкоканадці, англоавстралійці, англоновозеландці, корсиканці від французів, бури (африканери) від голландців та інші).

в) **етнічна дисперсизація** (від лат. – розсіяння) полягає у відокремленні від первинного етносу окремих його невеликих частин, що не формують новий етнос, а залишаються етнографічною групою. Подібний процес відбувається шляхом міграцій, які мали місце у всі часи й у всіх народів.

Етнічні роз'єднувальні процеси найчастіше мали місце у давні часи. Головними причинами цього процесу були чисельне зростання племен і етносів та вичерпання природних ресурсів території їхнього проживання. Помітну роль у процесі поділу етносів відіграла й відіграє держава. Часто вже сама її поява призводила до поділу того чи іншого етносу. Наприклад, араби, німці, курди, вірмени, які проживають на території кількох держав. Сьогодні процеси етнічного роз'єднання відбуваються в значно менших масштабах, ніж будь-коли раніше.

На думку більшості учених, **етнооб'єднавчі** процеси почалися дещо пізніше етнороз'єднувальних, але швидко набули панівного характеру, який зберігається й досі. Ці процеси вважаються загалом позитивними, оскільки сприяють зміцненню етносів і зростанню гомогенності як окремих суспільств, так і людства загалом. Етнологи також виділяють три типи етнооб'єднавчих процесів:

а) **етнічна консолідація** (від лат. – об'єднання, згуртування) – це злиття близьких за мовою й культурою етносів, що утворюють новий етнос. Заведено виділяти внутріетнічну та міжетнічну консолідацію. Під **внутріетнічною консолідацією** розуміють процеси внутрішнього зміцнення й збільшення великого етносу завдяки поступовому зникненню культурно-мовних і побутових відмінностей між етнографічними групами, а також зростанню загальноетнічної самосвідомості. Серед французів, наприклад, швидко нівелювалися такі групи, як бургундці, гасконці, провансальці та інші; серед італійців – ломбардійці, сицилійці, тосканці та інші; формування іспанського етносу з кастильців, арагонців,

андалузців. Під *міжетнічною консолідацією* маються на увазі процеси об'єднання кількох споріднених етнічних спільнот в одну, нову, більшу спільність. Сьогодні подібні процеси відбуваються здебільшого в країнах Африки та Південно-Східної Азії, де вони раніше гальмувалися колоніальною владою.

б) етнічна асиміляція (від лат. – уподібнення) – це процес розчинення самостійного етносу, його частини чи окремих його представників всередині іншого, як правило, більшого етносу. Асиміляція є досить повільним і тривалим процесом, який може відбуватися протягом життя кількох – від двох до чотирьох – поколінь. Вона є одностороннім процесом, який має завершуватися повною або майже повною втратою етнічною меншиною своїх споконвічних етнічних особливостей (мови, культури, традицій, способу життя та інше). В етнології етнічну асиміляцію поділяють на три форми: природну, насильницьку та примусово-добровільну.

Природна асиміляція відбувається під час довготривалого безпосереднього (побутового, виробничого та інше) спілкування різних етнонаціональних спільнот. Вона зумовлена всією ходом їх соціально-економічного, політичного та культурного розвитку, поширенням міжетнічних шлюбів, проживанням у міській агломерації, у прикордонних районах, в етнічно змішаних поселеннях та інше. Асиміляція відбувається швидше й легше у разі культурної схожості обох етносів, особливо в таких сферах як мова та релігія.

Під *насильницькою* асиміляцією мається на увазі такий процес, який відбувається внаслідок політики центральних чи місцевих органів влади, спрямованих на обмеження сфери використання або й узагалі викорінення мови, культури, традицій, способу життя та інших духовних цінностей етнічних меншин, позбавлення їх етнічної пам'яті, ослаблення етнічної свідомості й у кінцевому підсумку її знищення. Наприклад, такі асиміляційні процеси відбувалися під час колонізації, політичної диктатури, економічної експансії, насильницьких депортацій, фізичного знищення інтелектуалів, створення наднаціональних квазіспільнот (радянський народ, арійська раса) тощо.

Примусово-добровільна асиміляція діє там, де відсутні офіційні закони, що забороняють чи дискримінують якусь етнічну мову та культуру, але представники етнічної меншини поставлені в такі умови (браку дошкільних виховних установ і навчальних закладів, засобів масової інформації рідною мовою та інше), що людині просто не залишається нічого іншого, окрім поступової асиміляції. Саме такими асиміляційні процеси були в роки застою в СРСР і зараз є в деяких посттоталітарних країнах.

Розрізняють ще *соціальну* асиміляцію – розуміють процес поступового засвоєння репрезентантами певної соціальної спільноти (групи, верстви, стану, страти та інше) соціокультурних рис, норм, цінностей, соціально-психологічних мотивацій та моделей поведінки інших, переважно вищих у суспільній ієрархії, спільнот та *етнічну* асиміляцію, яка найбільш інтенсивно і швидко здійснюється в суспільствах, де відбувається розсіювання іноземних мігрантів в однорідному товаристві з міцними й сталими економічними, політичними та культурними зв'язками. Найповільніше етнічна асиміляція відбувається в суспільствах, де мігранти утворюють замкнені територіальні громади зі своїми інституціями й організаціями, що мають тривалі й розгалужені зв'язки з етнічною батьківщиною.

Дефініція “*повна*” та “*часткова*” асиміляція вживаються для визначення рівня інтенсивності міжетнічних контактів, що розгортаються в напрямі асиміляції.

в) міжетнічна інтеграція (від лат. – зближення, об'єднання) – це процес взаємовідносин між різними за мовою й культурою етнічними спільнотами багатонаціональної держави, унаслідок якого ці спільноти зближуються й об'єднуються, формуючи політичну націю, виробляючи почуття спільного громадянства й державного патріотизму, але, не втрачаючи водночас своїх етнічних властивостей і своєї етнічної свідомості. Характерними рисами цього

процесу є те, що він зачіпає не окремих осіб, а груп людей, відбувається на рівноправній основі, веде не до виникнення якоїсь нової спільноти, а до формування політичної нації. Представники таких політичних націй можуть мати спільну назву, таку, скажімо, як американці, канадці, росіяни, швейцарці, бельгійці. Часто поштовхом до активної міжетнічної інтеграції може бути виникнення спільної зовнішньої небезпеки, а також міркування про доцільність з'єднання зусиль для вирішення історично нагальних спільних внутрішніх проблем.

Особливим етнічним процесом є *етнічна міграція* – зміна етносом своєї етнічної території протягом певного періоду, переселення етносу. Розрізняють ще *сегрегацію* (лат. – відокремлення) – спроби збереження власної етнокультурної спадщини за різкого звуження контактів із представниками інших національних утворень. Фактично вона є вираженням ізоляціоністської політики. Цей термін вживається, коли мова йде про панівні етнічні групи; щодо політики національних меншин використовують термін сепаратизм. Виділяють ще *маргіналізацію* – (лат. – межа, узбіччя) – ситуація, за якої небажання або неспроможність орієнтації на етнокультурні стереотипи більшості супроводжується в етнічній групі втратою рідної культури, мови. Маргіналізація – це процес соціального падіння або знаходження в невисокому й задалегідь програшному соціальному статусі. Маргінал етнічний – це проміжний стан людини в системі етнічних відносин. Це є наслідком того, що особа одночасно належить до двох етнічних груп. Найчастіше перебувають у такому стані вихідці з етнічно змішаних сімей чи представники етнічних меншин, коли особа перебуває не просто на межі етнічних культур, а коли ці цінності несумісні, антагоністичні. Увібравши в себе несумісні культурні цінності, маргінал втрачає можливість мати власну стійку систему особистісних цінностей. Звідси переживання ущербності, комплексу неповноцінності, що веде до агресивності, іноді зверхності. На особистісному рівні розв'язання ситуації може втілитися в різні форми: віддати перевагу одному з етносів і самоідентифікуватися з ним, може проявити етнічний нігілізм і не зарахувати себе до жодного з етносів (усвідомлення себе космополітом), може самоідентифікуватися з двома чи трьома етносами, мати подвійну, потрійну етнічну свідомість.

Отже, етнічні процеси рідко відбуваються у чистому вигляді, вони тісно пов'язані між собою, діють протягом усієї історії людської цивілізації, зазнають впливів і зі свого боку впливають на інші соціальні процеси, зокрема, глобалізації та модернізації.

Контрольні питання й завдання:

1. Проаналізуйте основні ідеї еволюціоністів, дифузійоністів, функціоналістів.
2. Дайте характеристику представникам соціологічної, історичної, етнопсихологічної шкіл, напрямам: структуралізму, культурного релятивізму, неоеволюціонізму.
3. Висвітліть концепції теорії етносу російських вчених.
4. Розкрийте етапи розвитку етнографічних знань у Російській імперії та у радянський період.
5. Схарактеризуйте тенденції розвитку етнографічних знань у Білорусі.
6. Розгляньте етнографічні здобутки польських, чеських, словацьких, болгарських, сербських, хорватських вчених.
7. Проаналізуйте етнічні процеси у сучасному світі.

Література: Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии (Очерки теории и истории). – М., 1988; Варзар І.М. Політична етнологія як наука. – К, 1994; Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – М., 1992; Историография этнографического изучения народов СССР и зарубежных стран. – М., 1989; Лурье С.В. Историческая этнология. – М., 1998; Марков Г.Е., Пименов В.В.

Этнология. Учебник. – М.,1994; Садохин А.П. Этнология: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.,2006; Тавадов Г.Т. Этнология. Учебник для вузов. – М.,2002; Токарев С.А. История зарубежной этнографии. – М.,1978; Токарев С.А. История русской этнографии. – М.,1966; Хоптяр Ю.А. Етнологія: Навч. посіб. – Кам'янець-Подільський,2008; Хрящевська Л.М. Загальна етнографія. – Миколаїв,2013; Этнические процессы в современном мире. – М.,1987; Чешко С.В. Этнология и социальная антропология: Учебник. – М.,2013; Этнические и этносоциальные категории. Свод этнографических понятий и терминов. – М.,1995; Этнология в США и Канаде /Отв. ред. В.А. Тишков, Б.В. Адрианов. – М.,1989; Этнология (Этнография): учебник для бакалавров / Под ред. В.А. Козьмина, В.С. Бузина. – М.,2014; Этнологическая наука за рубежом: проблемы, поиски, решения. – М.,1991; Юрій М.Ф. Етнологія: навч. посіб. – К., 2006.

ТЕМА 3. Класифікації народів світу

План

1. Географічна класифікація.
2. Антропологічна класифікація.
3. Етнолінгвістична класифікація.
4. Господарсько-культурна класифікація.

Сучасні науки, підходячи до етносів як до цілісних систем, прагнуть їх систематизувати на основі своїх класифікаційних принципів. Кожна з таких класифікацій упорядковує їх, усуває дублювання наукових уявлень, визначає місце етнічних спільнот у природі та суспільстві.

Серед учених побутують різні точки зору щодо кількості етносів у світі. Одні вважають доречною цифру дві тисячі етносів, інші – три-чотири й, навіть, п'ять тисяч, які нараховують від багатьох мільйонів до декількох сотень або десятків осіб. Точно визначити важко. Так, наприклад, у Африці швидко розвиваються процеси етнічної консолідації, асиміляції й важко визначити чи – це група племен, окремих етносів, народність, декілька народностей, етнографічна група. Крім того, багато країн Азії, Африки, Америки досить складні за етнічною структурою й ще недостатньо вивчені. Складності виникають і під час перепису населення (недосконала методика). Звідси й різні погляди щодо кількості етносів.

Вивчаючи й описуючи народи, важливо вміти групувати, зіставляти та протиставляти їх на основі певних критеріїв. У минулому люди, групуючи етноси, користувалися найпростішими критеріями протиставлення себе як носія всього позитивного й передового іншим етносам – носіям усього негативного. Наприклад, давні греки на всі сусідні народи, у тому числі й римлян, дивились як на диких, варварів, “некультурних”. Згодом уже римляни й греки разом усі інші народи вважали варварами. Пізніше етноси ділили на: “культурні” і “некультурні”, “цивілізовані” й “дикі” (“варварські”), “історичні” і “неісторичні”, “прогресивні” і “реакційні”, “революційні” і “контрреволюційні”, “індустріальні” і “неіндустріальні” та інші. Наука відкидала такі підходи й виробляла об'єктивні критерії поділу народів. Прикладом є класифікація Л. Моргана за стадіями розвитку людства (дикість, варварство, цивілізація).

В етнології найбільш уживаними є такі чотири види класифікацій: географічна, антропологічна, етнолінгвістична та господарсько-культурна. Вони базуються на певних досягненнях окремих дисциплін таких як географія, антропологія, лінгвістика, історія, точніше з'ясовують специфіку спорідненості та водночас відмінності окремих груп етносів залежно від території проживання, походження, рівня соціально-економічного розвитку тощо.

1. Географічна класифікація. Етноси поширені на різній за природою і кліматом ойкумені. Для визначення місця проживання того чи іншого народу, опису природно-географічних умов його розміщення, застосовують географічну класифікацію. Вихідною одиницею регіональної диференціації світу є **історико-географічний регіон** – більш-менш цілісна територія в історичному, географічному, політичному, культурному та господарському аспектах. Здебільшого вони мають різний ступінь внутрішньої єдності, часто є штучно роз'єднаними. Це залежить від їхньої історичної долі й типу цивілізацій, що сформувалися, перебігу етнічних процесів, напряму господарських зв'язків, розвитку транспортних шляхів. Відмінність у природних умовах, економічна й культурна специфіка сформували всередині регіонів окремі, порівняно єдині території нижчого рангу – **субрегіони**, які поділяються на **історико-етнографічні області**.

Залежно від сучасного економічного, історичного, культурного та географічного розвитку країн світу є така історико-географічна типологізація.

З утворенням нових держав у **Європі** й зміни їхнього геополітичного становища пропонується такий поділ регіону (поряд із цим є поділ Європи на історико-етнографічні області (ІЕО):

Західна Європа або **атлантична** ІЕО – це Великобританія, Ірландія, Нідерланди, Бельгія, Люксембург, Німеччина, Австрія, Ліхтенштейн, Швейцарія, центр і північ Франції;

Південна Європа або **середземноморська** ІЕО – це Португалія, Іспанія, Андорра, Монако, Італія, Сан-Марино, Мальта, Греція, Албанія, Ватикан, Кіпр, південь Франції;

Північна Європа або **скандинавська** ІЕО – це Швеція, Данія, Фінляндія, Норвегія, Ісландія (деякі вчені включають країни Балтії);

Центральна Європа або **центральноевропейська** ІЕО – це Угорщина, Чехія, Словаччина, Польща;

Східна Європа або **східноевропейська** ІЕО – це європейська частина Росії, Україна, Білорусь, деякі дослідники включають країни Балтії;

Виділяють ще **Центрально-Східну Європу** (країни колишнього соціалістичного табору, Україна, Білорусь, країни Балтії, крім Росії, деякі виключають і Білорусь).

Південно-Східна Європа, у рамках якої виділяють **балканську** ІЕО – це Болгарія, Румунія, Молдова, Сербія, Чорногорія, Македонія, Словенія, Боснія та Герцеговина, Хорватія, Косово (біля 110 країн визнали її окремою державою). Деякі вчені включають у регіон Грецію, Кіпр.

Азію прийнято поділяти на:

Південно-Західну Азію, яка включає півострів Малу Азію, Вірменське та Іранське нагір'я, частини Великий і Малий Кавказ, Месопотамію, Палестину, Аравійський півострів і острів Кіпр (географічно, а культурно – це Європа). До складу регіону входять 16 країн. У середині регіону виділяють декілька субрегіонів: Близький Схід, Середній Схід, Закавказзя, Левант (у вузькому значенні – Сирія, Ліван, а в широкому – Середземноморське узбережжя Азії). Також поширена самоназва арабських країн Сходу – **Маширик**.

Південну Азію, яка включає сім країн – Бангладеш, Бутан, Індію, Мальдіви, Непал, Пакистан, Шрі-Ланку;

Південно-Східну Азію, займає територію півострова Індокитай і острови Малайського архіпелагу та Філіппін і включає десять країн – Бруней, В'єтнам, Індонезію, Камбоджу, Лаос, Малайзію, М'янму, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни;

Східну Азію, що включає шість країн – Китай, КНДР, Південну Корею, Тайвань, Японію, Монголію (деякі вчені останню включають до Центральної Азії);

Північну Азію – складається з азійської частини Російської Федерації;

Центральну Азію, що охоплює п'ять країн – Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан.

В **Америці** виділяють два регіони – **Північну Америку**, або **Англо-Америку** та **Латинську Америку**, яка поділяється на два субрегіони: Середню Америку (Мексика та країни Центральної Америки (Гватемала, Беліз, Гондурас, Сальвадор, Нікарагуа, Коста-Ріка, Панама) і Вест-Індії (країни Карибського моря) та Південну Америку, що складається з Андських країн та країн Амазонії й Ла-Плати.

Африку згідно з історичними, культурно-етнічними, географічними аспектами прийнято поділяти на п'ять регіонів:

Північний, входять сім країн – Алжир, Єгипет, Лівія, Марокко, Судан, Туніс, Західна Сахара. (Деякі вчені включають Мавританію, інші виключають Судан). Без Єгипту й Судану цей регіон називають ще **Магрибом**, тобто араби Заходу;

Західний – омивається водами Атлантичного океану та його затоки – Гвінейської. На півночі межує із Сахарою, а на сході – із котловиною Чад. До регіону належать п'ятнадцять держав (деякі включають Камерун і Мавританію).

Центральний – країни басейну річки Конго. До складу регіону входять дев'ять держав – Ангола, Габон, Демократична Республіка Конго, Екваторіальна Гвінея, Камерун, Республіка Конго, Сан-Томе і Принсіпі, Центральноафриканська Республіка, Чад;

Східний, до якого входять одинадцять країн – Бурунді, Джибуті, Еритрея, Ефіопія, Замбія, Кенія, Малаві, Руанда, Сомалі, Танзанія, Уганда;

Південний, до складу якого входять одинадцять держав і залежні території, які утворюють дві групи: материкову й мало пов'язану з нею острівну – Ботсвана, Зімбабве, Коморські острови, Лесото, Маврикій, Мадагаскар, Мозамбік, Намібія, ПАР, Свазіленд, Сейшельські острови.

До історико-географічного регіону **Австралія та Океанія** належать материк Австралія та всі острівні держави й території Тихого океану. Океанію поділяють на три історико-етнографічні області:

Меланезія (із давньогрецької “Чорноострів'я”) займає західну частину Океанії. Її утворюють: Нова Гвінея, острови Санта-Крус, Фіджі, Соломонові острови, архіпелаги Бісмарка, Луїзіана та Нові Гібриди;

Полінезія (із давньогрецької “Багатоострів'я”) простягнулася від крайнього південного заходу до східних околиць Океанії. Сюди належать: Нова Зеландія, острови Кука, Тонга, Товариства, Самоа, Туамоту, Тувалу, Токелау, Пасхи, Гавайські, Маркізькі острови;

Мікронезія (від давньогрецької “Дрібноострів'я”) займає північно-західну частину Океанії. До неї входять: Каролінські, Маріанські, Маршаллові острови, острови Гілберта.

Диференціація світу на історико-географічні регіони дає змогу універсального їхнього вивчення з урахуванням природних, історичних, культурних, господарських та інших особливостей, що, зі свого боку, має не тільки загальнонаукове, а і прикладне значення.

2. Антропологічна класифікація. Ця класифікація пов'язана з расами та антропологічними типами й дає етнологам інформацію про походження етносу, міжетнічні контакти та інше. Під **расами** більшість учених розуміють великі групи людей, спільні за походженням та об'єднані близьким комплексом морфологічних ознак. Одним із засновників расової (антропологічної) класифікації був французький вчений **Франсуа Берн'є**, якому з 1684 р. належить авторство самого терміну “раса” (походить від араб. – *ras* (“корінь”, “походження”) чи від італ. – *rassa* (“рід”, “порода”).

У сучасній етнології стверджується, що всі люди планети належать до одного біологічного виду. Але деякі особливості фізичної будови людей змінюються залежно від їх проживання в тій чи іншій частині світу. Такі особливості, що передаються за спадковістю й характерні для великих груп людей, називаються расовими ознаками. До **морфологічних** расових ознак (фенотипу) відносять: третинний волосяний покрив (вуса, борода, волосся на тілі, оцінюється в балах від 1 до 5); пігментацію шкіри, що може варіюватися в діапазоні від блідо-рожевого до темно-коричневого й майже чорного (шкіра нараховує 36 відтінків); співвідношення між шириною та довжиною голови (є: *брахікефалія* (короткоголовість), *мезокефалія* (середньоголовість), *долікефалія* (довгоголовість); будова зубів; тип волосся (розрізняють чорне, русяве, біляве, руде, пряме, кучеряве); колір і форма очей (виділяють темні очі (чорні, карі, жовті), очі змішаних кольорів (жовто-зелені, зелені, сірі), світлі очі (світло-сірі, блакитні); пропорції тіла (розрізняють фігури: *брахіморфні* (короткі кінцівки й довгий тулуб), *доліхоморфні*

(довгі кінцівки й короткий тулуб), *мезоморфні* (кінцівки пропорційні тулубу); зріст (середня довжина тіла в людини складає 165 см для чоловіків і 154 см для жінок) та інше. До **генетичних** ознак (генотипу) зараховують: групу крові, спадковість захворювань та інше.

Усі сучасні расові класифікації базуються на ієрархічному принципі: кілька основних “великих” рас (три або чотири) фахівці поділяють на “гілки”, або “малі” раси чи підраси, кількість яких у різних класифікаціях коливається від 5 до 30, та антропологічні типи (можуть доходити до 70), а останні – на **популяції**, тобто групи людей, які пов’язані між собою спільністю походження. Під час визначення кількості расових типів до уваги беруться межі розповсюдження, спільність походження і ступінь морфологічної схожості певних комплексів фізичної будови.

Великого поширення серед етнологів набула класифікація російських учених **Я.Я. Рогинського** й **М.Г. Левіна**. Тут виділені три великі раси: євразійська, або європеїдна, азіатсько-американська, або монголоїдна та екваторіальна, або австрало-негроїдна. У їхніх рамках розмежовані 16 малих рас і 6 перехідних рас. Дослідник **Г.Ф. Дебец** пропонував таку антропологічну класифікацію: три великі раси поділяються на 8 гілок, ті – на 33 малих рас, а останні – на 64 антропологічних типи. Саме такий поділ расових груп найчастіше сприймається в сучасній російській антропології. У зарубіжній антропології стало популярним заперечення існування рас, як фенотипічних підрозділів людства (з визнанням генотипного поділу), або взагалі оголошення раси соціальним феноменом.

Російський антрополог **Т.І. Алексєєва** висунула гіпотезу формування “*адаптивних типів*” як норми спадково закріпленої біологічної реакції на вплив середовища проживання, яка виникає на ранніх стадіях освоєння людиною ойкумени та виявляється в різні періоди історії людства аж до сучасності. Їх шість: один поширений у помірному поясі, він базовий під час оцінки популяцій, що мешкають в інших екологічних умовах; п’ять інших представляють форми адаптації до екстремальних умов – високогір’я, широти Арктики, континентальна зона Сибіру, аридна (пустельна) зона, і, нарешті, тропічні широти. Ці типи фактично не корелюють із класичними морфологічними расовими ознаками. Ця класифікація не дає чіткого бачення про варіативні характеристики основного населення Земної кулі, що мешкає в умовах помірного та субтропічного поясів.

У практичній роботі сучасні антропологи та етнографи для простоти користуються поняттям “*расового комплексу*”. Це набір яскравих, оригінальних антропометричних ознак, які трапляються в різноманітних поєднаннях у несхожих груп населення Землі. Загалом сучасні раси почали формуватись у верхньому палеоліті (40–16 тис. років до н.е.).

Наведемо морфологічні ознаки чотирьох великих рас та деяких їх підтипів.

Європеїдна раса, яка охоплює 43% населення світу, характеризується світлим або трохи смуглявим кольором шкіри; світлим, змішаним і темним забарвленням очей, які широко відкриті; м’яким, здебільшого прямим чи хвилястим волоссям; вузьким, прямим, опуклим або ввігнутих носом із середнім чи високим переніссям; вузьким або середнім за шириною обличчям; добре або середньо вираженим третинним волоссяним покривом. Зріст варіює від дуже високого до середнього. Виділяють три групи європеїдів:

Північну, яка складається з *атланти-балтійської* та *біломорсько-балтійської* “малих” рас. Вони локалізуються в Північній Європі та на півночі Східної Європи. Носії цих рас високі на зріст (вище 170 см), світлопігментовані, третинний покрив розвинений помірно, ніс із високим переніссям, лице вузьке.

Перехідну, яка складається із *середньоєвропейської* та *східноєвропейської* рас (обіймає велику територію від Атлантичного океану на заході до р. Волги на сході). Їм властиві змішаний, іноді досить темний колір очей, пряме і хвилясте волосся, переважання брахікефалії.

Південну, яка складається із середземноморської, вірменоїдної, передньоазійської та балкано-кавказької рас (поширені у Південній Європі, серед етнічних груп Альп, Карпат, Балкан, Південно-Західної, Південної Азії). Їм притаманні смаглявий колір шкіри, темне хвилясте волосся, карі очі, прямий і вузький ніс із високим переніссям, значний розвиток третинного волосяного покриву, середній і високий зріст.

Низка фахівців виділяють у Європі ще одну – лопарську малу расу, носіями якої нині є лопарі (саами), що проживають на сході Скандинавії та Кольському півострові. Для них характерна світла шкіра, пряме та темне волосся, темні очі, слабкий розвиток третинного волосяного покриву, велика кругляста голова, короткий ніс із широкими крилами, низький зріст (155 см), приземкуватість, короткі ноги й довгі руки.

Монголоїдна раса, риси якої властиві 36% населення світу, характеризується смаглявою шкірою жовтуватих відтінків, темним, іноді чорним, жорстким, прямим волоссям, плескатим обличчям із вилицями, що помітно виступають, і досить вузьким носом із невисоким переніссям, добре вираженою складкою верхньої повіки та епікантусом, слабким розвитком третинного покриву.

Виділяють три групи монголоїдів:

Тихоокеанську, яка включає далекосхідну й південноазійську малі раси. Далекосхідна раса переважає серед китайців і корейців. Особливий її варіант представлений серед японців. Їм притаманні сильніший розвиток третинного волосяного покриву, хвилясте волосся, товсті губи, менший ріст. Представники південноазійської раси (народи Індокитаю, Індонезії та інше) невеликі на зріст, худорляві, колір шкіри темніший, обличчя невелике, круглолиде.

Континентальну, яка включає північноазіатську та арктичну раси. Північноазіатська раса представлена багатьма корінними народами Сибіру, Монголії, Північного Китаю. Її риси: пряме, жорстке, іноді м'яке волосся темного або русявого кольору, світліша шкіра, дуже плоске, високе й широке лице. Ніс вузький із низьким переніссям, розріз очей вузький, є епікантус, губи тонкі, зріст середній. Арктична раса поширена на Чукотському півострові, Алясці серед чукчів, коряків, ескімосів та інше. Для неї характерне жорстке, темне волосся, карі очі, лице менш плоске, ніс довший, перенісся вище. Зріст невисокий, тіло й руки короткі, ноги довші, тулуб огрядніший.

Американоїдну, для якої характерні жовтувато-бурий колір шкіри, пряме жорстке, чорне волосся, темні очі, слабкий розвиток третинного покриву, вилиці, що виступають, високі очні орбіти, середньо розвинена складка верхньої повіки, рідко трапляється епікантус, опуклий ніс (так званий “орлиний”).

Деякі фахівці екваторіальну расу поділяють на дві окремі раси – негроїдну та австралоїдну. Так і ми будемо розглядати.

Негроїдна раса, яка охоплює 7,5% населення Землі, відзначається темним – від брунатно-жовтуватого до жовто-бурого – кольором шкіри, темними, широко відкритими очима. Волосся – кучеряве, ніс дуже широкий із низьким переніссям. Обличчя вузьке або середнє за шириною з товстими губами й уперед висунутим зубним відділом обох щелеп (**прогнатизм**). Зріст варіює від дуже високого до дуже низького. Негроїди поділяються на три “малі” раси:

Негрську, для якої характерне шоколадно-коричневе забарвлення шкіри, кучеряве волосся, вузьке обличчя, високі очні орбіти, прогнатизм, середній або високий зріст, видовжені кінцівки.

Негрільську (пігмеї) – мають низький зріст (140 см), широкий ніс, значний розвиток третинного волосяного покриву, ноги порівняно короткі, а руки – довгі.

Бушменську, до якої належать бушмени та готтентоти (мешкають у пустельних районах Південної Африки). Колір шкіри в них жовтувато-бурий, волосся чорне, кучеряве, коротке, обличчя сплюснене, невелике, висунуті вилиці,

очні орбіти низькі, складка верхньої повіки добре розвинута, часто трапляється епікантус, слабкий третинний волосяний покрив. Їм властиві зморщеність шкіри обличчя та *стеатонігія* (значні жирові відкладення на сідницях, особливо у жінок).

Австралоїдна раса (0,3% населення світу) характеризується темно-шоколадним кольором шкіри (світлішим, ніж у негрів), хвилястим волоссям, темними очима, розріз їх широкий. Обличчя низьке, із розвинутими надбрівними дугами. Ніс із широким переніссям і досить широкими крилами. Губи середньої товщини. Щелепи помітно виступають уперед. Дуже розвинутий третинний волосяний покрив. Зріст середній або високий.

Австралоїдну расу поділяють на такі “малі” раси:

Меланезійську, яка переважає серед етнічних груп островів Меланезії й характеризується помірно кучерявим волоссям, темно-коричневим кольором шкіри, досить широким і прогнутим обличчям.

Полінезійську, поширена у Новій Зеландії, на островах Полінезії, Мікронезії. Характеризується світло-коричневим кольором шкіри, темним хвилястим волоссям, темними очима, слабким розвитком третинного волосяного покриву, обличчя велике, вилиці висунуті, ніс широкий, губи середні, зріст високий.

Веддоїдну, представлена на півдні Індії, у Шрі-Ланці, на островах Індонезії. Її представникам властиві помірно темний колір шкіри, густе чорне хвилясте волосся, товсті губи, помірний прогнатизм, середня ширина носа, низький зріст.

Крім “великих” і “малих” рас, є декілька **перехідних** расових типів, які утворилися в результаті довготривалого співіснування між представниками двох великих чи малих рас. Фахівці виділяють такі перехідні раси:

Дравідійська (етнічні групи південного Індостану), яка займає проміжне становище між європеїдною й австралоїдною расами. Її ознаки: темна коричнева шкіра, хвилясте, трохи кучеряве волосся, темні очі, середній розвиток третинного покриву, невисокий зріст, середньої ширини обличчя із широким носом.

Аїнська або **курульська**, яка утворилась у результаті взаємодії монголоїдних та австралоїдних расових комплексів. Їй притаманні такі риси: плескате обличчя, наявність епікантуса, жорстке, хвилясте волосся, значний розвиток третинного волосяного покриву, смуглява шкіра, товсті губи, порівняно широкий ніс.

Ефіопська, яка сформувалась на перетині європеїдної раси й негроїдної. Їй властиві світло-коричневий колір шкіри, темне, дрібнохвилясте волосся, слабкий розвиток третинного волосяного покриву. Обличчя вузьке, ніс прямий, неширокий із досить високим переніссям, губи середні, долікефальна форма голови, зріст високий, кінцівки видовжені.

Уральська, що сформувалась на перетині монголоїдної та європеїдної рас, представлена в Приураллі, Заураллі й Західному Сибіру. Для неї характерні світліший колір шкіри, темно-русяве, хвилясте, м'яке волосся, змішані відтінки забарвлення очей, невелике, помірно сплющене обличчя. Ніс прямий або з увігнутою спинкою, епікантус трапляється рідко, товщина губ середня. Третинний волосяний покрив розвинений слабо, зріст середній або низький.

Південносибірська, яка теж займає проміжне становище між європеїдною й монголоїдною. Ареал її поширення – степи Казахстану, гори Тянь-Шаню, Алтай, Саянське нагір'я. Їй властива світла або смуглява шкіра, волосся пряме, жорстке, темне, обличчя високе й широке, ніс прямий з опуклою спинкою, зріст середній.

До **змішаних** рас можна віднести **метисів** (змішаних представників між американоїдною та європеїдною расами), **мулатів** (між європеїдами та негроїдами), **самбо** (між американоїдами та негроїдами). На частку змішаних і перехідних форм припадає 14% населення світу.

Отже, антропологічна класифікація свідчить про різноманіття расових типів на земній кулі. Якщо на ранніх етапах існування людського суспільства найдавніші

етнічні спільності – роди й племена – могли бути однорідними за своїми фізичними ознаками, то у процесі соціально-економічного розвитку й безперервних міграцій, які стали інтенсивними вже в добу неоліту (VI–IV тис. до н.е.), людські колективи активно змішувалися між собою. Особливого розмаху метисація набула після великих географічних відкриттів. Це призвело до того, що нині межі расових та етнічних утворень здебільшого не збігаються. Зараз відзначається тенденція до ще більшого змішання рас. В етнології антропологічна класифікація має обмежений та допоміжний характер для дослідження проблем етногенезу, етнічної історії, міжкультурних комунікацій.

3. Етнолінгвістична класифікація. У процесі етнографічних дослідженнях інколи виявити генетичну спорідненість між народами можна з допомогою мовної спорідненості. Хоча є етнічні спільності, які мають спільне походження й мову, але вирізняються за господарством і культурою, що можна пояснити історичними чинниками. Групування народів за мовною ознакою лежить в основі етнолінгвістичної класифікації. Остання також тісно пов'язана з морфологічною та генеалогічною класифікаціями.

Морфологічна класифікація виходить зі структури мови. Вчені виділяють:

- **кореневі** мови, у яких корінь слова може бути цілим виразом, і відсутні афікси та закінчення. Це – китайська, японська мови;

- **аглютинативні** мови, у яких розвинута система афіксів, тобто слова змінюються з допомогою суфіксів, префіксів, але відсутні закінчення. До таких належать мови тюркської групи алтайської мовної сім'ї, наприклад, турецька, туркменська, казахська та інші;

- **флексивні** мови, у яких порядок слів значення немає, а слова змінюються лише за закінченнями. Це – слов'янські мови, латинська, грецька та інші;

- **полісинтетичні** мови, у яких зв'язок між словами досить складний і самі слова можуть бути, наприклад, відокремлені іншими частинами речення, у дієсловах між коренем і закінченням можуть бути вставлені іменник чи прикметник. До цієї групи належать індіанські, папуаські мови.

Генеалогічна класифікація об'єднує мови за фонетичною, лексичною, граматичною спорідненістю, схожим словниковим запасом. Ця спорідненість мов, як правило, свідчить і про близькість традиційних культур народів, носіїв схожих мов – у них були спільні предки. Наприклад, народи, що говорять мовою слов'янської групи, усвідомлюють свою близькість і генетичну спорідненість і, навіть, у побутовому спілкуванні розуміють один одного. Знаючи мову певного етносу, можна простежити, з огляду на дані про сусідні з ним народи та інформацію інших наук, його етнічну історію, міжетнічні контакти. Реконструкція лексики різних етапів розвитку мови вказує на територію поширення його народу-носія, особливості його матеріальної й духовної культури, специфіку господарської діяльності, характер соціального ладу, релігійних уявлень та інше. Отже, генеалогічна класифікація допомагає вирішувати низку завдань етнології: реконструювати етногенетичні процеси, оскільки історія народу – це, у тому числі й історія його мови.

Кожна мова за генеалогічною класифікацією входить у споріднену **мовну підгрупу** та в **мовну групу**, а остання – у **мовну сім'ю**. Наприклад, українська мова входить у східнослов'янську підгрупу, слов'янську групу, індоєвропейську мовну сім'ю; азербайджанська мова входить в огузьку підгрупу, тюркської групи, алтайської мовної сім'ї й так далі.

Є дві точки зору щодо утворення мовних сімей. Одні фахівці стверджують, що раніше племена під час спілкування користувалися різними мовами. У процесі історичного розвитку та міжплемінних контактів окремі мови об'єднувалися в групи, а потім і в мовні сім'ї. Інші вчені вважають, що раніше племена розмовляли однією прамовою й поступово, із розселенням народів, відокремлювалися окремі

мовні групи та сім'ї. Ці дві думки мають своїх як прихильників, так і противників і обидві застосовуються в науковому обігу.

Процес формування мовних сімей (приблизно 13–7 тис. до н.е.) був тісно пов'язаний із розселенням людства. Найближчі мови трапляються, як правило, у сусідніх народів, зв'язаних спільним походженням або довгим періодом сумісного проживання в межах одного регіону. У деяких випадках мови подібні й у тих етносів, які живуть далеко один від одного (яванці й малагасійці, угорці й мансі, якути та азербайджанці). Причина полягала в тому, що або ці народи мали якісь спільні генетичні коріння, або проживали раніше на суміжних територіях.

На сьогодні у світі є орієнтовно 6500–7000 мов. Розбіжності в підрахунках зумовлені складністю проведення різниці між мовою та діалектом і деякі області земної кулі недостатньо ще вивчені в лінгвістичному сенсі. Ці мови групують у 15 (за іншими даними – 20, 25, 32 і більше) мовних сімей. Найпоширенішою є індоєвропейська мовна сім'я (майже 45% населення світу), яка включає майже 100 різних мов. Ця сім'я об'єднує 10 мовних груп, але тільки чотири з них (індоарійська, романська, германська і слов'янська) мають понад 100 млн осіб кожна. На другому місці за кількістю людей, що говорять цими мовами – китайсько-тибетська сім'я, яка займає компактну територію Східної й Південно-Східної Азії (22,6% населення світу). Є також нігеро-кордофанська (6,1%), семіто-хамітська (афроазійська) (5,6%), австронезійська (4,9%), дравідійська (3,9%), алтайська, австроазіатська, уральська, кавказька, ніло-сахарська, койсанська, тайська, ескімосько-алеутська та інші мовні сім'ї. Крім того, багато мовних сімей утворюють індіанські, папуаські та інші мови (вони можуть об'єднуватись у свого роду *надсім'ї* або *філи*).

Є мови, які не належать ні до однієї мовної сім'ї й не мають спорідненості ні з однією іншою мовою. Це такі одинадцять *самостійних* мов: баскська, андаманська, буришська (у штаті Кашмір Індії), кетська (середня течія р. Єнісей), айнська (о. Хоккайдо), корейська, японська, нівхська (Амурський край), юкагирська (на р. Колима), тараська (у Мексиці), зунська (у штаті Нью-Мехіко).

Фахівці виділяють “*мертві*” мови, які вийшли з ужитку. Це – давньогрецька, латинська, санскритська, авестійська та інші мови.

Географічні кордони поширення мовних сімей і груп у процесі історичного розвитку істотно змінилися. Так, араби у VII ст. н.е. проживали лише на Аравійському півострові, а пізніше заселили Західну й Північну Африку; народи тюркської групи алтайської сім'ї зараз поширені від Балкан до північно-східного Сибіру; англійська мова у XV ст. панувала лише на Британських островах, а зараз поширена майже всюди; іспанська широко представлена в Латинській Америці.

Як правило, народ розмовляє однією мовою. Але є двомовні етноси (*білінгвісти*). Наприклад, ельзасці спілкуються французькою та німецькою мовами, бельгійці (валлонською і французькою), ірландці (ірландською та англійською), канадці (англійською і французькою), філіппінці (філіппінською та іспанською), трьома мовами спілкуються мешканці Швейцарії. Значні групи двомовного населення утворюються в молодих державах Азії та Африки, де поряд із локальними мовами все більшого поширення набувають офіційні державні мови (в Індії – гінді, у Пакистані – урду, в Індонезії – бахаса індонезія, у деяких країнах Африки – англійська або французька мова). Більшість двомовних етнічних спільностей проживають уздовж етнічних кордонів та у містах. Інколи декілька народів розмовляють однією мовою. Наприклад, англійською мовою говорять англійці, англоавстралійці, англоновозеландці, англоканадці, американці; німецькою мовою – німці, австрійці, германошвейцарці та інші. Іноді діалектні відмінності всередині мови настільки великі, що спілкування між окремими групами народу без володіння загальноприйнятою літературною мовою

виявляється неможливим. Прикладом таких діалектичних відмінностей може слугувати китайська, арабська мови.

Найпоширенішою мовою на планеті є пекінський діалект китайської мови, яким спілкується біля 1,3 млрд осіб. Потім ідуть англійська мова (для 380 млн вона є рідною й ще для понад 600 млн осіб вона є другою), іспанська (за різними даними від 350 до 440 млн), гіндустані (гінді+урду) (від 350 до 420 млн), арабська (від 315 до 425 млн), бенгальська (від 200 до 245 млн), португальська (від 175 до 225 млн), російська (від 150 до 170 млн), японська (130 млн), німецька (біля 100 млн), французька (менш як 90 млн). На цих мовах розмовляє майже 70% населення світу. Офіційними в ООН є такі мови: англійська, французька, російська, іспанська, арабська та китайська.

Отже, лінгвістичну класифікацію певною мірою можна назвати й етнічною, оскільки називаючи мову, ми, тим самим, визначаємо й певний етнос. Але вона далека від досконалості. Наприклад, як виразити двомовні народи або перехід народів від однієї мови до іншої. Багато спірних питань у виділенні мовних сімей і груп, у класифікації. Водночас, етнолінгвістична класифікація структурує етноси, дає змогу інколи з'ясувати етнографічну спорідненість народів, які належать до однієї мовної підгрупи чи групи.

4. Господарсько-культурна класифікація. Для з'ясування походження народів світу, історії виникнення та розвитку їхнього господарства, історичних і культурних зв'язків між етнічними спільнотами, матеріальної культури, у 60-х роках ХХ ст. російськими ученими **М.М. Чебоксаровим** і **М.Г. Левіним** була запропонована господарсько-культурна класифікація, побудована на основі врахування характеру й рівня розвитку господарства, екології етносів ХV ст. Рівень розвитку культури має тут другорядне значення, оскільки людські культури досить різноманітні і їх важко систематизувати. Вчений **Р.Ф. Ітс** запропонував застосовувати господарсько-культурну класифікацію з урахуванням регіональних змін під впливом європейської цивілізації: для Нового Світу – щодо ХVІІ – початку ХVІІІ ст., для Африки – ХVІІІ ст., для Австралії, Океанії та Азії – кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст. Ми дотримуємося цього підходу.

Господарсько-культурна класифікація є власне етнографічною, оскільки використовує предметне коло питань і методи етнографічної науки. Біля джерел цієї концепції були дослідження етнографів США наприкінці ХІХ – першої половини ХХ ст. (**О. Месона**, **К. Уїслера**, **А. Кребера** та інші). Виділені ними так звані “харчові області”/“культурні ареали” корінного населення Північної Америки, по суті, відповідають теорії радянських етнографів. Однак створивши цю типологію до північноамериканського регіону, вони надавали їй одиничного значення, а не універсального характеру, що було зроблено радянськими вченими.

Етнографічні дані свідчать, що на одному рівні соціально-економічного розвитку і в схожих природно-географічних умовах у народів, які, навіть, не пов'язані між собою історично й належать до різних етнічних і мовних груп, можуть виникнути подібні явища у господарстві, матеріальній культурі, соціальних відносинах, меншою мірою це характерно для духовної культури. Схожі за цими ознаками народи класифікують за господарсько-культурними типами.

Господарсько-культурний тип (далі – ГКТ) – це певні комплекси особливостей господарства й культури, які склалися історично в різних народів, що перебувають на близьких рівнях соціально-економічного розвитку й у подібних природно-географічних умовах. ГКТ формувалися упродовж всієї людської історії. Водночас одні типи були більш давні, інші виникли пізніше. На сучасному етапі відбулися корінні зміни у традиційних ГКТ, тому дана класифікація має історично обмежене значення й зараз мало прийнята, за винятком периферійних регіонів.

За рівнем розвитку господарства ГКТ можна поділити на чотири групи.

Перша група характеризується переважанням у господарстві **мисливства, рибальства** та **збиральництва**. Цей тип найбільш архаїчний і відповідає первіснообщинному ладу. Знаряддя праці (загострена палиця) та зброю (лук, спис, духову рушницю – сумпітан) такі племена виготовляли з каменю, дерева, кістки, раковин, житло будували тимчасове (заслони від вітру, печери, хатинки на деревах, землянки), вели рухливий спосіб життя. Основа соціуму – парна сім'я, локальна група. Залежно від природно-географічних умов виділяють різні типи цієї групи:

1. Мандрівні мисливці та збирачі тропічних лісів (пігмейські племена Центральної Африки, індіанські племена Південної Америки, папуаси, аета, моро, семанги, кубу та інші народи Південно-Східної Азії).

2. Мисливці та збирачі степів і напівпустель (австралійські аборигени, бушмени Південної Африки, індіанці Каліфорнії та інші).

3. Риболови басейнів великих річок і морських берегів помірного й жаркого поясу (ханти, мансі, ітельмени, ульчі, вогнеземельці, індіанці басейну р. Амазонки, північного заходу США (тлінкіти, хайда), рапануї, папуаси, андаманці).

4. Мисливці й риболови тайги та тундри (атапаски, кети, юкагири, саами).

5. Арктичні мисливці на оленя й морського звіра (ескімоси, чукчі).

6. Мисливці на копитних тварин степів (дакота, команчі (на бізонів у преріях), техуельче, гуайкуру (на гуанако в пампі).

До другої групи належать народи, у яких переважає **ручне мотичне рільництво** і **примітивне скотарство**. Ці види діяльності виникли приблизно 12-14 тисяч років тому й характерні для епохи розвинутого родового устрою й періоду розпаду первіснообщинних відносин. У порівнянні з типами першої групи типи з “виробничою” економікою являють собою значний крок уперед. Екстенсивне використання природних ресурсів території змінилося більш інтенсивним, зросла продуктивність праці, з'явилася можливість деякого накопичення надлишкових продуктів, у землеробів – рослинних продуктів і сировини рослинного походження, у ранніх скотарів – тварин, ускладнюються соціальні структури, спостерігається перехід від ранньородової общини до первісної сусідської. Набуває розвитку обмін між різними етнічними спільнотами. У сільському господарстві домінує роль жіночої праці, в архітектурі – постійні каркасно-стовпові житлові будови круглої або прямокутної форми. Утворюється ремісництво, знаряддя праці в основному виготовляються із заліза (мотики, заступи). Виділяють такі різновиди цієї групи.

1. Мотичні рільники вологих тропічних лісів, які використовували підсічно-вогневу та зрошувальну (заливні ділянки) системи землеробства – гірські мони, кхмери, таї Індокитаю, батаки, папуаси в Індонезії, нага, гаро в Південній Азії, іфугао (Філіппіни), індіанці басейну р. Амазонка (тупі-гуарані), народи Західної та Центральної Африки (йоруба, іґбо, бемба), яо, цзінпо в Східній Азії та інші.

2. Мотичні рільники степових і напівпустельних районів тропічного поясу – телугу, таміли Південної Індії, африканські народи (зулуси, гереро, суахілі та інші).

3. Ручні землероби високогірної зони жаркого й помірного поясу – тибетці, дулун, іцзу Західного Китаю, гірські таджики, буриші Північної Індії та інші.

4. Ручні землероби лісової зони помірного поясу – ірокези, делавари та інші.

Третя група – **плугове рільництво** та **тваринництво**, яке представлене у вигляді зрошувальної, підсічно-вогневої, терасної, кяризної, богарної системи й поширене майже у всіх районах Землі, за винятком непридатних територій. Поява в III-I тис. до н.е. у давніх землеробських долинах великих річок Азії й Південної Америки типів цієї групи як синтезу ручного землеробства і тваринництва було значним стрибком у прогресі людства. Це призводить до утворення держав. Ремесла вже відокремлюються від сільського господарства.

Виділяють такі типи цієї групи:

1. Тип пшеничного землеробства і скотарства теплого поясу, пов'язаного з культурами засухостійких злаків (ячмінь, пшениця, просо, чумиза та інші).

2. Тип вологих тропіків і субтропіків (заливний рис).

Тягловою силою були бики, буйволи, пізніше – коні. Перший реманент оранки – однозубий плуг, пізніше у степовій і лісостеповій зонах поширилися плуги різних типів, а в лісовій зоні – двозубі борони. Для цього типу характерні численні спільні риси способу життя й культури: осілість, стаціонарне постійне житло, в якому є камін, піч, різноманітний чоловічий та жіночий одяг із традиційної льняної, шерстяної, бавовняної тканини, різні борошняні та круп'яні страви та інше.

Четверта група – це *кочове й напівкочове скотарство*. У наш час цей тип діяльності представлений серед частини арабів-бедуїнів Аравії та Сахари, туарегів, готтентотів, масаїв, фульбе Африки. У монголів, казахів, туркменів, киргизів, башкирів, алтайців, східних бурятів кочове скотарство поступово перейшло до товарних видів тваринництва. Кочівний спосіб життя дуже вплинув на культурно-побутові особливості етносу. Основним видом житла були переносні намети із шерстяної тканини або юрти циліндричної форми, одяг був шерстяним, шкіряним, хутряним (штани, широкі халати, куртки та інше), основу харчування складали м'ясні й молочні продукти, посуд був в основному дерев'яним або шкіряним.

З I тис. до н.е. у Сибіру та Північній Азії (серед ненців, чукчів, коряків, евенків та інших народів) розвивалася за прикладом кочового скотарства особлива галузь тваринництва – *оленьярство*. Хоча у більшості народів цього регіону олені виступали як транспортний засіб, а основні засоби існування доставляло полювання, рибальство і збиральництво.

У найбільш розвинутих країнах Європи та Америки наприкінці XIX ст. широко набули розвитку процеси індустріалізації та урбанізації, що призвело до того, що більша частина населення втягнулася в міське життя й промислову діяльність. Тому ГКТ із землеробсько-тваринницькою основою почали втрачати своє значення, деформуватися й, навіть, руйнуватися. В інших регіонах архаїчні ГКТ ще зберігаються. Чіткі межі між ГКТ встановити не завжди можливо, оскільки перехід до вищої форми господарювання не означає відмови від попередніх форм, які теж можуть давати значну кількість продукту. Так, в Океанії на заході домінує ручне землеробство, а на сході, займаючись ним, акцент усе ж робиться на добуванні морепродуктів; у значній частині населення Карпат, що займаються землеробством, більше значення має вівчарство. У такому випадку віднесення того чи іншого народу до даного ГКТ визначається за домінуванням певної форми господарства.

Отже, господарсько-культурна класифікація має істотне значення для дослідження не тільки розвитку й суті господарства, матеріальної культури, соціальних відносин тих чи інших народів, а і для встановлення глобальної єдності людських культур.

Контрольні питання й завдання:

1. У чому сенс наукової класифікації етносів?
2. Які є історико-географічні регіони, субрегіони та історико-етнографічні області у світі?
3. Схарактеризуйте основні расові типи людей.
4. Проаналізуйте етнолінгвістичну класифікацію народів світу.
5. Що таке господарсько-культурний тип?
6. Визначте підтипи основних господарсько-культурних типів народів світу.

Література: Итс Р.Ф. Введение в этнографию. – М.,1991; Народы и религии мира: Энциклопедия / Гл. ред. В.А. Тишков. – М.,1998; Народы мира. Энциклопедический словарь / Под ред. Ю.В. Бромлея. – М.,1989; Нельга О.В. Теория этносу. – К.,1997; Османов М.О. Некоторые вопросы изучения

хозяйственно-культурных типов // Советская этнография. – 1991. – №2. – С.52 – 61; Садохин А.П. Этнология: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.,2006; Сегеда С.П. Антропология: Навч. посібник. – К.,2001; Хоптяр Ю.А. Етнологія: Навч. посіб. – Кам'янець-Подільський,2008; Хрящевська Л.М. Загальна етнографія. – Миколаїв,2013; Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы. Расы. Культуры. – М.,1985; Чешко С.В. Этнология и социальная антропология: Учебник. – М., 2013; Этнология (Этнография): Учебник / Под ред. В.А. Козьмина, В.С. Бузина. – М.,2014.

ТЕМА 4. Етнографічна характеристика народів Західної Європи

План

1. Етнолінгвістичний, антропологічний склад та етнічна історія населення Європи.
2. Загальний огляд занять та традиційної матеріальної культури європейських народів.
3. Особливості сімейно-шлюбних відносин народів регіону.
4. Традиційні риси духовної культури народів середземноморської, атлантичної та скандинавської історико-етнографічних областей.

1. Етнолінгвістичний, антропологічний склад та етнічна історія населення Європи. Європа займає західну частину материка Євразія і є одним із найрозвиненіших регіонів світу. На території Європи розташовані 43 незалежних держав, 8 залежних територій, що належать 4 державам та 6 невизнаних або частково визнаних держав, де мешкає понад 740 млн осіб. Крім того, ще дві країни (Вірменія та Кіпр) не мають європейської території, однак, їх також геополітично відносять до Європи. Європейська культура відіграла значну роль у розвитку світової цивілізації. Попри значні відмінності, населення регіону має єдиний своєрідний етнокультурний “код”, який визначає самосвідомість європейців. Величезний вплив на формування цього коду справила релігія. Головною конфесією Європи є християнство (у північних районах – протестантство, центральних і південних – католицизм, східних – православ’я).

Європа була й залишається одним із провідних центрів світової економіки. На її частку припадає третина світового промислового виробництва. Схематично сучасна Європа поділяється на два великих субрегіони: **Західний** – країни з усталеною ринковою економікою, які розвиваються під впливом інтеграційних процесів та **Східний** – постсоціалістичні країни, які перебувають на різних стадіях переходу до ринкової економіки. Останніми десятиріччями в Європі виділився “регіон” країн Європейського союзу, який став своєрідним каталізатором загальноєвропейського інтеграційного процесу, а в перспективі – основою єдиного економічного простору на континенті.

У Європі мешкає понад 200 етносів. У це число не включені майже півсотні народів, представники яких масово емігрували сюди після Другої світової війни в пошуках кращої долі (приблизно 30 млн осіб).

У національному складі переважають представники **індоевропейської** мовної сім’ї. Домінують *германська* група (180 млн осіб) (німці, англійці, голландці, австрійці, люксембуржці, ельзасці, лотарингці, фламандці, фризи, шведи, норвежці, ісландці, фарерці, данці, шотландці, ольстерці, германо-швейцарці). Друга за чисельністю – *романська* група (190 млн) (італійці, італо-швейцарці, франко-швейцарці, корсиканці, французи, валлони, іспанці, португальці, каталонці, галісійці, румуни, молдавани, ретороманці (фріулі, ладіни, романши), аромуни (волохи), сардинці, мартиніканці, санмаринці, андоррці, монегаски). *Слов’янська* група (235 млн) складається з трьох підгруп: західнослов’янської (чехи, словаки, поляки, лужичани), південнослов’янської (болгари, серби, хорвати, словенці, македонці, чорногорці, боснійці), східнослов’янської (українці, росіяни, білоруси). У *летто-литовську* групу (4,5 млн) входять литовці й латиші. *Кельтська* група (22 млн) складається з мов (ірландської, уельської, гаельської, бретонської, менської та мертвої мови корнуельської). В індоевропейську сім’ю включають також греків (10 млн), албанців (8 млн), вірмен (5 млн), ромів (від 2 до 5 млн).

Уральська мовна сім’я в Європі представлена *фіно-угорською* групою (22 млн) (фіни, карели, естонці, саамі (або лопарі), угорці (мадяри), мордва, марійці, удмурти). **Алтайська** мовна сім’я представлена *тюркською* групою (30 млн)

(турки, гагаузи, чуваші, татари, башкири). Семітська група семіто-хамітської мовної сім'ї представлена в Європі мальтійцями (650 тис.). Вважають, що мальтійська мова є діалектною формою арабської. Майже 7 млн арабів мешкає у Франції та Іспанії. **Кавказька** мовна сім'я (8 млн). Баски (2,3 млн) (в ранзі окремої сім'ї) мешкають в історичній області Країна Басків на півночі Іспанії.

Більшість європейських народів мають вельми великі громади за межами своїх держав. Так, половина англійців живе поза Великобританією, у тому числі 27 млн – у США, по 6 млн – в Австралії й Канаді, 47 млн німців перебувають у США, 1,4 млн данців – у США, 4,5 млн шведів – у США, більша частина албанців проживає за межами Албанії – у Туреччині, Сербії (Косово й Метохія). Поза своїх країн мешкає понад 4 млн болгар, велика частина валлійців (у США – майже 2 млн), 1,5 млн угорців – у США, 1,2 млн – у Румунії, по 5 млн голландців – у США й ПАР, половина греків, у тому числі 3 млн – у США і 650 тис. – на Кіпрі, більшість ірландців – у США, Канаді та Великобританії, майже дві третини іспанців, більша частина італійців (до 25 млн – у Бразилії, 20 млн – в Аргентині, 18 млн у США), близько третини литовців, включно із 650 тис., – у США, до половини македонців, дві третини норвежців (у США – 4,5 млн), понад 40% поляків (9 млн – у США), половина сербів, третина словаків, 2/3 португальців, більша частина хорватів.

У Європі є 20 держав, де основна національність становить понад 90% усього населення (Данія, Швеція, Португалія, Італія, Ірландія, Греція, Польща, Німеччина та інші). Національні меншини є у Франції (корсиканці, бретонці, фламандці, ельзасці – 15% населення), ФРН (турки, італійці, греки, іспанці, вихідці з Балкан – 6%), Великій Британії (шотландці – 10%, ірландці – 2%, уельські – 2%), Швейцарії, Бельгії (фламандці – 55%, валлони – 32%), Іспанії (каталонці – 18%, галісійці – 8%, баски – 2,5%, є ще кастильці, андалузці, арагонці, астурийці). У країнах Балтії та Східної Європи серед національних меншин переважають росіяни, наприклад, у Латвії (34%), Естонії (30%), Україні (біля 20%), Білорусі (12%), Литві (9%). В інших країнах: угорці – у Словаччині, роми – в Угорщині та Словаччині, словаки – у Чехії. Найбільш багатонаціональною в регіоні є Росія (біля 200 етнічних спільностей). В Україні проживає біля 130 націй та етнічних груп.

Населення Європи майже повністю належить до **європеїдної** раси (майже 17% жителів регіону належать до північних європеїдів, 32% – до південних і більша частина – до перехідних і середньоєвропейських форм). Є й більш дрібні градації. Виділяють, наприклад, такі расові типи, як балтійський, альпійський, динарський (на Балканах), альпійський (середньоєвропейський), середземноморський. Саами Скандинавії представляють **лопарську** малу расу, яка поєднує в собі європеїдні та монголоїдні риси.

Європа почала заселятися дуже рано – ще в епоху верхнього палеоліту. Предків Homo sapiens датують у регіоні не пізніше 1 млн років тому. Поступово її південні та центральні частини були заселені вже, мабуть, неандертальцями, які деякий час співіснували зі сформованою пізніше людиною сучасного виду (представлену останками з французької печери Кроманьон (40 тис. років до н.е.). У господарсько-культурному сенсі кроманьонці були типові мисливці, збирачі та риболови. У неоліті (III тис. до н.е.) племена центральних і південних областей континенту почали переходити до землеробства й скотарства.

Мабуть, найдавніші мови епохи неоліту та ранньої бронзи були індоєвропейськими. Їх носіями були, зокрема, егейці та пеласги Греції, Криту, інших островів Егейського моря, ібери й васкони Піренеїв, етруски (ймовірно прийшли на Апенніни зі Східного Середземномор'я в II тис. до н.е.), що заснували Рим, лігури та інші народи Апеннін, пікти Британії. Сьогодні від цих народів залишилися лише баски. Північний схід Європи населяли фіно-угорські народи, що прийшли із Сибіру. Найдавнішою в Європі була своєрідна крито-мікенська

цивілізація в Середземномор'ї (III–II тис. до н. е.), які мали державність, різні ремесла, яскраву культуру, монументальну архітектуру, мореплавання.

В III–II тис. до н. е. Європа піддалася експансії індоєвропейських народів, які досить швидко асимілювали своїх попередників. Вони прийшли, можливо, або зі Східної Європи, або з північночорноморських степів. Найбільшими спільнотами були елліни, які сформувалися на базі дорійських, ахейських, іонійських племен, італійці, кельти, германці, слов'яни.

Великі катаклізми спіткали Європу в III–V ст., у період великого переселення народів і в наступні століття. Головною силою були гуни (хунну) – конгломерат монгольських і тюркських народів, які прийшли з Центральної Азії. Вони завдали нищівного удару по римлянам, призвели в рух слов'янські та германські народи, які завершили розгром Римської імперії (476 р.). Від неї залишилася Східна Римська імперія (Візантія), яка відокремилася в VI ст. Зі сходу приходили тюркомовні булгари, які в низов'ях Дунаю в VII ст. створили Болгарське царство, пізніше асимільовані слов'янами, іраномовні алани, авари. Самі гуни й утворена ними держава розчинилися вже в V ст. Аварський каганат на Дунаї проіснував протягом VI–VIII ст. Германомовні вестготи рушили на південь і південний захід, облаштувалися на Балканах і на Піренейях, а остготи дійшли до Криму, де їх поселення проіснували кілька століть. Германомовні ж англосакси рушили до Британії, зламавши спротив бриттів. Розширили територію свого проживання слов'яни.

Давньоримська цивілізація зробила значний вплив на подальший хід етногенетичних, мовних і культурних процесів у багатьох регіонах Європи. Під суцільну романізацію попали кельти, іберійці, частина германських племен, даки (брали участь в етногенезі румунів і молдован). У результаті змішування латині з мовами цих народів відбувалося формування романських мов.

Сильний вплив на середньовічну культуру Піренейів мали араби, які проникли сюди в VIII ст. й утворили свої держави. Португалія стала незалежною в першій половині XII ст., а іспанська Реконкіста завершилася тільки наприкінці XV ст. В IX ст. з Уральських гір на Паннонську рівнину прийшли угри, що дали початок угорському (мадярському) етносу. В XI ст. романізовані на півночі Франції скандинави-нормани підкорили Британію. Монгольське вторгнення в Європу в XIII ст. не мало істотного впливу на народи Західної Європи, зупинившись і закріпившись біля Карпат, хоча тісно в культурно-мовному та антропологічному сенсі взаємодіяли з етнічними спільнотами Східної Європи. Великий вплив на культуру балканських народів мали турки-османи, які захопили Константинополь в 1453 р. й утримували Балкани до кінця XIX ст.

Отже, етногенез сучасних народів Європи на початкових його стадіях багато в чому визначався масовими внутрішніми та зовнішніми міграціями, потужним культурним впливом ранніх цивілізацій Південної Європи. В епоху середньовіччя велику роль відігравали постійні війни, територіальні захоплення, а також династичні зв'язки, які нерідко перекривали зв'язки етнічні. Тільки в Новий час, з розвитком буржуазних соціально-економічних відносин, стабілізацією державних кордонів і становленням національних держав внутрішня етнічна консолідація призвела й до стабілізації етнонаціональних кордонів у Європі.

У другій половині XX – початку XXI ст. ситуація знову стала змінюватися у зв'язку з масовою еміграцією з країн Азії, Африки, Східної Європи. Вона не завжди була спонтанною: постаріла Європа все більше потребувала робочої сили. У результаті в європейських країнах утворилися багатомільйонні громади турків (у Німеччині – 3,5 млн), арабів, негритянського населення Африки, вихідців із Південної Азії. Зараз масово відбувається перерозподіл слов'янського населення в регіоні. На заробітки в розвинені країни Західної Європи з 90-х років XX ст. виїхало мільйони мешканців Східної Європи та країн Балтії й цей процес набуває

вже загрозливих масштабів для етнічної та демографічної ситуації в країнах – постачальників дешевої робочої сили. У державах Західної Європи спостерігається конкуренція на ринку праці, зіткнення дуже різних культурних традицій, що може в майбутньому призвести до гострих міжетнічних та міжконфесійних конфліктів, підриву віри європейців в ідеали толерантності та мультикультуралізму, зростання екстремістських, націоналістичних рухів. Наприклад, набирають силу сепаратистські настрої в шотландців, басків, каталонців Іспанії, валлонів Бельгії.

2. Загальний огляд занять та традиційної матеріальної культури європейських народів. Народи регіону належать до ГКТ орних землеробів. У гірській зоні на невеликих за площею ділянках землі аж до ХХ ст. зберігалися елементи ручного рільництва. Наприклад, баски використовували для розпушування землі знаряддя “*лайя*“, що складалося з двох гострих стрижнів, закріплених на дерев'яному держаку. Для Апеннінського й Піренейського півостровів був характерний легкий безколісний плуг римського (італійського) типу, придатний для обробки кам'янистих малородючих ґрунтів. Північніше був поширений важкий асиметричний плуг із колісним передком, як у кельтів. Народи Східної Європи та Балканського півострова використовували слов'янський плуг із полозом. У цій зоні довше зберігалися архаїчні орні знаряддя. Народи Балканського півострова ще в ХІХ ст. використовували легке рало із симетричним лемешем, що не мало, на відміну від пізнішого плуга, колісного передка й відвалу. У якості тяглової сили використовувалися коні та воли (на півдні).

У середні віки для європейського землеробства були характерні двопільні й трипільні сівозміни, а для лісових районів Східної та Північної Європи з низькою щільністю населення також підсічно-вогневе землеробство, яке зберігалося у Фінляндії аж до початку ХХ ст. У ХVІІІ–ХІХ ст. в Європі відбувався промисловий переворот, що торкнувся й аграрного виробництва. Центрами винаходів і впровадження нових сільськогосподарських технологій і знарядь праці в цей період стали Англія та Фландрія. Тут у середині ХVІІІ ст. почали застосовувати легкий брабантський плуг, який збільшив глибину оранки й зменшив кількість бур'янів на полі, розвивалися агрономічні знання, вводилися багатопільні системи сівозміни, які згодом впроваджувалися й удосконалювалися в інших країнах Європи.

Традиційно в Європі вирощували зернові (пшеницю, ячмінь, овес, у більш прохолодних районах – жито), бобові, овочеві культури, коренеплоди (ріпу, брукву), льон, коноплю. У ХVІ–ХІХ ст. відбулося впровадження нових культур, у тому числі завезених з Америки: кукурудзи, картоплі, томатів, тютюну, а також цукрових буряків. У даний час зернове господарство розвинене в південній частині Європи. У більш північній зоні рільництво орієнтоване на вирощуванні картоплі та овочів. Сприятливі для землеробства кліматичні умови Південної Європи, де культивують оливи, цитрусові, рис, що з'явився в Іспанії та Італії під впливом арабів, а на Балканському півострові – турок. Тут здавна розвинуте виноградарство й пов'язане з ним виноробство. Культура винограду отримала велике поширення серед європейських народів і вирощується на півночі аж до Німеччини та Чехії, а в невеликих кількостях, навіть, в Англії. У народів Північної Європи – ісландців, норвежців, шведів, фінів – землеробство мало менше значення через суворий клімат і неродючі ґрунти. Велику роль в економіці цього регіону відігравали тваринництво, рибальство, різні промисли.

Тваринництво (розведення великої рогатої худоби, овець, кіз, коней, свиней) практикується в Європі повсюдно. Найбільш значимо воно в незручних для землеробства гірських регіонах (Альпи, Карпати, Апенніни, Балкани). Відгінне скотарство з вертикальним перегоном стада зі зміною двох-трьох пасовищ за сезон було основним заняттям деяких груп населення Альпійської зони, де розводили

велику рогату худобу, а також для польських гуралів у Бескидах, моравських волохів Чехії, трансільванських угорців, аромунів Балкан (займалися вівчарством).

Переважний розвиток тваринництва обумовлювався торговою вигодою: м'ясо-молочне тваринництво в Данії та Північно-Західній Німеччині; вівчарство в Англії, де овеча вовна стала важливим предметом експорту. Вівчарство набуло особливого значення на Фарерських островах, клімат яких у край несприятливий для землеробства. Повсюдно поширене птахівництво.

Рибальство мало найбільше значення для мешканців узбережжя Атлантичного океану. Португальці, галісійці, баски ловили тріску, сардини, анчоуси. Основним об'єктом вилову голландських рибалок був оселедець. Народи Північної Європи – норвежці, ісландці, фарерці, данці здавна практикували морське рибальство (вилов тріски та оселедців) і китобійний промисел. У фінів було розвинене озерне й річкове рибальство, а також полювання. Саами займалися оленярством, мисливством та рибальством.

Характер поселення народів регіону залежить від географічного чинника та історичних умов. Зокрема, малодвірні поселення та хутори трапляються в гірських районах Франції, на півночі Іспанії, Італії, на півночі ФРН, у скандинавських країнах, на заході Англії. Багатодвірні, великі поселення поширені на рівнинній території Європи. Можна виділити декілька їх типів:

- купчасті (вулиці розташовані без певного плану) – ФРН, Румунія, гірські райони Середземномор'я;
- колові (будинки розташовані навколо центральної площі й фасадом повернуті до неї) – схід ФРН, західні райони Польщі, Чехії;
- рядові (розташовані вздовж дороги, річки або яру) – центральні й південні райони Італії;
- радіальні (вулиці, як промені сонця, розходяться від центральної площі в різні боки) – рівнинні території Італії, Іспанії, Франції, ФРН;
- лінійно-квартальні (центр Франції, ФРН, Англії);
- фортечноного типу – передальпійські райони, Норвегія, Швеція;
- селища міського типу – найбільш поширені в країнах Бенілюксу.

Будинки народів Західної Європи теж мають регіональні особливості. У лісових районах Скандинавії та Альп поширені зрубні житла. Для німців, фламандців, данців, південних шведів характерна рамна або каркасна (*фахверк*) техніка побудови жител. Кам'яні й цегляні будинки будували, як правило, у містах і на рівнинних територіях Південної Європи.

Схарактеризуємо декілька типів традиційних жител народів регіону.

Латинський (Італія, о. Корсика, південь Франції) – двоповерховий кам'яний дім із двосхилим черепичним дахом. Зовнішні кам'яні сходи з майданчиком зверху ведуть на другий поверх, а сам дім поділений за вертикаллю на дві частини. В одній половині внизу розташована кухня, зверху – житлові кімнати, у другій половині будинку над хлівом міститься сінник.

Альпійський або стиль *шале* (північні райони Італії та Іспанії, південь ФРН, південний захід Франції, Швейцарія, Австрія) – двоповерховий дім, що складається з кам'яного першого поверху і зрубного другого. Навколо стін другого поверху тягнеться відкрита галерея з дерев'яними бильцями й різьбленням по дереву на стовпах, облицюванням галереї, карнизів, наличників із дощок.

Корте (Італія, північ, схід Франції, центральні райони Іспанії та Португалії) – замкнутий прямокутник, утворений кам'яними житловими й господарськими спорудами, у центрі – двір із током для обмолоту зерна. В Іспанії та Португалії такі замкнуті забудовами дворики, що нагадують арабські житла, називаються *namio*.

Апеннінський (Італія, Іспанія, Португалія, південь Франції) – житлові й господарські споруди розташовані окремо, а вся садиба огорожена забором.

Французький – це одноповерхова кам'яна споруда, в якій під одним дахом розміщені житлові та господарські помешкання, що витягнуті в лінію паралельно вулиці. Дах – двосхилий, стрімкий, черепичний. Посеред двору – колодязь, ставок для качок і гусей, позаду – садок і виноградники.

Горд (Швеція, Норвегія, Фінляндія) – дво-, триповерховий зрубний дім, обшитий дошками й розфарбований у червоний колір (іноді в блакитний, зелений). Ставні, карнизи, гребені прикрашені різьбою. Двосхилий дах був дерев'яний або черепичний. Зараз поширені цегляні будинки. У фінів була лазня (сауна).

Саксонський або **фризький** (північ ФРН, Данія, Голландія) – великий, прямокутний, каркасний, одноповерховий дім-двір із житловими й господарськими помешканнями під одним дахом. Масивний, чотирисхилий, солом'яний, пізніше – черепичний дах спирається не на стіни, а на внутрішні стовпи. Критий двір-гумно займає середину будинку, направо й наліво від нього – відгороджені житлові помешкання й господарські споруди, стійло для худоби. Навпроти входу встановлене вогнище з підвісним казаном.

Франконський або **середньонімецький** (центр, південь ФРН, Австрія, Швейцарія, Бельгія, Голландія) – великий, двоповерховий, каркасний, П - подібний дім із двосхилим черепичним дахом, який перпендикулярно розташований до вулиці. Дім поділений на три частини: посередині – вхід, як і вогнище, направо й наліво – житлові та господарські помешкання.

Англійці намагаються мешкати у своєму власному будинку чи квартирі. Старі будинки, як правило, довгі, малоповерхові (два-три поверхи), каркасні, з дверима, розфарбованими в різний колір (кожний господар бажає чимось відрізнитися від сусіда), з вертикальним плануванням квартир, оскільки традиційною рисою англійського помешкання є наявність каміна. Дах – високий, двосхилий, стрімкий, черепичний. Господарські споруди розташовані позаду житлових кімнат.

Найбільш архаїчні форми житла трапляються в Ісландії, на Фарерських островах. Їх будують із каменю (туфу, базальту), дерну, плавуну або привізного лісоматеріалу. Щілини між валунів закладають дерном. Кам'яні стіни будинку обшивають дошками й розфарбовують у білий, червоний або жовтий колір. Дах – двосхилий, з дощок і берести. В албанців побутовали житлові кам'яні вежі – “кули” (квадратні або прямокутні в плані), які відігравали й оборонну функцію.

Зараз у країнах Західної Європи спостерігається багато змішаних і перехідних форм будинків та садиб. У містах зберігається багато стародавніх замків, фортець, палаців, соборів, які відвідують тисячі туристів.

Спільними елементами комплексу чоловічого одягу народів Західної Європи були сорочка, штани, пояс, безрукавка. До середини ХІХ ст. штани були вузькими, довжиною трохи нижче колін, їх носили з короткими панчохами або гетрами. У ХІХ ст. поширилися штани сучасного крою й довжини. Головними уборами чоловіків були капелюхи, форма яких залежала від поточної моди, у Середземномор'ї – також ковпаки. Сучасний костюм народів Європи увібрав у себе багато елементів одягу англійців ХІХ ст.: піджаки, смокінги, плащі сучасного крою, калози, парасольки, циліндри, м'які кашкети з козирком та інше.

Типовий жіночий костюм складався із сорочки, спідниці, безрукавки. Одяг протестантських народів здебільшого відрізнявся темнішими тонами. В окремих районах Європи побутовали сарафани. Їх носили в Норвегії, Східній Фінляндії, Росії, Білорусі, на півдні Болгарії. Популярні були наплічні хустки. Головними уборами служили очіпки, які могли прикрашати мереживами. У німецькій традиції також були поширені жіночі капелюхи. Чоловіче й жіноче взуття в більшості народів було шкіряним. У Франції, Бельгії, Нідерландах носили дешеве дерев'яне взуття. Нині народний одяг у сільській місцевості витісняється загальноєвропейським костюмом, хоча в деяких місцевостях він ще зберігається.

Проаналізуємо типи традиційного одягу окремих народів Європи.

Чоловічий народний костюм італійців: “панталони” (короткі, нижче колін, штани), “каміча” (біла сорочка із вшивними рукавами), “джакка” (коротка куртка), “панчотто” (безрукавка), капелюх або “берретто” (мішкоподібний головний убір). Жіночий народний костюм: “гонна” (довга широка спідниця), “грембіуле” (фартух), каміча, корсетто (коротка кофточка до талії, зі шнурівкою), “джакетта” або “джубетто” (розстібний верхній одяг – до стегон чи до поясу), “фаціолетто” (хустка). В альпійських районах ходять у дерев’яних туфлях із залізними шипами, щоби не ковзати по камінню або носять “чочі” (м’які шкіряні сандалі, які прив’язують до ноги поверх шкарпеток довгими ремнями).

Народний костюм французів складався зі штанів (у XVIII ст. – коротких, із підв’язаними під колінами шерстяними підв’язками, з кінця XVIII ст. – довгих і вузьких), сорочки, жилета, хустки на шиї, фетрового або солом’яного капелюха. Робітники носять комбінезон, на голові – кепі або берет. У загальних рисах французький жіночий костюм нагадує італійський.

Іспанський традиційний чоловічий костюм складається із “кальсонес” (вузьких і трохи нижче колін темних штанів), “каміси” (білої лляної сорочки), “чалекко” (жилета), короткої шерстяної куртки на гудзиках, “фаха” (пояса із яскравої тканини), “монтери” (дворогої шапочки – “іспанки”) або “сомбреро”. Верхній одяг: “капас” (темний плащ), накидка, плед. На ногах носять “сапатос” (шкіряне гостроносе взуття) або “абаркас” (сиром’ятні чоботи), а в дощовиту погоду поверх одягають дерев’яні “альмадрен’яс”. Жінки носили строкаті шалі – “мантиль”.

Одяг португальців на відміну від іспанців характеризується більшою яскравістю, наприклад, улюблені кольори фартуха – червоний, жовтий, зелений. Рибалки-португальці одягають чорні в’язані ковпаки, сорочки й штани у велику клітинку. Жінки носять чорні капелюхи, шалі, ботики на дерев’яній підосшві.

У германських народів склалося багато обласних костюмів. Але, на відміну від південних народів, корсаж, кофту, спідницю, фартух вони шили із теплих, важких вовняних тканин. Мешканки Гессену (ФРН) і зараз одягають декілька (до двадцяти) коротких, у складку спідниць, з під яких виступає край білої сорочки, чорний корсет з рукавами до ліктя й маленьку червону шапочку. Чоловічий німецький народний одяг складався зі світлої сорочки, жилету, довгого широкополого каптана або короткої куртки з великими кишенями, вузьких до колін штанів (у баварців шкіряних), панчіх або гетрів, черевиків із металевою пряжкою, на голові носили капелюхи, прикрашені стрічками, пером, квітами. Верхнім одягом слугував плащ із капюшоном.

Народний костюм шведів складався з вузьких, жовтих або зелених коротких штанів, заправлених у довгі вовняні панчохи й підв’язаних шнурками під колінками, черевиків на товстій підосшві з металевою пряжкою, короткої куртки, жилетки із металевими гудзиками, вовняного капелюха з помпонами. Жіночий костюм складався із сорочки, ліфа-корсету зі шнурівкою спереду, довгої спідниці з вишивкою по подолу, фартуха, очіпка, хустки, червоних панчіх. Зараз поширені в’язані светри, шапочки, шарфи. У Норвегії збереглося до 150 видів жіночого обласного одягу, в який жінки нарядаються на свята.

Для традиційного англійського одягу характерна елегантність, простота ліній, відсутність дрібних деталей. Чоловіки носять твідовий костюм або трійку в лінію, а в дощовиту погоду – макінтош із водонепроникної тканини. На голову одягають капелюх-котелок, у руках – чорна парасолька. В Англії дотримуються суворих правил під час вибору одягу для візитів. На обід приходять, як правило, у смокінгу, на офіційний вечір – у фрак. У наш час народний костюм у всіх германських народів витіснений загальноєвропейським міського типу і зберігається лише для особливих випадків (його одягають на свята, під час фестивалів, хорového

співу та ін.). Проте деякі деталі (вибір кольору, орнаменту, прикрас) зберігаються й зараз, особливо серед сільських жінок.

Традиційний чоловічий одяг ірландців, гелів, шотландців має багато спільних рис: ляна до колін сорочка, біля шиї й на талії зібрана в складки, “*кілт*” (спідниця в клітинку), плед, який носили на одне плече, коротка суконна куртка з одворотом і без коміра, в’язані в клітинку гетри, грубі шкіряні черевики з металевими пряжками, “*спорран*” (шкіряна сумка, яка висить на вузькому ремінці, що охоплюють стегна), шерстяний берет із помпоном або пером зверху, який носять трохи набік. Кілт і плед виготовляють із “*тартану*” (шерстяної тканини з малюнком у різнокольорову клітинку). Є багато різних тартанів, кожний із яких пов’язаний із певним кланом. Справжній шотландський горянин за своєю правою панчохою повинен носити ніж, на руков’ї якого вигравіювана квітка чортополоху і вправлений топаз. Якщо горянин засовував ніж із внутрішньої сторони ноги, то за шотландською традицією це означало оголошення війни. Мирні люди носять ніж завжди із зовнішньої сторони.

Для традиційного жіночого костюма фінів характерна широка сорочка, смугаста або клітчаста спідниця, кольоровий ліф, фартух, очіпок із мереживною обробкою, у південно-східних районах – рушниковий головний убір. В одязі переважає червоний і блакитний кольори. Для чоловіків: штани до колін, каптан, орнаментовані шерстяні панчохи, постолі.

Чоловічий народний костюм угорців: вузькі сукняні штани (на сході) або дуже широкі полотняні (на заході), коротка полотняна сорочка, як правило, із широкими рукавами, короткий жилет, оброблений тасьмою і шнурівкою, високі чорні чоботи, солом’яний або повстяний капелюх. Жіночий костюм: дуже широка спідниця в збірку або плісірована, яку одягають поверх нижніх спідниць, “*пруслик*” (яскрава безрукавка, що прилягає до талії й прикрашена шнурівкою, металевими петлями й вишивкою), фартух, очіпок або хустка, високі чоботи із кольорової шкіри або “*панучі*” (туфлі із бархату і шкіри, прикрашені яскравою вишивкою, без задника). Дівчата пов’язують голову широкою строкатою стрічкою з бантом.

У їжі італійців популярні блюда з макаронних виробів (*паста*), яких нараховується багато видів; найпопулярніші – *спагеті* (довгі макарони) та *вермічеллі* (короткі макарони). Пасту здобрюють томатним соусом або олією і сиром, інколи – помолотим м’ясом. Часто її подають у поєднанні з квасолею, горохом чи кольоровою капустою. Історики стверджують, що макарони привіз із собою з Китаю Марко Поло, як сувенір. Вживають також *равіоли* – невеликі квадратні пельмені з гострою начинкою із м’яса або сиру, приправлені помідорним соусом, а також *ризото* – рисове блюдо, яке готують із рибою, гарбузом, сосискам та іншими продуктами, *рагу* – великий шматок м’яса, спочатку підсмажений до рум’яної скоринки, а потім тушкований у томатному соусі. Традиційною стравою італійців є *піца*, начинкою для якої можуть слугувати гриби, яблука, яйця, сир, помідори та інше. Селянським першим блюдом виступала *дзуппа* (суп із квасолі й овочів, та із розмоченим у ющі хлібом). Найвідоміший італійський суп – *мінестроне*. Готується він із семи інгредієнтів – семи типів овочів, семи типів м’яса й семи видів приправ, що за легендою символізують сім чеснот кардинала. Хліб їли пшеничний, інколи із кукурудзяної муки. З останньої готували *поленту* – різновидність кукурудзяної каші, мамалиги, яку подавали на стіл нарізаною кусками. У страві багато спецій і приправ. Поширені овочеві салати, смажені овочі, сири (понад 400 сортів, найвідоміші *пармезан*, який потертий чи нарізаний дрібними шматочками додається в більшість страв і *моцарела* – м’який волокнистий сир із молока буйволиць), креветки, моллюски. Популярними напоями є вино, кава. В Італії є сотні різновидів морозива – зі смаком фруктів, і, навіть, часнику, сиру пармезан.

Французька національна кухня славиться різноманітністю блюд. Багато їдять овочів (картопля, квасоля, шпинат, капуста, помідори, баклажани, салати) – як приправи й самостійно, сиру, м'яса кролів, домашньої птиці (популярна гусяча печінка), на півдні – голубів. Поширені блюда з риби: тріски, шуки, коропа, морепродуктів – устриці, креветки, лангусти, морські гребінці. Популярними стравами є: біфштекс із картоплею в киплячій рослинній олії, грибні, овочеві, рибні (*буйабес*), з цибулі супи, равлики із житнім хлібом, тертим часником, різноманітні рагу під соусами, омлети, сирні суфле з приправами й начинкою: шинкою, грибами, зеленню, ніжки жаб. Під час приготування блюд французи широко використовують виноградні вина, коньяк, лікер (як маринад для м'яса, для бульйонів, для відварювання риби). Вишукані десерти, смачні й повітряні. Це всілякі креми, фруктові страви, а також повітряні булочки (*круасани*). Двічі на день до столу обов'язково подається сухе червоне вино. Розрізняють регіональні відмінності у вживанні страв. Так, кухня південних провінцій (Гасконь, Прованс) відрізняється гостротою, використанням під час її приготування вин, спецій, особливо, часнику та цибулі. Ельзаська кухня багата вживанням свинини й капусти (вплив німців). Мешканці прибережних районів використовують у кухні морепродукти: рибу, крабів, омарів, лангустів.

Різнманітна іспанська національна кухня, яка має обласні відмінності, пов'язані, насамперед, з арабським впливом. Основу традиційної їжі іспанців становлять: *гаспачо* (холодний суп із протертих овочів (цибуля, помідори, перець); *паелья* (готується з підсмаженого на сковороді рису, курки, яловичини, свинини, креветок, молюсків, заправляється шпиком, цибулею, перцем, зеленню, соком лимону, олією); *тортилья* (просмажений омлет з картоплею та овочами, куди додають креветки, шампінйони, тунець); багато вживають сиру, рибних страв, рагу, гострих приправ, соусів (найвідоміший – *майонез*), олив, фруктів (популярні смажені фрукти), овочів, вина (відомі марки – *малага*, *херес*, *мансаніл'я*, *кларете*, у Португалії – *портвейн*, *мадера*, виноградна горілка).

Португальці вживають багато риби: сардини, тріска (варять, смажать із картоплею), кефаль, лосось, устриці, кальмари (запікають у тісті та шоколаді), омари. Їдять пшеничний із домішками жита хліб, рис, картоплю, квасолю. Готують кукурудзяний суп із медом, картопляний суп із зеленою капустою та ковбасками.

Для германських народів характерним є переважання в їжі м'ясних страв. Німці, наприклад, їдять ковбаси, сосиски, котлети, смажену птицю, страви з яєць, англійці – *ростбіфи*, *біфштекси*, м'ясні *пудинги* (бувають також пудинги круп'яні, овочеві, солодкі фруктові). До м'яса використовують різні соуси, маринади. Хліба, як правило, вживають мало. Його їдять у вигляді грінок, бутербродів, намазаних олією, маргарином, джемом, що подаються до чаю, кави. У раціоні багато використовується круп'яних страв: кукурудзяна, пшенична, вівсяна (англійці, шотландці) каші, локшина. Поширені страви із картоплі (вживається вареною, смаженою, печеною), овочів (багато їдять капусти в різному вигляді – свіжа, квашена, смажена, а також боби, горох, сочевиця та інше), риби (вживається смаженою, вареною, в'яленою, маринованою), молока (сири, йогурти, кисле молоко). З напоїв популярним є пиво (в Англії п'ють світле пиво – *ель* і темне – *портер* у спеціальних закладах – *пабах*), джин, бренді, ром, портвейн. У німців улюбленим спиртним напоєм поряд із пивом є *шнанс*, а в шотландців – *віскі*. Скрізь вживають чай (як правило, солодкий, з додаванням молока), каву, соки, сидр.

У шотландців поширеними є пудинги, особливо чорний (кров'яний) і білий – із суміші вівсяного борошна, сала й цибулі. Вони більше, ніж англійці, вживають у їжу супів, головно, круп'яних і м'ясних із картоплею, капустою, рибних супів. Традиційним вважається святкове блюдо – курка чи гусак, фаршировані рубаними потрухами й вівсяним борошном.

3. Особливості сімейно-шлюбних відносин народів регіону. Шлюбно-весільні звичаї народів Західної Європи відзначаються різноманітністю і складністю. Підготовка й саме шлюбне дійство традиційно розглядалося справою не стільки родичів молодих, скільки справою громадськості, що виявлялося в існуванні певного впливу сільської громади, парубоцьких, дівочих колективів під час укладання шлюбів і здійснення весілля, які можна простежити в сімейно-шлюбних звичаях, обрядах.

Весільні обряди можна умовно поділити на три періоди: передвесільний, який охоплював сватання, оглядини, заручини, парубоцькі та дівочі вечірки, випікання весільного хліба; саме весілля, яке складалося із запросин, посаду молодих, весільного потягу, церковної чи цивільної реєстрації, святкової трапези й веселощів, дарування молодим подарунків, ритуального роздягання нареченої, першої шлюбної ночі; післявесільний, у який входили відвідування родичів, весільна відпустка (так званій “медовий місяць”).

Молоді люди у сільській місцевості знайомилися під час колективних робіт, у церкві, на вечірках, біля джерела, куди дівчата ходили за водою, на карнавалах та інших святкових дійствах; зараз – на роботі, у закладах освіти, у кафе та інше. Загалом громадська думка успішно формувала в молодих людей орієнтацію на створення сім'ї. Прагнення до шлюбу пояснювалося зневажливим ставленням до парубків, а також різного роду обрядовими стимулами. Так, в Іспанії, Італії наприкінці року на молодіжних вечірках шляхом жеребкування утворювалися пари (так звані “пробні заручини”). Молоді люди повинні були поводити себе так, ніби справді заручилися. Часто в такий спосіб утворювалися й справжні сім'ї.

Для сільських районів Іспанії, Франції під час створення сім'ї була характерна тенденція дотримання соціальної та локальної ендегамії. Селяни прагнули укладати шлюби в межах одного поселення, церковної парафії, або між представниками однієї й тієї ж професії чи роду занять. Подібна практика вибору партнера призводила до укладання шлюбів між кузенами. У народі не надавали великого значення кровній спорідненості. Значно сильніше було упередження проти шлюбу із чужаком, якого могли навіть і вбити.

За народною традицією сватати наречену йшли батько чи хрещений батько нареченого або хто-небудь із його родичів чи друзів – людина винахідлива, розумна та поважна. Наречений, якщо він був присутнім під час сватання, відігравав пасивну роль. За згоду молодої на шлюб слугували різні символи. Наприклад, у французів дівчина просила розпалити вогонь у вогнищі, бретонський юнак підносив дівчині та її родині так званій “пиріг пропозиції”. У випадку відмови родина дівчини відносила подібний пиріг у дім хлопця. Німці робили пропозицію коханій несподівано, у формі сюрпризу. Там колечко на заручини могло бути заховане в шматку пирога або в келиху з вином, а коли наречена знаходила його, то нібито дивувалася. Кільце наречений дарував масивне, товсте, з великим діамантом. Якщо весілля не відбувалося, то наречена повертала кільце молодому. На весілля дарували кільце простіше, з маленькими камінчиками, тому німецькі заміжні жінки носять два кільця на знак свого статусу.

Якщо батьки нареченої були згодні на шлюб, то через деякий час вони вирушали з візитом до батьків нареченого оглянути його господарство й домовитися про заручини. Під час заручин у колі родичів молоді привселюдно оголошували про намір створити сім'ю й отримували благословення батьків і громади. З цього часу питання про шлюб вважалося вирішеним. У разі порушення договору заручин однією зі сторін без поважних причин породжував обов'язок відшкодування збитків, заподіяних іншій стороні. Заручини проходили, як правило, за два-три тижні до весілля (інколи декілька місяців і, навіть, років). Весілля передувало обряд “*публікація*” – протягом трьох неділей у церкві (пізніше також у

ратуші) проходило оголошення про майбутній шлюб, у якому вказувались імена наречених, місце, час весілля.

З моменту, коли заручини були офіційно прийняті родиною і зроблено оголошення, на дівчину накладалися певні заборони. Вбрання її повинне бути скромним, стрічки тільки темних кольорів. Вона могла піти на танці лише в супроводі майбутнього чоловіка. Дівчині належало як можна рідше показуватися на людях, у жодному разі не з'являтися однієї на вулиці ввечері або вночі. Під час прогулянок наречену та нареченого можна було впізнати за манерою триматися, вони ходили, узявшись за руки або за мізинці.

Перед весіллям організовувалися парубоцькі та дівочі вечірки, свого роду прощальні вечори молодих, а також перевозили в дім нареченого придане молодої. Воно складалося з грошей, рухомого майна (це могла бути худоба, зерно, меблі, білизна, постіль, одяг), інколи нерухомого майна. Розмір приданого залежав від станової належності та матеріальних можливостей родини дівчини.

Цікавим є німецький весільний звичай ("*польштерабенд*"), за яким ввечері напередодні весілля друзі нареченої приходили до дверей її дому й розбивали об поріг блюдця й тарілки. Вважалося, що осколки принесуть удачу молодій і шумом биття посуду виженуть злих духів. Після цього наречена запрошувала молодь на келих вина й частування та всі збирали черепки. На наступний день, під час самої церемонії, наречена повинна була мати при собі в кишені хліб і сіль (вважалося, що це принесе матеріальний достаток майбутній сім'ї). Наречений же приносив зерно – це означало багатство та успіх. Гості покривали свіжими ялинковими гілками доріжку, якою молодята мали йти після завершення церемонії, щоби їхній шлях був вимощений надією, успіхом та багатством. За це гостям дарували носові хустинки, щоби вони могли загорнути в них святкову їжу й забрати її додому.

За традицією бажаною порою року для весілля була осінь, коли урожай уже зібраний і люди були вільними від роботи. Щасливими днями весілля вважалися вівторок, четвер, субота. Не рекомендувалося одружуватися в травні, під час постів, у дні великих релігійних свят, у п'ятницю, неділю. Для іспанців, італійців нещасливим днем для весілля був вівторок. Вважалося, що якщо весілля відбувається у повний місяць, то наречені будуть жити в достатку. Вінчання, зазвичай, проходило в першу половину дня, заборонялося укладати шлюби після семи годин вечора.

У Німеччині до кінця XIX ст. зберігалися деякі прикмети, пов'язані з днем весілля. Наприклад, якщо в день весілля стояла штормова погода, то сімейне життя буде бурхливим. Якщо в день весілля на вінок нареченої попадав дощ, то це віщувало про нещастя в шлюбі. По дорозі до церкви дівчина не повинна була обертатися, бо це пророкувало їй другий шлюб. На німецькому весіллі наречений у минулому повинен був посадити шість дерев, зараз молодята саджають разом одне дерево, прийнято також молодій парі розпилувати колоду, що символізує взаєморозуміння та взаємодопомогу.

В основі весільного наряду молодих було святкове народне вбрання, але з часом воно змінювалось. Наприклад, у французів до XVIII ст. весільний костюм наречених був багатокольоровим, в основному червоного кольору. З першої половини XIX ст. поступово поширюється чорний колір. Чорна сукня дівчини доповнювалася кольоровим фартухом, шаллю, яскравим поясом, який дівчина берегла й часто на ньому підвішували колыску новонародженого. Поступово, із середини XIX ст. чорний колір змінився на співвідношення чорного з білим. Білий наряд нареченої (символ її чистоти) доповнювався вуаллю та вінком.

Весільний одяг італійської нареченої складався з білої сукні, фартуха й поясу червоного чи зеленого кольору. Наречений одягав місцевий святковий костюм. Яскравим у ньому були жилетка під піджаком і шкарпетки. В Іспанії здавна вважають оранжевий колір найкращий для весільного вбрання молодої. Це можна

пояснити тим, що апельсин – вічнозелене дерево, й, отже, наречена залишиться молодою та квітучою протягом усього спільного життя. Навіть зараз у букеті іспанської нареченої обов'язково мають бути помаранчеві квіти, для більшої краси їх вплітають у волосся молодої.

У Швеції перед церемонією молода клала срібну монету, яку їй давав її батько, у ліву туфлю, і золоту, яку давала мати, – у праву. Туфлі повинні бути без застібок, що символізувало легке народження дитини в майбутньому. До того ж шведські жінки носять три каблучки – подаровану на заручини, обручку й ще одну, яка символізувала материнство.

Серед німецьких міщан до кінця XIX ст. наречена вінчалась у чорній сукні з оксамиту та шовку. З XVIII ст. у вищому придворному колі, як весільне вбрання, поширилася біла сукня. Наречені замість народного одягу стали одягатися в чорний костюм. Голову нареченої у XIX ст. покривали різних фасонів корони зеленого кольору. Букетики розмарину прикрашали костюми й капелюхи молодого, свідків та гостей.

Урочиста весільна сукня англійської нареченої була зазвичай білою з довгою фатою чи короткою вуаллю. Іноді фата змінювалася вінком із квітів на голові. Весільна сукня повинна була відповідати певним вимогам: закриті груди й довгі рукави. Якщо рукава короткі, то потрібно було одягнути рукавички, які не знімалися під час церемонії. За англійською традицією всі чоловіки у весільному кортежі одягаються в тому ж стилі, що й наречений. У наші дні весільний одяг і, навіть, взуття часто береться на прокат. Штани повинні створювати легку складку над верхом черевика, комір піджака обтягувати шию, а манжети висовуватися на півдюйма з рукавів піджака.

Під час вінчання чи реєстрації шлюбу, як і під час заручин, молоді дарували один одному каблучку як залог вірності. Спочатку каблучки носили на великому та інших пальцях, пізніше стали його одягати на безіменний палець лівої руки (у католиків). Цей звичай пов'язаний із тим, що там проходить вена, яка безпосередньо з'єднується із серцем. На відміну від каблучки на заручини, весільне в англійців мало гравіювання на внутрішній стороні. Зазвичай напис, наприклад, виглядав так: "Від Дж. В.М. – А.П." й дата.

Реєстрація шлюбів у країнах Західної Європи проходила в трьох формах: тільки за цивільним законодавством (Франція, Бельгія, ФРН, Швейцарія), у цивільній чи релігійній формі за вибором подружжя (Іспанія, Італія, Англія та інші), тільки в релігійній формі (Кіпр, Ліхтенштейн, Греція до 1982 року). У католицьких державах взяття шлюбу в церковній формі передбачає обов'язкове наступне повідомлення державних органів про церковну церемонію та реєстрацію. Якщо у державах є обов'язковим цивільний шлюб, то після його реєстрації допускається, за бажанням тих, хто бере шлюб, ще й обряд церковного вінчання.

Здебільшого в країнах Європи вік шлюбного повноліття нижчий від віку загального повноліття; шлюбний вік для жінок здебільшого нижчий, ніж для чоловіків. У різних державах цей вік неоднаковий. Приміром, в Італії шлюбний вік для чоловіків становить 16 років, а для жінок – 14 років. У Франції – відповідно 18 й 15 років. В Англії для обох із подружжя – 16 років. Здебільшого в державах установлений законодавством шлюбний вік за певних причин може бути знижений за рішенням компетентного органу (суду, прокуратури, міністра юстиції, уряду кантону, місцевими органами влади тощо). Фактично характерні пізні шлюби, чоловіки одружуються у 28–30 років, жінки виходять заміж у 25–28 років, що пов'язано з емансипацією жінок, гендерною політикою, що проводиться в європейських країнах. Ці та інші причини призводять до зменшення кількості дітей у сім'ях (одна, рідко дві дитини), частих розлучень (у Швеції за статистикою кожна третя дитина є позашлюбною).

Відсутність відносин родинності та свояцтва між особами, які одружуються, є важливою умовою взяття шлюбу в багатьох країнах Європи. Переважно забороняються шлюби між родичами за прямою лінією, повнорідними й неповнорідними братами й сестрами, усиновителями та усиновленими. Проте й щодо цієї умови в законодавстві держав є певні особливості. Скажімо, у Франції допускаються шлюби між дядьками та племінницями, тітками та племінниками. В Англії ж такі шлюби заборонені. У Швеції із заборорою шлюбів між повнорідними братами й сестрами допускається реєстрація шлюбу за наявності вагомих причин і за умови, що особи, які одружуються, виховувались у різних сім'ях. У Франції батько розлученого сина не може взяти шлюб із колишньою дружиною свого сина, поки той живий. Забороняються також шлюби між усиновителями та усиновленими. У випадку, коли допускається шлюб між усиновителем та удочереною, як це є у ФРН, відносини з удочерінням припиняються.

Весільне дійство зазвичай поділялося на низку етапів і маршрут процесії пролягав від дому нареченого до дому нареченої, звідти – у церкву чи ратушу, потім до місця святкового застілля і, нарешті, до дому нареченого. Під час виходу з церкви молодих посипали пшеницею, рисом, хлібними крихтами, дрібними копійками, квітами, горіхами, сіллю та цукерками.

Застілля, як правило, мало різні варіанти: воно могло бути скромним або пишним, що значно вплинуло на традиційний регламент. На весільному столі було багато страв: м'ясні вироби, асорті з морепродуктів, салати, яйця, млинці, квашена капуста, солодощі, фрукти, вино, пиво, горілка. Наприклад, у Норвегії гості їли традиційну страву “*sodd*” – овочевий суп із фрикадельками з баранини. Головна весільна страва – “каша нареченої” із пшениці з вершками. На десерт подавали кільця з мигдалю, які їли з морозивом. У Данії законом регулюється кількість їжі на весільному бенкеті. Традиційне весільне застілля включало не менше десяти гусей, каченят і ягнят, п'ять поросят, двадцять курей, дві корови й неймовірну кількість спиртного. На десерт подавали пиріг з марципанами, який із країв прикрашався свічками, свіжими фруктами й медальйонами з портретами молодят.

Святкова трапеза переривалася танцями та піснями. Кульмінаційний момент весілля складав виніс таці з великими пирогами чи весільним хлібом, які роздавали гостям. Свято завершувалося піднесенням подарунків молодим та проводами їх до спальні. За традицією, лише після першої шлюбної ночі, яка проходила в домі батька нареченої, молодий чоловік вводив жінку у свій дім. На восьмий день після весілля було заведено відвідувати батьків дружини, близьких родичів, могили предків.

4. Традиційні риси духовної культури народів середземноморської, атлантичної та скандинавської історико-етнографічних областей. Духовна культура народів Західної Європи має тисячолітню історію і представлена в різноманітних видах. Проаналізуємо окремі риси традиційної народної творчості населення регіону. Календарні свята й обряди становили найсуттєвішу частину традиційно-побутової культури, оскільки ними визначався увесь розпорядок життя людини протягом року. Календарна обрядовість поділяється на чотири основних цикли: зимовий, весняний, літній та осінній. Кожний цикл обрядовості пристосовувався, з одного боку, до природних явищ, а з іншого – до відповідних їм видів сільськогосподарської діяльності.

Зимовий цикл обрядовості припадав на поворотний момент у природі – зимове сонцестояння та на початок року, й у людини виникало природне бажання передбачити майбутнє й водночас вплинути на нього. Саме тому в зимовому циклі так багато колядування, щедрування, рядження, ворожіння. У зимових святах підкреслюється ідея смерті, присутності померлих. Їх “живлять” (через обряд колядування, роздачі їжі бідним і дітям) спеціальною стравою.

Весняне пробудження в природі викликало й пожвавлення діяльності людини, а разом і намагання забезпечити успіх у цій діяльності людини через звернення до богів. З допомогою обрядів та ритуально-магічних дій люди намагалися всіляко прискорити прихід весни, тепла, дощу. Цей період – іще і пробудження природи та людських почуттів. Звідси весняна обрядовість спрямовувалася на розваги молоді, ворожіння, оберегові дії. Святами весняного циклу є: **Стрітєння** (2 лютого у католиків, у православних – 15 лютого, коли “зима з весною зустрічаються”); у цей день освячуються й запалюються свічки, полум’я котрих символізує Христа, який ніс просвітлення язичникам. Свічки, посвячені на Стрітєння, дбайливо зберігають цілий рік і запалюють лише у важкі хвилини хвороби або просто життєвих труднощів) **карнавал (Масниця), Великодній тиждень, початок травня** (1 травня – Вальпургієва ніч). У трьох святах – Стрітєння, карнавал, початок травня – розігрується одна й таж містерія персонажами, які мають різний зовнішній вигляд, але одну роль. Церква багато століть боролася з язичницьким розгулом карнавалу, але знищити це свято, замінивши його християнським, виявилось неможливим. Церква обмежилася тим, що відділила Великдень від карнавалу сорокаденним постом.

Літні обряди викликані літнім сонцестоянням, а також важливим аграрним періодом – очікуванням урожаю. Його забезпечення становило суть магії рослин (**Зелені свята**) та води (**Івана Купала**). Саме довкола води й рослин вибудовувалися обрядові й магічні дії, пов’язані із шануванням сонця, рослинності, предків і покликані забезпечити врожай. Літні свята – дні найяскравішого світла, найбільшого тепла, розквіту життя. Природно, що помітна у весняних святах еротична спрямованість, у ці дні досягає своєї кульмінації.

Осінній обрядовий цикл не становить цілісної системи, а вбирає окремі, часом розрізнені звичаї та прикмети. Втім, їхній загальний характер визначається станом засинання природи та підготовкою до зими. Обряди осіннього циклу були спрямовані на збирання дарів природи (**обжинки**), підготовку наступного врожаю, на родинне життя. Обрядові дії переважно переносяться в приміщення, набуваючи форми вечорниць.

Отже, цикл замикався і знову розпочинався з тих самих природних явищ, тих самих господарських проблем та відповідно обрядових дій. А повторюваність становить основу механізму творіння календарних обрядових традицій.

Початок кожного із сезонів не був фіксований: для зими – це кінець жовтня – перша половина листопада; для літа – кінець квітня – початок травня. Чітко не фіксований і початок зими та літа. Зима починається, наприклад, у французів і бельгійців (католики) і на святого Мартина (11 листопада), і на святу Катерину (25 листопада) і на святого Андрія (30 листопада); у німців – і на святого Галлуса (16 жовтня), і на святого Мартина, і на святого Климента (23 листопада), і на святу Катерину, і на святого Андрія; у румунів (православні) – на святого Андрія (13 грудня), і на святого Миколая (католики – 6 грудня, православні – 19 грудня); у греків – на святого Пилипа (15 листопада), і на святого Андрія (13 грудня).

Різдво Христове – одне із найбільших свят християнства. Красиве й урочисте, воно відзначається в різних країнах по-різному й несе на собі відбиток звичаїв і традицій певного народу. У католиків, у деяких протестантських конфесіях, це свято вважається, навіть, головнішим за Великдень, і відбувається це тому, що Різдво символізує собою саму можливість порятунку, що відкривається для людей із приходом у світ Ісуса Христа. У католицизмі ця подія пишно й урочисто відзначається трьома богослужіннями: опівночі, вранці й вдень – і символізує собою народження Ісуса Христа в лоні Батька, у животі Богоматері й у душі вірянина. Католики, починаючи з IV ст., святкують його 25 грудня, а православні – 7 січня. Розходження в датах пов’язане із системою літочислення за юліанським і григоріанським календарями.

У Німеччині в останній час замість колишніх міфологічних персонажів (страшного старця **Кнехта Рупрехта** або немовляти Христа) подарунки дітям тепер роздає різдвяний Дід, розкладаючи їх в шкарпетки, які розвішує на дверні ручки. Різдвяна вечеря складається зі смаженого гуся й пирога з горіхами, марципаном та родзинками. У Баварії в різдвяні дні по вулицях проходять процесії ряджених, у багатьох із них страхітливий вигляд: обличчя вимазані сажею або заховані під страшними рогатими масками.

Французи Різдво святкують у сімейному колі. За декілька днів до свята у всіх французьких соборах починаються вечірні концертні програми. Головна різдвяна служба проходить у Соборі Паризької Богоматері. У великих кількостях заготовляють традиційний делікатес – гусячу печінку. Багатство страв на різдвяному столі вважається запорукою щастя.

Центральні вулиці міст Іспанії 25 грудня заповнені народом. Населення наряджається в національні костюми, танцює, співає. Веселощі супроводжуються ілюмінацією, ялинками, бродячими Сантами Клаусами, фокусниками й жонглерами. Перед початком різдвяної меси заведено збиратися біля центрального входу в храм і танцювати, взявшись за руки. Церкву відвідують усі, але приходять туди ненадовго. Основний час проводять у колі друзів та родичів за святковим столом улюбленого ресторану, із великою кількістю вина й шампанського.

В Італії Різдво – найголовніше державне свято, час шкільних канікул (від 23 грудня до 7 січня). На майданах ставлять ялинки, декорують вулиці й будинки, у приватних та державних установах службовці отримують подарунки, церкви роздають благодійні обіди, а також одяг та інші речі, що їх спеціально напередодні Різдва приносять ті, хто хоче ділитися з ближніми. В Італії Різдво також виключно сімейне свято, причому збираються великими сім'ями, з родичами близькими й далекими, і не лягають спати цілу ніч. У цей час на вулиці не зустрінеш жодного перехожого. На різдвяному столі – страви з риби та овочів, але тільки не з м'яса. Зі спиртного – шампанське та вино. Згідно з давньою традицією, першу, найкращу, ложку їжі підносять Христу: її кладуть до підніжжя статуетки, що зображує Ісуса. Це робить найстарший член сім'ї. Коли діти йдуть спати, їжу прибирають, а на ранок вони бачать: Христос її прийняв. Частина різдвяного оздоблення італійської квартири становлять маленькі статуетки "**нативіті**", що зображують Христа, Діву Марію, Св. Йосифа, волхвів, місце, де народився Ісус та інші біблійні персонажі й сюжети. Виготовляють їх із різних матеріалів – порцеляни, мармуру, дуже дорогих порід дерева – і потім розфарбовують. "Нативіті" для католика – те саме, що ікони для православного, і через це в оселі їм відводиться найпочесніше місце.

Святкування Різдва у Швеції починається з настанням року за церковним календарем, тобто четвертої неділі, якщо лічити назад від 24 грудня. Тоді у шведських родин у чотирисвічковому свічнику запалюють першу недільну свічку, а на вікно наклеюють блискучу зірку з люмінесцентного паперу – зірку Віфлеєма, яка чотири тижні вела волхвів до місця народження Христа. Кожної наступної неділі до першої свічки додають і запалюють ще одну, а 24 грудня вони спалахують усі разом. 13 грудня – **День Святої Люсії**. Це найдовша ніч року. Свято відзначають практично в кожній родині, школі, офісі. Процесія людей у білому, очолювана самою Люсією з короною на голові й зірками в руках, співаючи різдвяних пісень, прямує від дому до дому; дітлахи, одягнені гномами, отримують цукерки та пряники. Декороване дерево – ялинка, у жодному разі – не сосна. У сільській місцевості прикрашають ще й інші маленькі дерева, що ростуть у саду. Біля воріт ставлять світильник, у якому горить олія. По вулицях і майданах, у великих універсальних магазинах ходять довгобороді, одягнені в біло-червоне вбрання колеги Діда Мороза на ім'я **Юл Томте** ("різдвяний гном"). Це образ Св. Миколая, який злився з образом язичницького гнома Томте. Типова страва

різдвяного столу – копчена шинка. Готують також страви з оселедця, лосося, м'ясні кульки, свинячі ніжки, солодоші. Різдвяний напій – *глег* (гаряче вино зі спеціями).

Усна народна творчість народів Західної Європи представлена баладами, ліричними, обрядовими, сімейно-побутовими, любовними, а також солдатськими, революційними піснями. В XI–XII ст. оформився й був записаний героїчний епос, що до цього передавався тільки в усній традиції. Героями народних сказань були воїни, що захищали свою країну і свій народ. В епічних сказаннях оспівувалися хоробрість, сила, вірність, воїнська доблесть. Наприклад, у французів – “*Пісня про Роланда*”, німців – “*Пісня про Нібелунг*”, “*Пісня про Гудронне*”, іспанців – “*Поема про Сіда*”, англійців – поема про *Беовульфа* та інші.

В XI–XII ст. склався морально-етичний образ лицаря, що відзначався світським характером. Лицарська поезія виникла на півдні Франції, де був осередок світської культури в середньовічній Західній Європі. У Лангедоці набула поширення лірична поезія *трубадурів*, (у Німеччині – *мінезингерів*), яка складалася з любовних, політичних, танцювальних, філософських, жалісливих, обрядових пісень. В Італії ліричні пісні окремих районів називалися: *канцони* (північний захід), *віллотти* (північний схід), *сторнелли* (область Кампанії), *баркароли* (пісні венеціанських гондольєрів).

Особливе місце в лицарській літературі належить віршованій повісті на любовно-пригодницький сюжет, що запозичений із кельтських переказів і легенд. Головна із них – історія короля бриттів Артура і його лицарів, що жили в V–VI ст. і збиралися за круглим столом. З цих легенд склався цикл романів, так званий бретонський цикл про короля **Артура** і святий **Крааль**. Серед англійців поширені сказання про народного месника й захисника скривджених **Робін Гуда**.

У дохристиянські часи стародавні скандинави та германці мали спільну міфологію – “*Едда*” (є “Старша Едда” – кодекс дохристиянських скандинавських міфів і “Молодша Едда”, яку склав ісландець **Сноррі Стурлусон** у 1243 р. на основі язичницьких міфів), кельтські, германські *саги*. Міфи, які спочатку передавалися з уст в уста, були вперше записані у XIII ст. Пам'ять про чотирьох головних богів германо-скандинавської міфології – *Тіу, Одін, Топ і Фрейя* – у сучасних германських мовах збереглися у назвах чотирьох днів тижня (в англійській – Tuesday, Wednesday, Thursday і Friday). Для фінів і карел характерний епічний твір “*Калевала*”, створений лінгвістом **Ленротом** у 1830 р. на основі народних переказів, міфів про боротьбу героїв Калеви проти ворожих сил Півночі.

Серед народів регіону поширені казки, які мали повчально-моральний, розважальний характер і показували риси народної психології, світогляду, побуту. Серед дослідників, які збирали казки за народними сюжетами й літературно їх обробляли, можна назвати француза **Шарля Перо**, німецьких братів **Грім**, англійців **Оскара Уайльда**, **Гофмана**, данця **Ганса Андерсена** та інші.

У народів Західної Європи широко відзначаються національні свята. Наприклад, в Англії 23 квітня святкують день *святого Георгія*, її захисника. Одночасно в цей день відзначають день народження й день пам'яті **Вільяма Шекспіра**. 30 листопада усі шотландці світу шанують *святого Андрія*, який вважається оборонцем цієї країни. 17 березня – День *святого Патрика* (небесного покровителя Ірландії). У цей день ірландці усього світу влаштовують паради, фестивалі, танцюють, співають, відвідують церковні служби. Символом свята є: зелений колір вбрання, носіння трилисника конюшини, вживання хмільних напоїв (пива), м'ясних страв. 14 лютого в англійських країнах, а зараз і в багатьох країнах світу відзначається день *святого Валентина* – свято закоханих. У ніч із 31 жовтня на 1 листопада проходить *Хелловін* або день усіх святих. У давніх галів Хелловін був пов'язаний зі святом урожаю й означав кінець осені й початок холодів. За календарем дріuidів новий рік починався першого листопада й у цю ніч люди робили все можливе, щоби прогнати злих духів: розпалювали багаття, одягали

страшні маски, перетворюючись на деякий час у чаклунів, відьом, духів і привидів. З цих традицій і зародилося сучасне свято Хелловін, яке частково вже втратило свій релігійний характер. Зараз це день пам'яті померлих родичів.

День матері в країнах Європи відзначають у різний час. У Бельгії, Данії, Італії, Фінляндії Мамин день святкують у другу неділю травня. У Великобританії – у четверту неділю Великого посту. В Іспанії й Португалії 8 грудня – свято на честь Матері Божої й усіх матерів. У Франції та Швеції мам поздоровляють в останню неділю травня. У Франції в першу неділю березня щорічно відзначається свято бабусь. У цей день усім бабусям і взагалі жінкам старшим 55 років надається особлива увага. Так, наприклад, їх пускають у паризький Діснейленд за пільговою ціною.

Своєрідним святковим театралізованим дійством в Іспанії та Португалії є **коріда** (бій із биками), в якій беруть участь чотири головних дійових особи: *пікадор* – вершник із пікою, який злить бика, *тореадор* – плащем дражнить бика, *бандерильєро* – встромляє в бика бандерильї – кольорові палички 70 см довжиною із 4 см металевим кінцем, *матадор* – убивець бика. У нагороду за вдале вбивство тварини матадору дарують два вуха і хвіст бика. У Португалії биків не вбивають. У Валенсії в останню середу серпня проходить фестиваль **Ла Томатіна**, на якому люди кидають один в одного помідорами. У Мюнхені в жовтні відбувається пивний фестиваль, під час якого жителі одягають національні баварські костюми.

Музично-танцювальна культура народів Європи дала такі знамениті танці, як італійська *тарантела*, іспанське (андалусійське) *фламенко*, французька *фарандола*. У середньовічній Європі великою популярністю користувалися бродячі театральні трупи “шпільманів”, жонглерів, акробатів, танцюристів. Як альтернатива з'явився театральний жанр містерій на біблійні теми. Світський професійний драматичний театр з'явився в епоху Відродження.

Значні природно-рекреаційні ресурси, багато міст з історичними, архітектурними пам'ятками, художніми цінностями, музеями, королівськими палацами, замками, університетами, церквами, монастирями та іншими визначними пам'ятками приваблюють в атлантичну ІЕО щорічно понад 140 млн туристів; у середземноморську ІЕО – майже 130 млн. Головними передумовами розвитку туризму тут є: рекреаційні можливості Альп, морських берегів і островів; культурна спадщина, яка охоплює античну, візантійську, римську, мавританську епохи, середньовіччя й сучасність; всесвітньої слави набули архітектурні пам'ятки, скульптура й живопис, музичні твори, театр і кіномистецтво. У скандинавську ІЕО щорічно приїжджає понад 5 млн туристів. Сприятливими умовами тут є: гірські ландшафти, фіорди, умови для зимових видів спорту, прибережні острови, озера, культурна спадщина (пам'ятки епохи вікінгів), архітектурні споруди й культурні установи. Лідирують за кількістю туристів: Франція (перше місце у світі, 60 млн туристів), Іспанія (друге, 55 млн), Італія (третє, 50 млн), Великобританія (п'яте, 20 млн), Австрія (шосте, біля 19 млн).

Релігійний склад населення Західної Європи такий: у середземноморській ІЕО мешкають переважно католики (в Греції – православні), в атлантичній ІЕО – католики межують поряд із протестантами, у скандинавській ІЕО – поширені протестанти (більшість – лютерани). У зв'язку із міграцією населення в країнах Європи зростає кількість мусульманського населення. Так, у Франції їх мешкає біля 5 млн, у Німеччині – понад 3 млн, у Великобританії – біля 1,5 млн осіб.

Контрольні питання й завдання:

1. Дайте расову та мовну характеристику населення Європи.
2. Висвітліть етнічну історію народів Європи.
3. Проаналізуйте регіональні особливості поселень і будинків народів Західної Європи.

4. Опишіть традиційний чоловічий і жіночий одяг європейських народів.
5. Порівняйте національну кухню народів Західної Європи.
6. З'ясуйте особливості сімейно-шлюбних відносин європейських народів.
7. Проаналізуйте звичаї та обряди народів регіону.
8. Висвітліть фольклор народів Західної Європи.

Література: Алхазова Н.Д. В королевстве, где говорят по-английски: обычаи, традиции, праздники. – Кишинев, 1969; Брак у народов Западной и Южной Европы / Под ред. Ю.В. Иванова и др. – М., 1989; Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев /Отв. ред. С.А. Токарев. – М., 1983; Культура и быт народов Зарубежной Европы. Этнографическое исследование /Отв. ред. С.А. Токарев. – М., 1967; Народы Зарубежной Европы: В 2-х т. – М., 1964 – 1965; Островська Г.Й. Кухні народів світу. Курс лекцій. – Тернопіль, 2018; Страны и народы. Зарубежная Европа. Западная Европа. – М., 1979; Страны и народы. Зарубежная Европа. Северная Европа. – М., 1981; Страны и народы. Зарубежная Европа. Южная Европа. – М., 1983; Тиводар М.П. Етнологія: Навч. посіб. – Львів, 2004; Фокс К. Наблюдая за англичанами. Скрытые правила поведения. – М., 2013; Хрящевська Л.М. Загальна етнологія. – Миколаїв, 2013; Этнические меньшинства в зарубежной Европе. – М., 1997; Этнические процессы в странах зарубежной Европы/Ред.:О.А. Ганцкая – М., 1970; Этнология (Этнография): Учебник / Под ред. В.А. Козьмина, В.С. Бузина. – М., 2014; Этносоциальные аспекты изучения семьи у народов Зарубежной Европы. – М., 1987.

ТЕМА 5. Етнографічна характеристика неслов'янських народів Східної Європи

План

1. Народи Волго-Кам'я, Нижньої Волги та Приуралля.
2. Етнографічна характеристика латишів, литовців, естонців.
3. Народи Європейської півночі Східної Європи.
4. Етнографічний огляд євреїв, ромів, молдован.

1. Народи Волго-Кам'я, Нижньої Волги та Приуралля. Даний історико-етнографічний регіон населяють сім народів, які проживають у своїх національних автономних республіках Російської Федерації. Це – удмурти (650 тис.), марійці (600 тис.), мордва (800 тис.), чуваші (біля 1,5 млн), башкири (біля 1,6 млн), казанські або поволзькі татари (всього татар понад 7 млн, у Росії – 5,5 млн). Названі народи належать до різних антропологічних типів **європеїдної** раси, серед яких є ознаки **монголоїдної** раси (характерні, насамперед, для татар, башкир і чувашів). Найбільш поширений із них є в'ятсько-камський антропологічний тип, для якого характерні темні очі й волосся, широке обличчя, низький зріст. У лінгвістичному сенсі ці народи поділяються на дві групи. Удмурти, марійці й мордва належать до фінської підгрупи *фіно-угорської* групи **уральської** мовної сім'ї. Чуваші, татари, башкири – до *тюркської* групи **алтайської** мовної сім'ї. У мові татар багато домішок із російської та арабської мов. На території Нижнього Поволжя й Північного Прикаспію проживають калмики (всього 550 тис., у Росії – 180 тис., у Монголії – 200 тис.), які належать до **алтайської** мовної сім'ї *монгольської* групи *ойратської* підгрупи. За расою калмики належать до центральнопівнічного антропологічного типу північних **монголоїдів**.

Формування сучасних фіно-мовних народів відноситься до першої половини I тис. н.е. Основу удмуртського етносу склали племена, які жили біля р. Чепець, а також по середній і нижній течії р. В'ятка. У процесі консолідації цих племен утворювалися великі об'єднання. Виділяють **північних** удмуртів, серед яких відомі такі етнографічні групи, як ватка (проживають на р. В'ятка) і калмез (на р. Кільмезь); і **південних** удмуртів, в етногенезі яких брали участь різні тюркські племена, а також бесермяни (на р. Чепець). Походження останніх ще не зовсім з'ясовано. Одні вчені вважають їх нащадками тюрк, інші – південними удмуртами. Після приєднання удмуртів до Росії почався процес консолідації удмуртського етносу. Столицею Удмуртської республіки є місто Іжевськ.

Марійські племена формувалися на правому березі р. Волги між гирлами річок Сура й Цивіля. З цього району марійці розселилися в східному напрямку аж до р. В'ятка. Консолідація марійського етносу відбулася в період приєднання Марійського краю до Росії. До сьогодні зберігається поділ марійців на гірських, які живуть з обох берегів Волги; лугових, які становлять більшість марійського народу й займають Волго-В'ятське межиріччя та східних, які склалися з переселенців із лугової сторони Волги в Башкирію та Приуралля. Столицею Марійської республіки є місто Йошкар-Ола.

Мордовські племена формувалися в межиріччя Оки та Волги. На початку I тис. н.е. тут утворилося декілька мовних груп нащадків мордви, які в процесі історичного розвитку вступали у взаємодію з різними ірано- і тюркомовними племенами, східними слов'янами. Серед мордви виділяється дві етнографічні групи: мокша, які склалися в басейні річок Мокши й Цни й ерзя, що сформувалися в басейні річки Сури. У XVII–XIX ст. відбувалося поступове просування мордви на схід у Башкирію, де вони розселилися поряд із росіянами та татарами. Столицею Мордовії є місто Саранськ.

Основу чуваського етносу склали сувази – тюркське населення Нижнього Прикам'я й булгари, які переселилися на Правобережжя Волги в результаті

ліквідації у XIII ст. монголо-татарами Волзької Булгарії. На півночі булгари асимілювалися з гірськими марійцями, які там проживали. У результаті утворилася етнографічна група чувашів вір'яли (верхні чуваші), які мають багато спільного в традиційній культурі з гірськими марійцями й відрізняються від південно-східних чувашів анатрі (нижніх чувашів). Столицею Чувашії є місто Чебоксари.

Безпосередніми предками казанських татар були тюркомовні булгари, які відійшли в лісові райони на північ від нижньої течії р. Ками після розгрому їхньої держави. Там вони змішалися з луговими марійцями й удмуртами. В етногенезі татар значну роль зіграли й тюркомовні кипчаки, які склали основне населення Золотої Орди. З розпадом останньої й утворенням Казанського ханства (XV ст.) кипчацька мова поступово витісняла болгарську. Місцеве населення сприйняло етнонім “татари”. Серед татар виділяється невелика група мішарів, походження яких ще не зовсім з'ясоване. Вважають, що вони є нащадками отьореченої фіно-угорської мещери. Особливу групу становили касимовські татари, які мешкають навколо міста Касимова на р. Оці. Ця група утворилася у XV ст., коли московський цар Іван IV пожалував землі біля р. Оки казанському царевичу Касиму. Татари, які з ним прийшли, і стали нащадками касимовських татар. Виділяють етноконфесійну групу кряшени (25 тис.), звернені в православ'я татари. Серед них активно діє громадський рух за визнання кряшенів самостійним народом. Є ще нагайбаки (7,7 тис.), хрещені Іваном Грозним татари, які охороняли кордони Московії в Приуральських степах. Столицею Татарстану є місто Казань.

Особливо складно проходив етногенез башкир. Основу їх склали тюркомовні племена баджгардів і бурджан, які наприкінці VIII – на початку IX ст. прийшли в район між Волгою та Уралом. Тут на Бугульській височині в IX–X ст. йшов процес формування давньобашкирського етносу (башкорт). У цей же період до складу башкир улилися близькі їм за культурою кочові булгаро-мад'ярські племена, а також фіно-угорські, сармато-аланські, самодійські племена, які мешкали в Приуральських степах. Пізніше у формуванні башкирів взяли участь кипчацькі та ногайські племена. У північно-західній частині Башкирії селилися татари, марійці, удмурти, мордва, які також брали участь у формуванні башкирського етносу. Столицею Башкортостану є місто Уфа.

Предками калмиків є ойратські племена, які відкочували наприкінці XVI – початку XVII ст. з Джунгарії на територію сучасного Казахстану й до Східного Сибіру, а потім – на Нижню Волгу й у північні райони Каспійського моря. У процесі заселення цими племенами території сучасної Калмикії (і сусідніх регіонів, згодом частково включених до складу калмицького ханства) сформувалася етнічна група – калмики (етнонім означає “відокремлення”, тобто народ, що відокремився від загальної маси ойратів-монгол). Згодом до складу калмиків у незначній кількості влилися тюркські, російські та деякі інші етнічні компоненти. Зараз виділяють у складі калмицького народу декілька субетносів: торгути, дербети, хошеути, хойти, елети й бузави. Столицею Калмикії є місто Еліста.

З давнього часу основним заняттям народів Волго-Кам'я та Прикаспію було землеробство та скотарство. Землю обробляли сохою й тяжким колісним плугом (сабаном). Вирощували жито, пшеницю, просо, у районах Нижньої Волги – рис, а також льон, тютюн, городні, садові та баштанні культури. Скотарство мало допоміжне значення. Лише башкири та калмики були кочівниками й напівкочівниками (розводили вівці, кози, коні, калмики – корови червоної породи (на м'ясо) та верблюди), які пізніше перейшли до землеробства. З переходом на осілість калмики стали розводити свиней. Давніми заняттями були також полювання, рибальство, збиральництво, бортництво, пізніше пасічне бджільництво. Калмики та башкири в степах полювали на сайгаків, вовків, лисиць та іншу дичину. На сучасному етапі Поволжя – є одним із головних нафтових, газових, хімічних, машинобудівних центрів Росії. Чуваші спеціалізуються, крім того, на вирощуванні

хмелю, удмурти – на лісовому виробництві, м'ясо-молочному тваринництву, башкири – на тонкорунному вівчарстві, птахівництві, гірсько-пасовищному м'ясо-молочному тваринництві.

У традиційній матеріальній культурі народів Волго-Кам'я, Нижньої Волги та Приуралля спостерігається багато спільних рис, зумовлених одним географічним середовищем, подібністю соціально-економічного розвитку та тривалістю етнокультурних взаємодій. Міста в регіоні виникли лише на початку ХХ ст. як центри промисловості та адміністративного управління, де мешкали переважно росіяни. Поселення були невеликі (65–70 або 700–800 дворів). Будинки розташовувалися без певного плану, хоча й траплялися рядового та радіального типів. До початку ХХ ст. традиційні поселення калмиків (*хотон*) мали сімейно-родинний характер. Для них було характерне планування у формі кола з переносних жител, у центр якого зганяли худобу, там проводили громадські зібрання. З ХІХ ст. з'явилися стаціонарні поселення з лінійним плануванням.

Житла були зрубні, кам'яні, саманні, а в східних башкирів, калмиків – кибитки тюркського та монгольського типів. Дерев'яний остов юрти складався із 6–12 складних решіток, кола у верхній частині, який з'єднувався з решітками довгими вигнутими рейками. Двері робилася двостулковими. Ліва від входу сторона вважалася чоловічою, тут були кінська упряж, оброблені шкури, ліжко для господарів, постільні речі; праворуч від входу розташовувалася жіноча половина з кухонним начинням. У центрі було вогнище, над ним на тринозі ставили котел, за вогнищем було почесне місце, куди саджали гостей. Підлогу застеляли повстю. Стаціонарними житлами в калмиків спочатку були землянки й напівземлянки із сирцевої або нарізаних із дерну цегли, а з ХІХ ст. стали поширюватися будівлі російського типу, з колод і цегли. Інтер'єр жител удмуртів, марійців, чувашів і мордві нічим істотно не відрізнявся від жител росіян. У будинку містилася піч, лавки, стіл, полиці для посуду та інше. У татар і башкир були нари, мідні глечики, миски, вмазаний у піч казан, а в чувашів – підвісний казан.

Різноманітним був традиційний одяг народів регіону. Основу чоловічого й жіночого костюма складали сорочка й штани (ерзянки штанів не носили). Жіночі сорочки прикрашалися вишивкою, переважно темно-червоних тонів. В орнаменті переважали зооморфні та геометричні узори, а в мусульман – рослинні. Дівчата-калмички з 12–13 років поверх сорочки й штанів носили камзол, що туго стягував груди й талію та робив фігуру плоскою, його не знімали навіть на ніч. Жінки одягали також ситцеву або вовняну довгу сукню, яка в талії стягувалася поясом із металевими накладними бляхами, а також широке плаття без пояса. Верхнім одягом у калмиків слугував пошитий у талію бешмет, підперезаний шкіряним ремнем, багато орнаментований срібними бляхами. Він був показником добробуту власника, до поясу з лівого боку підвішували ніж у піхвах. Башкири й татари інколи носили халати, безрукавки, каптани, овчинні кожушки. Чоловічим головним убором виступали: тюбетейка (у татар), хутряна шапка типу папахи, овеча вушанка. Взуттям у калмиків і башкир слугували м'які шкіряні чоботи чорного або червоного кольору зі злегка загнутими носами, їх носили з повстяними панчолами взимку й полотняними онучами влітку. Інші народи носили постолі, чоботи, валянки. Жіночі головні убори були різних форм: конічні, циліндричні, хустки. Заміжні жінки-калмички заплітали волосся у дві коси й пропускали їх у накістники чорного кольору або оксамиту. Святковий наряд доповнювався різноманітними прикрасами (сережки, застібки, шпильки, бляхи, монети, стрічки, бісер, мушлі) із золота, срібла, кістки, дорогоцінних і напівкоштовних каменів, які носили на голові, у вухах, на грудях, на спині, на поясі. Чоловіки-калмики одягали сережку в ліве вухо, носили перстень і браслет-амулет.

Традиційна їжа народів регіону схожа до російської, а в башкирів, татар, калмиків – до народів Південно-Західної та Центральної Азії (несе в собі відбиток

кочового скотарства; основними інгредієнтами тут виступають кисломолочні продукти – сметана, сирні вироби, кумис, молочна горілка і, як правило, відварене або смажене м'ясо (баранина та яловичина). Башкири готували горілку на основі солоду зі злаків (“буза”), а калмики – чай, що готувався шляхом кип'ятіння пресованого “цегляного” чаю й молока з додаванням вершкового масла та солі. Марійці роблять “*подкогиль*” – великі вареники з м'ясом або сиром, варену ковбасу із сала або крові з крупою, в'ялену ковбасу з конини, страви з борошна сушеної риби, конопляного насіння; удмурти – пельмені, “*перепечи*” (коржики з різною начинкою), “*табані*” (млинці, які подають із молочним киселем із яйцем), хмільні напої з меду; чуваші – пироги з м'ясом або рибою, локшину, сирники, пиво. У раціоні народів Волго-Кам'я значне місце займають лісові ягоди, гриби, риба.

Сім'ї раніше були великими, тепер малі. У башкирів і татар була полігамія, традиції калиму, умикання нареченої під час укладання шлюбу, а також групи споріднених сімей, що мали назву “*аймак*”, “*тюба*”, “*ора*”. Традиційна соціальна структура калмиків складалася з “*нойонів*” і “*зайсангів*” – спадкової аристократії, буддистського духівництва – “*гелюнгів*” і “*лам*”. Зберігалися родоплемінні відносини, велике значення відігравали патронімічні об'єднання, які займали окремі поселення і склалися з малих сімей. Шлюб укладався шляхом змови між батьками молодих, згоди хлопця та дівчини зазвичай не питали. Дівчину видавали заміж за межі свого поселення. Калиму не було, але цінності, які передавала сім'я нареченого родині нареченої, могли бути значними. Попередньо гелюнг визначав, чи буде шлюб вдалим. Для цього зіставляли роки народження молодих за східним календарем. Для нової сім'ї ставили окрему кибитку, причому сторона нареченого будувало саме житло, а сторона нареченої забезпечувала внутрішнє оздоблення та предмети побуту. Для скорочення весільних витрат за взаємною домовленістю сторін могло бути влаштовано уявне викрадення нареченої. В удмуртів був звичай, за яким дівчата пізно виходили заміж (десь у 25 років) за молодих хлопців (14–15 років). Батьки не бажали давати згоду на заміжжя дівчат, утримуючи їх як робітниць. Зараз багато шлюбів є змішаними.

Татари, башкири й частина марійців за віросповіданням є мусульманами. Іслам рано поширився на цій території. З X ст. він був державною релігією Волзької Булгарії. Християнство отримало тут розповсюдження після приєднання регіону до Росії. Багато тут було і старообрядців. Калмики сповідують буддизм. У XVI–XVIII ст. були поширені також традиційні вірування: культ неба, гір, дерев, води, землі. Практикувалися жертвопринесення вогню й тваринам-тотемам. Особливе місце займав культ предків. У калмиків велику роль відігравали шамани (як чоловіки, так і жінки). В останні роки марійці роблять спроби відродити давні національні традиції й звичаї, об'єднуючись у громадські організації. Найбільшими з них є “Ошмарій-Чимаров”, “Марій Ушем”, секта Кугу сорта (Велика свічка) модерністсько-язичницького спрямування.

До 20-х років XX ст. народи Волго-Кам'я не мали писемності, крім татар (арабська графіка) та калмиків (ойратсько-калмицька писемність *тодо-бічіг* (“зрозуміле письмо”) була створена наприкінці 1640-х років на основі старомонгольського письма ченцем *Зая-Пандітом*). Тепер народи регіону мають свою писемність, а у татар і калмиків вона переведена на кирилицю.

Духовна творчість народів Волго-Кам'я знаходить своє вираження в багатому фольклорі (календарні, сімейно-побутові, епічні, історичні пісні та поезія, казки, прислів'я та інше). Для чувашів характерні сказання про взяття Казані, про селянсько-козацькі повстання під керівництвом С. Разіна, Є. Пугачова; для башкирів – поеми “*Урал-батир*”, “*Акбузат*”, перекази про Салавата Юлаєва; для калмиків – епос “*Джангар*”; у татар – лірико-епічні *байти*. Різноманітна народна музика, танці. Головні музичні інструменти: волинка, гусла, гармошка, дуда.

Поширене прикладне мистецтво: вишивка (серед марійок, мордві, калмиків), різьблення по дереву, плетіння мережив, узорне ткацтво, шкіряна мозаїка, у калмиків і башкирів – валяння повсті, тиснення по шкірі, карбування та гравіювання по металу, у татар – виготовлення сап'янового взуття, ювелірних виробів та інше.

У народів регіону було багато сімейно-родових, землеробських, поховальних обрядів. Так, релігійні обряди калмиків представляють суміш шаманських та буддійських вірувань. Раніше тіла небіжчиків калмики просто залишали в степу у безлюдних місцях. Тіла померлих князів і лам зазвичай спалювалися під час виконання численних релігійних обрядів. У марійців відлунням первісних вірувань був звичай ховати мертвих у зимовому одязі (у шапці та рукавицях) і відвозити тіла на кладовище в санях, навіть, у літню пору. У башкирів і татар поширене традиційне свято “*Сабантуй*” (свято плуга), яке відзначають після закінчення весняних польових робіт, у чувашів – це свято “*Акатуй*”. Святкування проводиться в полі або на лісовій галявині, під час якого чоловіки влаштовують різні спортивні змагання: з боротьби, з перегонів на конях, стрільби з лука, у перетягуванні каната, у лазінні по жердині за нагородою, відбуваються також вшанування передовиків сільського господарства, виступи колективів художньої самодіяльності. Калмики святкують у лютому свято Нового року – *Цаган Сарі*.

2. Етнографічна характеристика латишів, литовців, естонців. У країнах Балтії мешкають три великі нації: литовці (всього біля 3,7 млн осіб, у Литві – понад 2,5 млн), латиші (всього біля 2 млн, у Латвії – біля 1,2 млн) та естонці (біля 1,1 млн осіб, в Естонії – приблизно 930 тис.). В антропологічному плані всі вони належать до **європеїдної** раси. Литовці становлять середньоєвропейський тип центральноевропейської групи європеїдів. Латиші та естонці – атланти-балтійський тип північних європеїдів. За мовою прибалтійські народи поділяються на дві групи: мови литовців і латишів належать до *летто-литовської* підгрупи *балтійської* групи **індоевропейської** мовної сім'ї, а мова естонців – до *прибалтійсько-фінської* підгрупи *фіно-угорської* групи **уральської** мовної сім'ї.

Етнічна належність давнього населення Прибалтики невідома. В епоху бронзи (II тис. до н.е.) у південні райони регіону поширилися племена, які прийшли з півдня й південного сходу, можливо, з Подніпров'я. Вони були європеїдами, розмовляли на індоевропейських мовах, займалися землеробством і скотарством. Ці племена вважають предками литовців і латишів.

Не пізніше I тис. до н.е. північні райони Прибалтики зайняли фіно-угорські племена, які прийшли зі сходу і стали основою для формування естонців. Отже, Прибалтику можна умовно поділити на дві частини: північну, де формувалися естонці й південну – область формування литовців та латишів. До кінця I тис. н.е. утворилася низка територіально-племінних груп, які стали основою сучасних литовців і латишів. За літописами основою латишів стали племена земгали, латгали, курші й селони; а литовців – жемайти, аукштайти, скальви, надруви, частина судавів, північних прусів. З XIII ст. відбувалося захоплення прибалтійських земель німецькими рицарями, Данією, Швецією, Польщею. І це позначилося на етнічному та культурному розвитку населення регіону. Лише литовці у XIII ст. утворили свою державність – Велике князівство Литовське. Після прийняття католицизму в 1387 р. й агресією з боку Тевтонського ордену посилюються зв'язки Литви з Польщею, що призвело до утворення в 1569 р. єдиної польсько-литовської держави – Речі Посполитої. До середини XVII ст. Естонія відійшла до Швеції. Під час Північної війни 1700–1721 між Швецією та Росією Естонія та частина Латвії увійшли до складу Російської імперії. Після трьох поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. землі Литви й частини Латвії були остаточно включені до складу Росії, однак панівне становище в Естонії та Латвії

продовжували займати німецькі барони, а в Литві – польські феодали й спольщена литовська знать, хоча й відбувалися процеси русифікації. У 1918 р. була проголошена незалежна Естонська республіка, в 1919 р. – Литовська республіка, в 1920 р. – Латвійська. Під час Другої світової війни ці країни були під радянською (1940–1941) та німецькою (1941–1944) окупацією. За результатом цієї війни опинилися під радянським гнітом (1944–1991). Завдяки розпаду СРСР у 1991 р., Естонія, Латвія та Литва відновили свою незалежність.

Культурно-історичні процеси призвели до формування в регіоні історико-етнографічних областей. У литовці таких областей було дві: *Жемайтія* (західна) й *Аукуштайтія* (східна). У латишів п'ять: *Курземе*, *Земгале*, *Латгале*, *Аугшзєнс* і *Відземе*. В Естонії виділяють північних естонців і сетів, які мешкають у південно-східних районах республіки й у Псковській області Росії (Печорський район).

З давнього часу народи Балтії займалися землеробством і скотарством. Вирощували жито, ячмінь, овес, пшеницю, гречку, горох, льон, коноплі, з кінця XVIII ст. – картоплю. Розводили велику рогату молочну худобу, вівці, свині, коні. На морському узбережжі та на річках і озерах розвивається рибальство. Повсюдно поширене бджільництво. Промисловість стала розвиватися лише в пореформений період XIX ст., переважно текстильна, машинобудування. Тепер країни Балтії є передовими індустріально-аграрними державами, членами НАТО та Європейського Союзу.

Раніше були поширені поселення купчастого, вуличного, рядового, а в лісових районах – хутірського типів. На сучасному етапі сільські поселення за своєю упорядкованістю наближаються до поселень міського типу. Сільські житла були декількох типів. В Естонії й північній Латвії були поширені “*жилі риги*” – високі зрубні будинки із солом'яним чи очеретяним дахом і піччю, що топилася по-чорному. У східних районах Латвії й Литви житла не відрізнялися від сусідніх осель російського та білоруського населення і склалися з дерев'яної хатини, в якій розташовувалися піч, лавки, стіл. Сам будинок мав три частини: жиле помешкання, холодні сіни і кліть. На заході Литви й Латвії по середині оселі будували теплі сіни, а з боків – жилі помешкання. В Естонії біля житлової хати були розташовані кліть, хлів, літня кухня, лазня. Зараз поширений міський тип забудови осель типу котеджів.

Основу жіночого костюма естонців у минулому складали сорочка, незшитий поясний одяг, фартух, рушниковий головний убір. У XVIII-XIX ст. цей одяг зазнав значного впливу з боку західноєвропейського костюма. На зміну традиційному одягу прийшли смугасті спідниці, короткі пишні блузи або безрукавки, головні убори різних типів: полотняні чіпці, на півночі й заході – убір типу кокошника, дівчата – вінок на твердій основі або стрічки; характерне лляне або шерстяне покривало. Святковий одяг прикрашався срібними фібулами – конічними й плоскими, ланцюжками з монетами й намистами; особливо рясні нагрудні прикраси сету. Чоловічий одяг – сорочка з прямим розрізом коміра, довгі або до колін штани, жилет, куртка, повстяний капелюх. У сету була поширена російська косоворотка. Верхній чоловічий і жіночий одяг – каптан, взимку шуба. Взуття – шкіряні постолі, у свята – туфлі в жінок, високі чоботи у чоловіків. Були поширені в'язані кольорові рукавички, панчохи, шкарпетки.

Жіночий традиційний одяг латишів і литовців мав багато спільних рис. Жінки носили сорочки різного покрою з довгими рукавами, широкі смугасті або картаті спідниці, фартухи, тканий або плетений пояс, безрукавки у вигляді корсета, на плечах покривала, на голові очіпки, хустки, рушниковий головний убір, віночки (металеві або ткані на твердому каркасі вишиті бісером). Одяг прикрашався вишивкою, були поширені срібне, бурштинове, коралове і скляне намисто. Чоловічий одяг раніше втратив національну специфіку, ніж жіночий (багато в чому нагадував костюм німецького міського населення): він складався з полотняної

сорочки, полотняних, сукняних або напівшерстяних штанів, жилета, каптана (білого, сірого або блакитного), валяного капелюха, шарфа; взимку носили свиту, овчинні шуби й кожушки. Традиційне взуття: шкіряні постоли, у західних районах Литви – дерев'яні черевики, у святкові дні – чоботи. У сучасному одязі використовується народний орнамент і колірна гама; збереглися традиції в'язання візерункових рукавичок, панчіх. Тепер традиційний одяг майже не трапляється і витіснений сучасним європейським одягом.

Традиційна їжа прибалтійських народів – житнє, рідше пшеничне борошно, ячмінна й вівсяна крупа, горох, боби. З товченого конопляного насіння готували так зване молоко, що слугувало приправою до картоплі й каш. Традиційні страви – юшки із круп та овочів (естонці на сніданок чи як десерт вживають *каму* – борошно з молоком чи кисляком), каші, галушки з гороху або бобів, картопля в різних видах, кисломолочні продукти, у свята – пироги з м'ясом, рисом або овочами, печиво, марципани, м'ясні страви (солоня й копчена свинина, баранина, яловичина, на Різдво та Новий рік готували свинячу голову з кислотою капустою, ковбаси, на Великдень – яйця й холодець). Традиційні напої – ячмінне пиво, березовий і кленовий сік, квас.

У XIII–XIV ст. найпоширенішою була велика сім'я, яка складалася з 20–30 осіб, пізніше її змінила мала сім'я (3–5 осіб). У сімейних відносинах велика роль належала батькові, який розпоряджався майном, подальшою долею дітей, давав дозвіл на одруження та інше. Двір передавався в спадщину старшому синові або зятеві. Під час весільної обрядовості в литовців велику роль відіграв сват – *піриліс*, який керував весіллям. У литовському селі були сильні громадські традиції: колективна взаємодопомога, посиденьки. Сім'ї в народів регіону раніше були багатодітними, а зараз тут спостерігається демографічна ситуація, характерна для країн Європи (мала народжуваність, пізні шлюби, часті розлучення).

За віросповіданням населення Прибалтики поділялося на католиків (литовці, східні латиші), лютеран (естонці, західні латиші), православних (мешканці прикордонних із росіянами та білорусами областей). Важливе значення мали календарні свята з рядженням на Святки й Масницю, гулянки із запаленням багать, піснями, веселощами на гойдалках. На Іванів день (*Ліго*) та інші свята традиції народних гулянок зберігаються дотепер. Глибоке коріння має прикладне мистецтво. Найбільш розвинені з нього: дерев'яна скульптура, узорне ткацтво, в'язання, плетіння мережив, різьблення по дереву, обробка шкіри, бурштину, металу, ювелірне мистецтво, гончарство. Багатий і фольклор: пісні різного напрямлення (даїни, календарні, весільні, побутові, сатиричні, трудові, військово-історичні), казки (найпоширеніша “Егле – королева вужів”), прислів'я, перекази, легенди, загадки. Національний поет Естонії **Ф. Крейцвальд** на основі фольклору написав поему “*Калевипоег*”, а латиський поет **А. Пумпур** за народними мотивами створив поему “*Лачплесис*”. Великого розвитку в народів Прибалтики набув хорівий спів. З другої половини XIX ст. улаштовуються свята пісень. Основними музичними інструментами є гусла, скрипка, сопілка, волинка.

3. Народи Європейської півночі Східної Європи. Крім росіян, у регіоні мешкають карели (всього 85 тисяч, у Росії – 60 тис., у Фінляндії – 25 тис.), вепси (до 1917 р. чудь) (біля 6,5 тис.), комі-зиряни (330 тис.), комі-перм'яки (95 тис.), ненці (45 тис.), саами або лопарі (біля 2 тисяч у Росії, а загалом їх майже 60 тис.). Ненці належать до **монголоїдної** раси. Лопарі й частина комі-перм'яків – до **лопаноїдної** раси, де спостерігається змішання монголоїдних і європеїдних ознак. Решта народів – до **північної** групи європеїдів. Усі етноси належать до **уральської** мовної сім'ї. Карели, вепси й лопарі входять до **прибалтійсько-фінської** підгрупи **фіно-угорської групи**. Комі-зиряни й комі-перм'яки – до **пермської** підгрупи цієї ж групи мов. Ненці – до **самодійської** групи мов.

Заселення Європейської Півночі відбувалося в епоху мезоліту (12–10 тис. років до н.е.). З півдня рухалось європеїдне населення, етнічна належність якого невідома. Зі сходу йшли монголоїди, які розмовляли, напевне, на мовах уральської сім'ї. Раніше до інших народів у цьому регіоні з'явилися лопарі, які в епоху неоліту широко були розселені по всій Європейській Півночі. Пізніше частина лопарів була асимільована фіно-угорськими й ненецькими племенами, які розселялися на Півночі.

Формування карел відбувалося на Карельському перешийку й у сусідній Фінляндії. Коли у XIII ст. Швеція захопила Фінляндію, частина карел залишилась у Фінляндії й потім увійшла до складу фінського народу. Інша частина почала рухатися на Кольський півострів і узбережжя Білого моря. На півдні сучасної Карелії вони змішувалися з вепсами, які там мешкали. У результаті таких контактів утворилося дві етнографічні групи карел: ліввіки (мешкають в Олонецькій Карелії) та людіки (в Прионезькій Карелії). Третя група – це карели, які проживають у північних районах Карелії. У XVII ст. після захоплення шведами Карельського перешийка відбувалося добровільне переселення карел у Тверську, Новгородську й Вологодську землі. Так утворилися верхньоволзькі й тверські карели. Зараз карели мешкають у Карельській автономній республіці Росії. Столиця – Петрозаводськ.

Формування комі відбувалося на території Верхнього Прикам'я в I тис. н.е. на основі різних племен. Наприкінці I тис. н.е. частина комі почала просуватися на північ у район Вичегди, де змішалася з місцевим населенням, яке розмовляло на мовах близьких до вепської. Так було покладено початок комі-зірян. У XIV ст. територія, яку займали комі-зіряни, у російських джерелах відома під назвою *Пермі Вичегодської*. Комі, які залишилися на р. Камі, сформувалися в комі-перм'яцький народ. Область їх розселення мала назву *Пермі Великої*. У XIV–XV ст. ці дві області увійшли до складу Московської Русі. Зараз комі-зіряни мешкають в автономній республіці Комі, столиця – місто Сиктивкар. Комі-перм'яки – у Комі-перм'яцькому автономному окрузі, столиця – місто Кудимкар. З 2004 року ці території об'єднані у єдиний Пермський край Росії. Вепси мешкають у суміжних районах Карелії, Ленінградської й Вологодської областей. Лопарі займають північні райони Кольського півострова. Ненці проживають у Ненецькому автономному окрузі, столиця – місто Нар'ян-Мар, а також у Західному Сибіру. У складі ненців виокремлюють тундрових ненців, які є північнішими й чисельно значно переважають другу групу – лісових ненців (або *хандеяри*). Виділяють і групу яранців (або *колвінців*), що є змішаним комі-ненецьким населенням

Землеробство найбільше набуло поширення в південних районах розселення народів регіону. Повсюди люди займалися також скотарством (м'ясного напрямку). Ці види діяльності доповнювалися полюванням на хутрових звірів, дикого оленя, песців, вовків, лісових і водоплавних птахів, рибальством на великих річках і озерах, збиральництвом ягід, грибів, відхожими промислами. Комі-зіряни, ненці й лопарі займалися оленярством. Лопарі ще полювали на морського звіра.

У матеріальній культурі карел, вепсів, комі-зірян і комі-перм'яків у XIX ст. можна бачити багато спільних рис. Для них був характерним гніздовий тип розселення, при якому навколо головного поселення розташовувалися невеликі висілки. Житло було зрубним. Під одним дахом із хатою ставилися господарські помешкання. Поряд будували лазню. Традиційним житлом ненців є розбірний чум із жердин, покритих оленячими шкурами взимку й берестом в літню пору. Для подорожей ненці використовували сани – "*нарти*", запряжені оленями. Житлом для лопарів спочатку була "*вежа*" – низький заглиблений у землю зруб, засипаний зверху землею. У даху для світла й виходу диму залишався невеликий отвір. Літом будували конічні халабуди, накриті берестом. Під впливом росіян у XV–XVII ст. лопарі стали будувати зрубні хати. На сучасному етапі в регіоні розвиваються різні

галузі господарства, змінилася матеріальна культура. Традиційні риси зберігаються лише в зовнішньому вигляді сільських жител та одязі літніх жінок.

Багато спільного було й у традиційному одязі. Жіночий складався із сорочки з довгими рукавами, на яку одягали різного покрою сарафан на лямках. Головні убори були складні: безпосередньо на волосся одягали шапочки, потім убір на твердій основі. Поширені були хустки, шалі, вовняні в'язані панчохи. Одяг яскраво орнаментувався. Чоловічий одяг був схожий на сусідній російський. У народів комі був поширений “лузан” – наплічна накидка з отвором для голови. Верхній одяг – каптан, хутряна шуба. Одяг саамів та ненців шили зі шкур оленя – “малиця” (верхній одяг), шкіряні штани, хутряне взуття (“німи”) і шкіряне (“коти”), рукавиці.

Їдять ненці, лопарі, комі оленину, рибу, м'ясо. Улюбленими стравами є суп із борошном, риби, капуста, млинці з кров'ю, м'ясо тушковане з макаронними виробами, грибами, пельмені. Овочі споживаються рідко. Поширеним напоєм населення регіону є чай, а також компоти й морси з журавлини, морошки, чорниці, брукви, березовий сік, кисіль із крохмалю та ягідного соку.

Серед народів Європейської півночі Східної Європи ще в другій половині XIX ст. зустрічалася велика патріархальна сім'я, у складі трьох-чотирьох поколінь (25–30 осіб). Обов'язки в сім'ї й з господарства були чітко поділені за статевою й віковою ознаками. На чолі сім'ї стояв старший у роді за чоловічою лінією, влада якого була майже необмеженою. Керівництво над жінками в такій сім'ї здійснювала дружина господаря. Чоловіки ніколи не займалися жіночими справами (це засуджувалося громадою), відповідно заборонялося й жінкам торкатися речей чоловіка і виконувати його роботу. У комі-зирян були екзогамні об'єднання малих сімей (“котир”), які володіли мисливськими угіддями й сіножатями. У лопарів поширений був материнський рід і матриликальні шлюби.

До 20-х років XX ст. ні один народ регіону не мав своєї писемності, якщо не рахувати особливої зирянської писемності, яку створив у XIV ст. **Стефан Пермський**, але яку згодом було забуто. Тепер писемність мають комі-зиряни, комі-перм'яки, а також карели, у яких за основу літературної мови взята фінська мова. У духовному житті цих народів велике місце займає прикладне мистецтво: вишивка, в'язання, узорне ткацтво, аплікація з хутра та сукна (комі), різьблення по дереву, дерев'яна скульптура, а також фольклор: пісні, казки, прислів'я, перекази про Пере-богатиря. Карели мають героїчний епос “*Калевала*”, комі – епічний твір “*Про Пеле й Кудим-Оше*” та ін. За віросповіданням народи регіону є православними, але в них у тому чи іншому вигляді зберігаються пережитки дохристиянських вірувань, особливо у вепсів (вірять у домового), лопарів, ненців (поклоніння духам – господарям неба, землі, води, вогню, річок, а також у господарку оленів та *Мяндаше* – людину-оленя, який укладав шлюб із лопаркою). Для вепсів характерний традиційний танець із ложками.

4. Етнографічний огляд євреїв, ромів, молдован.

Євреї є народом, котрий об'єднаний однією релігією (*юдаїзмом*), походженням, духовною спадщиною та національною самосвідомістю. Водночас, єврейські громади в різних країнах мають свої особливості в релігійній обрядовості, за мовою, побутом, у фольклорних та культурних традиціях. Осередки єврейських громад завжди відчували вплив культури народу, серед якого вони жили. Тому єврейський народ складається з багатьох етнічних спільностей і субетнічних груп, що розселені в багатьох країнах світу. Більшість євреїв належать до *середземноморського* типу європеїдної раси й розмовляють на мовах *іврит* (давньоєврейська мова), яка належить до *семітської* групи **афразійської** мовної сім'ї, а серед євреїв діаспори найбільш поширена мова *їдиш*, що належить до

германської групи **індосвропейської** мовної сім'ї. Загальна кількість євреїв у світі близько 14 млн осіб. У Східній Європі їх проживає приблизно 400 тисяч.

Серед євреїв Ізраїлю можна виділити такі **етнолінгвістичні групи**:

- ашкеназі (найбільша група, 85% євреїв Ізраїлю, нащадки вихідців із Німеччини та східноєвропейських країн), мовою повсякденного вжитку яких є *їдиш*;

- сефарди, мовою яких є єврейсько-іспанська *ладіно* (*джудезмо*). Вони сформувалися на Піренейському півострові та в Північній Африці. Після завершення Реконквісти в 1492 р. сотні тисяч романомовних євреїв, що відмовилися прийняти християнство, заселили Балкани;

- мізрахі, біля третини єврейського населення (4 млн) складають репатріанти з арабських країн, мовою яких були діалекти арабської (найпоширеніший *лугат-аль-йахуд*);

- біля 5% населення Ізраїлю складають емігранти з Ірану (понад 100 тисяч), бухарські (біля 20 тисяч) й афганські (біля 7 тисяч) євреї, що розмовляють на мові *зебош-імрані*;

- курдські євреї (біля 80 тисяч) користувалися діалектами арамейської мови.

- розрізняють ще тайманців (єменських євреїв), біля 50 тис., грузинських євреїв (біля 200 тис.). На сучасному етапі спостерігається перехід євреїв на мови тих народів, серед яких вони мешкають.

Історія формування єврейського етносу сходиться до II тис. до н.е., коли на території Палестини відбулося змішання семітомовних кочовиків і землеробів у єдину спільність. Наприкінці тисячоліття євреї утворили свою державність зі столицею в Єрусалимі, яка послужила стимулом для подальшої етнічної консолідації, перетворення юдаїзму в розвинену релігійну систему зі своїми священними книгами, організаційними формами та інститутами. В I тис. до н.е. вона розпалася на два царства – Ізраїль (на півночі) та Іудею (на півдні). Потім відбулися завоювання Вавилоном і Ассирією та виведення більшої частини єврейського населення (“вавилонський полон”). Ті євреї, які пізніше повернулися з полону, зуміли відновити свою державу, але частина їх утворила численні діаспорні групи в Передній Азії, Північній Африці, на Кавказі та в Центральній Азії. Римляни наприкінці I тис. до н.е. вигнали з Іудеї значну частину її населення, а арабське завоювання довершило вихід євреїв із Палестини. Розкидана по всьому світу єврейська діаспора розробила способи адаптації до навколишнього соціального та етнокультурного середовища, збереження своєї релігії, ідентичності. Поступово сформувалися дві основні етнокультурні групи: ашкеназі (розселилися по всій Європі) та сефарди (локалізувалися в Іспанії). З кінця XIX ст., з розвитком національних рухів етнічних меншин, міцнів і єврейський рух, який був спрямований, з одного боку, на усунення дискримінації, а, з іншого боку, на відродження єврейства та відновлення єврейської державності. Під час Другої світової війни майже 6 млн євреїв знищено нацистами. Війна призвела ще до більшої міграції юдеїв до США, Канади, країн Латинської Америки, Африки. 1948 року на основі рішення Генеральної Асамблеї ООН на території Палестини було утворено державу Ізраїль. Тоді ж на базі втраченої давньоєврейської мови була створена нова мова іврит, що стала державною мовою Ізраїлю. Зараз – це індустріально-аграрна країна із сучасною промисловістю, сільським господарством та сферою послуг. За своїми характеристиками це більше європейсько-американське, ніж азіатське утворення. Починаючи з 1920 р. основною формою сільськогосподарських поселень у країні стають колективні багатогалузеві господарства – *кібуци* й *мошви*, в яких функціонують теплиці, молочні й тваринницькі ферми, розвивається птахівництво, цитрусове господарство, овочівництво, садівництво.

Святе письмо юдаїзму складається з таких текстів:

➤ **Тора** (П'ятикнижжя Мойсея), яка об'єднує п'ять книг: "**Буття**" – розповідає про створення світу й людини Богом, про життя перших людей у раю, їх гріхопадіння і вигнання з раю, про нащадків Адама, їхні вчинки, про всесвітній потоп, Ноя та його нащадків; "**Вихід**" – про вихід єврейського народу на чолі з Мойсеєм із земель єгипетських, про поневір'яння в Синайській пустелі, про десять заповідей, які бог дав Мойсеєві; "**Левіт**" – збірка релігійних догматів, норм та правил; "**Числа**" – містить релігійне законодавство й історію єврейського народу аж до завоювання Палестини; "**Второзаконня**" – повторення закону. Ці книги датуються XI ст. до н.е., а мова в них йде про події XIV–XIII ст. до н.е.

➤ **Танах**. У VI ст. до н.е. юдейське Святе Письмо було доповнене 21 книгами Пророків (Невіїм), що містили продовження історії давніх євреїв, й 16 книг Писання (Ктувім). Усі ці документи разом становили книгу Танах – аббревіатура слів єврейською мовою Тора, Невіїм і Ктувім. Пізніше вона була названа християнами Старим Завітом, або Біблією. Із завершенням складання Біблії, власне, і починається існування юдаїзму (датується VIII–VII ст. до н.е.).

➤ **Талмуд** – зібрання релігійних трактатів (20 томів), у яких закріплено ідеологічні, культові та релігійно-правові уявлення юдаїзму феодального періоду. Вважається, що Талмуд створено між III та V ст. н.е. у двох центрах – Єрусалимі та Вавилоні (відповідно є дві версії Талмуду, що відрізняються за змістом, стилем, мовою). Поділяється на **Мішну** ("повторення", йдеться про письмове повторення усних коментарів до неясних місць Тори) та **Гемару** ("вчення розбирати", тобто тлумачити неясні місця в Торі та Мішні). Зі свого боку, кожна з цих частин поділяється на **Галаху** – вчення про "правильний шлях" у житті, збірку ритуальних правил, та **Агаду** – сказання, притчі, які не мають однозначного висновку. Протягом багатьох століть Талмуд для євреїв був основою законодавства, судочинства та морально-етичних настанов.

Отже, Тора й Талмуд показують стародавнє світорозуміння, побут, соціальні умови, культуру, вірування, мораль, етику суспільства того часу, висвітлених у юридичних та ритуальних кодексах, міфах і хроніках, притчах і легендах, сказаннях і народних піснях тощо.

В юдаїзмі виділяють декілька течій:

❖ **Кабалістика** (походить від "кабала" – переказ). Про неї стало відомо в Європі лише в XIV ст., хоча започаткував її ще в I–II чи в II–III ст. **Шимон Бен Йохай**. За легендою, він протягом 12 років перебував у печері, де рятувався від переслідувань римлян. Після цього він отримав потаємне знання змісту Святого Письма і виклав його в книзі "Зогар" (сяйво). Вважається, що пізнання Бога відбувається через пізнання світла – відчутти це сяйво може лише людина, яка досягла особливого екстатичного стану під час звернення до Бога. Представники вчення Кабали визнають, що все знання про світ було надане Богом уже Мойсею. Потрібно лише знайти ключ (шифр), який дасть змогу зрозуміти божу істину.

❖ **Караїми** (від слова караїм – той, хто читає). Течія виникла в VIII ст. Засновником важаться **Анан бен Давид**. Головна ідея – відмовитися від усіляких коментарів, повернутися до письмової Тори. Це форма своєрідного протестантизму – повернення до Святого Письма. Певна кількість караїмів живе в Україні та Литві.

❖ **Хасидизм**, засновник **Ізраель бен Еліезер** (1700–1760), народився в Україні. У нього з'явилось чимало учнів, які прозвали його Баал Шем Тов (скорочено Бешт) – "Той, що має добре ім'я", а себе хасидами (благочестивими), а своїх керівників – цадиками (праведниками). Основна ідея хасидів – до Бога можна наблизитися не лише вивченням Тори, але й завдяки відчуттям щирого люблячого серця. Перед Богом слід відчувати радість, а не страх. Тому під час молитов хасиди танцюють і співають. Після смерті Бешта хасидизм розколовся на кілька напрямків, найбільш активним із яких стала течія **хабад** – аббревіатура слів "хокма" (мудрість), "біна" (розум), "даат" (знання). Разом ці три слова визначають людське знання в

усій його повноті. Ще одним засновником хасидизму в Україні є рабі **Нахман** із Брацлава (1772–1810). Він народився в містечку Меджибожі, вчився в Брацлаві, помер і похований в Умані. Він був правнуком Бешта. Зараз тисячі хасидів з усього світу приїжджають в Умань святкувати єврейський новий рік.

В основі єврейської соціальної організації лежить територіальна громада (*кегила*), яка зосереджувалася в міських поселеннях; у великих містах були відокремлені єврейські квартали (*гетто*), а також громадське самоврядування (*кагал*). Юдаїзм має великий вплив на внутрішнє життя євреїв. Виконувати волю Бога для юдеїв означає виконувати не лише заповіді Тори, але й ще 613 правил – *міцвот*. Ці правила складаються з 365 заборон та 248 обов'язків, причому виконання одного правила вимагає виконання іншого. Наприклад, такі заповіді: почитай батька й матір, не вбий, не кради, не обманюй, не заздри, віддавай 10% річного прибутку на благодійні справи, не запитуй ціну на товар, який не збираєшся купувати (не вводити в оману продавця, не вселяти в нього даремні надії), не можна говорити все, що думаєш, навіть якщо це правда: говорити недобре за спиною людини – гріх, нагодувати всіх тварин, перш ніж сісти за стіл самому, відпочивати в суботу, не полювати заради спорту (вбивати тільки тих тварин, що необхідні для їжі, і гуманним способом), не радіти поразці ворога та ін.

Жертвопринесення можуть відбуватися тільки в храмі (зараз збереглася лише Західна стіна другого храму – Стіна Скорботи, або Стіна Плачу, що була відвойована Ізраїлем під час шестиденної війни в 1976 р. з Йорданією). Жертвопринесення вважається важливим актом, бо, по-перше, воно має містичне значення: відкриваються дуже важливі канали спілкування між нашим світом та Богом; а, по-друге, символічне значення: коли згорає жертва, юдей вважає, що то замість нього гине тварина з його гріхами. Саме задля жертвопринесень і потрібно відбудувати храм. Поки він не відбудований, місцем молитовних зібрань є *синагога* (від грец. “зібрання”). Жертви в ній не приносяться. У тій стіні синагоги, що орієнтована на Єрусалим, розташовано *арон кодеш* (священний ковчег) – шафа, де зберігаються сувої Тори. Ті, хто молиться, повертаються обличчям до шафи. Синагогальне богослужіння проводить уповноважена громадою людина – *шліах циббур* (посланець). У суботу та на свята молитви читають приспівом. Це робить або особливий співак (*кантор, хазан*), або сам голова релігійної общини – *равин*, або *рабин* (вважається, що все висловлене ним набуває сили закону).

В обрядах євреїв велике значення відіграє молитва (*тфіла*), яка здійснюється три рази на день: шахаріт (вранішня), мінха (після полудня) та маарів (вечірня). Молитися можна і вдома, але є такі молитви, що вважаються дієвими лише тоді, коли в них беруть участь не менше 10 осіб. Рабини веліли, що чоловіки перед вранішньою молитвою (крім суботи й свят) повинні на лоб і ліву руку одягати *філактерії*, або *тефиллин* – дві чорні коробочки, у яких містяться тексти Тори. Це були свого роду амулети від різних незгод. Крім того, до молитовного одягу входять китиці з вузликами, щоби згадувати заповіді, та накидка. В юдаїзмі велике значення має піст, який устанавлювався в дні покаяння, очищення від гріхів, щоби пішли дощі. Поширені були також ритуальні очищення водою, які здійснювалися перед суботою, святами, перед молитвою, входом у синагогу. Вода – це був свого роду символ чистоти й синагогальної святості.

Традиційний одяг євреїв багато в чому відбиває їхні релігійні норми. Наприклад, верхній одяг ортодоксальних юдеїв – довгий халат чи каптан чорного кольору, вовняна молитовна шаль з кистями, плащ. Голова завжди вкрита *кіпою* (*ярмулкою*), яку обов'язково носили на вулиці, у приміщенні й, навіть, уві сні – це мало постійно нагадувати про те, що завжди є Хтось вищий за людину. Чоловіки також відпускали бороди й пасма волосся на скронях (“*нейси*”). Ашкеназі носили сорочки, чорні штани, чоботи, довгий каптан (“*лансердак*”), чорний капелюх, підшитий хутром. Заміжні жінки покривали голову перукою.

Важливе значення в житті юдейської громади має *кашрут* – правила приготування, вживання і зберігання харчових продуктів, за якими слідкують рабини. Їжа поділялася на дозволену (*кошерну*) і недозволену (*трефну*). Зокрема, дозволено вживання м'яса лише “чистих тварин” – жуйних парнокопитних ссавців, як диких, так і домашніх. Тварини, які мають лише одну ознаку (наприклад, свиня – тварина парнокопитна, але не жуйна; заєць – жуйний, але не копитний) вважаються нечистими. Не можна вживати в їжу м'ясо всіх хижих птахів, а також птахів болотних та водоплавних (крім гуски та качки). М'ясо повинне бути без крові (пов'язується з душею тварини). Вбивати тварину потрібно так (за правилами *шехити*), щоби смерть настала відразу. Забороняється варити м'ясо з молоком, вживати цю суміш у їжу, використовувати її з іншою метою. Рибу можна їсти лише ту, яка має хоча б один плавник та луску, що легко відокремлюється. Євреї фарширують, маринують, смажать рибу, готують м'ясні рулети, паштети, різні печива, локшину. До страв додавалося багато приправ із часнику та цибулі.

Кожен чоловік-іудей дякує Богові за те, що створив його не жінкою, а жінка-єврейка дякує Богові за те, що створив її заради послуху чоловікові. Юдаїзм розглядав жінку як нижчу істоту, тому до неї раніше ставилися зі зневагою. Дівчаток рідко навчали, а хлопців більше балували й любили. Безпліддя жінки вважалося нещастям, у якому вона сама була винна. Чоловік міг почекаати десять років і потім, навіть, розлучитися з такою дружиною. На восьмий день після народження хлопчика відбувається церемонія обрізання його крайньої плоти, що повинно нагадувати про Заповіт між Богом та всім єврейським народом. Чоловік, що був не обрізаний, вважався нижчого стану. Ім'я дівчинці давали в синагозі, а хлопчикові – під час обряду обрізання. Коли дитині виповнилося 3–4 місяці, їй стригли нігті. Перед цим ручку опускали в муку, із якої пізніше готували пельмені й пригощали родичів. Ритуальне підстригання волосся відбувалося в перший рік. У 4–5 років хлопців віддавали до школи. Крім того, існують обряди введення в повноліття синів та дочок Заповіту – Бар-міцва та Бат-міцва. Їх здійснюють, коли хлопці досягають віку 13 років та 1 день, а дівчата 12 років і 1 день. Після цього вони відповідають тільки за свої вчинки й не караються за гріхи батьків.

Шлюбний вік для хлопців становив 15–16 років, для дівчат – 12–13 років. В ашкеназів сім'ї були малими, а шлюби – *матрилокальними* (молоді мешкали в сім'ї нареченої) чи *неолокальними* (молоді проживали окремо від батьків). Родовід вівся за материнською лінією, тобто євреєм вважався тільки народжений від єврейки. У минулому, а зараз і серед євреїв, що мешкають у мусульманському середовищі, панувала *патріархальна, велика, нероздільна* сім'я, у якій одружені сини повністю залежали від батька. Невістки в цій сім'ї підкорялися свекрусі. В окремих районах трапляються пережитки *левівату*. Так, вдова, яка не мала дітей, разом зі власністю померлого чоловіка переходила під опіку брата померлого й не могла самостійно визначати свою подальшу долю. Якщо цей брат брав із нею шлюб, то їх перша дитина вважалася дитиною померлого. Такий шлюб можливий, навіть якщо в цього брата вже була жінка. Проте він мав право відмовитися від такого шлюбу. У 1871 р. цей вид шлюбу був заборонений, але деякі прихильники ортодоксального юдаїзму наполягають на введенні його знову. Поширені були також *кузені* шлюби.

Питання шлюбу й сім'ї контролюють рабини, оскільки лише вони уповноважені оформляти акти цивільного стану. Напередодні весілля наречена проходила очищення й обмивання в жіночій лазні (“*микві*”). У деяких громадах майбутнє подружжя проходило очищення, голодуючи до кінця церемонії, щоби перед початком нового життя здобути прощення за свої гріхи. Перед церемонією наречений зустрічав гостей, а потім відправлявся за нареченою. Він одягав на неї вуаль – символ цнотливості та доброчесності її душі. Сам весільний обряд проходив, як правило, у домі нареченої. Молода, покрита хусткою, і молодий стояли під балдахіном (“*хупа*”), що втілював сімейну єдність. Позаду них

розташовувалися батьки (біля хлопця дві матері, біля дівчини – два батьки). Наречений одягав нареченій на вказівний палець правої руки обручку, промовляючи: “Дивись! За законом Мойсея та Ізраїлю через цю обручку ти присвячена мені!” і вручав срібну монету. Потім молоді проголошували молитву, зачитували шлюбний контракт (“*ктуба*”) (його підписувало два свідки і він залишався в дружини), і рабин виголошував сім благословень. Пара пила вино з келиха, після чого останній розбивали, тим самим нібито оберігаючи молодих від зурочення (інше трактування – на згадку про руйнування Єрусалимського храму). Пізніше процесія відбувала до будинку нареченого, де продовжувалося весілля. Одруження з не євреєм означало для дівчини покинути свою сім’ю, свій рід. Розлучення було лише за згодою чоловіка, дівчина відтак йшла в дім батьків.

Шлюб в юдаїзмі розглядався як ідеальний стан, який забезпечував емоційну, духовну повноцінність людини. Статеві відносини вважаються найбільш радісним способом спілкування між людьми, укріплення любові й залежності між чоловіком та жінкою. Секс допускається тільки в шлюбі. Талмуд визначав кількість і якість сексу в парах. Вказувалася частота необхідних статевих актів залежно від роду занять чоловіка, про що записувалося в шлюбному контракті. Секс за юдаїзмом – це право жінки, а не чоловіка. Останній повинен регулярно задовольняти дружину, відмова в цьому – могла стати причиною розлучень. За Торою, чоловіку заборонялося займатися сексом із жінкою в період менструації. Наприкінці періоду, після сьомого “чистого дня”, жінка повинна була зануритися в микву. Це настільки важлива частина традиційного єврейського життя, що нова юдейська громада будувала спочатку микву, а потім синагогу. У євреїв повноцінною була сім’я, яка мала хоч би двох дітей різної статі. Єврейські закони не тільки не забороняють, але за деяких обставин навіть передбачають аборт (коли життя матері в небезпеці).

Єврейські свята мають тисячолітню традицію й пов’язані з різноманітною культурно-релігійною обрядовістю. Усі свята можна поділити на три групи:

- свята, на які в давнину здійснювали паломництво в Єрусалим. Це – Песах, Шавуот, Суккот. Вони мають релігійне та історичне значення, а також пов’язані з періодичним циклом досягання й збору врожаю;

- релігійні свята: Рош Гашана, Йом-Кіпур;

- свята, які показують різні історичні події: Ханука, Пурим.

Особливе значення для євреїв має щотижневе свято **Шабат** (субота), що означає на івриті “спокій”. Цей день присвячують відпочинку та спілкуванню з Богом. У цей день забороняється працювати, запалювати вогонь, готувати їжу, користуватися транспортом, поститися, сумувати, припиняються траурні церемонії. Люди повинні відпочивати, читати релігійні книги, молитися, багато їсти та пити. За єврейською традицією день розпочинається з вечора, тобто із заходу сонця. Тому субота наступає в п’ятницю ввечері, а точніше за 18 хвилин до заходу сонця, і закінчується в суботу ввечері через 40 хвилин після заходу сонця. Зранку в суботу благочестивий єврей прямує в синагогу на богослужіння, що складається з читання Тори та пророчих книг, святкових молитов, лекцій рабина. Усі євреї вітають один одного словами: “Шабат шолом!” Суботня вечеря супроводжується церемонією **авдала** (відділення суботи від буднів), якою також завершуються всі інші єврейські свята. На стіл ставлять два хлібці, переплетені особливим чином, пляшку вина, пахощі й запалюють вогонь.

За традицією перед початком **Песах** (єврейської Пасхи) кожна сім’я вибирала молоде ягня, яке призначалося для пасхальної жертви в пам’ять про вихід із Єгипту. Упродовж семи днів свята замість хліба та інших злаків євреї вживали лише пісний коржик – **мацу**. Найяскравіша подія Песаху – **Седер** – трапеза, що проводиться в ніч із п’ятниці на суботу за особливим ритуалом та супроводжується релігійними співами.

Свято **Шавуот** відзначають на 50 день від другого дня Песаху (кінець травня – початок червня). У цей день Мойсееві була дарована Тора. Один зі звичаїв – прикрашення синагоги квітами й рослинами, що символізують цвітіння на горі Синай під час дарування заповідей. Вікна будинків оздоблюють паперовими аплікаціями з рослинними мотивами. Це свято перших плодів, після якого починалося збирання врожаю. У ці дні потрібно з турботою ставитися до людей, до природи. Забороняється проводити весілля.

Свято **Суккот** (слово “сукка” означає кущі, курінь, житло євреїв) знаменується з приходом осені й збором пізнього врожаю (кінець вересня – жовтень). Символом свята є легкий курінь, збудований із дощок, гілок, матерії. Дах, як правило, роблять із хвойних гілок, але так, щоби видно було зорі. У курені належить жити всій сім’ї протягом семи днів свята. Вісім днів тривали молебні, учасники яких розмахували на честь Бога зеленими гілками, благали дати гарний урожай, здійснювали обряд лиття води, сподіваючись на дощі. Рабини закликали євреїв повернутися на землю батьків, до Ізраїлю – духовного центру юдаїзму.

Рош Гашана (Новий рік), що настає першого числа місяця тішрі (вересень). Цей час символізує каяття за те зло, яке людина причинила іншій. Євреї не очікують раю та пекла в потойбічному житті: вони вірять, що розплата настає на землі. Якщо впродовж старого року ти творив зло, Бог пошле тобі поганий новий рік і ти розплачуватимешся за скоєне. А за добро тебе буде винагороджено. У Рош Гашана, вірять євреї, розкриваються три книги: імена праведників одразу ж заносяться до першої з них, книги життя; імена злочинців негайно заносяться до книги смерті, а “середнім” надається час для каяття: від Рош Гашана до свята Йом-Кіпур (триває десять днів). Новий рік ще називають “Днем суремних звуків” (мається на увазі сурмлення в *шофар* – рог). Звуки шофару проголошують владу Бога й покликані розбудити серця людей, підштовхнути їх до каяття. У цей час євреї вітають один одного словами: “Нехай Вас запишуть у хороший рік!” Щоби це бажання збулося, необхідно більшу частину новорічного свята провести в синагозі за молитвою. Цього дня євреї моляться за мир, злагоду між людьми й особистий добробут. Вони говорять: “Нехай буде добрим і солодким цей рік!” – і вмочають водночас яблуко і шматочок хліба в мед. Існують також звичаї йти до річки й немовби струшувати із себе у воду свої торішні гріхи, а також сурмити в синагозі в шофар.

Йом-Кіпур (Судний день або День Очищення), у який через десять діб після початку Нового року Бог визначає долю кожної людини на наступний рік. За годину до настання свята починається піст, що триває 25 годин, під час якого забороняється пити рідину, купатися, вступати в інтимну близькість і навіть носити шкіряне взуття. Люди одягаються в усе біле. Цей піст має демонструвати каяття людини, спонукати до дисципліни й самоконтролю, нагадувати про співчуття, наочно показуючи, як це – обходитися без їжі навіть один день. Молитви під час цього свята – найтриваліші в році. Під час молитви люди повинні згадати свої гріхи за минулий рік і на знак звільнення від них лягнути в долоні. Цього дня не можна одружуватися, як і кожної суботи. За традицією, кожний вірянин чекає, що цього дня визначається його доля, у Книзі життя або смерті.

Пурим – одне з найвеселіших єврейських свят на честь порятунку юдеїв від масового винищення (лютий-березень). У це свято відбуваються карнавали й веселі гуляння, свого роду спектакль, що розповідає біблійську історію про визволення євреїв і його героїв – царя Ахашвероша (Ксеркса), царівну Естер, злодія Амана. Ті, хто зібрався в синагозі, одягали також маски й карнавальні костюми. Знайомі, друзі обмінюються подарунками, гостинцями, роздають смачні страви й гроші біднякам. Спеціально на це свято готують “*гоменташі*” – трикутні пиріжки з маком або чорносливом. Їх ще називають “вуха Амана”.

Ханука (оновлення, освячення) святкують у кінці листопада – на початку грудня в ознаменування повторного освячення Єрусалимського храму після його осквернення ворогами. На це свято заведено запалювати *менору* (семисвічник – символ свята), дарувати дітям гроші, грати в дзигу (*дрейдл*), свого роду азартну гру, готувати спеціальну страву – “*латкес*” (підсмажені картопляні коржички).

У сучасному Ізраїлі інститути юдаїзму тісно пов’язані з державними структурами та фінансуються з держбюджету. З моменту утворення Ізраїлю в ньому діє так звана загальноприйнята домовленість, за якою: субота є вихідним днем, і в цей день не повинні працювати державні, приватні установи, магазини, громадський транспорт; релігійна ортодоксальна освіта існує незалежно від світської (релігійні школи в Ізраїлі становлять майже 17% від кількості всіх середніх навчальних закладів держави, а чверть навчального часу в усіх школах відводиться вивченню релігійних дисциплін); справи укладання шлюбу та розлучення перебувають у компетенції судів рабинів; верховний рабинат Ізраїлю контролює не лише релігійні установи, але й поширює свою діяльність на світські сфери життя; головною релігійно-політичною партією, що представляє інтереси рабинату в парламенті (*кнесеті*) та в уряді, є Мафдал (національно-релігійна партія); повсюди зберігаються вимоги кашруту; громадянином Ізраїлю може стати або єврей за етнічним походженням (принаймні за материнською лінією), або юдей за віросповіданням.

Роми

Загальна чисельність ромів у світі приблизно від 8 до 10 млн осіб. Біля 300 тисяч їх мешкає в Східній Європі. Предки ромів вийшли з Індії у VI ст. н.е. групою близько тисячі осіб. Імовірно, за звичаєм того часу вони були подаровані як придворні музиканти одним з індійських правителів перському вельможі. Майже 400 років вони провели в Персії перш ніж у X ст. роми почали поступово розселятися по країнах Південно-Західної, Середньої Азії, Північної Африки. Роми Європи є нащадками циган, які проживали у Візантії (тут вони займалися ковальством, виступали віщунами, дресувальниками тварин, артистами). У Європі роми масово з’явилися лише у XV ст. в Україні – 1428 р., у Росії – у XVI ст. У результаті гонінь ромів Західної Європи, по-перше, сильно криміналізувалися, оскільки не мали можливості законно добувати собі їжу; по-друге, культурно законсервувалися, чітко дотримувалися давніх традицій і звичаїв; по-третє, їм довелося вести особливий спосіб життя: пересуватися вночі, ховатися в лісах і печерах, що посилювало підозрілість населення, а також породжувало чутки про їх людоджерство, сатанізм, вампіризм. Звідси плітки про викрадення людей і, особливо, дітей (нібито для вживання в їжу чи для сатанинських обрядів) і про нахил ромів до злих чар. Скасування антициганських законів за часом збігається з початком промислової революції та виходом Європи з економічної кризи. Після цього почався процес інтеграції ромів до європейського суспільства.

На початку XV ст. значна частина ромів з’являється на території сучасної Сербії, Албанії, Румунії, Угорщини. Тут вони селилися селами або міськими кварталами, збираючись компактно за ознаками спорідненості та професії. Основними ремеслами були робота із залізом, дорогоцінними металами, вирізання з дерева предметів побуту, хатнього начиння, плетіння кошиків. Жили в цих областях і кочові цигани, які також займалися ремеслами або цирковими виставами з використанням дресованих ведмедів. Після завоювання Балкан Портою більша частина циган-ремесників залишилася на своїх місцях, оскільки їхня праця була потрібною. Порівняно м’яка османська політика щодо ромів мала як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, роми не стали криміналізованою групою, як у Західній Європі. З іншого, місцеве населення їх вважали “улюбленцями” турецької влади та, як наслідок, ставилися холодно або навіть вороже.

У роки Другої світової війни приблизно 150–200 тисяч ромів були винищені гітлерівцями. Після війни роми Європи та СРСР розділилися на кілька культурних груп: роми СРСР, соціалістичних країн, Іспанії, Скандинавії, Великобританії та Західної Європи. У середині цих груп культури різних циганських етногруп зближувалися, тоді як самі культурні групи віддалялися один від одного. Об'єднання циган СРСР відбувалося на базі культури російських ромів.

5 жовтня 1956 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про прилучення до праці циган, які займаються бродяжництвом”, що прирівнював кочових циган до дармоїдів і забороняв кочовий спосіб життя. Реакція на указ була двоякою як із боку місцевої влади, так і з боку ромів. Чиновники видавали їм житло, спонукаючи або примушуючи їх замість кустарного ремесла та ворожіння офіційно працевлаштовуватися, або просто проганяли циган зі стоянок і піддавали кочових ромів дискримінації на побутовому рівні. Цигани або раділи новому житлу й досить легко переходили на нові умови життя, або вважали указ початком спроби асимілювати, розчинити ромів як етнос і всіляко ухилялися від його виконання. У результаті указу осіло майже 90% ромів СРСР.

Зараз роми мешкають майже в усіх країнах світу. Найбільш компактне їхнє розселення в Угорщині, Словаччині, Україні, у південно-західних районах Росії. Циганська мова належить до *індоарійської* групи **індоєвропейської** мовної сім'ї та складається з багатьох різних говірок, які об'єднує те, що всі вони є похідними від санскриту, мають практично однакову граматику й багато споріднених слів. Роми зазвичай використовують мову й писемність тих народів, серед яких живуть. За расою вони *південні європеоїди* (схожі на індійців): середнього зросту, стрункі, шкіра темно-жовтого, інколи оливкового відтінку, чорне волосся, темні очі.

Незвичайний зовнішній вигляд, незрозуміла мова, специфічний образ життя – усе це різко виділяло ромів на фоні інших народів, ставило їх в особливе положення. Англійці їх називають “*джінсі*” або “*єгиптянами*” (за легендою роми вважали себе нащадками єгипетських фараонів); угорці – “*фараоновими народом*” або “*богемцями*”; голландці – “*язичниками*”, фіни – “*чорні*”, слов'яни – “*цигани*”. Самі себе цигани називають “*рома*”, тобто “люди”, усі інші народи для них – це “*гайо*”. Попадаються й такі самоназви окремих груп циган – “*ромб*”, “*синт*”, “*мугат*”, “*калос*” та інше.

У минулому роми переважно кочували з місця на місце, займалися ремеслами: ковальством, різьбленням по дереву, ювелірною справою, виготовленням дерев'яного й металевих посуду, решета, плетінням кошиків, кравецтвом, випалюванням цегли. Окремі групи ромів займалися торгівлею кіньми, а традиційним заняттям для жінок було ворожіння. Роми відомі також як чудові музиканти, танцюристи, співаки, циркачі, фокусники.

Серед ромів виділяють приблизно 80 (інші дослідники називають 20) етнічних груп, об'єднаних спільністю походження і які поділяються за географічною ознакою чи заняттями (це так звані “*циганські нації*”). Наприклад, можна говорити про румунських, угорських, молдовських, словацьких, українських ромів. Виділяють також такі етногрупи ромів: “*ричари*” (від слова “ведмідь”, так називали ромів-циркачів, які ходили по ярмарках і ставили вистави в супроводі дресованих ведмедів та інших тварин); “*ловари*” – це роми, які торгували кіньми; “*келдеряри*” або “*келдерари*”, в Україні їх ще називають “*котляри*” – це роми румунського походження, що виготовляли металевий посуд, котли, жінки славилися ворожінням, “*кишинівці*” – молдовські цигани, які займалися комерцією, ворожінням, крадіжками, “*лотви*” – латвійські роми, які раніше займалися ворожінням, а зараз торгують одягом, “*чокенари*” – молдовські цигани, які займалися ковальством, зокрема робили чани та жолоби для водостоків, “*лінгурари*” – молдовські роми, які виготовляли з дерева ложки й посуд, “*мугат*” –

роми Середньої Азії, більш відомі в нас як “*люлі*”, займалися ремеслами, торгівлею кіньми, віслюками, були добрими музикантами, жінки ворожили.

Табір ромів – це окрема сім’я або декілька сімей, які об’єдналися, щоби разом добувати засоби для існування. Головну роль у таборі відігравав поводитир (“*войда*” або “*баро меро*” (велика голова), інколи його ще називали “*циганський барон*”). Ватажком ставав (без будь-якої формальної виборної процедури) циган, який добре володів мовою навколишнього населення, здатний захистити інтереси табору, користувався загальним авторитетом. Він розв’язував усі важливі питання в громаді: вів списки своїх односельців, здійснював контакти з владою, проводив судочинство, одружував молодих, вибирав місце кочування та інше. Лідер ромів, як правило, чоловік (інколи жінка) похилого віку, мудрий, красномовний, який рідко підвищував голос, що не характерно для ромів, які мали холеричний темперамент.

Важливим суспільним інститутом у ромів був суд (*кріс*). До нього входили в основному цигани похилого віку, на чолі стояв войда. По суті це було зібрання, де розбирали конфлікти й виносили рішення, яке виконувалося беззаперечно. Усі витрати на проведення зборів несла сторона, яка вимагала розбору справи. У конфліктній ситуації циган зазвичай ставав насамперед на сторону своєї сім’ї, потім свого роду і, нарешті, свого табору. Особу, яка не змогла віддати борг, порушила клятву, збрехала родичам чи суду, вчинила вбивство, згвалтування, крадіжку у своїх співмешканців із ганьбою виганяли з табору і про це сповіщалося всім циганам в окрузі. Найтяжче покарання для ромів – позбавлення права належати до циганської громади.

Табірне життя потребувало постійної взаємовиручки, оскільки в критичній ситуації міг опинитися будь-хто. Наприклад, якщо в таборі формувалася молода сім’я з бідних ромів, що бажали жити окремо, інші члени табору збирали гроші на заведення їм господарства. Якщо раптово помирав хто-небудь із годувальників, то його діти залишалися на утриманні рідні. За втрату дівочтва дівчині обрізали коси.

У циганській оселі були майже відсутні меблі, середина кімнати залишалася повністю пустою, у кутку біля стіни стояло ліжко, на якому лежала гора подушок; уся сім’я спала на підлозі на матрацах. Оселя кочового рома – це великий брезентовий намет (*катуни*), який ставився на високому сухому місці, недалеко від лісу. У вітряну погоду намет розташовувався входами один до одного, утворюючи вулицю. Головним засобом руху були вози, кибитки.

Одяг циганок досить яскравий (переважають червоний, чорний, жовтий кольори) – широка спідниця (може бути й декілька), фартух (слугував для того, щоби захистити домашнє начиння від “осквернення” спідницею), кофта, шаль, хустка; серед прикрас поширені сережки, намиста, червоні стрічки з монетами, браслети. Жінки мали манеру ходити босоніж (так легше було заробляти жебрацтвом і ворожінням), лише на свята одягали червоні чоботи. Циганки байдуже ставилися до оголення грудей, але прагнули прикрити ноги широкою спідницею. Чоловіки носили штани із широким кроком, червону або темного кольору сорочку із широкими рукавами, піджак, жилетку, куртку, широкий шкіряний пояс, чоботи, широкополий капелюх. Вважається, що циганський яскравий костюм створив граф А.Г. Орлов-Чесменський для свого хору. Інша справа, що ромам він сподобався.

Кухня ромів досить проста. Вони вживають птицю, баранину, яловичину. Особливо люблять супи з буряка, квашеної капусти. Їм також подобаються страви з картоплі. Національним блюдом є смажений або тушкований їжак.

Шлюби в ромів, за традицією, одноетнічні, що запобігає асиміляційним процесам. Цигани могли засватати своїх дітей, коли ті були ще немовлятами. Батьки домовлялися про те, що після досягнення дітьми певного віку відбудеться весілля. Така домовленість дотримувалася суворо. Іноді роми сватали дівчинку

років 9–10, і, якщо батьки дівчинки були згодні, то її брали до себе в намет і вона жила в них до 13–15 років, а потім влаштовувалося весілля. Практикувалося також викрадення дівчини, але частіше за неї сплачували викуп грішми. Шлюби, як правило, укладалися “перехресно”, тобто брат нареченої одружувався із сестрою нареченого. Це зберігало капітал родини, але генетично призводило до виродження дітей. Найкращий шлюбний вік вважається такий, коли дівчина втричі менша за чоловіка, наприклад, її 15 років, чоловіку – 45 років. При виборі нареченої цигани керувалися, по-перше, її походженням (тобто багатством і репутацією її батьків), по-друге, її красою, по-третє, її діловими якостями. Символом укладеного шлюбу вважалося розбиття войдою глечика над головами молодих. І вважалося, що скільки було черепків, стільки років проживе подружжя. Весілля в ромів влаштовувалися у будь-який час року, але найчастіше влітку. Виняток становив час православних постів і траурних днів. Витрати на весілля найчастіше брали на себе родичі нареченого, іноді, за домовленістю, ділилися навпіл із батьками нареченої. У якості посагу дівчині давали перини, подушки, одяг і золоті прикраси. Символами переходу дівчини в стан заміжньої жінки були: зміна зачіски (дівчина носила розпущене волосся або косу, а заміжня – заплітала маленькі коси біля чола, закручуючи волосся вгору і приплітала їх до кіс), одягання хустки й фартуха.

У багатьох ромів жінка не вважається сформованою особистістю, поки не народить дитину. Чим більше жінка успішна як мати, тим вагоміше її думка та становище в громаді. Вагітним і жінкам із маленькими дітьми заведено надавати особливі привілеї в побуті. Сім’ї були багатодітними. Після народження десятого сина щасливому батькові в праве вухо чіпляли золоту сережку й надавали звання *Абудах* (батько десятка). Чоловікові, у якого було багато дочок, жартівливо дарували шовкову хустину.

Кожна дитина в ромів розглядається як особистість, що потребувала захисту, допомоги, доброго слова, частування. Культ дитинства в циган був настільки сильний, що в них був поширений звичай усиновлення (яке часто відбувалося, навіть, за наявності власних дітей), а також підбирання або підгодовування безпритульних і сиріт. До хати, де були діти, циган мав узяти частування або невеликі подарунки. Якщо дитині в гостях у цигана дуже сподобалася якась річ, то заведено пропонувати її у подарунок. Дорослі намагалися уберегти дітей від багатьох турбот, пов’язаних із кочовим життям. Їм дозволялося майже все. Діти зранку до вечора бігали, шуміли. Але, починаючи із шестирічного віку, дівчаток уже вчили вести господарство. Часто вони ходили з матір’ю на заробітки. Їм вселялася повага до чоловіка – батька, братів. Хлопчики теж привчалися до чоловічої праці. У кожному таборі була літня людина, яка знала чимало казок, балад, легенд, історій із циганського життя. Навколо неї завжди збиралося багато дітей. Так, за відсутності школи, молоде покоління розширювало свій кругозір, дізнавалося про своє минуле. Проблема щоденного заробітку була обов’язком жінок.

У ромів старші за віком люди користуються значною повагою. Так, страшним злочином вважається підняти руку на літню людину. Посилання на думку старшої за віком людини – один із найвагоміших аргументів будь-якої суперечки. У деяких ромських етногрупах не засуджували подружню невірність із боку чоловіків. Останні, проте, не мали права залишати своїх дружин і дітей без забезпечення. Зрада з боку дружини вважалася неприпустимою; розлучення були дуже рідкісні. Діти, які ставали дорослими, були зобов’язані утримувати своїх батьків, допомагати їм у побуті й стежити, щоби вони не відчували ніякої потреби.

Роми, рухаючись по світу, приймали релігію того народу, на території якого проживали. Тому, живучи серед мусульман, вони приймали іслам (циганки-мусульманки не закривають обличчя, а чоловіки не роблять обрізання), у Європі ставали католиками, протестантами, православними, використовуючи лише

зовнішню атрибутику цих релігій, а в душі залишалися язичниками. Так, власними богами для ромів були *Девл* (дух), *Джандра* (бог сонця), поширений був також культ предків, поклоніння вогню, використовувалися елементи шаманства, магії, фетишизму (на тілі носили амулети, обереги), вірили в різні прикмети, пророчі сни. У ромів добре розвинена філософія. Філософські казки, а також страшилки (персонажами виступали ожилі мерці й упирі, лісовики, домовики), казки-анекдоти, пісні (про кохання, присвячені певним подіям життя, шансон), та афоризми складають помітну частину циганського фольклору. Епічні келдерарські пісні були записані **І. Деметером**. Багатий циганський фольклор зібрали етнографи **Е. Друц** і **А. Геслер**.

Свята роми дуже люблять, вони органічно вплетені в канву їх життя. Приїхав родич чи просто зайшов у гості сусід, день народження когось із членів сім'ї, хрестини, весілля – усе це привід для того, щоби зібратися разом, поговорити про справи, просто обмінятися новинами. Найважливішими святами в ромів вважаються церковні. Різдво, Великдень, Трійцю справляють пишно, обов'язково всією сім'єю, причому, навіть, з'їжджаються з різних міст. Відзначають також такі свята: 8 квітня – Національний день ромів, 4 травня – день поминання **Блаженного Сеферіно** (у католиків), 9 травня – день пам'яті про загиблих під час Другої світової війни, 25 травня (ніч на цей день) – хрещення **Сари Калі** (у католиків), 2 серпня – день **Пам'яті Калі Траш** (геноциду циган).

Роми мають свій прапор. Він розділений на два поля – синє (верх), що символізує небо, область духовного, і зелене (низ) – земля, інтерпретується, як галузь матеріального, практичного. У центрі прапора перебуває червона чакра (колесо), що символізує індоарійське походження ромів і життя циган (аналогічна чакра є на прапорі Індії). Взаємне розташування елементів на полотнищі означає, що циган усе своє життя перебуває в дорозі, фізично чи духовно, а також що він не повинен забувати ні про земні справи, ні про душу. Червоний колір колеса – колір крові, пролитої ромами в боротьбі з фашизмом. Циганський гімн написав **Ярко Іванович** на основі пісні “*Джелам*”. Замість герба роми використовують низку відомих символів: колесо кибитки, підкову, колоду карт. Такими знаками зазвичай прикрашають циганські книги, газети, журнали, веб-ресурси.

Можна виділити відомих людей-ромів. Це – “король скрипалів” **Я. Біхарі**, художник XV ст. **А. Соларі**, англійський філософ, письменник XVII ст. **Д. Бенієн**, поетеса Албанії XIX ст. **Р. Райнічич**, радянські циганські письменники **А.В. Германо**, **Н.А. Панков**, актор і драматург **І. Ром-Лебедєв**, діяч циганської освіти **Н. Дударова**, керівник ромського театру **Є. Орлова**, український ром, поет, перекладач і викладач музики з Коростеня **М. Казимиренко**, поетеса з Києва **Р. Набарчук**, поет із Харківської області **М. Бурлуцький**, відомий український співак **П. Чорний** та інші. У ромів є свої народні ансамблі, театр “*Ромен*”, який діє з 1931 року і в якому ставляться п'єси ромською мовою. Відомими акторами цього театру в 60–90-і роки XX ст. були **А. Казібеєв**, **П. Бобров**, **О. Артамонова**, **К. Ананьєв**, **Р. Деметер** та інші.

Роми від природи музичні. Самобутня циганська музична система з'явилася в тих країнах, де були професійні колективи. Їх три: музика й танці фламенко в Іспанії; інструментальна музика в Угорщині; хоровий спів (перший циганський професійний хор був створений графом Орловим-Чесменським у 1774 р.) і танці ромів Росії, виконання ними романсів (Аляб'єв “Соловей”, А. Григор'єв “Циганська угорка”, “Дві гітари”). Роми-музиканти (з характерним підбором інструментів: скрипка, контрабас, кларнет і цимбали, пізніше гітара) виступали в маєтках вельмож, працювали в тавернах, а пізніше в ресторанах, орендували спеціальні приміщення для концертів.

Молдовани

Молдовани мешкають переважно в республіці Молдова (2,75 млн), а також в Україні (260 тис.), у Росії (160 тис.) та інше. Чисельність молдован понад 3,35 млн осіб. За расою вони *південні європеїди*. Мова їх належить до *романської* групи *індоєвропейської* мовної сім'ї й досить близька до румунської.

Предками молдован були волохи, які сформувалися на Карпато-Балканських землях в IX–X ст. з романізованого фракійського населення і слов'ян, які поселилися в цьому регіоні у V–VII ст. У XIII–XV ст. волохи, які були скотарями, просунулися у верхів'я Пруту і Дністра, де проживало землеробське населення – східні слов'яни. З виникненням у 1359 р. Молдавського князівства сформувалися молдовани як етнос. Пізніше їхню територію захопила Порта. Складна етнічна історія молдован і етнокультурні контакти з різними народами (зі слов'янами, румунами), наклали відбиток на їхню матеріальну та духовну культуру.

Основними заняттями молдован були землеробство і скотарство; до середини XIX ст. скотарство було провідною галуззю господарства. У землеробстві значне місце займали виноградарство, садівництво, з ремесел – гончарство, килимарство (килими робили без ворсу, гладенькі).

Поселення розташовувалися на берегах, у долинах річок, на схилах пагорбів, купчастого, вулично-квартального типів. Житлом донедавна була плетена мазанка із солом'яним або очеретяним дахом. Пізніше її замінили глинобитні й саманні житла. Селянська садиба складалася з житлового будинку, приміщення для худоби, для зберігання зерна, знарядь праці, погріб, літня кухня та інше. У будинках були теплі сіні з вогнищем. Садиба оточувалася парканом, а ворота прикрашалися орнаментом. Зовнішні та внутрішні стіни житла розписувалися. Продовжують своє існування давні навички використання кольорових глин, барвників рослинного й тваринного походження. Зараз застосовуються й сучасні технології: декоративна штукатурка, штампований орнамент, імітація граніту, мармуру. У зв'язку зі зміною планування житла (будівництво “квадратних” хат) фронтний декор поступається художньому оформленню стін. Обов'язковим елементом є скляна веранда, галерея.

Традиційний одяг молдован мав багато локальних відмінностей. Жіночий костюм складався з полотняної сорочки, вовняної однопілкової спідниці (*катринце*), місцями сарафану, поясу, безрукавки й хустки. Усе це оздоблювалося багатоманітною вишивкою. Чоловічий одяг складався з білої сорочки, світлих штанів, хутряної безрукавки, вовняного жилета, взимку на голові носили баранячу шапку, а влітку – солом'яний капелюх. Деякі вбрання фігурують і тепер, як святкові, інші – переосмислюються й видозмінюються з урахуванням сучасної моди.

Їжа молдован в основному з кукурудзяної муки (*мамаліга*), молочних продуктів (сир, бринза, масло), овочів (стручкова квасоля, сочевиця, помідори, солодкий перець, баклажани, кабачки, цибуля, часник; їх відварюють, печуть, фарширують, тушкують і солять, рідше – смажать), фруктів, багато вживають вина. У м'ясних стравах широко використовується баранина, свинина, яловичина, домашня птиця, у поєднанні з овочами, фруктами (айва, абрикос), додаванням вина й томатного соку. М'ясні блюда готують здебільшого на відкритому вогнищі й “*гратарі*” – товстих залізних решітках, розташованих над розпеченим вугіллем. Багата духовна культура молдован. Поширені сімейна, обрядова, лірична, епічна поезія (балада “*Міоріца*”), історичні, ліричні пісні, героїчний епос (“*Богатир Груя*”, “*Кодряну*”). Відомі молдовські танці: *хора*, *жок*, *молдовеняска* або *сирба*. Музичними інструментами є: кобза, скрипка, флейта, сопілка.

Контрольні питання й завдання:

1. З'ясуйте специфіку господарсько-культурних типів народів Волго-Кам'я, Нижньої Волги та Приуралля.
2. Визначте особливості занять та культури естонців, латишів і литовців.

3. Розкрийте традиційну матеріальну та духовну культуру ненців, лопарів, комі-зирян, комі-перм'яків, карел, вепсів.
4. З'ясуйте вплив юдаїзму на матеріальну, духовну культуру, громадський устрій, сімейно-шлюбні відносини, спосіб життя євреїв.
5. Проаналізуйте традиційне господарсько-культурне життя ромів.
6. Дайте етнографічну характеристику молдован.

Література: Алексеев А. Общественная жизнь евреев, их нравы, обычаи и предрассудки. – Новгород, 1868; Бакленд Р. Цыгане. Тайны жизни и традиций. – М., 2003; Друц Е.А., Гесслер А.Н. Цыгане: Очерки. – М., 1990; Зінкевич Н.О. Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан // УІЖ. – 2001. – №1. – С.40 – 53; Козлова К.И. Очерки этнической истории марийского народа. – М., 1978; Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. – М., 1974; Лащук Л.П. Формирование народности коми. – М., 1972; Народы Европейской части СССР: В 2-х т. – М., 1964 – 1965; Народы Поволжья и Приуралья: Историко-этнографические очерки. – М., 1985; Пименов В. Вепсы // Наука и жизнь. – 1991. – №3. – С.26 – 31; Страны и народы. Советский Союз. Общий обзор. Российская Федерация. – М., 1983; Страны и народы. Республики Прибалтики, Молдавии. – М., 1984; Татары Среднего Поволжья и Приуралья / Под ред. Н.И. Воробьева, Г.М. Хисамутдинова. – М., 1967; Чешко С.В. Этнология и социальная антропология: Учебник. – М., 2013; Этнология (Этнография): Учебник / Под ред. В.А. Козьмина, В.С. Бузина. – М., 2014.

ТЕМА 6. Етнографічна характеристика росіян і білорусів

План

1. Антропологічна, етнолінгвістична класифікація, етногенез росіян і білорусів.
2. Основні заняття росіян та білорусів у XIX–XX ст. Регіональні особливості поселень, жител, інтер'єру та екстер'єру помешкань.
3. Традиційний національний одяг та кухня росіян і білорусів.
4. Громадський побут, сімейно-шлюбні відносини.
5. Загальний огляд духовної культури росіян та білорусів.

1. Антропологічна, етнолінгвістична класифікація, етногенез росіян і білорусів. Етнонім росіяни (російська самоназва – “*русские*”) закріплюється в документах та й у побуті в Московській державі у XV–XVI ст. Водночас у XVIII – на початку XX ст. для позначення окремішності росіян від українців (їх називали “*малоросами*”) і білорусів (до них вживали термін “*литвини*”) часто використовували термін “*великороси*”, або “*великоруси*”. У середньовічних документах латиницею росіян інколи йменували “*московитами*” (лат. *moscovitae*). В українських джерелах XVI–XVIII ст. траплялася назва росіян “*москвини*”, як тоді мешканців українських земель називали “*русини*”, а білоруських – “*литвини*”.

Етнонім “*білоруси*” не до кінця ще з'ясовано. Існує щонайменше три точки зору щодо назви етносу:

1. Назва “*білоруси*”, “*білорусці*” сходять до топоніма “*Біла Русь*”, який в XIV–XVI ст. застосовувався щодо Вітебщини й північного сходу Могилівщини. Вважається, що термін “*Біла Русь*” був синонімом незалежної Русі й визначав землі, які не були зайняті монголо-татарами й литовськими князями на противагу “*Чорній Русі*” (окупованій завойовниками).

2. “*Білою Руссю*” називали землі, населення яких раніше прийняло християнство, а “*Чорною Руссю*” – землі, де довгий час зберігалось язичництво.

3. Назва “*білоруси*” пішла від того, що в їхньому одязі переважав білий колір.

Форма сучасної назви – “*білоруси*” – виникла у XVII ст. Одночасно фігурували етноніми “*литвини*”, “*русини*”, “*руські*”. До кінця XVII ст. давня білоруська мова була витіснена із суспільного життя польською. Публікації на літературній білоруській мові, що створювалися на основі живої розмовної мови, з'явилися лише в XIX – на початку XX ст. Сам факт існування білорусів як самостійної етнічної спільності ставився під сумнів, їх намагалися представити частиною росіян або поляків. У результаті конфесійної роз'єднаності, політики церкви й держави самосвідомість білорусів часто підмінялася уявленнями про конфесійну належність. Нерідко вони називали себе “*католиками*” або “*православними*”, а часто “*тутейшими*”, тобто місцевими.

Загальна чисельність росіян у світі становить майже 133 млн осіб (за різними оцінками – від 127 млн до 150 млн осіб), з них у Російській Федерації мешкає орієнтовно 111 млн осіб, або 77,8% населення країни. За межами Росії перебуває приблизно 20–35 млн росіян (в Україні – 8,33 млн, у Казахстані – 3,8 млн, у Білорусі – 785 тис., у країнах Прибалтики понад 1 млн (у Латвії – 556 тис., в Естонії – 342 тис., у Литві – 165 тис.), в Узбекистані – 555 тис., у Киргизстані – 400 тис., у Молдові – майже 200 тис., у Туркменістані – 133 тис., в Азербайджані – 120 тис., у Грузії – 70 тис. осіб). У країнах Європи, Америки, Азії за різними підрахунками росіян біля 5 млн осіб, з них найбільше в США – 2,7 млн, у Канаді – 623 тис., у Бразилії – 200 тис., у Німеччині – 180 тис., у Франції – 115 тис. осіб.

Загальна чисельність білорусів у світі становить приблизно 10,3 млн осіб. Біля 8 млн білорусів мешкає у власній державі – Республіці Білорусь. За межами країни (у Росії – понад 1 млн (у північно-західній частині Брянщини, Смоленщини,

на півдні Псковщини та в Сибіру), в Україні (Волинська, Чернігівська області) – 300 тис., у Польщі (Підляське воєводство) – 250 тис., у Казахстані – 100 тис., у країнах Прибалтики – 100 тис., у США, Канаді, Аргентині, Великобританії, Франції та інших країнах – майже 1 млн осіб.

Білоруси становлять орієнтовно 83,7% населення країни. Основними етнічними меншинами є *росіяни* (785 тис. осіб, мешкають переважно на сході країни та в містах), *поляки* (400 тис., живуть на заході країни), *українці* (240 тис., проживають у прикордонних з Україною Гомельській та Берестейській областях), *євреї* (150 тис. осіб), *латиші* (20 тис., перебувають у Вітебській області). Більшість етнічних меншин живуть у містах. Наприклад, у Мінську кожен третій мешканець є не білорусом.

Виділяють такі расові типи росіян: у районі європейської півночі країни представлений *атлантико-балтійський* антропологічний тип північних європеоїдів; на північному сході регіону – *біломорсько-балтійський* тип північних європеоїдів; у центральних районах європейської частини Росії – *східноєвропейський* антропологічний тип середньоєвропейської підраси європеоїдів; у південних районах – *середземноморський* антропологічний тип південних європеоїдів із домішками монголоїдних ознак; на Поволжі, у Сибіру – змішані расові типи між європеїдами та монголоїдами (*уральська, центральноазіатська, південносибірська* малі раси), причому ознаки монголоїдної раси сильніше проявляються в східному напрямку. Перші поселенці-росіяни Сибіру, що змішалися з місцевим населенням, утворили не дуже численні своєрідні групи, що відрізняються від росіян європейської частини Російської Федерації не лише в етнокультурному, але й за расою – це камчадали, колимчани.

Расовими ознаками росіян є: частка світлих і середніх відтінків волосся й очей підвищена, частка темних – знижена; порівняно невеликий третинний волоссяний покрив; помірна ширина обличчя; менший нахил чола й більше слабкий розвиток надбрів'я.

У білорусів можна виокремити *верхньодніпровський* і *поліський* антропологічні підтипи *східноєвропейського* антропологічного типу середньоєвропейської підраси європеоїдів.

Виділяють різні **теорії походження росіян**.

➤ ***Слов'янська*** теорія, за якою росіяни – це народ виключно слов'янського походження, без значних домішок фінського й тюркського компонентів (прихильники – М.О. Полевой, Д.К. Зеленін). У сучасній Росії ця концепція популярна, насамперед у публікаціях націоналістично-шовіністичної спрямованості.

➤ ***Слов'янсько-фінська*** теорія визначає росіян як народ, що утворився значною мірою шляхом змішування угро-фінських племен (мурома, меря, весь, мешера, мокша та ін.) і слов'янських племен (прибічники – М.М. Карамзін, С.М. Соловйов, В.О. Ключевський, М.С. Грушевський). На їх думку, великоруський (російський) народ з'явився близько XIV–XVII ст. Зокрема, В.О. Ключевський вказував, що етнічним субстратом російського населення центральних та північно-східних земель стали, крім слов'янських племен словенів, кривичів, в'ятичів і східних сіверян, частково угро-фінські та балтійські племена (меря, мурома, весь, голядь та ін.).

Пережитки фіно-угорської культури в культурі російській простежуються в таких особливостях, що не зустрічаються серед інших слов'янських народів: жіночі кокошники та сарафани, чоловіча сорочка-косоворотка, постолі (личаки) у національному костюмі, пельмені в стравах, стиль народної архітектури (шатрові будівлі, ганок), російська лазня (“баня”), священна тварина – ведмідь, фонетична система російських говорів – “акання, цокання”, парні слова типу “стежки-дорожки”, “руки-ноги”, “жив-здоров”, “такой-сякой”, мовний зворот “у меня есть”

(замість “я маю“, характерного для інших слов’ян), казковий зачин “жил-был“, відсутність русального циклу, колядок, культу Перуна, наявність культу берези, а не дуба. М.І. Костомаров, наприклад, стверджував, що росіяни відрізняються від українців своїм зовнішнім виглядом, одягом, поведінкою, домашнім побутом, звичаями та обрядами, як і господарською технікою.

➤ **Фінсько-тюркська** теорія, яка стверджує, що росіяни взагалі не є слов’янським народом, він утворився шляхом змішування фінських і тюркських племен. Цю концепцію обстоював польський діяч Ф.Г. Духінський, сучасний український історик В.Б. Білінський та ін.

➤ **Слов’янсько-фінсько-тюркська** теорія, за якою росіяни – це народ, що утворився шляхом змішування слов’янських, фінських і тюркських племен. Російський історик Л.М. Гумільов (прихильник євразійства) вважав, що новий етнос росіян виник упродовж 1200–1380 рр. на основі злиття слов’ян, татар, литовців та фіно-угорських народів. Останнім часом з’являються публікації, в яких стверджується, що російська мова взагалі не є слов’янською, а близькою до слов’янської, оскільки вона має дуже багато фінських і тюркських слів.

➤ Теорія **мультиетнічного** складу росіян. Розселяючись на величезній території й змішуючись із різними племенами, росіяни не є якоюсь однією спільністю. Теперішню центральну Росію населяли племена, що говорили мовами фінської групи. Заселення регіону проходило двома різними шляхами: південним – з Наддніпрянщини, і західним – із західнослов’янських земель. Отже, південні росіяни генетично ближчі до українців, ніж до північних росіян, які зближуються з уральськими народами. Західні росіяни за расовим типом схожі з білорусами (зокрема, поліщуками), а також з окремими литовськими та польськими групами, будучи пов’язаним за походженням прибульцями із заходу. Східні ж росіяни мають той же тип, що й фінські народи на сході.

➤ Офіційна радянська наука висунула в 1950-х роках концепцію спільного походження трьох східнослов’янських народів – російського, українського та білоруського, які, згідно з цією концепцією, становили колись “єдину **давньоруську народність**“, а формування з неї цих народів почалося відразу після розпаду Київської Русі. Давньоруський народ утворився вже в X–XI ст., але процес його формування був перерваний монголо-татарською навалою, унаслідок якої згодом, у XIV–XV ст., сформувалися три окремі народності: великоруська, українська й білоруська. За цією концепцією, російська (великоруська) народність склалася в XIV–XV ст. в районі Великого Новгороду й Волго-Окського межиріччя з центром у Володимирі на Клязьмі й потім у Москві, у період піднесення останньої й поступового об’єднання навколо неї всієї Північної та Північно-Східної Русі. Сучасні українські історики критикують цю концепцію, заперечуючи існування давньоруської народності.

Історію російського народу традиційно починають із часів Русі. Традиція йде з часів Російської імперії, коли “руськими“ або “росіянами“ називали не тільки сучасних росіян, а взагалі всі східнослов’янські народи. Крім того, у XVIII – на початку XX ст. народи розрізняли не за етнічною ознакою, а релігійною, а історія християнства “російських земель“ починалася саме з Київської Русі. Аналогічний підхід зберігається в сучасній російській та західній історичних школах.

З погляду українських істориків, це є помилковим, оскільки не можна прирівнювати Русь Київську із сучасною Росією, а “русський народ“ – з “російським народом“. Плутанину вносять двозначність російського терміна “русский“, який означає як “російський“, так і “русський“. Коріння явища лежать ще в застарілій термінології часів Російської імперії. Втім, серед сучасних українських авторів популярна думка, що це робиться спеціально, щоби виправдати претензії сучасної Росії на землі Російської імперії, зокрема, України та Білорусі. З їхньої точки зору,

історію Росії слід виводити з Московського князівства XIV–XVII ст. – родоначальника Російської держави.

Ядро етнічної території росіян історично сформувалося на Східноєвропейській рівнині, у верхів'ях Волги та Західної Двіни (племена – *ільменські словени, радимичі, кривичі, полочани, словени, в'ятичі* та ін.), основу якого склали Володимиро-Суздальська, Новгородська, Смоленська, Рязанська землі, де у XIV–XV ст. формувалася централізована Російська держава. Північні й східні райони були заселені неслов'янськими племенами (фіно-угорськими, тюркськими), які поступово асимілювалися зі слов'янами. Кордони російської держави швидко розширилися, особливо внаслідок колонізації півночі, північного заходу (на кінець XVII – початок XVIII ст. росіяни вийшли до Балтійського моря й заснували тут столицю імперії – Петербург), півдня та південного сходу Східноєвропейської рівнини (у результаті повалення ординського ярма й витіснення кочівників зі степових районів Причорномор'я і Прикаспію), а відтак ускладнювався й національний склад населення держави.

У південні райони у XIV–XV ст. приходило населення з північних областей країни: служивий люд, вільні особи, які тікали від кріпосного права, селяни, котрих поміщики переселяли у свої нові помістя. Надалі рух на південь у XVI–XVII ст. відбувався в Середнє й Нижнє Поволжя, на Дон, на Північний Кавказ – від р. Хопра до р. Кубані й р. Терек, а також у Прикаспій – по р. Урал. Одночасно йшло освоєння північно-східних областей Європи – північного Приуралля.

У XVIII–XIX ст. росіяни масово переселяються в басейн р. Кубані, де зустрічаються з українськими переселенцями; окремі групи росіян з'являються на Закавказзі; відбувається даліше їхнє проникнення в райони Заволжя й Нижнього Поволжя. З XVI ст. російський люд з'являється в Сибіру. Цей процес був досить тривалим. З другої половини XIX ст. посилюється переселенський рух у Середню Азію, на Далекий Схід, у Приамур'я та Примор'я.

У XX ст. масові переселення росіян в Азіатську частину країни пов'язані з військово-політичними (громадянська війна, репресії 30–40-х років, евакуація населення під час Другої світової війни), соціально-економічними й культурними чинниками (переселення селян у Сибір у результаті Століпінської аграрної реформи, освоєння цілинних земель Казахстану, відкриття нафтогазоносних родовищ Західного і Східного Сибіру, будівництво Байкало-Амурської магістралі та інших об'єктів).

Білоруси є автохтонним етносом. Основу білоруського народу склали східнослов'янські племена *кривичів, дреговичів*, частково *радимичів, древлян, полочан*. Є дві точки зору щодо часу формування білорусів. В.В. Сєдов вказує, що мовні та етнографічні ознаки білорусів почали формуватися ще у VII–VIII ст. І важливу роль у їхньому походженні як етносу відігравали балтійські народи, насамперед литовські племена. Інші дослідники процес формування білорусів датують XIII–XIV ст., а деякі – XIV–XVI ст.

У XI–XII ст. територія Білорусі перебувала у складі Київської Русі (Пінське, Туровське, Полоцьке князівства), на початку XIV ст. – у складі Великого князівства Литовського. Життя в єдиній державі призвело до зближення локальних діалектів білорусів, появи спільних рис побуту та культури. У результаті московсько-польських воєн 1654–1667 років та Андрусівського перемир'я 1667 р. землі на захід від Дніпра відійшли до складу Речі Посполитої, на схід – до Московії.

Наприкінці XVIII ст. в результаті поділів Польщі Білорусь остаточно відійшла до Російської імперії. До 1917 р. її територія входила до складу Вітебської, Могилевської, Мінської, Віленської та Гродненської губерній Росії. Після жовтневого перевороту 1917 р. в Мінську була створена Білоруська Національна Рада, яка в березні 1918 р. проголосила Білоруську національну Республіку. 1 січня 1919 р. була проголошена Білоруська радянська соціалістична

республіка, що на час свого створення займала приблизно четверту частину сучасної території. У 1939–1941 роках відбулось остаточне розмежування території Білорусі з Україною та Литвою (до України відійшли Камінь-Каширський район та деякі суміжні населені пункти). У 1945 р. – розмежування кордону між Білоруссю й Польщею (до Польщі відійшла Білостоцька область). З 1991 року країна здобула незалежність і має назву – Республіка Білорусь.

Складність процесу формування російського етносу, значне розширення етнічної території, масовий рух населення, головно від центру до периферії, соціальні чинники і причини, особливості розвитку окремих областей країни, різний характер взаємодії росіян з іншими етносами, різноманітність природних умов – усе це стало передумовою появи у їхньому складі багатьох великих і дрібних історико-культурних зон та груп. У цих групах спостерігалися певні етнічні відмінності.

Можна виділити **три етнографічні зони росіян**, відмінності між якими спостерігаються за мовою (за діалектами), в окремих елементах матеріальної та духовної культури (у поселеннях, будинках, жіночому костюмі, їжі, техніці рільництва, орнаментах, календарних обрядах, фольклорі та ін.):

1. Північноросійські особливості традиційних форм матеріальної та духовної культури (від басейну р. Волхова на захід до р. Мезені й верхів'я річок В'ятки й Ками на сході (сучасні Карелія, Новгородська, Архангельська, Вологодська, Ярославська, Івановська, Костромська, Нижегородська області): “окаючий“ діалект мови; малодвірні сільські поселення, переважно гніздового типу; монументальні високі житлові будинки, поєднані з двором; жіночий костюм із сарафаном; соха, як головне знаряддя для орання землі; поширення героїчно-епічних пісень, а також весільних голосінь.

2. Південноросійські риси в побуті та культурі (від басейну р. Десни на заході до правого притоку Волги р. Сури на сході, від р. Оки на півночі до р. Хопер і середньої течії Дону на півдні (сучасні Рязанська, Пензенська, Калузька, Тульська, Липецька, Тамбовська, Воронежська, Брянська, Курська, Орловська, Білгородська області): “акаючий“ діалект мови; плуг, як головне знаряддя для орання землі; багатодвірні поселення; комплекс жіночого одягу з поньовою; переважання поліхромного геометричного орнаменту.

3. Перехідна середньоросійська зона (межиріччя Оки й Волги (сучасні Московська область, південні райони Володимирської, Калінінської, Нижегородської областей і північні – Калузької, Рязанської, Пензенської та інших областей): тут із XIV ст. почала формуватися російська державність і відбувалося формування основного ядра росіян; поєднувалися північні та південноросійські риси, які в нових умовах набували вже не локальний, а загальноросійський загальнонаціональний характер (наприклад, традиційний жіночий костюм із сарафаном і кокошником, житло на підклітці середньої висоти); московський говір ліг в основу російської літературної мови.

За загальної однорідності білоруської культури сформувалися її регіональні відмінності. Виділяється **шість історико-етнографічних районів**: Поозір'я (північ), Подніпров'я (схід), Центральна Білорусь, Понеманія (північний захід), Східне Полісся й Західне Полісся. Розрізняють три етнографічних групи білорусів – **поліщуки, пінчуки та брешуки**.

Білоруська мова належить до *східнослов'янської* підгрупи *слов'янської* групи *індоєвропейської* мовної сім'ї. Розрізняють *південно-західний, північно-східний, середньобілоруський та поліський* діалекти. Здебільшого білоруси є православними, майже 25% – католики, є частина уніатів. Державними мовами в країні визнані білоруська та російська.

На кордонах корінної російської території й у місцях пізнішої колонізації в результаті взаємодії з іншими народами утворилися своєрідні **групи росіян**, які мають свої етнографічні особливості.

➤ На заході в районі р. Великої, верхів'ях Дніпра й Західної Двіни (Псковська, Смоленська області, частина Тверської й Калузької областей) мешкало населення, у мові, культурі й побуті якого спостерігалося багато спільного з білорусами (форми, колір одягу, інтер'єр житла, кухня).

➤ Своєрідними були росіяни Середнього Поволжя (Самарська, Саратовська, Нижегородська області), які сформувалися у XVI–XVIII ст. з вихідців із різних областей і поєднали в побуті та матеріальній культурі риси місцевого населення (орнаментация одягу, форми прикрас, інтер'єр житла, використання сабану як знаряддя для обробітку ґрунту та ін.).

➤ Виділяють групу росіян північно-східного району Приуралля (Кіровська, Пермська, Свердловська, Челябінська та інші області), які належать до північноросійської групи (окаючі) і мають відмінності в сільськогосподарських знарядь праці, їжі, весільному обряді. Водночас, ці росіяни мають деякі риси (у будинках, одязі, орнаменті), властиві середньоросійській зоні.

➤ Населення південно-західних районів (Краснодарський, Ставропольський край, Ростовська область) територіально й історично пов'язано з мешканцями південноросійської зони та українцями.

У Європейській частині Росії можна виділити декілька невеликих субетнічних груп, давніх чи порівняно нових за походженням, які мають свою назву та деякі відмінні риси в різних сферах культури й побуту.

➤ У північноросійській зоні виділяють **поморів** – мешкали на берегах Білого й Баренцового морів (сформувалися з вихідців із північноросійських і частково середньоросійських областей, які асимілювали групи фіно-угорського, саамського й ненецького населення). Помори займалися рибальством, полюванням на морського звіра.

➤ У південноросійській зоні можна виділити: **полехів** – жителів Полісся (лісових районів у басейні рік Десни й Сейма), **горюнів** – (Сумська область України), **саян** – (Курська область). У їхній мові та формах культури присутні риси спільні з білоруським, українським і почасти з литовським населенням.

➤ У південноросійському масиві за говором, рисами жіночого костюма (смуґаста спідниця, деякі види головних уборів), житлом (наявність двору-фортеці), поселенням (безсистемні в плані) виділялися так звані “**однодворці**” – переселенці (вільні селяни, служивий люд (стрільці, пушкарі та інші), яких російський уряд у XVI–XVII ст. селив на південних кордонах держави для охорони степових кордонів.

➤ Своєрідністю в культурно-побутовому сенсі виділяються “**козаки**” – збігле, а пізніше населення на службі державі, яке сформувалося в різний час у пограничних південних і східних районах країни й досить строкате за своїм походженням. Соціальне становище, специфіка військової служби, порівняно більша економічна забезпеченість, особливості господарювання та самоврядування відрізняли козацтво від селянства й сприяли виникненню спільних “козацьких” рис у побуті окремих груп, неоднорідних за своїм походженням.

Найчисельнішим було **донське** козацтво, яке сформувалося у XVI–XVII ст. з різнорідних етнічних елементів. Здавна донські козаки склали два історико-культурних типи: “верхові” й “низові” козаки, які відрізнялися за типом традиційного житла, костюма, господарського побуту, фольклору.

У XVI ст. виникають північнокавказькі козацькі групи – **терські** й **гребенські**, які перейняли деякі риси одягу, житла та інше в сусідніх горян.

Давнім козацтвом були також *волзьке* й *уральське (яїцьке)*, ядром яких у XVI ст. були вихідці з Дону. Важливим місцем у їхніх заняттях був рибний промисел на р. Урал і на Каспії.

Пізніше, у XVIII–XIX ст., сформувалося *кубанське* козацтво. У його складі були вихідці із Запорізької Січі, знищеної урядом Катерини II. У нащадків цих козаків і дотепер можна прослідкувати українські компоненти.

Було й *сибірське* козацтво (*забайкальське* та *уссурійське*). Воно в основному складалося з росіян, але протягом XVII–XIX ст. приймало до свого складу різні місцеві етнічні елементи (бурятські, евенкійські, народів Приамур'я (нанайці, удегейці, нівхи) та інші). Це позначилося на культурі, побуті й антропологічних рисах сибірських козаків.

Основна частина росіян Сибіру також розпадається на великі та малі групи, які розрізняються за часом формування й переважанням у їхньому складі вихідців із тих чи інших областей. Серед старожилів Західного Сибіру переважає “окаючий” діалект і північноросійські особливості традиційної культури, тоді як серед старожилів Східного Сибіру трапляються групи з “акаючим” діалектом і південноросійськими традиціями в культурі та побуті. Загалом серед населення Сибіру аж до сьогодні спостерігається істотна різниця в господарстві, побуті, обрядах, фольклорі між старожилами, нащадками переселенців XVI–XVII ст. і мігрантами другої половини XIX – початку XX ст., які походили з південних областей Європейської Росії. Особливо чіткими південноросійські риси можна побачити в населення Далекого Сходу, де багато пізніших переселенців склали українці та білоруси.

Серед росіян Сибіру можна виділити такі невеликі етнічні групи:

➤ “*бухтармінці*”, або “*каменищики*” (мають “окаючий” діалект), які мешкають у басейнах річок Бухтарме й Уймону на Алтаї – нащадки утікачів старовірів, які оселилися тут у горах (у “каменях”) з XVII–XVIII ст.;

➤ в районі Усть-Каменогорська (на Алтаї) живуть так звані “*поляки*” (мають акаючий діалект) – нащадки російських старообрядців, переселених сюди в другій половині XVIII ст. після поділу Польщі;

➤ у Бурятії й у Читинській області нащадки вищезгаданих старообрядців відомі також під назвою “*семейські*” (найменування, можливо, від того, що переселялися сім'ями).

У названих етнічних групах довгий час зберігалися пережитки патріархальних порядків, звичаїв, одягу.

➤ “*руськоустїнці*” (с. Російське Устьє на р. Индигірка), “*марковці*” (с. Марковка в гирлі р. Анадира). Ці групи росіян перейняли в місцевого населення способи полювання, рибальства, собаківництва, оленярства, деякі види одягу, але зберегли національну самосвідомість, свій фольклор і мову;

➤ “*якутяни*” (мешканці поселень візників на р. Лена), “*камчадали*” (жителі Камчатки), “*колимчани*” (мешканці басейну р. Колима) та інші.

Своєрідні також компактні групи росіян, які проживають в Україні, у Білорусі, у Молдові, на Закавказзі (так звані “*молокани*”), у республіках Середньої Азії та Казахстану. Етнічні групи росіян є різними за своїми етнокультурними рисами. Зберігаючи мову, етнічну самосвідомість і окремі особливості традиційної культури, вони багато засвоювали на нових місцях, вступаючи в контакт із місцевим населенням. Водночас росіяни приносили із собою й поширювали серед інших народів традиційні для них господарські навички та способи, сприяли розвитку землеробства й поширенню осілости в раніше кочових народів, створенню промисловості, будівництва міст і розвитку культури.

2. Основні заняття росіян та білорусів у XIX–XX ст. Регіональні особливості поселень, жител, інтер'єру та екстер'єру помешкань. Розглядаючи

особливості господарства та матеріальної культури росіян і білорусів, ми будемо висвітлювати період другої половини ХІХ – початку ХХ ст., коли сформувалися своєрідні типові риси занять, поселень, будинків, одягу, їжі та інших етнографічних елементів. У цей період головним заняттям східних слов'ян було землеробство. Залежно від кліматичних зон та історичних умов можна було виділити три системи обробітку землі:

1. Парова (панівна у феодальну епоху, характерна для центральних і північних районів Росії) – при ній застосовувалася трипільна, інколи двопільна сівозміна.

2. Підсічно-вогнева – у лісових районах Росії та Білорусі з допомогою сокири й вогню розчищалися ділянки від дерев і кущів, які використовувалися для посіву зернових і ріпи до 10 років поспіль залежно від родючості ґрунту. Потім виснажену ділянку надовго запускали під ліс.

3. Перелогова (поширена в степових південних районах Росії, Сибіру, Білорусі) – земля тут використовувалася під посіви протягом декількох років, а потім певний час слугувала пасовищем або сінокосом. Після відновлення родючості ґрунту землю знову розорювали й засівали. У білорусів переважала трипільна й, навіть, чотири-, п'ятипільна система землеробства (сівозміною виступали картопля, кормові трави).

Головною хлібною культурою було жито, яке сіяли скрізь, крім південних і південно-східних районів Росії (Нижнє Поволжя, Дон, Північний Кавказ), де переважала пшениця. Вирощували переважно озимі сорти й лише на півночі – ярові. Росіяни культивували також ячмінь, овес, гречку, просо. Серед технічних культур здавна відомі льон, конопля (давали волокно й олію), кормові трави, пізніше з'явилися цукровий буряк, тютюн, соняшник, картопля та ін. Остання становила біля 15% посівних площ білорусів.

Городництво було представлене скрізь не тільки в селах, але й у містах. Вирощували огірки, цибулю, капусту, помідори, часник, а білоруси біля садів саджали також буряк, моркву, бобові, пастернак, петрушку, а в парниках розводили кольорову капусту, спаржу, дині, кавуни. З другої половини ХІХ ст. з проведенням доріг у південних губерніях Росії розвивалося товарне баштанництво – вирощували на продаж кавуни, дині, гарбузи. Скрізь, крім північних губерній Росії, було поширене садівництво (вирощували яблука, груші, сливи, вишні). На Нижній Волзі, на Дону, Кубані розвивалося виноградарство.

Головним інструментом для орання в північних і центральних районах Росії була **соха** – легке дерев'яне знаряддя, яке розпушувало ґрунт, не перевертаючи його. Було декілька типів сохи: *двозуба*; з перекладною полицею; *“косуля”* – з більшим лемешем, плужним відрізом і відвалом; за підсічно-вогневої системи землеробства застосовувалися високі *колові сохи*, які легко перескакували через коріння, пні. Білоруси використовували двозубу соху, а також *“поліську”* й *“литовську”* соху з двома асиметрично поставленими сошниками й двома нерухомими полицями. На півдні Росії на чорноземах і цілинних землях використовувалися *плуги* й *рала*, подібні до українських. Білоруси мали *однозубе рало* (*“сошка”*), яке в ХІХ ст. використовувалося для підгортання картоплі. Різноманітними були й інші знаряддя, які використовувалися для посіву, збору врожаю та його попереднього обробітку (борони (білоруси мали примітивні борони – *“сукаватка”* і *“смик”*), коси (у білорусів – *“літоцка”* – коса з граблями з трьома або чотирма зубцями), серпи, ціпи, заступи, лопати, жорна та ін.). З другої половини ХІХ ст. поширилися віялки, соломорізки, молотарки, косарки, сіялки, зернодробарки та інше.

Переважно підсобний характер, тісно пов'язаний із землеробством, мало тваринництво. Розводили велику рогату худобу, коней, овець, кіз, свиней, птицю. Відбувалася й спеціалізація деяких районів на виробництві товарної тваринницької

продукції (м'ясо-молочне скотарство, тонкорунне вівчарство, конярство, оленярство, у білорусів – свинарство).

Важливе значення в господарстві росіян та білорусів займали такі підсобні заняття, як:

- полювання – населення Сибіру, білоруси платили податки хутром, у їжу вживали м'ясо дичини: бобрів, птиці, лосів, ведмедів, кабанів, косуль, зубра, тура; знаряддям мисливства виступали рогатина, пастки, капкани, вогнепальна зброя, а способом полювання – облави, засідки, ями;

- рибальство – у районів Крайньої Півночі, Нижньої Волги та Дону воно складало основу господарських занять населення. Знаряддями улову виступали сіті, неводи, вудочки, перемети, остроги, пастки, робили загати. Російська ікра осетрових і лососевих риб йшла на експорт.

- бджільництво – переважали пасіки, а в лісових районах траплялося бортництво. Мед і віск здавна широко використовувалися у внутрішньому господарстві, йшли на експорт.

- різноманітні промисли та ремесла. Обробіток природної сировини й виробництво в домашніх умовах або в дрібних ремісничих майстернях речей, необхідних у господарстві та побуті, мали давні традиції. Асортимент виробів був багатий: посуд, хатнє начиння, сільськогосподарські знаряддя, вози, екіпажі, меблі, тканини (ляльні, шерстяні, суконні), прикраси, взуття (плели постолы, шили чоботи), одяг, музичні інструменти, предмети релігійного культу, іграшки та ін. Вироби місцевих кустарів продавалися переважно на ярмарках і базарах. У білоруських селах лісової зони було поширене випалювання вугілля, смолокуріння, виробництво дьогтю, поташу.

- відхідництво – теслярі, пічники, покрівельники, склярі, жерстяники, каменярі, візники (займалися перевезенням товарів і людей екіпажами), бурлаки (перетягували баржі по міліні) уходили на тривалий час. Деякі з них трудилися невеликими артілями. Майстри працювали в містах, ходили по селах у пошуках роботи. З розвитком ринкових відносин, поширенням залізниць, пароплавства ці промисли занепадали. Водночас, зростав відхід селян на будівництво шахт, підприємств, доріг. Були й сезонні тимчасові роботи, наприклад, відхід на лісозаготівлі, сільськогосподарські роботи.

Сільські поселення східних слов'ян у XIX – на початку XX ст. за своєю величиною, зовнішнім виглядом, плануванням, господарськими та соціально-адміністративними функціями мали багато різновидів.

На півночі Росії, у лісових районах, по берегах річок і озер переважали невеликі поселення (від 3–4 до 60 дворів) гніздового та рядового планування. Села центральних районів Росії були більшими за розміром (від 20 до 80 дворів) лінійного, вуличного чи вулично-квартального планування; поряд із береговим типом заселення був і вододільний (будинки стояли по два береги річки чи озера). Тут зберігався й архаїчний коловий тип поселень. Після Столипінської аграрної реформи поширилися “відруби” та “хутори” – однодвірні або малодвірні поселення з відокремленою земельною ділянкою.

У південних лісостепових і степових чорноземних районах Росії поселення розміщувалися в долинах річок і на вододілах по балках і байраках. Села відрізнялися значним розміром (від декількох десятків до декілька сотень дворів) вуличного, вулично-квартального, купчастого, зрідка безсистемного планування. У районах козачих поселень на Дону, Кубані, Уралі, у Сибіру були багатодвірні станиці вулично-квартального планування, що слугували адміністративними центрами великих земельних общин, а до них тяжіли великі за розміром хутора. Біля садиб росли сади.

Типовими для білорусів сільськими поселеннями були села хутірського типу: “присілок” (один чи декілька дворів, які розташовувалися на лісовій

галявині); “*околиця*“ (схоже розміщення); “*застінок*“ (дворянське поселення з декількома дворами); *фільварок*. Було й декілька форм планування поселень: *скупчене* (безсистемне) – поширене на північному сході країни, особливо в шляхетських околицях; *лінійне* (рядове) – садиби розташовані уздовж вулиці з однієї сторони, характерне для Полісся; *вуличне* – більшість сучасних поселень, будинки розташовуються уздовж дороги з обох боків, інколи торцем до дороги, нерідко з однієї сторони шляху будували хату, з іншої – господарські споруди.

У східних слов'ян спостерігалася велика кількість локальних типів традиційного житла, які розрізнялися за матеріалом (дерево, сирцева чи обпалена цегла, плетінь, вальки), будівельною технікою, забудовою садиби, інтер'єром та екстер'єром помешкання. Відрізнялося також житло селян і городян, заможних людей та бідняків.

На півночі Європейської Росії типовим був зрубний високий двоярусний дім (“*хороми*“), з двосхилим дахом, покритий дранкою. Житлові кімнати “*горниця*“ розташовувалися на другому поверсі (у деяких районах так називалася чиста половина “ізби“, літня частина житла), нижній поверх “*підклет*“ – використовувався в господарських цілях. Дім складався з трьох частин – з “*ізби*“ (житлова частина будинку, інколи так називали опалювальною піччю приміщення), *сіней* (вхідне холодне помешкання, куди вели східці; тут влаштовували комірчину, а влітку спали) і *кліті* (холодна кімната, слугувала коморою).

У центральних районах Росії селянська садиба складалася з одноярусного дому, з двосхилим дерев'яним чи солом'яним дахом, двору, який тісно примикав до хати й поєднувався з “ізбою“ через сіни, але не складав із ним єдиного цілого. Форми двору й типи зв'язку тут були різноманітні: однорядний, дворядний, трьохрядний, П-подібний. Інколи в одному дворі декілька помешкань з'єднувалися між собою критими переходами. Перед входом у дім будували “*крильцо*“ – ганок зі східцями, який огороджувався бильцями, а в багатих людей його робили з колонами й стрімчастою покрівлею. Будинки стояли перпендикулярно до вулиці.

У південних російських районах селянські садиби були низькими без “підклета“, з дерев'яною, частіше глинобитною підлогою, з чотирисхилим солом'яним дахом. Зовні будинки обмазували глиною й білили. Поряд зі зрубними було представлено цегляне, саманне, турлучне житло, яке розташовувалося паралельно до вулиці. Двори були відкритими, часто з незв'язаними між собою надвірними помешканнями й огорожувалися плетеним забором. Хати мали ставні, які захищали вікна від сильних степових вітрів. Житло було дво- і трикамерним.

Садиба російського селянина Сибіру й Алтаю нагадувала фортецю: висока двоповерхова, дво-, трикамерна (спостерігалися й п'ятистінки, хрестовики, подвійні “ізби“) зрубна хата, “*амбар*“ – комора, масивні ворота. Огорожа закривала глухий двір, за периметром якого будувалися приміщення для худоби, погріб, сінник, помешкання для сушки зерна та інше.

Селянський двір білорусів складався з хатини, комори (кліті), навісу для дров (“*наветки*“), хліву для худоби, будівлі для сіна. Виділяють три види планування садиб: *вінковий* (двір “*кругальом*“) – комплекс житлових і господарських споруд утворює квадрат або прямокутник, проміжки між будівлями загороджувалися дерев'яним забором (переважав у північно-східній частині Білорусі); *погонний* – житлові й господарські будівлі забудовувалися однорядним чи дворядним зв'язком, часто під спільним дахом, двір відділявся від вулиці легкими решітчастими воротами (представлений на південному заході й заході країни); *П-подібний*, *Г-подібний*, двір із роз'єднаними будівлями (побутує в центральній Білорусі (Мінська, Брестська і Гродненська області).

Традиційним житлом у слов'ян була дерев'яна (із сосни, рідше – з ялини, вільхи, осики; ці дерева добре утримували внутрішнє тепло, довго не гнили) *зрубна* “*ізва*“ (хата) з круглих, очищених від кори стовпів і значно рідше – з брусків (у

західному Поліссі). Найпоширенішим способом поєднання стовпів було кріплення в чашку або простий кут, цвяхи за цих обставин не використовувалися. Між колодами, по вікнах і дверям для теплої кляли мох. Хату зазвичай трохи піднімали над землею. Для цього під кути зрубу закопували дерев'яні колодки або невелике каміння. Для утеплення хати робили призьбу. Стіни оббивалися червоним тесом (тонкі дощечки хвойних порід), а в багатих домах могли поверх тесу покрити стіни ще й червоною шкірою чи рогожею. Вікна в будинку були невеликими. До XIX ст. замість скла використовували дошки, шкіри, куски слюди, шлунок тварин, пузир із риби, пізніше кольорове скло. Двері були дерев'яними, на залізних крюках або на мідних петлях. Вони були такими малими й вузькими, що в отвір було тяжко увійти. До середини XIX ст. по всій Білорусі переважала земляна або глинобитна підлога, яка пізніше була замінена дерев'яною. У хаті обов'язково робилася дощата плоска стеля, яка настигалася на одну чи дві продільні балки. Дахи в слов'янських будинках були двохилимі й чотирихилимі, покриті соломною, очеретом, драпкою, дошками, у багатих людей – черепицею.

Хати будували наймані теслярі. Перед початком роботи господар молився на схід сонця, приносив у жертву курку чи вівцю, саджав дерево, наприклад, березу чи горобину за їхню хрестоподібну форму листя. Під колоди кляли гроші (для багатства), овечу шерсть (для сімейного тепла), зерно (для ситості), ладан (символ святості дому, оберіг від злих сил).

Переїзд у новий дім здійснювали вночі, на повний місяць. Водночас, господарі несли із собою півня, кішку, ікону і хліб-сіль; нерідко – горщик каші, вуглини зі старої печі, сміття з попереднього дому та інше. Сміття в уявленнях слов'ян – атрибут дому, зосередження душ предків. Його переносили під час переселення, сподіваючись, що разом із ним у новий дім перейде дух – охоронець дому, удача, багатство й добробут.

Для російського та білоруського традиційного житла був характерним єдиний принцип внутрішньої її організації й функціонального розподілення. Визначальним було положення печі, яка розташовувалася біля входу, справа або зліва від дверей, і передом повернута до бокової стіни з вікнами. Піч використовувалася для опалення приміщення, готування їжі людям та тваринам, для вентиляції приміщення. На печі спали, зберігали речі, сушили зерно, цибулю, часник. Взимку під опічком тримали птицю й молодих тварин. Інколи в печах парилися. Дим із печі виходив через “челюсті” – отвір, у який закладали паливо, або через димохід. Піч мала форму куба: довжина 1,8-2 м, ширина – 1,6–1,8 м, висота – 1,7 м. “Челюсті” печі були прямокутної форми або з напівкруглою верхньою частиною, закривалися металевою заслінкою. З піччю пов'язано багато повір'їв, обрядів, магічних дійств. За народними віруваннями під піччю живе домовик – захисник домашнього вогнища, добрий, вірний та чесний.

Пічний кут вважався брудним місцем, виключно жіночим простором у хаті (тут жінки готували їжу, відпочивали після роботи), тому селяни намагалися відокремити його від інших приміщень будинку фіранкою із ситцю, високою шафою чи дерев'яною перегородкою. Чоловіки без необхідності не могли зайти на жіночу половину. Простір пічного кутка, пов'язаний із вогнищем, відіграв важливу роль у сімейній обрядовості. Під час сватання майбутня наречена повинна була перебувати біля нього, маючи можливість чути всю розмову.

Кут по діагоналі від печі (“*покуть*”) вважався почесним, “червоним” (тобто гарним, світлим), святим місцем (тут була божниця з іконами та лампадкою), чистою половиною хати. Його прикрашали великими рушниками, листівками, картинами, гарними малюнками. Тут стояв стіл, за яким сім'я харчувалася. Біля вікон, коло столу ставили ткацький верстат, повздож стін розташовувалися нерухомі лавки (“*ослони*”) з перекидною спинкою, над якими висіли врізані в стіни полиці, на яких кляли найкращий посуд, зберігали цінні папери, документи та інші

предмети. Збоку стояли скрині для одягу й білизни, по центру приміщення – дитяча колиска. Усі значні події, свята в сімейному житті відбувалися саме в “червоному” кутку. Тут за столом проходили й буденні трапези, і святкові застілля, здійснювалися календарні та весільні обряди, моління співмешканців.

Порівняно невелика площа хати, приблизно 20–25 м², була організована в такий спосіб, щоби зручно могла розміститися велика сім’я в 7–8 осіб. Це досягалося тим, що кожен член родини знав своє місце в хаті. Біля вхідних дверей чоловіки розташовувалися зі своєю роботою. Жінки та діти знаходилися вдень біля печі. Місця для нічного сну також були розподілені. Літні люди спали на підлозі біля дверей або на печі. Діти спали на “*полатях*” – дощатому настилу під стелею між піччю і протилежною стіною або на “*полу*” – нижчий настил за піччю. Дорослі в теплу пору ночували в сінях, а взимку – на лавці під “*полатями*” або на “*золбце*” – дощатий настил біля печі.

Кожен член сім’ї знав своє місце й за столом. Хазяїн під час трапези сидів під образами. Його старший син перебував із правої сторони від батька, інший син – з лівої, третій – разом зі старшим братом. Жінки їли, сидячи на приставних лавках. Порушувати встановлені правила в хаті не можна було без крайньої потреби. Того, хто не виконував правила, могли покарати.

Інтер’єр будинку оформлявся різними мереживами, домотканими скатертинами, рушниками й покривалами, килимами та ковдрами. З останньої третини ХІХ ст. у багатьох хатах відбулися істотні зміни: виникла дерев’яна перегородка, що відокремлювала піч від іншої частини хати, з’явилися також невеликі спальні кімнати, увійти в які можна було лише із сіней. У побут почали входити меблі: шафи, буфети, крісла, ліжка, стільці, а також дзеркала, годинники, фотографії в рамках, дрібна скульптура. Це все демонструвало певний статус, самодостатність господаря. Декоративно-архітектурні орнаменти прикрашали житло із зовнішньої сторони (особливо скрині, веранди, ставні).

3. Традиційний національний одяг та кухня росіян і білорусів. Виділяють різні типи російського народного костюма. Так, у жіночому одязі, не виключаючи великої кількості її різновидів, вчені виокремлюють чотири чітко виражених комплекси, які відрізнялися один від одного елементами крою та декором:

➤ Комплекс одягу з *поньовою* (спідниця, яку шили з трьох і більше шматин домотканої, шерстяної, частіше в клітинку тканини, переважно темно-синього, сірого, чорного або темно-червоного кольорів; надягали поверх верхньої сорочки, обертали навколо стегон, засмикуючи на талії з допомогою вовняного паска) містив сорочку, найчастіше з косими *поликами* (плечовими вставками, що розширювали її верхню частину й комір, вони пришивалися або по основі, або по качку); *поньову*, пояс, *фартух* (захищав одяг від забруднення й закривав неприкрашені частини костюма), нагрудник, головний убір типу сороки, прикраси з пташиного пір’я й бісеру, взуття плетене з лика або шкіряне. Цей костюм охоплював південні губернії Європейської Росії: Воронежську, Калузьку, Курську, Рязанську, Тамбовську, Тульську, Орловську, частково Смоленську. Його заведено вважати найстарішим у східних слов’ян і датують VI–VII ст.

➤ Комплекс одягу із *сарафаном* (верхній наряд, різновиди: глухий зі скошеними з боку клинами; зі швом спереду, тобто перед складався з двох полотнищ тканини, сполучених застібками на мідних, олов’яних або срібних гудзиках, із розширеними клинами, що надавали силуету форми трапеції; круглий або прямий на лямках; з ліфом. Сарафани шили із ситцю, шовку, атласу, сукна. Переважали блакитний, зелений, темно-синій і темно-вишневий тони. Спереду й по пелені сарафани прикрашалися кумачевими вставками, мереживом, стрічками, тасьмою, лелітками, позументом) складався із сорочки з прямими поליками або без поликів, сарафану, поверх якого надягали “*душегрею*” або “*каратайку*” – короткий

нагрудний одяг на лямках, у холодну пору року – “*шугай*” у талію з рукавами й коміром, головного убору на жорсткій основі типу кокошника, переважно шкіряного взуття. Він переважав на півночі Європейської Росії (Архангельська, Вологодська, Новгородська губернії, північні райони Костромської, Нижньогородської, Тверської, Ярославської губерній), на Поволжі, на Уралі, у Сибіру, на Алтаї. Цей комплекс сформувався близько XV–XVII ст. і поширився серед дворян, бояр, посадських людей та селян.

➤ Комплекс одягу зі *спідницею-андарак* охоплював сорочку з прямими поликами й відкладним коміром, повстяну смугасту, рідше клітчасту спідницю, корсетку, широкий пояс, головний убір типу кокошника. Такий костюм носили жінки в селах “однодворців” – нащадків служивих людей, присланих у XV–XVII ст. для захисту південних кордонів Російської держави. Це – Рязанська, Орловська, Курська, Тамбовська губернії.

➤ Комплекс одягу з *кубельком* (свого роду незшита спереду сукня) був характерним для наряду донських козачок і частково для козачок Північного Кавказу. Він складався із сукні, зшитої в талію, яка одягалася поверх сорочки із широкими рукавами. Сукню носили з довгими штанами і в’язаним ковпаком чи шапкою. Такий костюм був представлений у XVII – першій половині XIX ст.

На початок XX ст. найбільш поширеними були перші два типи. Популярним став також комплекс спідниці з кофтою.

Різноманітним був поясний одяг білорусок. Панівною в XIX ст. була зшита спідниця, полотняна (“*спадниця*”) або суконна (андарак). У північно-східних районах країни був широко представлений “*саян*”, близький до білоруського андарака й за кроєм, і за кольором, але носили його разом із пришитим ліфом (схожий до російського сарафана). У західному Поліссі побутовали шерстяні спідниці, прикрашені багатим узором (“*бурка*”). На кордоні з українцями в XIX ст. зрідка траплялася архаїчна форма незшитого одягу відома під назвами *поньова*, *плахта*, *полка*, *запaska*. У жіночий ансамбль святкового одягу входив також корсет (“*кабат*”, “*кітлік*”). Він мав вигляд короткої безрукавки, яка щільно охоплювала стан і робила фігуру статурною й жіночою. Корсет шили з оксамиту, парчі, шовку чорного, блакитного, малинового кольору, кроїли з глибоким вирізом пазухи. Прикрашався різноманітними вишивками, тасьмою, гудзиками, стрічками.

Основою жіночого й дівочого костюма в росіян була довга сорочка (у білорусів називалася “*кашуля*”), переважно білого кольору, зшита з прямих полотниць лляної або конопляної домотканої тканини. Верхню її частину “*рукава*” (північ Росії) або “*стан*” (південь Росії) – робили з тонкої й нарядної тканини. Нижню частину (у росіян – “*подстава*”, у білорусів – “*подтачка*”) виготовляли зазвичай із домашнього грубого полотна. Сорочки були з поликами (прямими або косими), з “*воротушкою*” (круглою вставкою біля коміра й на кокетці). Форма рукавів, що впливала на силует костюма, могла бути різною. Вони робилися прямими або такими, що звужувалися до кисті, пишними біля плечей або біля зап’ястя, вільними або в збірку, з ластовицями або без них, зібраними під вузьку обшивку або на широкий, прикрашений мереживом, манжет.

У кожній губернії були свої улюблені способи прикрашання сорочок, місця розташування й способи втілення узорів, певна колірна гамма. Якщо в стародавніх сорочках переважало візерункове ткацтво й вишивка льняними, шовковими, шерстяними, пізніше – бавовняними нитками, то з другої половини XIX ст. все ширше використовувалися різноманітні тканинні нашивання, аплікація, тасьма, стрічки, мереживо. Основними місцями розташування узору були комір, плечі, рукави й поділ. У деяких випадках узори поміщалися уздовж сполучних швів рукавів, робилися вставки з набивних матеріалів по ліктю.

Елементом нарядного російського жіночого й дівочого костюма був плечовий (нагрудний) одяг, який носили у весняно-осінній період поверх сорочки,

поньови й фартуха. Вони розрізнялися за матеріалом, вирізом коміра, наявністю або відсутністю рукавів, клинів, довжині, кількості й кольору прикрас та в різних губерніях мали неоднакові назви: “*шушун*“, “*касталан*“, “*сукман*“, “*на вершник*“, “*бастрог*“. Залежно від пори року їх шили з полотна, тонкого сукна або шерсті, іноді багато орнаментували. Передню частину нагрудників прикрашали мереживними прошивками, аплікацією, кольоровою тканиною червоного, жовтого, синього кольору.

Народний російський та білоруський жіночий костюм був багато оздоблений та декорований: візерункове ткацтво, вишивки з багатьох швів, шиття різними матеріалами, аплікація, інтенсивність забарвлення (іноді в одному костюмі – усі кольори спектру). Найпоширенішими кольорами були білий та червоний, а в одязі мешканок північних районів Росії й волжанок велике значення надавалося блиску та мерехтінню золотих і срібних ниток, переливам перламутру й перлів. Разом із чіткими геометричними та рослинними мотивами, характерними для південноросійського одягу: пальмети, волюти, розетки, квіти, численні ромбічні та хрестоподібні фігури, криві та плавні лінії, кола, у північному костюмі набули поширення зооморфні й антропоморфні сюжети й серед них – пави, коні, барси, зображення дерева життя з фігурами та ін.

Важливим елементом жіночого костюма був головний убір. Найпоширенішими були дівочі убори у формі *віночка* або *обруча*. У південних районах Росії за матеріал широко використовували тканину, тасьму, стрічки, бісер, гудзики, лелітки, пір'я. Колірна гамма цих уборів яскрава та насичена. Пов'язки, стрічки з парчі, смуг кумачу з багатим шиттям золотою ниткою, типові для північних губерній, робилися широкими, на щільній основі. Іноді вони декорувалися бісером, перлами, перламутром, монетами, спускаючись на лоб.

Жіночі головні убори були різноманітніші (всі вони повністю закривали волосся) й підкреслювали не тільки зміну сімейного стану, але також і її соціальний та майновий стан. Основу всіх різновидів південноросійських жіночих головних уборів типу *сороки* складала зшита з полотна, ущільнена прядивом або берестом тверда налобна частина, що одягалася безпосередньо на волосся. Залежно від форми – плоскої або, яка імітувала роги, що відходили назад, вона іменувалася “*кичкою*“ або “*рогатою кичкою*“. Такий складний головний убір міг включати до дванадцяти частин, а його вага досягала п'яти кілограмів. Спостерігалось багато варіантів сорок: рогаті, копитоподібні, лопатоподібні, горщикоподібні. Відрізнялися вони також способами декору, колірною гамою. Найяскравіше прикрашалися головні убори молодих жінок до народження першої дитини. Поступово узор ставав усе більш сухим і стриманим. Літні люди носили сороки з білою або розрідженою чорною вишивкою.

Жіночі головні убори північних губерній Росії мали загальну назву “*кокошник*“ – для нього характерним було наявність гребня, що нагадувало півня. Матеріалами орнаментатії кокошника виступали білий бісер, фольга, скло, перламутр, перли. Серед мотивів переважали рослинні: гілки, квіти, дерева, а також зображення птахів. Кокошники коштували дуже дорого, тому ретельно зберігалися в сім'ї та передавалися з покоління в покоління.

Іншим різновидом північних головних уборів у росіян була “*шамшура*“ – тип шапочки з круглим твердим дном і зав'язками позаду. Способи орнаментатії її найбільш святкових примірників часто схожі з прикрасами кокошників. Шамшуру носили з хустками, кінці яких сколювали під підборіддям.

У XIX ст. найпоширенішим у білорусок головними уборами були “*наметкі*“ – дівчата носили її навколо голови, залишаючи непокритою маківку, а жінки безліччю способів повивали наметкі навколо голови на спеціальному каркасі, кінці звисали за спиною, а жіноча постать отримувала певну статність і величність. Заміжня білоруска носила також обруч (“*тканка*“), на який накручувалося

незаплетене волосся, очіпок або каптур. Дівчата носили вінки, прикрашені живими й штучними квітами, зеленню, намистами, стрічками, пір'ям. Пізніше ці головні убори були витіснені хустками.

Обов'язковою частиною будь-якого селянського костюма, як жіночого, так і чоловічого, був пояс. Ним підперізували сорочки, сарафани, верхній одяг. Залежно від призначення пояс підв'язувався під грудьми або під животом. Якщо сарафан був зшитий із дорогих тканин, наприклад, штофа, парчі, оксамиту, пояс іноді зав'язувався на сорочці під ним. Дівчата носили на поясі багато орнаментовані вишивкою, аплікацією кишені – *“лакоминки”*. Жінки – невеликі кишеньки-гаманці для грошей і дрібних предметів. Чоловіки підвішували на пояс гребні, кисети, пристосування для добування вогню. Пояси були плетеними, тканими. Довжина й ширина поясів була різною й залежала від їхнього призначення та регіону носіння. З найдавніших часів він вважався оберегом господаря.

Одяг чоловіків-росіян та білорусів, у порівнянні з жіночим, був менш різноманітним, простіший у своєму колірному та декоративному рішеннях. Основними його елементами були сорочка, штани та пояс.

Російська сорочка (*“косоворотка”*) була широка, коротка, до колін із прямим, частіше косим розрізом коміра, справа або зліва, яку носили поверх штанів. Застібали комір на гудзик. На спину і груди підшивався з внутрішньої сторони трикутний шматок тканини *“подоплека”*. У білорусів, крім полотняної сорочки з прямим розрізом на грудях (*“кашулі”*), з ХІХ ст. поширилася сорочка з прямими поликами, пришитими біля коміра і прямим розрізом на грудях (*“вустайка”*). Поликова сорочка шилась зі стоячим або відкидним коміром, тунікоподібна – без коміра. Сорочки слов'яни носили завжди поверх штанів, підперізували її домотканим або шкіряним поясом, що часто закінчувався кистями. Рукави сорочок були довгі й широкі й у зап'ястя схоплювалися тасьмою. Манишка, манжети, комір і низ сорочки, особливо святкової, часто прикрашався тканим або вишитим орнаментом переважно червоного кольору.

У росіян чоловічі не широкі штани (*“порти”*), у білорусів (*“нагавіци”*) шили зі смугастої чи білої тканини, у холодний час – з домотканого сукна. Штани робилися приблизно до щиколотки завдовжки й на гомілці заправлялися в онучі. Як правило, вони не прикрашалися. Під штани чоловіки одягали *кальсони* (підштаники).

Чоловічими головними уборами росіян були валяні з білої, сірої або коричневої шерсті капелюхи двох видів – з тулією й невеликими полями та ковпаками-валянками без полів (*“грешневик”*). Весільні капелюхи рясно прикрашалися. Зимові хутряні шапки були представлені у вигляді вушанки. Городяни носили шкіряний або з матерії картуз. Білоруси носили повстяні без полів або з полями різної висоти, які тісно прилягали до основи, головні убори (*“магерки”*); повстяні широкополі *капелюхи*; хутряні *“аблавухі”*; овчинні *“кучомки”*; літні солом'яні *брилі*.

Форми верхнього народного одягу в слов'ян були нечисленними й зазвичай одноманітні як для чоловіків, так і для жінок. Шили його з полотна, саржі, домашнього сукна або хутра, залежно від сезону. У весняно-осінній період найбільш поширеними були *свитки* (носили в дощ, холод, піднімаючи комір), *каптани*, *“азями”*, *“армяки”*, *“сіряки”*, *“сермяги”*, *“зіпуни”*, різні за кроєм (з цілісною або відрізною спинкою, інколи з бічними клинами), але всі з глибоким запахом або застібкою на ліву сторону. У білорусів фігурували й інші типи суконного одягу – довгий плащ із рукавами й башликом (*“бурка”*); довгий двобортний плащ (*“бурнос”*); у північно-східних районах носили полотняний, довгий, з прямою спиною й часто з великим відкидним коміром верхній одяг (*“касталан”*); шляхта й міщани одягали *жупан*; з другої половини ХІХ ст. одягали куртку, піджак та інше. Верхній одяг був білого, сірого, коричневого чи чорного

кольорів. У деяких випадках каптани прикрашалися (край правої половини, кут її в подолу, клапани кишень). Малюнок складався з кольорової тасьми, смуг кумачу й оксамиту, тканинної аплікації, гудзиків, вишивки кольоровими нитками. Верхній одяг козаків формувався під сильним впливом одягу сусідніх народів (черкески, бурка, бешмет, шапки “кубанки” та ін.). Взимку як верхній одяг використовували шуби, овчині кожухи (“*тулуни*”) чорного або буро-коричневого кольору. Носилися вони, як правило, хутром всередину. Прикраси шуб аналогічні прикрасам каптанів, іноді вони оброблялися хутром іншого кольору.

Взуття було майже однаковим для чоловіків та жінок і розрізнялося тільки розміром і прикрасами. Найпоширенішим її видом були *личаки* косоного плетіння з лика або берести. Траплялися личаки з круглою головкою, високим задником і товстими бортами, а також із трапецієвидною головкою. Для тепла й міцності підошви взуття перепліталися конопляним мотузком. Білоруси одягали очеретяні чи ликові постолі прямого плетіння (“*шчарбакі*”) та косоного плетіння (“*пахлапні*”). Личаки одягали поверх *онуч* – прямокутних смуг тканини, що оберталися навколо ноги. Влітку носили полотняні, а взимку суконні онучі зазвичай білого кольору. Онучі закріплювалися на носі білими або чорними мотузками – “*волоками*”, що доходили завдовжки до чотирьох метрів. Разом із постоломи в росіян було ще декілька різновидів плетеного взуття – “*ступні*”, “*ходаки*”, “*чуні*”. Плетене взуття мало дуже малий термін служби. Взимку воно проношувалося за десять днів, після відлиги – за чотири, влітку, у жнивну пору – за три. Тому більшість люду ходила босоніж.

Найбільш примітивним шкіряним взуттям у росіян були “*пориші*” – зшиті з одного або двох шматків шкіри й закріплені на носі протягнутими в прорізі ремінцями або мотузками. У зимовий час носили валяне взуття: “*валянки*”, “*катанки*”. Їх підшивали шкірою, щоби не промокали. У Сибіру й російській Півночі було хутряне взуття – “*німи*”. Святковим взуттям слугували *чоботи*, “*бахали*” – чоловічі шкіряні чоботи з довгими халявами, які одягали на риболовлю та полювання. У південних районах Росії жінки носили “*коти*” – тверді шкіряні туфлі з округленими носками або у вигляді трапеції, на досить високому каблучці, їх одягали з панчохами. Дівчата на виданні, як правило, надягали одночасно декілька пар панчіх, оскільки повнота, огрядність були в народі основним мірилом селянської краси.

У народному костюмі слов’ян чітко дотримувалися поділу одягу на повсякденний, робочий, святковий та обрядовий. Святковий одяг завжди був новіший, його виготовляли з дорогої тканини й рясніше прикрашали. Були й обрядові костюми: засватаної дівчини, весільний, поховальний (у такому одязі обов’язково стежки швів були спрямовані від себе, нитка при шитті не закріплювалася, вузли не зав’язувалися; він зберігав багато архаїчних рис (тунікоподібний покрій сорочки, відсутність прикрас). Обрядовий костюм довше зберігав давні форми, святковий частіше піддавався впливам моди, особливо міської. Буденний одяг для робіт по господарству та в полі робився з цупких тканин і орнаментувався скромніше.

Одяг слов’ян завжди підкреслював сімейні та вікові відмінності. Так, діти п’яти – семи років зазвичай одягалися однаково. Хлопчики та дівчатка ходили в сорочках, зшитих із батьківських старих речей чи доношували одяг старших братів та сестер. Сорочку доповнював пояс. Тільки в підлітковому віці (14–15 років) у дитини з’являвся одяг, що вказував на стать. У хлопців сорочка доповнювалася штанами. Дівчата мали право носити дешеві прикраси: сережки, намиста, нанизані із сухих ягід, кісточок, різноманітні стрічки. У будні основним одягом дівчат-підлітків була сорочка. На свята вона доповнювалася сарафаном чи спідницею. Верхнього одягу діти та підлітки не мали – за необхідністю одягали речі дорослих.

Костюм дівчат і хлопців шлюбного віку був складніший дитячого. Складала його більша кількість речей, зшитих обов'язково з нової, а для свят – з дорогої фабричної тканини. Дівочий костюм від одягу жінки відрізнявся головним убором. Дівчата носили головний убір, відкриваючи волосся згори, що дозволяло бачити косу. Дівоча коса сприймалася селянами як символ краси, невинності, шлюбних можливостей. Її заплітали в три, чотири й більше пасма, прикрашали стрічками, квітами. Мили волосся в лазні лугом – водою, прокип'яченою з деревною золою, відварами з цибулевого лушпиння, ромашки, кропиви, мазали часниковим і цибульним соком, сметаною, кислим молоком.

Костюм молоді доповнювався різними аксесуарами: дівчата одягали сережки, намиста, каблучки, браслети, гайтани (до 10 см шириною), наспинні й поясні підвіски; хлопці – ланцюжки, кулони, каблучки, нашійні хустки. Костюм міг доповнюватися такими новомодними предметами, як печатки, парасольки, дзеркала – у дівчат; годинники, трості – у хлопців. У якості косметики використовували буряк, сажу, борошно.

Одяг чоловіків і жінок був менш прикрашений, ніж одяг неодружених. Також вони відрізнялися кольором і кроєм, окремими деталями, матеріалом, насиченістю орнаменту. Одяг літніх людей наближався за своїм кроєм до дитячого (тобто, статеві відмінності зникали). Він носився без прикрас і шився із тканин білого чи темного кольору. Літні жінки одягали поверх сорочки замість сарафана чи поньови широкий балахон, нагрудник, фартух, які були пошиті зазвичай зі старих, ношених речей. Літні чоловіки ходили в непідперезаній сорочці, в одних кальсонах без штанів. Не було в літніх людей і святкових костюмів.

Вдови, вдівці, солдатки, як і літні люди, носили траурний білий та чорний одяг без прикрас. Старі діви не мали права одягати костюм одружених жінок. Вони плели косу як дівчата, покривали голову хусткою. Їм заборонялося одягати кокошник, сороку, носити поньову. Ходити вони могли лише в білій сорочці, темному сарафані, нагруднику.

Для російської та білоруської національних кухонь здавна було характерним використання широкого кола харчових продуктів і різні способи приготування їжі. Це обумовлювалося особливостями господарської діяльності слов'ян і наявністю в них печі, у якій можна було варити, пекти, тушити, парити, сушити їжу. Страви, приготовані в печі, відрізнялися відмінним смаком. Цьому сприяли форма посуду (глиняні горщики, чавунці, які мали вузьку горловину, маленьке денце й великі опуклі боки. Вузька горловина зменшувала випаровування й контакт із повітрям, сприяючи тим самим кращому збереженню вітамінів, живильних і ароматичних речовин), температурний режим (їжа готувалася майже без кипіння завдяки тому, що температура в печі поступово знижувалася, адже піч спочатку протоплювали, а потім готували в ній) та рівномірний нагрів з усіх боків.

На російську кухню істотний вплив мали страви фіно-угорських, тюркських народів, мешканців Сибіру та ін. Білоруська кухня так само зазнала впливу з боку українців, поляків, литовців, латишів та євреїв. Усе це заважало закріпленню специфічних рис білоруської кухні, гальмувало розробку національних кулінарних способів та окремих блюд, властивих тільки білорусам. Побутували й станові уподобання, що також сильно перешкоджали складанню єдиної національної кухні.

Основу харчування слов'ян складали хлібні, борошняні й круп'яні страви. Переважав кислий, житній чорний хліб, у південних районах Росії та в Сибіру більше вживали пшеничний хліб. Росіяни робили борошняні киселі – житні, вівсяні, пшеничні, горохові; випікали пироги з різною начинкою з риби, м'яса, домашньої птиці та дичини, грибів, сиру, овочів, ягід, фруктів. Готували також млинці, оладки, хлібці (смажені на олії), бублики (із заварного тіста), калачі та іншу випічку. Млинці інколи заміняли хліб. Їх пекли з різного борошна: на півночі – з ячмінного, у центрі – з вівсяного й гречаного, на півдні – з просяного. Значне

місце в раціоні росіян займали круп'яні каші: гречана, пшенична, пшоняна, вівсяна, рідше – ячмінна, житня. Залежно від співвідношення зерна й води були каші круті, розмазні. Готувалися вони з добавками тих продуктів, які використовувалися в начинку для пиріжків.

Білоруси часто пекли “палови” – хліб із житнього борошна, в яку до половини додавали ячмінне, гречане або пшеничне чи горохове борошно. Під час неврожаїв також використовували картопляний хліб (“бульбяки”), який складався з житнього борошна та вареної чи тертої сирі картоплі. З кусків хліба, різних хлібних залишків, сухарів готували “тюрю”, яка в пісні дні складала основу їжі бідняків. Для цього ці куски хліба кришили в підсолену воду, квас, березовий сік, сироватку, молоко, а часто й у відвар від картоплі. Під час голоду хліб пекли з жолудів, кори, лободи, щавлю. Білоруси також на свята пекли пироги з грибами, капустою, яблуками, ягодами з кислого пшеничного або житнього тіста, коржики, посипані сіллю, тмином, маком, товченим конопляним насінням (“ляпуни”, “скавародніки”), різних форм печиво й пряники. На весілля готували коровай, який прикрашали випеченими з тіста шишками, фігурками тварин, а також квітами або гілочками дерев. Полюбляли білоруси й млинці, які пекли з будь-якого виду борошна, а також із картоплі. Їх їли з олією, салом, зі сметаною, інколи з медом. Млинці здавна були обов'язковою стравою під час поминальних обрядів.

Звичка поєднувати борошняну їжу з м'ясними, рибними й рослинними продуктами в єдиному кулінарному виробі була причиною того, що у російську кухню у XVI – на початку XVII ст. органічно увійшли такі “східні” страви, як локшина (молочна, м'ясна, грибна) і пельмені, які були запозичені відповідно в татар та перм'яків. В українців росіяни перейняли вживати вареники та галушки.

Рідкі гарячі блюда, які тоді називалися “вариво” або “хлебово” з'явилися на Русі ще здавна: спочатку юшки (рибні, грибні), щі, затирухи, пізніше борщі, солянки, розсоляники, “окрошки”. У XIX ст. ці рідкі страви одержали загальну назву – супи.

У білорусів поширеними були рідкі блюда з провареного борошна: “толокно”, вівсяний кисіль (“жур”), каша із житнього чи пшеничного борошна й солоду, інколи заправленої ягодами та цукром (кулага); з ячмінного, гречаного, інколи пшеничного борошна готували рідку страву з пропущеним через сито або розтертим руками тістом (“зацірка”); зі збовтаного у воді житнього, ячмінного, пшеничного борошна варили рідку юшку (“калатуха”), більш густий куліш; на квасу або розсолі готували юшки, заправлені житнім, рідше – пшеничним борошном, цибулею, грибами або рибою, інколи салом, м'ясом (поливка). Пісне тісто використовували для приготування таких страв, як кльоцки, галушки, вареники.

З овочів росіяни, зазвичай, багато вживали капусту у свіжому, а більшу частину року – у квашеному вигляді. З неї варили щі. Було багато рецептів готування капустяної юшки: кислі, свіжі, пісні, скоромні, з крупою й без неї, весною в щі додавали щавель, кропиву. Буряк і морква в супах використовувалися рідко, переважно на півдні країни. З XIX ст. ріпу витіснила картопля. Останню варили, смажили, товкли, пекли, готували кисіль, використовували в супах та інше.

Білоруси також широко вживали овочеві ества: щі, під час варіння яких використовували не тільки капусту, а й додавали коренеплоди, редьку, моркву й заправляли її приправою з борошна, що давала блюду більшу густину; супи з брукви (“грижанка”), гарбуза (“гарбузяка”), моркви, різні холодники (з листя молодого буряка та щавлю). Особливе місце в білоруській кухні мала картопля. Її вживали у відвареному, смаженому, тушкованому, запеченому вигляді. З неї готували суп (“булен”), заправлений смаженим салом і цибулею, пюре. З тертої картоплі пекли деруни (“драники”), бабку, робили кльоцки, галушки. Також засолювали огірки, робили й малосольні огірочки. Багато вживали фруктів та

диких ягід – груш, яблук-дичок, калину, горобину, серед трав – лободу, кропиву. Лісові ягоди, груші, яблука не поєднували між собою. Страви з них – киселі, квас, пюре, запіканки – готували тільки з одного виду ягід або фруктів.

Уже в ранньому середньовіччі склався чіткий поділ слов'янського столу на *пісний* (рослинно-рибно-грибний) і *скоромний* (молочно-яєчно-м'ясний). Заборонялося змішувати й комбінувати скоромні та пісні продукти. Звідси багатство в слов'янській кухні грибних та рибних страв, різноманітне використання рослинної сировини – зерна, овочів, трав і лісових ягід (збирали журавлину, брусницю, морошку, полуницю, малину, чорницю). Раніше кожний вид овочів, грибів або риби готувалися окремо, самотійно. Капусту, ріпу, редьку, горох, огірки якщо не їли сирими, то солили, парили, варили або пекли, причому окремо один від одного. Тому салати не були властиві слов'янам аж до XIX ст. Гриби – грузді, рижики, опеньки, шампінйони та інші – солили, варили, тушкували, маринували, смажили окремо один від одного. Господині використовували в страви не стільки самі гриби, скільки грибний порошок, який засипали в юшку, у тушковану овочеву чи м'ясну страву. Рибу також вживали тільки у відвареному, в'яленому, солоному, запеченому й лише з XIX ст. у смаженому вигляді. Кожне рибне блюдо готувалося особливим для тієї чи іншої риби способом. Білоруси запікали рибу цілою з лускою (єврейська традиція), сушили особливим чином – після легкого обсмажування робили з неї квас, використовували у вигляді фаршів, додаючи в галушки.

Смакова різноманітність однорідних блюд досягалася, з одного боку, різницею в тепловій обробці, з іншого – застосуванням різних олій, переважно рослинних (конопляного, льняного, горіхового, макового, оливкового, пізніше – соняшникового), а також вживанням пряностей (цибуля, часник (у великих кількостях), петрушка, аніс, коріандр, лавровий лист, чорний перець, гвоздика, імбир, кориця, шафран, кардамон).

Через пісні дні м'яса й молока росіяни вживали порівняно мало. М'ясо (переважно телятину, птицю, рідше – свинину, баранину) варили в супах або кашах, солили, коптили, в'ялили, з XVI ст. – смажили. Конину, а в деяких районах і зайчатину не вживали. Молоко пили в сирому, топленому, кислому, мороженому (на Півночі Росії й у Сибіру). З молока робили сир, вершки, сметану, масло, сироватку, кисляк, ряжанку.

Серед м'ясних страв у білорусів переважала свинина. З неї робили супи, щі, борщі, готували печеню, холодець, ковбаси, солянку (куски м'яса, тушковані з кислотою капустою), “*кіндзюк*“ – начинений гречаною кашею й салом шлунок, “*мочанку*“ – смажені кусочки свинячого м'яса, ковбаси, тушковані в рідкому пісному тісті з цибулею, часником, перцем і борошном. Поширені були соління, сушка та копчення м'яса й сала. Останнє вживали переважно взимку вприкуску з картоплею, не досить посоленим, обов'язково зі шкіряним шаром. З домашньої птиці білоруси віддавали перевагу гусакам, також у запеченому вигляді. У якості жиру для приготування більшості страв, крім сала, білоруси використовували сметану й рослинну олію – раніше конопляну, а тепер соняшникову.

Молочні продукти білоруси вживали в основному в натуральному вигляді – свіже та кисле молоко, сметану, сир і масло. Молоко використовували також як приправу до різних страв, до складу яких входили борошно, картопля, овочі або гриби. З яєць готували яєчно на салі й запечену зі збитих із молоком яєць.

З напоїв у слов'ян традиційними були квас (хлібний, березовий, кленовий, ягідний, яблучний, грушевий; під час постів квас із хлібом був основною їжею бідняків), пиво (варили з вівса, ячменю), відвари з лісових трав, сидр, морс, узвар, кисіль, мед уставлений, який готувався за методом, близьким до приготування виноградних вин (витримка від 5 до 35 років, як коньяк); мед хмільний – з додаванням до меду, крім ягідних соків, хмелю; мед зварений – продукт, близький

за технологією до пива. У 40–70-х роках XV ст. в Росії з'являється російська (московська) “*водка*“, яка вироблялася з житнього зерна шляхом не дистиляції, як українська горілка, а “сидіння“, тобто з допомогою безтрубного повільного випаровування й конденсації в межах однієї й тієї ж посудини. На святковий стіл подавали також виноградні вина, різні настойки (“звіробійка“, “зубрівка“, “горобинівка“) та наливки (“вишнівка“, “сливовиця“, “грушівка“, “малинівка“). З XIX ст. стали масово пити чай, каву, компоти.

За формою глиняний посуд слов'ян поділявся на три основні типи: овальні горщики робили головно для варіння їжі, а також для приготування пива й квасу; циліндричну форму мала кружка для води, молока; форму усіченого конуса мала миска, у якій подавалися на стіл страви. Розрізняють такі типи дерев'яного посуду залежно від способу його виготовлення: довбальний, бондарний, склепаний з окремих дощочок, охоплених обручами (це бочки, діжки, чани, цеберки, бадді) і гнутий чи плетений із кори. З дерева робили круглі ложки, тарілки, різноманітні коритця для рубки м'яса, капусти, грибів, а також великі пласкі корита для просівання борошна, для різки локшини. Токарі виточували з дерева різні чашки, чарки, сільниці. Своєрідний був північноросійський “*скобка*“ – березовий ківш із двома ручками, одна з яких мала вид гусячої голови, а інша – гусячого хвоста. У скобкарі подавали гостям пиво. Хазяїн тримав посудину за одну ручку, а гість приймав її, взявши за іншу. Пили через край. Російські черпаки також часто мали форму водоплавних птахів – качок та гусей. У чотирикутних дерев'яних ящиках зберігали зерно й борошно, а в скринях – одяг. З гілок, коріння, соломи плели різні кошики (для зерна, для замісу тіста, для збирання грибів і ягід, сільниці).

Скляним посудом росіяни та білоруси користувалися дуже мало. Навіть замість пляшок вживали глиняний посуд. Широко застосовували металевий посуд, головно мідний, рідше чавунний. У ньому гріли та кип'ятили воду для чаю (латунні самовари). Посуд із листового заліза – відра, ковші, дійниці – з'явилися досить пізно.

Слов'яни їли зазвичай чотири, рідше тричі на день. Сніданок з'їдали рано вранці, здебільшого ще до сходу сонця (він був досить ситним, як правило, складався з перших і других страв, рідка каша готувалася обов'язково). Обід бував до полудня між 9–12 годинами (подавалося декілька блюд (зимою гарячі перші страви, влітку інколи й холодні). Третя трапеза (“полуденок“) відбувалася після полудня, між 16 і 17 годинами (пили молоко, чай із легкою закускою). Вечеряли перед сном, між 18 і 20 годинами (їли те, що залишилося після обіду). Влітку, під час польових робіт, вечеряли пізно, між 21 і 23 годинами, а взимку – відразу після настання темряви. Там, де їли лише тричі на день, випадав полуденок.

Перед харчуванням зазвичай мили руки й витирали їх рушником; потім читали перед іконами молитву й тільки після цього сідали за стіл. Тарілок не подавали, навіть для гостей, оскільки давній звичай вимагав, щоб усі їли зі спільної миски чи горщика. Стіл завжди був вкритий скатертиною, серветок не було. Замість них усім гостям клали один рушник, передаючи його навколо столу. Хазяїн сидів на почесному місці під образами. У слов'ян суп із нарізаним м'ясом чи рибою з'їдали у два заходи: спочатку сьорбали рідину без м'яса, а вдруге господар, промовивши: «Зі шматочками!», давав тим самим дозвіл брати й м'ясо. Коли сьорбали ложками, то щоразу, зачерпнувши їжу з тарілки й хлебнувши, облизували ложку з обох боків і клали її на стіл. Лише прожувавши їжу і проковтнувши її, знову брали ложку й черпали нею з тарілки. Той, хто ложку не клав, вважався ненажерливим. Вважалось також непристойним, сидячи за столом, не випускати з рук хліб. Вставши зі столу, усі присутні молилися перед іконами, гості дякували господарям. Зазвичай сімейний обід складався з двох страв: супу й каші чи ще чогось іншого; три страви бували рідко. На святковому обіді могло бути до 10–15

страв. На званих обідах спочатку вживали рідкі страви й лише потім густі; рибу подавали до м'яса, а молочні пригощання й солодощі опісля.

4. Громадський побут, сімейно-шлюбні відносини. Сімейний та суспільний побут слов'ян був тісно пов'язаний. Життя кожної сім'ї протікала на виду сільської громади, регулювалася й контролювалася нею. Сімейні відносини будувалися також на основі традиційних форм звичаєвого права.

У XIX ст. у росіян та білорусів важливу роль відігравала велика патріархальна сім'я (сімейна громада, у білорусів – “*дворишча*”), що складалася з кількох поколінь кровних родичів (батьки, одружені сини з їхніми сім'ями, інколи сім'ї братів голови сім'ї), яка налічувала до 50 осіб і які спільно володіли нерухомим та рухомим майном, хоча господарство вели окремо. Усе, що отримувала така велика сім'я, надходило в спільне користування. Винятком було лише жіноче майно: придане невісток і одержані ними від батьків пожитки – вважалося їхнім особистим (“*собіна*”).

Звичним для білорусів було прийняття у сімейну громаду чужих людей або далеких родичів – “*приймаків*” і “*зведенників*”. Була ще категорія людей “*здольник*” чи “*сім'янин*” – це людина, яка на визначених умовах вступала до патріархальної сім'ї зі своїм інвентарем, грошима чи, навіть, землею. Сім'я в такий спосіб одержувала додаткову робочу силу, а прийняті до її складу люди – право на частину господарства.

На чолі сім'ї стояв старший за віком чоловік (батько, дід) – (у росіян “*большак*”, “*старшой*”, у білорусів – “*бацька*”, “*хазяїн*”), який керував справами сім'ї, розподіляв усі чоловічі обов'язки, платив податки, укладав угоди, вів покупки, видавав заміж і одружував. Дружина його – це “*большуха*”, “*старшая*” – керувала веденням домашнього господарства і всім жіноцтвом (дочками, невістками). Вона була порівняно вільною у своїй господарчій сфері й нерідко вважалася порадицею в справах чоловіка. Участь у спільній роботі сім'ї давало їй право на власність, придбану разом із чоловіком.

Внутрішній лад такої сім'ї характеризувався, з одного боку, сильним колективним началом (спільне майно, гроші, раціональний розподіл господарських обов'язків між усіма членами), з іншого – патріархальними автократичними порядками, які ревниво охороняв “*большак*” (сам керував господарством, побутом сім'ї й особистими долями її членів, міг застосувати покарання до співмешканців, за столом він завжди сидів на почесному місці, першим починав їсти та ін.). Жінки беззаперечно підкорялися чоловікам, а діти шанували батьків. Найважче у великих сім'ях було становище здольників, зятів-приймаків, невісток, родичів-сиріт, особливо за боковими лініями, вдів, солдаток, усиновлених дітей, далеких родичів. Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. більшість сімейних громад розпалася, але традиції панування чоловіків у сім'ї збереглися.

За традицією існував чіткий віковий поділ усіх робіт. Обов'язком чоловіків була молотьба, сівба, косіння, заготівля дров, плетіння постолів. Жінки варили обід, готували молочні продукти, засівали город, пололи, збирали льон, коноплі, картоплю, жали хліб, пряли, ткали, шили одяг, доглядали за дітьми. Діти дуже рано вступали до праці у сім'ї. З 5-ти років вони гляділи молодших братів і сестер, із 7–8 – випасали худобу, в 12 – хлопчики згрібали сіно, боронували, в 15 – косили, молотили, в 16–17 – допомагали на полі й ставали справжніми землеробами. З 15–16 років дівчина могла виконувати всю жіночу роботу.

На початку XX ст. значну роль продовжували відігравати общинні традиції, які раніше сформувалися на основі спільного землекористування й колективної трудової діяльності. У селі панівною формою об'єднання було “*товариство*”, так званий “*мир*”. Громадське життя села тривало за здавна заведеним порядком і зовні майже не змінилося. Так, глави сімей збиралися на сільські збори (“*сходки*”),

на яких вирішувалися важливі справи (переділ землі, розподіл податків і повинностей, обрання старости, про прийняття у якусь сім'ю здольника або приймака, розбиралися сімейні конфлікти та інше). У деяких районах практикувалася й колективна праця: усім селом ловили рибу загоном (північні райони Росії, Сибір) або “шишкували” – збирали кедрові горіхи (Сибір). Скрізь були поширені деякі види трудової взаємодопомоги: під час будівництва дому влаштовували “*помощі*” (у білорусів – “*толока*”), на які сходилися родичі, сусіди, односельці; разом також обробляли льон, квасили капусту; декілька господарств могли об'єднуватися в одну “*супрягу*” для спільного обробітку землі й збору врожаю. У білорусів така спільна діяльність називалась “*сябринна*”. Ще на початку ХХ ст. було відоме сябринне бджільництво. Декілька осіб (родичів або сусідів) купляли в складчину вулики, розводили бджоли, а зібраний мед ділили між собою. До пережитків належав звичай пригощати родичів і сусідів м'ясом під час забою худоби, медом у ході вирізання стільників (“*бояда*”). Пізніше стали виникати різні товариства для купівлі й прокату сільськогосподарських машин, реманенту, кредитні каси, споживчі кооперативи.

Велику роль у побуті села відігравали традиційні норми звичаєвого права. Під час укладання угод, договорів, у разі суперечок, сімейних розподілах селяни завжди керувалися традиційними правилами та звичаями. Так, для угод і найму існували певні строки; договори уклалися шляхом розбиття рук; після закінчення роботи, прийнято було виставляти “могорич” та інше. Патріархальні традиції підтримувалися також православною церквою. Черговість праці й відпочинку, форми та характер проведення дозвілля визначалися датами релігійно-побутового календаря.

Значну роль у житті села слов'ян відігравали громадські види дозвілля, особливо в молоді. Найпоширенішими були вечорниці (“*посиденьки*”). На них сходилися дівчата, беручи із собою роботу, зазвичай, прядіння. Такі вечорниці відбувалися почергово в домі кожної дівчини або в спеціально “відкупленій” хаті чи в корчмі. До дівчат приходили хлопці й вечорниці закінчувалися піснями, танцями, іграми. Влітку збиралися на вулиці або за селом. У святкові дні гуляння мали ще більший масовий характер. В ігрищах молоді брали участь молоді одружені чоловіки. Старші чоловіки трималися своїм колом, пов'язані діловими інтересами. Коло спілкування дорослих, особливо жінок, обмежувалося виключно родинним або сусідським середовищем.

Колективне начало проявлялося не тільки в спілкуванні під час свят, але й у громадському характері багатьох обрядів (родинних, весільних, поховальних).

Весільний цикл у слов'ян традиційно поділяється на декілька етапів: довесільні обряди (знайомство, оглядини нареченої, дівочі ворожіння); передвесільні обряди (сватання, оглядини господарства нареченого, пропій, зговір, дівич-вечір, парубоцький вечір); весільні обряди (від'їзд молодих, весільний потяг, вінчання, весільне гуляння); післявесільні обряди (другий день, візити до родичів молодих).

Весілля грали у вільний від сільськогосподарських робіт період. Істотне значення мав і церковний календар, тому весілля не призначали на дні посту. Зручним часом, коли відбувалося більшість весіль, вважалися осінній м'ясоїд, тобто від Успіння (28 серпня) і до різдвяного (Філіппова) посту (27 листопада); зимовий м'ясоїд, який починався з Різдва (7 січня) і тривав до Масниці, це був найбільший весільний період у році. У весняно-літній період весілля починали справляти з першої неділі після Великодня й до Трійці, а також від Петрова дня (12 липня) і до Спаса (14 серпня).

У росіян весілля як система обрядів склалася приблизно до XV ст. Розмаїтість весільних елементів пов'язана з регіональними та соціальними особливостями. Кожний район Росії мав свій неповторний побутовий уклад,

специфічні риси культури. У весільному обряді росіян можна спостерігати пережитки різночасних форм шлюбу (групового, умикання, купівлі-продажу та інше), а також переплетення дійств, пов'язаних із язичницькими віруваннями та християнською релігією. Наприклад, до них можна віднести дії, що оберігали учасників весілля від ворожих сил або спрямованих на умиротворення предків. Ці дії повинні були сприяти добробуту наречених, народженню дітей, збільшенню статку в господарстві, приплоду худоби та ін. Так, під час благословення нерідко стріляли в повітря, розчищали перед молодими дорогу віником, у певні моменти голосно кричали й шуміли; бажаючи зберегти наречену від врочення, обертали її рибальською сіткою, встромляли в її одяг голки без вушок, щоби нечиста сила заплуталася в мережах або накололася на голки та інше.

Темні сили можна було ще й обдурити, тому в розмовах користувалися натяками. Під час сватання, наприклад, із цією ж метою змінювали шлях, їхали обхідними дорогами, підмінювали наречену та ін. Від пристріту та злих духів можна було вберегтися з допомогою утримання від проголошення слів (мовчання нареченого та нареченої), від їжі (піст молодих до вінця, заборона наїдатися під час спільного бенкету), уникати “нещасливих” днів і періодів, вибираючи час для шлюбу.

До магічних обрядів, які забезпечували молодим багатодітність і багатство, можна віднести обсіпання шлюбної пари зерном або хмелем, садіння молодої на шубу вивернуту нагору хутром, частування яйцями або яечнею, розкидування по підлозі соломи або сіна та інше. Ціла група обрядів була спрямована на зміцнення зв'язку молодих один з одним: змішування вина зі склянок молодих, спільна їжа й питво, виготовлення пари голубів на весільному короваї, зв'язування рук нареченого та нареченої хусткою та інше. Зараз ці ритуали й обряди поступово втратили свій первісний зміст і набули нового значення, наприклад, як гра, розвага.

Розглянемо декілька елементів весільних традицій.

Дошлюбний період був своєрідним університетом сільської молоді. За роботами й веселощами йшов постійний процес передачі трудового та духовного досвіду сільської громади. Молодь засвоювала традиційні етичні норми, переймала фольклор. У такий спосіб селянський люд готував молоде покоління до дорослого сімейного і громадського життя. За нормами звичаєвого права одруження сина й видавання заміж дочки були обов'язком батьків або людей, що їх заміняли. Вони повинні були підготувати дітей до майбутнього самотійного життя, подбати про їхній шлюб, достойно зіграти весілля. Шлюбний вік становив 18–19 років для хлопця й 16–17 років для дівчини. Іноді наречені були старші за нареченого. Під час видавання дочок заміж дотримувалася черга за старшинством. Воля батьків під час одруження враховувалась обов'язково. Шлюби чоловіків із вдовами не супроводжувалися весільними обрядами.

У ролі сватів виступали або спеціальні свахи (компанійські та винахідливі літні жінки), або родичі нареченого (батько, хрещені, дядя). Щасливими для сватання, як і для весілля, вважалися непарні числа, як 3, 5, 7, 9, а також легкі дні тижня – неділя, вівторок, четвер і субота. Сватати відправлялися після заходу сонця. Воно проходило в алегоричній формі: наприклад, “шукаємо теличку, чи не заблукала вона сюди”, або “у вас товар, у нас покупець”, або “у вас куниця, у нас мисливець” та ін. У випадку позитивної відповіді батьки молодої та сваха тричі обходили навколо столу, хрестилися на образи й після цього розходилися.

Як правило, за сватанням слідували оглядини господарства жениха, особливо в тому випадку, якщо свати приїжджали з іншого села. За позитивними результатами оглядин, у домі нареченої влаштовували пропій і зговір (свого роду заручини), де збиралися найближчі родичі нареченого й нареченої та обговорювали умови укладання шлюбу, матеріальні витрати на весілля, подарунки молодим, встановлювався час весілля та ін. Після обіду наречена роздавала подарунки

(хустки, рушники) родичам жениха. Після заручин відмовитися від шлюбу не могла жодна зі сторін.

Перед самим весіллям у дім жениха перевозили на возах чи санях посаг нареченої (постіль, посуд, килими, меблі та інше). Під час дівич-вечора (останній день перед весіллям) здійснювалися ворожіння, на яких визначалося майбутнє молодої та її подруг, готувалися подарунки жениху, його родичам. На цьому вечорі наречена прощалася з подругами й, оплакуючи своє дівочтво, “голосила“, виконувалися жалісливі пісні. Наприкінці дійства приїздив наречений із товаришами й вечір закінчувався веселою вечерею.

У росіян можна було виділити два типи весілля. На півночі Росії передвесільне дійство розглядалось як драма. З моменту сватання до від'їзду в церкву наречена гірко оплакувала своє дівоче життя в рідному домі й усіляко виражала свою неприхильність до нареченого та його рідні (“злі, чужі люди“). “Горе“ молодої досягало емоційної кульмінації під час дівич-вечора й розставанні з рідними. З моменту від'їзду з рідного дому наречена припиняла плакати. На півдні Росії, у козаків весілля було святом, веселим дійством.

Активними учасниками весілля у слов'ян були так звані весільні чини. З боку нареченого обиралися: **дружко (дружка)** – головний розпорядник весілля, людина жоната, енергійна, говірлива; був пов'язаний хрест-навхрест двома рушниками – від нареченого й від нареченої; **піддруж'є** – помічник дружки; **сват** – жонатий родич, який вів весілля разом із дружкою; сваха, хресні батьки, дядька – **дружко (“шафер“)**, який супроводжував молодого до вінця; **бояри** – друзі й родичі нареченого. З боку нареченої обиралися: **повивальна сваха** – оповивала голову нареченої в жіночий убір, супроводжувала її до вінця; хресні батьки; **постільниці** (дві жінки), які готували шлюбне ложе; **дружки** – подруги молодої. Нареченого та наречену називали “молодий князь“ та “молода княгиня“. Кожен персонаж весілля вирізнявся своїм одягом або якимсь його додатковим ритуальним елементом. Зазвичай це були рушники, стрічки, хустки, вінки, зелені гілки. Наречена під час весілля кілька разів міняла одяг і головний убір, що означало зміни у її становищі.

Ранок весільного дня починався з прощанням молодої з дівочою красою, з подругами, з рідною домівкою. Тітка нареченої (“**снарядиха**“) одягала її до вінця. Весільне плаття в росіян було біле або червоне (ці кольори символізували собою скорботу), тобто дівчина вважалася померлою для свого роду, оскільки переходила жити в дім чоловіка. На голову одягали вінок із різних квітів зі стрічками. Біла фата й біла сукня набула поширення лише в 60-і роки ХІХ ст.

Якщо наречена жила в сусідньому селі, то наречений їхав до неї на конях, а якщо село недалеко, то йшов пішки. Односельці молодої перекидали дорогу жениху, поставивши на дорозі накритий стіл. Щоби його обійти, брали декілька монет (росіяни в такому випадку перекидали шлях мотузкою чи деревиною), досить навіть було покласти на дорогу шапку чи жмут соломи, щоби весільний потяг зупинився. У цих випадках наречений сплачував викуп, за що його процесію пригощали горілкою. Обов'язковим обрядом під час прибуття молодого до будинку нареченої був викуп коси й місця поряд із молодою. Платив зазвичай дружка. Косу продавав молодший брат нареченої. Далі молодят садовили на кожусі, щоби вони жили багато. Перед від'їздом до вінця молодих благословляли іконою й хлібом батьки дівчини. Жених зі своїми товаришами й ріднею сідав в один віз, наречена – в інший. До вінця їхали з піснями, поверталися знову під пісні. Односельці нерідко зупиняли весільний потяг, загородивши дорогу й виставивши хліб-сінь. Це вважалося добрим знаменням, за це пригощали їх вином. Назустріч потягу хлопці стріляли з рушниць (вважалося, що гучні звуки відлякують нечисту силу). У храмі молодих ставили не на голу підлогу, а на рушник, під яким клали червоний пояс, а на те місце, де стоять молодята, клали два мідні п'ятаки. Після вінчання всі ці атрибути забирали із собою й зберігали. Раніше в білорусів

побутувала традиція: відразу після вінчання молоді йшли до могил своїх предків, які розташовувалися поряд із храмом.

Після вінчання молодята їхали в дім жениха. Там їх зустрічали батьки молодого, благословляли шлюбну пару, осипаючи їх зерном і проводжали за весільні столи. Поріг будинку вважався зоною смерті, доторкатися до якого було заборонено. Тому жених брав наречену на руки й переносив її через поріг. У певний час бенкету свахи “обкручували” наречену. Замість однієї дівочої заплітали дві коси, укладаючи їх на голові у вигляді кола, “ріжків” і покривали жіночим головним убором.

Коли весілля було в розпалі, молодих проводжали в нежитлову частину будинку: у лазню, у кліть, на сінник чи хлів, де відбувалася між ними перша шлюбна ніч. Перед сном дружина зобов’язана була зняти з чоловіка чоботи, демонструючи свою покірність, і подати батіг. Чоловік у відповідь повинен був задалегідь покласти в чоботи гроші, які йшли молодій дружині на знак того, що він шануватиме її, а прийнявши батіг, тричі ударяв жінку, щоб у сімейному житті більше ніколи не бити.

На ранок, а іноді в той же вечір, свахи демонстрували всім присутнім простирадло чи сорочку молодої – доказ невинності нареченої. У випадку втрати цнотливості до весілля, батьку нареченої підносили чарку без дна, а матері – кусок житнього пирога, у якому пальцем робили дірку, а родичам молодої – дірв’яні пряники. Якщо молода довела свою невинність, усі гості вбиралися в червоний одяг, пов’язували червоні хустки на жердини й з такими прапорами ходили по селу.

На другий день весілля молодят чекала велика кількість випробувань: і сміття від грошей відокремлювати, і гостей млинцями пригощати; молоду дружину заставляли носити воду, перевертаючи водночас відра; підмести підлогу, кидаючи під ноги солому, черепки битого посуду, гроші; вимагали подоїти корову та ін. Зазвичай родичі молодих були ряджені: одягалися ведмедями, баранами, лікарями, священниками, циганами, мінялися одягом. Наприкінці дійства розрізали весільний коровай і пригощали всіх гостей. Іноді бенкет продовжувався й на третій день, і далі – уже в оселях родичів. З дев’ятого до сорокового дня тривав “медовий місяць” молодих.

Після весілля для молодої сім’ї починалося нерідко важке життя. Молода повинна була звикати до чужих людей, до покірності, готуватися до материнства.

Спільні риси були притаманні й сімейному святкуванню, пов’язаному з народженням дитини. Наближення родів і самі роди породілля приховувала. Побутували переконання, що родові муки будуть тим сильнішими, чим більше людей дізнається про пологи. Найбільше це приховували від незаміжніх дівчат, старих дів, хитрих і злих людей. Місцем для пологів вибирали нежиле приміщення: лазня, хлів; нерідко народжували в полі під час роботи (таких дітей називали “житнички”). Роди приймала повивальна бабка. У випадку важких пологів прибігали до магічних дійств: присутні, як і породілля, знімали пояси, розстібали комірці, розв’язували всі вузли, розплітали коси, відкривали всі двері; в особливо важких випадках просили священника розкрити й у церкві ворота.

Присутність чоловіка була не обов’язковою. У білорусів можна було виявити пережитки “кувади”. Доки тривали роди, чоловік породіллі стогнав, надівши жіночу сукню або спідницю, а інколи пов’язував голову хусткою. Нерідко повивальна бабка приймала новонародженого в решето, щоби захистити від біди в майбутньому. Але найчастіше дитину замотували в стару сорочку його батька, якщо народжувалася дівчинка, то в сорочку матері. Щоби зберегти дитину від хвороб, гола повитуха з голим дитям на руках обходила навколо лазні, промовляючи закляття, щоби вранішня зоря взяла всі хвороби дитини.

Якщо обряди, пов'язані з народженням дитини, здійснювалися в таємниці, то приймання у громаду характеризувалося участю всієї общини. Народження дитини обставлялося магічними діями: під час купання в корито клали шматочки хліба, сіль, гроші. Після пологів породіллю відвідували сусідки, приносили їй різне пригощання, солодощі. У білорусів була традиція запрошувати на хрестини всіх мешканців села (це є доказом того, що громада брала новонародженого й матір під свій захист). Головною дійовою особою під час хрещення була бабка-повитуха. Це була літня жінка, яка вже не могла народжувати, і мала багато здорових дітей. Важливими учасниками хрестин були також кум і кума. Вони виступали як представники роду, громади. Куми виконували визначені обов'язки щодо хрещеника, доки він не заводив свою сім'ю. Зокрема, хрещена мати відігравала основну роль у весільному обряді, коли вступав у шлюб її хрещеник. Батьки новонародженого в церкві не були присутніми. До року дітям не стригли нігті й волосся, інакше маляті важко буде навчитися говорити.

Комплекс звичаїв та обрядів, пов'язаних зі смертю небіжчика, підготовкою місця поховання, одягу, погребальної споруди, засобів доставляння тіла померлого до місця захоронення складав етап переходу небіжчика до потойбічного світу й був покликаний захистити живих людей від шкідливого впливу мерців, умилостивити померлого, замінити ритуальними діями людську жертву. На традиційне поховання могли розраховувати лише ті члени громади, які померли своєю смертю й досягли громадської зрілості. Щодо самогубців, іноземців, молодих людей дошлюбного віку, дітей та деяких інших категорій мерців (наприклад, відьом) були свої особливі поховальні обряди, які різко відрізнялися від традиційних. "Підозрілих" небіжчиків, яких зазвичай називали "упирями" ховали на перехресті шляхів, у болотах, балках, кидали у воду або вішали на деревах.

Багато магічних елементів містив похоронний обряд слов'ян. Близькі родичі покійника в основному не приймали участі в приготуванні до похоронів. Ці проблеми брали на себе рідні та односельці. Усі жителі села приходили в дім небіжчика, щоби віддати йому останній борг, помолитися. Жінки виражали скорботу плачем, примовами. На покуті біля голови мерця клали хліб або ставили свічку в купку з вівсом чи житом. Хліб клали також і в гроб. Коли тіло виносили з хати, у слід кидали ячмінь або тричі посипали ним усіх присутніх, лави й підлогу. Поширений був звичай класти в гроб різні предмети – сіль, люльку, якщо покійник палив, мідну монету, освячені трави, дрібні речі, якими користувався небіжчик.

Після поховання влаштовувалися поминки, на які запрошувалися всі присутні на похоронах. Головними стравами на них були кутя (ячмінна чи пшенична каша, розведена водою з медом), млинці, кисіль із медом, смажені яйця й каша. Поминальні дні влаштовували на третій день після смерті, на шостий, на дев'ятий, на сороковий, у півроку й у рік. У цих дійствах брали участь усі родичі, які допомагали на похоронах. Померлих поминали також на Великдень, на Трійцю, у суботу перед Масницею, Дмитровим днем (26 жовтня). У білорусів ці дні називаються "дзяди", тобто предки. Збереглися спогади про те, що білорусам був відомий стародавній звичай поминок померлих предків-жінок ("баби"). У цих обрядах яскраво проявилися пережитки сімейного родового культу предків. До них готувалася багата вечеря, обов'язково не менше дев'ять, а то й більше. Від кожного блюда відкладалося по три шматочки чи три ложки страви, які залишалися на столі на всю ніч. За уявленнями, душі покійників збиралися в цю ніч на вечерю.

5. Загальний огляд духовної культури росіян та білорусів. Найважливіші елементи духовного життя народу – свята та обряди, становлення яких відбувалося протягом багатьох століть. Вони відбивали не тільки етнічну своєрідність, але й естетику, моральні цінності, ментальність, історію. Виділяють три типи обрядовості: трудову, сімейну та календарну.

Традиційна трудова обрядовість тісно пов'язана з календарним циклом сільськогосподарських робіт. Обряди неодмінно супроводжували початок оранки, сівби, вигін худоби на пасовище, закінчення жнив. У селянській сім'ї трудові традиції та обряди були справжньою школою для молодого покоління. У процесі виконання ритуальних дій дитина здобувала перші трудові навички. Усім розмаїттям своїх художніх, емоційних, атрибутивних, пісенно-музичних засобів трудові свята сприяли вихованню в молоді любові до нелегкої хліборобської праці, до землі.

Сімейне життя росіян та білорусів традиційно супроводжувалося різноманітними обрядами та ритуалами, які в образно-символічній формі відтворювали певні етапи життя людини та найважливіші стадії розвитку родини в її життєвому циклі: утворення сім'ї, народження дитини, її повноліття, сімейні ювілеї, смерть когось із членів сім'ї. Основні елементи сімейної обрядовості – родильні, весільні, поховальні та поминальні обряди. Крім них, у сім'ї нерідко відзначалися події менш важливого значення: входи, перше підстригання, вступ до парубоцтва й дівочтва, повноліття, срібне й золоте весілля.

Календарні свята й обряди – складний фольклорний комплекс, у якому поєднуються раціональний досвід і релігійно-магічні вірування, естетичні традиції та пережиткові звичаї. До складу річного аграрного кола входили зимові, весняні, літні й осінні свята, обряди та звичаї. Обов'язковими компонентами календарних свят росіян і білорусів були обрядовий стіл, господарська й сімейна магія, вшанування предків, передбачення майбутнього, ритуальні обходи та поздоровлення, рядження й маскування, драматичні сценки, розваги, спортивні змагання. Свята супроводжувалися виконанням календарно-обрядових пісень, присвячених до кожної пори року: зимові колядки та щедрівки, веснянки, купальські, троїцькі, обжинкові пісні та інше. Завдання календарної обрядовості відповідали корінним прагненням хлібороба: забезпечити добробут і щастя родини, щасливий шлюб для молоді, високий урожай та родючість худоби, відвести всіляке зло, передбачити майбутнє і вплинути на нього. Тривалий час через свята й обряди старші покоління передавали молодим свою любов до праці, волелюбність, гостинність, життєрадісність. Свята задовольняли духовні й естетичні потреби народу, у них проявлялися його почуття, таланти, здібності.

Життя селянина залежало від повторюваної зміни пір року. Тому з найдавніших часів природно-астрономічні явища були для людей головними орієнтирами в круговороті річних сезонів. Це, насамперед, літнє й зимове сонцестояння, весняне та осіннє рівнодення, а також природна зміна пір року. Святкові цикли з'єднує між собою ланцюжок щоденних середніх і малих свят, календарних прикмет і спостережень, заримованих у прислів'я й жорстко прив'язаних до церковних святців. Православна церква прагнула перетворити язичницьку сутність свят, увівши церковні святці, і це значно збільшило число святкових дат.

Розглянемо декілька головних календарних свят росіян та білорусів.

Зимові Святки справляють протягом двох тижнів між двома християнськими святами – Різдвом та Водохрещем, із 7 до 19 січня (з 25 грудня (зимове сонцестояння) до 6 січня за старим стилем). Основним змістом обрядів, що збереглися з язичницьких часів, було спілкування зі світом мертвих, із предками, від яких залежав добробут живих. Колективний характер мали колядування й щедрювання – ходіння від дому до дому й поздоровлення господарів. Його проводили тричі: у Різдвяний святвечір, під Новий рік і в переддень Водохрещення. Ці дії супроводжувалися виконанням величальних пісень, у яких славили хазяїв дому й бажали родині багатства, врожаю, багатодітності, а дорослим дітям – швидкого весілля. Кожна родина очікувала колядників та щедрувальників, готувала частування. Протягом двох тижнів усе сільське

населення збиралося на вечірки, так звані “ігрища”, на яких співали танцювальні пісні, частівки, влаштовували всілякі ігри, приходили ряджені, одягнуті в козу, ведмедя, кобилу, журавля. Закінчувалися Святки водосвяттям на Водохрещення. Купалися в освяченій ополонці, щоб очиститися від гріхів.

Масницю святкують на останньому тижні перед Великим постом. Очікуючи гарний врожай, трудівник-хлібороб починав готуватися до майбутніх польових робіт. Справляючи Масницю, він ніби сприяв весняній і літній родючості землі, наближав весну й відсував у минуле зиму, влаштовував їй “проводи”. Піснями та обрядами на цьому святі заклинали сонце, викликали його весняне розгортання. Цей тиждень був пов’язаний зі спомином предків, що, особливо, яскраво виражено у звичаї пекти млинці, що є необхідним атрибутом поминок. Так, перший млинець клали на слухове віконце: “Чесні батьки наші, от для вашої душі млинець!” Водночас, форма млинця – символічний знак сонця. І в деяких селах перший млинець господарки виносили на двір і клали на землю – у дарунок прийдешній весні, щоби сонце швидше прогріло поля.

Другий день Масниці – вівторок – звався “загравальним”. У цей день відбувалися ігри й потіхи: влаштовували катання з гір, балагани для блазнів, дівочі гойдалки, поїздки на конях у санях. Дітвора обходила двори й за виконання пісень отримувала від хазяїв млинці. Четвер вважали розгульним і називали “розгуляй-четвер”. Наступні два дні були “гостьовими”, їх присвячували відвідуванню рідних. У суботу зводили сніжні містечка, що уособлювали затишний притулок зими. Узяття й руйнування такого містечка знаменувало перемогу весни над зимою. Влаштовували й кулачний бій, одну з улюблених розваг росіян. На Масницю вшановували молодят. Вони повинні були брати участь у катаннях, з’являтися в найкращому одязі, прилюдно цілуватися. Неділя, останній день свята, носить кілька назв: “проводи”, “прощання”. У цей вечір усі просили прощення в рідних і знайомих за всі свої гріхи, зроблені протягом року. Люди як би очищаються від образ та скверни. Зранку дітлахи збирали дрова для багаття, палити Масницю. Біля вогнища збиралося завжди чимало народу, було весело, звучало багато пісень. Масницю підносили до багаття, роздягали й кидали у вогонь. Головешки та попіл збирали й розкидали по полю, щоби додати силу й родючість озимим посівам.

На **Благовіщення** (25 березня, 7 квітня за новим стилем) прийнято було випускати на волю птахів. Цей звичай пов’язаний з уявленнями про птаха як Божої вісниць, і як посередника між людьми та душами померлих предків. Вважалося, що в цей день Бог благословляє землю, відкриваючи її “для сіяння”. На Благовіщення до столу подавали кулеб’яки, пироги з начинкою з грибів та риби, а також різні рибні блюда.

На **Вербну неділю** (за тиждень до Пасхи) заведено освячувати в церкві гілочки верби, які за уявленнями, мали плодоносні, цілющі й охоронно-магічні властивості. Вважалося, що якщо в будинку зберігається освячена верба, то в нього не вдарить блискавка, нечиста сила не перейде поріг, не буде пристріту його жителям, хворість обійде худобу, жінка народить багато дітей. Прийнято дітей та худобу злегка бити вербою для здоров’я й росту.

На **Чистий четвер** прийнято зранку покупатися, спалити стару солом’яну постіль, старе взуття, одяг; провітрити й просушити вміст скринь; робилося ретельне прибирання будинку та двору; чистилися срібні речі й оклади ікон; виконувалися заклинальні обряди, спрямовані на охорону домашньої худоби від хижих звірів. У цей день жінки готували паски, фарбували яйця.

Великдень – найбільше християнське свято. Люди, поздоровляючи один одного з цим святом загальної радості й поживавлення, христосувалися (цілувалися) й дарували фарбовані яйця, якими першими розговлялися. Частина освячених яєць берегли протягом року. Їх використовували, коли хотіли уберегти будинок від

пожежі, посіви – від граду. Хто вмирав на Великдень, того ховали з яйцем у правій руці. Ці звичаї відбивали вірування слов'ян, за яким яйце символізувало нове життя, пробудження природи, землі, сонця. Молодь на Великдень влаштовувала весняні гулянки з гойдалками, хороводами, наприклад, “А ми просо сіяли“, іграми. У Великодні яскраво можна прослідкувати колективну основу – взаємне пригощання родичів та сусідів, особливо дітей, фарбованими яйцями, спільне вшанування померлих (у білорусів – “*радавніца*“). Національну специфіку складали “*волочební*“ пісні, які в білорусів були поширеніші, ніж у росіян та українців. Вони виконувалися на Великдень під час обходу дворів “*волочєбниками*“ (дорослими чоловіками), які бажали господарям урожаю, багатства дому. На другий день Великодня водили хороводи.

Улюбленим святом білорусів була **Семуха** чи **Трійця**, в якій за традицією велике значення надавалося молодій зелені, що володіє, за давніми уявленнями, особливою благодатною силою. З обрядовістю Семухи був пов'язаний відомий у Пінському Поліссі звичай водіння куца. Молоду дівчину прикрашала зеленими гілками й з цим “*кущем*“ обходили село з величальними піснями.

23 червня (6 липня) росіяни та білоруси відзначають свято **Івана Купала**, під час якого здійснювалися ритуальні очищення вогнем і водою, а також юнаки та дівчата робили ляльок Купала й Марену. Вважалося, що перестрибуючи через багаття, люди очищалися перед початком жнив, ставали здоровими й набиралися сил. Дівчата та хлопці, схопившись попарно за руки, перестрибували через полум'я, пов'язуючи з удачею чи невдачею долю свого подружнього життя. У купальських багаттях матері спалювали сорочки, узяті з хворих дітей, щоби разом із цією білизною згоріли й самі хвороби. Попіл від купальських багать розсіювали по полях. Вночі шукали чарівну квітку папороті. Одним із розповсюджених обрядів, пов'язаних із водою, було обливання нею першого ліпшого, причому, навіть не чистою водою, а брудом, роблячи винятки лише для старших і дітей. Купальською рососою умивали обличчя й руки, щоби не було вугрів та прищів. Нею кропили ліжка й стіни будинків, щоби не водилися клопи та таргани. Збереглося багато купальських пісень.

24 червня (7 липня) було присвячене збору цілющих трав (цей день росіяни ще називали **Іван-Травник**, **Іван-Кольоровий** (через квітучі рослини), ягідобором, тому що з цього часу можна було збирати трави, квіти та ягоди). Іванівські трави берегли для лікування. Щоби відгородити себе й будинок від різних напастей, напередодні Івана-Травника в хатах, на вікнах, у щілинах хлівів і будинків розкладали й розвішували кропиву, реп'яхи, ялівець, гілки горобини, осики, берези, молодого дуба. Отже, обрядовість періоду літнього сонцестояння насичена аграрними мотивами, а також діями, спрямованими на охорону здоров'я й очищення від скверни.

Шанованим святом слов'ян був **Ільїн день** (20 липня/2 серпня) – свого роду рубіж між двома часами року – літом та осінню. У цей день починали збирати озимі. У церквах відбувалися молебні над чашами із зерном – для родючості.

Початок жнив у росіян називався “*зажинками*“ (у білорусів – “*дожинками*“). Зажин (три снопи) починала шанована жінка, яка уклала їх хрестом (щоби чаклунка не могла до них доторкнутися). Прикрашений перший сніп урочисто приносили в село й потім зберігали до наступного посіву. Триумфально святкували й останній сніп. Жали його мовчки, зв'язували спеціальною вірьовкою, наряджали в сарафан і кокошник або обвивали ситцевими хустками й із піснями несли з поля. Цей сніп ставили в “*червоний кут*“ під ікони, де він стояв до Різдва. Характерними рисами цього свята в минулому була мирська складчина й колективна трапеза (через що його ще називали “*братчиною*“). Для спільного бенкету забивали бика, барана, варили пиво, пекли хліб і короваї з

нового врожаю й від усього села його роздавали біднякам. Це свято супроводжувалося виконанням спеціальних жнивних пісень.

Більшість календарних обрядів у наш час уже мало відзначаються. Деякі втратили свій релігійний зміст і справляються як яскраві побутові свята.

Росіяни та білоруси здебільшого православні. На заході Білорусі мешкають католики й уніати. Після реформ патріарха Никона (середина XVII ст.) багато його противників організували релігійний рух старообрядництво й сектантство (духоборство, молоканство, хлистівство). Тисячі людей тікали в ліси (на північ Росії, у Сибір, на Алтай), створюючи там общини старого обряду. На кінець XIX ст. нараховувалося приблизно 10 млн старообрядців.

У світогляді росіян та білорусів поряд із православ'ям багато впліталось дохристиянських обрядів та вірувань, які ґрунтувалися на обоженні сил природи. Найбільше вражали слов'ян явища природи, пов'язані з виявом сили та міці: блискавка, грім, вітер, палахкотіння вогню. Не випадково верховним божеством був **Перун** – бог блискавки та грому, який, як і всі інші боги, втілював у собі добрий і злий початок: він міг вразити людину, її житло блискавкою, але водночас він, згідно з міфом, переслідує Змія, який переховується в будь-якому предметі, наздоганяє та вбиває його. Після перемоги над Змієм іде дощ і очищає землю від нечистої сили. Не менш сильними та грізними були **Сварог** – бог вогню; **Стрибог** – бог вітрів, який втілює стріли й війну; **Даждьбог** – бог успіху, який ототожнювався із сонцем; **Хорс** – бог сонця (іноді місяця); **Симаргл** – бог підземного світу, який уявлявся в образі крилатого пса та інші.

У пантеоні східнослов'янських божеств було порівняно мало богів, які безпосередньо втілювали інтереси та заняття людини. Можна назвати лише **Велеса** – бога багатства, худоби й торгівлі, **Мокош** – богиню дощу та води, яка водночас протегувала ткацтву, а також **Дану** – богиню річок та різні берегині. Відмінною рисою є і слабо виражений антропоморфізм богів: вони мало схожі на людину, нагадують переважно фантастичних істот. Скульптурні зображення божеств виконувалися частіше всього з дерева, рідко з каменю.

Культу божеств – прийняті ритуали жертвоприношень і звертань, священні атрибути, слова молитов – відомі дуже мало. Шкоду, марноту, негативні властивості втілювали в дохристиянських народних вірувань злі духи: лісовик, біс, водяний, русалки, полуденниця – дух літньої полуденної спеки, крикси – духи крику й плачу та інші. Злі духи вважалися безпечними для тих, хто дотримувався всіх обрядів та заборон.

Світогляд східних слов'ян формувался відповідно до загальноєвропейських тенденцій розвитку уявлень про світ. Як і інші народи, вони вірили в пекло, небесну твердь, центр світу (“світове дерево”), вирій (місце на небі, куди відлітали душі померлих праведників). Життя людини підлегле долі – “суду Божому”. Щоправда, доля в східних слов'ян не була такою ж невідворотною, як фатум у древніх греків, але головні події людського життя вважалися визначеними наперед. Недаремно майже кожне календарне свято включало обряди ворожби про майбутнє життя людини.

Росіяни та білоруси створили багатий фольклор, музику, хореографію, декоративно-образотворче народне мистецтво, для яких характерна історична спадковість. Передача давніх форм із покоління в покоління призвела до виникнення стійкої художньої традиції, яка й тепер залишається основою народної творчості. З розвитком писемності, появою літератури й професійного мистецтва, з поглибленням соціальних суперечностей народне мистецтво поступово стає надбанням тільки простого люду. Водночас, розвиток професійної творчості істотно вплинув на народне мистецтво, звузивши його сферу діяльності й змістовно трансформувалши його.

Білоруська народна творчість успадкувала художні досягнення періодів Русі, Великого Литовського князівства, Речі Посполитої, Російської імперії. Це зумовило близькість художньої культури білорусів та росіян, українців, поляків, литовців.

Російський фольклор розвивався на спільній східнослов'янській основі, але мав свою специфіку, на яку вплинули умови формування російського етносу, відмінності в заняттях та побуті населення окремих районів країни, різні природно-кліматичні умови, що призвело до утворення багатьох місцевих особливостей.

Найбільше зберігся сімейний обрядовий фольклор, особливо весільні пісні (у північних районах Росії поширені весільні та рекрутські голосіння, які були подібні до поховальних голосінь). До архаїчних видів фольклору належить героїчний епос, так звані "*билини*". Їх виконували співці у своєрідній манері – речитативом, з уповільненнями та повторами. Улюбленим билинними героями були Ілля Муромець, Альоша Попович, Добриня Микитич та інші. З другої половини XVI ст. важливі події Московії зображаються в історичних піснях: про селянські війни, наприклад, під проводом С. Разіна, про підкорення Сибіру Єрмаком, про перемоги донських козаків у боротьбі з турками та кримськими татарами та інше. Особливий цикл історичних пісень стосувався війни 1812 р. (наприклад, пісні складені **Д. Давидовим**). У XIX ст. цей жанр поступово почав витіснятися піснями, написаними на ту ж тематику російськими поетами **К. Рилєєвим**, **А. Навроцьким**, **Д. Садовніковим**, **З. Суриковим** та інші.

Масовим фольклорним жанром була лірична пісня. Розрізняли пісні: любовні, жіночі, колискові, молодіжні, селянські, робітничі, бурлацькі, "ямщицькі", солдатські, жартівливі, ігрові, календарно-обрядові та інші. Кожна група мала свої особливості. Поширена також була так звана "*протяжна пісня*", яка сформувалася напевне у XIV–XVI ст. Їй властиві імпровізаційне багатоголосся, наявність вставних частин, своєрідна розбіжність музикальної та словесної фрази, відсутність чіткого поділу на строфи. З часом одні пісні забувалися, інші ставали розважальними або ігровими. Близькими до пісні були частівки – жартівливі римовані чотирирядні пісні, різноманітні за своєю тематикою. Ними відкликалися на багато подій у громадському житті та в побуті.

Популярним прозаїчним жанром у росіян була казка – захоплива усна розповідь про неймовірні, але повчальні історії. Популярністю користувалися казкарі, які володіли численним репертуаром та високою майстерністю імпровізації й виконання. Відомими казкарями XIX ст. були **А. Новопольцев**, **М. Кривополенова**, **Ф. Господарев**, **М. Коргуєв** та інші. Збирачами казок були **О.М. Афанасьєв**, який видав збір російських народних казок «Народные русские сказки», **В.І. Даль**, **І.А. Худяков**, **Д.М. Садовников**, **М.Е. Ончуков**, **Д.К. Зеленін** та інші. У радянський час казки збирали фольклористи **М.К. Азадовський**, **І.В. Карнаухова**, **А.І. Нікіфоров**, **Е.В. Померанцев** та інші.

За змістом казки були: про тварин (лисицю, вовка, зайця, ведмедя, ворона, півня, козу-дерезу); чарівні (головними персонажами виступали люди (Іван-царевич або Іван-дурень) і фантастичні істоти (Змій-Горинич – уособлення вогню, Баба Яга, Коцїй Безсмертний – пов'язані з культом предків), тварини тут, як правило, добрі помічники головного героя). Герої чарівних казок літають на килимах-літаках, бігають по землі в чоботях-сорокоходах, користуються шапкою-невидимкою, їдять зі скатертини-самобранки. Наприкінці казки герої одружуються. Головні персонажі соціально-побутових казок – селянин, коваль, солдат, столяр – отримують перемогу не внаслідок чародійства, а завдяки своєму розуму, спритності, сміливості, хитрості. В уявленнях народу в багатій людині зосереджене все погане – жадність, жорстокість, дурість. Бідняк завжди чесний, працелюбний, добрий. Казка стверджувала: хто працює, той і повинен мати багатство. Російські казки були, передусім, про життя простої людини, про її

проблеми. Вони розважали, вчили й виховували людей, відданих рідній землі, людей чесних і добрих. Різні сторони народного життя висвітлювалися в прислів'ях, загадках. Відомим збирачем цього жанру був В.І. Даль.

Білоруський фольклор, який розвивався на спільній основі з російським та українським, мав специфіку в жанровому складі (були відсутні биліни й думи, характерні для росіян та українців), сюжетах, образах, поетиці. Особливо це спостерігається в календарній та сімейній обрядовій поезії (родинні, поховальні (*галашені*), волочебні, купальські, жнивні, ярові, льняні, осінні пісні, які співали під час збирання ягід, фруктів, грибів), соціально-побутовій ліриці (пісні рекрутські, солдатські, батрацькі, чумацькі, любовні, сімейні, коліскові, дитячі, жартівливі, танцювальні, пісні-балади), казках (про тварин, чарівні, у яких головним героєм виступав богатир (*волат*), побутові, сатиричного змісту), легендах, переказах, прислів'ях, загадках, народному театрі.

У XII ст. на території сучасної Білорусі були створені відомі пам'ятки писемності – “Турівське Євангеліє”, “Повчання” **Кирила Туровського**, розвинулося літописання, переписування церковних та світських книг. Пізніше були написані “Літопис Авраамки” (1495 р.), “Супральський літопис” (1519 р.). У XVI–XVII ст. білоруська література збагачується багатьма новими жанрами – з'явилися історичні огляди, синопсиси, щоденники, мемуари. На початку XVI ст. була написана латинською мовою поема “Пісня про зубра” білорусом **М. Гусовським**. Особливе значення в розвитку культури білорусів мала діяльність **Георгія (Франциска) Скорини** (біля 1490–1540) – першодрукаря, письменника, перекладача, вченого й просвітника. У XIX ст. білоруська література відродилася після тривалого застою на основі фольклору й живої народної мови. У її витоків стояли **К. Калиновський, В. Дунін-Марцинкевич, Ф. Богушевич, Я. Лучина, А. Гуринович**. Темою художніх творів стало життя народу, його думи та надії. На початку XX ст. почали творити класики й основоположники білоруської національної літератури **Янка Купала та Якуб Колас**. У другій половині XX ст. творили відомі білоруські митці слова **Петрусь Бровка, Іван Мележ, Максим Танк, Василь Биков**.

У XIX ст. набув поширення народний театр, який включав різні види драматичних видовищ: лялькові вистави, фольклорні драми, балаган, шкільні інтермедії, ярмарковий театр. У білорусів ляльковий театр (“*батлейка*”) був відомий з XVI ст. і розвивався під впливом польської шопки та українського вертепу. На Вітебщині була його особлива різновидність – “*жлоб*”, у якій поєднувалася сатирична лялькова панорама з рухливим театром тіней. У росіян улюбленим героєм лялькового театру був сміливий та винахідливий Петрушка. Популярними п'єсами були “Цар Максиміліан”, “Цар Ірод”, “Човен” та інші.

Багатою є російська та білоруська народна музична творчість. Значним досягненням народної музикальної культури росіян є хорове багатоголосся. Про його глибокі традиції та широкий розвиток свідчить наявність обласних варіантів поліфонії, використання “підголосків”, тобто окремих голосів, які вільно варіювали й збагачували основну мелодію. Пісенний характер російської музикальної творчості відбився й на інструментальній народній музиці, яка здебільшого або супроводжувала спів, або наслідувала йому, будувалася за законами пісенної мелодики. Так, звучав “спів” популярних здавна на Русі дерев'яних ріжків пастухів, “*жалеск*” (сопілок із пищиком), дудок. Поширеними були також гусла, балалайки, бубна, гра на дерев'яних ложках, а із середини XIX ст. – гармошка, а також гітара, під яку співали романси. Давньою традиційною формою російського танцювального мистецтва були хороводи.

Різноманітними були народні музичні інструменти білорусів: струнні смичкові – скрипка (у давні часи 6–7-струнна), басетля (інструмент схожий на віолончель), гудок (з круглим або грушоподібним корпусом, трьома струнами),

ліра (колова, з гітароподібним корпусом, з 2–3 струнами); гусла; струнні ударні – цимбали; духові – глиняні свищики, сопілки, дуда, жалейка; ударні – бубон. Народне хореографічне мистецтво білорусів було представлено таким жанром, як хоровод і танець. Традиційні народні танці часто супроводжувалися піснями й виконувалися в масовому або сольному варіанті. Відомо понад 100 видів білоруських танців, наприклад, “Лявониха”, “Метелиця”, “Крижачок”, “Юрочка”, “Бульба”, у яких показані трудові процеси, святкові ритуали та народна символіка. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. народний танець зазнав істотних змін під впливом міського бального й побутового танців (“полька”, “кадриль”), а також запозичених у сусідніх народів і західноєвропейської хореографії.

Різноманітним у росіян та білорусів було народне образотворче мистецтво, яке проявлялося в різьбленні, скульптурі, розпису, графіці (луб’яні малюнки), художньому плетінні, вибиванці, вишивці, ювелірних виробках та ін. Художній обробці піддавалися дерево й метал, глина і скло, кістка й ріг, тканина й шкіра. Вироби декоративно-прикладного мистецтва можна було знайти майже у всіх сферах побуту (прикраси, знаряддя праці, житло, меблі, хатне начиння, одяг). Речі декорувалися геометричним орнаментом у вигляді ромба, розетки, восьмикутної зірки, а також у стилізованій людській фігурі, дерева, птахів, коней.

Мистецтво художньої обробки дерева, крім прикрашання житла (у вигляді скульптури та різьблення), застосовувалося під час виготовлення домашніх речей: ковшів, сільниць, прядок, деталей меблювання, дитячої іграшки. Центрами виготовлення дитячої дерев’яної іграшки в Росії були райони *Троїце-Сергієвого саду* (нині м. Загорськ) і сусіднє село *Богородське*. У ХVІІ ст. у Білорусі сформувався своєрідний стиль, відомий як “білоруське різьблення”. Це тонке рельєфне ажурне різьблення, яким прикрашалися іконостаси в церквах. Художнє різьблення було характерним і для народного дерев’яного зодчества білоруських міст, містечок та сіл.

Живопис у народній російській традиції ХІХ – початку ХХ ст. був представлений кількома видами. Особливо багатими були розписи північних прядок, наприклад, мезенські, північнодвинські, вологодські, архангельські, які розрізнялися за кольором, орнаментом та композицією. До них приєднувалися розписи по бересті, лубу, дитячих колисках та інше. Білоруси славилися багатокольоровим розписом скринь. Узорі запозичували з народного ткацтва. У Гомельській та Брестській губерніях розмалюванням прикрашалися ставні й лиштви хат. У південно-західній Білорусі було відоме розфарбовування яєць.

Найвідомішими центрами писаного дерев’яного посуду в Росії були: *хохлозькі майстри* (Нижньгородська губернія) – вироби з рослинним орнаментом і золотисто-червоно-чорною гамою; підмосковне село *Федоскіно* славилося мініатюрним живописом на лакових виробках із пап’є-маше, який виконувався на чорному фоні яскравими фарбами (виготовляли лакові табакерки, шкатулки, підноси); на Уралі й у підмосковному селищі *Жостово* виготовляли металеві підноси, розписані на чорному фоні пишними яскравими букетами та вінками. В інтер’єрі російських будинків у ХІХ ст. ще попадався “*лубок*” – примітивна гравюра, розписана від руки із написаним пояснювальним текстом.

Розвинутою в росіян була художня обробка металу (переважно на Уралі): фігурне лиття, а, особливо, ковка й висікання ажурних узорів. Популярними були фігурні клямки, дверні кільця, петлі, свічники та інше. Роботою по золоту й сріблу, виготовленням ювелірних виробів займалися ремісники в багатьох місцях. Світове визнання отримали роботи народних майстрів із художньої емалі, черні, філіграні, зерні, гравіювання, карбування.

Давнім видом прикладного мистецтва в слов’ян була кераміка. Її прикрашали кольоровою глазур’ю, малюнком, рідше – скульптурою. У Росії виділялися такі центри виробництва художньої кераміки: *Гжель*, *Скопін*,

Ярославль. Селище *Димки* славилось виготовленням глиняної іграшки, яка вирізнялася яскравою нарядністю та гострим побутовим змістом. Серед в'ятських іграшок частіше всього зустрічалися фігурки тварин, птахів, вершників, жінок у широких сукнях (так звані "барині"). У Білорусі здавна відома, наприклад, *івенецька* кераміка (м. Івенець Мінської області) – глиняний посуд своєрідної кутастої форми з геометричним узором, горизонтальними стрічками. У м. *Кописі* на Вітебщині виготовляли багатоколіорові кахлі. Робили також глиняну скульптуру – іграшки, декоративні фігурки тварин. Зараз центрами кераміки в країні є: м. *Пружани* й селище *Городна* Брестської області, село *Благовка* Могилевської області, село *Рабиновичі* Вітебської області, міста *Дубровно* й *Городок*.

Етнічна самобутність росіян проявилася й у виготовленні тканини, з якими пов'язані такі види художньої творчості, як вишивка, плетіння мережива, художнє ткацтво, низання перлами, золоте шиття, фарбування й виробництво вибиванки. Ці роботи проводилися в домашніх умовах для себе (частіше всього жінками) й ремісниками на замовлення або на продаж (для жіночого та чоловічого одягу, предметів домашнього вжитку, рушників, скатертин та інше). Було вироблено багато способів, орнаментальних мотивів, типів оздоблення, більшість із яких мали місцевий характер і були пов'язані з особливістю культури окремих областей або етнографічних груп.

Вишивка розрізнялася кольором, орнаментом і технікою виконання. У XIX – на початку XX ст. продовжували існувати давньослов'янські шви: двосторонні й односторонні, виконані рахуванням ниток тканини набором паралельних стібків. Інші способи вишивання були запозичені в сусідніх східних народів (тамбуром), розвивалися пізніше (хрестик на канві). У північноросійській вишивці стійко зберігалися орнаментальні мотиви, пов'язані з дохристиянськими віруваннями. Тут вишивали стародавніми швами ("досюльним", "розписом", "набором"), переважно червоним по білому. Деяко південніше – у Новгородській і Ярославській губерніях – була розвинута біла рядкова вишивка із зображенням птахів і жанрових сцен. Вироби володимирських майстринь славились особливими "володимирськими" швами – переважно білим по білому вишивали складні й тонкі квіткові орнаменти із застосуванням гладі, решіток та інших способів. Для південноросійських губерній (Смоленській, Калузькій, Орловській, Тульській) була характерною поліхромна вишивка – надто декоративна й насичена кольором і орнаментикою. Центром золотошвейної справи було м. *Торжок* Тверської губернії. Різноманітним було й узорне ткацтво, яке включало орнаменти, виконані з допомогою різних способів. Особливою красою відрізнялися узорні тканини для поньов і спідниць молодих жінок, а також узорні рушники (на півночі – білі, на півдні – багатоколіорові), якими прикрашали "червоний куток". У південноросійських губерніях високого рівня досягло килимарство. Відомі курські шерстяні безворсові килими, прикрашені пишними букетами квітів. Мистецтво плетіння мережива також досягло в росіян високого рівня досконалості. Найбільш відомими були рязанські, елецькі та, особливо, вологодські майстри мережива.

Білоруські народні майстри ткали яскраві багатоколіорові пояси, фіранки, скатертини, рушники, покривала. Відомими стали слуцькі та мотольські (село *Моталь* Брестської області) пояси. Центрами ткацтва зараз у Білорусі є також села *Неглюбка* Гомельської області та *Зб'яни* Гродненської області. Давнім видом декоративно-прикладного мистецтва білорусів була вибиванка – прикрашання тканини з допомогою дошки-кліше з рельєфним малюнком. У білоруській вибиванці переважали геометричні (ромб, прямокутник, квадрат, смужки) й рослинні узорні мотиви. Улюбленими мотивами були квадратне "віконце", "слід від борони", "ялинка", "кленовий листок", "вазон", "васильок", "бджілка", "гусочка", "гусячі лапки". Центрами цього ремесла були *Орша*, *Мінськ*, *Бобруйськ*.

Вишиванкою прикрашалися скатерті, покривала, рушники, сорочки, безрукавки, фартухи, свити, кожухи. Переважали узори з червоних і чорних ниток. З кінця ХІХ ст. поширилася поліхромна вишивка. Із соломи, лози, коріння плели різноманітні кошики, мірки для зерна, прикраси для житла (павуки), які підвішували над столом, і за повір'ями, нібито приносили щастя в дім.

У наш час багато традицій народного мистецтва, художній досвід, накопичений у різних його областях, набув подальшого розвитку у вигляді професійної та самодіяльної творчості.

Контрольні питання й завдання:

1. Розкрийте етнічний та расовий склад Російської Федерації, Білорусі.
2. З'ясуйте етногенез росіян та білорусів.
3. Проаналізуйте особливості занять, поселень і будинків росіян та білорусів.
4. Опишіть традиційний російський та білоруський чоловічий і жіночий одяг.
5. Охарактеризуйте російську та білоруську національну кухню.
6. З'ясуйте громадський побут та сімейно-шлюбні відносини росіян і білорусів.
7. Висвітліть усну народну творчість росіян та білорусів.
8. Охарактеризуйте народне декоративно-прикладне мистецтво росіян і білорусів.

Література: Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Л.,1983; Беловинский Л.В. История русской материальной культуры. – М.,2003; Бернштам Т.А. Молодежь в обрядовой жизни русской общины ХІХ – начала ХХ в.. – Л.,1988; Власова М.Н. Русские суеверия: Энциклопедический словарь. – СПб.,2000; Гура А.В. Брак и свадьба в славянской народной культуре: Семантика и символика. – М.,2012; Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. – М.,1991; Капица Ф.С. Славянские традиционные верования, праздники и ритуалы: Справочник. – 3-е изд. – М.,2001; Ковалев Н.И., Куткина М.Н., Карцева Н.Я. Русская кухня. – М.,2000; Маслова Г.С. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах ХІХ – начала ХХ вв. – М.,1984; Образ Білорусі в історіографії та історичній пам'яті українців. Колективна монографія / Керів. автор. кол. та ред. В.В. Масненко. – Черкаси, 2015; Парсамов С.С. Ковальков А.Л. Персонажи водной мифологии в восточнославянском фольклоре. – Кировоград, 2006; Пилипенко М.Ф. Этнография Белоруссии: Учеб. пособ. – Минск,1981; Ривош Я.Н. Время и вещи: Очерки по истории материальной культуры в России начала ХХ века. – М.,1990; Страны и народы. Советский Союз. Общий обзор. Российская Федерация. – М.,1983; Страны и народы. Республики Прибалтики, Молдавии, Украина, Белоруссия. – М.,1984; Романюк М.Ф. Белорусская народная одежда. – Минск,1981; Русский традиционный костюм: Иллюстрированная энциклопедия. – Автор-составитель Н. Соснина, И. Шангина. – СПб.,1999; Русские: история и этнография / Под ред. В.И. Власовой и В.А. Тишкова. – М.,2008; Русская изба: Иллюстрированная энциклопедия: Внутреннее пространство избы. Мебель. Хозяйственная утварь / Автор-составитель Д.А. Баранов и др. – СПб.,1999; Тарас А.Е. Краткий курс истории Беларуси ІХ – ХХІ вв. – Минск.,2013; Тиводар М.П. Етнологія: Навч. посіб. – Львів,2004; Чешко С.В. Етнологія и социальная антропология: Учебник. – М., 2013; Шангина И.И. Русский народ. Будни и праздники. Энциклопедия. – СПб.,2003; Шангина И.И. Русский традиционный быт. Энциклоп. Словарь. – СПб.,2003; Этнография восточных славян: очерки традиционной культуры /Отв. ред. К.В.Чистов. – М.,1987.

ТЕМА 7. Етнографічна характеристика західних слов'ян

План

1. Чисельність, етнолінгвістична, антропологічна класифікація, етногенез західних слов'ян.
2. Основні заняття, матеріальна культура західних слов'ян.
3. Громадський побут, сімейно-шлюбні відносини західних слов'ян.
4. Загальний огляд духовної культури західнослов'янських народів.

1. Чисельність, етнолінгвістична, антропологічна класифікація, етногенез західних слов'ян. Загальна чисельність поляків у світі становить приблизно 50 млн осіб. Біля 36 млн поляків мешкає у власній державі – Республіці Польща. За межами країни (у США – 9 млн, Німеччині – 1,5-2 млн, Бразилії – 1,8 млн, Франції – понад 1 млн, Канаді – 0,9 млн, Великобританії – 0,6 млн, Білорусі – 300 тис., Литві – 210 тис., Україні – 150 тис., Росії – 50 тис. осіб) перебуває майже 14 млн осіб.

Загальна чисельність чехів у світі становить приблизно 11 млн осіб. Приблизно 9,5 млн чехів мешкає у власній державі – Чеській республіці. Поза межами країни (в США – 1,3 млн, Канаді – 95 тис., Німеччині – 60 тис. та ін.) перебуває понад 1,5 млн осіб.

Загальна чисельність словаків у світі становить приблизно 6,2 млн осіб. Біля 4,350 млн їх мешкає у власній державі – Словаччині, що становить 85,7% населення країни. Словацька діаспора за кордоном налічує 1,7 млн осіб, зокрема, у США – 810 тис. осіб, Чехії – 200 тис., Канаді – 100 тис., Великобританії – 90 тис. Сербії – 50, Угорщині – 30 тис. та інше.

Лужичани (майже 60 тисяч осіб) називають себе *сербами*; німці – *сорбами*, а раніше – *вендами*. Чехи, поляки, східні слов'яни називають їх *лужичанами* або *лужицькими сербами*. Вони мешкають у південно-східній частині Німеччини – від м. Дрездена на заході й до м. Герліца на сході; від прилеглих до Чехії районів на півдні й до м. Люблена на півночі. Там історично сформувалися дві слов'янські етнографічні області, які відрізняються за мовою й рисами культури. Це – **Верхня Лужиця** з культурним центром містом *Баутценом* (Дрезденський округ) і **Нижня Лужиця** з культурним центром містом *Котбусом* (Котбуський округ).

Ще в XIX ст. було декілька груп поляків, що розрізнялися діалектами й деякими етнографічними особливостями. Це – **великополяни**, **ленчицани**, **серадзяни**, **куяв'яни** (на заході), **малополяни**, **гурали** (населення гірських районів), **краківці**, **сандомирці** (на півдні), **слензани**, **сілезці**, **ляхи** (у Сілезії), **мазури**, **варм'яки**, **курпи** (на північному сході), **поморяни**, **кашуби** (на узбережжі Балтійського моря). Зі зростанням промисловості й урбанізацією, особливо з кінця XIX ст., відмінності між цими групами стали стиратися. У середньовіччі до поляків часто вживався термін "*ляхи*". Найменування племен частково побутують і зараз у назвах деяких воєводств.

Серед чехів можна виділити невеликі етнографічні групи: **ходи** – мешканці південно-західних прикордонних сіл країни (біля м. Домажліце). У минулому вони охороняли кордони держави ("ходили" вздовж кордону, звідси і їхня назва); у Моравії мешкають **гораки** (на заході регіону), **ганаки** (у басейні р. Гане), **ляхи** (проживають на півночі Моравії та в Сілезії по р. Остравіце), **моравські валахи** (на сході регіону) і **моравські словаки** (у південно-східних районах Моравії).

Виділяють три культурно-територіальні групи словаків – *західну*, *середню* та *східну*. Етнографічними особливостями виділяються **словаки-горяни**, мешканці Карпат.

Поляки становлять приблизно 97% населення країни. Основними етнічними меншинами є німці (майже 450 тис. осіб, мешкають у Сілезькому воєводстві), українці (350 тис. осіб, проживають на північному заході та південному сході

країни), білоруси (250 тис. осіб, перебувають у Підляському воєводстві). Чисельність інших етнічних меншин є незначною, наприклад, литовців та словаків – по 20 тис. осіб. Чехи становлять 81,2% населення країни, моравці – 13,2%, словаки – 3,1%, поляки – 0,6%, німці – 0,5%. Зараз тут велика діаспора українців (приблизно 200 тис. осіб). Найбільшою за кількістю етнічною меншиною в Словаччині є угорці – 570 тис. осіб (10,6%), далі йдуть роми – 85 тис. (1,6%), мешкають переважно на сході країни, наступні чехи – 60 тис. осіб (проживають у найбільших містах), слідом йдуть українці-русини – 32 тис. осіб (є автохтонами північно-східної Словаччини в адміністративних межах Пряшівського краю). Вважається, що словаків українського походження в країні майже 200 тис. осіб.

За расою поляки й лужичани належать до центральноевропейського, чехи й словаки до альпійського антропологічного типу середньоевропейської підраси **європеоїдів**.

Мова західних слов'ян належить до західнослов'янської підгрупи слов'янської групи **індоевропейської** мовної сім'ї. Виділяють п'ять діалектів польської мови: *малопольський* (південь країни, Краків), *сілезький* (південний захід, Катовіце), *польсько-словацький*, *мазовецький* (північ, Варшава), *великопольський* (західна Польща). Також є два регіональні варіанти польської літературної мови: *варшавський* та *краківсько-познанський*. Найважливішими є три діалекти чеської мови: *чеський*, *середньоморавський* та *ляський*. Виділяють три діалекти словацької мови: *західнословацький* (близький до чеського), *середньословацький* – основа сучасної літературної мови й *східнословацький* – подібний до української та польської мов. Лужицька мова має два діалекти: *нижньолужицький* (піддався фонетичному впливу польської мови, а пізніше був найбільше знімчений) та *верхньолужицький* (зазнав фонетичного впливу з боку чеської мови й зараз є основою літературної мови лужичан). П'ята частина сучасних лужицьких сербів розмовляє лише німецькою мовою, 4/5 лужичан є двомовними.

Початок формування польського народу припадає на X–XI ст. Консолідація йшла навколо племені полян. У період політичної роздробленості (XI–XIII ст.) окремі польські землі відокремилися, але культурні та економічні зв'язки між ними не уривалися. У процесі опору німецької експансії й подолання політичної роздробленості (XIII–XIV ст.) здійснювалося об'єднання польських земель. Водночас йшов процес германізації захоплених німцями західних та північних земель (Нижня Сілезія, Помор'я, Мазурія, Західна Великопольща). У рамках багатонаціональної держави – Речі Посполитої (утворена 1569 року Люблінською унією з Великим князівством Литовським) відбувався процес консолідації польської нації. Цей процес ускладнився з кінця XVIII ст. у зв'язку з трьома поділами Речі Посполитої (1772, 1793 і 1795 роки) між Росією, Австрією та Пруссією і втратою польської державності. Наприкінці XVIII–XIX ст. в збереженні й зростанні національної самосвідомості поляків видатну роль зіграли національно-визвольні рухи (повстання 1794, 1830-1831, 1846, 1848, 1863–1864 років), у результаті яких польський народ зберігав прихильність батьківщині, рідній мові та звичаям. Після Першої світової війни утворилася незалежна польська держава, до якої не увійшло багато північних і західних польських земель. Возз'єднання Польщею її північних і західних земель наступило лише після Другої світової війни. У країні відбулися значні переміщення населення. Найбільші зовнішні міграції в Польщі мали місце в другій половині 40-х років XX ст. За цей період із території сучасної Польщі було виселено майже 4 млн осіб – німців, литовців, білорусів та українців. Натомість до країни в'їхало 4,4 млн поляків, в основному, з Литви, Білорусі та України. Це сприяло перетворенню Польщі в переважно однорідну за національним складом населення країну. Зараз зовнішні міграції держави мають негативне сальдо. Значна кількість молодих поляків у пошуках кращої долі виїжджають до країн ЄС та США.

Територію сучасної Чеської держави з давніх часів населяли кельтські племена боїв. Від нього пішла її друга назва – Богемія. В I ст. н.е. сюди прийшли германські племена. Згодом їхнє місце зайняли римляни. Процес інтенсивного заселення Чехії слов'янськими племенами відбувався в IV–VII ст. Захищаючись від набігів кочових племен аварів, вони утворили державу Само. В IX ст. моравський воєвода Моймир I утворив Великоморавську державу, яка об'єднувала землі моравських, словацьких, чеських племен, лужицьких сербів і частково території Польщі та Паннонії. На початку X ст. ця держава припинила своє існування під натиском угорських племен. У той самий час слов'янські племена моравів і чехів заснували свою державу. У XIII ст. Чеська держава стала однією із найсильніших країн Європи. У 1526 р. Чехія була включена на автономних правах до складу Габсбурзької імперії, а в 1618–1620 рр. внаслідок поразки чеського повстання перетворилася на її колонію. Процес відродження чеської держави припадає на 1918 рік, коли після Першої світової війни й розпаду Австро-Угорської монархії й утворилася незалежна Чехословаччина. Значних випробувань Чехія зазнала в 1938 р., коли від неї було анексовано Німеччиною Судетську область і пізніше, в 1939 р. загарбано і втягнуто у вир Другої світової війни. У нові політичні та економічні реалії Чехія вступила 1946 року, ставши Чехословацькою Соціалістичною Республікою. 1968 року вона зазнала вторгнення військ країн варшавського блоку. 1969 року було створено Чехословацьку Соціалістичну Федеративну Республіку. У 1993 р. Чехія та Словаччина стали самостійними державами.

Початок формування словацького народу відносять до IX ст. Його основою стали слов'янські племена, що в середині I тис. переселилися із північних схилів Карпат. Упродовж X – на початку XI ст. західні та центральні райони території Словаччини неодноразово входили до складу володінь Чехії та Польщі. З XII ст. більша частина словацьких земель була приєднана до Угорської держави. Унаслідок нескінченних конфліктів, спустошливих війн і повстань, що не припинялися впродовж XVI–XVIII ст., багато районів Словацького краю зазнали небачених руйнувань і збезлюдніли. Постійну загрозу для населення регіону становили наскоки османів. Усі ці події призвели до зміни етнічного складу словацьких земель. Сюди переселялися угорці, хорвати. Своєю чергою, словацькі селяни переселялися до гірських регіонів. Наприкінці 40-х років XIX ст. національні прагнення словаків переросли у вимоги визнання їхньої самобутності як нації. З 1867 р. словаки перебували в складі Австро-Угорської імперії, яка проводила політику мадяризації слов'ян. 30 жовтня 1918 р. Словацька національна рада ухвалила “Мартинську декларацію”, у якій підкреслювалося, що словацька нація в культурному й мовному сенсі є частиною єдиного чехословацького народу. 1918 р. було створено Чехословацьку республіку. 16 червня було проголошено Словацьку радянську республіку, яка проіснувало всього три тижні. У серпні 1920 р. до складу Чехословаччини увійшли словацькі землі. 14 березня 1939 р. в результаті окупації гітлерівською армією частини Чехословаччини було проголошено “незалежну” Словацьку республіку під егідою фашистської Німеччини. Після закінчення Другої світової війни верховним органом влади в словаків стала Словацька національна рада. 1968 року створено Чехословацьку федеративну соціалістичну республіку, до складу якої увійшла Словаччина. З 1 січня 1993 р. словаки мають свою власну незалежну країну.

Уже в перші століття нашої ери лужицька земля в межиріччі Одеру й Ельби була заселена полабськими слов'янами, найбільшими з яких були *серби, мільчани, нішани, гломачі, лужичани*. Починаючи з VIII ст. і, особливо, з X ст. полабські племена зазнавали вторгнення на свої землі германських племен, насамперед, франків, а часом – і польських та чеських королів. Під натиском германців полабські слов'яни в XIII ст. втратили політичну самостійність і з'явилися назви двох областей – Верхня Лужиця (колишня область мільчан) і Нижня Лужиця –

область власне лужичан, які й дали пізніше ім'я всьому слов'янському народу в німецьких провінціях Бранденбург і Саксонія. 1317 року брандербурзькому маркграфу Вальдемару вдалося захопити дві Лужиці. Після його смерті цими областями заволодів чеський король Ян Люксембурзький. Співжиття з чехами позитивно вплинуло на культурний розвиток лужичан. Наприкінці XV ст. в Саксонії почала розвиватися гірничорудна промисловість. Сюди масово переселялися німці. Після Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.) лужицькі землі були поділені між Саксонією та Пруссією. На цих землях активно йшов процес знімчення слов'ян. Після наполеонівських війн, 1815 року в Саксонії, союзника Наполеона, була відібрана частина Верхньої Лужиці й Котбуський округ: Віденський конгрес передав ці землі Пруссії, яка воювала на стороні антинаполеонівської коаліції. Розорення лужицьких селян, особливо в Пруссії, примушувало багатьох із них покидати батьківщину й виїжджати до Америки та Австралії. З початку німецької революції 1918 р. національний рух лужичан поживався. Дванадцять років панування фашизму в Німеччині трагічно відбилося на історії лужичан. Заборонялося вживання в громадських місцях і навіть у побуті лужицької мови. Лужицькі назви населених пунктів перейменовувалися на німецькі. Закривалися культурні й громадські товариства лужичан, а самих слов'ян гнобили в концтаборах. Після війни німецьким урядом були прийняті закони, які охороняли національні права лужицьких сербів і давали їм можливість для всебічного культурного розвитку.

2. Основні заняття, матеріальна культура західних слов'ян. Польща, Чехія, Словаччина є країнами – членами Європейського Союзу, в яких швидко розвиваються різні галузі економіки. У Польщі, наприклад, найбільшою часткою в промисловості є легка (текстильна (обробка бавовни, штучних волокон, вовни, льону й шовку), харчова (переважно цукрова), машинобудування та ПЕК (добування кам'яного вугілля). Незначними – хімічна, деревообробна, скляна, цементна промисловості та металургії. Польська промисловість сконцентрована переважно на півдні країни, особливо в Сілезькому воєводстві.

Найстаріша галузь чеської промисловості – гірничорудна (добування срібла, вугілля), а також текстильна, скляна, порцелянова (виготовлення ялинкових прикрас, художніх виробів із кольорового скла, посуду, люстр, тари, жіночих прикрас (відомі яблонецькі вироби), машинобудівна, металургійна, харчова (насамперед, пивоварна), деревообробна (виготовлення меблів, олівців, паперу, музичних інструментів), взуттєва та ін. У словаків також були представлені гірничорудні галузі (передусім добування залізної руди), а також розвивалася хімічна, деревообробна, текстильна, шкіряна, харчова промисловості (особливо борошномельна й цукрова), але вона зараз дещо поступається чеській економіці.

Головні галузі сільського господарства західних слов'ян – землеробство і тваринництво. Основний напрям – обробіток зернових культур (пшениця, жито, ячмінь, овес), значна частина посівних площ займає картопля, цукрові буряки, у чехів – льон, хміль. Польща – відомий у світі виробник овочів та фруктів, насамперед, порічок, полуниць, малини, капусти, яблук, цибулі. На півдні Чехії та Словаччини представлене виноградарство та садівництво, особливо багато абрикосових і сливових садів. У Нижній Лужиці, особливо в Шпресвальді (болотиста, зволожена територія), люди більше займаються городництвом та садівництвом.

У тваринництві велике значення надається розведенню коней, великої рогатої худоби, свиней (у чехів – беконні породи), овець. У польських гуралів, у гірських районах Чехії, Моравії, Словаччини поширене пасовищно-відгінне вівчарство, де на високогірних пасовищах будується для пастухів спеціальна дерев'яна хатина – “*колиба*“, а для овець – дерев'яна загорода (“*кошара*“). У

Словаччині переважає молочний напрямок вівчарства, на відміну від чесько-моравського, де овець розводять для отримання шерсті. У домогосподарствах західних слов'ян багато розводять курей, гусей, качок, цесарок. Так, гусячий пух чехи експортували до Баварії. Слов'яни займаються також бджільництвом, збором грибів і ягід, у численних водоймах розводять рибу. На побережжі польського Помор'я збереглися старовинні рибальські артїлі ("*машонерїї*"), там ще живі давні звичаї колективного вилову риби.

Архаїчними знаряддями праці в землеробстві виступали: рало (ним орали землю й зараз використовують для підгортання картоплі), плуг, соха (у лісових районах), борона (різних типів: дерев'яна, із залізними зубцями), серп, коса, ціп, сівалка та інше.

У західних слов'ян ремесло, домашнє виробництво, народні промисли мають давнє походження, насамперед, ковальська справа, столярство, гончарство, виготовлення зброї, прикрас, полотна, одягу, деревообробка, плетіння, обробка бурштину та інше.

Поляки відомі своїм декоративним ковальським ремеслом. Народні майстри виготовляють різні предмети домашнього господарства (сокири, решітки, двірні петлі, ручки, світильники), могильні хрести, ювелірні вироби. Особливо виділяється філігранне прикладне мистецтво Сілезії (застібки для поясів, суцільні срібні пояси), Кракова (латунні й срібні хрестики, запонки для сорочок, каблучки), гуралів (глиняні люльки, запонки для сорочок у вигляді ромба з підвісками, пряжки до поясів, тростини-сокири).

Значний вплив на гончарство чехів та словаків мали *анабаптисти* (у Словаччині їх називали "*габани*"), які мігрували з південної Німеччини, Тіролю до Моравії в 1529 р. внаслідок церковного переслідування. На той час вони були відомими майстрами виготовлення порцеляни, гончарного посуду. Можна виділити такі гончарні стилі в чехів: *празький* тип (виготовлення білої кераміки із синім орнаментом); *південночеський* тип (блакитна кераміка з вдавненим орнаментом); *західноморавський* тип (строката кераміка з вдавненим орнаментом); *бероунська* кераміка (чорного й білого кольору); *ходський* стиль (червоний рослинний орнамент на чорному фоні); коричнева з кольоровим рельєфним орнаментом; у північно-західних районах Чехії з XIII ст. була поширена коричнево-жовта кераміка з червоним орнаментом. Крім традиційних виробів (гличики, горщики, тарілки, чашки), чехи масово робилися дитячі скарбнички, форми для печива, гербові знаки для фасадів будинків, а словаки – фляги для води, пальники для освітлення, чаші для корму птиці, димарі для бджіл та ін. Головним центрами гончарства в чехів є Бехинь, Собеслав, Коловер, Кожлани, Нова Пака, Домажліце, а в словаків – Поздишовіце та Модра.

За оздобленням у поляків розрізняють неполивну чорну кераміку (поширена в північно-східних, східних районах країни, тут трапляється скульптура у вигляді культових предметів (каплиці, образи святих), іграшок, фігурок тварин), кераміку поливну, розмальовану під скло, глазуровану, штамповану й покриту рельєфом. Кашубська кераміка є переважно блакитною поливною, прикрашеною узорами у вигляді гілок бузини, тюльпанів, лілій, луски риб.

Скляне виробництво в Чехії набуло поширення з XIV ст. Виготовляли посуд, грушоподібні та шестигранні стакани, ялинкові прикраси, робилися малюнки на склі (релігійні, побутові сценки), які вішали на стіну.

Слов'яни майстерно обробляли дерево: виготовляли дранку для покриття дахів, дерев'яні черевики, іграшки, фігурки Христа, Богородиці, святих, тварин, птахів, меблі (полиці, ліжка, шафи, скрині, столи), хатнє начиння (черпаки для молока, форми для овечого сиру, миски, ложки, шкатулки), прядки, веретена, музичні інструменти та ін. Головні центри деревообробки в Чехії були Шумова, Крушногор'є, Крконоше, Бескиди, у поляків це мистецтво поширене в гуралів.

Чехи й словаки славилися виготовленням виробів із рослинного волокна: коріння, очерету, лика, соломи, лози. Робили сумки, кошики, посуд, футляри для пляшок, іграшки, вулики, сандалі. Центрами плетіння в словаків здавна були Бардейов, Белуша, Орлове, Гонга, Новоград, Малацка, Нові Замки та інші. Народним мистецтвом було виготовлення чехами фігурок для вертепів (лялькових театрів). У XVIII ст. були такі типи вертепів: *пльзенський* (ляльки були різнокольорові, дерев'яні); *клатовський* (паперові фігурки); *пржибрамський* (ляльки з дерева, хліба, олова). Зараз виготовляють ляльки тільки в Тржебічі та Пржибрамі.

Ще одним видом народних промислів у західних слов'ян було виготовлення домотканих матерій із льону, коноплі, вовни (зараз штучних тканин). Пряли з допомогою веретена (інколи його засовували за пояс), на самопрядці, або пряжу просто тримали в руках і висмикували нитки (кудель із пряжею жінки могли прикріпляти під хусткою). Зараз із домотканих матерій виготовляють окремі деталі одягу й декоративні матеріали. Центрами домоткацтва в словаків є Високі Татри, Зволень, Прешов, Левіц. Виготовлення смугастих тканин поширене в центрі Польщі, Сілезії, Великій Польщі; тканини з геометричним орнаментом (кола, еліпси, квадрати, ромби, хрести), з яких роблять скатертини, рушники, хустки, накидки, представлені в східній та північній Польщі; двосторонні тканини з різним кольоровим орнаментом популярні в Білостоцькому й Варшавському воєводствах.

Популярним у слов'ян було фарбувати полотно й вибивати малюнки на ньому. Узори на матерію наносилися спеціальною речовиною – “*вапою*”, з допомогою дерев'яної чи залізної форми. Притиснуте пресом полотно фарбували в розчинах гарячої та холодної фарби. Після зняття вапи на блакитному фоні з'являвся білий узор. Траплялася й кольорова вибиванка, якою декорували жіночий та чоловічий одяг, прикрашали житло.

Народний одяг західні слов'яни прикрашали багатую вишивкою, яку поділяли на декілька типів: вишивка “за рахунком” (переважно геометричний узор, попадається на сорочках, корсетах, сукманах); вишивка, розташована на матеріалі вільно без певного плану; тюлева вишивка жіночих очіпків; у поляків у Сілезії, центрі країни трапляється “курпевська” вишивка (геометричні узори темно-червоного або білого кольору на комірах і рукавах білих жіночих сорочках); вишивка польських гуралів у Татрах має геометричний і рослинний узор; плетіння мережива: бахрама, переплети, шиті мережки, прошивки, сітчасті очіпки й серветки. Головними центрами виготовлення мережива в Словаччині були Кремниця, Банська Штявниця, Старі Гори, Шпанія Долина, Годруга й Сольна Баня; у Польщі – селище Бобово в південно-східній частині країни, яка має багато схожих рис з італійським, фландрським плетінням.

Основними центрами обробка шкіри й хутра в Словаччині є Погронье, Липтов, Гемер, Спиш, Турец, у поляків – гуралі. Зі шкіри роблять пояса, ремні, ремінці для годинників, обкладинки для книжок, вкладки, взуття.

У Польщі у XVIII та XIX ст. широко був представлений народний живопис релігійного змісту. Художники малювали фарбами на олії та клею. Вони зображали святих на дошках, полотні й папері. У Підгал'ї, Сілезії, у кашубів, мазурів поширений живопис на склі. Головний герой малюнків – розбійник Яношик. Народні художники розписували зруби будинків (поширене було в центральних районах Польщі (Лович, Опочна, Радом), а також на півдні й південному сході). У декількох селищах навколо Домброви Тарновської в Краківському воєводстві спостерігається кольоровий розпис не тільки зовнішніх, але й внутрішніх стін будинку. Народний живопис у Польщі трапляється також в оздоблені меблі (на буфетах, шафах, лавках, полицях, скринях). Головні мотиви розпису скринь – геометрично-рослинні, переважно вази з квітами й букети. Серед поляків і лужичан поширене розмалювання пасхальних яєць.

У Мазовії, у басейні середньої Вісли, Бугу й Нарви польські селяни наклеювали на стіни декоративну витинанку з кольорового паперу у вигляді графічної форми (кола, квадрата, зірки) чи сюжетної картинки (весілля, гуляння, збір хліба). Раніше біля стелі селянських будівель висіли “*жирандолі*”, зроблені із зерен гороху, квасолі, соломи, паперу, пир’я. Однією з різновидністю пластичного мистецтва поляків є обрядова випічка. Це мазовецькі фігурки тварин і птахів із тіста, весільне печиво.

Здебільшого західні слов’яни живуть у містах. У сільській місцевості традиційно можна виділити такі типи поселень:

➤ **Рядові** – садиби тягнулися одним або двома рядами вздовж річки чи дороги, а до будинків, які фасадом повернуті до вулиці, примикали паралельні смужки земельних наділів.

➤ **Ланцюгоподібні** села – розміщені в гірських районах і передгір’ях. Їхньою віссю є головна дорога, яка йшла вздовж долини. Хати тягнуться у два ряди й утворюють свого роду ланку ланцюга.

➤ Села з **площею** – у центрі мають чотирикутну довгасту чи круглу площу (“*окольніця*” – у польському Помор’ї, у Познанському воєводстві, де будинки, розташовані по колу або у формі підкови навколо площі чи ставка). Вони виникли внаслідок деградації середньовічних міст або розвинулися із вуличних поселень.

➤ **Веретеноподібні** села – це перехідний тип від вуличного поселення до поселення з площею. Вулиця тут розширюється в центрі, утворюючи площу у формі трикутника або лінзи.

➤ **Купчасті** поселення – утворювалися шляхом розростання невеликих сіл або забудови нових вулиць, розташованих під різними кутами, у рядових поселеннях або селах із площею. Присадибні ділянки й земельні наділи тут розміщені без певного плану.

➤ **Хутірського** типу – це переважно колишні поміщицькі володіння. Зараз тут розташовані колиби пастухів, туристичні дачі та ін. Хутора переважають у словацькій Подунайській та Потиській низовинах, а також у лужицькому Шпреєвальді, що пов’язано з низинним характером місцевості й частими паводками від розливу р. Шпреє. Села тут розташовані розкидано, на певних височинах. Вулицями в такому поселенні слугували канали, через які перекидалися численні мости. Головним засобом руху тут був човен.

➤ Сучасні поселення мають **вуличний** чи **лінійно-квартальний** тип розселення.

У західних слов’ян селянська садиба була компактною і складалася з хати, сіней, комори, господарських помешкань (сараї для утримання худоби, для возів та реманенту, погребя (раніше яму для овочів копали в полі чи на городі, пізніше льох почали будувати з цегли біля хати чи в підвалі під кухнею). Розрізняють декілька типів садиб: *однорядний зв’язок*, де хата й господарські споруди розташовувалося під одним дахом (чехи, словаки); *дворядний зв’язок* складався з хати й хліву, з одного боку, і розташованої паралельно їм стодоли (чехи); *трирядний зв’язок* – навпроти хати з хлівом стояли комора, конюшні, сарай, позаду двору розташовувалося гумно (чехи, словаки); у горах переважали замкнуті з чотирьох сторін садиби з маленьким внутрішнім двориком; у Верхній Лужиці хата й господарські помешкання утворюють прямокутний двір, а в Нижній Лужиці під одним дахом розташовувалися жилі приміщення, сарай, комора.

Давні селянські житла західних слов’ян поділялися на два типи: *дерев’яні* (зрубні, з дощок) будинки гірських районів, *глинобитні, саманні*, з другої половини ХІХ ст. – *цегляні* в рівнинних областях. У західних, північних районах Чехії, у Великій Польщі, західному Помор’ї, у Верхній Лужиці поширені каркасні або *фахверкові* будинки (німецький вплив). У гірських районах часто трапляється дім

альпійського типу (стиль шале), де дах нависає над стінами, утворюючи мансарду з галереєю, яка тягнеться повздовж стіни. Зараз під час будівництва помешкань широко використовується шлакобетон, гіпсобетон, вапняний шпат, піщаний сланець. Сучасні будинки західних слов'ян – це котеджі міського типу, часто двоповерхові. У чехів і словаків зовні та зсередини стіни дерев'яних будинків обмазували глиною й білили в блакитний колір. Глинобитні будинки фарбували в різні кольори. Дахи дерев'яних будинків були на кроквах, двосхилі, покриті дранкою. Передній щит (фронтон) даху прикрашався скульптурами святих, різьбленням у формі хреста, серця, сонця, зірки. Дахи глинобитних будинків були чотирихилі, покриті соломою, очеретом. Зараз дахи вкривають черепицею, залізом.

Внутрішнє планування житла західних слов'ян було трироздільне і складалося з хати, сіней (посередині, або збоку) і комори. Меблювання хати було простим. У передньому кутку по діагоналі від печі стояв стіл (найбільш почесне місце, тут сидів господар дому, за стіл запрошувалися поважні гості). Передня стіна й куток хати прикрашався, тут, як правило, стояло скульптурне зображення діви Марії й висіли картинки (скляні) релігійного змісту. Вздовж стін розміщувалися лавки, біля глухої стіни поряд із піччю завжди містилася постіль. Її покривали узорчастою тканиною, а перини й подушки, які клалися одна на одну, доходили до стелі. У Сілезії, Великій Польщі, Мазовії в сінях інколи розташовували склепистий камін (як у німців, литовців, латишів). До нього повернутий перед хлібною печі. Житлові кімнати селяни прикрашали тканими узорами й вишитими рушниками, килимами домашнього виробництва, інколи ще й витинанками (вирізнаними з паперу геометричними й рослинними узорами, зооморфними фігурками, побутовими сценками), а також хатнім начинням. Зараз багато стародавніх споруд самотньої архітектури: селянські хати, садиби, корчми, церкви перебувають під державною охороною. Комплекси таких забудов, наприклад, у Польщі утворюють музеї просто неба – “*скансени*”.

Зараз західні слов'яни здебільшого носять костюми сучасного покрою, але на свята в селах ще одягають національний одяг. Традиційний костюм як повсякденний ще спостерігається серед поляків Ловича в Скерневицькому воеводстві й гуралів Підгал'я, серед чеських ходів, моравських словаків, лужичан.

Наприклад, підгалянські **гурали** носять коротку лляну сорочку, яка застібається біля шиї металевою застібкою, штани з білого сукна, прикрашені оригінальним узором у вигляді серця, вишиті кольоровими нитками, і лампасами, зробленими з темно-блакитних і чорних шнурків. Широкий шкіряний пояс гуралів (7–20 см) прикрашений тисненим узором і латунними гвіздками. Верхній одяг – коротку куртку *цуху* з білої шерсті – часто носять, просто накинувши на плечі й зав'язавши на шиї ремінцями. Головний убір гуралів – чорний фетровий капелюх із полями. Верхня частина капелюха оперезана червоним ремінцем, на якому нашивали білі мушлі. У горах чоловіки носили сокиру-тростину. Селянки тут ходять у спідниці з узорчастою чи однотонною матерії, зшиті у складку, сорочці й безрукавці. Голову покривають хустками. Легкі шкіряні туфлі на ремінцях (*керпце*) – носять як жінки, так і чоловіки. Взимку одягають кожухи.

Для польського **ловичевського** костюма характерні смугасті тканини; з них шують спідниці (коротка, широка, пришита до ліфа з чорною оксамитовою каймою внизу), фартухи, жіночі накидки, чоловічі штани. Зі смугастою спідницею ловичанки носять темні оксамитові блузки з довгими рукавами, прикрашені кольоровою вишивкою. Чоловічі сорочки вишиті хрестиком, поверх них одягають жилети з багатьма металевими гудзиками, які застібаються під шию, сукмани. Чоловіки носять широкий пояс із бахромою на кінцях і капелюх із кольоровою стрічкою біля основи.

Краківський костюм у повсякденному житті майже не спостерігається, але є представленим у дні народних гулянь, на оглядах самодіяльних колективів, у професійному театрі. У цьому костюмі жіноча сорочка, прикрашена вишивкою, одягається із широкою спідницею з тканини з узорами у вигляді великих квітів по блакитному, білому, зеленому чи червоному полі. Фартух широкий, у складку по талії, має парадну вишивку. Довгий до поясу корсет, зшитий із темного сукна чи бархату, застібається на гачки, прикрашений золотою чи срібною вишивкою, металевими пластинами, коралами. Дівочий головний убір – кольорова шерстяна хустка, жіночий – очіпок. У чоловічому краківському костюмі сорочка з відкладним коміром, вишивка на ній біла. Штани зшиті з тканини в смужку: білі й червоні, білі й блакитні. Зверху одягають темно-синій багато оздоблений вишивкою каптан (з рукавами й без них) довжиною до колін, до низу розширений, а також коричневий чи білий сукман. Чоловіки підперізуються широкими шкіряними поясами. Головний убір – “*конфедератка*” (дно убору зшито з чотирьох трикутників червоного сукна, краї – з вовни, зараз носять військові).

Ходські жінки одягають на свята білу сорочку із широкими буфами на рукавах, червону гофровану спідницю, смугастий тканий фартух і яскравий корсет. На голову одягають велику чорну, з червоними квітами хустку, зав’язану характерним вузлом на потилиці.

У **Моравській Словаччині** майже кожне поселення має свій костюм, який відрізняється від одягу сусідів кольором та вишивкою. Найбільш яскравим є святковий костюм в області Подлужи на півдні регіону. Жіночі й чоловічі сорочки тут суцільно покриті вишивкою та мереживом. Переважають яскраво-червоний, блакитний і білий кольори. Чоловіки носять червоні вузькі довгі сукняні штани, густо розшиті шнурівкою, короткі прикрашені шовкові жилети. На голові парубки носять маленькі шапочки, над якими височіє букет із пір’їн, стрічок, блискіток, паперових квітів. Головний убір дівчат – споруда з картону, обтягнута червоним ситцем, зігнута по голові у вигляді трапеції. Прикріплюють цей убір широкою стрічкою, зав’язаною великим бантом на тімені, з кінцями, що звисають ззаду. Під темну, дуже коротку спідницю жінки одягають декілька нижніх спідниць, а спереду – білий мереживний фартух.

Етнограф Павол Недо виділяє чотири комплекси жіночого одягу лужичан:

1. Баутценсько-каменський – (поширений у районах Баутцену, Каменца, Віттіхенау серед католиків) біла полотняна сорочка з круглим вирізом і короткими рукавами; нижня шерстяна спідниця темних кольорів; верхня спідниця також шерстяна й обов’язково чорна, довга й широка, зібрана в поясі в дрібні складки. Вона пришивалася до чорного оксамитового корсажа, який у дівчат шнуровався, а в жінок – застібався. Спідниця з усіх боків прикривалася широким фартухом. Головний убір – це маленький чорний очіпок, з якого до колін звисають дві чорні широкі стрічки.

2. Гойсрвердський – (Верхня Лужиця) одягають чорну безрукавку; груди закриває шерстяна косинка, прикрашена яскравими квітами; темна, широка, нижче колін спідниця, знизу оторочена стрічкою; яскравий, з рослинним орнаментом фартух. Головний убір – “*китлик*” – чорний очіпок із накрохмаленого полотна, який зав’язувався під підборіддям.

3. Шлейфенський – (схід Лужиці) шерстяна, плісирована, не широка верхня спідниця, пришита до корсета; низ спідниці прикрашений неширокою стрічкою; спереду й із боків її прикриває невеликий фартух білого, чорного, блакитного кольору. Заміжні жінки, а в холодну пору й дівчата, поверх сорочки одягали кофтинку з довгими вузькими рукавами, яка застібалася на білі гудзики. На голові носили шерстяну квітчасту хустину, або два очіпки: верхній – з мережива, нижній – із кольорової тканини. Він зав’язувався під підборіддям короткими стрічками з вишивкою.

4. Шпреевальдський – (Нижня Лужиця) своєрідний головний убір із широкими крилами; переважання в одязі ажурної вишивки, під якою майже не видно було тканини, з якої шився костюм. Груди й спина покривалися широкою вишитою косинкою, а спідниця – вишитим фартухом, який був трохи довшим спідниці й закривав її з усіх боків. На сорочку одягалася біла кофтинка з короткими рукавами, покрита вишивкою. Фартух зав'язувався широкою й довгою шовковою стрічкою, кінці якої звисали спереду. У холодну пору на кофту одягали короткий жакет із довгими рукавами.

Костюм лужицьких чоловіків XVIII–XIX ст. мав багато спільних рис із німецьким одягом Саксонії та Бранденбурга того часу. Це – полотняна біла сорочка з прямим розрізом із довгими та широкими рукавами. Сорочку заправляли в полотняні вузькі штани, які нижче колін по нозі застібалися на гудзики. Поверх сорочки одягали двобортну суконну блакитну куртку зі срібними гудзиками. Взували чоботи й дерев'яні черевики. До XX ст. цей одяг витіснив сучасний міський костюм.

Своєрідністю вирізнялися весільні костюми. Так, наречена-чешка одягала “*парту*” – весільний вінець у вигляді обручів, обтягнуті намистами, бісером із численними стрічками позаду. Лужичанки на весілля убиралися в “*борту*” – високу шапочку з чорного бархату у формі скошеного конуса, яка прикрашалася вінком із рути, штучних квітів. Позаду борта зашнуровувалася і прикріплювалася до волосся з допомогою стрічок, кінці яких спускалися до колін. На потилиці кріпився валик із тканини, на який пришивалися зірки, геометричні фігурки з жовтого металу. Борта передавалася з покоління до покоління, від матері до дочки. На сході Моравії нареченій під час весілля одягали через плече білу “*плахту*”, кінці якої вона притримувала спереду, а наречений приколював до капелюха букетик розмарину.

Найпоширенішим верхнім одягом чехів і словаків були: “*гуня*” – суконна білого чи коричневого кольору накидка, “*галена*” – довге суконне пальто з великим чотирикутним коміром, який у негоду одягали на голову; “*кабаніца*” – суконний плащ чорного, білого чи коричневого кольору, біля горла стягувався шнурком; пальто; шуби; кожухи з хутром, вивернутим всередину (білого, коричневого кольору), прикрашені вишивкою, аплікаціями. Жінки-словачки носили “*обрус*” – куски матерії (лляні, конопляні, бавовняні) різних розмірів, у яких закутувалися, притримуючи їх руками, а також “*полку*” – довгастий кусок матерії 3–3,5 м, яким покривали голову й тулуб, у ній носили дітей на спині чи на руках.

Взуття було плетеним (лапці), дерев'яним, шкіряним (туфлі, чоботи). Словаки, наприклад, одягали “*пануче*”, зв'язані з грубої шерсті, висотою до литок та “*крице*” – шкіряне взуття, а також “*чишми*” – чоботи. На похорони західні слов'яни одягали траурний одяг: раніше він був білий, а пізніше став чорний. У наш час входить у моду одяг, який поєднує в собі сучасний покрій із домотканими матеріалами та національними орнаментами й вишивкою.

Кухня західних слов'ян дуже різноманітна. До кінця XVIII ст. переважали борошняні й бобові страви. Основна їжа – каша (просяна, ячмінна, вівсяна, гречана, кукурудзяна), прісні коржі й кислий хліб. З XIX ст. поширилася картопля. Хліб робили здебільшого із житнього борошна, інколи додаючи туди пшеничне, ячмінне, вівсяне борошно або картоплю.

У поляків поширені кислі юшки – “*жур*” (роблять із борошна, заквашеного на воді), “*квасниця*” (з квашеної капусти), “*барич*” (з квашеного буряка). Їх заправляють салом, олією або сметаною. Варять також супи зі свіжих овочів і картоплі, з м'ясом або пісні, з грибами, з цибулею, часником, ароматичними травами. У жаркі літні дні готують холодні супи з полуниці, черешні, яблук, груш та лісових ягід. Восени популярні супи з огірків і грибів. Поляки часто вживають “*бігос*” – квашену або свіжу капусту, яку тушкують із м'ясом або ковбасою,

додаючи туди цибулю, гриби, яблука, лавровий лист. Велике значення в їжі поляків і чехів мають страви з картоплі, яку подають із м'ясом, рибою, зі шкварками, сметаною, кислим молоком, у вигляді млинців та інше.

Для чеської національної кухні характерна велика кількість виробів із тіста. Насамперед, це "**кнедлики**" – свого роду пиріжки з прісного чи кислого тіста, які начиняють сливами, ягодами, повидлом, м'ясом, картоплею і варять у солоній воді, а потім посипають маком і поливають маслом або салом. Кнедлики слугують не тільки гарніром, але й можуть виступати самостійною стравою. Національним чеським блюдом вважається смаженина зі свинини з кнедликами й капустою. У свята смажать гуся чи качку. Чехи полюбляють різні копченості, наприклад, сосиски ("**паркі**"), які продаються разом із солодкою гірчицею. На відміну від чеської в словацькій національній кухні більше використовується овочів, фруктів, ягід. Частіше всього їдять капусту, ріпу, цибулю, часник, петрушку, моркву, огірки, помідори, салат, картоплю. У лісах збирають малину, брусницю, чорницю, дику грушу. З фруктів найбільше саджають черешні, яблука, сливи й виноград. Багато їдять грибних страв: гриби тушать в олії, варять із них супи, готують підливи.

Велику роль у харчуванні західних слов'ян відіграють молочні страви – свіже й кисле молоко, вершки, масло, сир, твердий сир, бринза. Поляки роблять фігурні сири (у вигляді овець, ведмедів, оленів, рослин), чехи виготовляють оломоуцький сир, який, навіть, експортувався в інші країни, словаки славляться копченим сиром (буває двох видів – круглий "**ошменок**" і з довгих стрічок – "**парениця**"). На зиму сім'ї готують запаси: сушать яблука, груші, сливи, квасять капусту, консервують ягоди й фрукти, копчять свинину й ковбаси, солять телятину, баранину, заготовляють масло, овечий сир.

Польська кухня славиться кондитерськими виробами: пирогами, тортами, печивом (відомі торунські пряники, які зображали відомих особистостей: народних героїв, учених, королів, а також побутові сценки), калачами. На Новий рік поляки випікають "**новолятки**" – невелике фігурне печиво. Серед напоїв у західних слов'ян поширені чай, кава, горілка, у Моравії – вино, у Словаччині – вино та сливовиця, пиво (відомими марками в чехів є "Pilsner Urquell", "Gambrinus", "Staropramen", "Velkoprovicki kozel", "Krusovice"; у словаків – "Топвар", "Штейн", "Шаріш", "Злати базант").

3. Громадський побут, сімейно-шлюбні відносини західних слов'ян. Сімейно-шлюбні відносини західних слов'ян у період Нового часу серед представників різних станів мали багато спільних рис: патріархальність сімейних відносин (у словаків глава сім'ї звався **газда, дедко, татік** – він управляв сімейним земельним наділом, нерухомістю, худобою, реманентом, бюджетом, розв'язував питання про шлюб своїх дітей, часто потім втручався в їхні господарські та сімейні справи; турботи про спільне господарство поділяла з газдою газдиня – як правило мати чи бабуся); укладанням шлюбу займалися батьки молодих за участю родичів, а необхідні переговори між сім'ями проводили сват або сваха; тісні зв'язки між близькими родичами; чіткий розподіл чоловічих, жіночих і дитячих обов'язків і роботи; багатодітність сімей; невелика кількість розлучень та ін.

Право спадку в західних слов'ян був неоднаковим. На півночі й заході Польщі майно успадковував старший син, в інших районах – майно ділилося порівну між синами. У чехів за правом майорату батьки ще за життя передавали своє господарство й будинок старшому сину, а самі переселялися в окрему хату поряд, де вони вели власне господарство на виділеній землі. Пізніше батьки при виокремленні отримували від сина не землю, а щорічну певну кількість врожаю чи грошей. Такий звичай називається "**вименек**". Старший син так само зобов'язаний був грошима виплатити частину батьківського спадку братам і сестрам. Відповідно старший спадкоємець шукав собі багату наречену. На відміну від чехів, словаки не

знали права майорату. Під час поділу майна сім'ї (відбувався після смерті глави сім'ї) чи відокремленні від неї кожний чоловік мав право на однакову частину земельного наділу. Якщо в сім'ї не було синів, то право спадку переходило до дочки. Виходячи заміж, дочка отримувала посаг і переставала бути членом сім'ї, вона переходила до сім'ї чоловіка. Вдова з дітьми залишалася в сім'ї чоловіка, а якщо в сім'ї було мало мужчин, то свекор брав у дім для неї нового чоловіка. На півдні країни (Новоград, Гонта, Гемера) був поширений звичай приймання у велику сім'ю зятя як повноправного її члена. У випадку поділу сім'ї він отримував порівну з дружиною частину майна.

Зараз шлюбний вік молодої пари становить 21–25 років (у чехів 25–30 років). Сім'ї мають одну чи дві дитини. Молодята намагаються жити окремо від батьків. Водночас літні батьки живуть у сім'ї одного з дітей.

У західних слов'ян були різні форми сімейних обрядів і звичаїв, які зараз істотно змінилися. Розвинена була весільна обрядовість, яка представляється як театральне дійство: сватання, змовини, під час яких вирішувалися всі питання, пов'язані зі шлюбом і посагом молодих, дівич-вечір, весільний потяг (окремо для дівчини й хлопця), розплітання коси молодої й одягання вінця та весільного наряду, вінчання шлюбної пари, весільний бенкет, підрізання чи заплітання волосся в молодої й одягання на голову очіпка (символ заміжньої жінки), перша шлюбна ніч, прощання нареченої з батьківським домом і переїзд до житла чоловіка. Поширені звичаї мати дружок із боку нареченого й нареченої, дарувати подарунки молодим, пити вино за їхнє щастя. Важливе місце у весільних обрядах займали весільний калач, який пекла хрещена мати нареченої, і весільне дерево, прикрашене борошняними виробами, стрічками, яблуками.

Своєрідністю відзначається весільна обрядовість у лужичан. Роль свата в лужичан виконував "**брашка**" – головний організатор і розпорядник усієї весільної церемонії, вважався хранителем весільної урочистості. Його костюм прикрашався квітами, бантом, мав тростину, так званий "**брашків кий**". Під час заручин він звертався до майбутніх нареченого та нареченої з промовою, у якій нагадував про обов'язки в шлюбі, з'ясовував серйозність бажань молодих. Коли молоді й батьки давали згоду на заручини, брашка з'єднував руки молодим і благословляв їх. У деяких селах практикувалося залишати заручених на ніч разом. Період між заручинами й до весілля (місяць і більше) супроводжувався трикратним недільним оголошенням у церкві про майбутнє весілля (у німців цей звичай називається "**публікація**"). Весільну процесію очолював брашка (у Шпреєвальді вона рухалася на човнах). У лужичан обов'язковим була присутність на весіллі "охоронців шлюбної пари" (як правило, це хрещені матері, які постійно перебували біля молодих). У Верхній Лужиці їх називали "**слонками**", а в Нижній Лужиці – "**бабками**" або "**мазницями**". У деяких весільних обрядах брали участь подружки нареченої, у католиків їх було шість, у лютеран – дві. До церкви входили по черзі: спочатку брашка, потім наречений із нареченою, далі дві слонки, слідом два друга від сторони нареченого й попарно шість чи дві подружки молодої. Потім заходили всі гості й родичі. Така послідовність входу до церкви зберігається лише у Верхній Лужиці. Під час вінчання у XVIII–XIX ст. молоді обмінювалися маленькими віночками, з початку XX ст. – обручками.

Після вінчання в деяких районах Лужиці молоді відвідували цвинтар, де були поховані родичі (традиція німців). У селах Хойерсверди й Шлейфа донедавна молоді після вінчання йшли в хлів і пили там зі спільної чашки молоко, годували хлібом корову. Ці дії повинні були принести щастя й багатство подружній парі та здоров'я тваринам. У лужичан був поширений звичай, за яким до 12 годин ночі наречена танцювала з гостями, а наречений стояв біля дверей. Напевне, це символічний пережиток групового шлюбу.

У сім'ях західних слов'ян відзначають усі святкові події: народження та хрещення дитини, ювілеї весілля батьків (срібної, золотої), закінчення дїтьми школи, навчальних закладів, проводи в армію та інше.

У словаків, наприклад, під час першої купелі дитини у ванну клали речі, що символізували добру вдачу. Воду з ванни виливали під живе дерево, що нібито допомагає здоров'ю дитини. Хлопчика символічно притуляли до плуга, дівчинку до веретена. Хрещення відбувалося в неділю через тиждень від народження. На це дійство скликалися близькі родичі. Хрещений батько й мати багато важили в житті похресника (під час сватання, заручин, весілля (несли найбільші грошові витрати). За звичаєм у Нижній Лужиці іменами батьків називають перших дітей, а в районі Шлейфе – других.

Хлопчик або дівчинка в католиків вважалися дорослими після миропомазання, у протестантів – після *конфірмації*, тобто приблизно у 12 років. Однак у народі перехід до юнацького стану було заведено здійснювати так званим "*молодечим хрещенням*". Так, у словаків хлопець символічно отримував у якості хрещеного старшого хлопця, і під час Масниці староста юнаків виконував обряд прийняття хлопчика до дорослого кола через спеціальні випробування: силою, швидкістю, спритністю, підстриганням волосся, загальною випивкою з однієї чарки на честь новачка. Після такого хрещення юнак отримував певні права – ходити в трактир, танцювати коло, носити перо в капелюсі, самостійно працювати в полі. Зараз збереглися тільки деякі пережитки юнацьких товариств: хлопець обирає собі дівчину за згодою близьких товаришів. Вони під час його відсутності (військова служба, сезонні роботи) турбуються про дівчину. Дівчаток залучали в коло дорослих дівчат так само, як і хлопців. Тут старша хрещена мати опікувала новеньку, уперше вводила її до танцю. Після цього дівчина могла носити дорослий одяг, стрічки в косах, зустрічатися з хлопцями, ходити на вечірки.

Давні обшинні традиції зараз можна спостерігати в деяких обрядах і звичаях (колективна взаємодопомога (будівництво хат, доріг, церкви, меліоративні роботи, жнива, сінокіс, випас худоби), загальний характер сімейних свят). У польському Помор'ї пережитком общини є спільна ловля риби. Давні традиції має допомога літнім, вдовам і калікам із боку не тільки родичів, але й сусідів та мешканців усього села. Потерпілим від стихійних лих (пожежі, повені) односельці надавали притулок, зерно для посіву, допомагали відновити господарство.

У поховальній обрядовості велику роль відігравали вірування про душу, тіло й долю людини після смерті, а також про вплив померлого на живих родичів. Небіжчика мили й одягали у святковий або спеціальний "смертний" одяг. Заборонялися будь-які роботи з господарства, у церкві били в дзвони (тим самим нібито відганяли злих духів). Померлому в домовину клали особисті речі. У похованні брали участь усі мешканці поселення. Перед виносом гробу з дому ним три рази вдаряли об поріг. Це символізувало виключення покійника з кола домашніх і родичів. Біля могили охочі прощалися з небіжчиком. Особливий вид приймали похорони дівчат та юнаків у чехів: вони супроводжувалися імітацією весільного обряду й закінчувалися веселими танцями однолітків у кафе. Самовбивць і тих, кого запідозрювали в чаклунстві, ховали поза цвинтарем: у лісі, на перехресті доріг та інше, їм накривали голову, тіло прибивали до землі дерев'яним кілком. Після похорон відбувалася трапеза учасників процесії. Західні слов'яни дотримуються й погребальних звичаїв, наприклад, носіння траурного одягу, сусідська допомога під час похорону, допомога сім'ї померлого в перші дні після похорон, відвідування могили й богослужіння в річницю смерті, запалювання свічок у поминальні дні.

У Шпресвальдських селах Лейпе й Леда, де високий рівень води й кладовищ немає, гроб кладуть у човен і везуть для поховання по каналах до міста Люббенау.

Прийнято, щоб із кожного будинку, мимо яких пропливала процесія, приєднувалися мешканці на своїх човнах.

Важливу громадську роль відігравали ярмарки (тут спілкувалися мешканці з різних сіл, попутно обмінюючись товарами, зустрічалася молодь), костьоли (щонеділі сюди приходили люди на службу), корчма (тут відбувалися засідання селянського самоврядування, громадського суду, укладалися договори, люди обмінювалися новинами, танцювали).

4. Загальний огляд духовної культури західнослов'янських народів. 90% поляків є католиками, є невелика частка протестантів та православних (на сході країни). Майже 40% населення Чехії вважає себе атеїстами (найвищий показник у Європі). Решта населення – приблизно 40% – католики, 4,5% – протестанти. 76% словаків є католиками, орієнтовно 10% – протестантів, решта – православні. 90% лужичан – лютерани, і лише 10% є католиками (у прикордонних районах із Польщею та Чехією).

Західні слов'яни до сьогодення відзначають деякі традиційні календарні свята. Попередній їхній обрядовий та релігійний зміст майже зовсім забутий, на перший план виступає розважальна, ігрова сторона.

Зимовий цикл календарних свят у західних слов'ян починається з передріздвяного посту, чи **Адвенту**, а точніше – із дня святого **Андрія** (у католиків 30 листопада). У період посту зазвичай заборонялися танці, зібрання молоді й всілякі розваги, хлопці не ходили на побачення до дівчат, і за всім цим строго пильнували громада й церква. На цей час випадають пам'ятні дні окремих святих, які святкують поза зв'язком з очікуваним Різдвом: 4 грудня – день святої **Варвари** (заступниці ремісників і шахтарів), 6 грудня – день святого **Миколая**, (діти отримують подарунки), 13 грудня – день святої **Люсії**, охоронниці зору.

У чеських і словацьких селах дотепер ще на "Мікулаша" (дня св. Миколая) виступають ряджені в масках коня, ведмедя, кози, цигана, лікаря, сажотруса та ін. Вечері від дому до дому ходив чоловік у вигляді Мікулаша в довгому кожусі, з кошиком на спині, борода в нього з вовни й льону, на голові бараняча шапка, у руках – ціпок. Мікулаша супроводжував "ангел" у довгій білій сорочці, у конусоподібній високій шапці з картону. З ними ходив і "чорт" у кожусі, вивернутому хутром назовні. Через плече в нього перекинута ланцюг, на голові різьки з чорного паперу, у руках – дзвіночок і мітла. Мікулаш приносив дітям подарунки, неслухняним же він залишав різьки чи мітлу. Якщо не чекали Мікулаша, то батьки й хрещені самі клали гостинці дітям у черевки.

З календарних зимових свят західні слов'яни особливо шанують різдвяні. У їхній обрядовості простежуються елементи аграрної та скотарської магії, культу предків. Переддень **Різдва** – Святвечір і перший його день вважаються сімейними святами. Прийнято у Святвечір збиратися в домі батьків або в колі своєї родини. До цього дня наряджають ялинку. У різдвяний Святвечір можна виконувати тільки найнеобхідніші роботи з господарства (приготування їжі, корму для худоби). У цей час не годилося давати в борг ні їжу, ні речі, ні гроші, щоби не потрапити в злидні. А борги годилося до цього дня віддавати. Різдвяна трапеза складається з пісних страв: риба (короп), овочі, фрукти, солодощі, обрядове печиво. Число страв ритуальне: три, п'ять, сім, дев'ять, дванадцять. У перший день Різдва подаються м'ясні страви: свинина, індичка, гуска. За святковим столом залишається місце для мандрівника, якого треба прийняти, наче б самого Ісуса Христа. Всюди заведено дарувати один одному подарунки. Вранці напередодні Різдва всі домашні вмивалися, нерідко кидаючи перед цим у воду срібні монети, щоби цим привернути багатство в дім. У минулому в різдвяні свята й на Новий рік хлопці колядували. Зараз колядують не повсюдно, і сам обряд перетворився на гру, веселощі. У тому ж значенні побутовують святочні й новорічні ворожіння, виступи

ряджених. Чеські традиції передбачають, щоб у кожному домі, на кожній площі, у кожному костьолі були встановлені вифлеємські ясла чи вифлеємські вертепи.

Новий рік західні слов'яни частіше всього зустрічають у громадських місцях, молодь веселиться в кафе та ресторанах. Чехія – єдине місце, де різдвяні сюрпризи дарують відразу чотири герої: Санта Клаус, Мікулаш, Єжишек (Ісус Христос), і Дід Мороз. 6 січня чехи відзначають свято “*трьох королів*”. Три королі – Кашпар із посохом, Меліхар із барабаном та Балтазар із мішком окроплюють святою водою будинки, розмальовують стіни й двері, залишаючи символи дарів, які принесли волхви: золото, смирну, ладан у вигляді фольги, сухих квітів та воску.

Не втратили значення традиційні гуляння під час **Масниці** – “*карнавалу*”, молодь веселиться в клубах, ресторанах, будинках відпочинку. В останній четвер Масниці перед постом їдять спеціально для цього дня випечені пампушки, оладки. Вершиною свята є три дні перед постом, у цей час молодь розважається, ходить перерядженою з музикантами від дому до дому із колядуванням – побажаннями щастя й майбутнього доброго врожаю.

Головне весняне свято **Великдень** західні слов'яни відзначають дуже урочисто, як і за старих часів: до Великодня фарбують яйця, випікають обрядовий хліб, які освячують у церкві, готують різноманітну святкову їжу. Частково збереглися ще звичаї ходіння ряджених від двору до двору. У пасхальний понеділок чоловіки мандрують по вулицях і легко ляскають дівчат вербовою лозою. Вважається, що жінці таке “великоднє биття” допомагає залишатися молодою й гарною, позаяк її передається сила та свіжість молодих гілок. Дівчата у відповідь поливають хлопців водою. Усі ці звичаї супроводжуються криками й веселощами. У чехів дівчата дарують хлопцям “*краслиці*” – знак прихильності, ними обмінюються родичі та знайомі.

Весною західні слов'яни святкують “*май*” – це тонкі пихти чи ялинки, очищені від кори, із залишеною зеленою верхньою кроною, прикрашені строкатими стрічками, хустками, квітами. Найвищу з них ставлять на центральній площі, навколо якої ввечері грають музиканти, молодь танцює, влаштовує різні змагання. Крім того, хлопці ставлять май перед будинком своєї коханої.

Майже всі літньо-осінні свята церковного календаря так чи інакше були пов'язані, за народними звичаями, із сільським господарством: дозріванням і збиранням урожаю зернових, городніх і садових культур, тваринництвом, бджільництвом, рибальством та інше. У дні церковних свят, за наявними здавна прикметами, сільські господарі намагалися вгадати погоду. Піклувалися також про своє здоров'я й добробут, приписуючи водночас роль заступників і рятівників різним християнським святам.

Так, поляки весною відзначають “*духів день*” – свято стада худоби в день Трійці; 24 червня – день святого **Яна**: дівчата ворожили на долю, на пагорбах, на вигоні, на луках чи в лісі молодь розпалювала багаття й стрибала через нього, щоб очиститися й одержати силу. У деяких місцях через вогонь переганяли худобу. Біля вогнищ у ніч на Яна дівчата водили хороводи та співали. Це була ніч вільного кохання – дівчата й хлопці, попри протести батьків, ішли в ліс чи поля, повертаючись лише під ранок. Проти цього особливо завзято боролася католицька церква. Наприкінці червня – на початку липня Польща відзначає **День моря**. У портах влаштовуються веселі церемонії символічного передавання ключів від міста “Нептуну”, навколо якого збирається чисельна свита. На будинках міст вивішуються плакати, запалюються вогні ілюмінацій, молодь танцює навколо вогнища, кидає в море вінки з квітів і березових гілок. У клубах виступають артисти та колективи художньої самодіяльності.

Західні слов'яни широко святкують давнє народне свято “*дожинки*” – підбивання підсумків збору врожаю і праці на землі. На ньому нагороджуються переможці, влаштовуються маніфестації одягнених у національні костюми

учасників свята з дожинковими вінками, сплетеними з колосків і прикрашені стрічками, квітами.

Серед осінніх свят можна виділити такі. У Помор'ї на день святого **Петра** (1 серпня) – захисника хліборобів (й одночасно рибалок) можна було косити жито, навіть якщо воно було зелене. Навпаки, у Мазовії не рекомендувалося працювати в цей день, тут св. Петро називався Паликопою (“запалюй копицю”). Відповідно до повір'я, копиці, поставлені в день св. Петра, могли загорітися від блискавок. На свято святого **Вавжинця** (10 серпня) викачували й освячували свіжий мед, пригощаючи ним сусідів. **Успіння Богородиці** (15 серпня) поляки називали святом Божої матері рослин. У цей день святили в костьолах колоски зернових культур, горох, льон, овочі, фрукти, а також рослини, що мали лікувальні властивості або ж могли “застерегти” від чаклунства. Назву Божа мати посівна одержало в Польщі християнське свято **Різдва Богородиці** (8 вересня). Напередодні цього свята селянин повинен був обов'язково розпочати сівбу або хоча б зробити засів.

На свято винограду (15 вересня) словаки здійснювали обряд “**забивання гори на виноградниках**”. Представники сільської адміністрації ставили символ “*гору*” на дорозі, що вела до виноградників (це висока жердина, на яку зверху прив'язували освячений у церкві букетик квітів або колосків, а інколи – хрест із трьома яблуками на кінцях – символами родючості). Копалася яма для цієї жердини, куди кидалися найкращі кетяги винограду, можливо, як жертвоприношення. Поряд розкладалося багаття, на якому спалювалась “гора”, поставлена минулого року. Нова “гора” кропилася водою й обкурювалася травами. Після того, як жердина була закріплена, чоловіки стріляли навсбіч зі зброї, відлякуючи нечисту силу, молилися святому Урбану, щоби допоміг зберегти врожай, а також за всіх померлих господарів-виноградників, що не дожили до “забивання гори” цього року. День завершувався пригощанням біля вогнища.

У серпні-вересні в Шпреевальді й зараз відомий звичай “**вбивства півня**”. Ця птиця вважалася уособленням врожаю. Побутувало повір'я, що коли врожай уже зібрано, завдання півня з його охорони виконано. І, якщо півня не убити, він буде шкодити. Убиту птицю по шию закопували в землю й охочі, зав'язавши очі, намагалися попасти в нього палицею. Хто більше попадав, той і вигравав.

1 листопада західні слов'яни повсюдно святкують **День усіх святих**, а 2 листопада – **День поминання**. За народними повір'ями, у день поминання душі мертвих покидають могили, уночі вони були присутні на панахиді в костьолі й опісля поверталися до своїх родин. Рідні мертвих, щоби цим душам легше було потрапити в дім, нерідко відчиняли двері й вікна. Люди вірили, що в будинок душі приходять погрітися. У хлібній печі для них клали дві колоди хрест-навхрест, залишали їжу й питво, намагаючись їх умилостивити, заручитися їхньою допомогою, не розсердити. Пережитком частування мертвих було обдаровування жебраків хлібом, залишали їжу на могилах. У цей день у костьолах служать панахиди, усі прагнуть відвідати могили своїх родичів. На могилах і перед пам'ятниками на вулицях і площах запалюють свічки та лампадки.

Серед слов'ян-католиків традиційним є **культ Діви Марії**. Протягом року є декілька свят, пов'язаних із подіями непорочної Діви, що дала життя немовляті Ісусу. Так, 8 грудня святкують день непорочного зачаття Діви Марії, 2 лютого – свято очищення Марії або день свічок. Як обряд очищення в костьолах святили свічки, а цілі процесії із запаленими свічками обходили вулиці та поля. У період посту, 25 березня відмічають свято Благовіщення, присвячене Діві Марії, 15 серпня – свято Вознесіння Богоматері.

Мелодійні та різноманітні за змістом і жанрами народні пісні західних слов'ян. Можна виділити такі типи пісень: обрядові, пов'язані із сімейними обрядами чи календарними святами, наприклад, весільні, весняні, на Масницю, на обжинки пісні, різдвяні, новорічні, пасхальні колядки; історичні пісні – у поляків,

наприклад, “Пісня про битву під Завихвостом“, про вторгнення шведів, про падіння Кам’янець-Подільського, про короля **Яна III Собеського** та інших, у чехів – про битви біля Варни (1444 р.), біля Мохача (1526 р.) та інші; у словаків – про боротьбу проти турецьких завойовників; балади – це пісенні розповіді про трагічні події в минулому: нещасливі випадки, сутички, вбивства, про сирітство, про зрадливу сестру та інші; любовні, молодецькі – це короткі пісні, запозичені селянами від міщан та шляхти; професійні пісні, поширені серед ремісників (сатиричні, жартівливі пісні про чоботарів, кравців, ковалів, мельників), землеробів (під час дожинок, заготівлі сіна), пастухів, мисливців; розбійницькі пісні – головний герой у поляків і словаків – **Яношик**, у чехів – **Ондраш**; народна думка вбачала в грабунку прояв боротьби з несправедливістю, тому розбійники в народних піснях виступають як герої; солдатські пісні – у них показана тяжка доля солдата, оспівується набір у рекрути й служба в чужих містах і країнах; жебрацькі пісні – на них мали вплив церковні пісні, наприклад, пісня про смерть і подорож душі небіжчика, про сиріт, про життя святих, Христа; ярмаркові пісні – склалися мандрівними співцями, друкувалися на невеликих листівках і продавалися на дорогах і базарах. Їхнє виконання супроводжувалося демонстрацією картинок, що зображали розвиток сюжету (різні пригоди, повені, пожежі, вбивства та інше); робітничі пісні (пісні шахтарів, сезонних працівників, пов’язані з їхнім життям, працею).

Польська пісня має переважно ліричний характер, героїчний епос у народному фольклорі майже відсутній. Співають зазвичай в один голос або в унісон. На півдні країни характерним є багатоголосний спів. За своїм змістом чеські пісні дотепні, жартівливі, навіть дещо грубуваті. Для них характерним є мажорний лад, правильний ритм, один і той же наспів має декілька текстових різновидностей, пісні виконуються переважно одноголосно. Моравські пісні різноманітніші, строкатіші, багатоголосні, ліричніші, мають мінорний лад, дещо меланхолійні. Один і той же текст може мати декілька різновидностей музикальної обробки. Словацькі пісні, на відміну від чеських, ліричніші, у них переважає мінорний лад.

Серед прозаїчних народних творів розрізняють такі види:

- казки, сюжети яких, як і герої, мають загальноєвропейський характер – мандрівний підмайстер, відставний солдат, мисливець, велетень, дракони, чарівники, чорт, тварини. Для чеських казок характерним є простий розвиток подій й реалістичне зображення казкового середовища;

- байки, які як і казки мають персонажами людей, тварин;

- перекази, які розповідають про події чи історичні постаті й складають нібито неписану народну історію. Наприклад, у поляків “Про трьох братів – Лехе, Чехе й Русе“, “Про Пясте“, у чехів про **Яна Жижку**, **Яна Гуса**, про гуситські війни, про вторгнення шведських військ під час тридцятилітньої війни у XVII ст., про епоху національного гніту у XVII та XVIII ст. у словаків – про короля **Матвія Корвіне**, про турків, у яких прославляється героїзм простої людини, наприклад, про **Вавре Брезкле**; про “збойників“ (благородних розбійників) і героя **Яношика** – борця за права простих людей, які діяли в другій половині XVII–XVIII ст. Поряд з історичними переказами записано багато місцевих сказань про скарби, природні об’єкти (озера, горби), архітектурні пам’ятки (замки, монастирі), про виникнення міст і селищ та інше;

- легенди споріднені переказам, але стосуються зазвичай християнських святих і мають елементи фантазій. Головним джерелом легенд виступали Біблія й середньовічні міфи (про Соломона, про зустріч Адама з чортом, про Христа та його подорожі по світу в супроводі святого Петра та інше);

- у чехів траплялися билинки, у яких розповідається про вампірів, домових, лісовиків, бродячих вогнях, нічних мандрівників;

- лужицький фольклор багатий прислів'ями (понад 10 тисяч). Багато з них були спрямовані проти німецького панування й тих лужичан, які піддалися німецькій асиміляції (“бог годує німця, але лужицьким хлібом“, “лужицький хліб їсть навіть німецький жебрак“ та інші). У прислів'ях лужичани висміювали багатство: “адвокати годують дурістю“, “чим багатше господар, тим бідніше слуга“ та інші, хвалили скромність, ощадливість, чесність, життєвий досвід: “не тримай високо голову, а то упадеш і розіб'єш ніс“, “краще боса нога, ніж украдені чоботи“, “роздягти себе легше, ніж одягти“ та інше.

Поширені також розповіді, анекдоти (мають головним чином соціальну направленість, висміюють власників шахт, адміністраторів, хабарників, новачків), жарти, приказки й загадки.

Народний театр за своїм змістом пов'язаний із релігійними містеріями середньовіччя, з монастирськими обрядовими ляльковими виставами XVIII ст. і з міською літературою. У XVI ст., коли католицька церква заборонила містерії в храмах, вони перейшли до народної традиції. З народних видовищ цього типу найбільш популярними є так звані “*хероди*“ – сценки з життя Христа і святого сімейства, які розігруються на Різдво. Збереглися також містерії про Адама і Єву, про жертвоприношення Ісаака, про смерть святої Дороти. Народним спектаклем релігійного змісту є також “*балаган*“ – комедія, яка походить від монастирських обрядових вистав XVIII ст. У чехів та словаків на ярмарках, міських площах виконувалися лялькові вистави (“*вертени*“) на різні сюжети (фарси, авантюри, лицарські п'єси, фрагменти сільські життя, історичні, релігійні мотиви). Головним ляльковим героєм у чехів був **Кашпарек**, а в словаків – ангел, Федір, Стах, Кубо, Старий Кубо.

До сьогодення в західних слов'ян збереглося багато оригінальних танців, які пов'язані із сімейними традиціями (народження дитини, весілля), із землеробством, із календарними обрядами. Наприклад, у поляків у день святого Яна дівчата виконують хороводи навколо вогнища. Цікавими є танці-ігри, які імітують працю людини. Поширені громадські танці, які виконують на вечірках, сільських гуляннях, на весіллі. Найпоширенішими є *полька* та *оберек*. Польські танці – *мазурка*, *краков'як*, *полонез*, *куявяк* та інші у XVI–XVII ст. шляхта перейняла з народних підвалин і довершила їх.

Обрядові та ігрові танці часто супроводжуються співом. Наприклад, чехи одночасно танцюють і співають, навіть під час виконання складних піруетів і підскоків. Одночасно з кожною певною піснею пов'язаний особливий танець, обов'язкова фігура танцю відповідає кожному куплету або відрізьку мелодії. Виділяють такі чеські народні танці: *білий* – весільний танець у Сілезії, *колові* танці – були жіночі, чоловічі, змішані, *точіві* – вийшли з колових, характерним є кружляння пари на місці, виконання ними імпровізацій, поєднання танцю з піснею. Для сходу Моравії та Сілезії характерними є чоловічі танці з підскоками. Відомі місцеві різновидності *польки*, *соуседки* (вальс із хороводом), *седлацки* (кружляння пари на одному місці), *обкрочака*. У словаків виділяють чоловічі танці, досить своєрідні – *одземек*, *вербунк*. Давніми народними танцями лужичан є “Почекайка“, “Крокуй далі“, “Танець чоботаря“, вальс “Вітряний млин“.

Танцювальні мелодії виконуються на смичкових (скрипка, віолончель, контрабас, гітара, мандоліна, цимбали) і духових (ріг, дудки, пищалі, сопілки, трембіти, саксофони, флейта, кларнет) музикальних інструментах; у лужичан – акордеон, рояль, губна гармоніка. Поширеністю народних танців у Польщі й за кордоном сприяли польські композитори **С. Монюшко**, **М. Огинський**, **К. Шимановський**, **Ф. Шопен**, які написали чудові музикальні твори. У наш час професійними ансамблями пісні й танцю в Польщі є “Мазовше“ та “Шльонськ“, а самодіяльними – ансамблі гуралів, великопольський ансамбль із Шамотул, кашубський із Косчежини, курпєвський із Кодзидла та ін. Серед засновників

чеської музичної класики можна назвати **Б. Сметану**, **А. Дворжака**, **Л. Яначека**, **З. Фібіха**, **В. Новака**, **Б. Мартину** та інші. Існує багато любительських симфонічних і камерних оркестрів, хорів, ансамблів. У травні щорічно проходить міжнародний музичний фестиваль “Празька весна”.

Відомими діячами мистецтв у Польщі є національний поет **А. Міцкевич**, письменники **Ю. Крашевський**, **Б. Прус**, **Е. Ожешко**, **Г. Сенкевич**, **С. Жеромський**, **С. Лем**, видатні кінорежисери **А. Вайда**, **Е. Гофман**, художник **Я. Матейка**, **К. Войтила** (римський папа Іоанн Павло II). Знаними чеськими літераторами були **С. Чех**, **Я. Неруда**, **Я. Гашек**, **К. Чапек**, **Ю. Фучик** та інші.

Видатним представником художньої літератури середини XIX ст. був класик лужицької поезії **Х. Зейлер** (найкращі його твори – “Лужицьке весілля”, “Вінок гірських пісень”). Великим знавцем лужицької народної мови був **Я. Барт-Тишинський**. Він випустив збірник сонетів під назвою “Форми”. Збирачем лужицького фольклору був **Я. Радисерб-Вела**, який видав збірку верхньолужицьких прислів’їв (1902 р.). **А. Мука** видав словник нижньолужицької мови. Значний вклад у лужицьку драматургію вніс письменник та активний діяч зі створення лужицького національного театру **Ю. Вінар**.

Контрольні питання й завдання:

1. Розкрийте етнічний склад Польщі, Чехії, Словаччини та з’ясуйте історико-географічні особливості формування їхніх територій.
2. Проаналізуйте особливості занять, поселень і будинків поляків, чехів, словаків, лужичан.
3. Опишіть традиційний чоловічий і жіночий одяг західних слов’ян.
4. Висвітліть національну кухню західних слов’ян.
5. З’ясуйте особливості сімейно-шлюбних відносин західних слов’ян.
6. Розгляньте духовну культуру західних слов’ян.

Література: Бокарнус С.Э. Обрядность и ассимиляционные процессы у серболужичан / С.Э. Бокарнус // Этносы и этнические процессы. – М., 1991. – С. 262 – 269; Брак у народів Центральної і Юго-Восточної Європи // Под ред. Ю.В. Иванова и др. – М., 1988; Бромлей Ю.В., Марков Г.Е. Этнография: Учебник. – М., 1982; Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. – М., 1988; Краткая история Польши: С древнейших времен до наших дней. – М., 1993; Марченко О.М. Етнографія слов’янських народів. Курс лекцій для студ. вищ. навч. закладів: Навч. посіб. – Кіровоград, 2014. – С. 82 – 132; Народы мира. Народы Зарубежной Европы. – Т.1. – М., 1964; Семиряга М.И. Лужичане. – М., Л., 1955; Страны и народы. Зарубежная Европа. Восточная Европа. – М., 1983; Тиводар М.П. Етнологія: Навч. посіб. – Львів, 2004; Этносоциальные аспекты изучения семьи у народов Зарубежной Европы. – М., 1987.

ТЕМА 8. Етнографічна характеристика південних слов'ян

План

1. Етнолінгвістична, антропологічна класифікація, етнічна історія південних слов'ян.
2. Основні заняття, ремесла, промисли південних слов'ян.
3. Традиційна матеріальна культура південнослов'янських народів.
4. Громадський побут, сімейно-шлюбні відносини південних слов'ян.
5. Загальний огляд духовної культури південнослов'янських народів.

1. Етнолінгвістична, антропологічна класифікація, етнічна історія південних слов'ян. Загальна чисельність болгар у світі становить біля 7 млн осіб. Поза межами країни (в США – 300 тис., в Україні – 200 тис., Німеччині – 180 тис., Іспанії – 150 тис. та ін.) перебуває біля 1,5 млн осіб. Серед болгар можна виділити невеликі локальні обласні групи. Болгари становлять 85% населення країни (біля 5,7 млн осіб), турки – 9,4% (670 тис.), роми – 4,7% (300 тис.), гагаузи – 6 тис. осіб.

Загальна чисельність сербів у світі становить від 9,5 до 13 млн осіб. Поза межами країни (у Боснії та Герцеговині – 1,4 млн, Чорногорії – 215 тис., Німеччині – 700 тис., Австрії – 300 тис., США – 200 тис. та ін.) перебуває 4–6 млн. Серби становлять майже 80% населення країни (біля 6,2 млн осіб).

Загальна чисельність хорватів у світі становить біля 5,6 млн осіб (за іншими даними 6,9 млн). Поза межами країни (в Боснії та Герцеговині – майже 650 тис., у Німеччині – 240 тис., Австрії – 110 тис., у Сербії – 60 тис., у Словенії – 35 тис., у Чорногорії – 10 тис. та ін.) перебуває понад 1,6 млн осіб. Хорвати становлять майже 92% населення країни (3,8 млн осіб). Серед народів колишньої Югославії саме хорвати становили найбільшу частку (до третини) емігрантів за океан, переважно в Аргентину (440 тис.), США (400 тис.), а в другій половині ХХ – початку ХХІ ст. – найбільшу частку емігрантів у Західну Європу, переважно в Німеччину.

Загальна чисельність словенців у світі становить біля 2,5 млн осіб. Вони становлять майже 82% населення Словенії (1,630 млн осіб). Поза межами країни (в США – 180 тис., Італії – 85 тис., Аргентині, Канаді, Австрії, Німеччині – по 30 тис. та ін.) перебуває біля 0,8 млн осіб.

Загальна чисельність македонців у світі становить за різними підрахунками від 2 до 2,5 млн осіб. Вони становлять майже 66% населення країни (1,3 млн), 23% жителів – албанці-мусульмани, які мешкають у західній частині країни. Приблизно 4% населення – турки, 2,3% – роми, по 2% – серби й боснійці. Поза межами країни перебуває біля 1 млн осіб (в Австралії, США, Канаді – по 200 тис., Італії – майже 100 тис., Німеччині – 85 тис., Швейцарії – 65 тис., Туреччині – 30 тис. та інші).

Загальна чисельність чорногорців у світі становить приблизно 450 тис. осіб. Чорногорці становлять майже 45% населення країни (270 тис.), 28% жителів (170 тис.) – серби, 8,7% населення (55 тис.) – боснійці, 5% мешканців (30 тис.) – албанці. Поза межами країни перебуває біля 300 тис. осіб (переважно в Сербії – 70 тис., в Аргентині – 30 тис., у Хорватії, Македонії, Словенії – біля 5 тис. осіб та інші).

Серед сербів і хорватів, а частково й серед чорногорців та македонців виділяється група мусульманського населення, яка за мовою та за істотними етнічними особливостями є частиною названих вище народів. 1981 року ця група самоідентифікувала себе як окремий етнос і націю й має назву боснійці. Їх ще називають *босняками*, *босанцями*, *мусліманами* (раніше – *югославськими мусульманами*). Загальна чисельність боснійців у світі становить приблизно 3 млн осіб. Вони становлять майже 50% населення країни Боснія та Герцеговина (біля 2 млн), 37% жителів країни (1,44 млн) – серби (боснійські серби, православні, користуються кирилицею), 14% населення (550 тис.) – хорвати (боснійські хорвати,

католики, застосовують латиницю). Етноси перемішані між собою територіально й розділити країну на окремі етнічні частини практично неможливо. Історичне минуле, гірський рельєф, низький економічний і соціальний рівень розвитку – усе це негативно впливає на процес етнічної консолідації. Поза межами країни перебуває біля 1 млн боснійських мусульман: у США – біля 350 тис., у Німеччині – 160 тис., у Сербії (особливо в районі Санджаку) – біля 150 тис., в Австрії – 130 тис., у Швеції – 60 тис., у Швейцарії, Данії, Словенії, Хорватії – по 20 тис. та інші.

Болгарська, сербська, хорватська, словенська, македонська, чорногорська, боснійська мови належать до *південнослов'янської* підгрупи *слов'янської* групи **індоєвропейської** мовної сім'ї. Серед мов південних слов'ян можна виділити такі діалекти: у болгарській мові – *східний* та *західний*; сербська мова споріднена з чорногорською та хорватською і виділяють три діалекти: *штокавський* (східні райони Балканського півострова), *кайкавський* (західні райони півострова) і *чакавський* (південно-західні й південні області регіону). Штокавський діалект ліг в основу літературної сербохорватської мови. Писемність хорватів розвивалася на основі латинської графіки, яку розробив **Людевіт Гай**. У сербів **Вук Караджич** пристосував мову до кириличної графіки. Унаслідок географічної розчленованості Словенії, а також складності історичних доль народу, словенська мова розпадається на 45 діалектів, які об'єднують у сім груп: *каринтійську*, *приморську*, *ровтарську*, *доленську* (*нижньокраїнську*), *горенську* (*верхньокраїнську*), *штайерську* (*штирійську*) і *паннонську*. Літературна словенська мова складена на основі доленського й горенського діалектів (наріччя Нижньої та Верхньої Країни). Боснійці розмовляють сербохорватською мовою, але в їх лексиконі багато запозичень з арабської, турецької, перської мов.

За расою серби, македонці, чорногорці, частина болгар належать до *середземноморського* типу, хорвати, частина боснійців до *динарського* типу, інша частина боснійців – до *балкано-кавказького* типу південних **європеїдів**; частина болгар та словенці – до *середньоєвропейської* підраси європеїдів.

Слов'янські племена прийшли на територію сучасної Болгарії в VI ст. Це були переважно склавини та частина антів. Разом з асимільованими фракійцями, а також прибулими з Північного Кавказу тюркськими племенами протоболгар на чолі з ханом Аспарухом (від назви цього племені пішла назва держави Болгарія), вони створили першу (685–1018) та другу (1185–1396) Болгарські держави, які тоді відігравали помітну роль у взаємовідносинах із Візантією та країнами Причорномор'я й Середземномор'я. Об'єднанню мешканців країни в єдиний етнос сприяло прийняття християнства 865 р., поширення слов'янської писемності й формування наприкінці IX ст. літературної мови. Справжнє випробування для Болгарії настало після Турецької навали в 1396 р. та поневолення, яке тривало п'ять століть і завершилося здобуттям незалежності в 1878 р. внаслідок російсько-турецької війни. Попри тривалий час перебування в складі Османської імперії, болгарський народ зберіг свою культуру та національну ідентичність. У Першій світовій війні Болгарія підтримувала Німеччину. 1919 року, після закінчення війни, через перерозподіл територій і зміни кордонів болгарська держава втратила значні південні та західні території, вихід до Егейського моря. Сучасні кордони Болгарії встановлені в 1940 р. З 1991 р. країна є парламентською демократичною республікою. З 2007 р. – член НАТО.

Серби на Балканах з'являються у VII ст., які покинули свою прабатьківщину в Білій Сербії. (На думку П.Й. Шафарика, прабатьківщина сербів охоплювала весь простір від Лаби до Дніпра і її частиною була Біла Хорватія (у вузькому значенні під Білою Сербією дехто розуміє Білорусь і південно-західну частину сучасної України). Наприкінці IX ст. серби прийняли християнство. З кінця IX до кінця XI ст. йде міжусобна війна в сербських державних утвореннях Рашка, Захум'є, Дукля (Зета) між представниками панівної династії, кожен із яких спирався на підтримку

потужних сусідів: Візантії чи Болгарії. З 1165 до 1200 роки великим жупаном був Стефан Неманя, який об'єднав сербські землі, створив сильну державу, заснував династію Неманичів, що правила Сербією понад 200 років. Розквіт держави припав на правління Стефана Душана (1331–1355 рр.). Після битви з турками на Косовому полі 1389 р. та численними міжусобними війнами Сербія поступово втрачає свою єдність. З 1459 р. Сербія остаточно втратила власну державність, перетворившись на частину Порти. Від другої половини XVI ст. дедалі більшого розмаху набуває міграція сербського населення з півдня на північ (в Угорщину), на захід (у Боснію) та південний захід (у Далмацію) регіону. 1690 року відбулося масове переселення сербів на землі Габсбурзької монархії. Із середини XVIII ст. йде процес заселення сербами територій сучасних Кіровоградської та Луганської областей України, де створюються спеціальні військові поселення Нова Сербія та Слов'яно-Сербія (1751–1764 рр.). Під час повстань проти турецького панування Сербія 1830 року здобула державність, щоправда, під турецьким суверенітетом і російським протекторатом. Під час сербсько-турецької та російсько-турецької війни 1875–1878 рр. та повстання в Боснії та Герцеговині Сербія й Чорногорія здобули незалежність. 1882 року Сербію проголошено королівством. Розпад Австро-Угорської імперії внаслідок поразки в Першій світовій війні призвів до утворення 1 грудня 1918 р. Королівства сербів, хорватів, словенців (далі – СХС), у рамках якого Сербія об'єднувала навколо себе всіх “австрійських” слов'ян із Хорватії, Славонії, Далмації, а також Чорногорію та Боснію й Герцеговину. Панівною династією в новій країні стала сербська королівська династія Карагеоргієвичів. Під час державного перевороту 1929 р. Королівство СХС було перейменовано в Королівство Югославії. Нова назва мала символізувати “національну єдність” населення країни, де перевага надавалася сербам. 29 листопада 1945 р. було проголошено Федеративну Народну Республіку Югославії, яка проіснувала до 1991 р. З квітня 1992 р. до 2002 р. існувала Союзна Республіка Югославія в складі Сербії та Чорногорії. З кінця 2002 р. на політичній карті світу постала держава Республіка Сербія й Чорногорія, а з грудня 2005 р. Сербія й Чорногорія є самостійними незалежними державами. 2008 року автономна область Сербії Косово в односторонньому порядку проголосила себе незалежною державою.

Хорвати разом з іншими слов'янськими племенами з'являються на Балканах у першій половині VII ст. Підхоплені черговою хвилею переселення народів, вони покинули місця свого попереднього перебування в так званій Білій Хорватії й розселилися вздовж узбережжя Адріатичного моря, у Далмації. Процес формування хорватської державності супроводжувався постійною боротьбою з франками, угорськими племенами. У 925 р. князь Томислав проголосив себе королем хорватів. У XII ст. значний вплив на становище хорватських земель справляла боротьба між Угорщиною і Візантією за домінування в регіоні. У 1102 р. хорватським королем проголошено представника угорської панівної династії Арпадів – Коломана. Ця подія засвідчила втрату Хорватією державності й знаменувала початок тривалого перебування хорватів під владою угорських королів. У цей період остаточно розпалася історична єдність хорватських земель. Відтепер долі Хорватії, Далмації, Славонії склалися по-різному. Вирішального значення для кожної з них набула дія зовнішньополітичних чинників. Наприклад, Далмація по чергово переходила під зверхність Візантії, потім Венеції, а в 1358-1526 рр. – була під захистом Угорщини. Поява на Балканах османів призвела, у тому числі, й до масового переселення християнського населення з областей, що потрапили під владу Порти, до сусідніх регіонів, у тому числі до Хорватії, розпочався активний вихід хорватів із місць постійного проживання, яким загрожувала османська експансія, у внутрішні райони Угорщини та Австрії. Дворянство Хорватії в 1527 р. добровільно приєдналося до корони династії Габсбургів, сподіваючись на захист від османів. Ці землі перебували під владою

австрійських Габсбургів до 1918 р. Славонія й більша частина Далмації в середині XVI ст. опинилися в складі Боснійського намісництва Порти.

У XVII–XIX ст. зростав соціальний та національний (знімечення, потуречення) гніт. До того ж ослабли зв'язки між окремими хорватськими областями: у Далмації господарювала Венеція, у Славонії – мадяри. У 1809 р. частина Хорватії та Славонії до річки Сави та вся Далмація увійшли до складу Іллірійської провінції наполеонівської Франції, проте їхнє перебування в новій державі тривало недовго. Після Віденського конгресу 1814–1815 рр. землі, загарбані французами, повернуто Габсбургам, під зверхність Відня потрапив і Дубровник. Таким чином, у середині XIX ст. всі хорватські області опинилися в складі Австрії, хоча частина з них водночас була визнана землями Угорської корони. Влітку 1868 р. Хорватія, Славонія та Далмація як *“Триєдине королівство”* визнавалися окремою частиною Угорщини зі збереженням самоврядування в адміністративній, шкільній, судовій та церковній галузях. Восени 1918 р. Сербсько-хорватська коаліція прийняла ухвалу про створення незалежної слов'янської держави на території Хорватії, Славонії та Далмації. 1 грудня 1918 р. створено СХС. У квітні 1941 р. Югославію було окуповано Німеччиною, Італією та Угорщиною. 10 квітня 1941 р. було проголошено створення *“Незалежної держави Хорватія”* на чолі з усташським вождем А. Павеличем. Формально гітлерівці визнавали *“керівний вплив”* на цю державу фашистської Італії. Після звільнення від загарбників 29 листопада 1945 р. було проголошено ФНРЮ, яка проіснувала до 1991 р. 25 червня 1991 р. скупщина Хорватії прийняла рішення про державну самостійність.

Слов'янські племена з'явилися в межах сучасної Словенії в VI–VII ст. н.е., але дуже скоро вони потрапили в залежність від стародавніх германців (баварців, франків) і потім майже шість із половиною століть (1278–1918 рр.) були під владою австрійських Габсбургів. 1 грудня 1918 р. було проголошено створення держави – СХС. Під час державного перевороту 1929 р. СХС було перейменовано в Королівство Югославії. 29 листопада 1945 р. було проголошено ФНРЮ, яка проіснувала до 1991 р. 25 червня 1991 р. скупщина Словенії прийняла рішення про державну самостійність.

Як історична область, Македонія відома вже 2,5 тисячі років. Під цією назвою в центрі Балкан фігурувало певне історичне державно-територіальне утворення, що стало відоме завдяки діяльності О. Македонського. Згодом ця область увійшла до складу Римської та Візантійської імперій. У VI–VII ст. ці землі заселяли слов'янські племена. У другій чверті IX ст. більша частина Македонії входила спочатку до Першого, а потім і до Другого Болгарського царств. У середині XIV ст. ця територія увійшла до складу Сербії, але вже наприкінці того ж століття Македонія стала частиною Османської імперії й перебувала під її пануванням до 1912 р. У результаті політики насильницької ісламізації, жорстокого податкового, етнічного та релігійного гноблення розпочався масовий вихід місцевої людності з Македонії. Сусідні країни (Греція, Болгарія, Сербія) висували власні претензії на македонські землі. На слов'ян був досить значним еллінський вплив (через православ'я, візантійські культурні традиції). Претензії на македонські (південні та центральні) землі обґрунтовувала програма *“Велика ідея”*, в основу якої покладалося відновлення грецької держави в межах Візантійської імперії. У змагання за право на Македонію згодом вступила й Болгарія. Спираючись на історичні перекази й схожість мов, діячі болгарського Відродження прагнули пробудити та зміцнити в слов'ян Македонії почуття належності до болгарського етносу. Національне відродження слов'ян Македонії сприяло не тільки розумінню необхідності визволення від османського ярма, а й появі прагнення до створення незалежної македонської держави.

За Бухарестською мирною угодою 1913 р. область була поділена між Болгарією (Пірінський край), Грецією (Егейська Македонія із Салоніками) і Сербією (Вардарська Македонія). Спротиву такому поділові серед македонців майже не спостерігалось. Це зумовлювалося такими чинниками: для певних етнічних груп (наприклад, греків) такий поділ означав возз'єднання з історичною батьківщиною; у результаті масової еміграції Македонія втратила значну частину "пасіонарного" населення; для багатьох людей звичка до покірливості, що формувалася протягом століть, стала частиною поведінки; низький рівень національної свідомості селян був наслідком не лише життєвого укладу, а й насильницьких засобів, які застосовували османи, греки, болгари та серби проти македонців. Така політика проводилася новою владою на приєднаних територіях передовсім у царині освіти й релігії, аж до насильницької зміни прізвищ і національності. Сучасна самостійна республіка Македонія (з 1991 р.) є спадкоємницею Вардарської Македонії. З 12 лютого 2019 р. ця країна має нову назву – Республіка Північна Македонія.

Перша назва, під якою Чорногорія згадується в історичних джерелах, – Дукля – походить від імені римського імператора Діоклетіана та слов'янського варіанта цього імені – Дуклян. Від XII ст. топонім "Дукля" поступається місцем іншому – "Зета". У XI ст. Дукля, першою з історичних сербських територій, на певний час визволилася з-під влади Візантії. Це надало їй перевагу над іншим центром загальносербської інтеграції – Рашкою. Від середини XII ст. ситуація дзеркально змінилася, Зета остаточно перетворюється на периферію Рашки. Завдяки поширенню на цих територіях православної віри, відбулося об'єднання Зети й Рашки в рамках єдиної Сербської держави. У XIV–XV ст. територія Зети перебувала в постійній боротьбі між Венецією та Османською імперією. У березні 1499 р. Зету було приєднано до Скадарського санджаку Порти. Чорногорія була найвідсталішою в суспільно-економічному сенсі частиною Османської імперії, де зберігалися значні пережитки общинно-родового ладу та патріархальні порядки. Однак саме Чорногорія першою з балканських країн звільнилася з-під чужоземного панування. Якщо XV–XVII ст. в історії Чорногорії вважають періодом політичної роздробленості, то у XVIII – першій половині XIX ст. тут формується централізована держава. Особливу роль у Чорногорії відігравала православна церква, яка протягом століть була об'єднувальною силою в країні, сприяла збереженню національної самосвідомості. Цетинські митрополити виступали хранителями історичних традицій середньовічної Сербської держави, наступниками якої вони себе вважали. 1852 року Чорногорію було проголошено князівством. У результаті перемоги росіян у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. Чорногорію остаточно визнано незалежним князівством. У 1910 р. князь Нікола Петрович проголосив себе королем, а країну королівством.

Під час Першої світової війни Чорногорію було окуповано Австро-Угорщиною. 1 грудня 1918 р. Чорногорія увійшла до складу СХС. Під час Другої світової війни Чорногорія увійшла до італійської окупаційної зони. Після звільнення від фашистів 29 листопада 1945 р. було проголошено ФНРЮ. Після розпаду 1991 р. Югославії, Сербія й Чорногорія вирішили продовжити життя югославської федерації й утворили у квітні 1992 р. нову державу – Союзну республіку Югославія. З кінця 2002 р. ця федерація стала називатися Республіка Сербія й Чорногорія. У грудні 2005 р. в результаті референдуму Чорногорія проголосила себе незалежною республікою (офіційно незалежна з 3 червня 2006 р.). З 2017 р. – член НАТО.

Територію Боснії та Герцеговини, як і більшість теренів Балканського півострова, слов'яни заселили в VI–VII ст. За тих часів на цих землях не було спільного державного утворення, проте історичні джерела згадують окремі області: Захум'є, Травунію, Раму, Неретвлянську землю та ін. Наприкінці IX ст., за

правління візантійського імператора Василя I, боснійські землі перебувала під зверхністю Візантії, а в середині X ст. майже повністю належали до першої держави сербів, яку очолював Чеслав. Після його смерті в 950 р. почався процес відокремлення Боснії й намагання створити власну державу. Цей процес проходив у постійній боротьбі за територію Боснії між сербськими, хорватськими, візантійськими, а з XII ст. й угорськими правителями. У цей час у Боснії набула поширення еретична течія – богомільство, яке стало причиною хрестових походів Римської курії проти боснійських правителів. У результаті військових конфліктів і династичних суперечностей боснійський правитель Стефан Твртко в 1377 р. проголосив себе королем Сербії та Боснії. У цей час Боснія стала наймогутнішою серед усіх балканських країн, поступаючись тільки Порту. Після смерті Твртка королівська влада, яка формально зберігалася в Боснії до 60-х років XV ст., фактично втратила свою роль. Крім того, єдність держави порушували агресивні дії з боку Османської імперії та Угорщини, що призвели до втрати державності в 1463 р. і включення її до складу Порту.

З приходом османів у Боснії мало що змінилося. На відміну від Сербії, більша частина боснійської керівної еліти прийняла іслам, зберігши за собою внаслідок цього феодалні права, власність та привілеї. Ця обставина справила величезний вплив на дальший розвиток подій, визначивши специфіку боснійської ситуації у порівнянні зі станом справ на інших балканських землях. У Боснії та Герцеговині вищі стани населення відокремилися від більшості простого люду, котрий залишився вірним православ'ю, і перетворилися на відданого провідника турецької політики. Поступово боснійські “беги” та “аги”, зважаючи на віддаленість краю від імперського центру, домоглися високого ступеня самостійності. Процес ісламізації згодом охопив і інші верстви населення Боснії та Герцеговини, що призвів до формування оригінального поєднання етнічного та релігійного принципів. Крім того, за чотири століття панування Османської імперії сюди масово переселялися турки, араби, мусульманське населення Північного Кавказу та інших сусідніх країн. У другій половині XIX ст. у Боснії та Герцеговині спалахує повстання проти турецького панування, наслідком якого, а також за результатами Берлінського конгресу (1878 р.) Австро-Угорщина дістала право ввести на територію країни свої війська. Нові правителі намагалися культивувати дух “боснійства” як політичної та національної ідеології, формувати окрему “боснійську націю”, провадити далі зближення місцевих мусульман і католиків й, водночас, поглиблювати суперечності між мусульманами та православними; колонізувати Боснію німцями, здійснювати навернення мусульман у католицизм. 1 грудня 1918 р. Боснія та Герцеговина увійшла до складу СХС. Під час Другої світової війни Боснія та Герцеговина увійшла до складу “Незалежної держави Хорватії”, на чолі з усташьким вождем А. Павеличем. Після звільнення від фашистів 29 листопада 1945 р. було проголошено ФНРЮ. Після розпаду в 1991 р. Югославії, у лютому 1992 р. відбувся референдум, під час якого мусульмани й хорвати висловилися за вихід зі СФРЮ та створення незалежної держави Боснії та Герцеговини, яка у квітні того ж року була визнана західними країнами як незалежна суверенна держава. Між сербами, хорватами та мусульманськими боснійцями у 90-х роках XX ст. відбулася кровопролитна війна за переділ території Боснії й Герцеговини та інших земель колишньої Югославії. Зараз мир на території забезпечує миротворча місія та домовленості країн.

Складні етнічні та історичні процеси в регіоні призвели до існування різних етнічних груп південних слов'ян. У Болгарії виділяють етноконфесійну групу болгар *помаки* (приблизно 200–300 тис.) змішаного походження, яка проживає на території історичної області Фракії, та сповідує іслам. Серед сербів за географічною ознакою виділяють: *валеців*, *шапчанів*, *ужичанів*, *мачванів* та ін. За родом занять, наприклад, населення лівого берега Чорного Дрима називали

кецкари (козоводи). За етнічною ознакою – **шумадійці**. Шумадія після звільнення від турків стала місцем повторного заселення (переселенці становлять біля 80% усіх мешканців цієї області). Сюди прийшли люди з різних районів Сербії, Чорногорії, Боснії, Герцеговини, Хорватії. До шумадійців можна віднести окремі дрібні місцеві групи: *космайців, ясеничан, темничан, грузжан, моравців, качерців, левчан*. Сербія донедавна мала дві автономні частини – **Косово** (90% населення є етнічними албанцями, з 2008 р. отримала статус незалежної держави, не визнана Сербією) і **Воєводину** (північ країни). Територія Воєводини здавна була населена слов'янами, але вже до кінця IX ст. вона попала під владу угорців. Після завоювання Сербії турками у Воєводину переселилося багато сербів. Етнічний склад області досить строкатий – серби, угорці (14% населення), румуни та інші.

Серед хорватів за географічною ознакою виділяють: **загорців** (населення Загор'я); **мед'юмуриців** – населення межиріччя Драви й Мури; **пригорців** – мешкають південно-західніше Загреба; **личанів** – мешканці Лики та ін. Жителі узбережжя називають населення островів **бодулами** (острів'ян о. Крк). На півночі Істрії (біля м. Бузета) живуть **фучки**, на схід від них – **чічі**. У південних і східних районах Істрії розрізняють нащадків давнього чакавського населення (**істриани, морлаки**). Відокремлену групу складають **бун'євці** (їх поділяють на три групи: далматинські, приморсько-ликські й подунайські). На сьогоднішній час зазначені етнічні групи не відіграють помітної ролі в громадсько-політичному та культурному житті хорватів.

У наш час у Словенії можна виділити чотири етнографічних райони, у яких мешкають такі етнічні групи: Альпійський – північ країни (**корушани, горенці, ровтарі, савіньці**); Паннонський – південь країни (**прекмуриці, ірлеки, холожани, білокраїнці**); Середньословенський (**доленці, иштайєрці**); Західнословенський (**крашевці, горичани, бенешські словенці**). Населення Примор'я здавна було в тісному контакті з італійцями та фріулами, тому в їхній культурі спостерігаються “середземноморські” риси. З бенешських словенців можна виділити окрему групу – **рез'яни** (мешканці замкнутої долини р. Рез'ї), які географічно були ізольовані від словенців і здавна пов'язані з італійцями. Словенське населення півдня Каринтії та Штирії знаходилося під сильним німецько-австрійським впливом. У південно-східній Словенії виділяється область Білої Крайни – одна з найбідніших у державі, ізольована від інших районів. Серед білокраїнців помітні домішки сербів – це нащадки ускоків, які тікали від турецького ярма. Загалом словенці зазнали сильного впливу німецької культури. Багато з них є двомовними, тобто володіють, крім своєї, ще й німецькою мовою.

Головні елементи рельєфу Болгарії мають широтну спрямованість. На півночі це Нижньодунайська рівнина, всередині країни – Балканські гори (Стара Планіна), рівнини р. Маріци та Причорноморська, на півдні – Родопські гори. Майже третина території країни – це переважно гори, вкриті лісами. Сербія поділяється на два природні райони: внутрішній гірський (займає більшу частину території; клімат її континентальний, характерна вертикальна зональність природи й життя людей) і північний рівнинний (Середньодунайська рівнина, багата на родючі землі й має сприятливі для рільництва кліматичні умови). Хорватія поділяється на дві природні частини, кордоном між якими є Динарські гори. На схід від гір знаходиться межиріччя річок Сави й Драви (це південно-західні кордони Середньодунайської рівнини – “Славонія”). На захід від Динар Хорватії лежить неширока смуга гористого узбережжя Адріатичного моря, яке одержало назву “Далмації” або “Іллірії”. На півночі воно включає півострів Істрію, а південніше – Далматинські острови. За рельєфом Словенія, Македонія, Чорногорія є гірськими країнами з помірно теплим, вологим кліматом, з характерною для гірських місцевостей вертикальною зональністю.

2. Основні заняття, ремесла, промисли південних слов'ян. До середини ХХ ст. більшість південнослов'янських держав були аграрними, населення їх переважно мешкало в сільській місцевості й займалося сільським господарством. Зараз це індустріально-аграрні країни із середнім рівнем розвитку. Найрозвинутіші – Словенія та Хорватія, їм істотно поступаються Боснія та Герцеговина, Македонія й частково Чорногорія.

Болгарія – виробник та експортер свинцю, цинку, міді. Машинобудування представлене виробництвом електротехніки, підйимально-транспортних машин (електрокари), суден і сільськогосподарської техніки. Традиційні галузі легкої й харчової промисловості працюють переважно на місцевій сировині й задовольняють внутрішні потреби. Експортну спрямованість мають консервна (плодоовочевої спеціалізації), виноробна, ефіроолійна, тютюнова, хутрова галузі й виробництво вовняного трикотажу. Важливе значення для країни має рекреаційно-відпочинкове господарство. Щорічно країна приймає понад 8 млн туристів. Болгарія славиться морськими (“Золоті піски“, “Албена“, “Сонячний берег“), гірськими (Алеко, Боровец, Мальовіце) та лікувально-бальнеологічними (Баня, Констенділ) курортами. Софія, Велике Тирново, Габрово – популярні історико-культурні центри, які активно відвідують туристи.

В економіці Хорватії найважливішу роль відіграють доходи від іноземного туризму й грошові перекази емігрантів-робітників із Західної Європи. Промисловість і сільське господарство відзначаються різноманітністю структури, але абсолютні обсяги їхнього виробництва невеликі. На Хорватію припадають найбільші в регіоні обсяги видобутку кам'яного вугілля, нафти, бокситів, цементної сировини, виробництва гідроенергії. У країні виплавляють сталь і алюміній, виробляють нафтопродукти, цемент. Серед інших галузей найбільше значення мають суднобудівна й текстильна. За рівнем економічного й соціального розвитку найрозвинутіша є Словенія, хоча вона й бідна корисними копалинами та орними землями. Головними її багатствами є гідроенергетичні та лісові ресурси, поклади ртуті, луки й пасовища, умови для рекреації й туризму (природна база – Альпи, узбережжя Адріатичного моря), транспортно-географічне положення. Продукція обробної промисловості – це передусім електротехніка, автомобілі, хімікати, текстиль, деревина й папір.

Боснія й Герцеговина, Македонія, Чорногорія – найвідсталіші в соціально-економічному розвитку країни регіону. Основою їх економіки було екстенсивне сільське господарство скотарського й землеробського напрямлення. Земельні володіння селян були дрібними й територіально розпорошеними. Абсолютні розміри промислового виробництва незначні.

Сільське господарство південнослов'янських народів має зональну спеціалізацію. Річкові долини, приморські низовини (у Болгарії – Нижньодунайська низовина, Причорноморське узбережжя, у Сербії – Воєводина, у Хорватії – Паннонська область та Адріатичне узбережжя) є житницями регіону. Їхня виробнича спеціалізація – вирощування зернових (пшениця, ячмінь, кукурудза, жито, просо), цукрового буряку, соняшнику; є районами овочівництва, садівництва, виноградарства, шовківництва, бавовництва, рисосіяння, тютюнництва. Наприклад, Болгарія, Сербія, Хорватія відомі своїми томатами, перцем, цибулею, квасолею, яблуками й сливами (75% площі садів), грушами, абрикосами, персиками, кавунами й динями, столовим виноградом і вином. Болгарські ефіроолійні культури – троянда (насамперед казанлицька, а також карловська), м'ята, лаванда й парфуми, створені на їх основі, набули світової слави. Щоби виготовити один кілограм трояндового масла треба переробити три тони пелюсток. Кілограм такого масла за вартістю прирівнюється до кілограма золота.

Основна спеціалізація тваринництва – розведення великої рогатої худоби (воли, корови, буйволи), віслюків, мулів, кіз, овець у гірських та передгірських

територіях (у горах домінує відгінно-пасовищне тваринництво, пасовища називаються “*планіна*” (у черногорців – “*катун*”), де побудовані спеціальні житла для пастухів і загони для тварин. Там же, на планінах, молоко переробляли на сир), свинарство на передгірських та рівнинних територіях і птахівництво (кури, гуси, качки, індики) поблизу великих і середніх міст. Бджільництво в регіоні має давні традиції (словенська країнська бджола здобула собі славу по всій Європі). Замість цукру використовували мед і густий виноградний сироп.

Рибальством як основним заняттям, так і допоміжним промислом займаються мешканці сіл по берегах річок і узбережжю морів. Рибу ловлять із допомогою кошиків, сітей, вудочок, перегороджуванням річного потоку. У Черногорії для вилову риби створювалися особливі дружини, які склалися з 13–16 осіб, які очолював *патрун* – заможний господар – власник човнів і рибачьких снастей. Улов ділився на паї, левову частку якого забирав собі патрун. Зараз рибаків об’єднують артілі. Раніше лісові масиви Балкан були багаті на тварини й птицю, тому розвинутим було полювання та збиральництво. Зараз полювання є любительським видом спорту. За турків у Болгарії були групи селян, обов’язком яких було виروضування і дресування соколів для полювання турецької знаті.

Сільськогосподарськими знаряддями праці в південних слов’ян виступали: рала (фракійського, слов’янського та македонського типів), мотики, плуги, борони, серпи (з гладким лезом і зазубрені); зерно мололи ціпами, інколи колоски витоптувала худоба або снопи м’яли передком возу. Зараз використовуються комбайни, трактори та інша техніка.

У південних слов’ян значного розвитку набули домашні промисли й ремесла: обробіток дерева, каменю, глини, шкіри, металу, ткацтво, килимарство, ковальство, зброярство та інше. Ремісники раніше об’єднувалися в цехи. З домашнього ткацтва, наприклад, у болгар вирости ремесла: *абаджийство* – пошив верхнього одягу з грубого сукна, *гайтанджійство* – виготовлення шнурівки для обробки одягу, *мутафчійство* – обробка козиної шерсті й вироблення з неї грубих тканин (займалися чоловіки). Зараз болгарки виготовляють переважно декоративні матерії, якими прикрашають будинок: узорні наволочки для подушок, покривала, скатертини, рушники та інше.

Найпоширенішим видом прикладного мистецтва в південних слов’ян була вишивка. Нею прикрашали національний одяг: сорочки, сукмани, каптани та ін. Раніше використовували шерстяні, шовкові, пізніше бавовняні й, навіть, металеві нитки. Були відомі різноманітні шви: хрест, косий шов, вузлик, ажурна техніка та ін. У колориті переважають теплі (червоні) кольори з вкрапленнями холодних тонів – зелений, блакитний і чорний. Більшість вишивки – це рослинний орнамент. Зустрічаються також стилізовані зображення тварин, людей, горщиків, сільськогосподарських знарядь, геометричний орнамент.

Килими слов’яни виготовляють на шерстяній та бавовняній основі без ворсу, двосторонні. Переважає рослинний та геометричний орнамент, чорно-червоні кольори. Ними вкривають підлогу, лавки, постіль, але не стіни.

Гончарство в регіоні розвивалося на основі слов’янських та античних традицій. Після турецького завоювання керамічне виробництво прийшло до занепаду й знову відродилося в роки звільнення. Ремісники виготовляли глиняні горщики, миски, глечики, черепицю, свічники, каналізаційні та водопровідні труби, вазони, іграшки, кавові сервізи, попільнички, статуетки, облицювальну плитку та ін. Глиняні вироби робили із вдавленим, рельєфним, поливним орнаментом, розфарбованим.

Ремесла мідників і лудильників мають давню традицію. З лудженої міді виготовляли котли, відра, блюда, тарілки, чашки, ложки, глечики, жаровні. Для прикрашення мідних виробів застосовували способи: травлення кислотою, гравіювання шилом, рельєфну ковку, ажурне вирізання. З фігурного заліза робили

парапети сходинок і балконів, люстри, торшери, дрібні побутові декоративні предмети, решітки для будинків, ліхтарі, свічники. Південнослов'янські ювеліри виготовляли переважно срібні прикраси (сережки, каблучки, браслети, намисто, пряжки для поясу, частини зброї), золото використовували як позолоту. Застосовувалося також дорогоцінне каміння, корали, перли. Багато художніх металевих виробів пов'язані з церквою: хрести, кадила, срібні оправы, чаші для причащення, кіотів та ін. Хорвати відомі народним розписом по склі.

У роки турецького панування й до 30-х років ХХ ст. серед болгар, сербів були поширені відхідництво й сезонні промисли. У період жнив групи по 40–100 осіб (переважно жінки) спускалися з гір у долини й допомагали збирати врожай. Болгари допомагали розводити городні культури в багатьох країнах Європи, восени повертаючись у рідні краї. Поширене було й *дюлгерство* – це майстри з будівництва жител (столяри, каменярі, штукатурки, покрівельники). З дюлгерством тісно пов'язаний обробіток каменю. Каменотеси наймалися на будівництво доріг, будівель, мостів. У гірських районах зберігається мистецтво різьблення з каменю – майстри роблять стовпи, східці, могильні плити, джерела води та ін.

Мистецтво різьблення по дереву в слов'ян має також давню традицію. Майстри уміло комбінували рослинний і геометричний орнамент зі стилізованими фігурами людей і тварин. Дерев'яним різьбленням прикрашали стелі, двері та інші деталі будинків, іконостаси, низькі столики, триногі табуретки, шкатулки, бочки для вина, музичні інструменти та ін. Традиції цього мистецтва постійно підтримувалися в середовищі пастухів: вони вирізали узор на посохах, ложках, чашках, сопілках, прядках, гуслах та інше.

Особливим видом народного прикладного мистецтва в болгар було прикрашання обрядових хлібців із тіста. Символічні зображення людини, рала, домашніх тварин і птахів, снопів та інше складають композиції, які були виконані з художнім смаком. У наш час такі хлібці готують переважно для весілля. У минулому в болгар було поширене *кираджейство* – візницький промисел.

3. Традиційна матеріальна культура південнослов'янських народів. До середини ХХ ст. більшість південних слов'ян мешкала в селах. Навіть деякі райони міст були схожі на сільську місцевість (одноповерхові будинки із садами й присадибними ділянками, базарна площа та інше). У сьогоднішніх містах можна спостерігати поєднання пам'яток старої архітектури та промислових й адміністративних будівель сучасного стилю.

За плануванням поселення південнослов'янських народів поділяються на такі типи:

1. Розкидані – поширені в передгірських і гірських районах. Окремі групи будинків, з яких складалося село, називалися "*махалами*". Вони були розташовані біля городів і на невеликій відстані один від одного. Село могло мати до 15 й більше махал і тягнутися на 5–6 км. Громадський центр села був у тій махалі, де розміщувалася церква, школа, майстерні, магазини, площа. У минулому махала була заселена родичами, тому квартали часто мали родове ім'я. Селяни за селом, ближче до ланів і пасовищ, будували окремі хижі – *колиби*, у які під час сільськогосподарських робіт переселялася сім'я.

2. Скупчені – мали неправильну колову (рівнинні території) або подовгу форму (передгірські райони, біля магістральних шляхів, вздовж річок). Вулиці в такому поселенні утворювали неправильну сітку, посередині села могла бути площа. Хати тут будували близько одна до одної, присадибні ділянки невеликі й прилягали до сусідських.

3. Вулично-квартильні – сучасна забудова, має більш правильне планування.

4. Колові або **овальні**, у яких будинки групуються навколо площі як громадського центру села (наприклад, у македонців у районі Скоп'є).

5. Села-чифтліки – будинки тут або групи будівель огорожені високим забором (нагадують фортецю). Такі села виникли в період турецького панування в болгар, сербів, македонців.

6. Хутора – широко представлені в регіоні.

У поселеннях, де мешкають мусульмани, зберігається турецьке планування, з кривими вуличками, провулками, мечетями й мінаретами.

У селах побудовані пам'ятники, скульптурні групи, арки, фонтани. Більшість болгарських будинків фасадом орієнтовані на південь. Для рівнинних сіл характерним є просторий двір, поряд сади й городи. У гірських селах двори невеликі. Господарські помешкання розташовувалися на перших поверхах будівлі. Воду населення брало з вуличних колодязів і "**чешми**" – джерел, оздоблені каменем. З ними пов'язано багато народних звичаїв. За розмірами болгарські села є неоднорідними. У горах вони невеликі, на рівнинах – більшої площі й мають чисельніше населення. Окремі болгарські міста ведуть своє походження ще з античних часів (Софія, Пловдив, Варна, Бургас та інші). Зараз у багатьох містах створені свого роду музеї просто неба, де підтримуються в належному стані старі вулички, архітектурні ансамблі давніх епох.

За конструкцією й будівельним матеріалом будинки балканських народів мають багато спільних рис. У гірських районах зводили зрубні хати (у сербів – "**брвнара**", яку будували на кам'яному фундаменті, з високим чотирихилим дахом, покритим дранкою, пізніше – черепицею). Поширена також фахверкова конструкція житла. З дерев'яних балок робиться основа стін у вигляді прямокутника, всередині яких по діагоналі клалася ще одна балка. Вздовж стіни розташовувалися декілька таких секцій шириною 1–1,2 м. Проміжки між балками заповнювали цеглою, камінням, глиною. У горах ще траплялися двоповерхові будинки, де нижній поверх – кам'яний, верхній – дерев'яний. На нижніх поверхах, як правило, розміщувалися комора й помешкання для худоби, а на верхніх – житлові кімнати. У Македонії в районі Охрида, Струга, Тетова, Кратова будинок розширюється уступами знизу вверху, так що кожний наступний поверх ширше попереднього.

Будинки рівнинних територій (болгари Дунайської рівнини, серби Воеводіни, словенці Паннонії та інші) глинобитні, прямокутні, низькі, з очеретяним, солом'яним, а пізніше черепичним двоххилим чи чотирихилим дахом. З кінця ХІХ ст. поширені цегляні житла.

За плануванням житла південних слов'ян мають багато спільних рис. Головна відзнака – це наявність кімнати з каміном, яка слугувала одночасно й кухнею, і їдальнею, і робочою кімнатою, і місцем проведення дозвілля для всієї сім'ї (у болгар – **кишта**, у сербів і хорватів – **куча**, у словенців – **вежа**), житлової частини, де зазвичай приймають гостей, розміщені спальні (у сербів, хорватів, чорногорців – **соба**, у словенців – **хижа**), а також галереї (вид тераси), що розташовувалася під навісом даху (у болгар – **сундурма**). Заможні боснійці-мусульмани будували двоповерхові житла, поділені на дві половини – чоловічу (**селамлук**) і жіночу (**харемлук**), й огорожували їх глухим забором. Як правило, на першому поверсі розміщувалися конюшні та інші господарські помешкання, а верхній був житловим. Зараз дім у слов'ян поділений на три, чотири та більше кімнат: гостинна, спальня, кухня, комора, інші помешкання. В архітектурному оформленні значна увага приділяється дерев'яному різьбленню (стелі, колони, стінні шафи, двері). Серед господарських споруд виділяють: хлів, курятник, свинарник, сінник, помешкання для сушіння снопів, фруктів, для зберігання зерна, для молочних продуктів, ями для овочів, у безводних місцях – цистерна для води.

Інтер'єр традиційного південнослов'янського житла був досить убогим. У кімнаті з вогнищем завжди був водник – місце в стіні, де вішали відра з водою і тримали посуд, ложки та ін. Поряд стояла скриня з борошном та іншими припасами. Їли за низьким круглим столиком, сидячи на низеньких триногих табуретках. Після їди столик мили й вішали на стіну. Спали на лавах вздовж стін, ліжках чи на підлозі. У мусульман постіллю слугували килими, подушки й вовняні ковдри. Вподовж стін стояли скрині або шафи (у них зберігали одяг, постіль та інші речі). На стінах висіли ікони, картини із зображенням битв, дзеркала, різні прикраси з квітів та соломи, вишиті рушники, килими. Ліжка застиляли тканими покривалами.

Традиційний народний костюм південних слов'ян вирізняється як спільними рисами, так і має багато локальних варіантів, що розрізняються дрібними деталями крою, кольором, обробкою, способом носіння. На національний костюм балканських народів істотно впливали як сусідні країни (Італія, Австрія, Угорщина, Туреччина, Греція та інші), так і релігійні течії – християнство, іслам, слов'янське язичництво.

Розглянемо окремі елементи одягу південних слов'ян.

Традиційний жіночий народний костюм болгар класифікується за видами суконь, що одягаються поверх сорочки. *Двопрестилочний* одяг, що нині зовсім зник, фігурував на півночі країни. Він складався з двох шматків шерстяної матерії ("*престилка*" – фартух), якими підперізували тіло по талії ззаду і спереду. Задня престилка коротша й ширша передньої, інколи вона була гофрованою; передня – вузька й гладенька, але яскравіша за забарвленням і багатша орнаментациєю. Престилки одягали на сорочку з трикутними вставками на плечах, покриту густою вишивкою на грудях, рукавах. *Сукманний* тип одягу зберігся й у наш час. "*Сукман*" – це вид глухого, схожого на туніку блакитного або чорного шерстяного сарафана, внизу розширеного клинами. Низ сукмана прикрашався вишивкою, шнурівкою або аплікацією. Носили його з просторою сорочкою, шерстяним поясом, закріпленим спереду застібкою і яскравим фартухом, який багато й барвисто прикрашався, контрастуючи з чорним сукманом. *Сайковий* тип одягу поширений на півдні Болгарії. "*Сая*" – розстібний одяг із короткими чи довгими рукавами й глибоким вирізом на грудях. Її шили з бавовняної або шерстяної гладенької чорної, білої, зеленої або смугастої червоної з білим матерії. Художнє оздоблення сая було сконцентровано на шії й межах рукавів. У жінок-мусульманок трапляється архаїчний *однопрестилочний* тип одягу, що складався з сорочки типу туніки й шерстяного шматка матерії, який облягав фігуру нижче талії.

Традиційний верхній жіночий одяг шився з білої або чорної шерстяної матерії з довгими та з короткими рукавами або без рукавів, довжиною до талії або до колін. Нижче талії він розширявся клинами, верхні частини яких і спинку прикрашали шнурівкою та аплікацією. Поли зазвичай не застібалися.

Старовинні жіночі головні убори досить різноманітні, складні й навіть химерні: дворогі, однорогі, у вигляді циліндра, усіченого конуса, як рушник та ін. Після звільнення від турецького ярма вони стали швидко зникати, поступаючись місцем хустці, кінці якої болгарські жінки закладають на тімені або перехрещують їх під підборіддям, а потім сполучають на голові.

Національний костюм жінки доповнювали ювелірними прикрасами різних типів: діадемоподібними (діадему прикріплювали до головного убору або волосся так, щоби підвіски звисали на лоб), шийними (намиста: *гердани* – з бісеру, *алтині* – з монет, *кабулеті* – прикраса з жовтого металевого сплаву, що складається з нанизаних на тасьму заокруглених опуклих пластинок із підвісками у вигляді ажурного листя), ручними (бронзові браслети, що не стуляються, цільні, у вигляді

півсфери, складеної з трьох запаяних пластин) і поясними (мідні або срібні пряжки).

Болгарський традиційний чоловічий одяг можна поділити на два головних типи, що розрізняються кольором і кроєм. У ХІХ – на початку ХХ ст. білий одяг (**білодрешковський**) був поширений переважно в західній частині Болгарії, а раніше його носили по всій країні. У ньому простежуються спільнослов'янські риси. Чоловіки носили вузькі білі сукняні штани, що підперізувалися низько під животом широким ременем або прями широкі штани завдовжки трохи нижче колін. Куртка за кроєм була схожа на верхній білий жіночий одяг. Під низ одягали вишиту сорочку типу туніки.

Чорний одяг (**чорнодрешковський**) – умовна назва, оскільки її шиють не тільки з чорної, але й блакитної, коричневої матерії. Він був поширений у східних і південних районах Болгарії у ХVІІІ–ХІХ ст. у зв'язку з розвитком ремісничого виготовлення одягу, схожого на турецький костюм того часу. Його ще подекуди носять літні люди. Штани в чоловіків – із широким кроком і вузькими халявами, куртка – прямого крою до талії й носять її разом із жилетом. Навколо талії був широкий (до 35 см) шерстяний пояс червоного або бурого кольору. Раніше в пояс клали гроші, засоби для паління, зброю, суху їжу. Сорочка була прикрашена гайтаною.

У холодну погоду болгари носять кожухи різної довжини, з рукавами або без рукавів. Пастухи одягають “опанджак” – плащ, зроблений з овечої або козиної шерсті у вигляді широкої до п'ят накидки з капюшоном. Повсюди поширений чоловічий головний убір “калпак” – хутряна овчина шапка циліндричної форми. У минулому найпопулярнішим видом взуття в чоловіків і жінок були сиром'ятні опанки – “циркулі”, які носили з візерунковими шерстяними панчохами.

Головними елементами сербського чоловічого народного костюма виступають широка сорочка (“кошуля”) й штани (“гате”) з вузьким і широким кроком. Верхнім одягом слугував довгий каптан (“долама”), коротка куртка з рукавами (“гунь”). Поверх куртки одягали короткі безрукавки (“елек”). Раніше у верхньому одязі чоловіків переважав червоний колір, пізніше чорний. Чоловічий костюм заведено прикрашати срібними гудзиками або шнурівкою. Взимку поверх куртки одягали “кабаніцу” – довгий суконний плащ (зараз ще носять пастухи). У Воєводині носять шкіряні плащі (“огртамч”). Атрибутом чоловічого костюма був пояс. Поширені узорні паски (“тканица”), якими підперізувалися як чоловіки, так і жінки. Рідко можна зустріти шкіряні паски (“сілаві”), з особливими відділами для носіння зброї й гаманця. На ноги одягають шерстяні панчохи до колін, а поверх них – шерстяні в'язані шкарпетки й “опанки” – шкіряне взуття типу мокасини, яке раніше робили з необробленої шкіри, а пізніше – з дубленої. Зараз носять черевики або гумові туфлі, а у Воєводині – чоботи. Головні убори в минулому були досить різноманітними: солом'яні, фетрові капелюхи, хутряні й суконні шапки, кепі й убори військового покрою (“тіточка”).

Для жіночого сербського національного костюма характерна сорочка (“кошуля”), багато прикрашена вишивкою, мереживом і тасьмою. Поверх сорочки одягають коротку пишну безрукавку (“елек”) із сукна, оксамиту або сатину. Куртка (“зубун”) зберігається в деяких районах дотепер. Зазвичай куртки шиють із білого, рідше – із синього або червоного сукна, без застібок, спереду – глибокий виріз. Зубуни прикрашають багатою вишивкою, аплікацією. Обов'язкова деталь костюма – домотканий багато орнаментований фартух (“прегача”). У деяких районах заміжні жінки носили два фартухи – передній і задній, як на півночі Болгарії. Спідниці сербок розрізняються за областями матеріалом (шерстяні, бавовняні), кроєм і назвою. Підперізуються жінки поясами, вони схожі на чоловічі, тільки коротші й вузьчі. Їх застібають різного виду металевими пряжками. Взуття схоже на чоловіче – це панчохи, шкарпетки й опанки. Головні убори сербок у минулому

були досить різноманітні: носили “*феси*” – круглі шапочки, інколи їх обмотували хустками; різні шапочки, які обшивали шнурівкою, монетами або обвивали навколо них коси; хустки, пов’язані різними способами. У дні трауру носили зазвичай чорні, а іноді й білі шалі. Костюм доповнювався різними прикрасами – монетами, намистами, сережками, браслетами, квітами, а також красиво орнаментованими тканими або в’язаними сумками.

Повний комплект традиційного хорватського народного костюма зараз носять рідко, але окремі елементи його ще існують досить широко. Народний одяг краще зберігся в жінок. Для виготовлення одягу використовувалися домоткані лляні (Паннонська низовина), суконні (Динарське нагір’я) й шовкові (Примор’я) тканини. Основний елемент жіночого костюма – сорочка, схожа на туніку. У Примор’ї носили прикрашені мереживом білі сорочки, подібні туніці раннього середньовіччя з рукавами. У Паннонській низовині носили як довгі, так і короткі сорочки. Остання типу кофти, з дуже довгими та широкими рукавами, її називали “*рукаві*”. Комір, груди й рукава такої сорочки багато прикрашаються вишивкою. Раніше жінки одягали візерунчастий домотканий фартух у вигляді незшитого чотирикутного шматка матерії. Пізніше стали носити зшиті спідниці з тканини різних кольорів, зібрані в талії. Поверх сорочки одягають довгі (до колін) або короткі бавовняні, шерстяні, а також шкіряні з хутра безрукавки (“*зубун*”) із широким вирізом на грудях – прикрашені багатою аплікацією. По талії їх підперізують широкими шерстяними (раніше – шкіряними) поясами. Як у жінок, так і в чоловіків пояси прикрашали металевими пластинами. Взимку жінки носять білі або темно-сині суконні каптани, а також різні накидки. Останні, підбиті овчиною або лисячим хутром, а раніше й куницею. На ногах носять одноколірні або різнокольорові панчохи й шкарпетки, опанки, туфлі, високі черевики, чоботи. Головні убори досить різноманітні. Дівчата зазвичай влітку ходять із непокритою головою, заплітаючи волосся в одну або дві коси, а зверху одягають вінок. Заміжні жінки носять різні косинки, хустки, шалі, очіпки, шапочки. Прикрасами слугують намиста з коралів, дукатів, срібних монет і бісеру. З монет, які для цього пробиваються, роблять своєрідні фартухи (“*джердан*”). Останній – необхідна частина костюму дівчини на виданні.

Основні елементи чоловічого хорватського костюма – сорочка й штани. Старовинна сорочка – широка, прямого покрою, з рукавами й розрізом на шиї – зберігається в Славонії й межиріччі Сави та Драви, тоді як в інших місцях носять сучасні міські сорочки. Ходили у вузьких або дуже широких довгих штанах. Останні або вільно бовтаються, або прикріплюються до опанків, або заправляються в чоботи. Верхній чоловічий одяг складається із суконної або шкіряної безрукавки, куртки зі шкіри або домашнього сукна й довгого плаща (“*долама*”) з темного або білого товстого сукна. Головним убором раніше повсюдно слугувала хутряна шапка зі шкури барана, видри або куниці, а також різні види капелюхів, широкополих і без полів, що зберігаються й зараз на околицях Загреба. На ногах і чоловіки й жінки носили опанки, черевики, чоботи.

Національний одяг у Словенії майже ніде не зберігся. Ще в середині XIX ст. селяни виробляли одяг із домотканого льону й овечої шерсті. Із шерсті в’язали панчохи, рукавиці, а з льняного полотна шили, крім одягу, постільну білизну, скатертини, рушники. Чоловічий костюм складався з полотняної сорочки й панталон. Сорочку поверх штанів носили тільки в Білій Крайні, а влітку – ще й на заході Словенії. У районах, де носили білий одяг, літом одягали, як частину верхнього костюма, широкі білі полотняні панталони, що доходили до щиколоток або до п’ят. У західних районах носили короткі шерстяні або полотняні штани, а в гірських – такі ж панталони з овечої, козиної або собачої шерсті. Жилет – частина костюма, який з’явився дещо пізніше. Його шили із шерсті або шовку різних кольорів. Він застібався до горла на світлі гудзики. Куртка – верхній одяг із сукна

білого, чорного або синього кольору. Чоловіки здавна носили капелюхи, раніше із широкими полями, з ХІХ ст. – з вузькими полями й високим дном. Взуттям слугували черевики й чоботи, які раніше мали халяви вище колін.

У давні часи жіноча сорочка була короткою, до поясу. У деяких районах Словенії її прикрашали вишивкою або мереживом. На сьогодні заведено одягати блузи з різного матеріалу. Поверх сорочки носили корсет різної довжини й різного крою, а на свята – шовкові спідниці. Під верхньою спідницею одягали декілька нижніх; зараз носять тільки одну. Раніше носили льняні шалі, що зав'язувалися вузлом на грудях; у наш час їх замінили великі шерстяні шалі темних кольорів. Фартухи в минулому робили з білого полотна, іноді їх фарбували. Пояси шили з тканин різних кольорів, іноді вони мали кишені. У ХІХ ст. шкіряні пояси в гірських районах прикрашали орнаментом із кольорів, інкрустованих сріблом. На голові жінки носили косинки, хустки, очіпки, прикрашені мереживом і вишивкою. Взуттям слугували низькі або високі черевики на шнурках, а також чоботи.

Райони Македонії, розділені горами, довгий час залишалися слабо пов'язаними один з одним, й одяг населення таких місцевостей мав локальні особливості (нараховують понад 70 різних видів традиційного костюма). Тут краще, ніж в інших південних слов'ян, збереглися старовинні форми народного одягу; особливо це стосується західної частини країни.

Жіночий традиційний костюм, попри локальні відмінності, об'єднують деякі спільні риси. Його основу складає довга, широка сорочка, прикрашена вишивкою (червоною, чорною). У районах Скоп'є, Куманова вона дуже широка, з клинами, а в Пологе – вузька. Поверх сорочки македонки одягають довгий або короткий розстібний із клинами з боків одяг, зшитий із домотканого сукна. Це *сая* (з короткими рукавами) або *клашнік* (без рукавів). Жилет (*елек*) носять не скрізь. Фартух і кольоровий тканий шерстяний пояс є неодмінними атрибутами жіночого костюма. Головним убором слугувала хустка, зазвичай вільно накинута на голову. Під хусткою раніше часто носили круглу шапочку (*фес*). На ноги жінки одягають кольорові шерстяні панчохи та шкіряні опанки. Особливістю традиційного костюма македонок є чудова вишивка (поширені геометричні й квіткові візерунки, зроблені вовняною, шовковою або металевою ниткою), аплікації, плетені прикраси, ювелірні вироби, вироблені переважно з металу.

У минулому для чоловічого одягу був характерний білий колір, але поступово він став замінятися на чорний. Македонці носили білу бавовняну сорочку, вишиту біля коміра й на рукавах. Поверх неї одягали білий суконний каптан (*долама*), який пізніше був замінений коротшим “*джемаданом*”, червоного або чорного кольору. Штани в різних районах не були однакові за кроєм, а пізніше стали розрізнятися й за кольором. Так, наприклад, у районах Скоп'є, Куманово, Дебрі носили вузькі й довгі штани чорного або білого кольору, у міяків – ширші, зшиті з білого сукна, а в районі Гевгели – дуже широкі й чорні. Прикраси складалися зі срібних гудзиків і узорів зі шнура. Обов'язковою частиною чоловічого костюма був широкий, шкіряний, в'язаний або тканий пояс, де зберігали гроші, тютюн, люльку, папери, за нього ж засовували зброю. Чоловічі головні убори не відрізняються різноманітністю й у загальних рисах схожі з головними уборами сусідніх народів (бараняча шапка або капелюхи різних фасонів). На ногах носили вовняні панчохи або в'язані шкарпетки чи опанки.

Чорногорський народний одяг спочатку виготовляли жінки кожної сім'ї з домотканої шерсті або бавовняних тканин, а з початку ХХ ст. його стали шити кравці з привезених матеріалів. У чоловічому костюмі наявна більша кількість елементів, ніж у жіночому. Повсякденний літній одяг чоловіка складається з білої сорочки, білих полотняних або суконних коротких (до колін) штанів, суконного жилета, довгого шовкового поясу, круглої й неглибокої шапочки, шерстяних гетр і опанок. Взимку до цього костюма додається куртка з грубого сукна (*зунь*),

суконний піджак (“*капут*“) і шерстяна “*струка*“ – вид пледа, який носять як чоловіки, так і жінки (жіноча струка відрізняється дещо меншими розмірами й наявністю майже непомітних поперечних смуг). У скрутних умовах військових походів струка захищала чорногорця від дощу й холоду, слугувала йому постілля. Пастухи й мисливці для переходів по снігу використовували своєрідне дерев’яне взуття – “*крпце*“. Святковий костюм, як літній, так і зимовий, багато в чому був схожий із буденним, але набагато пишніший. Іноді молоді люди одягали поверх сорочки суконний жилет (“*душанка*“) з хибними рукавами, вишитий золотом. Літні люди носили суконний каптан (*долама*), а поверх нього сукняний жилет (*елек*). За поясом носили револьвер.

Елементами жіночого костюма були – широка сорочка з розрізом на грудях і вишивкою по коміру й рукавам, в’язаний або шерстяний жакет, жилет і спідниця темних кольорів, фартух або сукня, шерстяна струка, срібний пояс, опанки або черевики. Святковий костюм за кроєм не відрізнявся від буденного, але його зазвичай шили із шовку, різнокольорового сукна або оксамиту, прикрашали вишивкою шовком і золотом, срібними бляхами. Дівочий костюм простіший, ніж жіночий. Жінки розчісували волосся на прямий проділ і заплітали дві коси; дівчата укладали коси на потилиці. У деяких районах існують місцеві типи жіночого костюма (крушевацький, ораховацький, ластовський, грбальський, паштровський, спичанський, шестанський, малісорський, брегасорський і мусульманський одяг). Традиційний чорногорський костюм побутує й у наші дні, в основному як святковий та обрядовий одяг. Особливо стійко зберігається чоловічий народний костюм, який одягають під час виходу в місто або в гості, на свята.

Турецький костюм істотно вплинув на одяг боснійців, хоча основні його елементи (сорочка, штани, безрукавки, жилети та інше) та його покрій істотно не змінилися. Характерно, що мусульманський одяг (фески, шаровари), перейняли й християни, особливо в містах. Як і мусульманки, городянки-християнки, виходячи на вулицю, стали закривати обличчя. Цей звичай носіння чадри й паранджі зберігався до 50-х років ХХ ст., особливо серед жінок зі знатних сімей та городянок. Сільські жінки й дівчата Герцеговини, гірських районів країни дуже рідко закривали обличчя. У цих областях костюм мусульманок і християнок схожий: в основному це довга сорочка, фартух, широкі шаровари й жилет. Теж саме можна сказати й про чоловічий костюм: раніше городяни, як мусульмани, так і християни, носили однаковий одяг – штани, сорочку, коротку куртку, широкий тканий пояс. Як правило, усі чоловіки носили на голові фески, обмотані хусткою на зразок тюрбану. У селах костюм мусульман і християн також був порівняно схожий, хоча й були невеликі відмінності в крою, кольорі та матеріалі одягу. У наші дні народний костюм боснійців зберігається лише в селах, і то лише частково. Усе більше набуває поширення європейський міський тип одягу.

Південнослов’янська кухня складалася протягом багатьох століть. Її особливості зумовлювалися як природними умовами, так і багатоміковою історією. Традиції різних народів увійшли в їхню кулінарію. Так, турецьке панування залишило глибокий слід у назвах страв болгарської кухні: “*кебанчета*“ (короткі ковбаски з рубаного м’яса, смажені на вертелі; подають із гарніром із нарізаної соломкою картоплі, цибулі, томатів, паприки з пшеничним хлібом), “*таскебаб*“ (гуляш із телятини під томатним соусом) та ін. Від турків у південних слов’ян залишилася традиція готувати їжу на решітках відкритих вогнищ типу мангал (у болгар називається “*скара*“). У скарі готують шашлики з баранини, кебаб, філе курчат, відбивні котлети, зрази, фаршировані солодким перцем, страви з дичини. Болгарська їжа подібна також до кухонь народів Кавказу. Наприклад, вони вживають такі страви, як “*харчо*“ (суп із яловичини з рисом і волоськими горіхами на спеціальній кислій основі), “*німі*“ (суп із баранини (груднинки), що готується в глиняному закритому посуді в духовці), шашлики, “*бастурма*“ (в’ялена вирізка з

телятини), “*чахохбілі*” (рагу з птиці). А спадщина давніх слов’ян позначилася в тому, що в Болгарії люблять запікати продукти в глиняних горщиках. Це добре зберігає вітаміни, смак і аромат страв.

Відмінними рисами південнослов’янської кухні є наявність гострих приправ, соковитого м’яса, достаток овочів (помідори, баклажани, капуста, огірки, кабачки, перець усіх видів, цибуля, часник) і пікантний присмак (додають у страви зелену цибулю, шпинат, лободу, щавель, м’яту). Овочі в пошані в будь-якому вигляді: у салатах, смажені, тушковані, відварні, мариновані, солоні, фаршировані. Овочі поєднують із м’ясними, борошняними, рибними й молочними продуктами. Одна з основних особливостей – одночасна теплова обробка продуктів на слабкому вогні. Це дозволяє зберегти живильні властивості, домогтися приємного аромату страв, оригінальних смакових сполучень. Приправи зазвичай додаються в помірних кількостях. Наприклад, так готують “*гювеч*” – баранину, тушковану з овочами (горошком, картоплею, свіжою паприкою й зеленою квасолею), поширені й збірні страви в одному горщику: м’ясо молодого ягня, свинина або яловичина, тушковані овочами. Прикрасою кухні слов’ян є “*пришут*” – копчена або в’ялена на сонці свинина чи телятина, у болгар: “*кастарма*” – в’ялене козяче м’ясо, “*луканка*” – плоска твердо копчена ковбаса, у сербів: “*чеванчичі*” (смажені ковбаски з яловичого чи свинячого фаршу), “*плескавиці*” (кругла плоска котлета), “*ражнічі*” (вид шашлику). Досить широко представлені рибні страви й морепродукти. У прибережних ресторанах Хорватії, Чорногорії, Словенії кухарі відмінно готують лангустів, устриць, зубатку, навагу, тунця, макрель. У внутрішніх районах використовують річкову рибу: смажений сом, короп із часником, форель, приготовлена різними способами та ін.

Серед супів найпопулярніші: “*чорба*” – суп із квасолі, а також з овочів, грибів, риби, м’яса; “*таратор*” – холодний літній суп із йогурту, огірків, часнику й мелених волоських горіхів; курячий бульйон із яечним жовтком, супи-пюре з овочів і м’ясних продуктів, розсольник, суп-харчо та інше.

Для кухні південних слов’ян характерне використання кислого молока (йогурту), бринзи й сиру (з коров’ячого та овечого молока) для приготування холодних закусок, супів та інших страв. Йогурт болгари подають із різноманітними приправами: часником, укропом, січеною зеленню, джемом, повидлом та інше, а бринзу часто піддають тепловій обробці (для цього її поєднують із вершковим маслом, загортають у папір і прогрівають). Серед балканських народів поширений *каймак* – кисломолочний соус із плівок, зібраних із гарячого молока, засолених у бочках; використовується для приготування м’ясних страв, смаження форелі та інше.

Південні слов’яни пекли як кислий, так і прісний хліб. Раніше більше вживали кукурудзяний, ніж пшеничний хліб (улюблена страва “*качамак*” — густа каша з кукурудзяного борошна; “*цицвара*” – пшенична чи кукурудзяна каша, у яку додавали масло, яйця, курятину, каймак; голубці, які загортають у виноградне листя). Практикувалося поєднання зерна – пшеничне борошно змішували з кукурудзяним, вівсяним, житнім чи ячмінним. У минулому хліб випікали на вогні в спеціальному круглому глиняному посуду (тонір); у наш час – у хлібних печах або плитах. Широкий асортимент мають борошняні вироби – тістечка, торти, пироги, рулети, печиво, під час приготування яких використовують мед, мигдаль та інші горіхи, різні фрукти та ягоди. Останні служать основою для приготування солодких страв – суфле, пудингів, желе, компотів, сиропів та ін. Болгари, наприклад, готують “*баницю*” – листковий пиріг із бринзою, политою маслом чи салом, яку їдять із кислим молоком, хорвати – “*штруклі*” – оригінальні пиріжки з найрізноманітнішою начинкою.

З напоїв південнослов’янські народи вживають каву, чай із травами, фруктові-ягідні соки, лимонад, мінеральну воду, кисляк, йогурти, “*бозу*” –

хмільний напій із просяної муки, “*ракію*” – фруктову горілку (найпоширеніша форма ракії є сливовиця, що виготовляється зі слив), виноградні вина, пиво. У прибережних районах Хорватії для угамування спраги червоне міцне сухе вино розбавляють чистою водою з гірських джерел, такий напій називається “*беванда*”. У континентальній Хорватії біле сухе вино розводять при вживанні мінеральною водою – виходить “*гемишт*”.

4. Громадський побут, сімейно-шлюбні відносини південних слов'ян. У громадському та сімейному побуті південних слов'ян донедавна зберігалися такі громадські інститути, як велика патріархальна сім'я (*задруга*) й сільська община, пережитки яких частково побутують і тепер.

Сільська громада виступала власником колективних земель та угідь (пасовищ, лісів, водних джерел, сільських доріг, а також млинів, кладовищ та інших громадських будівель). Користування колективною власністю регулювалося нормами звичаєвого права. До 1870-х років община встановлювала примусову сівозміну, строки посіву й збору врожаю. Влада громади обмежувала й право власника розпоряджатися своєю нерухомістю. У випадку продажу майна звичаєве право давало перевагу при купівлі її родичам і сусідам. До кінця ХІХ ст. сільські громади фактично все більше перетворювалися на адміністративно-територіальні одиниці, самоврядування яких було поставлене під контроль держави. Стійким пережитком общини є форми колективної праці та взаємодопомоги: *моба* – колективна добровільна допомога; *позаймиця* – участь декількох осіб у виконанні робіт для одного з них; *спрег* – об'єднання худоби й сільськогосподарського реманенту для почергового виконання робіт; *бачивання* – об'єднання худоби для колективного випасу й доїння. Поширений був звичай вечорниць, на яких жінки та дівчата в'язали, пряли, шили, супроводжуючи роботу піснями й розповідями.

Про колективістське начало в південних слов'ян свідчить існування в них звичаю “*храненчество*”, коли бездітне подружжя інколи всиновлювали маленького хлопчика близьких родичів. Всинований приймав прізвище та славу своїх названих батьків, а разом – усі права й обов'язки сина. Поширений був і звичай укладати союзи побратимства та посестринства (особливо в період турецького панування й у роки війн). Ті, хто укладав такий союз, ставали як родичі; вони з повагою ставились один до одного, всіляко допомагали та ін. Ці союзи могли укладатися між чоловіками або між жінками, а також між чоловіком і жінкою; в останньому випадку вони ставали як брат і сестра й шлюб між ними вважався недійсним.

Важливим для слов'ян є сімейне свято **Слава** – можливо пережиток сімейно-родового культу, в якому присутні елементи дохристиянських вірувань. Атрибутами свята є свічка, калач, коливо, вино та ладан. Головні обряди: переломлення калача, виголошення тостів на честь слави. Святкували й колективну сільську славу, яку відзначали всім селом навесні. Дійство розпадалося на дві частини: офіційну (церковне богослужіння, хресний хід по полях, святкова трапеза) й розваги – ігри, танці. Мета цих обрядів – викликати родючість у наступному році.

Болгари святкують день святого захисника, спільного для групи сімей (роду) – *светец*. На його честь кололи жертвну тварину. Глава роду обходив усі будинки родичів і розрізав обрядові хлібці. Головним моментом церемонії було підняття вверх хліба зі словами побажань і розламування його на кусочки, які потім роздавалися всім присутнім.

Характерною особливістю Чорногорії було існування в ній ще в недалекому минулому племінної організації, сліди якої збереглися й до наших днів. Племена склалися з братств і родів, вони мали своє управління й судову владу. Усі питання, пов'язані з життям племені, обговорювалися на спільних племінних зборах – *скупщина*, однак остаточне рішення залишалося за верхівкою племені

(*воєвода, кнез*). Широко поширена була кровна помста, що інколи призводило до конфліктних ситуацій. Політика централізації державної влади, яку проводили з початку XVIII ст. чорногорські митрополити, призвела до розпаду племінної організації країни. Однак пережитки її збереглися й після створення держави.

У громадському житті боснійців-мусульман (особливо знаті) і християн були досить істотні відмінності, які й зараз ще не зникли. У минулому все мусульманське населення поділялося на стани. Вищий стан представляли великі землевласники – беги. Потім йшли дрібні землевласники (нащадки сіпахів), а потім – селяни. Кожний із цих станів жив своїм окремим життям. Селяни-мусульмани були ближчими до православного й католицького селянства, ніж до своїх вельможних одновірців. Як правило, і мусульмани й християни всі однаково брали участь у громадському житті села, серед них були широко поширені звичай колективної взаємодопомоги. Щоправда, у мусульман у мобі могли брати участь тільки чоловіки й дівчата, заміжнім жінкам ходити на мобу не дозволялося. Часто мусульмани вступали в близькі відносини з християнами – ставали їх побратимами, кумами.

Для сільської місцевості XIX – початку XX ст. було характерним поєднання великих і малих сімей. Велика сім'я об'єднувала декілька поколінь; загальна кількість її членів сягала 20–50 і, навіть, 100 осіб. Як правило, у цій сім'ї жили сини зі своїми дружинами й дітьми, а дочки уходили в дім чоловіка. Члени задруги спільно вели господарство, разом харчувалися. Як правило, родичі займали в селі окремий квартал, володіли землею по сусідству один з одним, що укріпляло родинні стосунки. Усе майно задруги, крім особистих речей, одягу й посагу жінок, складала колективну власність. На чолі такої сім'ї був поважний і досвідчений чоловік (у сербів – *домачин*, у македонців – *домакін*), хоча інколи й літня жінка могла очолити задругу у випадку смерті господаря. Інколи сімейним майном розпоряджалася сімейна рада. Глава сім'ї мав значну владу в сім'ї: зазвичай він виконував легшу роботу, більше відпочивав; за столом йому подавалася краща їжа; усі вставали, коли господар входив до будинку, відкривали перед ним двері, коли він виходив; сини не мали права палити перед батьком; невістки першими не вступали в розмову з батьком; батько міг бити членів сім'ї; він визначав порядок робіт та їхній розподіл між задругарями; розпоряджався грошима; керував обрядами; брав участь у розв'язанні спільних сільських питань; відповідав за проступки членів своєї сім'ї. Жіночими роботами розпоряджалася дружина глави сім'ї, їй цілковито підкорялися невістки. Вона розподіляла обов'язки, слідувала за якістю виконання робіт. Загалом жінка не вважалася рівноправним членом сім'ї – вона повинна була беззаперечно виконувати всі розпорядження чоловіка або батька, прислуговувати їм. Однак до жінок ставилися з повагою. Образа жінки або дівчини вважалася недопустимою. Авторитетом користувалися жінки-матері.

У чорногорців сімейне життя регулювалося не стільки законодавством, скільки нормами звичаєвого права. Усі домашні роботи, а також і більшість сільськогосподарських, виконували жінки, оскільки чоловіки постійно були в походах. У воєнний час жінки доставляли воїнам їжу та боєприпаси, доглядали за пораненими, а інколи й самі брали участь у битвах.

Сучасні сім'ї південних слов'ян малі, хоча й трапляються великі. Зазвичай останні складаються з батьків і двох синів із сім'ями. У селах траплялися випадки, коли батьки мешкають з одним з одружених дітей. Розлучення для слов'ян не були характерними. Причинами цього були: відсутність дітей, зрада, непрацездатність дружини та ін. У Чорногорії, наприклад, бездітну жінку чоловік міг вигнати з дому й одружитися повторно. Були випадки, коли бездітна дружина шукала своєму чоловіку іншу дружину, а сама залишалася в його домі на становищі сестри.

Сім'я й сімейний побут боснійців перебували під сильним впливом ісламської віри, хоча й тут були значні відхилення від релігійних норм. Так,

наприклад, іслам дозволяв полігамію, однак у Боснії та Герцеговині навіть до офіційного скасування (1931 р.) вона зустрічалася досить рідко й виключно серед знаті. Бувало, що мусульмани одружувалися з християнками, водночас не вимагаючи від них зречення від своєї віри.

Сімейні звичаї південних слов'ян ще наприкінці XIX – на початку XX ст. зберігали свою традиційну обрядовість. У ній переважали елементи давнього язичницького ритуалу, родові пережитки. У минулому майбутню жінку для сина обирали його батьки. Вони дивилися не тільки на багатство та красу дівчини, скільки на її характер та вміння. У болгар, на відміну від нареченого, нареченій давали право вибору. Дівчина могла відмовити сватам. У сім'ях також суворо дотримувалися черговості (за старшинством) одруження чи заміжжя.

Весілля передувало сватання. Якщо наречений прийшовся дівчині до смаку, то батьки нареченої запрошували гостей до столу, пов'язували їм через плече хустки. Це означало, що сватання відбулось. У словенців батько дівчини поливав вином з'єднані руки майбутніх нареченого та нареченої. Після цього батьки молодих домовлялися про день весілля й обопільних подарунках на урочистостях. Батьки нареченого дарували молодій подарунки (зазвичай прикраси). У Болгарії за один-два тижні до весілля наречений і наречена обмінювалися "*китками*" – букетами квітів, прикрашені монетами й червоною шерстю, які мали магічний зміст (охороняли шлюбну пару). У словенців про вінчання оголошували за тиждень у церкві під час недільної служби, або в понеділок (звичай "*публікація*"). У п'ятницю перед весіллям у болгар відбувалося урочисте гоління молодого (символ його мужності), а нареченій заплітали косу в знак переходу її в новий стан. Напередодні весілля молодь збиралася в будинках молодих на прощальну вечірку.

У селах весілля зазвичай справляють на Масницю або восени. У наші дні весілля супроводжується старими звичаями. Наприклад, у болгар головними дійовими особами весільного ритуалу були: батьки нареченого, дівер – рідний або двоюрідний брат нареченого, кум і кума, старойко і старойковиця – брат і невістка свекрухи, які були представниками батьків нареченого й головними розпорядниками весільної церемонії, подружки молоді. Свати силою проникали у двір нареченої або давали викуп. У сербів прихід сватів у дім нареченої супроводжувався таким звичаєм: перед ними закривали ворота; їх відкривали тільки тоді, коли свати попадуть із гвинтівки в підвішений горщик чи гарбуз. Подруги одягали молодій на голову вінок із квітів та покривали її хусткою. Остання після весілля ставала частиною повсякденного одягу жінки. Далі йшла церемонія прощання дівчини з її батьками, під час якої вона дарувала їм подарунки. У цей момент співалися сумні пісні. Потім старойковиця виводила наречену до гостей і осипала її просом. При виході весільної процесії з будинку й на шляху до церкви здійснювалися обряди щоби захистити молодят від нещастя у майбутньому. Інколи для цього на весіллях вили коло (хоровод) із прапорами, які відігравали захисно-обрядову роль.

Далі весільна процесія направлялася в церкву, а потім – у дім нареченого. У болгар свекруха в супроводі двох дружин її братів зустрічала молодих хлібом, сіллю та вином. Потім вона виконувала ритуальний танець – *рученицю* й осипала шлюбну пару зерном. По білому полотну молоді входили в дім, водночас свекруха спочатку підводила невістку до вогнища, торкнувшись до якого, наречена нібито ставала дійсним членом нової сім'ї. Весільна урочистість продовжувалася за столом. У весільні звичаї входили бігання по селу, танці, співання пісень, поклони молодим, жартівливі вистави та ін. Весільний калач прикрашався квітами, фігурками з тіста, його ділили між гостями свати. У македонців після весільного банкету молодят відводили на ніч у підвал, де в кутку на підлозі лежали шапка та черевики. Згідно з традицією молоді повинні були почати боротися заради цих предметів. За цих обставин, вважалося, що якщо дружина забере в чоловіка шапку,

вона буде щаслива в шлюбі, тому чоловік лише для годиться пручався. Той із молодого подружжя, хто поступиться в боротьбі за взуття іншому, буде під каблуком усе подружнє життя. Наприкінці весільного дійства гості проводжали молодих у спальню, а після шлюбної ночі – учасники весілля пили благу ракію (солодку горілку – знак “чистоти“ нареченої). Через тиждень після весілля шлюбна пара йшла до батьків дружини в гості, де збиралася вся рідня молодої.

У болгар була форма шлюбу як *приставане*, коли дівчина без згоди батьків таємно приходила в дім хлопця. Батьки нареченого приймали її й влаштовували скромне весілля без родичів нареченої. Надалі молода жінка зазвичай просила прощення у своїх родичів. Були випадки й викрадення наречених. Насильний увід дівчини призводив до вимушеного її шлюбу з викрадачем, оскільки в селі після цього її ніхто не сватав. У сербській Лесковацькій Моравії були випадки, коли в шлюб вступав 16-річний юнак і 20–25-річна дівчина. Крім шлюбу за взаємною згодою з двох сторін, донедавна в македонців була форма шлюбу з втечею нареченої в дім нареченого й викрадення молодої. Зараз чоловіки на Балканах одружуються у віці 20–25 років, дівчата виходять заміж у 18–22 років, і навіть пізніше.

За народними уявленнями головна мета шлюбу – народження дітей, переважно хлопчиків, як продовжувачів родини. Раніше новонародженого приймала повивальна бабка, яка купала його й пеленала. Після родів досі святкують “*бабин’є*“, коли родичі й сусіди приносили маленькій дитині подарунки – гроші, коржики та інше; вірять, що ці подарунки сприятимуть швидкому росту маляти, а в майбутньому – його вдалому одруженню. У болгар у день народження внука свекруха пекла “*малу піту*“ (“*nima*“ – це круглий, плоский прісний хліб, який готується з тонкого білого або коричневого борошна) й роздавала її сусідам. Піту розламували на кусочки й вмокали її в сіль та червоний перець. Після закінчення періоду “очищення“ породіллі святкувалася “*велика піта*“. Збиралися рідні й близькі (тільки жінки) на чолі з бабою-повитухою, яка здійснювала обряд розламування піти й урочисто піднімала вверх хліб (“щоби росла дитина“). Тільки після цих дійств відбувалося церковне хрещення. Хрещені батько й мати та вся їхня рідня прирівнюються до близьких родичів.

Різними обрядами супроводжуються перше купання (наприклад, у словенців у воду для першого купання дитини клали гроші, після купання цією водою поливали фруктове дерево), сповивання, годування груддю, відлучення від груді, перше підстригання волосся дитині. Поширений звичай, за яким один і той же кум хрестив усіх дітей сім’ї. Раніше імена давали за іменем святого, у день якого родилося маля. Зараз первістка називають на честь померлих бабусь і дідусів. Раз у рік, за два тижні до Нового року, у хорватських селах проводився жартівливий обряд – у цей день діти збиралися біля матері та зв’язували її, щоби вона відкупилася від них горіхами, чорносливом та іншим. Після цього влаштовувалося частування.

Південні слов’яни є дуже гостинними. Наприклад, чорногорці, відповідно до старих традицій, очікуючи гостей, широко відкривають двері або ворота. Гостям пропонують найкращу їжу та напої, які тільки є в домі, саджають їх на краще місце за столом і стараються, щоби перебування гостя в їхньому будинку було настільки комфортним, наскільки це можливо. Перед законом гостинності відступала навіть кровна помста – житло чорногорця було недоторканим, і ніхто не міг образити людину, яка перебувала в домі.

У поховальних обрядах південних слов’ян було багато дій захисної магії. Наприклад, небіжчика обмивали, одягали й клали на стіл, під язик йому вкладали монету (античний звичай) або померлому приносили гроші, яблука, водночас, закривали дзеркала. Відвідувачі кропили покійника свяченою водою або посипали сіллю. Якщо помирав хто-небудь із близьких, жінки розпускали або відрізали коси,

плакали, проявляли різні ознаки смутку. Біля хорватського Задара, у гірському Котарі й Междумур'ї молодь, охороняючи покійника, влаштовували жартівливі ігрища. У західній Болгарії та Сербії зберігався звичай перевезення гробу на кладовище на санях. Похорони закінчувалися трапезою, яка здійснювалася на землі. Хорвати після похорон небіжчика очищалися, тримаючи руки над вогнем. Південні слов'яни справляли “*задушніци*” – дні поминання померлих, коли всі йшли з вареною пшеницею на кладовище й влаштовували там поминальну трапезу. Поминки відбували на сьомий, сороковий день, через шість місяців і після року від смерті. Через рік після смерті заведено ставити пам'ятник небіжчику.

Звичаї та обряди боснійців являють собою складну суміш давньослов'янських, дохристиянських, християнських і мусульманських елементів. Характерно, що інколи в обрядах зберігається християнська термінологія, хоча зміст їх істотно змінився. Так, наприклад, церемонія укладання шлюбу, яку виконує суддя – кадій, називається вінчанням, хоча власне вінця немає. Оформлення шлюбу в кадія доповнюється весіллям, яке справляється за народними слов'янськими звичаями, хоча і з деякими ісламськими елементами. Поховальні обряди боснійців мають багато спільних рис з аналогічними мусульманськими звичаями.

5. Загальний огляд духовної культури південнослов'янських народів.

Серед південних слов'ян болгари, серби, чорногорці, македонці переважно православні, більшість хорватів і словенців – католики, боснійці – мусульмани. Частина болгар (*помаки*), невелика частка македонців (*торбеши*) та чорногорців (*потурченці*) – сповідують іслам. Серед хорватів є незначна кількість православних, протестантів, кальвіністів, а ті, хто мешкає в Боснії й Герцеговині, сповідують іслам. Словенці, які мешкають у Прекмур'ї є протестантами, а в Білій Крайні – православними.

Поміж південнослов'янських селян довго зберігалися пережитки давніх дохристиянських вірувань: марновірне ставлення до деяких рослин і тварин, наприклад, старі дуби вважалися священними деревами, явору приписувалася охоронна сила, у болгар кизилу – властивість давати здоров'я й довголіття, що відбилося в новорічних обрядах. Бували повір'я, пов'язані з вовками, ведмедем, лисицею, зміями, мишами. Так, у болгар справляли “*вовчі свята*”: перші дні або три тижні листопада вважалися присвяченими вовкам, і в ці дні дотримувалися певних заборон та обмежень, щоби не розсердити вовків.

Слов'яни вірили в очисну силу вогнища в будинку. З ним пов'язані багато святкових звичаїв та магічних обрядів. За повір'ям одяг символізував саму людину: жінку – сорочка, фартух, чоловіка – штани. Ці частини одягу могли бути об'єктом чаклунства чи, навіть, замінити її власника під час деяких церемоній (наприклад, у болгар, якщо заручини відбувалися у відсутності нареченого, то приносили на церемонію його штани).

У давніх віруваннях південних слов'ян фігурували міфічні істоти – *самовіли* й *самодіви* – водяна, повітряна й лісова фея; *наві* – душі нехрещених дітей; *ламія* – дракон, що символізував природні стихії; *сеніште* – істоти, які жили в будинку й насилали на людей хвороби; *караконджо* – душі неправильно похованих людей – це істота у вигляді коня з людською головою або великого чорного голого чоловіка, який шкодив людям у період зимових свят; вампіри; відьми; русалки; вовкулаки та інші. У словенців збереглися уявлення про добрих і злих духів, чортів, про злу Перхте-бабу, про таємничого мандрівника Нетеке та ін. У македонців донедавна були поширені уявлення про різних домашніх духів-покровителів (*стопанів*). Їх представляли в різних образах: у вигляді змії, духу предка, який приймав різноманітні подоби, наприклад, вершника. Кожне село мало

свого захисника-стопана, який охороняв односельців від бід. Щоби його задобрити, здійснювалися спільні жертвоприношення.

Значну роль у духовній культурі південних слов'ян відігравали вірування й обряди, пов'язані із сільським господарством, які об'єднувалися в цикл календарної обрядовості. У святковій обрядовості слов'ян збереглися захисно-магічні й символічні дійства, які призводили до збереження здоров'я, досягнення добробуту, родючості та щастя.

Урочисто слов'яни-християни святкують **Різдво**. У цей день господар вирубав із дуба або груші (ці дерева мають багато плодів) обрядове поліно – **бадняк** і спалював його. Вважалося, що чим сильніше він горить, тим родючим буде рік. У кожному домі пекли обрядові хлібці. Під час змішування тіста борошно освячували хрестом, додавали вино та промовляли побажання здоров'я й родючості. Особливий круглий калач готувала господиня для корови-годувальниці. За традицією на різдвяну трапезу збиралася вся сім'я. До столу зазвичай подавали дев'ять або дванадцять пісних страв: кутю, узвар, варену квасолу, фарширований перець, голубці, гарбуз, кукурудзу, горіхи, часник. Після того, як старший член сім'ї обкурював їжу ладаном, він тричі клявся різдвяному хлібу, потім брав його, піднімав високо над головою та розламував на шматки. Першу половину хліба роздавали всім членам родини. Один шматок обов'язково клали під ікони, інший біля домашнього вогнища для померлих родичів, третій залишали домашнім тваринам для “здоров'я”. Іншу половину різдвяного хліба клали на полицку під самою стелею, щоби хліба вирости високими.

У різдвяний вечір усі чекають приходу колядників. Нарядні парубки, шапки яких прикрашені квітами, заходили в кожний дім. Інколи разом із ними йшли ряджені, що зображали тварин (вівцю, козла, бика). Молодь співали господарю, членам родини, бажаючи здоров'я, щастя, родючості, багатства й “виганяла злу силу”; усе це супроводжувалося танцями в масках (деякі маски мали два обличчя: з одного боку, ніс кирпатий і обличчя доброзичливе, а з іншого – ніс горбатий, а обличчя зле), стріляниною, ударами в колотушки та іншими символічними дійствами. Хазяї дарували хлопцям щедрі подарунки. Частина зібраних коштів колядники жертвували на громадські потреби. Решту ділили порівну. У Болгарії таких молодиків-колядників називали “**кукери**”. Вранці на Різдво влаштовували великий різдвяний хоровод, на якому співали спеціальні пісні.

У Македонії донедавна розігрували щось на зразок народних драм. Учасники ігрища – чоловіки-ряджені (“**джамаларі**”), “наречена” з лялькою із ганчірок і соломи, старик, стара баба, погонич верблюдів ходили від двору до двору й, імпровізуючи, розігрували побутові сценки. Глядачі намагалися вкрати “наречену” (символізувала родючість), але дід і баба її надійно охороняли.

Новий рік – одне з найулюбленіших свят південних слов'ян. У болгар його називали **Сурва**, **Сурваки**. Вважається, що це слово походить від “суров” – соковитий, зелений, живий. Напередодні свята люди йшли в ліс до кизилового дерева. Важливо було знайти на гілочках живі бруньки. Вони, за повір'ям, приносили здоров'я та добробут. А ще це свято називають Василів день, тому що 1 січня приходить на день Святого Василя. Напередодні Нового року сім'я збиралася за святковою вечерею. За традицією трапеза мала бути багатою, щоби багатим та щасливим був прийдешній рік. Обов'язково подавали вареного півня (його так і називали – “Василевим”) та холодець. Але головною прикрасою столу були калач та баниця, в яку запікали срібну монету, гарбузове насіння, кизиліві палички та ще один предмет – “**мирзел**” (зазвичай це був зламаний гудзик). Болгари вірили, що тому, кому в пирозі попадалася монетка, упродовж цілого року буде супроводжувати щастя. Якщо в шматку пирога виявилася паличка, що означає корову, поросю, коня або іншу домашню тварину, то весь рік переможець доглядав за “подарунком”, що йому дістався. Небажаною несподіванкою вважався гудзик.

Хто ж бажає виглядати лінивим? Той, кому дістався мирзел, цілий рік повинен був добре працювати, щоби довести, що він не ледачий.

У македонців під Новий рік у ритуальний хліб запікалася монета “на щастя”, господар зазвичай потім прикріплював її до гаманця. Молодь на краю села розпалювала вогнище й стрибала через цей “очишувальний” вогонь.

Перший день Нового року в болгар не обходився без звичаю “*сурваканія*”. Напередодні ввечері біля вогнища окурювали ладаном гілочки кизилу, сливи або груші. Їх називали “сурвачками”. Діти прикрашали їх повітряною кукурудзою, сушеними фруктами, зубчиками часнику, вовною, дрібними срібними монетами та ранком обходили з ними будинки рідних та друзів. Легко плескаючи своїх близьких сурвачкою по спині, сурвакарі бажали всім здоров’я, добробуту.

На півдні Македонії, як і в Сербії та Болгарії, ще в другій половині XIX ст. побутував архаїчний обряд “*русалії*” – мабуть, пережиток чоловічих союзів. За повір’ям, русалії приносили здоров’я та багатство. Чоловіки, одягнені в спеціальні костюми й озброєні мечами, супроводжували грою на волинках і бубнах, від Різдва до Водохрестя обходили будинки, перед кожним танцюючи й хрестячи мечами дім і господарів, а потім йшли в інші села. Водночас треба було старанно уникати зустрічі з іншими русаліями, інакше відбувалася жорстока сутичка, яка доходила, навіть, до вбивства (убитих ховали на місці). Мелодії, які супроводжували обряди й танці русаліїв, своєрідні та досить архаїчні (їх відносять до мелодій язичницьких ритуальних пісень). 19 січня русалії здійснювали в церкві обряди, що символізували очищення й повернення до християнської віри, а їхній ритуальний одяг жінки прали в річці.

У Болгарії, Македонії, Сербії 14 лютого відзначають свято **Трифона Зарезана**, яке присвячене виноградній лозі. Вважається, що Святий Трифон захищає виноградарство. У цей день відбувалося перше ритуальне обрізання лози. Зі зрізаних прутиків робили віночки, які господар вішав на комору. Вважалося, що так можна зберегти родючість у господарстві. За традицією обирали “царя винограднику”, ним ставав кращий у селі виноградар. На голову йому одягали “корону” – вінок, зроблений з обрізаної лози.

Прихід весни болгари відзначають святом **1 березня**, на честь якого дарують рідним і знайомим “*мартениці*” – витончені вироби з червоних (символізує здоров’я) і білих (довголіття) ниток у вигляді пензликів, кульок, фігурок. Їх приколюють до грудей, носять на шії або на правій руці, а дівчата – ще й вплітають у косу. Зазвичай люди носили мартениці протягом місяця.

З 1 до 9 березня болгари проводять свято **баби Марти**. За легендою баба Марта одного разу загубила корову й пішла до лісу її шукати, але завірюха занесла все доквілля снігом. Так більше ніхто й не бачив бабусю. Відтоді саме в цей час здійснювалися різноманітні обряди, які мали зберегти дім та всіх членів родини від напастей. Першого березня одягнувшись у червоний одяг та ставши спиною до дверей, господарки вимітали сміття з дому, яке пізніше спалювали у дворі. Рано вранці вивішували червоні речі, щоби “бабуся Марта розсміялась”. У цей день діти повинні були рано встати, інакше все літо будуть сонними. Ввечері все село збиралося, щоби подивитися, як згорить солом’яне опудало, а разом щезне й зло, яке накопичилося за зиму. На бабу Марту по селу ходили хлопчики з вишукано зробленими паперовими або дерев’яними птахами, закріпленими до жердини. Вони заходили в кожний двір та співали обрядові пісні. Їх пригощали цукерками та пряниками.

Своєрідно хорвати святкують **Масницю**. Ряджені обходили село й влаштовували ігрища та вистави. У приморських районах, наприклад, вони робили солом’яну ляльку, з якою ходили по селу. Над нею здійснювали суд, вироком якого було повішення, утоплення чи спалювання ляльки. Такі ігри супроводжувалися сатиричними побутовими виставами. У сербів, болгар, македонців масляна

обрядовість також мала театралізований характер. Для карнавалу характерним було переодягання чоловіків у жіночий одяг. Учасники намагалися надіти старий, порваний, вимазаний дьогтем та саженою одяг, який прикрашався гіллям, хвостами тварин, дзвіночками. В останні дні Масниці характерною була колективна трапеза: їли молочну, м'ясну (свиней, курей) їжу, варені яйця, яечню, смажили грінки; щоби бути здоровим – вранці їли хрін, а також був звичай з усіма миритися, просити в членів родини та громади пробачення.

У перший день посту в сербів, наприклад, було заведено палити сміття біля будинку, обходити помешкання із запаленою ганчіркою, яка нібито оберігала споруду від комах та паразитів. У першу суботу посту серби святкували **Тодорову суботу** – свято домашніх тварин, особливо коней (так звана “кінська слава”). Ще до сходу сонця хлопці та чоловіки, іноді в масках, змагались у справності та силі, об'їжджали церкву, село та всі угіддя. Гриви та хвості скакунів прикрашалися та заплітались у коси. Усіх учасників дійства нагороджували подарунками й організовували колективну вечерю (пекли ритуальні калачі, готували спеціальні початки кукурудзи та пшениці).

На **Благовіщення** виконувалися деякі сільськогосподарські роботи: готували насіння для посіву, пильнували дерева, щоби краще роїлися бджоли, у вулики або між ними клали череп коня або вола, проганяли тварин поміж двох вогнищ, які були запалені від кременю, бо вірили, що протягом року тварини не будуть мерти від епізоотії. У цей день серби, наприклад, відзначали день боротьби зі зміями. Для захисту від них біля дому палили сміття, кидали каміння від порогу будинку, жінки до сходу сонця йшли до струмка чи річки, де вмивалися, а освяченою в церкві водою кропили домівку, господарські будівлі, землю.

Яскравим весняним дівочим святом у південних слов'ян був **Лазарок** – у день святого Лазаря, за тиждень до Великодня. Напередодні Вербної неділі, у суботу, по селу ходили “лазариці” – дівчата 13–18 років, які одягали святкові сукні, нерідко білі, прикрашені чудовими хустками, дукатами, квітами, зеленню. Вони несли плетені кошики з вишитою серветкою на дні. Дівчата йшли від дому до дому, виконуючи обрядові танці та пісні, у яких говорилося про кохання, одруження, про сім'ю та родючість. Для кожного члена родини підбиралася пісня, яка за змістом відповідала його віку, сімейному становищу та заняттю. Наприклад, нареченій співали про нареченого, батькам – про майбутнє весілля дорослих дітей, маленьким дітям – про бажання батьків бачити їх дорослими, красивими та розумними. І в кожному будинку господарі клали в кошики дівчат монетки та яйця.

Великдень, як і в інших народів, відзначався фарбуванням яєць і деякими магичними обрядами. Першим розфарбованим та ще не висохлим червоним пасхальним яйцем жінки ставили хрести на лобах та щоках дітей, щоби вони були здорові та “красні”, тобто красиві. Для деяких місцевостей Македонії характерне було кидання з гір крашених яєць в останній день Пасхи. У четвер та п'ятницю господині пекли здобний хліб – кулич, який обов'язково прикрашали хрестом. Після церковної служби повсюди чулись слова: “Христос воскрес!” – “Воістину воскрес!”. З церкви в дім приносили запалену свічку. Родина збиралася за столом, щоби скуштувати пасхальні частування: проскуру, яйця, сир, вино, калачі та ін. Залишками пасхальної трапези годували тварин. У ці дні відбувалися розваги – люди збиралися групами, співали, танцювали, каталися на гойдалках, обходили ріллю та інше.

6 травня південні слов'яни святкують день **Святого Георгія**. Християнська легенда донесла до нас історію про воїна Георгія, який вбив змія (дракона) та захистив рідну землю. Святий цей вважався в слов'ян захисником війська, а також пастухів та овечих отар. Тому в його день кожна родина намагалася принести в жертву біле ягня, що народилося першим у цьому році. На голові ягнят надівали вінок, на правий ріжок ставили запалену свічку. Йому давали поїсти зеленої трави,

солі та поїли водою, щоби були в домі ситість, родючість, здоров'я. Кров убитого ягня виливали в річку, "щоби достаток тік, як вода" або в мурашник, щоби розмножувались ягнята, як мурахи. Шкуру ягняти дарували церкві. У Георгіїв день завершували обряди, які мали на цілий рік забезпечити процвітання в господарстві. У Македонії, наприклад, чоловіки стріляли через стадо з гвинтівок, щоби вберегти тварин від вовків. У цей день дівчата здійснювали магичні обряди, які допомагали їм вийти заміж, а жінки – щоби укріпити любов чоловіка. За народним повір'ям, роса, що випала в цей день, обіцяла добробут та щастя. До сходу сонця дівчата та молоді жінки йшли в поле за травами та квітами, каталися по росі та вмивалися нею для краси та здоров'я. Зібраними в полі квітами жінки прикрашали вікна та двері своїх будинків. Потім замішували обрядові хліби, найбільший із яких призначався святому Георгію. До обіду кожна сім'я з печеним ягням та короваями йшла до церкви. Після служби, під час якої вся принесена їжа освячувалась, люди влаштовували загальну святкову трапезу.

У болгар побутує два літніх звичаї, присвячених дощу: **пеперуда й Герман**. Під час засухи дівчата вибирали сироту або молодшу в сім'ї сестричку, яка повинна була грати роль метелика (пеперуди). Її роздягали до сорочки, розплітали волосся, прикрашали зеленню й водили по селу з піснями та танцями. Хазяйка кожного дому поливала голову дівчинки водою, щоби цим викликати дощ. Останній викликали й з допомогою Германа – глиняної людиноподібної фігурки, яка символізувала хлопця, що вмер від засухи. Фігурку клали в "троб", оплакували й хоронили за традиційним обрядом біля річки чи на перехресті доріг. У сербів також був поширений обряд викликання дощу, який супроводжувався обливанням води на одну з учасниць ритуальної процесії (цю дівчину з вінком на голові називали "додола"). На **Іванів день** (24 червня) дівчата й жінки разом збирали трави, плели вінки, влаштовували колективні гуляння.

Осінь – пора заслуженого відпочинку після збору врожаю. Тоді в південних слов'ян починаються **збори** чи **собори** – сільські свята, на які з'їжджаються родичі й земляки, що живуть поза даним селом. Серед основних осінніх свят виділялася також так звана "міждневиця", коли, збираючи урожай, незначну його частку залишали на полі або в саду, як заорука майбутнього багатого врожаю.

Фольклор південних слов'ян відрізняється багатою тематичною й функціональною розмаїтістю. Його жанри – віршовані та прозаїчні. Найбільш важливу частину народних пісень складає героїчний епос, що містить у собі юнацькі та гайдуцькі пісні. Тісно пов'язані з ними історичні пісні. Інші пісні групуються за тематичною ознакою в такий спосіб: обрядові, міфологічні й християнсько-релігійні, побутові, любовні, сімейні, соціальні, трудові, партизанські та гумористичні. Основні прозаїчні жанри – казки, історичні перекази та легенди.

Головними дійовими особами юнацьких пісень (їх можна зіставити з билинами) виступають окремі правителі середньовічних держав (дійсні й створені поетичною уявою), наприклад, **Момчил** (родопський володар), болгарські правителі **Рельо Шестикрилий**, **Янкула**, **Груїца**, **Дете Дукадінче**, **Секула Детенце**, у хорватів пісня про геройську смерть у бою з турками молодого бана **Деренчина** та ін. До юнацьких пісень можна віднести також пісні легендарно-міфологічного змісту ("Змій-наречений", "Іван і дівський старшина" та інше).

У сербохорватському епосі можна виділити декілька циклів. Герої докосовського циклу – образи великого жупана **Стефана Немані**, його синів **Стефана Першовінчаного** й **Сави**, короля **Стефана Душана**, **Вукашина Мрнявчевича**. Цей цикл – про могутню середньовічну Сербську державу та її падіння (1168–1371 рр.). Косовський цикл об'єднує пісні про битву на Косовому полі (1389 р.) між військами сербського князя Лазаря й турками, у якій серби зазнали поразки. Героями цього циклу є князь **Лазар**, воевода **Мілош Обілич**,

брати **Юговичі**, простий люд (“Косове поле“, “Банович Стахиня“, “Сон цариці Милиці“). Косовські пісні мають трагічну тональність, бо з поразкою в битві на Косовому полі сербський народ пов’язував розорення й падіння своєї держави. З особливим трагізмом звучать пісні “Смерть матері Юговичів“, “Дівчина Косовка“, у яких образ матері, дівчини, які не дочекалися з поля битви близьких та коханих, поєднується з патріотизмом і вірою в те, що кров, пролита за справедливу справу, життя, за батьківщину, виправдані й значущі. Особливий цикл складають пісні про Марко Королевича (майже 250 пісень) – македонського правителя, у чиєму образі утілений народний ідеал героїчної особистості. У піснях він є втіленням сили й патріотизму, мрій і сподівань народу, мужнім захисником скривджених.

З кінця XVI до XIX ст. на Балканах існував рух гайдуків, ускоків, грецьких клефтів, спрямований проти турецького гніту. Цю боротьбу й подвиги найбільш прославлених гайдуків народ оспівав у піснях (**Старина Новак**, **Іво Сенянин**, **Стоян Янкович**, **Байо Пивлянин**, у македонців – **Йо-воєвода**, **Сирма-воєвода** та інші). У них яскраво змальований побут гайдуків, їхнє життя серед природи, у піснях говориться про міцну дружбу гайдуків, про їхню ніжну любов до ближнього, про героїчну смерть воїнів. Життєрадісні за своїм характером, гайдуцькі пісні в епоху іноземного ярма підтримували бойовий дух і зміцнювали почуття національної самосвідомості слов’ян.

В історичних піснях (XVI–XVIII ст.) розповідається про правління та про визвольну війну слов’ян проти турків, наприклад, сербських керманичів (**Бранковичів**, **Якшичів**), хорватських банів (**Зринського** та **Франкопане**), угорських королів (**Владислава Уласло I**, **Матвія Корвіна**), угорських воєвод (**Яноша Гуняді**, **Секули Бановича**, **Свилосвича**), чорногорського героя (**Перович Батрич**) та інші. У словенців поширені балади, які пов’язані з історичними особами: королем М. Королевичем, М. Корвіном, які боролися проти турецького панування. Історична основа показана також у баладах про війни із сарацинами й у романсах про боротьбу з турками (“Турки перед Дунаєм“, “Равбар“, “Лавдон“). У македонців поширені пісні про **Кузмане Капітане** – захисника селян від набігів турок та албанців на початку XIX ст. У чорногорців представлені особливі цикли – про правителів із династії **Черноєвичів** та про звільнення Чорногорії у XVIII ст. У циклі про Черноєвичів зображуються політичні відносини Чорногорії із сусідніми країнами, особливо з Венецією. У ньому дана яскрава картина трагічної долі цієї династії правителів Зети XVI–XVII ст. Найяскравішою постаттю чорногорської культури є митрополит **Петро II Негош**, автор поеми “Гірський вінець“. У цьому епічному творі, перекладеному багатьма мовами, поет розвивав ідеї свободи та незалежності, братерства слов’янських народів, закликав до боротьби за відновлення колишньої слави та величі чорногорської держави. На висоті 1660 м над рівнем моря на горі Ловчен розташована одна з головних святинь чорногорського народу – мавзолей Петра Негоша, куди ведуть 462 східці. Там перебуває й скульптурне зображення Негоша з орлом – символом свободи Чорногорії.

У багатьох піснях розповідається також про життя під турецьким ярмом: про ісламізацію населення, викрадення в рабство, увід хлопчиків у яничари, про матір-рабиню, яка змушена покинути свою дитину та ін. Важливе місце займають пісні про російсько-турецькі, австрійсько-турецькі війни, про політичні події в період після звільнення балканських народів від турецького панування, про події Другої світової війни (у сербів, наприклад, оспівані подвиги партизанських загонів і народних героїв: **Йосип Броз Тіто**, **Сави Ковачевича**, **Чічі Романовського**, у чорногорців про партизанських месників – **Мирко Срзентича**, **Жарко Мариновича**, **Івана Милутиновича** та інші).

Міфологічні пісні та балади беруть початок від епохи додержавного суспільства. У них відтворюються уявлення людей про світобудову, про хвороби,

про духів, про міфологічні образи зміїв. Наприклад, у македонських баладах представлені такі міфологічні мотиви: образи надприродних істот (*самовіли, орисниці*), незвичайні перетворення (наприклад, “Яна Кукавіца“: дівчина перетворюється в зозулю, щоби принести води хворому брату). У християнсько-релігійних піснях розгорнуті біблійні та євангельські мотиви. У любовних піснях скупими художніми засобами передаються найніжніші ліричні настрої, їм притаманна глибока емоційність, яскрава образність, велика моральна чистота. Наприклад, на півдні Хорватії лірично-епічні пісні були переважно про Івана Карлоєвича (історична особа кінця XV–XVI ст.). У словенців особливе місце займає цикл про миловидну Віде (“Лєпа Віда“). Серед мусульман Балкан були поширені ліричні любовні пісні, так звані “*севдалінки*“, у яких відчувається східний колорит. У сімейних піснях розкривається життя великої родини, взаємини чоловіків, батьків і дітей, братів і сестер. У народних піснях показана різноманітна трудова діяльність слов’ян – землеробство, праця пастуха, ремісників, візницький промисел та ін. Популярні також сатиричні й жартівливі пісеньки, які нагадують частівки та коломийки. Наприклад, у словенців представлені своєрідні пісні про тварин, переважно жартівливі. У них показані весілля птахів і тварин, жартівливі похорони мисливця та інше.

Значний художній та історико-культурний інтерес складають голосіння (*тужбалице*). У сербів вони мають дві різновидності. Є плачі патріотично-героїчного змісту. Вони пов’язані з героїчною боротьбою проти турецької навали, рухом гайдуків. У центрі їх зазвичай образ героя, який загинув у визвольній війні. Це як правило плачі про реальні історичні особи та події. Інша форма – плачі сімейно-побутові, які показують сімейну трагедію (наприклад, раптову смерть дівчини). За формою вони близькі до ліричної пісні. У чорногорців мета такого голосіння, які виконували чоловіки й жінки, – оповіщення всіх про смерть. У разі смерті людини далеко від дому, практикувався плач над одягом та особистими речами покійника. Голосіння здійснювалися й на поминках, які влаштовувалися на кладовищі або де-небудь на галявині біля хати (тоді виносили й клали на стіл або на якесь рядно одяг, зброю, нагороди, прикраси, фотографії небіжчика). У чорногорців були поширені позаобрядові пісні-плачі, метою яких було поетичне воскресіння померлих, збереження пам’яті про них, підтримка колективного почуття причетності до спільних ідеалів. У македонців відхідництво спонукало появу так званих *печалбарських* пісень, основною тематикою яких була туга за рідним краєм, розлучення із сім’єю, з коханою, тяжкість блукання в чужих краях, наспіви цих пісень – журливі.

У південних слов’ян виділяють казки про тварин (про лисицю, вовка, зайця, собаку, віслюка), чарівні (наприклад, про пригоди позитивного героя, у них розгортається боротьба між добром і злом, де добро завжди перемагає, тут присутні елементи давніх міфологічних уявлень, поглядів і звичаїв) й побутові (розповідають про типові для життя слов’ян ситуації, викривається соціальна несправедливість, висміюються людські недоліки). Так, у болгар особливою любов’ю користуються казки “Три брати й золоте яблуко“, “Замазура й царська дочка“, “Ненароджена дівчина“, “Золота дівчинка“ та інше. Для сербів і хорватів характерні сатиричні казки про пана й слугу, про жадібного попа, про солдата та інші, які містять специфічні національні риси.

Близькі до цих казок народні байки, що закінчуються мораллю та анекдоти, які характеризуються ще більшим реалізмом, сатиричністю. Наприклад, улюблений герой болгарських та македонських анекдотів – **Хитрий Петро**, чий образ містить багато рис, які властиві болгарському селянинові в минулому, а в сербів – хоробрий та винахідливий **Еро**. Народні казки й легенди боснійців набули “східних“ елементів (наприклад, цикл розповідей про **Ходже Насредіна**).

Малі жанри південнослов'янського фольклору містять у собі прислів'я та перекази, загадки, заклинання й змови, дитячі пісеньки та жартівливі віршики. У них узагальнюються спостереження над дійсністю, відбиваються соціальні суперечності, важливі історичні події, відносини в родині та в суспільстві, ставлення до праці, до навчання та інше.

Народні пісні південні слов'яни співають на один, а частіше на два голоси. Побутує й хорівий спів. Одні пісні є протяжними, інші речитативними. Часто останні починаються звертанням до слухачів.

Різноманітні музичні інструменти: ударні – бубни, турецький барабан (музикант ударає по барабану з однієї сторони товстою, з іншого боку – тонкою паличкою); духові – дудки: *кавал* (вид сопілки, який може складатися з одного каналу чи трьох, вставлених один в інший), *свирка* (вид одноканалового кавалу, який видає звуки вищого регістра), *дюдюк* (схожий на свирку, але на відміну від неї у верхній кінець каналу дюдюка вставлена дерев'яна затичка, яка залишає в отворі невелику щілину, завдяки чому для витягу того чи іншого тону не потрібно значних зусиль), *гайда* (волинка, яка складається зі шкіряного мішка й дерев'яних частин: духала – каналу для надування мішка, гайдуніці – мелодійного каналу з очеретяним свистком і отворами для пальців та ручила – бурдонного каналу з очеретяним свистком); струнні – *мандоліна*, *гадулка* (складається з трьох чи шести жильних або металевих струн, музикант її тримає вертикально, сидячи, спираючи її на коліно); *гусла* (однострунний чи двострунний інструмент, схожий на гадулку) й щипкові – *тамбура* (інструмент, подібний до балалайки, має від двох до дванадцяти металевих струн). Народними музикантами на Балканах виступають чоловіки, зазвичай пастухи. З початку XIX ст. у регіон проникнули й поширилися в народі деякі західноєвропейські музичні інструменти: скрипка, кларнет, тромбон і акордеон.

Народні хороводи (*хоро*) й танці – і нині улюблені розваги південних слов'ян. Музикою й танцями супроводжувалося багато обрядів. Фольклорні танцювальні традиції активно підтримуються художньою самодіяльністю. Хоровий ланцюг танцюристи за бажанням закривають і відкривають, шикуються колоною чи спіраллю. Танцюристи зазвичай тримають один одного за руки, за пояс, за плечі, з'єднують руки через одну людину попереду або за спиною. Рідше танцюють у колі не тримаючись – руки на поясі чи вільно розгойдуються. Хоро рухається найчастіше праворуч, рідше на місці. Розімкнутий хоровод веде хороводець – найкращий танцюрист із хусткою в руці. У багатьох випадках танцівник у хвості колони виконує рівноцінну роль із ведучим. Під час танцю тіло й руки слов'ян залишаються в спокої, ноги ж навпаки рухаються досить жваво.

У південно-східних районах Болгарії було поширено *нестинарство* – ритуальні танці босяком по гарячому вугіллі. У сербів, крім фрагментів обрядово-магічних танців (*додола*, *лазариця*, *коледа*) й танців з елементами міміки (*паун*, *бібера*), збереглися давні танці (*ослиця*, *дівоче коло*). Найпопулярнішим македонським танцем є *теското*. Цей чоловічий танок починається з повільного ритму, який наприкінці істотно прискорюють. Традиційно теското символізує національне пробудження македонського народу. Після Другої світової війни поширилися партизанські танки – “*козарачко коло*”, “*Тітово коло*”, “*партизанське коло*” та інші, які виникли на основі давніх боснійських і чорногорських танців у комбінації з партизанськими піснями. Інколи танці виконуються без музичного чи пісенного супроводу; тоді супроводом слугує ритм ніг танцюристів і передзвін жіночих прикрас, наприклад, у сербів – “*гламочко коло*”, у хорватів – “*врличко коло*”. У наші дні в селах поширені польки, мазурки, вальси.

На сучасному етапі національними святами південних слов'ян, крім релігійних, є такі: у Болгарії: 3 березня – День звільнення країни від османської навали (1878 р.) та 21 травня – свято Слов'янської культури й писемності; у Сербії:

День нації й Конституції (15 лютого), День перемир'я в Першій світовій війні (11 листопада), День Святого Сави (27 січня); у Хорватії: 22 червня – День антифашистської боротьби, 25 червня – День Держави, 5 серпня – День перемоги й подяки вітчизні, 8 жовтня – День незалежності, 26 грудня – День Святого Степана; у Словенії: 8 лютого – культурне свято День Прешерна, 27 квітня – День повстання проти окупації, 25 червня – Національний День, 31 жовтня – День Реформації, 26 грудня – День незалежності; У Македонії: 24 травня – День святих Кирила й Мефодія, 2 серпня – День республіки (з 1991 року), 8 вересня – День незалежності, 8 грудня – День святого Климента Охридського; у Боснії та Герцеговині: 25 листопада – День республіки, 1 березня – День незалежності.

Головними культурними пам'ятками в Болгарії, які занесені до списку ЮНЕСКО, є: Боянська церква, Мадарський вершник, печерні церкви Іваново, давнє місто Несебір, монастир Рила, природні заказники Сребарна й Пірін, фракійські гробниці в Казанлику і Свештарі тощо. Головними культурними пам'ятками в Хорватії, які занесені до списку ЮНЕСКО, є: середньовічне місто-музей Дубровник, палац римського імператора Діоклетіана в Спліті, національний парк Плітвіця тощо. У Македонії можна спостерігати такі шедеври зодчества: лазні Даут-Паші, Саат-Кула, мечеті біля Біт-базару, церкви Святого Спасіння (XVII ст.) у Скоп'є, Святого Пантелеймона (1164 р.) у с. Нерезі й Святого Андрія (1389 р.) у с. Матка неподалік столиці, церква Святого Іоанна Богослова (XVI ст.), храм Святої Софії (XI ст.), церква Святої Богородиці (XIII ст.), монастир Святого Наума, монастир і церква Святого Климента, пам'ятник Кирилу й Мефодію, які перебувають в Охриді та околиці. Головною культурною пам'яткою в Словенії, яка занесена до списку ЮНЕСКО, є карстові печери Динарського нагір'я. Святими місцями Чорногорії є давні гірські монастирі, особливо висічений у скалах Острог, де зберігаються мощі святого Василя Острозького. Чудовими природними пам'ятками є Скадарське озеро, високогірне Чорне озеро, каньйон річки Тари (глибиною 1600 м, другий за глибиною у світі після Великого каньйону в американському Колорадо).

Контрольні питання й завдання:

1. Розкрийте етнічний та расовий склад Болгарії, Сербії, Чорногорії, Хорватії, Словенії, Македонії, Боснії та Герцеговини
2. З'ясуйте історико-географічні особливості формування територій південних слов'ян.
3. Проаналізуйте особливості занять південних слов'ян.
4. Схарактеризуйте поселення, будинки південнослов'янських народів.
5. Опишіть традиційний чоловічий і жіночий одяг південних слов'ян.
6. Виясніть національну кухню південних слов'ян.
7. З'ясуйте особливості громадського побуту та сімейно-шлюбних відносин південнослов'янських народів.
8. Розгляньте фольклор, свята, звичаї та обряди південних слов'ян.

Література: Брак у народів Центральної и Юго-Восточной Европы / Под ред. Ю.В. Иванова и др. – М., 1988; Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней. – М., 1987; Культура и быт народов Зарубежной Европы. Этнографическое исследование /Отв. ред. С.А. Токарев. – М.,1967; Задорожнюк Н.І. Святкова символіка болгарського народу // Початкова школа. – 1994. – № 9 – 10; Киссе А.И. Возрождение болгар Украины. – Одесса,2006; Марченко О.М. Етнографія слов'янських народів. Курс лекцій для студ. вищ. навч. закладів: Навч. посіб. – Кіровоград,2012. – С.131 – 213; Народы мира. Народы Зарубежной Европы. – Т. 1. – М., 1964; Страны и народы. Зарубежная Европа. Восточная Европа. – М., 1983; Тиводар М.П. Етнологія: Навч. посіб. – Львів, 2004.

ТЕМА 9. Етнографічна характеристика народів Африки

План

1. Географічний аналіз континенту. Антропологічна та етнолінгвістична класифікація населення. Етногенез та етнічна історія.
2. Регіональні особливості занять та матеріальної культури народів Африки.
3. Соціальна організація, сім'я та сімейно-шлюбні відносини народів континенту.
4. Загальний огляд духовної культури народів Африки.

1. Географічний аналіз континенту. Антропологічна та етнолінгвістична класифікація населення. Етногенез та етнічна історія. Географічні умови Африки відрізняються специфічним різноманіттям природних елементів. За своїми розмірами (з островами 30,3 млн км²) та кількістю населення (понад 1 млрд осіб) Африка – другий після Євразії континент. Чисельність населення регіону можна визначити лише наближено, оскільки в багатьох країнах континенту недостатньо розвинена статистична служба. Африка є одним зі світових лідерів за рівнем народжуваності (майже 4,6% на рік). Причинами цього виступають: висока смертність, ранні шлюби, традиції, державне заохочення. Середня тривалість життя в Африці складає 35–40 років, тому переважає молодь у віці до 18 років (у деяких державах більша частина).

Басейни п'яти найбільших річок – Ніл, Конго, Нігер, Замбезі, Оранжева й найбільших озер – Вікторія, Танганьїка, Ньяса займають більше третини всієї території Африки. Води річок використовуються як для зрошення, так і для транспортних шляхів. Більша частина території континенту розташована в тропічних широтах і має середньорічні температури +25 С. У Північній Африці переважає сухий континентальний клімат. Місцями опади не випадають протягом декількох років. Тут розташована найбільша пустеля – Сахара. Центральна й Південна Африка характеризуються нижчими температурами й меншою сухістю, крім районів Намібії та Ботсвани, де розташовані пустелі Калахарі й Наміб. Узбережжя крайньої півночі й крайнього півдня континенту – субтропіки.

Рослинність Африки багата та різноманітна. Приблизно 2/5 площі займають тропічні пустелі, понад 2/5 – субекваторіальна савана й менш як 1/5 – екваторіальний ліс (гілеї). Екологічний баланс між природою та людиною в умовах примітивних методів господарювання дуже нетривкий (посухи, ерозії ґрунтів). Окремі види птахів, гризунів, комах (сарана, муха цеце) завдають багато шкоди господарству і є причиною епідемічних захворювань. Всесвітньо відоме багатство Африки на дику фауну. Чимало вживається заходів, щоби зберегти цю спадщину. На континенті 172 території проголошено національними парками. Але рівноваги між інтересами людини й диких звірів ще не досягнуто. Негативним є і вплив світового ринку з його нелегальним попитом на африканську екзотику.

Народи Африки розподіляються на такі **історико-географічні області**: **Північна Африка** – країни Магрибу та Єгипет, разом сім країн; **Західна Тропічна Африка** – включає шістнадцять країн (держави від Атлантичного узбережжя, Гвінейської затоки до Судану); **Східна Африка** – охоплює чотирнадцять країн (чотири держави є невизнаними) (від Ефіопії до Танзанії) (в рамках Східної Африки деякі вчені виділяють субрегіон – **Північно-Східну Африку** – належать Ефіопія та Сомалі); **Центральна Африка** – включає вісім країн басейну річки Конго; **Південна Африка** – охоплює чотирнадцять країн, з яких чотири розташовані на островах. Регіон південніше Сахари ще називають **Африканська Субсахара**. Усього в Африці – 55 держав і декілька залежних територій, найбільшими з яких є: Сеута, Мелілья – належить Іспанії; Західна Сахара – Марокко; Реюньйон, Майотта – Франції; острова Св. Єлени, Вознесіння – Великій Британії, Мадейра – Португалії.

В Африці представлені риси трьох великих рас – європеїдної, негроїдної й почасти монголоїдної, а також змішаних і перехідних між ними расових типів.

Північну Африку населяють народи *середземноморського* типу **європеїдної** раси – це араби, бербери, туареги та ін. Для них характерні темний колір волосся й очей, смуглява або світла шкіра, хвилясте волосся, вузьке обличчя, тонкий прямий ніс, середній зріст – 160–170 см. До *середньоєвропейського* типу європеїдів належать африканери (нащадки голландців), англійці, французи, німці та інші народи, що мешкають на півдні континенту. Вони вирізняються світлим кольором волосся, очей і шкіри, прямим або трохи хвилястим волоссям, вузьким обличчям, тонким прямим носом.

Більшість населення країн на південь від Сахари належать до **негроїдної** раси, представлені трьома регіональними типами: *негрським*, що має такі риси: темна шкіра різних відтінків від дуже темних, навіть блакитно-чорних (характерно для населення Західної Африки, наприклад, волофи) до світло-коричневих (народи Східної Африки, наприклад, нілоти), темний колір очей і волосся, кучеряве волосся, нерідко висунута вперед щелепа (*прогнатизм*), різні форми губ від середньої величини до дуже великих, широкий ніс із низьким переніссям і широко відкритими ніздрями, незначний розвиток на тілі третинного волосяного покриву. Негри мають різний зріст від високого (тутсі, хіма в середньому 200 см, нілоти, тукулери – 180–185 см, вони проживають у Східній Африці) до низького (населення тропічних лісів, савани – нижче 140–150 см). Для негроїдів характерна також *стенотермія* – велика чутливість до змін температур.

Негрільський тип представлений пігмеями, які мають малий зріст (до 150 см), світліший колір шкіри, більш розвинений третинний волосяний покрив на тілі, тонкі губи. *Бушменський* тип належить бушменам і готтентотам, що характеризується жовтуватим кольором шкіри, середнім або малим зростом її представників, вузьким носом, глибоко посадженими очима, ромбоподібним обличчям, інколи наявністю епікантуса і *стеатонігії* – жирові відкладення біля сідниць, зморщеною шкірою обличчя й тіла. Бушменські чоловіки вже до 35 років стають схожими на вісімдесятирічних, через те, що їх шкіра обвисає й тіло покривається глибокими зморшками.

До змішаної форми між негроїдною та європеїдною расами належить *ефіопський* тип, для якого характерні: червонуватий колір шкіри, пряме або кучеряве волосся, вузьке обличчя й тонкий ніс, губи тонкі або середньої товщини, вищий зріст. До особливого змішаного расового типу (негроїдної та монголоїдної рас) належать *малагасійці* – корінне населення острова Мадагаскар.

Багато мов Африки науково малодосліджені, що утруднює їхню класифікацію. Усю Північну й почасти Західну та Східну Африку населяють народи, що розмовляють на мовах **семіто-хамітської (афразійської)** сім'ї, яка поділяється на п'ять груп: *семітську* (араби (200 млн осіб; на різних діалектах арабської мови говорить населення Єгипту, Лівії, Тунісу, Алжиру, Марокко, Мавританії, Судану, частково Малі, Нігеру, Чаду), *амхара* (20 млн), *тіграї* (7 млн) – Ефіопія, Еритрея, *тигре* (1 млн) та інші; *берберську* (колись панівні мови, а зараз поширені лише в північно-західній частині Африки) – це народи *туареги* (3,2 млн), *бербери* (понад 30 млн) та інші; *кушитську* (південно-східна Ефіопія, Сомалі, північ Кенії) – це народи *оромо* (20 млн), *сомалі* (2 млн), *сідамо* (1,3 млн), *данакіль* (1 млн) та інші; *чадську* (від озера Чад до північної Кенії) – це народи *хауса* (47 млн осіб), *котоко*, *баде*, *бура* та інші; *хамітську* – це *копти* – християни Єгипту.

У країнах Тропічної та Південної Африки поширені численні мови, що належать до трьох мовних сімей. Переважна частина понад 1000 мов не має письмової передачі, що утруднює їхню класифікацію.

Нігеро-кордофанська сім'я охоплює понад 300 млн осіб і широко представлена в країнах на південь від Сахари. Вона складається з двох груп: *нігеро-*

конголезької та кордофанської. Перша група складається з таких підгруп: західноатлантичної (20 млн осіб) – це народи фульбе (10 млн), волоф (5 млн) та інші (Сенегал, Гвінея, Малі); манде (13 млн осіб) – бамбара (4,6 млн), малінке (7,7 млн) та інші (Малі, Гвінея, Буркіна-Фасо); вольтійської (12 млн осіб) – мосі (9 млн), сенуфо (3,8 млн), грусі (850 тис.) та інші (Нігер, Нігерія); ква (70 млн осіб) – йоруба (40 млн), ігбо (17 млн), акан (10 млн) та інші (Бенін, Нігерія); адамава-східної (8 млн осіб) – чамба (800 тис.), бенда, азанде (Судан, Чад); бенуе-конго (200 млн осіб) – це численні (майже 600) близькі за мовою народи, які називають бантумовними (слово “банту” означає “люди”), що поширені в Центральній, Східній та Південній Африці. Найчисельніша мова банту – суахілі (40 млн осіб), яка широко використовується як мова міжетнічного спілкування в Східній Африці. Друга мова банту – лінгала – поширена серед жителів басейну р. Конго. Серед народів банту виділяють такі народи: шона (14 млн), руанда (13 млн), зулуси (10,5 млн), конго (10 млн), макуа (8,55 млн) та інші; пігмейські племена: камбалі, буте, бака та інші. Кордофанська група (500 тис. осіб) – це мови переважно Судану – коаліб, талоді, тумтум, тегали та інші.

Ніло-сахарська сім'я (50 млн осіб) поширена від Нігеру до Східної Африки. Складається з трьох груп: шарі-нільської (20 млн осіб) – дінка (2 млн), масаї (900 тис.), нуер (800 тис.), нубійці (500 тис.) та інші (південь Судану, Уганда, Кенія, Танзанія); сахарської (4 млн осіб) – канурі, тубу (північно-східна Нігерія); сонгаї (2,9 млн осіб) – сонгаї, маба, фур, джерма (Бенін, Нігер, Нігерія).

Койсанська сім'я (350 тис. осіб) включає бушменів (100 тис.) (Ботсвана), готтентотів (125 тис.) (Намібія), сандале (60 тис.), хатса (Танзанія) та інші. Мовам бушменів і готтентотів властиві живання звуків, які цокають і клацають, і котрі важко відтворити європейцям. Вони говорять між собою дуже тихо. Це давня звичка мисливців – щоби не сполохати дичину. Малагасійська мова (20 млн осіб) належить до індонезійської групи **австронезійської** мовної сім'ї.

Серед мешканців Африки приблизно 11 млн осіб розмовляють на мовах **індоевропейської** мовної сім'ї. З них понад 8 млн осіб належать до германських народів. Це нащадки колоністів із Західної Європи – африканери ПАР (3,6 млн) (розмовляють мовою африкаанс, яка побудована на основі старої голландської мови та місцевих африканських мов), англійці, німці та інші, а також “кольорові” ПАР (4,5 млн) (нащадки від змішаних шлюбів між європейцями, готтентотами й народами банту), американо-ліберійці. До романських народів належать африканські французи, італійці, іспанці, португальці та інші (біля 1,5 млн осіб). На мовах індоарійської групи (біля 2 млн осіб) розмовляють тамілі, гіндустанці, біхарці, що проживають у ПАР, на о. Маврикій, у Кенії, Танзанії. Крім того, в Африці мешкають греки, євреї, вірмени, дравіди, китайці та ін. Значна кількість освічених африканців говорять англійською чи французькою, або португальською мовами. Ці ж мови колишніх метрополій залишаються й зараз офіційними в багатьох африканських країнах.

Майже сорока африканськими мовами розмовляє понад мільйон людей, біля десятка – близько десяти мільйонів; мовою хауса – 50 млн, йоруба – 40 млн; поширеними мовами є ігбо, суахілі, лінгала та зулу. Так звані “піджін” – суміші африканських та європейських мов – представлені вздовж Західноафриканського узбережжя. Мільйони людей у Нігерії та Гані розмовляють “суржиковою” англійською (її звать “вес-кос”).

Після здобуття незалежності країнами Африки постало питання про вибір державної мови замість мови колишньої метрополії. Африканські політичні діячі пішли по непростому шляху вибору однієї з місцевих мов, оскільки в низці держав відсутній панівний етнос та мова. Іноді робилися спроби надати рівні права одразу кільком мовам (в Малі – 5, Гані – 4, Нігерії – 3). Лише декілька країн проголосили місцеві мови державними: Ефіопія (амхарську), Сомалі (сомалі), Малагасійська

республіка (малагасійську), Танзанія (суахілі). У деяких державах визнані державними як місцеві, так і європейські мови: у Руанді (кін'яруанда, англійська та французька), Бурунді (рунді й французька), Мавританії (арабська й французька), Лесото (сесото й англійська), Ботсвані (тсвана й англійська). У більшості держав зберігається мова колишньої метрополії в якості державної (Ліберія, ПАР та інші).

Африканський континент, особливо його східна та північна частина, були найдавнішими районами виникнення перших протолюдей, що вміли виготовляти найпростіші кам'яні знаряддя. Судячи за кістяними знахідками людини в Алжирі (м. Мешта аль Арбі), у Північній Африці у верхньопалеолітичний час проживали європеїди, а на південь від них формувалися негроїдні групи. У неоліті (VI тис. до н.е.) негроїдні племена займали значну частину Сахари – тоді ще не пустелі, а вологий лісостеп. Уже тоді відбувалося змішування європеїдної та негроїдної рас.

Етнічна історія Африки найбільш відома з епохи розвинутого неоліту, коли на північному узбережжі континенту, у Сахарі та долині Нілу не тільки удосконалювалося полювання та збиральництво, але й розвивалися нові заняття – землеробство, скотарство. У IV тис. до н.е. на р. Ніл утворилася єгипетська цивілізація. На південь від Єгипту в I тис. до н.е. сформувалася держава Куш (пізніше Нубія), де проживала ефіопська раса. Добре знали єгиптяни своїх західних сусідів – *“лівійців”*, що проживали на території сучасних держав Марокко та Мавританії. На початку I тис. до н.е. племена лівійців виявилися під впливом торговельної та культурної діяльності могутнього центру фінікійських колоністів – Карфагену. Під час боротьби між Карфагеном і Римом у Північній Африці було дві держави з лівійсько-берберським населенням – Нубія та Мавританія. Після захоплення Римом Північної Африки згадки про нумідійців поступово зникають, а місцеве населення почали називати *“маврами”*.

У пізньому неоліті та періоді бронзи відбувалися процеси щодо перетворення Сахари в пустелю, тому місцеве населення (племена банту) змушене було емігрувати в Центральну, а згодом і Південну Африку. Широке розселення бантумовних племен внесло зміни в етнічний склад населення цих регіонів. Так, проникаючи в тропічні екваторіальні ліси басейну р. Конго та на схід континенту, банту відтіснили та асимілювали місцеві племена. Рухаючись на південь континенту, банту зайняли зручні лісостеги Південної Африки, де, займаючись землеробством і скотарством, передали свій тип господарювання готтентотам.

Новий етап у період середньовіччя в етнокультурній і соціально-політичній історії африканського континенту був пов'язаний з арабськими завоюваннями VII–IX ст., унаслідок чого на ціле тисячоліття Африка виявилася ізольованою від європейської цивілізації й здебільшого пов'язана з культурою середньовічного Сходу. Поруч із цим, арабська культура не проникла до Тропічної Африки, тому цей регіон перебував в ізоляції аж до появи у XVI ст. на узбережжях європейців. З часів арабського завоювання Північна Африка дістала назву країн Магрибу. Спочатку (VII–VIII ст.) це завоювання не викликало великих змін в етнічному складі місцевого населення, яке араби називали *“берберами”* (замість попередніх лівійців, нумідійців, маврів). Більш серйозні наслідки мало широке переселення кочових арабських племен Передньої Азії в XI ст. Саме тоді відбулася повна арабізація мови та культури місцевого населення.

Певний арабський вплив здійснювався й на країни Західної та Східної Африки: Гана, Малі, Судан. На Гвінейському узбережжі існувало у XV–XVI ст. кілька державних об'єднань – Іфе, Ойо, Йоруба, Ашанті, Дагомея та інші. Могутніми державами на той час були Бенін, Конго, Ангола. У Центральній та Східній Африці державні утворення виникають значно пізніше лише в XI–XIV ст.: Конго, Лунда, Луба та інші. Ці держави формувалися за територіальним принципом, тому були поліетнічними. Так, у Конго проживали 17 різних етнічних груп. За таких умов проходила асиміляція, поглинання меншого етносу більшим.

Потужні асиміляційні процеси проходили також на Півдні Африки, де в першій половині XIX ст. з'явилося додержавне утворення – зулуський союз племен (сучасна ПАР), де вожді Дінгісвайо, а пізніше Чака об'єднали в одну воєнно-політичну організацію більш ніж сотні племен. Зулуси розселилися під тиском колонізаторів у глибину континенту, що помітно перекроїло його етнічну карту.

Починаючи з XVI ст., Африка стала континентом, де процвітала работоргівля й вивозилися раби, головню, на американські плантації. Наслідки таких дій були катастрофічними: втрата робочих рук, розпад державних об'єднань, зникнення цілих народів. Намагаючись врятуватися від заокеанської неволі, окремі народи покидали обжиті місця й емігрували у важкодоступні райони. Наприкінці XIX ст. Африка була поділена на колоніальні володіння європейських держав, політика яких змушувала цілі народи мігрувати. Так, у 20-і рр. XX ст. подібні переселення відбувалися з Анголи в Замбію. В окремих районах материка створювалися зони, де європейці захоплювали землі місцевого населення й витісняли корінних мешканців. Однак, найпотужніший вплив на міграцію африканських народів виявився внаслідок насильного переселення бурів у 1836 р. з Капської колонії за р. Оранжеву. У другій половині XIX ст. до Південної та Східної Африки розпочалося завезення китайських та індійських робітників.

Падіння колоніальної системи, що розпочалося після Другої світової війни дало африканським народам політичну свободу та незалежність. Упродовж 50–70-х років XX ст. більша частина африканських країн мала самостійність. Здобувши незалежність, африканці перейменовували або повернули старі назви багатьом містам, заснованим або перейменованим європейцями. Однак, не менш важливим кроком є здобуття економічної та ідеологічної незалежності й встановлення рівноправних відносин у світовому та культурному обміні. Над розв'язанням цих проблем і працюють більшість урядів сучасних африканських держав.

В умовах крайньої економічної відсталості процес консолідації окремих народів відбувається надто повільно й суперечливо. У наш час лише окремі народи проживають у межах однієї держави (амхара – в Ефіопії, йоруба – у Нігерії). Деякі кочові та напівкочові народи давно широко розселилися за межами своєї етнічної батьківщини й мешкають сьогодні в різних державах (фульбе – у Західній Африці, галла – у Східній). Проте більшість народів, що зберегли свою етнічну батьківщину, виявилися розірваними політичними кордонами, штучно створеними в період колоніального розподілу. Так, мандінго проживають у Сенегалі, Малі, Ліберії, Гвінеї; баконго – у Демократичній Республіці Конго, республіці Конго та Анголі; сомалійці – у Сомалі, Сомаліленді, Ефіопії, Кенії.

Одним із негативних явищ сучасної Африки є *трайбалізм* (від англійського слова – “плем'я”) – психологія та ідеологія етнічної відокремленості й винятковості. Суперечки на етнічній основі та міжетнічна ворожнеча – причина багатьох конфліктних ситуацій, у тому числі кривавих сутичок та воєн. Крім того, племена верхівка, прагнучи зберегти свою владу, виступає проти будь-яких прогресивних перетворень.

2. Регіональні особливості занять та матеріальної культури народів Африки. В Африці поширені доіндустріальні методи й техніка виробництва. Переважає ручна праця. Умови життя населення за будь-якими стандартами дуже низькі. Такі проблеми, як перенаселеність, злидні, недоїдання, голод, елементарна санітарія та епідемія залишаються на цьому континенті й зараз актуальними. Найбільш економічно розвиненими країнами Африки є ПАР, Алжир, Туніс, Лівія, Габон, Сейшели, Маврикій. У більшості країн Африки населення в основному зайняте сільським господарством (біля 70%). Головна роль належить рільництву. На зрощувальних землях у Північній Африці землеробство потребує значної праці. На південь від Сахари типовим є яскраво виражене екстенсивне використання

орних земель. Здебільшого господарства дрібні, натуральні, техніка та агротехніка примітивні. Найпоширеніше знаряддя праці – мотика. У регіоні переважає перелогова система землеробства. У ПАР, Кенії, Зімбабве та окремих країнах Західної Африки поширена плантаційна система.

Характерна повна залежність від сезонних опадів. Малородючі землі, перезволоженість, посухи, повені, нашествия комах – різко зменшують врожаї. Сільськогосподарські культури мають тісний зв'язок із природною зональністю. В екваторіальній зоні вирощують банани, ямс, касаву, рис, олійну пальму, кавове, шоколадне дерево, гевею. У зоні саван культивують різні сорти проса, сорго, кукурудзи, арахісу, бавовнику. У субтропічних районах півночі та півдня (узбережжя Магрибу й ПАР) вирощують переважно пшеницю, а на зрошувальних землях – овочі та фрукти: цитрусові, оливки, інжир, мигдаль, фініки, виноград, тютюн та ін.

Тваринництво на континенті відзначається екстенсивним характером, низькими продуктивністю й товарністю. Розповсюджені кочові методи з міграціями тварин і людей у пошуках пасовищ та води. У Сахарі кочівники-бедуїни випасають верблюдів, кіз та овець. У зоні саван (особливо в посушливих районах поблизу Сахари й на плато Східної Африки) такі народи, як фульбе, туареги, дінка, масаї та інші рухаються з пасовища на пасовище зі своїми стадами великої рогатої худоби, овець та кіз. Вони не займаються землеробством і худоба є їх головним багатством. Екваторіальна зона з її жарким і вологим кліматом та шкідливими комахами (насамперед, муха цеце) несприятливі для тваринництва. Місцеве населення розводить тільки птицю. Практично відсутнє свинарство. Більш чи менш продуктивне тваринництво можна зустріти в країнах Магрибу й на півдні континенту.

Промисловість відіграє невелику роль у господарстві Африки. Її розвиток стримують вузькість місцевого платоспроможного ринку, нестача капіталів, кваліфікованих спеціалістів та іноземна конкуренція. Слабкий розвиток має кустарно-ремісничий сектор. Поширене ковальство, гончарство, ткацтво, ювелірна справа, обробка шкіри, дерева, кості. Порівняно високий розвиток ремісництва спостерігається лише в Західній Тропічній Африці, особливо ткацтво, обробка шкіри (виготовлення сап'яну), виплавка й обробка заліза, міді, бронзи.

Бушмени та пігмейські племена займаються полюванням, рибальством, збиральництвом. Жінки-пігмейки в супроводі дітей збирають дикорослі коренеплоди, листя їстівних рослин і плоди, ловлять черв'яків, равликів, жаб, змії та риби. Як тільки в околицях табору з'їдені всі придатні рослини та знищена вся дичина, пігмеї змушені залишати стоянку й переходити в іншу область лісу. Мисливські племена використовують лук, стріли, списи. Користуються примітивними ремеслами.

У процесі етнографічного вивчення народів Африки можна виділити декілька великих історико-етнографічних областей, кожна з яких характеризується подібністю етнографічних рис на великій території при наявності окремих локальних відмінностей.

Осіле населення Північної Африки проживає великими селами, які витягнуті вздовж дороги, навколо оазисів, або в зрошувальній зоні річкових долин. Найбільш поширені є будинки арабського типу: глинобитні, прямокутні за формою, одноповерхові, із плоским дахом. Єгипетські будинки мають коричневий колір, оскільки для будівництва стін (шириною 30-40 см) використовують річний намул, змішаний із соломною, глиною, кіз'яком. Підлогу встеляють цеглою або каменем, щоби не допустити вологи в будинок і тепла. Невеликі вікна взимку закривають ганчірками. Двері роблять із циновки. Дах будинку інколи використовують для зберігання палива – хмизу, висушеного гною. Половину помешкання займає глинобитна піч, якою опалюють приміщення в холодний час. У літню пору страви

готують у невеликих печах біля оселі. У берберів у горах Атласу будинки побудовані з каменю й туляться навколо скель так, що дах одного будинку є двором для іншого. У центрі поселення часто височіє вежа – у минулому сховище від войовничих сусідів.

Кочівники степів не мають постійного житла. В основному це – широко розкинутий намет із верблюжої або козиної вовни. У внутрішніх районах Магрибу збереглися ще міста з рисами середньовічних мусульманських міст із вузькими кривими вуличками, одно- і двоповерховими будинками, фасад яких повернутий у двір, а на вулицю виходить лише глуха стіна. У центрі міста – базар. Приморські міста мають сучасний вигляд: широкі прямі вулиці з багатоповерховими будинками й розвиненим транспортом.

У сільських районах Північно-Східної Африки народи амхара, галла, сідамо живуть у селах, у яких відсутні вулиці й будинки розташовані без певного плану. Населення мешкає в “*тукулях*” – круглих будинках із конічним дахом, накритих соломою. Стіни будівлі складаються з вертикально заритих у землю стовпів, проміжок між якими закладають хмизом і обмазуються глиною із соломою. Підлога – земляна, вікна відсутні. У тукулі розміщене вогнище для приготування їжі, повздовж стін – глиняні підвищення для сну, покриті овечими або козиними шкурами. Інколи тукулі поділяють на дві частини – для людей і для худоби. Кожна оселя огорожена високим забором, що охоплює й господарчі споруди.

Населення Західної Тропічної Африки мешкає у великих селах. Оселі будують із дерева й глини та мають різні форми. Наприклад, народи волоф, хауса будують круглі, клиноподібні хатини з конусоподібним дахом із соломи, без вікон і димового отвору. У цих будинках тільки сплять, а решту часу проводять на подвір'ї, де готують їжу під навісом.

У скотарів фульбе великі сім'ї мешкають у декількох хатинах, поставлених за колом, у центрі якого розташована загорода для худоби. Ця садиба називається “*вуро*”. Народи Гвінейського узбережжя мешкають у будинках прямокутного плану, побудованих із глини та дерева, із двосхилим солом'яним дахом. Наприклад, оселі йоруба – це великі забудови із внутрішнім двором і складаються з декількох кімнат із виходом у двір. Інколи стіни оселі розписані, а стовпи, що підтримують дах, оздоблені різьбленням.

Поселення народів банту становлять великі й малі села витягнутої, купчастої або колової форми, обнесені високою огорожею. Оселя в основі має плетений каркас, із боків і зверху вкритий очеретом, пальмовим листям, соломою, циновками. У Центральній Африці переважають хатини прямокутної форми з двосхилим дахом. У Східній та Південній Африці поширені круглі будинки з конічним солом'яним дахом. У деяких районах біля узбережжя Індійського океану трапляються також прямокутні будівлі з двосхилим (у суахілі) або плоским дахом (у вахехе), а також вуликоподібні оселі (у хайя). У кожному поселенні є спеціальний дім або навіс для громадських зборів чоловіків. Інколи на площі стоїть великий барабан (“*тамтам*”) для подання різних сигналів та інформації.

У народів Південної Африки головною формою поселення був “*крааль*”, у якому мешкала велика патріархальна сім'я. У центрі краалю був загін для худоби, огорожений дерев'яною, кам'яною або глинобитною стіною. Навколо загону стояли хатини: матері, першої, другої, третьої дружини, дітей. Біля кожного будинку – легка споруда для приготування їжі. Зовні увесь крааль обгороджувався забором із воротами.

В Африці можна побачити найрізноманітніші варіанти традиційного одягу, який виконував не тільки утилітарну функцію (захист від холоду, спеки або непогоди), але й був соціальним знаком. Чим вище стояла людина на сходинках соціальної драбини, тим пишніше був її одяг.

Основу національного костюма в населення Північної Африки складають бавовняні штани й сорочка з довгими рукавами, поверх яких одягають накидку – “*бурнус*“. Остання буває різного кольору та якості: від грубововняних до тонких із багатою вишивкою або з кольорового шовку. Городяни доповнюють цей одяг жупанами та халатами, стягнутими широкими поясами. Жінки ходять у сорочках і довгих чорних або коричневих звужених до грудей суконь. На голові носять хустки, покривала. Поширені металеві прикраси, косметика (повіки підводять сурмою, кисті рук і ніг фарбують хною). Інколи жінки прикривають обличчя вуаллю.

Своєрідний одяг у туарегів. Чоловічий костюм складається з просторих шаровар, звужених донизу, довгої, широкої, зробленої з прямокутного куска тканини, складеної й зшитої з чотирьох кутків сорочки (“*гандури*“). У святковий наряд входить декілька одягнутих один на одного гандур: внизу – біла, зверху – блакитна, багаті носять ще й третю – фіолетову. Коли хлопець досягає зрілості, батько вручає йому покривало, яким чоловік прикриває обличчя (тільки очі й перенісся видно) і не має права його знімати ні під час приймання їжі, ні під час сну. Жінки шаровар не носять, натомість вони намотують навколо стегон кусок білого полотна у вигляді спідниці. Зверху одягають білу гандуру, зшиту з боків. Взуття носять шкіряне або дерев’яне. Вимушені жити в пустелі, далеко від водойм, туареги майже зовсім утратили звичку митися. Вони стверджують, що якщо будуть щоденно умиватись, то захворіють: миття викликає в них лущення шкіри. Щоби запобігти цьому, туареги постійно змащують себе жирним маслом. Крім того, блакитний одяг лине й шкіра стає теж блакитною. Деякі туареги навіть спеціально натирають собі обличчя й руки шматком тканини, щоби захистити шкіру від сонця. Молодь голить голову, залишаючи лише поздовжню смугу волосся або пасмо волосся на маківці. Дорослі чоловіки носять довге волосся, заплетене в косицю. Літні люди голять голову наголо.

Типовий одяг західних африканців – широка сорочка “*бубу*“ й шаровари в чоловіків, а в жінок – довгий кусок матерії, який обмотують навколо талії й кінці зав’язують вузликом (“*нані*“). Усі мешканці Гвінейського узбережжя носять пов’язки на стегна. Чоловіки, крім того, одягаються в сорочки й короткі штани, а жінки – у кусок строкатої тканини (інколи до 24 смуг матеріалу, що створюють різноманітні геометричні узорі), пов’язаної вище талії й довжиною до щиколоток; верхня частина тіла залишається оголеною. Візерунки на одязі мають своє значення й символіку. Наприклад, заміжні жінки носять одяг з одноманітним візерунком, дівчата – із різноманітним.

У Центральній, Східній та Південній Африці переважав поясний одяг, частіше всього незшитий. У Судані, Ефіопії, східному узбережжі Африки, Мадагаскарі досить поширений був плечовий одяг як незшитий, так і зшитий. Усе бантумовне населення носило пов’язки на стегна або фартухи, сплетені з трави або шкіри тварин, чоловіки – трикутної форми, жінки – прямокутної. Замість тканинного одягу банту тропічних районів у негоду вкривалися м’якими циновками або накидками з обробленого лубу дерев фікуса. Скотарі банту одягали “*каррос*“ – вид плаща або накидки зі шкіри тварин (лева, пантер, леопардів, шакалів), яку носили хутром до тіла.

Найбідніший одяг був у бушменів та пігмеїв. Бушмени (жінки й чоловіки) носили вузькі шкіряні фартухи, часто прикрашені кольоровими крильцями комах, шкарлупами, бісером. Юні бушменки вважаються найкрасивішими серед жіночого населення Африки. Але, як тільки вони досягають статевої зрілості й стають мамами, цих красунь просто не впізнати. У жінок-бушменок надмірно розвинені стегна та сідниці, а живіт постійно роздутий. Це наслідок неправильного харчування. Щоби відрізнити вагітну бушменку від інших жінок племені, її обмазують золою або вохрою. Пігмеї обмежувалися шкіряним поясом із невеликим

фартушком. Позаду пояс прикрашався пучком листя. У жінок такі фартухи оздоблювалися лускою жучків.

Взуття багато народів Африки не знали. Найбільше розповсюдження отримали сандалі зі шкіри, закріплені на одному пальці, капці без задників, м'які чоботи. Відносна бідність одягу компенсувалася завдяки різноманітним прикрасам. Нитки намист, ручні шкіряні й шийні кільця, браслети, підвіски, налобні пов'язки носили всі африканські народи. Матеріали для виготовлення прикрас використовували різноманітні: мідь, залізо, слонова кістка, дерево, інколи золото, для підвісок та браслетів – також раковини, тонке волосяне, трав'яне й шкіряне плетіння. Деякі прикраси були одночасно й амулетами та оберегами, які носили на шнурку на шиї або на одязі. Вони доповнювалися зубами тварин, зміною шкірою, жмутком лікарських трав.

Поширене було шрамування, пірсинг і татуювання тіла. Кожне плем'я мало свої малюнки, узор. Під час нанесення татуювань враховувалось їхнє місце розташування, інтенсивність забарвлення, розміри та колір. Так, у йоруба насічки-шрами прикрашають кожну щоку і вказують на племінну належність, стать людини (у чоловіків зазвичай три насічки, у жінок, як правило, дві), на становище, займане нею в суспільстві. Процедура татуювання була дуже болісною. Майстер брав гостру кістку або мушлю, малював нею узор на шкірі людини, а потім засипав деревним вугіллям, кольоровим порошком. Татуюванню надавали великого значення (його відсутність було ознакою неповноцінності), воно переходило з покоління в покоління. Вважалося, що чоловік без натільного знака не стане вправним мисливцем, а жінка не зможе створити сім'ю. У чоловіків і в жінок практикується видалення одного з нижніх зубів та обрізання. У жінок племені сурма була популярною деформація вух і нижньої губи, в яку вставляли диск. Його поступово збільшували залежно від віку дівчини. На початку зародження цієї традиції деформація означала каліцтво. У такий спосіб жінок захищали від зазіхань чоловіків інших племен. Поступово до цього звикли й така "прикраса" стала обов'язковою в племені сурма. Африканські жінки також розмальовували тіло червоною та жовтою фарбами. Використовували духмяні трави, олію, настоянки, якими для блиску змащували тіло.

Своєрідними є зачіски африканських народів. Давній східноафриканський культ змії з головою лева знайшов відбиток у традиційній зачісці – косах-зміях із "головками" із великих намистин. У цьому ж регіоні популярне укладання волосся у формі довгих локонів – "*дреди*", які не вимагають щоденного догляду. Наприклад, зачіска масаїв, що складається із сотень тоненьких кісок, доходить до пояса. Вони вірять, що їхній народ походить від левів, тому волосся – ознака мужності. А жінки-масайки голяться наголо – їм, як і левам, грива не потрібна. У Західній Африці поширена зачіска в стилі "*афро*" – з волосся утворюють об'ємну форму, яка нагадує хмару чи м'яч. Є зачіска "*банани*", коли волосся оточують голову у вигляді грона цих плодів. Африканське сучасне плетіння волосся стало дуже складним, фантазійно-вигадливим і одночасно привабливо-гарним. Наприклад, робили форми, які нагадували гриву лева, гребінь півня, роги тварин, крила птахів та інше. Щоби "тримати форму" зачіски африканські жінки використовували глину, жир, кізьяки, сечу, попіл. Зверху конструкцію прикрашали мушлями, пір'ям, камінцями, гілками рослин, мідними пластинами, бісером. Щоб у такій зачісці не завелися дрібні комахи, волосся додатково змазували олією й втирали вапно. Практикувалося фарбування волосся з допомогою глини, соків рослин. Дитячі зачіски були дуже прості: дівчаткам і хлопчикам волосся стригли, залишаючи на тім'ї невеликі пучки, що стирчали. Дівчата та юнаки заплітали дрібні кіски, укладаючи одну до одної дуже щільними рядами.

Характерними рисами одягу сьогодні є: відсутність вузько національної прив'язаності й співвідношення елементів африканського та європейського

костюмів. Так, широкі хасуанські сорочки бубу популярні в усіх народів Західної Африки. Світлі просторі чоловічі сорочки з набивного матеріалу модні майже у всіх країнах Африки. Сомалійці, наприклад, носять бавовняну спідницю з європейською сорочкою та піджаком. Керівники деяких африканських країн носять шапочки зі шкіри леопарда – символ традиційної влади вождя і верховного правителя. Традиційні елементи стали зараз обов'язковим атрибутом святкового й представницького одягу. Так, послі африканських країн носять європейський костюм, але, з'являючись перед аудиторією або, відкриваючи святкові зібрання, вони вбираються в традиційний національний одяг.

Здебільшого харчовий раціон магрибців складається з ячмінної або кукурудзяної юшки, риби та всіляких дарів моря, хліба, картоплі, овочів і фруктів (винограду, персиків, абрикос, які вживають у сирому або сушеному вигляді). Кочівники харчуються фініками (їх топчуть у ступі, змішують із водою, щоб утворилася густа маса; подають до вживання з молоком) й продуктами тваринництва – кислим молоком, сиром, інколи м'ясом, яке смажать, в'ялять, варять. Туареги вживають коників, яких підсмажують на вугіллі, підсушують та розтирають у порошок. Народи регіону п'ють багато зеленого чаю, кави, вина.

Основною їжею народів Ефіопії є прісні коржики з різного борошна й поливки до них. Найулюбленіша поливка – *“шуро”* готується на олії з бобових із додаванням пекучого червоного перцю. Традиційні напої – розведений у воді мед, ячмінне пиво, кава, яку п'ють без цукру, додаючи до неї трохи солі. Національними м'ясними стравами в Єгипті є: *“кебаб”* – м'ясо, приготовлене на грилі, *“кофта”* – котлети з яловичини або баранини, *“настерма”* – яловичина, приготована в товстому шарі прянощів.

Традиційна їжа населення південніше Сахари складається з юшок і каш із проса, сорго, кукурудзи, рису, фонію, вживають також маніоку, батат, ямс, таро, бобові, арахіс, дині, гарбузи, цитрусові. Так, бульби ямсу варять, смажать окремо або в суміші з різними овочами; зерна кукурудзи варять із бобами, смажать, додають до м'яса або бананів; з маніоку роблять муку, печуть коржі. Багато роблять страв із бананів (росте біля 50 видів), які варять, смажать, додають у приправи. Більшість страв дуже гострі, у них кладуть багато спецій. З м'яса й риби готують різні види печені з гострими соусами. У Східній Африці поширене блюдо, у якому поєднується риба й куряче м'ясо. Для приготування їжі використовуються переважно пальмову олію. Серед напоїв поширене ячмінне, бананове, пальмове пиво, чай, кава.

Раціон бушменів складається приблизно із 150 їстівних рослин – плодів, ягід, коріння, листя, соку дерев. Найпоширеніші – кавуни, гарбузи, горіхи – *монгонго* (за добу з'їдають біля 300 штук горіхів, що рівнозначно кілограму рису), плоди баобабу (багаті на вітамін С). Уживають також змії, коників, термітів, їжаків, мишей, гусінь. У сезон посухи бушмени викопують яму на дні пересохлого колодязя, беруть стебло рослини, через нього відсмоктують воду, набираючи в рот, а потім випльовують її в шкаралупу яйця страуса. Через нестачу води можуть використовувати шлунковий сік тварин.

3. Соціальна організація, сім'я та сімейно-шлюбні відносини народів континенту. На території Африки раніше, а в окремих країнах і регіонах і на сучасному етапі, одночасно існують різні соціально-економічні уклади. Причиною такого різноманіття є нерівномірність процесів соціально-історичного розвитку африканських народів.

Однією з основних форм громадської організації місцевого населення залишається **африканська община**. Зараз вона дещо модифікована. Так, відійшли в минуле такі архаїчні інститути, як система статевих вікових груп і рангів, родові общини з материнською системою спорідненості, сімейно-патронімічні,

родоплемінні, військово-деспотичні, кастові соціальні утворення. На сучасному етапі виникли нові форми общинної організації у вигляді *професійно-земляцьких союзів, ремісничих і торговельних гільдій, племінних асоціацій* тощо. Традиційні зв'язки спільників слабшали внаслідок міграції населення в нові міста, на гірничорудні розробки, на будівництво нових шляхів сполучення, на навчання та інше. У наші часи приблизно 60–80% населення країн Африки південніше Сахари ще є членами територіально-сусідських общин.

Своєрідністю відзначається соціальний устрій та сімейні відносини туарегів. Хоч вони й мусульмани, але шлюб у них моногамний і жінка займає досить високе або рівноправне становище в сім'ї та громаді. Так, у них наявний матрилокальний шлюб, родовід ведеться за материнською лінією, ближній родич для дітей не батько, а брат матері (він навчає племінників, передає їм у спадок своє майно). Жінка могла подати на розлучення, але діти в цьому випадку залишалися з чоловіком. Лише через три місяці жінка могла знову вийти заміж.

Специфічністю й складністю відзначається соціально-економічний устрій народів Західної Тропічної Африки. Навіть у найбільш розвинених народів Гвінейського узбережжя, які мали державність у XIII–XVII ст. (Іфе, Малі, Сонгаї, Канем, Йоруба, Ашанті, Бенін та інші) зберігалися пережитки первіснообщинних відносин: матрилінійні, матрилокальні шлюби, відносна рівність прав чоловіка й жінки (наприклад, у народів ашанті жінка брала участь у сімейній раді, у народів бауле – займали навіть посади вождя поселення або племені), вільність розлучень та ін. Значна роль жінок у господарському й громадському житті багатьох народів Західної Тропічної Африки стала приводом тверджень, що деякі з народів регіону до державності перейшли безпосередньо від материнського родового устрою, проминаючи розвинутий патріархат, що пояснюється переважанням екстенсивного мотичного землеробства, в якому були зайняті переважно жінки й збереженням колективістських традицій співжиття.

Одним із цікавих інститутів у регіоні є **таємні союзи**. Такі могутні чоловічі союзи *Поро* в Ліберії, *Геледе* в Беніні, *Егбо* в Нігерії та інше. Ці союзи не стільки були спрямовані проти материнської родової організації, скільки в умовах формування державності виконували судові та поліційні функції при місцевих правителях. Союзи збирали податки, займалися здирством, розправою з політичними противниками. Члени союзу одягали страшні маски, костюми, влаштовували ритуальні танці, вистави, залякували співмешканців, виконували таємничі магічні дії. Зараз ці союзи втрачають свій таємний характер і відіграють роль інститутів посвяти молоді в доросле життя. Так, хлопців 12–14 років навчали долати складні випробування, біль, бути сміливим, витривалим. Наставники також навчали молодь будувати оселі, плести кошики, циновки, обробляти дерево, користуватися зброєю, знайомили з методами господарювання, способами полювання, рибальства. Хлопцям формували почуття поваги до старших, братерства. Вони вивчали історію свого племені, роду, знайомилися з релігійними віруваннями. Обряди ініціації супроводжувалися складними церемоніями, обрядовими танцями. Існували й жіночі союзи, в яких літні жінки навчали дівчат ведення домашнього господарства, лікуванню, основам статевого шлюбного життя.

Народи банту стояли на різних стадіях соціально-економічного розвитку. У XIX ст. у Центральній Африці була сильна держава *Конго*, у Східній Африці – держава *Баганда*, у Південній – держави *Зімبابве*, *Мономотана* та інше. У більшості народів регіону зберігався патріархальний рід, який зараз існує тільки в пережитках: наявність общинної або патріархально-сімейної власності на землю, пасовища, водопої, кровна спорідненість при розселенні людей, існування екзогамії, що виключала шлюби, навіть, між далекими родичами, колективна взаємодопомога та інше. В окремих найбільш відсталих бантумовних і пігмейських племен басейну річки Конго зберігалися порядки материнського роду: матрилінійні

й матрилокальні шлюби, громадська повага жінок, керування нею домашнім господарством та інше.

Весільні традиції в африканських країнах різняться залежно від регіону й дуже різноманітні. Під час одруження жінка, як правило, пов'язувала своє життя із сім'єю чоловіка, оскільки їй доводилося жити в його домі. Якщо виникали проблеми всередині пари, то всі родичі намагалися їх вирішити. Подружжя повинне було підкорятися сімейній раді.

У багатьох народів Африки дозволялися, а іноді й схвалювалися дошлюбні статеві відносини. Не було великої ганьби для сім'ї, якщо з'являлася дитина до шлюбу. У деяких районах Центральної, Східної Африки практикувалася імітація сімейного життя дітьми. 10–12 річні підлітки розбивалися на пари, для них будувалося спеціальне поселення, де вони під наглядом дорослих нібито вели самостійне життя. Хлопці ходили на полювання, навчалися будувати оселі, виготовляли зброю, дівчата вчилися готувати страви, працювали на ділянках землі, матері доручали їм доглядати малих дітей. Таке “навчання” готувало підлітків до дорослого життя.

Загалом лише одружений чоловік вважався повноправним членом громади. Весільний обряд починався зі сватання. Попередньо родичі нареченого намагалися більше взнати про чесноти й недоліки дівчини. Найкращими якостями майбутньої дружини вважалися ошадливість, терпеливість, доброта, вірність традиціям, справне ведення господарства, вміння готувати страви. Інколи залучалися чаклуни для з'ясування остаточного вибору (наприклад, могли не підійти родині молодого боги й духи предків сім'ї дівчини (злі, агресивні). Свати приносили батькам дівчини гостинці і, якщо доходили згоди, то сватів хлопця теж наділяли дарунками. Головною умовою укладання шлюбу в народів континенту був шлюбний договір, у якому вказувався викуп батькам нареченої за дівчину (*лобола*), кількість землі, майна, речей, що давали молодим близькі родичі сторін. Під час розлучення чоловік отримував назад лоболу. Якщо дружина померла або була безплідна, чоловік міг одружитися з молодшою сестрою або кузиною (*сорорат*). Зі свого боку, вдова переходила до молодшого брата (*левірат*). Після сватання молодим надавався випробувальний строк півтора-два місяця й лише потім відбувалося весілля, яке супроводжувалося пишним гулянням.

Коли хлопець не міг заплатити викуп за дівчину, практикувалося викрадення нареченої (зараз це елемент весільно-обрядової імітації), укладення шлюбу шляхом відпрацювання (хлопець рік-два відпрацьовував викуп у сім'ї нареченої), відвідуванням – хлопець одружувався, але дружина продовжувала жити зі своїми батьками доки наречений не збере грошей і не заплатить викуп, або поки дружина не народить одну, чи, навіть, дві-три дитини. Ці факти свідчать про те, що молода африканська сім'я утворювалася на певному фінансово-матеріальному ґрунті й із допомогою близьких родичів.

Серед деяких народів Африки побутують звичаї шлюбних випробувань для молодих, щоби перевірити їхню готовність до сімейного життя. У народів ібо (Нігерія) претендентам на руку й серце дівчини необхідно було пройти досить суворе випробування. Хлопець на шляху до своєї коханої повинен був пройти через шеренгу її родичів, озброєних палицями, кожний із яких намагався болісніше вдарити майбутнього зятя. Тільки так, за їхніми уявленнями, можна перевірити готовність молодого стійко переносити труднощі сімейного життя. У Камеруні, перш ніж стати нареченим, треба довести, що ти справжній чоловік. Кожний хлопець племені намкі проходив спеціальний десятиденний цикл випробувань. Серед інших вимог була й така: ні в якому випадку не дивитися в очі жінці. Хлопець зобов'язаний був носити на спині зменшену модель будинку. Побачивши яку-небудь жінку, він одягав на себе свій “дім”, закривав двері й чекав, доки підступні жіночі очі не відійдуть.

Традиційне африканське весілля супроводжувалося звуками барабанів і національних інструментів. Танцювальні рухи символізували з'єднання чоловіка й дружини, а також їхніх сімей. Існувала церемонія, під час якої господарі будинку молилися предкам, просячи їх про заступництво та достаток, на що гості хором відповідали: "Хай буде так!". Після цього по всій підлозі розливалася свячена вода. Злих духів, які могли б потрапити на церемонію, утримували на порозі, окурюючи їх димом спеціальних рослин.

Африканські сім'ї були й залишаються багатодітними, у середньому п'ятеро дітей. Коли дитина могла самостійно ходити, тоді їй давали ім'я, з цього часу вона особистість. Заборонялося без причини й особливо чужим називати своє ім'я. Це вважалося небезпечним для її носія. За життя людина могла три-чотири рази поміняти своє ім'я: коли хворіла, під час обряду ініціацій, коли вступала в доросле життя. Великим родинним святом є підстригання волосся в дитини, яке відбувалося в разі досягненні нею віку трьох місяців.

4. Загальний огляд духовної культури народів Африки. Духовна культура народів Африки багата, різноманітна, дещо загадкова, незвична для європейської людини й має низку специфічних рис.

У сфері релігійних вірувань, обрядовості, мистецтва, фольклору для африканців характерна орієнтація на минуле, основним елементом якої виступає міф. Африканські міфи пояснюють виникнення світу, відносини між людиною та надприродними силами, походження перших людей, рас, народів, освячують суспільний лад. Форми вираження міфу різноманітні: у ритуалах, в обрядах, через музику, ритм танка, картину, символ. Міфологія традиційних локальних культур (йоруба, ашанті, готтентотів, бушменів та ін.) має великий вплив на повсякденне життя африканців.

У наш час на африканському континенті існують досить різноманітні релігії та вірування. Традиційні релігії Африки містять первісні вірування: тотемізм, фетишизм, анімізм, магію, культ предків. Попри різноманітність, їх об'єднують персонажі, наділені магічною силою. Це – померлі старійшини, член суспільства, який набуває повноправності в результаті ініціацій, чаклуни, знахарі, чарівники, перевертень (людина-леопард, людина-лев, людина-крокодил), священний цар, заклинач дощу, віра в ману (надприродну силу), віра в "духів" і "душі" та ін. Магічною силою наділені також родюча оброблювана земля, вода, велика рогата худоба, залізні знаряддя праці землероба, коваля, тесляра. На Гвінейському узбережжі досить впливовими залишаються культури "екзотеричних" (таємних) товариств, зокрема, культури в чоловічому союзі Поро, жіночому союзі Санде та ін. Не дивлячись на розповсюдження християнства та ісламу, ці вірування збереглися в традиційних, а іноді й у нових формах, породжених сучасною африканською дійсністю.

Спільним для традиційних африканських релігій є обряди та ініціації, що являють собою ритуально-символічний елемент життя суспільства на ранніх етапах його розвитку. Проходження кожним африканцем відповідного етапу життєвого циклу відзначають різні обряди, пов'язані з його народженням, змужнінням, шлюбом, народженням дітей, старістю, смертю. Усі ці обряди більш чи менш забарвлені релігією, наділені елементами карнавальності. У народів Західної Тропічної Африки ініціації стали часткою системи таємних і напівтаємних союзів.

Центральне місце в релігійних віруваннях бушменів та пігмеїв займав промисловий культ. Мисливці-бушмени зверталися до сонця, місяця, зірок, духів із молитвами про успіх на полюванні. Головним тотемним божеством у них, творцем землі, людей виступав коник-богомол. Головним предметом шанування в пігмеїв був лісовий дух-господар тварин, до якого мисливці постійно зверталися під час полювання. У них також були розвинуті вірування у тотеми. Бушмени – чудові

оповідачі билин. Вони неперевершені в музиці, пантомімі й танцях. Найпростіший музичний інструмент – мисливський лук, натягнутий із допомогою волос тварин із прикріпленою динею або порожньою консервною банкою, у якості резонатора. Кокони метеликів, скріплені як намисто й наповнені камінчиками або насінням, надягають на щиколотки та відбивають ритм під час танцю.

Серед 30% населення Африки поширені традиційні вірування та культу, що не складають єдиної африканської релігії. Майже 40% мешканців континенту прибічники ісламу, зокрема його сунітського напрямку. Близько половини африканських мусульман зосереджено в Північній Африці. У Західній Тропічній Африці мусульмани складають більше третини населення, із яких половина – у Нігерії. Історично іслам почав проникати в Північну Африку у зв'язку з арабським завоюванням VII–IX ст. Приблизно 25% африканців сповідують християнську релігію, що проживають у країнах Північно-Східної, Тропічної та Південної Африки. Перші осередки християнства з'явилися в II ст. в Єгипті. У наш час християнство існує серед частини єгиптян (православні копти) та в Ефіопії. З XV ст. по західному узбережжю Африки португальські місіонери почали насаджувати католицтво.

В Африці бурхливо, у широких масштабах і в найрізноманітніших формах відбувається синтез культур та релігійний синкретизм. Останній створює кілька основних компонентів: синкретизм ісламу з традиційними релігіями банту Східної Африки; синкретизм католицизму й протестантизму з традиційними релігіями Східної, Центральної та Західної Африки; запозичені в арабів і синкретизовані на африканській основі комплекси астрології та геомантики (у йоруба Нігерії, у малагасійців Мадагаскару).

У результаті поєднання католицизму з традиційними африканськими віруваннями на початку XX ст. виник **“кимбангізм”**. У ньому переплелися такі елементи християнства, як хрест, сповідь, месіанство і традиції давніх африканських релігій, фетишизму, анімізму, культу предків. Кимбангізм дав імпульс розвитку різних афрохристиянських рухів.

Синкретичне поєднання ісламу з традиційними релігіями континенту умовно називають **“чорним ісламом”**. Для нього характерні такі риси: замість Аллаха африканці звертаються до численного світу духів; роль пророка Мухаммада тут виконує чарівник або голова роду; замість молитов і постів африканці приносять жертви й прохання своїм предкам і духам та ін.

Синкретичними в африканській культурі виступають не тільки релігії, а й міфологія, фольклор, поезія, драматургія, театральне мистецтво, музика, архітектура, образотворче мистецтво.

Особливістю африканського мистецтва є те, що танець, виголошена драма чи музичний концерт, які в європейському мистецтві є окремими жанрами, тут не розрізняються, бо свята та урочистості традиційної Африки, як правило, мали театралізований характер. Крім того, африканське мистецтво має тісний зв'язок із повсякденним життям. Це відбивається в малюнках різних декоративних стилів, нанесених на речі повсякденного користування – на посуд, видовбані гарбузи, меблі, списи. До речі, мистецтво Африки є виключно справою чоловіків.

Динамізмом відзначається африканська скульптура, яку виготовляли з кості, дерева, бронзи. Найкращими митцями були мешканці стародавньої Нігерії (культура Нок), стародавніх Іфе, Беніну. Африканські ремісники виготовляли різні предмети – від мініатюрних фігурок тварин до великих скульптурних зображень царів, предків, сцен битв, мисливських подвигів та ін. Варті уваги пропорції постаті, характерні для африканської скульптури. Голова складає одну чверть усієї висоти скульптури, замість однієї сьомої частини, що відповідає дійсності. Торс та руки порівняно дрібні, а ноги короткі та масивні.

Елементом скульптури можна вважати виготовлення фантастичних, жахливих масок, які використовуються під час танців, обрядів, ініціацій. Усі ці дійства супроводжуються гучною, ритмічною музикою, яку відтворюють із допомогою барабанів (тамтамів), дудок, струнних інструментів. Ритмічна африканська музика стала основою сучасного джазу. Один із найдивніших обрядів чоловіків-масаїв є “плигучий танець”. Суть ритуалу, який влаштовують молоді воїни-парубки, намагаючись підстрибнути вгору на одному місці якомога вище, у тому, щоби показати свою силу та спритність.

Народи Африки використовували різні способи поховання померлих. Найпоширеніший спосіб – трупокладення. Пігмеї, наприклад, перед похованням небіжчика обмивали, підстригали йому нігті, клали на бік у позі ембріона, обгортали корою фікуса, обв’язували волокнами пальми й залишали в спеціальній печері або в дуплі дерева. Траур тривав усього чотири дні. Бушмени небіжчика клали біля хижі, де він жив і близькі на це місце більше ніколи не поверталися. Малагасійці залишали померлих у лісі на землі або підвішували на дерево як кокон. Масаї вважали, що люди помирають як тварини, тому покійників відносили в ліс, де їх з’їдали гієни. Вождів і знахарів масаї ховали в спеціальних насипних курганах.

Отже, Африка була й залишається континентом зі своєрідною історією, самобутньою матеріальною та духовною культурою її населення, регіоном складних і різноманітних етнічних, культурних, політичних, соціально-економічних процесів, які впливають на життя народів Африки й будуть ще довго визначати етнографічну специфіку цієї частини світу.

Контрольні питання й завдання:

1. Дайте расову та етнолінгвістичну характеристику населення Африки.
2. Схарактеризуйте традиційні заняття населення регіону.
3. З’ясуйте типи поселень, будинків і одягу народів Африки.
4. Порівняйте традиційну кухню народів Африки.
5. Проаналізуйте особливості соціального устрою та сімейно-шлюбних відносин африканських народів.
6. Які релігії та вірування народів Африки ви знаєте?
7. Висвітліть традиційні звичаї та обряди народів Африки.

Література: Арсеньев Е.В. Звери, боги, люди (о Западной Африке). – М.,1991; Асоян Б.Р. Все еще удивительная Африка. – М.,1987; Громько Л.А. Маски и скульптуры Тропической Африки. – М.,1979; Иорданский В.Б. Звери, люди, боги. Очерки африканской мифологии. – М.,1991; Корочанцев В.А. Африка под покровом обычая. – М.,1978; Корочанцев В.А. Бой тамтамов будит мечту. (О народах Западной и Центральной Африки). – М.,1987; Кулик С.Ф. Черный феникс: Африканские сафари. – М.,1988; Львова Э.С. Этнография Африки. – М.,1984; Львова Э.С. Культура народов Тропической Африки вчера и сегодня. Взаимодействие культур и тенденции развития. – М.,1996; Мириманов В.Б. Искусство Тропической Африки. – М.,1986; Народы Африки. Этнографические очерки. – М.,1954; Патлем Э. Восемь лет среди пигмеев. – М.,1961; Страны и народы. Африка. – М.,1982; Федорова Л.Н. Африканский танец: обычаи, традиции, ритуал. – М.,1960; Хрящевська Л.М. Загальна етнографія. – Миколаїв,2013; Чешко С.В. Этнология и социальная антропология: Учебник. – М.,2013; Шпажников Г.А. Религии стран Африки. – М.,1981; Этнология (Этнография): Учебник / Под ред. В.А. Козьмина, В.С. Бузина. – М.,2014.

ЛЕКЦІЯ 10. Етнографічна характеристика народів Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу

План

1. Географічна, етнолінгвістична, антропологічна класифікація народів регіонів, етногенез та етнічна історія.
2. Основні заняття та риси матеріальної культури населення регіонів.
3. Громадський побут, сім'я та сімейно-шлюбні відносини.
4. Загальний огляд традиційної духовної культури.

1. Географічна, етнолінгвістична, антропологічна класифікація народів регіонів, етногенез та етнічна історія. Географічно Південно-Західна Азія (Близький і Середній Схід) включає півострів Малу Азію, Месопотамію, Аравійський півострів та Іранське нагір'я. На її території розташовані такі 16 держави: Туреччина, Іран, Афганістан, Ірак, Сирія, Саудівська Аравія, Ємен, Ізраїль, Ліван, Йорданія, Оман, Об'єднанні Арабські Емірати, Бахрейн, Кувейт, Катар, Кіпр. До Центральної Азії належать п'ять країн – Казахстан, Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан.

Регіон Кавказу розташований між Чорним та Каспійським морями на кордоні між Європою та Азією. Географію регіону визначають Кавказькі гори, на північ від Головного хребту яких лежить **Північний Кавказ (Передкавказзя)**, що входить до складу Росії й включає такі адміністративно-територіальні одиниці: республіки Адигею, Дагестан, Інгушетію, Калмикію, Кабардино-Балкарію, Карачаєво-Черкесію, Північну Осетію, Чечню, Краснодарський та Ставропольський краї, Ростовську область, а на південь – **Південний Кавказ (Закавказзя)**, де розміщено три незалежні країни: Грузія, Вірменія та Азербайджан і три невизнані світовою спільнотою держави – Нагорний Карабах, Південна Осетія та Абхазія.

Етнічний склад Південно-Західної Азії досить строкатий і представлений кількома мовними сім'ями: **семіто-хамітська** – арабське населення регіону (понад 150 млн осіб), **євреї** Ізраїлю (понад 6 млн осіб), **ассирійці** (понад 1 млн осіб); **алтайська** сім'я **тюркська** група – **турки** (60 млн осіб), **турки-кіпріоти** (2,5 млн осіб), **кашкайці** (біля 2 млн осіб), **туркмени**, **узбеки**, **азербайджанці**; **індоевропейська** сім'я **іранська** група – **перси** (53 млн осіб), **курди** (від 30 до 40 млн осіб), **белуджі** (біля 6 млн осіб), **пуштуни** (14 млн осіб), **лури** (2,6 млн осіб), **газарейці** (біля 1,5 млн осіб), **бахтіари** (11 млн осіб), **таджики** Афганістану (біля 10 млн осіб) та інші; **вірменська** група – **вірмени** (понад 1 млн осіб); **грецька** група – **греки-кіпріоти** (0,5 млн осіб); **кавказька** сім'я **картвельська** група – **грузини** (1,5 млн осіб), **лази** (від 150 до 500 тис. осіб), **свани** (20 тис. осіб). Кількісно переважають іраномовні народи – 40%, семітомовних – 30%, тюркомовних – 25%.

У результаті складних і багатомісцевих етнічних процесів у Центральній Азії сформувалися такі народи: **узбеки** (у світі 30 млн осіб, в Узбекистані перебуває 27 млн, або 80% населення країни), **туркмени** (у світі 8 млн осіб, у Туркменістані – 4,3 млн), **казахи** (у світі 15 млн осіб, у Казахстані біля 12 млн), **киргизи** (у світі 5 млн, у Киргизстані – 4,3 млн осіб), **каракалпаки** (у світі 825 тис. осіб, в Узбекистані – біля 700 тис.), **уйгури** (у світі 10 млн, у країнах Центральної Азії мешкає біля 320 тис. осіб) – за мовою належать до **тюркської** групи **алтайської** мовної сім'ї; **таджики** (у світі 20 млн осіб, у Таджикистані перебуває 7,2 млн, в Узбекистані – 1,5 млн) – їх мова входить до **іранської** групи **індоевропейської** мовної сім'ї. Крім цих народів, у Центральній Азії мешкають **росіяни** (біля 5 млн), **українці** (біля 500 тис.), **білоруси** (біля 100 тис.), **татари** (біля 500 тис.), **корейці** (300 тис.), **дунгани** (110 тис.), а також невеликі групи **халха-монголів**, **ойратів**, **курдів**, **белуджів**, **арабів**, **персів**, **ромів** та інші. Зараз, поряд із розвитком місцевих мов, широкого поширення отримала російська мова як засіб міжнаціонального спілкування. Для районів зі

змішаним населенням звичайним є знання не тільки рідної й російської мов, але й мови сусіднього народу.

Більшість населення Кавказу розмовляє на мовах **кавказької** мовної сім'ї, яка складається з трьох груп:

- *картвельської* – грузини (всього у світі 4 млн осіб, у Грузії мешкає 3,2 млн), серед них виділяється низка етнографічних і локальних груп: картвели, мегрели, свани (басейн Інгури). У свою чергу картвели розділяються на декілька локальних груп. У Східній Грузії це кахетинці й картлійці, у Південній – месі й джавахі, у Західній – імеретини, лечхумці, рачинці, аджарці, гурійці. У гірській Грузії живуть тушини, хевсури, пшави, мтіули, можевці. Окремі групи картвельських народів мешкають, крім Грузії, в Азербайджані, Ірані, Туреччині.

- *абхазо-адигейської* – абхаз (185 тис. осіб у світі, понад 125 тис. мешкають в Абхазії); абазини (біля 70 тис.) мешкають у Карачаєво-Черкеській автономній області; адигейці (600 тис.) населяють Адигейську автономну область та Туапсинський і Лазаревський райони Краснодарського краю; черкеси (60 тис.) мешкають у Карачаєво-Черкеській автономній області та інших місцях Північного Кавказу; кабардинці (біля 500 тис.). Кабардинці, черкеси та адигейці розмовляють однією мовою – адигейською.

- *нахсько-дагестанської* – чеченці (у світі біля 2 млн осіб, у Чечні – 1,2 млн), мешкають у Чечні, суміжних областях, Москві; інгуші (біля 450 тис.) проживають в Інгушетії; кістін, цова-тушин або бацбії – мешкають на півночі Грузії. На дагестанських мовах розмовляють численні народи Дагестану, що населяють його гірські райони. Найбільшими з них є аварці (800 тис.), що мешкають на заході Дагестану; даргинці (біля 500 тис.) населяють його центральну частину; по сусідству з даргинцями мешкають лакці (біля 200 тис.); південні райони зайняті лезгинами (біля 400 тис.); на схід від них живуть табасарани (120 тис.). До аварців близькі за мовою й географічно так звані *андодідойські народи*: андійці, ботліхці, дідойці, хваршини та інші; до даргинців – кубачинці й кайтаки; до лезгинів – агули, рутули, цахури, частина яких проживає в прикордонних із Дагестаном районах Азербайджану.

Значну частку населення Кавказу становлять народи, що розмовляють на *тюркських* мовах **алтайської** мовної сім'ї. Серед них – азербайджанці (у світі від 30 до 35 млн осіб, в Азербайджані мешкає біля 8,2 млн). Від 15 до 20 млн їх проживають в Іранському Азербайджані, зараз розселені також у містах Східної Європи, у Росії (600 тис.), у Дагестані. Виділяють декілька етнографічних груп азербайджанців: айруми, карапанахи, падари, шахсевени, карадачці, афшари. Азербайджанська мова належить до *огузької* підгрупи тюркських мов і схожа на туркменську мову. До *кипчацької* підгрупи *тюркської* групи належать такі народи регіону: кумики (430 тис.), що мешкають у Дагестані, балкарці (110 тис.), які проживають у Кабардино-Балкарській автономній республіці, карачаївці (200 тис.), що населяють Карачаєво-Черкеську автономну область, ногайці (біля 100 тис.), які проживають у степах Північного Дагестану та інших районах Ставропольського краю. У регіоні представлені народи, що розмовляють на *іранських мовах* **індоєвропейської** мовної сім'ї. Це – осетини (біля 500 тис.), які мешкають у Північно-Осетинській автономній республіці Російської Федерації та Південно-Осетинській республіці в складі Грузії; курди (150 тис.); талиші (120 тис. – проживають у південних районах Азербайджану); тати (25 тис. осіб, розселені на Апшеронському півострові та інших районах північного Азербайджану). Частина татів, які сповідують юдаїзм, інколи називають “гірськими євреями”. Вони мешкають у Дагестані та в містах Північного Кавказу. Відокремлено в індоєвропейській сім'ї стоять вірмени (у світі від 8 до 12 млн осіб, у Вірменії – 3,3 млн), які розсіяні по різних країнах Азії, Африки, Європи. Вірменська діаспора утворилася як результат національних та релігійних переслідувань і примусових

переселень, особливо в останні десятиріччя існування султанської Туреччини (кінець XIX – початок XX ст.). На Кавказі проживають також греки, айсори, роми, євреї, значний відсоток тут слов'ян (росіян та українців).

У кожній країні проживають національні меншини. Зокрема, понад 50% азербайджанців світу зосереджені в Ірані (Іранський Азербайджан); курди становлять 20% населення Туреччини та Іраку, багато їх в Ірані та Сирії. В Афганістані 25% населення припадає на таджиків, що мешкають на півночі країни; у Лівані – 4% вірмен. У Бахреїні, Катарі, ОАЕ, Кувейті корінне населення становить усього 50–60%, а решта – іноземні робітники з інших країн регіону. Через особливості природних умов основна маса жителів регіонів проживає на узбережжі, у гірських долинах і низовинах, у долинах великих річок, в оазисах. Величезні райони пустель Аравії, Іранського нагір'я, степів Центральної Азії, гірських районів Кавказу заселені слабо або взагалі не мають постійного населення. Помітними є тут міграції людей, спричинені традиціями, соціально-економічними, політичними умовами. У Південно-Західній Азії дотепер існує багато кочівників-бедуїнів (арабів пустель і кочівників-горян (курди в Туреччині, Ірані, Іраку та пуштуни в Афганістані). За різними оцінками їх нараховується від 10 до 20 млн осіб. Значна кількість кочівників Центральної Азії за сезон проходять сотні кілометрів. Майже 5 млн турків виїждять на роботу в Західну Європу, особливо в Німеччину. Біля 5 млн громадян Палестини, Єгипту, Пакистану та інших мусульманських країн працюють у нафтодобувних державах регіону. Половина арабів Палестини вигнана зі своєї батьківщини й поневіряється по світу. Багато біженців-сирійців через громадянський конфлікт зараз перебувають у сусідніх країнах. Державою емігрантів є Ізраїль. Серед тих, хто переїхав туди, багато євреїв з України.

Здебільшого населення Південно-Західної Азії належить до південної расової групи великої європеїдної раси. Виділяється значною пігментацією шкіри, темним, переважно чорнявим хвилястим волоссям, темними очима. Тут представлено три антропологічних типи **європеїдів**: передньоазіатський (належить більшість турок, курдів, вірмен, євреїв, осілих арабів), характерні риси: короткоголовість, масивний череп, опукла спинка носа, розвинений третинний волосяний покрив; індо-намірський (народи Афганістану, Ірану), характерна менша короткоголовість, прямий ніс, менш розвинений третинний волосяний покрив; середземноморський (західні турки, кочові араби) – мають подовжену голову, тонке обличчя, потовщені губи. Зустрічаються й домішки антропологічних рис до європеїдів: **монголоїдних** (окремі групи турків, арабів, газарейців), **негроїдних** (частина арабів південної Аравії), **австралоїдних** (брагуї, що мешкають в Афганістані та Ірані). Зараз Центральна Азія є областю контакту двох великих рас – **європеїдної** та **монголоїдної**. Більш стародавній європеїдний компонент послаблюється в напрямку із заходу на схід і характерний для туркменів, таджиків і більшості узбеків. Монголоїдні риси притаманні каракалпакам, казахам, киргизам, частково узбекам. Але є багато змішаних та проміжних антропологічних груп.

Більшість етносів Північного Кавказу належить до кавказького (передньоазіатського) антропологічного типу **європеїдів**. Ногайці за антропологічними ознаками належать до південносибірської перехідної раси. Закавказзя відзначається расовою єдністю його населення, яке належить до вірменоїдного (вірмени), кавказького (грузини, тати, талиші, абхази, частина азербайджанців та інші) та каспійського антропологічного (цахури й частина азербайджанців) типів південної підраси **європеїдів**.

Найдавніші поселення на території Південно-Західної Азії з'явилися на початку IV тис. до н.е., в епоху пізнього неоліту та енеоліту. Населення перебувало ще на стадії первіснообщинних відносин, займалося полюванням і рибальством, але поступово переходило до землеробства та скотарства. Заснування перших

держав Месопотамії було пов'язано із шумерами на півдні й аккадами на півночі. У III тис. до н.е. між дрібними містами-державами регіону точилася напружена боротьба за гегемонію. На рубежі III й II тисячоліть у Месопотамії та суміжних областях Передньої Азії відбулися значні події, викликані розкладанням у низки племен первіснообщинного ладу, виникненням у них племінних союзів і військової демократії, становленням рабовласницького суспільства. З'являлися нові державні утворення, відбувалися пересування окремих племен і народів.

Наприкінці III тис. до н.е. до Месопотамії із заходу проникли численні племена амореїв, які створили сильну державу з центром у Вавилоні. Пізніше на цю територію проникли племена касситів (панували у Вавилоні понад п'ять століть), хетів (у XIX ст. до н.е. вони об'єднали під своєю владою низку областей Малої Азії й просувалися в бік Сирії та Північної Месопотамії й там створили державу, яка до XII ст. до н.е. ділила регіон разом із Єгиптом). У XII ст. до н.е. Хеттська держава під ударами "морських народів", що осіли в західній і центральній частині півострова, розпалася на ряд дрібних князівств, більша частина яких була остаточно розгромлена Ассирією.

У середині II тис. до н.е. в Палестині й у сусідніх країнах з'явилася нова хвиля кочівників – давньоєврейські племена, які поступово стали переходити до осілості, й до кінця II тис. до н.е. виникла держава, яка незабаром розпалася на Ізраїль та Іудею. До початку I тис. до н.е. належить також утворення й розквіт самостійної фінікійської держави. Одночасно з єврейським заселенням Палестини відбувалося заселення Сирії арамеями, що утворили низку дрібних держав. Велику роль в етнічній історії Передньої Азії, особливо в I тис. до н.е., зіграла Ассирія. Вона пережила кілька періодів піднесення й занепаду. Ассирійські завоювання супроводжувалися масовими переміщеннями підкорених жителів, насильницькими переселеннями, відведенням величезної кількості полонених. Унаслідок цього етнічний склад держави був вельми строкатим: місцеві корінні племена змішувалися з прийшлим населенням, завойовники нав'язували переможеним ассирійську мову, що панувала в державі. Усе більшого поширення отримала арамейська мова – мова племен, найбільш широко розкиданих у межах держави, і вона ставала засобом взаєморозуміння між собою населення Ассирійської держави. Арамейська мова до початку нашої ери стала основною мовою Передньої Азії. У другій половині VII ст. до н.е. Ассирія стала хилитися до занепаду й до кінця цього століття загинула під ударами об'єднаних сил Мідії та Вавилону.

Північним сусідом Ассирії була держава Урарту, утворена в IX ст. до н.е. корінними племенами Закавказзя та північної частини Передньої Азії. Вона загинула лише в VI ст. під ударами мідян та кочівників-кіммерійців, які наприкінці VIII – початку VII ст. до н.е. через Кавказ проникли в Малу Азію.

Нововавилонське царство на уламках Ассирії знову стало найбільшим політичним і торговельним центром регіону. Вавилоняни вели успішні війни з Єгиптом, Іудеєю, фінікійськими містами. Навуходоносор двічі здійснив походи для підкорення Іудеї (597 і 586 рр. до н.е.), зруйнував Єрусалим і забрав значну частину його населення у Вавилон; були завойовані також Сирія та Фінікія. З появою мідян на широку політичну арену виступив індоєвропейський етнічний елемент. Мідяни створили свою державу в західній частині Іранського нагір'я. Ймовірно, мідійський союз племен, який поклав початок новій державі, включив до свого складу багато племен і народів іншого етнічного походження, зокрема народи каспійської групи.

У середині VI ст. в південно-західній частині Іранського нагір'я на основі союзу низки іраномовних племен склалася нова сильна Перська держава, на чолі якої став Кір. У короткий час він зумів розтрити міць мідян, підкорити Малу Азію, де знищив Лідійське царство, завойовав Вавилон і здійснив ряд походів проти кочівників на півночі Ірану. Після взяття Вавилону (538 р. до н.е.) полоненим юдеям було дозволено повернутися на батьківщину; відновлені були фінікійські

міста. Син Кіра, Камбіз, підкорив Єгипет, а в царювання Дарія I (521–486) держава Ахеменідів об'єднала весь близькосхідний мир, від східних меж Іранського плоскогір'я до західного краю Малої Азії та Єгипту.

Однак і ця найбільша держава стародавнього світу виявилася не довговічною. У другій половині IV ст. до н.е. вона була розгромлена греко-македонськими військами; весь Близький Схід, включно з Єгиптом, що опинився в руках О. Македонського, розміри держави якого перевершили розміри держави Ахеменідів. Перське й македонське завоювання зіграли важливу роль в історії народів Передньої Азії. Вони сприяли зміцненню економічних і культурних зв'язків близькосхідного світу, розвитку торгівлі, зростанню міського життя. Ці завоювання в ще більшій мірі, ніж походи асирійців, сприяли змішання між собою різних етнічних елементів Передньої Азії й формуванню народностей. Вони сприяли також привнесення в країни Сходу грецької культури та грецької мови.

До початку III ст. до н.е. майже вся Передня Азія (за винятком південної Сирії, Палестини й західній частині Малої Азії) входила до складу елліністичної держави Селевкідів. Південна Сирія й Палестина перебували в руках Птолемеїв, центр держави яких був у Єгипті; у Малій Азії утворилося ряд царств: Пергам і Віфанія на заході, Каппадокія й Понт на сході. Водночас у Малу Азію проникли кельти (*галати*). Уже із середини III ст. до н.е. розміри держави Селевкідів почали скорочуватися. У східній його частині утворилися дві нові держави: Парфянська, що склалася на основі об'єднання іраномовних племен, які мешкали на північному сході сучасного Ірану, й Греко-Бактрійська, що виникла на північному сході сучасного Афганістану, у південному Таджикистані й Узбекистані, де мешкали іраномовні бактрійці. Остання держава в середині II ст. до н.е. загинула під натиском кочівників і парфян. Парфянська держава, розширюючись, в I ст. до н.е. натрапила на перешкоду в особі Риму, який до цього часу вже зміцнився в Малій Азії (у 64 р. залишки царства Селевкідів були перетворені на римську провінцію).

Палестина в елліністичний час входила до складу спочатку єгипетської, а потім сирійської елліністичних монархій. Маленька теократична держава Іудея послідовно перебувала під владою Ахеменідів, Птолемеїв, Селевкідів, а потім римлян. У період римського панування посилювалося розсіювання євреїв по країнах Середземномор'я, яке прийняло особливо широкі розміри після придушення римлянами юдейських повстань в I та II ст. н.е. Залишки єврейського населення Палестини порівняно швидко асимілювалися з навколишнім населенням, чому сприяло широке поширення нової релігії – християнства.

Усі перші шість століть нашої ери були заповнені боротьбою між Парфянською державою (до 20-х років III ст.) й перською державою Сасанідів (220–650), з одного боку, і Римом (до кінця IV ст.), а потім Візантійською державою (ядром якої була західна частина Малої Азії) – з іншого. Водночас, суперникам із плином часу все більшою мірою доводилося оборонятись від нападників на них із півночі кочових народів.

Найважливіше місце в культурному житті Аравії в давнину займала її південно-західна, найбільш родюча, частина – Ємен. Тут уже наприкінці II тис. до н.е. виникла південноарабська держава – Мінейське царство, пізніше змінилася Сабейським і Хім'ярським царствами. Просування арабських племен на північ наприкінці I тис. до н.е. призвело до утворення дрібних держав на північних кордонах Аравійського півострова і в прилеглих районах Сирії. Долучені до арамейської, а частково й до грецької культури кочівники-араби утворили низку арабсько-арамейських елліністичних князівств. Найбільшу культурну та політичну роль зіграла Пальміра, піднесення якої відноситься до римської епохи, коли місто Пальміра стало важливим вузловим пунктом торгівлі між Сходом і Заходом.

У першій половині VII ст. н.е. відбулося об'єднання арабів Аравійського півострова, у якості об'єднувача виступив уродженець міста Мекки Мухаммед

(помер 632 р.), що проголосив нове релігійне вчення – іслам. За найближчих сподвижників і наступників Мухаммада – халіфів Абу-Бекр, Омарі й Османі, об'єднання й підкорення всіх арабських племен було закінчено. Араби вийшли за межі Аравійського півострова й під прапором ісламу рушили на завоювання інших країн, насамперед візантійських та іранських володінь. У 635 р. був узятий Дамаск, у 638 р. – Єрусалим, у 640 р. здійснений похід для завоювання Єгипту; у 642 р. – пав Іран. На початку VIII ст. араби зайняли східні околиці Іранського нагір'я й дійшли до Інду, захопили всю Середню Азію, просунулися в Малій Азії, а на заході завоювали Північну Африку й Піренейський півострів. Так виникла світова арабська держава (халіфат), столицею якої до середини VIII ст. був Дамаск, а пізніше – Багдад.

Арабське завоювання зробило значний вплив на культуру та етнічний склад більшості підкорених країн. Найбільше поширення набула релігія завойовників – іслам, який сповідує переважна більшість народів Передньої Азії до теперішнього часу. Разом з ісламом завойовані народи сприймали й арабську мову, що стала в халіфаті мовою науки, літератури, богослужіння, державного управління. Хоча, на сході халіфату вже в X ст. персько-таджицька мова починає поступово витісняти арабську. В етнічному сенсі навала арабів також не мала для цих країн скільки-небудь серйозних наслідків. Халіфи тримали в Ірані, у східній частині Малої Азії, у Закавказзі й у Середній Азії значні гарнізони, переселяли сюди арабів-колоністів, але з плином часу гарнізони були відведені назад, а колоністи розчинилися в середовищі місцевого населення. Арабське завоювання стало причиною й деяких інших етнічних переміщень. Так, у східній частині Малої Азії араби відтіснили на захід грецьке (візантійське) населення; відбулося деяке пересування курдів і вірмен із районів Північної Месопотамії в більш північні райони; ймовірно, разом із завойовниками якась частина перського населення перебралася на схід, зокрема, у Середню Азію.

XI–XV століття для країн Передньої Азії були періодом складної політичної історії, часом утворення й розпаду численних, але нетривких держав, що виникали на руїнах халіфату. Лише на короткий час значна частина Передньої Азії тричі попадала під владу полчищ сельджуків, монголів і Тамерлана. До кінця зазначеного періоду політична карта Передньої Азії почала приймати більш стійкі обриси: на її території склалися дві великі держави – Османська імперія та Іран, а двома з половиною століттями пізніше – й Афганська держава. В етнічному сенсі найбільш важлива подія цього періоду склало проникнення в Середню Азію нового етнічного елемента – тюркських племен і народів, які з початку II тис. н.е. почали відігравати значну роль в історії регіону й вносили істотні зміни в її етнічну карту.

Уже в VI ст. на величезній території азійських степів виникла тюркська держава, так званий Тюркський каганат, який пізніше розпався на Східний і Західний. До складу Західного каганату увійшла також і Середня Азія; тюркські племена стали просочуватися в осілі райони Середньої Азії й Хорасана; з ними тут зустрілися араби. Можна вважати, що вже в цей період корінне іранське населення піддалося значній тюркизації (населення сучасних Туркменії й Хорасана). Просуванню тюркських племен і груп на південь та захід сприяли арабські влади, а потім місцеві династії – Буїдів, Саманіди та ін. З тюрків зазвичай складалася гвардія халіфа й інших государів, що під час ослаблення центральної влади нерідко давало можливість окремим начальникам тюркських загонів захоплювати фактичну владу у свої руки. Крім того, ще за часів розквіту халіфату окремі тюркські племена переселялися на кордони держави для несення прикордонної служби. Таким шляхом готувалася тюркизація Малої Азії та деяких інших областей.

У XI ст. тюрки-сельджуки почали просування на захід, завоювали Іран, Месопотамію, Закавказзя, Сирію, схід Малої Азії, створивши сильну державу.

Однак вона не була довговічною; до середини XII ст. розпалася на окремі частини, у яких сельджуцьких правителів поступово змінили їх намісники, так звані Атабеки, що правили в окремих областях Месопотамії, Ірану, Вірменії та Азербайджану. Майже нікому з них не вдалося покласти початок міцним династіям, і в XIII ст. вони змушені були поступитися місцем монгольським завойовникам. Лише в Малій Азії панування сельджуків виявилось більш міцним (до початку XIV ст.).

Монгольська навала, яка захопила майже всю Передню Азію (крім Аравії, Сирії та західної частини Малої Азії), стала причиною нового великого переміщення її народів. Монголи винищували цілі міста й області, знищуючи корінне населення. Великі групи населення бігли на захід, рятуючись від переслідування завойовників. Це сприяло подальшій тюркизації низки областей Передньої Азії. Монгольська держава, як і інші, створені під час завоювання держави, була неміцною. Розділена на феодалні уділи між нащадками Чингісхана, вона швидко прийшла в занепад. На руїнах її виникла низка держав із династіями в основному тюркського походження. Наприкінці XIV ст. через Іран, Азербайджан, Месопотамію та Сирію пройшов Тимур, на короткий час включивши всі ці області у свою державу, центр якої перебував в Середній Азії (Самарканд). Після смерті Тимура північна частина Афганістану й західний Іран протягом століть залишалися під владою його нащадків.

У Малій Азії на початку XIV ст. Сельджуцька держава розпалася на десять дрібних володінь, на чолі кожного з яких стояли феодалні тюркські роди. Незабаром серед них піднеслося князівство Османів, що розташовувалося в північно-західній частині півострова. Османська держава швидко зростала й до кінця XIV ст. поглинула всі інші тюркські володіння в Малій Азії. У середині XV ст. турки зайняли Константинополь, столицю Візантії, й вийшли за межі Малої Азії. Вони захопили Сирію, Месопотамію, частину Аравійського півострова. У своїх завойовницьких прагненнях на сході турки наштовхнулися на опір сильної держави Сефевідів (Іран). З виникненням цих двох найбільших держав – Османської імперії та Ірану – склався в основному й той етнічний вигляд Передньої Азії, який зберігається до теперішнього часу.

Надалі відбувалися лише порівняно незначні етнічні зміни, часткові пересування окремих племен і народів, що не міняють картини загалом. Найбільше з них – виникнення в середині XVIII ст. Афганської держави, пов'язане з просуванням афганців з області Сулейманових гір у більш північні райони, аж до верхів'я Амудар'ї. В Ірані можна вказати також на примусове переселення при Сефевідах значних груп вірменів і грузинів із Закавказзя в центральні області країни, переселення деяких курдських племен із західних околиць держави на північний схід. Для Туреччини та турецьких володінь можна відзначити переселення до Туреччини й Сирію в середині XIX ст. значних груп північнокавказьких народностей, знищення в період Першої світової війни турецькою владою вірменського й айсорського населення, вціліла частина яких тікала за межі Порту, та примусове виселення після війни греків із західних областей Малої Азії. З 40-х рр. XX ст. і до сьогодні відбувається переселення значного числа євреїв у Палестину.

Центральна Азія була одним із центрів, де проходило становлення людської цивілізації. З V тис. до н.е. у південних районах формується землеробська культура, де на основі зрошувального рільництва й скотарства в епоху бронзи складаються великі поселення міського типу. У північній степовій частині регіону населення продовжує займатися полюванням, рибальством і збиральництвом, пізніше – скотарством, а в оазисах – землеробством. За мовою – це, можливо, індоєвропейські народи. Високорозвинені землеробські цивілізації епохи бронзи на півдні Центральної Азії за ще не з'ясованих причин завмирають.

З першої половини I тис. до н.е. землеробські райони регіону входили до держави Ахеменідів. Жителів оазисів перські та грецькі джерела називають *хорезміяцями, согдійцями й бактрійцями*, а населення степів – *скіфами*, а дещо пізніше – *саками й масагетами*. Населення розмовляло на іранських мовах. З другої половини I тис. до н.е. південні райони регіону були завойовані греко-македонськими військами й включені до держави О. Македонського, після розпаду якої утворилося декілька держав, мешканців яких античні джерела називають *парфянами, бактрійцями* та інші (за назвою держав).

На рубежі н.е. більша частина Центральної Азії була завойована іраномовними *юечжами*, що прийшли із сусідніх східних районів і створили Кушанську державу. Пізніше на східних кордонах з'являються іраномовні кочові народи *усуні та ефталіти*, які теж створюють свої держави. З північних і північно-східних кордонів Центральної Азії приблизно з V ст. н.е. стали проникати тюркомовні народи, які, осідаючи в оазисах, приносили туди із собою й тюркську мову.

З VIII ст. н.е. відбувається арабське завоювання регіону, яке вплинуло, насамперед, на духовну культуру населення. На рубежі I й II тисячоліть відбувається формування двох великих господарсько-культурних областей – кочового степу й осілих землеробських оазисів. У цих двох зонах на основі господарської діяльності склалися особливі культурні традиції, які розвивалися в наступні історичні періоди й спостерігаються в сучасних народів регіону.

Монголи, що завоювали Центральну Азію у XIII ст. й розорили її культурні центри, внесли істотні зміни в етнічний склад населення регіону. Під тиском завойовників відбулися значні переміщення великих груп населення степової частини, мешканці оазисів заховалися в горах, тисячі землеробів було знищено. Починає проникати сюди монголоїдний антропологічний тип. Після монгольської навали проникнення тюркських мов в оазиси продовжувалось, і вже до XVII ст. вони перемогли в усіх районах Центральної Азії, крім Таджикистану. У цей час оформилися в окремі етноси сучасні народи регіону.

Формування **таджиків** проходило на основі стародавнього землеробського населення оазисів межиріччя Амудар'ї й Сирдар'ї – согдійців, бактрійців і ферганців. У IX ст. під час правління місцевої династії Саманідів завершився процес формування таджицького етносу, створюється літературна таджицька мова (*дарі*). Це період розквіту культури, торгівлі й ремесел, зростання міст. До кінця X ст. територія попала під владу тюркської династії Караханідів. Потім протягом майже чотирьох століть завойовники змінюють один одного. Період правління Тимура та його нащадків приніс розквіт території. На початку XVI ст. Таджикистан завойовують кочові узбецькі племена, які розселяються майже по всій території країни. Таджики групувалися навколо великих економічних центрів – Бухари, Самарканда, Ходжента, Куляба, відокремлених один від одного горами, степами, пустелями. Це знайшло свій відбиток в існуванні донедавна серед таджиків декількох етнографічних груп: *ваханці, ішкашимці, язкулемці, шугнанці* та ін., яких зараз називають *припамірськими таджиками*. З 1868 р. Таджикистан був приєднаний до Російської імперії. 14 жовтня 1924 р. була створена Таджицька АСРС у складі Узбецької СРС, 5 грудня 1929 р. перетворена в Союзну республіку в складі СРСР. З 9 вересня 1991 р. Таджикистан є незалежною державою, столиця – м. Душанбе.

У формуванні **узбецького** народу брали участь два головних компоненти – стародавнє осіле землеробське ірано- й тюркомовне населення оазисів сучасного Узбекистану й кочове тюркомовне населення степової частини Центральної Азії. Осідаючи в оазисах і переходячи до землеробства, скотарі змішувалися з місцевими жителями й сприймали їхню культуру. У результаті такої асиміляції склалася місцева тюркомовна народність, яка стала в майбутньому ядром сучасних

узбеків. Важливою подією в історії країни став прихід у VII–VIII ст. китайців, а потім арабів. Вплив ісламської цивілізації зберігається досі. Періоди підйому економіки й культури (IX–X ст. при Саманідах, XII ст. при Хорезмшахах, кінець XIV – початок XV ст. при Тимурі та його нащадках) змінювалися десятиріччями й навіть сторіччями повного занепаду під час нашествия кочових народів (гунів, тюрків, монголів, джунгар). У XVI ст. до складу населення регіону влилися племена, які мали спільну назву “**узбеки**” (за іменем одного з ханів), яка пізніше й закріпилася за тюркським населенням цієї території. У XVI ст. на залишках великої узбецької імперії сформувалися Бухарське й Хівинське ханства, які постійно ворогували між собою. На початку XVIII ст. південні райони Бухари відокремились у самостійне Кокандське ханство. У другій половині XIX ст. розглядувана територія увійшла до складу Російської імперії. У формуванні узбецького народу спостерігаються схожі процеси, що й у таджиків, – утворення великих територіально-господарських комплексів, наприклад, Хорезм, Фергана, оазиси басейна Сурхан-Дар’ї та ін. У населення цих областей вироблялися свої особливості матеріальної та духовної культури, що стало основою формування декількох етнографічних груп узбеків. Узбекистан як республіка утворений 27 жовтня 1924 р., до складу СРСР увійшов у 1925 р. До цього в 1920 р. замість ханств були проголошені Хорезмійська й Бухарська народні радянські республіки. У грудні 1991 р. Узбекистан проголошений суверенною державою, столиця – м. Ташкент.

Основою **туркмен** визнається парфянська народність, яка виникла в результаті змішання племен Прикопетдагської рівнини й степових племен кочівників, що приходили із півночі. Назву “**туркмени**”, що зафіксували ще у VIII ст. согдійські й китайські джерела, носили різні напівосілі етнічні групи, змішані з індоєвропейським за мовою скотарським і землеробським населенням Хорасану, Хорезму, Горгана й Мавераннахра. Серед європейських предків туркмен слід назвати *дахів*, що мешкали на південно-східному узбережжі Каспійського моря. У формуванні туркменського народу взяли участь і тюркомовні племена. З VI ст. процес тюркизації місцевого населення особливо посилювався в результаті утворення Тюркського каганату – держави скотарських племен західних *огузів*. Вони є одним із джерел туркмен. З XVI–XVII ст. територія Туркменістану входить до складу Хівинського й Бухарського ханств. Наприкінці XVII – першій половині XVIII ст. туркменські племена населяли майже всю територію сучасного Туркменістану, Мангишлаку й Устюрту. Серед них найбільш відомі, які мали власну культуру, були *теке*, *ахал-теке*, *іомуди*, *салори* та ін. Наприкінці 1860-х – середині 1880-х років територія країни була приєднана до Російської імперії (Закаспійська область). У грудні 1917 р. встановлена радянська влада, у квітні 1918 р. утворена Туркестанська АРСР у складі РСФРР, а в жовтні 1924 р. – Туркменська РСР. З листопада 1991 р. офіційна назва незалежної держави – Туркменістан, столиця – м. Ашгабат.

Формування **казахів** проходило на великих степових просторах північної й східної частин Центральної Азії. Перші державні утворення тут відносяться до початку нової ери. Сакські племена займали територію сучасного Семиріччя й басейну Сирдар’ї. У VI–XII ст. у цих районах змінювали один одного різні держави, які об’єднували тюркомовні кочові племена. Більш розвинутим був південь, де було осіле господарство, розвивалося землеробство, торгівля. На початку XIII ст. територія увійшла до складу монгольської держави. Ця подія призвела до зменшення значення землеробства і збільшення ролі пасовищ у господарстві. У XV – на початку XVI ст. у різних районах сучасного Казахстану формуються невеликі “ханства” – політико-територіальні об’єднання різних племен – *жузи* – Великий, Середній та Малий. Основою формування кожного жузу слугував той чи інший оазис, до якого тяжіли скотарські племена і з якими в

кочівників встановлювалися регулярні й досить міцні економічні зв'язки. До середини ХІХ ст. уся територія Казахстану була приєднана до Російської імперії. Як самостійна політико-адміністративна одиниця Казахстан під назвою “Киргизька АРСР” був утворений у складі РСФРР 26 серпня 1920 р. Після виникнення Кара-Киргизької автономної області, в основному населеними киргизами, перейменованій у Казахську АРСР (19 квітня 1925 р.). За Конституцією 1936 р. Казахстан став союзною республікою й перебував у складі СРСР до грудня 1991 р. – часу отримання незалежності. Столиця країни – м. Астана.

У VII–III ст. до н.е. населення території Киргизії входило в сакський племінний союз. У III–II ст. до н.е. саків змінили усуні. На рубежі сторіч через ці землі пройшли гуни, потім з'явилися перші **киргизькі** племена, які прийшли з верхів'я Єнісею. У період Тюркського каганату вони змішалися з місцевим населенням і перейняли їхню мову. Як і вся Центральна Азія, Киргизстан опинився під владою согдійських племен, у X–XII ст. входив до держави Караханідів. На початку XII ст. цю територію розграбували каракитаї, на початку XIII ст. – татаро-монголи. Киргизькі землі, що входили до складу монгольської держави Моголистан, зазнали руйнівних набігів військ Тимура і його нащадків (XIV–XV ст.). Вважається, що остаточно киргизька нація сформувалася в період правління ойратських феодалів (кінець XVII – середина XVIII ст.). 1876 року вся територія сучасної Киргизії ввійшла до складу Туркестанського генерал-губернаторства. У квітні 1918 р. була проголошена Туркестанська СФР у складі РСФРР. Уперше Киргизія як самостійна адміністративна одиниця з'являється після національно-територіального розмежування в Середній Азії у якості Кара-Киргизької автономної області в складі РСФРР 14 жовтня 1924 р. У 1925 р. область перейменована в Киргизьку АО, а в лютому 1926 р. – в автономну республіку. За Конституцією 1936 р. Киргизія стала союзною республікою, що перебувала в складі СРСР до серпня 1991 р. Столиця Киргизстану – м. Бішкек.

Формування **каракалпаків** (слово означає “чорні ковпаки”) проходило в післямонгольський час на основі частини тих самих кочових скотарських племен, із яких створювалися казахський, узбецький і туркменський народи. До XVI ст. сформувалося досить стійке об'єднання кочівників, що тяжіли до оазисів низов'я Сирдар'ї. Тут предки каракалпаків вели напівосіле господарство, у якому землеробство поєднувалося зі скотарством. До XVIII ст. ця група племен настільки згуртувалася, що наступні трагічні події, викликані постійними утисками з боку сильніших груп і Хівинського ханства, не змогли зупинити хід об'єднувачих етнічних процесів, і каракалпаки до ХІХ ст. сформувались у народ.

На території Семиріччя проходив етногенез **уйгурського** народу. Етнонім “*уйгур*” щодо осілого землеробського тюркомовного населення семиреченських оазисів і сусідніх районів Китаю став застосовуватися тільки у 20–30-х рр. ХХ ст. До цього його називали за місцем проживання (“*кашгарці*”, “*джеркенді*”, “*таранчі*” та інші).

Грузини (картвели) формувалися на території сучасної Грузії з давніх місцевих племен. У їх склад увійшла також частина *халдів (урартійців)*. У грузинів рано почала складатися державність. Наприкінці II тис. до н.е. у південно-західних областях розселення грузинських племен утворилися племінні союзи Діаохі та Колха. У першій половині I тис. до н.е. відоме об'єднання грузинських племен під ім'ям *сасперів*, яке охоплювало велику територію від Колхиди до Мідії. Саспери відіграли значну роль у розгромі Урартського царства. У VI ст. до н.е. у Західній Грузії виникло Колхідське царство, а на території Східної Грузії у IV ст. до н.е. – Картлійське царство (Іберія). У 65 р. до н.е. Грузію підкорив Рим. Важливими чинниками становлення грузинського етносу та державності стало прийняття християнства: у Картлійському царстві (IV ст.) і потім у Лазькому (Егрисському) царстві, утвореному в Західній Грузії (VI ст.), а також – створення грузинської

писемності (не пізніше V ст.). У VI – на початку X ст. територія Грузії перебувала під владою іранської династії Сасанідів, Візантії та Арабського халіфату. З утворенням на рубежі X–XI ст. централізованої держави, яка досягла розквіту у XII – на початку XIII ст., в основному завершилося формування грузинського етносу. Після монголо-татарської навали у XIII ст. держава розпалася на окремі феодальні царства й князівства (Абхазія, Імеретія, Картлі, Кахеті, Мегрелія). У XVI–XVIII ст. Грузія підпала під вплив сефевідського Ірану й османської Туреччини. У 1801 р. Східна Грузія і в 1803–1864 рр. Західна Грузія увійшли до складу Російської імперії (Тифліська й Кутаїська губернії). У травні 1918 р. утворена Грузинська республіка. У 1921 р. установа Радянська влада і створена Грузинська РСР, яка входила до Закавказької Федерації, а із грудня 1936 р. – безпосередньо в СРСР як союзна республіка. З 1991 р. Грузія – незалежна держава, столиця – м. Тбілісі.

У складних історичних умовах проходив процес етногенезу **азербайджанців**. На території Азербайджану рано стали виникати різні племінні об'єднання й державні утворення: *манеїв, мідян, каспів, кадусіїв, албанів*. Племінні союзи манеїв у IX ст. до н.е. утворили державу Мана (столиця – м. Ізірту). У VI ст. до н.е. південні райони Азербайджану входили до складу могутньої Мідійської держави. У IV ст. до н.е. у Південному (Іранському) Азербайджані сформувалася самостійна держава Мала Мідія або Атропатена, що проіснувала до 150 р. н.е. (слово “Азербайджан” походить від арабського “Атропатена”). У цей же період на півночі Азербайджану виник албанський союз племен, а потім на початку н.е. утворилася держава Албанія. У цій державі нараховувалося більш ніж двадцять народів, які розмовляли на кавказьких мовах. У III–IV ст. Атропатена й Албанія були включені до складу Сасанідського Ірану. Сасаніди, щоб укріпити своє панування на завойованій території, переселяли туди населення з Ірану, зокрема, *татів*, які оселилися в північних районах Азербайджану. До IV–V ст. відноситься початок проникнення різних груп тюрок в Азербайджан (*гунів, болгар, хозар* та ін.). Пізніше сюди проникали араби, турки-сельджуки, монголи. Усе більше тут поширюється тюркська мова, яка стала панівною до XIII ст. З цього часу почала формуватися сучасна азербайджанська мова, яка належить до огузької гілки тюркських мов. Наприкінці XIV–XV ст. після падіння влади монголів підноситься держава Ширваншахів, виникли нові держави – Кара-коюнлу й Ак-коюнлу. Наприкінці XVI ст. боротьба за вплив у Закавказзі велась між Персією та Туреччиною. З цього часу до XVIII ст. країна перебувала в складі держави Сефевідів. Остання об'єднувала майже всі землі Азербайджану, що сприяло піднесенню господарського й культурного життя. Однак зміни напряму світових торговельних шляхів, війни між Сефевідською державою й Туреччиною, феодальні міжусобиці призвели до падіння темпів соціально-економічного розвитку країни. У другій половині XVIII ст. на території Азербайджану сформувалося близько 15 державних утворень. У 1803–1805 рр. до Росії було приєднано низку азербайджанських ханств: Карабаське, Шекинське, Гянджинське. Пізніше північні території країни були приєднані до Росії, а південні – до Ірану. У 1918 р. проголошена Азербайджанська республіка, що проіснувала 23 місяці. 1920 р. утворена Азербайджанська РСР, яка в 1922 р. увійшла до СРСР, спочатку в складі Закавказької Федерації (ЗРФСР), а потім як союзна республіка. У складі Азербайджанської РСР утворено Нагірнокарабаську автономну область і Нахічеванську АРСР. З 1991 р. Азербайджан – незалежна держава, столиця – м. Баку.

В етногенезі **вірмен** виділяють два етапи. Початок першого відноситься до II тис. до н.е., коли племена *хай*, які розмовляли на кавказьких мовах, створили племінний союз на сході Малої Азії. У цей період із хайями змішувались індоєвропейці – *арміні*, що проникали сюди з Балканського півострова. Другий етап етногенезу вірмен проходив на території держави Урарту, що виникла в IX ст.

до н.е., коли у формуванні вірмен взяли участь *халди* або *урартійці*. У цей період виникло політичне об'єднання предків вірмен Арме-Шупрія. Після падіння Урартської держави (VI ст. до н.е.), утворилося власне Вірменське царство. У результаті зближення і злиття багатьох етнічних груп і племен (*лувійців, урартів, хайасів, кіммерійців, скіфів* та ін.), серед яких головну роль відігравали вірмени, склався вірменський народ. На рубежі II та I ст. до н.е. виникла могутня рабовласницька держава – Велика Вірменія. У 301 р. державною релігією стало християнство. Вірменський алфавіт, створений у 405–406 рр., досі використовується майже без змін. Наприкінці IV ст. Вірменське царство прийшло до занепаду й було поділено між Персією та Візантією. У VII–XV ст. країна зазнала нашествия арабів, сельджуків, візантійців, монголів та ін. Наприкінці XIII–XIV ст. вірмени масово емігрували в Західну Європу, Індію, Русь. Вірменські колонії виникли у Львові, Луцьку, Кам'янець-Подільському. У XVI–XVIII ст. територію Вірменії поділили Іран, до якої відійшла Східна Вірменія, і Туреччина, що захопила Західну Вірменію. Під час російсько-перських війн 1804–1828 років Східна Вірменія була приєднана до Російської імперії. До Першої світової війни біля 4 млн вірмен компактно мешкали на території історичної Вірменії: 1,5 млн осіб у Росії, останні – у Туреччині. Унаслідок геноциду, вчиненого османською владою в 1915–1916 роках, коли було знищено понад 1,5 млн і виселено понад 600 тис. вірмен, а також вимушеної еміграції, уся Західна Вірменія майже втратила корінне населення. Вірмени розселилися в багатьох країнах світу, майже 300 тис. осіб знайшли притулок у Росії. З травня 1918 р. до листопаду 1920 р. існувала Вірменська республіка, на чолі якої стояла партія “Дашнакцутюн”. 1920 р. утворена Вірменська РСР, яка в 1922 р. увійшла до Закавказької Федерації, з 1936 р. – до СРСР. У вересні 1991 р. проголошена незалежність Вірменії, столиця – м. Єреван.

Адигейські народи в минулому жили компактно в районі нижньої течії р. Кубані, її приток Білої та Лаби, на Таманському півострові й вздовж Чорного моря. Починаючи з I тис. до н.е., вони зазнавали культурного впливу античного світу через Боспорське царство. У XIII–XIV ст. частина адигів, у яких значного розвитку отримало скотарство, особливо конярство, у пошуках вільних пасовищ просунулися на схід, до Тереку, і пізніше стали називатися кабардинцями. Ці землі раніше займали *алани*, які в період монгольської навали були частково знищені, а частково витіснені на південь, у гори. Деякі групи алан були асимільовані кабардинцями. Останні, які переселилися на початку XIX ст. у верхів'я Кубані, отримали назву черкесів. Ті адигейські племена, які залишилися на старому місці, склали основу адигейському народу. До часу приєднання Північного Кавказу до Російської імперії (середина XIX ст.) гірські народи стояли на різних рівнях розвитку. Найбільш розвинутими були кабардинці, які впливали на суспільний розвиток інших народів регіону. Нерівномірний соціально-економічний розвиток відбивався й на рівні етнічної консолідації цих народів. У більшості з них зберігалися риси племінного поділу, на базі якого формувались етнотериторіальні спільності, що розвивалися по лінії інтеграції в народ. Раніше за інших цей процес завершився в кабардинців.

Чеченці (*нахчо*) й **інгуші** (*галга*) – споріднені народи, які утворилися із близьких за походженням, мовою й культурою племен, що являли собою стародавнє населення північно-східних відрогів Головного Кавказького хребта. Народи Дагестану також є нащадками стародавнього кавказомовного населення цієї області. Дагестан – один із найбільш строкатих за етнічним складом районів Кавказу, у якому донедавна нараховувалося біля 30 невеликих народів. Головною причиною такої строкатості на порівняно невеликій території була географічна відокремленість: важкодоступні гірські хребти сприяли замкнутості окремих етнічних груп і збереженню самотніх рис у їхній мові та культурі. Упродовж

середньовіччя в низки найбільших народів Дагестану виникали ранньофеодальні державні утворення, але вони не призвели до консолідації етнотериторіальних угруповань у єдину народність. Наприклад, у найбільшого народу регіону – **аварців** виникло Аварське ханство з центром у селищі Хунзах. Одночасно з ним були так звані “вільні”, але залежні від хана аварські товариства, що займали окремі ущелини в горах, і в етнічному сенсі представляли відокремлені угруповання – “земляцтва”. В аварців не було єдиної етнічної самосвідомості, але чітко проявлялося земляцтво. У XIX ст. з розвитком буржуазних відносин, зростанням відхідництва замкнутість окремих народів та їх груп стала зникати. У XX ст. відбувалася консолідація в народності більших етносів з одночасним об’єднанням у їхньому складі дрібних споріднених етнічних груп – наприклад, в аварську народність об’єднуються разом з аварцями споріднені їм за походженням і мові *андо-дідойські* народи.

У північних районах Дагестану мешкають тюркомовні **кумики**. У їхньому етногенезі брали участь як місцеві кавказомовні компоненти, так і прийшли тюрки: *булгари, хозари, кипчаки*.

Балкарці й **карачаївці** розмовляють однією мовою, але географічно відокремлені – балкарці мешкають у басейні р. Терек, а карачаївці – у басейні р. Кубань, а між ними важкодоступні гори Ельбрус. Ці народи утворилися зі змішання місцевого кавказомовного населення, іраномовних аланів і кочових тюркських племен, переважно болгар і кипчаків.

Тюркомовні **ногайці**, що проживають на крайній півночі Дагестану й у сусідніх районах, є нащадками населення золотоординського улусу, який очолював наприкінці XIII ст. темник Ногай, від імені котрого й походить їх назва. В етнічному складі ногайців було змішане населення (монголи, різні групи тюрк, особливо кипчаки, які передали їм свою мову).

Етногенез **осетин** проходив у гірських районах Північного Кавказу. Основу осетинського народу склали місцеві кавказькі племена, які змішалися з відтісненими в гори іраномовними аланами. Відокремлені групи осетин становили окремі земляцькі об’єднання, що мали назву ущелин Головного Кавказького хребта, які вони займали. У XIX ст. частина осетин спустилася на рівнину в район Моздока й утворили там групу *моздокських осетин*. За радянських часів на території розселення північнокавказьких осетинів була створена Північно-Осетинська АРСР, порівняно невелика група закавказьких осетинів отримала обласну автономію в складі Грузії.

2. Основні заняття та риси матеріальної культури населення регіонів. За останні півстоліття Південно-Західна Азія як однорідний економічно відсталий регіон перестав існувати. Промисловий розвиток різних країн проходив неоднаково. За валовими показниками розвитку промисловості виділяється Туреччина, за її якісними показниками – Ізраїль. Особливе місце посіли нафтодобувні країни. Індекс розвитку людського потенціалу високий тільки в Ізраїлі, Кіпрі та Кувейті, а в інших країнах він стоїть на середньому рівні. Афганістан та Ємен належать до найменш розвинених і найбідніших країн світу. Сільське господарство продовжує залишатися найважливішим сектором зайнятості населення. Виняток становить Ізраїль, Ліван, ОАЕ, Кувейт.

Аграрні відносини, технічний рівень і продуктивність рільництва продовжують залишатися відсталими через малоземелля й значну орендну плату за землю та воду. Зрошувальних земель багато, але іригаційні системи переважно примітивні. Через різні природні умови існує декілька різновидів іригаційного господарства. У районах, що зрошуються водами великих і середніх річок, на полях будують греблі, дамби, магістралі й другорядні канали. Наділи поливаються при цьому двома способами: самопливом, коли городи й сади розташовані нижче

рівня води й перекачуванням води, коли рівень води нижче оброблюваних ділянок. Далеко не всюди були складні іригаційні системи у вигляді водосховищ, греблі. У багатьох місцях діють ще стародавні малоефективні пристрої у вигляді водопідіймальних коліс, які перемішують тварини (“*сак’я*”), колодязів-“журавлів” (“*шадуфи*”). У передгірських районах Афганістану, Ірану й Туреччини практикується “*кяризне*” зрошення. Кяриз – це система водозбірних галерей, по яких виходять на поверхню ґрунтові води. Під час будівництва кяризов копають систему колодязів на відстані декількох десятків метрів один від одного. Найглибший колодязь – верхній на пагорбі. Кожний наступний – дрібніший і наприкінці вода витікає на рівнину у вигляді джерела. Довжина кяризов досягає 5-6 км і більше. У пустельних і засушливих місцевостях невеликі ділянки зрошують зі штучних водойм, у яких накопичується дощова або розтала снігова вода, а також із колодязів. Воду дістають із допомогою верблюдів, коней, у наш час – автомобілів, шкіряними або гумовими цеберками й пускають її по дерев’яних лотках на лани.

В Ірані та Афганістані в горах існує “*богарне*” землеробство, за яким поля не поливають, а чекають дощу. Якщо дощі не йдуть або їх мало, то посіви дають незначний врожай або гинуть. За сприятливих умов богарні посіви можуть дати високі врожаї. Останнім часом завдяки використанню опріснювальних приладів і гідропонного зрошення значних успіхів у розвитку агропромислового комплексу досягли Ізраїль, Саудівська Аравія (збирає 2,5 млн тонн пшениці за кількості опадів 100 мм на рік), Кувейт (експортує ягоди й квіти).

Сучасне господарство країн Центральної Азії – це порівняно розвинутий промислово-аграрний комплекс із міцною енергетичною й сировиною базою, механізованим землеробством і тваринництвом. Але таким воно стало лише в 60–90-х роках ХХ ст. До цього в основі господарства лежало не досить розвинуте зрошувальне рільництво, екстенсивне кочове скотарство й ремісниче виробництво.

У більшій частині країн регіонів головними сільськогосподарськими культурами є пшениця, ячмінь, кукурудза, просяні, ячмінь, фінікова пальма, рис та ін. Вирощують також бавовну, тютюн, виноград, баштанні культури, плодові дерева. У внутрішніх гірських районах Ірану та Афганістану (район “Золотого півмісяця”) нелегально вирощують опіумний мак. Країни Середземноморського узбережжя мають великі плантації оливок, а Чорноморського – чаю. У південних районах Ємену навколо міста Моха культивують каву сорту “Мокка”, яка вважається однією з найкращих у світі. У субтропіках Східного Середземномор’я вирощують яблука (Ліван), абрикоси (роблять курагу), банани, гранати, апельсини, інжир, айву, мигдаль, а в субтропічній зоні Грузії та Азербайджану, наприклад, культивують чайні кущі, цитрусові, плодові (хурма, гранат, мушмула, фейхоа), тунг (дає високоякісну олію), благородний лавр, бамбук та інше.

Землю з давніх часів обробляли різноманітними дерев’яними орними знаряддями праці із залізними наконечниками (соха, плуг). Вони були легкі (застосовувалися при неглибокому орані, на м’яких ґрунтах, переважно в горах, де поля були невеликими) й важкі, у які запрягали по декілька пар волів, буйволів (застосовувалися для глибокого орання на рівнинних місцях). Інколи горяни влаштовували штучні пашні: у кошиках приносили землю на тераси по схилах гір. Землю боронили дерев’яною дошкою із закріпленими в ній кам’яними, а пізніше залізними зубцями. Важливими землеробськими знаряддями праці були мотики (*кетмень*), лопати. Ними робили оранку, боронування, а також інші земляні роботи. Тяговими тваринами були бики, воли, коні, віслюки, а в окремих районах верблюди. Урожай повсюди збирали серпами або ножами. Зерно молотили дошками з кам’яними вставками на нижній стороні або проганяли по снопах тварин. Використовують ще ручні жорна.

У тваринництві переважає розведення дрібної рогатої худоби, коней, верблюдів. Частка віслюків і верблюдів майже третина світового поголів’я, кіз і

овець 1/5 світового показника. Значно менше тут великої рогатої худоби й майже відсутнє свинарство (через іслам). На експорт ідуть каракуль з Ірану, Афганістану, Туркменістану, Киргизстану й мохер (вовна ангорських кіз) із Туреччини. Ще й досі використовують каравани верблюдів для перевезення вантажів (один верблюд може перевезти до 400 кг вантажу на рівнинах та 250 кг у пересічній місцевості, проходячи 30–40 км за день. Верблюд легко переносить холод, спеку, може не пити воду до 10 днів, хоча за раз випиває понад 60 літрів води). За століття було виведено багато елітних порід коней.

У пустелях, напівпустелях, степах і горах регіонів поширений кочовий господарсько-культурний тип, який включає кочове, напівкочове й напівосіле скотарство. Ним займаються араби-бедуїни, пуштуни, курди, белуджі, напівкочові тюрки-юрюки, казахи, киргизи, частина туркмен (Західна Туркменія) й узбеків. Кочове скотарство завжди включало різні допоміжні види занять: примітивне мотичне рільництво, каравану торгівлю, раніше збройні грабунки, набіги.

Виділяють три способи кочівництва:

➤ “*меридіанне*” – скотарі кочують за меридіаном, проходячи за сезон 2–2,5 тис. км. Влітку кочують на північ, взимку – на південь. Як правило, є чотири сезонні перекочування (літнє, осіннє, зимове, весняне). Маршрути перекочувань регулювались, передусім, розташуванням водних джерел. Цей спосіб поширений серед арабів Аравії, частини курдів, пуштунів, белуджів, казахів, туркмен;

➤ “*вертикальне*” – літо скотарі проводять на гірських пасовищах, а на зиму спускаються в гірські долини. Поширено серед гірських районів Ірану, Афганістану, Киргизстану, Казахстану, на Кавказі;

➤ “*стаціонарне*” – зиму скотарі проводили в пісках або гірських долинах, де майже не буває сніжного покриву й худоба забезпечена кормом, а люди паливом. На літо скотарі збиралися навколо водних джерел, де встановлювали свої житла. Стада випасали на відстані одного добового перегону від поселень, і їх приганяли на водопій через один-два дні. Зустрічається в туркменів, частини узбеків.

У підгірських районах Центральної Азії було широко поширене *відгінне* скотарство, яке завжди поєднувалося із землеробством. За ним стада на літо відганяли на гірські пасовища, куди йшла з ними частина населення – пастухи й жінки, які влітку займалися переробленням молока. Інша частина мешканців залишалася в долинах, де займалися зрошувальним землеробством. На зиму худобу відганяли до селищ, де вона паслася на пасовищах біля поселень. За такого виду скотарства на зиму готувалася велика кількість кормів.

Комплексне або напівосіле господарство вели мешканці на кордонах великих оазисів і по берегах озер, річок та морів. Тут кочове скотарство поєднувалося із землеробством або із рибальством. Після збору врожаю все населення аулу разом із худобою переміщалося в степи й займалося скотарством, повертаючись до риллі лише перед початком землеробських робіт. Напівосілий тип господарства, порівнюючи його із землеробством і кочуванням, був менш спеціалізований і давав менше товарної продукції. У посушливі роки або в сніжні холодні зими скотарські господарства втрачали велику кількість тварин і найбільш бідна частина скотарів після втрати худоби вимушена була переходити до землеробства.

Підсобними заняттями й зараз залишаються полювання, рибальство, бджільництво, шовківництво, збирання дикоростучих плодів і трав.

Високий розвиток і давні традиції мають у регіонах ремесла та кустарні промисли. Серед них виділяються килимарство (особливо відомі вироби іранських, турецьких, туркменських майстрів. Килими виготовляють із вовни, а дорогі екземпляри – із додаванням шовкових та бавовняних ниток. У давні часи виготовляли шовкові ворсові килими), гончарство, ковальство, ткацтво

(виготовлення тканин із бавовни, шовку, шерсті, льону, зараз зберігається лише виробництво національного одягу, а кочівники вичиняють овчину, каракуль, викачують повстину), створення парчі, кинджалів (Сирія), видобування перлів (Катар, Бахрейн), обробка дорогоцінного каміння, коралів, ювелірна справа, гравіювання та інше. Казахи здавна славилися виготовленням дрібної пластики з каменя, кості, кераміки, металу, створювали багато видів легкої зброї. Оригінальним орнаментом виділяються казахські юрти. На Кавказі, крім того, поширена обробка металу (знаряддя праці, зброя, посуд), дерева, каменю, рогу, художнє набивання тканин. Грузини робили “*квеврі*” – великі глечики для вистигання вина (могли бути до 2 тисяч літрів, найпоширеніші від 100 до 500 літрів).

Майстри різних професій працювали на ринок, поставляючи землеробам і кочівникам різні види тканин, керамічний, металевий і дерев’яний посуд, знаряддя праці з металу, ювелірні вироби – срібні, позолочені прикраси із сердоліком, бірюзою, кольоровим склом. Серед кочівників власного ремісничого виробництва не було. У кожній сім’ї виготовлялися необхідні речі – кошми (повсть), шерстяні тканини, шився одяг, виготовлялася зброя, аркани та інші предмети. Продукцію скотарі отримували в обмін на худобу й продукти скотарства на базарах, розташованих у землеробських оазисах або на кордонах. Крім ремісничої продукції кочівники отримували з оазисів хліб, овочі, фрукти та інше.

Матеріальна культура народів Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу більшою мірою відтворювала господарські заняття й регіональні особливості, ніж етнічну специфіку. Наприклад, житло, незалежно від національності, поділялося на *осіле* та *кочове*.

Поселення землеробів, як правило, великі, купчасті в плані, із безсистемною забудовою кварталів (у Центральній Азії, Ірані, Афганістані, на Кавказі вони називаються – “*кишлак*”). Невеликі села спостерігаються в гірській місцевості. Правильне планування мають тільки поселення, які були засновані переселенцями або виникли в останні десятиріччя. У горах ще трапляються сильно укріплені селища. У центрі кожного великого поселення міститься базарна площа, мечеть, кав’ярня, чайна, адміністративні споруди. Від центру йдуть криві вулички, які утворені глухими стінами садиб, без вікон, із воротами та невеликою калиткою. Як правило, вулиці дуже вузькі. Водогони є тільки в центрі великих міст, решта населення бере воду з каналів, де купаються тварини й перуть білизну. Тільки центральні квартали міст мають сучасну забудову та комунальні блага, околиці нагадують села. У всіх народів Кавказу довгий час зберігався звичай, за яким родичі селилися разом, утворюючи окремий квартал.

Поселення кочівників і напівкочівників – тимчасові, сезонні. У казахів, туркмен, каракалпаків вони називаються “*аули*”. На Кавказі так іменують гірське невелике, скупчене селище, де будівлі упритул туляться один до одного й розташовуються уступами по схилах гір. Найбільші й постійні будинки будують влітку. У бедуїнів Аравії такі літні табори нараховують інколи декілька сотень і навіть тисяч кочових осель, що групуються навколо колодязів. Нагромадження жител споріднених сімей утворюють свого роду квартали. Намет голови кочової групи ставиться біля в’їзду з тим, щоби гості попадали насамперед до поводиря. На зиму й весну кочівники розсипаються за пасовиськами невеликими групами або кочують окремим господарством.

Типи осель у землеробів і скотарів різні. Землероби рівнин і підгір’їв споруджують прямокутні або квадратні в плані будинки із сирцевої цегли, саманні або глинобитні з плоским дахом, невисокими дерев’яними вхідними дверима й маленькими не завжди скляними вікнами, з усіх сторін огорожені глинобитною стіною. Регіональні відмінності жител полягали у внутрішньому плануванні, у способах будівництва стін і в інтер’єрі. Зараз будинки в основному цегляні, три-

чотирикімнатні, з двосхилим шиферним дахом, мають більші вікна. Збереглася крита веранда, яка служить місцем відпочинку й сну в літню пору. Господарські будівлі розташовувалися на задньому дворі.

У гірських районах Кавказу типовим житлом була чотирикутна кам'яна будівля, одно-, дво-, а інколи чотириповерхова з плоским дахом, де житлові й господарські помешкання склали компактний комплекс і розташовувались у вертикальному плані. Такі будинки-фортеці часто були з оборонними баштами. У гірських курдів будинки споруджуються в такий спосіб, щоби дах однієї оселі слугував двором для іншої, що стоїть вище. У Туреччині трапляються зрубні дерев'яні будинки, які будували російські старообрядці. Своєрідні 8–10-ти поверхові оселі із сирцевої цегли й глини поширені на півдні Аравії. На нижніх поверхах розміщені господарські споруди, а на верхніх – житлові кімнати. Там же спостерігаються будинки у вигляді укріплених башт із каменю або цегли. Біля заболочених місць Месопотамії трапляються будинки з очерету, на плотах, що утворюють нібито плаваючі села. Житла народів Закавказзя мали свої особливості. У деяких районах Вірменії, Східної Грузії та Західного Азербайджану зустрічались своєрідні будівлі – “дарбазі” – це кам'яні, інколи декілька заглиблені в землю оселі з дерев'яним, східчастим перекриттям, яке зовні засипалося землею. У центрі дарбазі розташовувалося вогнище, з обох боків якого містилися два дерев'яних, орнаментованих різьбленням, опорних стовпів. Зверху оселя мала отвір для світла й виходу диму. На морських узбережжях траплялися дерев'яні будівлі на палях.

Планування осель осілого населення було різне й залежало від заможності власників будинку та місцевих традицій. Бідняки й мешканці гір мають однокамерні оселі, решта населення – багатоканерні. Водночас передня частина будинку вважається чоловічою (гостинна), а задня, куди доступ стороннім заборонений, – жіночою (сімейна). У курдів, частини турок, іранців, пуштунів, осілих арабів вогонь запалюють всередині будинку в ямі діаметром 1,5 м. Ця яма вимощена цеглою з отвором для подачі повітря. Дим виходить через дірку на даху. Через цю дірку проникає в оселю й сонячне світло, тому всередині помешкання зберігається напівтемрява й прохолода. Як правило, сім'я сидить, їсть і спить на підлозі на повстяних підстилках, килимах ближче до вогню. Серед кавказьких народів відкрите вогнище відіграло важливу роль у культурі предків, що символізувало собою єдність сім'ї. Біля вогнища виконувалися деякі ритуали під час весілля, здійснювалося примирення кровних родичів. Були поширені також пристінні каміни та спеціальні печі для випікання хліба. Залежно від місцевих умов господарські споруди прибудовують до житла або ставлять окремо. Інтер'єр будинків складається з килимів (на підлозі, стінах), ліжка, шафи, скрині та інше.

У кочівників житлом виступає повстяна *юрта*. Кістяк її складається з дерев'яних решіток і жердин, що покриваються повстю. Виділяють два типи юрт – *монгольський*, який має конусоподібний дах та *тюркський* – із куполоподібним дахом. У казахів, киргизів, каракалпаків та узбеків представлені два типи, у туркменів – тюркський тип. Зараз юрта використовується як літнє житло біля садиби чи переносне – чабанами на пасовищах. В інших скотарів (арабів, пуштунів, курдів) житлом слугують *намети* із шерсті (як правило, чорної козячої або овечої) чи брезенту, натягнутого на жердини. Розміри оселі залежали від заможності сім'ї. Сидять і сплять у кочовому житлі на підлозі на килимах, матрацах, циновках, подушках. Інколи шторкою оселя ділиться на чоловічу та жіночу частини.

Традиційне хатнє начиння складається, головне, із глиняного й металевих посуду. Характерні металеві посудини з довгим носиком для зберігання води, умивання. Використовується посуд також із дерева, висушеного гарбуза. Кочівники послуговуються шкіряними бурдюками, де зберігають молоко й воду. Їжу готують у казанах. Каву, чай, молочні напої п'ють із глиняного й парцелярного посуду без ручок. Поступово традиційне начиння витісняється фабричним.

Костюм більшої частини населення Південно-Західної, Центральної Азії, вірмен, азербайджанців схожий за типом, відмінності спостерігаються в головних уборах, а також від соціального становища, віри, віку. У деяких кочових народів форма й деталі головного убору пов'язані з племінною належністю. Традиційний чоловічий арабський костюм – спідницю, наплічні накидки одягають на півдні Аравії й паломники. Зараз його витіснили іранський і тюркський одяг, що є найбільш поширений у Передній та Центральній Азії. Це – широка, нижче поясу або до колін сорочка із круглим комірцем і довгими й широкими рукавами, штани із широким кроком і завужені до низу (біля кісточок ніг зав'язуються з допомогою тасьми, кінці якої гаптовані) або шаровари з полотна чи бавовняної тканини; наплічний одяг – безрукавки, куртки, каптани, камзоли, розстібні плащі з укороченими рукавами або з розпірками для рук, халати. Покрій і колір халатів у народів Центральної Азії більше мав відмінності за областями, ніж за національністю. У землеробських районах переважали ватні халати, а в скотарів до них долучалися вовняні, хутряні, які підперізувалися широким поясом, а в таджиків – поясом-хусткою. На півдні Аравії землероби працюють у пов'язках на стегнах і куртках-безрукавках.

Чоловічий головний убір в арабів складається зі спеціальної хустки (“*куфїї*”) й обв'язаного навколо голови шерстяним шнурком із вузлом (“*укаль*”). У Туреччині до 1925 року чоловіки носили “*фески*”, але потім вони були законодавчо заборонені. В Ірані та Афганістані взимку і влітку носять каракулеві шапки, пуштуни – шерстяний берет із циліндричною основою діаметром до 60 см, краї якого заверталися в обруч, він міг розмотуватися в довжину (“*наколь*”). Особи, які здійснили паломництво в Мекку і священники носять “*чалму*” у вигляді дуже довгої пов'язки, якою обгортали верхню частину голови чи всю голову від шік до потилиці й, навіть, шию. Головними уборами народів Центральної Азії слугують “*тюбетейка*” (у казахів – “*такія*”), висока каракулева чи хутряна шапка.

Землероби взуваються в сандалі, калоші, туфлі, черевики, які виготовляються з полотняного червоного чи жовтого сап'яну, з гострими, загнутими вгору носками. Таджики одягають взуття із шипами, щоби не ковзати по камінню в горах. Кочівники ходять у чоботях. Атрибутом чоловічого одягу виступає пояс (шкіряний, шерстяний), за який засовують кинджал, люльку, кисет. Чоловіки войовничих племен носять на собі цілі арсенали холодної (мечі, шаблі, кинджали) й вогнепальної зброї, патронташі. Крім халіфів і деяких вищих службовців, чоловіки майже не мали прикрас. Вони обмежувалися увагою щодо волосся (мусульмани голили голову, залишаючи пучок волосся лише на тім'ї; проте відпускали бороду, лише зрідка її підстригаючи; зневажливе ставлення до бороди у всі часи вважалося ганьбою), носінням каблучки з печаткою й дорогою зброєю.

В одязі народів Кавказу у XVIII–XIX ст. спостерігається велика різноманітність. Вона виражала етнічні особливості, економічні й культурні зв'язки між народами. Багато спільного в одязі було в адигейських, дагестанських народів, осетин, карачаївців, балкарців, абхазів, грузин. Чоловічий костюм цих народів поширився по всьому Кавказу. Його основні елементи: “*бешмет*” (каптан), вузькі штани, заправлені в м'які чоботи, “*папах*” (округла шапка), літом – повстяний капелюх (“*башлик*”), тюбетейка, “*бурка*” (безрукавний плащ), вузький пояс зі срібними прикрасами, на якому носили шашку, кинджал, кресало. Вищі стани носили “*чоху*”, “*черкеску*” (верхній розстібний при талії одяг) з газирями для зберігання патронів. На ноги одягали в'язані або шкіряні “*ногавиці*”, а також “*каламани*” – саморобне взуття із сиром'ятної шкіри у вигляді постолів, у горах носили в'язані чоботи.

У містах переважає європейський або змішаний одяг.

Традиційний жіночий одяг Південно-Західної, Центральної Азії, мусульманок Кавказу складається переважно з довгої до п'ят сорочки-сукні з рукавами до двох метрів, вузьких, довгих, як сукня, штанів (іноді шаровар, з кольорової чи смугастої шовкової, чи бавовняної тканини; навколо талії вони підперізувалися шнурком, а нижче колін – тасьмою. Шаровари були настільки довгими, що, підперезані зазначеним чином, спускалися широкими складками до самої землі). Плаття доповнюються в різні сезони безрукавками, каптанами, плащами, халатами. Відмінності проявляються в кольорі тканин, деталях костюма, головних уборах.

Жіночий одяг кавказьких народів складався із довгої сорочки червоного, жовтого, зеленого й блакитного кольорів, шаровар, розстібної сукні в талію, високих головних уборів і покривал. Сукню туго перетягували поясом. В адигейських народів і абхазів ознакою краси дівчини вважалася тонка талія й плоскі груди, тому дівчата до заміжжя носили жорсткі тугі корсети, які стягували груди й талію. Поверх сукні заможні грузинки одягали “*катибі*” – розстібний оксамитовий хутрянний одяг. У костюмі яскраво виявлялося соціальне становище її носія. Багатством і розкішшю відзначалися костюми знаті, особливо жіночі.

Мусульманки на голову одягали: “*хіджаб*” – хустку, що прикривала волосся, вуха й шию жінки; *хіджаб аміру* (слово “аміра” з арабського – “принцеса”) – убір із двох частин: одна з них щільно облягає голову на зразок шапочки, інша являє собою шарф, який часто має форму рукава й надівається зверху, закриваючи плечі; “*хімару*” – накидку з прорізом для обличчя, яка закриває волосся, вуха і плечі й доходить до талії (поширена на Близькому Сході й у Туреччині); “*чадру*” – довге покривало, що закриває все тіло з голови до п'ят, обличчя при цьому не закривається, але за бажанням жінка може прикритися краєм покривала, часто носять у поєднанні з нікабом (поширена в Ірані); “*нікаб*” – головний убір чорного кольору, що повністю закриває обличчя і волосся й залишає лише проріз для очей (носять у країнах Перської затоки, Ємені та Пакистані); “*паранджу*” – довге покривало, що повністю закриває тіло й обличчя, проріз для очей у паранджі закритий щільною сіткою – чачваном (був поширений у Центральній Азії та Афганістані). Казашки носять складні трапецієподібні, шоломоподібні головні убори, прикрашені ковилою, таджички, узбечки – тюбетейки, хустки. У киргизок головний убір – це довге (до 15 м) біле полотнище, яким обмотували голову у вигляді тюрбана. Грузинки носили обтягнутий матерією обруч, до якого прикріплювалося тонке довге покривало – “*личаки*”. Вірменки одягали маленькі тверді шапочки, які обв'язувалися декількома хустками. У кочівників закривання обличчя не практикувалося, але жінки повинні були при сторонніх прикривати рот кінцем хустки. Обличчя й тіло дозволялося оголяти лише в колі найближчих родичів.

Жіночий костюм доповнювався різними прикрасами (поясними, нагрудними, скроневими): перснями, браслетами, сережками, намистами, ланцюжками. Прикраси роблять із золота, рідше зі срібла. Кожна жінка намагається купити ювелірну прикрасу з бірюзи, яка, як вважають, приносить щастя й достаток. Бідняки купують дрібничку хоч би зі скла або каміння. Однією з найдавніших прикрас було кільце з підвісками із каміння й намиста, котре вставлялося в носову перетинку. Поширене сурмлення брів і вій, щоби надати очам більшої виразності, змащення тіла жиром, есенціями, татування, фарбування волосся й нігтів хною.

Ще в давні часи особливо цінувалася природна густота й чорний колір волосся, тому жінки час від часу користувалися штучними засобами, щоби надати їм більшої краси. Спереду волосся підстригалось доволі коротко, з боків воно запліталось у два довгих локони чи в декілька маленьких. Останнє волосся запліталось в безліч кісок, у кожную з яких підвішувалися прикраси із золотих

монет, перлин, дорогоцінного каміння, коралів та ін. Наприклад, дівчата-узбечки на голові носять до сорока косиць, жінки заплітають волосся у дві коси. Традиційні риси жіночого одягу в наш час зберігаються лише в кочівників і в глухих сільських місцевостях.

Звичні транспортні засоби складаються з верхового, в'ючного, колісного й водного транспорту. Під сідло й в'юк використовуються верблюди, коні, віслюки. Вози – двоколісні, у вигляді гарби з великими колесами й тяжкі вози, чотириколісні, які тягнуть воли.

Традиційна їжа землеробів і кочівників складається переважно з прісних пшеничних, ячмінних, просяних, кукурудзяних плоских солоних коржиків, довжиною біля одного метра (*лаваш*), які випікають у глиняних печах із широкими боковими стінками й вузьким отвором ("*тонір*"). Лаваш висушують, складають у стопки, вкривають і зберігають протягом трьох-чотирьох місяців. У міру потреби сухий лаваш накривають зволоженою тканиною, залишаючи її на пів години, – і хліб знову стає м'яким. Для приготування перших страв, плову, м'яса, птиці, риби, овочів використовують "*тандир*" – керамічну піч у формі великого глечика. Споживають також фініки, каші з різних зернових (*плов*), пельмені, чебуреки, "*шаурму*" – м'ясо, обсмажене на вертелі, загортається в лаваш з овочами та соусом, пиріжки з фініками, горіхами, медом та іншою начинкою, козяче молоко, овечий сир, зелень, овочі, фрукти. Ягоди й фрукти заведено вживати у свіжому та засушеному вигляді. З них готують мармелад, джеми, родзинки, курагу, східні солодощі – рахат лукум, халву, марципан, пахлаву, локму, мухаллебі та ін. Масло землероби їдять переважно рослинне, а кочівники – тваринне. У їжу додають йогурти, багато гострих приправ, які мають не тільки гастрономічні смаки, але й антибактеріальні властивості.

Найбільш поширеною для кочівників була м'ясо-молочна їжа: страви, приготовлені з баранини, рідше телятини й конини, м'ясні супи з різними приправами, наприклад, особлива локшина з м'ясом ("*бешбармак*"), різні молочнокислі продукти з коров'ячого, козячого, овечого, верблюжого та кобилячого ("*кумис*") молока, різноманітний сир. Тип харчування кочівників передбачав вироби з борошна та м'яса, які можна було довго зберігати (харчі в'ялили, висушували).

Мусульмани виконують харчові вимоги ісламу: пости, заборона вживати алкогольні напої, отримані в результаті процесу бродіння (вино, пиво, але не горілку), свинину, м'ясо померлих тварин, пити кров. Брати їжу можна тільки правою рукою. Різати хліб ножом заборонено, його належить тільки ламати. Не рекомендується знімати шкірку з яблук, персиків, слив. Не схвалюється надмірний вжиток води та ще й великими ковтками. Перед початком і після споживання їжі треба молитися. Серед напоїв поширений чорний і зелений чай, чай із м'ятою, пелюстками квітів, плодів, кава (турецька – солодка з пінкою, арабська – без цукру). Серед солодощів їдять шербет, цукерки, сухофрукти, кавуни, дині, виноград та інше.

Своєрідністю відзначається традиційна кухня народів Кавказу. Основу її складали молочні й рослинні продукти: овочі (цибуля, часник, помідори, перець, баклажани, капуста, буряки, картопля), фрукти (айва, алича, лимон, гранат, родзинки, курага), квасоля, боби, зелень, пряні трави (кіндза, естрагон, базилік, чебрець, порей, м'ята, васильок, чорний і червоний перець, кориця, гвоздика, шафран, ваніль). Овочі й фрукти вживають сирими, типу салатів, сушеними, квашеними, маринованими, печеними, вареними, тушкованими, солоними. Крім того, вони слугують обов'язковими компонентами при приготуванні супів, соусів, приправ, м'ясних страв. Набір прянощів дає не стільки пекучості, скільки ароматично-пряного ефекту. Винятком є Західна Грузія, особливо Абхазія, де

вживають пряну суміш *аджуку*, у якій червоний перець складає четверту частину страви, у решті районів Грузії – до 5%.

Значне місце в кухні грузин займають горіхи – ліщина, фундук, букові горішки, мигдаль, волоські горіхи. Вони є незмінним компонентом різноманітних приправ, соусів, м'ясних супів, кондитерських виробів, холодних салатів, гарячих страв. Певне значення в раціоні займають рибні страви, виготовлені з форелі, вусача, коропа, осетра та ін. Їх вживають переважно у відвареному та тушкованому вигляді та здобрюють тими ж соусами та приправами, що й м'ясні та овочеві страви. Молочні продукти споживають головно влітку. Це – сир домашнього приготування з овечого, коров'ячого молока, масло, сливки, кисломолочні продукти. Готують оригінальні страви із сироватки, сколотини.

М'ясні страви з баранини, телятини, курятини, індички були в основному святковим блюдом і споживалися переважно взимку. Наприклад, вірмени готують *долму* – м'ясний фарш із рисом і пряною зеленню, загорнутих у виноградне листя, азербайджанці – фаршировану фруктами дичину (переважно фазанів), запечену в тандирі рибу з горіхово-фруктовою начинкою, м'ясо-тістовий *хінкалі*. Грузини для смаження та запікання застосовують “*кеці*” – невеликі глиняні та великі кам'яні сковорідки, а також широкі металеві сковорідки “*mana*” для смаження домашньої птиці під пресом. Серед алкогольних напоїв було поширене виноградне вино, ячмінне пиво, у горах пили горілку, вірмени вживали коньяк.

У народів регіонів були стійкі традиції застільного етикету. Характерною рисою східної гостинності й щедрості є накриття на стіл більшої кількості їжі, ніж людина може з'їсти. Виявом хорошого тону є присмоктування за їжею, щоб обличчя, руки були вимазані їдою, жиром, тим самим показуючи, що обід вам сподобався і ви дякуєте господарю. Мусульманські народи порівнювали їжу з Кораном; клятва на ній вважалася такою ж священною як і клятва на Корані. Не дозволялося наступати на їжу, переступати через неї, виливати або викидати її.

3. Громадський побут, сім'я та сімейно-шлюбні відносини.

Багатоукладність господарської діяльності породила багатоманітність форм громадської організації в народів розглядуваних регіонів.

У громадському побуті народів Південно-Західної Азії поряд із країнами, у яких проходять значні соціально-економічні зрушення, в окремих державах Аравійського півострова (серед кочівників) ще панують патріархальні відносини. Для них характерна родоплемінна організація, яка має спільного предка за чоловічою лінією, й певні традиції племінної взаємодопомоги, кровної помсти, общинної демократії, ендогамії. На чолі племені стоїть поводитир і представники аристократичних сімей, які мають значний авторитет у суспільстві.

У Центральній Азії в минулому соціальні відносини в населення оазисів були патріархально-феодальні, оскільки тут при наявності приватної, общинної й державної власності на землю, вода, у більшості випадків, була власністю держави й влада глави держави мало чим відрізнялася від влади правителів східних деспотій більш раннього часу. У центральноазіатських ханствах не оформилися закриті стани, які мали ті чи інші соціальні переваги. Не було й прикріплення селян до землі, і їхня залежність від багатців виражалася в борговій кабалі. Водночас форми експлуатації були досить жорстокі. Головною формою отримання земельної ренти були різні види оренди. В оренду землю здавали не тільки великі землевласники, але й дрібні селяни, які не мали ні сільськогосподарського реманенту, ні тяглової сили й не могли обробляти свою ділянку землі. Здавши землю в оренду селянин наймався в робітники до багатих землевласників за мізерну платню, а інколи лише за їжу. Основою громадського побуту населення Центральної Азії була община. Форми громад у землеробів були неоднакові, навіть, у кордонах одного оазису.

Постійний приплив в оазиси кочівників певною мірою відроджував общинні відносини, які в кочовому середовищі існували аж до 20–30-х років ХХ ст.

Кочова община об'єднувала кілька споріднених сімей, які разом випасали худобу, що перебували в приватній власності кожної сім'ї. З таких громад склалися невеликі племінні об'єднання, які формували скотарські племена. Останні в кочовому скотарському середовищі виконували всі необхідні громадські функції: захист племінних пасовищ, регулювання їх використання. Племінні ради в необхідних випадках вирішували внутрішні справи. Усі пасовища, як і водні джерела, вважалися власністю племені. Тільки у ХІХ ст. джерела фіксують появу приватних колодязів, що належали багатим скотарям. Майнова нерівність серед скотарів була сильно розвинена. Поряд із багатотисячними стадами, які належали заможним людям, у степу паслися об'єднані стада худоби бідняків, де на долю кожного господарства приходилося по 20–30 голів. Головною формою експлуатації було наймання пастухів і здача худоби на випас збіднілим родичам за право використовувати деяку кількість молочних продуктів і частину приплоду.

Крім поділу на бідних та багатих, у скотарських громадах виділялися соціальні групи. Так, казахи поділялися на “білу кістку” (до неї належали хани й султани, які очолювали племена) й “чорну кістку” (входили всі останні люди). Схожа була й соціальна стратифікація в туркменів, які поділялися на благородних “ізів” та підлеглих “кулів”. У киргизів панівною верхівкою була племінна знать – “манани”. Вони поділялися на “головних” і “молодших”. Такий поділ, як і саме манапство, засвідчувало майнове становище скотаря. Бідняк, що розбагатів ставав манапом, і, навпаки, манап, що збіднів, переходив у розряд простих скотарів.

У всіх народів Кавказу в громадському житті й побуті ще зберігаються риси патріархального укладу, міцні родинні зв'язки. Лише в другій половині ХІХ ст. зникли великі патріархальні сім'ї (у чеченців та осетин, наприклад, великі сім'ї (двори) склалися з 50–100 осіб і вони старанно зберігали свої родовідні, знали їх до 8-10 покоління) і головним її типом стає мала сім'я. Скрізь на Кавказі існували сусідські общини, які були особливо міцними в адигейців, осетин, абхазів, грузин. Великий вплив у громадському житті мали старійшини, які виступали головними порадиниками та посередниками, охоронцями традиційного укладу життя. У селі завжди були традиційні місця зборів старійшин. Крім того, у житті сіл важливу роль відігравали священники та мулли.

Досі в народів Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу важливе значення має культ сім'ї, особлива повага до предків, вшанування старших, матері, підлегла роль жінки, розвинуті традиції гостинності та добросусідства. Відомі випадки, коли хлопці одного кварталу або вулиці ставали названими братами.

Наприклад, у кавказьких горян зовсім незнайома людина могла зупинитися як гість у будь-якому будинку й обов'язок господаря виявити йому щире зустріч та надати все необхідне. Дотримання законів гостинності суворо контролювалося звичаєвим правом. При зіткненні обов'язку гостинності та обов'язку кровної помсти перевага надавалася першому. На Північному Кавказі кожний горянин мав спеціальне помешкання для гостей (*кунацька*). Стіл у конацькій був постійно накритий у чеканні випадкового гостя. Останній міг зупинитися в помешканні, відпочити, поїсти, заховатися від ворогів.

Гостинність в арабів-бедуїнів мала не тільки ритуалізоване, але й практичне значення. Життя в пустелі породило в них відчуття солідарності, а замість роз'єднання виник кодекс гостинності. Скотарі-араби не брали із собою запасу харчів, якщо їхали далеко. Вони знали, що в кожному наметі їх нагодують і напоють, а якщо необхідно, то дадуть коня чи верблюда. Перше правило арабів – безкорисність. Не заведено запитувати мандрівника про те, хто він, для чого приїхав, куди мандрує і як довго має бути. Необхідно турбуватися, щоби гостю було зручно і він відчував себе як вдома. Господар повинен бути уважним,

намагатися задовольнити перше-ліпше бажання гостя, робити все, щоб останній поїхав задоволений. Гість вважається недоторканим. Господар, члени сім'ї, увесь його клан повинні захищати гостя від ворогів. Ніхто не має права мстити йому за злочин, доки він перебуває в їх будинку. Навіть після того, як гість поїхав, господар продовжує нести за нього відповідальність, поки його не приймуть в іншому домі. Бедуїни називають це "*правом салі*". Воно дозволяє гостю вільно мандрувати по землях, які підлегли клану господаря й кланам його друзів.

В Ірані, наприклад, у будь-який час дня й ночі, хто б ви не були, для чого ви не прийшли, вам завжди першим ділом запропонують напитися чаю із солодощами, а влітку – соку, покуштувати диню чи кавуна. Навіть якщо ви зайшли лише на хвилинку, однаково, раніше ніж через час піти не прийнято, оскільки господарі можуть образитися, подумавши, що вам у них не подобається. Гостей приймають у спеціальній кімнаті, де є диван, килими, подушки. Під час розмови спочатку запитують про здоров'я, неприємні речі залишаються на потім. Гість на другий день запрошує господаря прийти до них у гості. Якщо людина забула запросити до себе, то тим самим вона підриває свою репутацію. Хоча можна відкупитися подарунком. Коли гість йде, то господар обов'язково проводить його до дверей будинку.

Сім'я та сімейно-шлюбні відносини ґрунтуються в багатьох народів Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу на нормах релігійного (*шаріат*) та звичаєвого права (*адат*).

Згідно з ісламом шлюб – це богоугодна справа. Допускався шлюб між мусульманином та християнкою або юдейкою, але мусульманка могла вийти заміж тільки за мусульманина. Обмежень щодо шлюбу було мало, однак бажано було б, щоби молоді були одного віку й займали рівне соціальне становище. За першим шлюбом згоди нареченої, як правило, було не потрібно, достатньо згоди батька або опікуна. Вдова чи розлучена жінка робила вибір сама. Для мусульман найбільш бажаний ортокузенний шлюб (між двоюрідними братами й сестрами за чоловічою лінією). Молоді знають один одного й калім виплачується менший. Для кочівників характерна племінна ендогамія, яка забороняє вступати в шлюб за межами племені та левірат. Головна форма укладання шлюбу – виплата *каліму*, коли чоловік за домовленістю з батьками дівчини сплачує їм певну суму грошима чи майном, щоб узяти дочку за дружину. Відомі випадки протесту проти такого пригнічення й приниження – самоспалення дівчини.

Сімейні відносини в кавказьких народів характеризувалися суворою патріархальністю й регламентувалися чіткою системою заборон. Так, чоловіку й дружині заборонялося називати один одного за іменем, проголошувати імена свекра й свекрухи, тестя й тещі, дружині – розмовляти зі старшими й сторонніми чоловіками, їсти з чоловіками за одним столом. У шлюбних нормах кавказці дотримувалися суворої екзогамії, заборонялися шлюби між кровними родичами до 7–8 покоління, між особами зі схожим прізвищем, мешканцями одного кварталу, одного товариства, між побратимами. Практикувалося й викрадення нареченої.

Обов'язковими вимогами до чоловіка в шлюбі вважалися: виділення майна нареченій, утримання дружини, поведження з нею згідно із соціальним становищем її родини, виконання подружніх обов'язків та утримання дітей.

Мусульманське право дозволяє *полігінію* (до чотирьох дружин), але на практиці вона має невелике поширення. За ісламськими канонами, якщо жінка перед шлюбом ставить перед нареченим умову, що вона буде в нього єдиною дружиною, він погоджується й це фіксується документально. Мати чотирьох дружин непросто: за законом чоловік повинен ставитися до них однаково, дотримуватися матеріальної, психологічної та сексуальної рівності у відносинах. Крім того, щоб одружитися вдруге, треба просити дозволу першої дружини, якщо ж вона його не дає, то необхідно довести, що перша дружина за станом здоров'я не

може більше виконувати подружні обов'язки. Якщо він хотів ще одружитися, маючи вже чотири дружини, то зобов'язаний був розлучитися з однією із жінок. Сама ж жінка в шлюбі зберігала певну свободу та працездатність. Так, чоловік не мав права на майно дружини й міг вести її справи лише як довірена особа.

Сім'ї в мусульман переважно патрилінійні, патрилокальні. Головою сім'ї є чоловік або старший син. Існує й інститут "*тимчасового шлюбу*", який укладається на певний строк і може бути продовжений або розірваний за взаємною згодою. Умови такого шлюбу: бідність нареченого, бажання одружитися з іноземкою (постійний шлюб мусульманин може укласти лише з мусульманкою або жінкою, яка прийняла іслам), через безплідність дружини, між літніми людьми, щоби дбати один про одного. Чоловік може мати дітей у тимчасовому шлюбі, які мають право на його спадок, аліменти. Після розірвання такого шлюбу чоловік матеріально не утримує жінку, майно подружжя не ділиться. Тимчасовий шлюб, як і постійний, зобов'язує чоловіка не покидати дружину понад чотири місяці.

У перший шлюб дівчина повинна вступати незайманою (або хоча б попередити чоловіка), інакше чоловік через суд може визнати шлюб недійсним. Іслам рекомендує ранні шлюби. Повнолітніми вважаються юнаки, які досягли 12-річного віку й дівчата 9-річного віку. Головна умова для хлопця стати нареченим, щоб у нього росла борода. Наприклад, і нині в Туреччині існує звичай голити нареченого на вулиці перед будинком нареченої, щоби всі бачили, що в нього росте борода й він справжній чоловік.

Раніше весільна церемонія проходила в мечеті, тепер вдома або в ресторані за участю нотаріуса та священника. На весіллі присутні, як правило, 200–500 осіб. Більшу частину витрат брала на себе сім'я молодого. Святкування тривало кілька днів. Жінку готували до весілля (їй робили епіляцію, покривали мазями та парфумами), одягали прикраси, а деяким на тілі малювали хною візерунки. Ці малюнки відігравали роль амулетів, символізували її плодитість, а також мали еротичний підтекст. Під час святкування наречена міняла одяг сім разів. Протягом першої половини весілля чоловіки й жінки перебували в різних приміщеннях. Коли подавали страви, гостям грали музики. Пізніше наречений йшов за нареченою, й імам перед свідками поєднував молодих у шлюб. Під час весілля про наречену піклувалися дві родички, що недавно вийшли заміж. Після першої шлюбної ночі вивішувалося простирadlo з плямою крові як знак втрати невинності нареченою.

До нашого часу збереглися цікаві весільні обряди. Наприклад, у вірмен перед весіллям батько нареченого разом зі священником приходили на кладовище й здійснювали там панахиду на могилах "предків та родичів". У будинку нареченої й нареченого в тому місці, де повинна була сидіти наречена вішали спеціальну прикрашену амулетами й нашивками завісу, що нібито захищала наречену від врочення й злих духів. Перед вівтарем під час церковного обряду над головою молодих староста (*кавор*) тримав навхрест кинджал і піхви, молодята випивали вино з однієї чаші, що робило їх уже нерозлучними. Священник пов'язував їм на шию або на рукав поворозку, зв'язану із зеленої та червоної ниток, і скріплював її воском від своєї свічки.

У мусульманських сім'ях дружина зобов'язана була жити в будинку чоловіка, допускати його до статевих зносин із собою в певному місці й у певний час, підкорятися його наказам, бути йому вірною, не показуватися в публічних місцях без поважних на те причин. У випадку невиконання дружиною вказаних вимог, чоловік міг розлучитися з нею і відмовити її в утриманні. Непокірну дружину чоловік мав право позбавити свободи й нанести їй легкі тілесні покарання. Чоловік зобов'язаний був утримувати дружину, купувати їй різноманітний одяг, білизну, покривала, подушки, килими. Якщо в чоловіка було декілька дружин, то він зобов'язаний був дати кожній окреме спальне приміщення, яке мало свій окремий вихід до двору, і за можливістю порівну ділити

між ними майно. Чоловік не піддавався осуду (ні громадському, ні кримінальному) за невиконання шлюбної вірності.

Становище жінки в більшій частині країн Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу нерівноправне. Вона вважається ще власністю чоловіка й сім'ї та на неї поширюються патріархальні порядки (затвірницький спосіб життя, майже не може сама ініціювати одруження, розлучення, відносна цивільна недієздатність та ін.). Ініціатор розлучення, як правило, чоловік. Ця процедура в мусульман досить проста. При свідках чоловік повинен три рази виголосити слово "*таляк*" ("розлучаюся"). Йдучи, чоловік надає певне матеріальне утримання дружині, діти залишаються в батька або в його родичів, щоби не було дроблення майна. Якщо дружина побажає відновити попередню сім'ю, вона повинна вийти заміж за іншого, розлучитись, і лише після цього повернутися до попереднього чоловіка. Жінка також мала право піднімати питання про розлучення, якщо після заміжжя вона дізналася, що її чоловік або божевільний, або страждає чоловічим безсиллям, або кастрований, або має хворобу, яка робить неможливим статеву близькість.

Моральні та етичні норми шаріату забороняють незнайомим чоловікам і жінкам дивитися один на одного. Чоловікам не дозволено розглядати волосся, обличчя або руки чужої жінки-мусульманки. Християнку чи юдейку оглядати можна було. Тіло один одного (всі його частини) могли бачити лише чоловік і дружина, а також матір і син або дочка й батько.

Сім'ї в мусульман багатодітні – 2-6-8 дітей. Безплідність – це горе для сім'ї. Жінка, яка не мала дітей, ставала об'єктом зневаги й жалю. Народження дитини вважалось звільненням її від гріха. Загалом основне завдання жінки – це народження дітей, доки є змога. Кількість дітей у сім'ї залежала від чоловіка.

Перевагу в сім'ї дають народженню хлопчиків перед дівчатками. Син – продовжувач роду, опора батьків. Ім'я в мусульман дають дитині померлого діда, прадіда (тільки не живого родича), або загальноарабські, наприклад, Хасан (Красивий), Саїд (Щасливий), Халіль (Люблячий), Амаль (Надія), Варда (Троянда), Лейла (Ніч). Поширені текнонімічні звертання до батьків за нащадками. Якщо сина, наприклад, звати Саїд, то до батька будуть звертатися Абу Саїд (батько Саїда), а до матері – Умм Саїд (мати Саїда).

В ісламі існує обряд обрізання. Хлопчик має бути підданий йому від семи днів до 15 років. Але найчастіше обрізання роблять у 7–8 років, коли починаються шкільні заняття. Обрізанню передують стриження волосся, перевірка знання основних молитов. Хлопчика одягають у красивий костюм зі стрічкою через плече з написом "*машаллах*" ("це те, що побажав Аллах"), саджають на коня, верблюда або в таксі й везуть до фахівця, іноді в супроводі цілого почту родичів, сусідів, знайомих. Після виконання обряду батьки й запрошені дарують призвіднику цього сімейного свята подарунки. Відтепер хлопчик ставав чоловіком і переходив під опіку батька. До цього його вихованням займалася мати.

Дітей навчають поважати старших, батьків, взаємодопомозі між родичами, бути ввічливим, гостинним, мужнім, вірним ісламу. Дітей привчали боятися шайтана, який перетворювався в різні предмети, джина, волохатого гулями, рогатого чортяку – *бонкрун*, відьму – *Каріну*, "дурного ока" (блакитного). Для цього дітям вішають блакитну бусинку, вони носять також різні амулети. Часто батьки одягають дітей у брудне лахміття, хлопців переодягають у дівчачі сукні, щоби не було пристріту.

4. Загальний огляд традиційної духовної культури. За віросповіданням населення Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу поділялося на дві групи: християн і мусульман.

Термін "*іслам*" у перекладі з арабської означає "покірність", а того, хто прийняв цю релігію називають "вірним" (арабською "муслим"). Звідси друга назва

цієї релігії – *мусульманство*. Це монотеїстична релігія, що виникла у VII ст. н.е. в Аравії на основі стародавніх вірувань, і багато чого запозичила в релігійно-культурному плані в юдаїзмі та християнстві.

Свята книга мусульман – **Коран** (арабською аль-Куран – читання), написана живою розмовною арабською мовою і складається з 114 глав (сур) та понад 6200 віршів (айатів). Сури за невеликим винятком розташовані не одна за одною, а за довжиною: довші – ближче до початку, коротші – ближче до кінця. Для зручності користування текстом Корану кожна сура має власну назву – як правило, за найбільш значущим словом або фразою. Відкривається Коран сурою “Фатіха” (“Відкривальна”), яка містить найкоротші формулювання основних ідей ісламу і складає основу мусульманської молитви: “Хвала Аллаху, що Володар світів, Милостивий та милосердний тільки Він один...”. Друга сура має 286 айатів, третя – 200 та інше. Останні сури налічують усього по декілька айатів. Значна кількість віршів має міфологічний характер, і лише майже 500 айатів містить розпорядження, що стосуються правил поведінки мусульман. Водночас, не більше ніж 80 із них можна розглядати як власне правові (в основному це правила, що регулюють питання шлюбу та родини), інші стосуються ритуалу й обов’язків. Найдавніші списки Корану, що збереглися до нашого часу, датуються VII–VIII ст.

Розрізняють **п’ять принципів** або стовпів **ісламу**, що характеризують його сутність. І тільки людина, яка виконує ці настанови, є справжнім вірянином.

1. Проголошення першого й найважливішого положення символу віри – *шахади*, що говорить: “Немає ніякого божества, крім Аллаха, а Мухаммад – Посланник Аллаха”. Тобто, триразове проголошення шахади перед духовною особою складає ритуал прийняття ісламу. В епоху арабських завоювань шахада служила мусульманам бойовим кличем у битві.

2. Щоденна п’ятиразова молитва (арабською “*саят*”, іранською – “*намаз*”), що читається в індивідуальному порядку, рідше колективно: на зорі, опівдні, вдень, на заході, перед сном, тобто важливо дотримуватися часу молитви, а не її місця (намаз здійснюють у будь-якому місці, де застав вірянина *азан* (заклик до молитви). Ті, хто не молиться п’ять разів на день, вважається невірним. Дозволялося не молитися лише хворим, немічним та дітям. Ісламська молитва має чітко закріплені й послідовно виконувані формули, яким відповідає положення тіла (колінопреклоніння, низькі поклони), рухи руками, омивання. Перед намазом обов’язкове омивання обличчя та рук до ліктів, голови та ніг до щиколоток. Ісламу властива сакралізація води, ставлення до неї як до чудодійної сили. Вважається, що вода очищає не тільки від фізичного бруду, а й від моральної нечистоти. Омивання, наприклад, необхідне після спілкування з іновірцями. Очищення дозволялося робити не тільки водою (біля кожної мечеті є спеціальний басейн і декілька водогінних кранів), а й піском, землею, глиною, вапном.

Намаз здійснюють на особливому молитовному килимку (арабською “*саджала*”, турецькою “*намаз-лик*”). У мечеті підлога вкрита великим килимом, перед входом взуття знімають. Голова мусульманина під час молитви повинна була бути покритою. Молитися треба, звернувшись у напрямку Мекки (визначається спеціальною нішею в мечеті або компасом). Біля мечеті завжди є хоча б одна вежа – *мінарет*, звідки служитель мечеті – *мuedзин* закликає людей на молитву, приблизно такими словами: “Аллах великий! Свідчу, що немає Бога, крім Аллаха. Свідчу, що Мухаммад – Посланник Аллаха! Підводься на молитву, йди до порятунку. Молитва корисніша за сон!”. Приблизна послідовність молитовного повторювального циклу (*раката*) така: мусульманин стоїть, повернувши долоні вперед на рівні обличчя. Потім він проголошує: “Аллах акбар!” (“Великий Аллах!”). Притиснувши руки до грудей, мусульманин промовляє першу суру Корану, читає ще одну суру – або за своїм вибором, або на вибір імама мечеті. Він кланяється, поклавши руки на коліна, піднімається, простирається ниць,

випрямившись, сідає на п'яти; повторює земний поклін, торкаючись чолом землі, і встає. Кожний із цих рухів супроводжується проголошенням ритуальних фраз. Під час молитви мусульманин, як правило, ні про що в Аллаха не просить. Залежно від часу дня молитва включає 2–4 ракати. Загальний час денної молитви перевищує 20 хвилин. Жінки в мечетях не моляться. Ритм сучасного життя змусив городян-мусульман скоротити кількість намазів до двох – ранкового та вечірнього. Суворо дотримуються молитовного регламенту в сільській місцевості, а також у тих країнах, де іслам і юридично, і фактично є державною релігією (Саудівська Аравія, Іран). В інших випадках, наприклад, під час виконання важкої фізичної роботи, досить повторювати про себе молитовну формулу: “Аллах акбар!” і перебирати 99 намістин чоток, що символізують 99 імен Бога.

3. Милостиня (арабською “*зак'ят*“, очищення) – обов'язковий щорічний податок, розмір якого сягає в середньому 2,5% від прибутку або майна. Кожний мусульманин, який володіє певною власністю або має певний прибуток, сплачує його на користь бідних побратимів за вірою. Дозволяється вносити зак'ят у добродієсні фонди або організації – медичні, освітні тощо. В ісламі є й різновид додаткової милостині – *садака*, що подається або у вигляді одиничного акту добродієсності, або у вигляді спокутної дії, наприклад, штрафу, що йде на благодійні цілі. Форми садаки можуть бути різні: милостиня окремим особам, на зразок жебраків-дервішів, одяг, їжа, гроші; внески на богоугодні справи: будівництво мечетей, шкіл, лікарень; надання послуг і житла; прощення боргів і зобов'язань тощо.

4. Традиційний щорічний піст у дев'ятий місяць “*рамазан*” (так його називають у Туреччині, Ірані, Афганістані, Пакистані) чи “*рамадан*” (в арабських країнах) мусульманського місячного календаря, що веде відлік із 622 року н.е. – року переселення (тобто “*хіджри*”) Мухаммада з Мекки в Медину. **Шаріат** – зведення норм моралі, права, культових розпоряджень, що регламентують усе суспільне й особисте життя мусульман, дотримання яких є угодним Аллаху, описує умови посту до найдрібніших подробиць. Під час посту мусульманин повинен віддаватися думками про Аллаха і його пророка, нічого не їсти й не пити зранку й до настання сутінок, не вдихати приємних запахів, не митися, не палити, не приймати ліки й взагалі утримуватися від усього, що може надати насолоду. Єдине, що дозволяється робити в цей час, – ковтати слину й жувати жуйку. Статеве збудження, навіть дотик до жінки роблять піст недійсним. Уночі дія посту зупиняється, можна й до жінки наблизитись. Від посту звільняються мандрівники, літні люди, вагітні, матері-годувальниці, хворі, діти до 12 років, воїни під час війни. Усі, хто не постив, зобов'язані компенсувати його, виконати піст у будь-який інший місяць чи сплатити певну суму грошей або роздати милостиню жебракам. Відшкодування належить зробити й тим, хто порушив піст. Це спокутується подвійним постом (60 діб).

Крім тілесного посту, потрібне й моральне утримання: негоже сваритися, обманювати, зводити наклепи, не ведуться бойові дії, бажано уникати статевого стосунку. Серед найтяжчих гріхів – блюзнірство, осуд Мухаммада, образа духовної особи. Влітку приблизно о восьмій, а взимку о п'ятій вечора починається розговіння – “*іфтар*“. Усі, хто постив, починають трапезу, часто разом із родичами, сусідами, знайомими. У заможних родинах приймають гостей. Нерідко бенкети тривають до світанку. Радіо, телебачення транслюють передачі з молитвами та проповідями. Під час свята розговіння (“*ураза-байрам*”), яке завершує місячний піст, традиційним є обмін подарунками, придбання нових речей та вживання різноманітних ласощів. Друзі й знайомі ходять у гості один до одного, підлеглі роблять візити до керівництва, обов'язково з подарунком. В останній день свята відвідують цвинтарі та згадують померлих родичів. Благодійні установи допомагають нужденним.

5. Паломництво (арабською “*хадж*”) – відвідування “святих місць”, насамперед, Мекки. Вважається, що кожний дорослий мусульманин, якщо він здоровий і матеріально забезпечений, повинен хоч раз у житті здійснити хадж. До Мекки вирушають на початку 12 місяця хіджри (листопад-грудень). Хоча священне місто можна відвідати й в інший період року. Перед вступом до Мекки паломник повинен довести себе до стану освяченого (“*іхрам*”): не голитися, не стригтися, обрізати нігті, не користуватися парфумами, кремами, одягнути особливі речі – світлу спідницю й наплічну накидку без швів, кінці якої зав’язані на правому боці. Взувати можна тільки сандалі. Голова залишається непокритою. Разом із чоловіками хадж можуть здійснювати їхні дружини. Одяг останніх повинен повністю прикривати фігуру, волосся також має бути прикрите. Відкритими залишаються тільки руки й обличчя. Віднині всі паломники незалежно від національності та майнового стану рівні перед Аллахом.

Сутність хаджу полягає в тому, що паломники повинні обійти храм *Кааба* (“*Куб*”) – це споруда висотою 15 м з основою 12–10 м із сірого каменю на невисокому (0,25 м) мармуровому фундаменті, покрита чорною або білою парчевою тканиною, проти часової стрілки, починаючи від чорного каменя (“*Кибла*”). Бажано поцілувати цей камінь, або торкнутися його рукою, чи поцілувати свою долоню і виставити її в бік цієї святині. Потім паломники сім раз пробігають між двома пагорбами Сафа й Марва, що повинно нагадувати блукання в пустелі матері прабатька всіх арабів Ісмаїла. Церемонії хаджу тривають декілька днів. Дев’ятого дня паломники йдуть у долину Арафат, де відбувається головний обряд хаджу – *вукуф* (стояння) перебування біля скелі Арафат: прочани слухають проповідь головного імама Священної Мечеті, який на білому коні піднімається на цю гору. Стояння біля гори має нагадувати людям про Страшний суд, коли вони нескінченно довго будуть чекати остаточної віддяки, маючи при собі тільки власні думки, слова і вчинки. Тут можна сидіти, лежати, стояти, ховатися від спеки під наметами, але не ходити. Щойно сонце сідає, усі під звуки пострілів і музики рушають у долину Муздالیфа. Тут, поблизу яскраво освітленої мечеті, читаються вечірні й нічні молитви.

На світанку десятого дня паломники відвідують долину Міна, де в давнину знаходились язичницькі ідоли, кидають каміння в місця, де вони стояли. Після цього святковим різанням жертвних тварин починається найбільше мусульманське свято “*курбан-байрам*” – жертвопринесення, що триває чотири дні. Після його закінчення прочани підстригають волосся та нігті (жінки відрізають невелике пасмо) й закопують їх у землю. Це ритуальне діяння починає вивільнення від стану іхраму. Потім усі повертаються до мекканської мечеті, обходять Каабу, пагорби Сафа й Марва. Хадж закінчено. На зворотному шляху прочани, хоч це офіційно не входить до програми паломництва, намагаються відвідати Медину, де перебувають могили Пророка й перших праведних халіфів, Єрусалим і місто Хеврон у Палестині, де нібито похований Ісмаїл. Додому прочани повертаються в зеленій чалмі, бурнусі або білій довгій туніці. Цей одяг символізує вчинення хаджу. Коли богомолець переступає рідний поріг, у домі ріжуть жертвовного барана, влаштовують святкову зустріч. Щорічно паломництво здійснюють 4,5 млн осіб (відповідно до квот кожної мусульманської країни).

До п’яти стовпів ісламу іноді додають шостий – “священну війну” – *джихад* (боротьба за віру). Цей звичай походить з епохи раннього ісламу, коли тривала безперервна війна, пов’язана з розширенням “світу ісламу”. Надалі почали виділяти кілька різновидів джихаду: боротьба проти невірних; проти тих, хто зазіхає на недоторканність кордонів ісламської держави; проти немусульман, що живуть на ісламській території, але відмовляються сплачувати спеціальні податки на невірних; боротьба з віровідступниками й тиранами. Були вироблені правила ведення війни, що забороняли надмірну жорстокість щодо цивільного населення,

масові вбивства та руйнування. Родина загиблих у боротьбі за віру користувалася постійною матеріальною й моральною підтримкою інших членів мусульманської громади.

З релігійних течій ісламу найбільше поширення мають сунізм і шиїзм. **Суніти** (їх більшість) поряд із Кораном визнають Сунни – шість збірок розповідей про діяння Мухаммада. Сунна – це свого роду звід звичаїв та правил поведінки на всі випадки життя, яка передавалася усно й була доповненням до писаного закону. В основі сунізму лежить загальна думка **улемів** (сунітських учених). Вони визнають законність правління перших чотирьох (“праведних”) халіфів – Абу Бакра, Омара, Османа й Алі (шиїти визнають тільки Алі). Священні місця сунітів – **Мекка**, де, за легендою, народився Мухаммад, і “місто Пророка” – **Медина**, де на місці будинку, у якому, як стверджується, помер Мухаммад, споруджена величезна мечеть Ель-Харам, з гробницею засновника ісламу та інших “святих”. Сунітський напрямок охоплює 48 сект, серед яких існує значна відмінність щодо тлумачення свят, елементів молитов та інших ритуальних обрядів.

Шиїти не визнають сунн і сунітських халіфів, а шанують пророка Алі (зятя Мухаммада) й дванадцять шиїтських імамів. Вірують у “прихованого” імама Мухаммада, який раптом зник в IX ст. і, за легендою, повинен прийти до людей і звільнити їх від зла. Священними місцями шиїтів є міста **Ен-Неджеф**, **Кербела** (в Іраку), де перебувають могили халіфа Алі і його синів Хусейна та Аббаса. Серед шиїтів поширений культ “мучеників”. Щорічно на 10 день місяця мухаррам – **день Ашури** (“ашр” – від арабського “бути десятим”), коли в 680 рік н.е. внук пророка Мухаммада Хусейн героїчно загинув у нерівній битві під Кербелою, о четвертій годині ранку в Кербелі біля двох мечетей збирається велика група народу й починається “процесія скорботи”. Траурна церемонія складається з театральних вистав, які показують події тих днів (битву між воїнами Хусейна і Йазіда з роду Омейядів) і самокатування окремих фанатичних учасників. Групи людей по 15–20 осіб збираються в коло, викрикують: “*Шах Хусейн, вах Хусейн!*” Поверх чорного одягу ці люди одягають білу бавовняну накидку-саван, у руках ножі, кинджали, палиці з ланцюгами, бритви, якими б’ють себе по тілу, голові. За Кораном жінки в такі дні повинні плакати. Ці сльози вважаються цілющими, їх збирають у спеціальний посуд, а потім використовують як ліки.

До сунітів належить більшість арабів, пуштунів, представників Центральної Азії, Кавказу, деякі групи курдів, белуджів та ін. Прихильники шиїзму – перси, азербайджанці, частина курдів і белуджів, деякі мешканці Аравії. На півдні Ємену проживають **шафїїти** (сунітська секта), а на півночі – **зейдити** (шиїтська секта). У Сирії й деяких інших арабських країнах, у Гірському Бадахшані Таджикистану є прихильники шиїтської секти **ісмаїлітів**. У Саудівській Аравії й деяких інших країнах поширена мусульманська секта **ваххабітів**, яка сформувалась у XVIII ст. в епоху боротьби арабів проти турецького панування. Ваххабіти проповідують суворе дотримання заповітів раннього ісламу. У Ємені є **хариджити** (ортодоксальні мусульмани).

Поява ісламу на Кавказі пов’язана із загарбницькими походами арабів (VII–VIII ст.). Утверджуватися по справжньому іслам став тільки після монголо-татарського нашествия. Це стосується, насамперед, народів Азербайджану й Дагестану. В Абхазії іслам став поширюватися з XV ст. після турецького завоювання. Серед адигейців, черкесів, кабардинців, карачаївців і балкарців іслам насаджувався турецькими султанами і кримськими ханами у XV–XVII ст. До осетинів він проник у XVII–XVIII ст. із Кабарди й був прийнятий переважно тільки вищими станами. У XVI ст. мусульманство стало поширюватися із Дагестану в Чечню. Інгуші прийняли цю віру від чеченців у XIX ст. Особливо укріпився вплив ісламу в Дагестані й Чечено-Інгушетії в період руху горян під керівництвом Шаміля.

Християнство, яке виникло в Південно-Західній Азії й широко там до арабського завоювання було поширене, у наш час має порівняно невелику кількість прихильників серед ліванських арабів (*маронітів*), православних греків, айсорів, вірмен та ін. На територію Закавказзя християнство почало проникати в перші століття нашої ери. Спочатку воно утвердилося серед вірмен, у яких у 301 р. виникла своя церква "*вірмено-григоріанська*" за іменем його засновника архієпископа **Григорія Просвітника**. Спочатку вірменська церква дотримувалася східноправославної візантійської орієнтації, але з початку VI ст. стала самостійною, приєднавшись до монофізитського вчення, що признавало тільки одну "божу природу" Христа. На чолі вірменської церкви стоїть патріарх – *католикос* усіх вірмен. З Вірменії християнство почало поширюватися в Південний Дагестан, Північний Азербайджан, в Албанію (VI ст.). У Південному Азербайджані в цей період був поширений **зороастризм**, у якому велике місце займали обряди поклоніння вогню. У Грузії християнство стало панівною релігією в IV ст. (337 р.). З Грузії й Візантії християнство прийшло до абхазців і адигейських племен (VI–VII ст.), до чеченців, інгушів, осетин та інших народів (VIII ст.).

Євреї Ізраїлю сповідують **юдаїзм** – офіційну релігію в державі, хоча законодавчо це не підтверджено. Проте вплив рабинату на внутрішнє життя ізраїльського суспільства дуже великий. Рабини контролюють питання шлюбу й сім'ї, оскільки лише вони уповноважені оформляти акти цивільного стану, стежать за дотриманням кашрута (правил приготування, вживання й збереження харчових продуктів) і суботи (шабату), що вимагає припинення будь-якої виробничої та службової діяльності. Релігійні свята в Ізраїлі є одночасно й державними.

У Південно-Західній Азії існують синкретичні релігії, що постають як результат змішування християнства, ісламу, стародавніх язичницьких вірувань. Наприклад, дуалістична релігія **йєзидів**, яка поширена серед частини курдів. У північно-західній Сирії мешкають **алавіти**, у релігії яких поєднуються шиїзм і християнство. З християнських, мусульманських та інших елементів складається релігія **друзів** Лівану та Сирії. До наших днів зберігається групи **гебрів**, прихильників стародавньої маздеїстської релігії.

На території Кавказу світові релігії не витіснили давніх місцевих вірувань. Багато з них стали частиною в християнській та мусульманській обрядовості, зокрема – це обряди вшанування меча, богів ковальства, вогню, культів дерев і священних каменів, різних амулетів.

Багата й різноманітна усна поетична творчість народів Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу. Вона має багатовікові традиції й показує складні історичні долі народів регіонів, їх боротьбу за незалежність, різні сторони народного побуту. Для фольклору характерне різноманіття сюжетів і жанрів, які включають обрядові, календарні, героїчні, застільні пісні, історичні легенди, казки, байки, прислів'я, загадки, сатиричні твори, дагани. Світову славу, наприклад, має цикл розповідей про турецького народного мудреця **Ходже Насреддіна**. У пуштунів відомий епічний цикл розповідей про **Адан-Хана** й **Дурхана**. У народів Центральної Азії багато спільного в епічних сказаннях, де збігаються не тільки сюжети, але й імена героїв, назви окремих поем, циклів, сказань. Так, героїчний епос узбеків "*Алпамиш*" добре відомий казахам і каракалпакам, "*Герогли*" – таджикам і туркменам. Майже у всіх центральноазіатських народів в епічних піснях і сказаннях збереглися сюжети із сакського епосу й Авести ("*Ширин і Шакар*"). У фольклорі казахів велику роль відігравали генеалогічні перекази, епоси "*Кобланди*", "*Кози-Керпеш*", "*Баян-Слу*" та інше. Стародавні зразки туркменського фольклору дійшли до нас із трактатів античних авторів (Геродота, Юстина, Страбона, Ктесія) – легенди про *Томерис* і *Шираке* (VI ст. до н.е.), *Одатіде* й *Заріадре*, *Рустаме* (V ст. до н.е.) та інше. Серед вихідців із туркменських племен є великі поети, які творили з XVI до XVIII ст. – **М. Байрам**

хан, **Караджаоглан**, **М. Бархудар Туркмен**, у XIX ст. – **Н. Андаліб** написав дастан “*Лейлі та Меджнун*”, **А. Шабенде** – автор “*Шабехрам*”. Про минуле киргизького народу, його героях розповідається в одному із найбільш відомих і великих за об’ємом епосів (500 тисяч віршованих строків) – “*Манасі*”. У Киргизії склався певний ритуал передачі в усній формі головних розділів епосу. Манасчі – народні розповідачі билин – найбільш шановані люди країни. Популярна творчість також поетів-імпровізаторів – **акунів**. Одним із найвідоміших прозаїків Киргизії є **Ч. Айтматов**. Більша частина середньовічних таджицьких авторів творила таджицькою мовою. До нас дійшли твори **Омара Хайяма**, **Фірдоусі**, **Рудакі**, **Абу-алі-Ібн-Сіні**. Є багатий національний фольклор: популярні народні пісні (*ауруд*), чотирирядкові вірші (*рубайі*), казки – чарівні, сатиричні.

Найдавнішими пам’ятками грузинської літератури є: “*Мучеництво Шушаніки*” **Я. Цуртавелі** – V ст., епічний твір “*Витязь у тигровій шкурі*” **Ш. Руставелі** – XII ст. У грузинів відомі епос про героя Амірані, який боровся зі стародавніми богами й за це був прикований до скали, а також романтичний епос “*Естеріані*”, який розповідав про трагічне кохання царевича Абесалома й пастушки Естері. Багаті культурні традиції зберігаються в пам’ятках фольклору Азербайджану: дастани “*Кер-Огли*”, “*Ашуг-Гаріб*”, “*Китаб-Дедє Горгуд*”, різноманітні казки, пісні, гуморески – лятифа та інше. У XI–XII ст. при дворі азербайджанських правителів діяли поети-мислителі **Х. Ширвані**, **Н. Гяндживі**, у XVI ст. – **М. Фізулі**, у XVIII ст. – поети **Відалі**, **Вагіф**, у XIX ст. – **М. Ахундов** та ін. Широко відомі імена вірменських просвітників **М. Маштоца** й історика **М. Хоренаци** (V ст.), географа, астронома, математика **А. Ширакаци** (VII ст.), поета **Г. Нарєкоци** (X ст.), байкарів **Гоша** й **Вардана Айгекоци** (XII–XIII ст.). У вірмен поширені середньовічні епоси “*Сасунські богатирі*” та “*Давид Сасунський*”, що показували героїчну боротьбу вірменського народу із завойовниками. На Північному Кавказі серед осетинів, кабардинців, черкесів, адигейців, карачаївців, балкарців, а також абхазів поширений нартський епос (сказання про героїв-богатирів – *нартів*).

Усі свята народів регіонів супроводжуються піснями, танцями, музичними творами, народними театрами ляльок, маріонеток, тіней, популярні спортивні змагання (з боротьби, стрільби в ціль, перегони на конях), конкурси народних поетів і музикантів, виступи канатохідців, фокусників. Виразниками народних сподівань, хранителями багатого спадку музичного мистецтва й виконавцями народних пісень виступали мандрівні народні співаки – *гусани* (у вірмен), *мествире* (у грузинів), *ашуги* (в азербайджанців, дагестанців). Своєрідної досконалості досягла пісенна творчість у грузинів: у них поширене багатоголосся, причому співають переважно чоловіки. Є різні музичні інструменти: мандоліна (*уд*), 2-струнний щипковий *дутар*, однострунна скрипка (*рубаб*), барабани, сопілка.

Іслам негативно ставився до зображення будь-якої живої істоти в живописі та скульптурі. Тому вони були представлені орнаментальними та абстрактними мотивами (*арабеска*). Цей тип орнаменту складався з химерних поєднань прямих та ламаних ліній, які складали геометричні візерунки, чи із суворого симетричного переплетіння тонких гілок і листя, а також текстів. Літери, слова, вислови часто виступали облямівкою (каймою), яка оточувала арабески, чи входила до складу орнаменту. Давня форма арабесок (зображувалися навіть тварини) застосовувалася переважно у вигляді декору в будівлях чи як прикраса на стіні, яка заміняла килим. Новітня форма арабесок використовувалась у якості орнаменту для одягу.

Еквівалентами пластичного мистецтва в арабській культурі були художня каліграфія та мініатюрний живопис. Мистецтво каліграфії у світі ісламу вважалося найблагороднішим, а каліграфи користувалися великою пошаною. Архітектори вкривали цілі стіни палаців і мечетей арабською в’яззю, стилізованими мотивами з рослинного світу та геометричними візерунками. Традиції образотворчого

мистецтва найповніше проявлялися в килимарстві, ювелірній справі, виробах із кованої міді, гончарстві, різьбленню по дереву й каменю, ткацтві, виготовленні циновок, тасьми й поясів, в'язанні та інше.

Традиційно дні народження в ісламському світі святкуються без зайвої зовнішньої пишноти, а іноді й зовсім не відзначаються. Дату, коли пішла з життя та або інша відома людина, заведено святкувати більш урочисто. Поховальні обряди мусульмани здійснюють дуже швидко упродовж 24 годин після смерті. Тіло покійного омивають, натирають маслами, розчином камфори й замотують у саван із білого полотна. Саван зав'язують біля голови та ніг. Гроб або поховальні ноші покривають чорним простирадлом, несуть головою вперед. Якщо тіло хоронять у домовині, то воно повинно лежати або головою, або ж правим боком до Мекки. Покійника на ношах або в домовині сім раз обходять село, або квартал, а вже потім несуть на цвинтар. Уся поховальна процесія супроводжується читанням Корану й несамовитими криками, плачем жінок. На могилі убивають вівцю, буйвола чи верблюда й м'ясо роздають біднякам. Пам'ятників на могилі, як правило, не споруджують. Лише на сьомий день закінчується траур.

У країнах Центральної Азії останнім часом значна увага приділяється розвитку туризму, для якого вони мають сприятливі передумови: рекреаційні можливості гірських систем Тянь-Шаню, Алтаю, озер Каспію, Балхашу. Відомими є такі курортні зони, як *Медео* з чудовим спортивним комплексом, *Кокчетав* (Казахстан), озеро *Іссик-Куль* (Киргизстан), туристичні центри – Ташкент, Самарканд, Бухара, де розташовані декілька унікальних мечетей IX–XV ст., історична місцевість давня *Мерва* (Туркменістан).

Народи Південного Кавказу залишили численні архітектурні пам'ятки. Вірменію часто називають музеєм просто неба: нараховується біля чотирьох тисяч унікальних пам'яток – храмів, монастирів, замків, караван-сараїв, стародавніх мостів. Серед них: фортеця *Гарні* (III–II ст. до н.е.), резиденція царів (з язичницьким храмом Сонця) (I ст. н.е.), патріарші замки у *Двіне* (V–VI ст.), храми *Рінсіме* (VII ст.), монастирські ансамблі *Севан* (IX ст.), *Ахпат* (X–XIII ст.). Пам'ятки середньовічного зодчества Азербайджану: *Дівоча башта*, *Кріпосні стіни* (XII ст.), мавзолеї, оборонні споруди в Баку, Ганджі, Барде. Грузинські пам'ятки міської архітектури: місто-фортеця *Уджарма* (V ст.), храми в *Картлі* (V–VI ст.). Багато храмів в Абхазії (*Піцундський* – X ст., *Бедійський* – XI ст.) та інші.

Контрольні питання й завдання:

1. Дайте антропологічну та етнолінгвістичну характеристику населення Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу.
2. Висвітліть етнічну історію народів Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу.
3. Схарактеризуйте традиційні заняття народів регіонів.
4. З'ясуйте особливості поселень і будинків у народів Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу.
5. Який традиційний чоловічий і жіночий одяг населення регіонів?
6. Проаналізуйте традиційну національну кухню народів регіонів.
7. Висвітліть специфіку сімейно-шлюбних відносин мусульман.
8. Розкрийте сутність ісламу і його вплив на суспільне та духовне життя населення регіону.
9. Які релігії та релігійні течії представлені в регіонах?
10. Схарактеризуйте фольклор, музичну творчість, архітектурні пам'ятки народів регіонів.

Література: Бибикова О.П. Арабы. Историко-этнографические очерки. – М., 2008; Бларамберг И. Кавказская рукопись. (Историческое и этнографическое

описание народов Северного Кавказа). – Ставрополь, 1992; Богучарский Е. Мусульманский этикет. – М.,2010; Вамбери Г. Очерки жизни и нравов Востока. – СПб., 1876; Гадло А. Этнография народов Средней Азии и Закавказья: традиционная культура: Учебное пособие. – СПб.,1998; Джанибеков У.Д. Эхо... По следам легенды о золотой домбре (об истории и этнографии казахского народа). – Алма-Ата,1990; Еремеев Д.Е. Ислам: образ жизни и стиль мышления. – М.,1990; Костюм народов Средней Азии: Историко-этнографические очерки / Отв. ред. О.А. Сухарева. – М.,1979; Країни і народи: Азія, Африка, Америка, Австралія / Під ред. Л.О. Багрова. – К.,2002; Криворучко А.П. Культура повседневности народов арабских стран: учебное пособие. – М.,2012; Лэнг Д. Грузины. Хранители святынь. – М.,2008; Народы Передней Азии. – М.,1957; Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. – М.,1980; Страны и народы. Республики Кавказа и Закавказья. – М.,1964; Страны и народы. Западная Азия. – М.,1980; Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. – М.,1989; Традиционное мировоззрение народов Передней Азии. – М., 1992; Тиводар М.П. Етнологія: Навч. посіб. – Львів,2004; Ходжсон М. История ислама: исламская цивилизация от рождения до наших дней. – М.,2013; Хрящевська Л.М. Загальна етнологія. – Миколаїв, 2013; Чешко С.В. Этнология и социальная антропология: Учебник. – М.,2013; Этнография детства: Традиционные методы воспитания детей у народов Передней и Южной Азии. – М.,1983; Этнология (Этнография): Учебник / Под ред. В.А. Козьмина, В.С. Бузина. – М.,2014.

ТЕМА 11. Етнографічна характеристика народів Південної Азії

План

1. Географічна, етнолінгвістична та антропологічна класифікація населення регіону.
2. Етногенез та етнічна історія.
3. Основні заняття та матеріальна культура населення регіону.
4. Громадський побут, сім'я та сімейно-шлюбні відносини народів Південної Азії.
5. Загальний огляд духовної культури народів регіону.

1. Географічна, етнолінгвістична та антропологічна класифікація населення регіону. Південна Азія перебуває в середньо-південній частині Азії. До складу регіону належать вісім країн, з них сім – Індія (понад 1,2 млрд осіб), Пакистан (208 млн), Бангладеш (170 млн), Непал (30,5 млн), Шрі-Ланка (21 млн), Бутан (750 тис. осіб), Мальдіви (200 тис.) – є незалежними країнами. Восьма – Чагос є залежною від Великої Британії територією.

У природно-географічному сенсі основою регіону є Індо-Гангська рівнина. До неї з півдня примикає півострів Шрі-Ланка. З північного заходу Індо-Гангську рівнину облямовують відроги Гіндукушу, а на північному сході рівнина впирається в найвищі гори світу – Гімалаї. Крім о. Шрі-Ланка в складі регіону виділяються ще Лаккадівські та Мальдівські острови й архіпелаг Чагос. Основними річками Південної Азії є Інд і Ганг. Більша частина регіону лежить у тропічному й субекваторіальному поясах із типовим мусонним кліматом. Багата флора і фауна регіону. У лісах переважають породи з твердою деревиною (тік, сандалове дерево), інші є гарним матеріалом (рожеве, атласне, червоне, сандалове), деякі дають різноманітні смоли, дубильні речовини. Поширені фікуси, пальми, кущі, папороті, мангрові дерева. Проте останніми роками внаслідок інтенсивного вирубування площі лісів значно скоротилися. Багатий тваринний світ, хоча за останні століття він істотно зменшився. З домашніх тварин розводять зебу, буйволів. У засушливих районах тримають верблюдів, овець, кіз, коней, віслюків.

Південна Азія – один із найбільш перенаселених регіонів світу. Густота населення дуже висока – у середньому майже 200 осіб/км², а в дельтах річок – до 500, у деяких районах Бангладеш – до 1000 осіб/км² (за цим показником країна посідає перше місце у світі). Для країн регіону характерні високі темпи приросту населення – 2–3% на рік. Високий рівень народжуваності зумовлений історичними, етнічними та релігійними традиціями. Населення регіону порівняно молоде: понад 38% становлять діти, працездатного населення віком від 15 до 64 років – 58%, осіб старшого віку небагато – до 4%. Середня тривалість життя досягає 55 років. Чоловіків у регіоні більше, ніж жінок (відповідно 51% до 49%). Це пояснюється підвищеною смертністю жінок, пов'язаною з ранніми шлюбами й ранніми численними дітонародженнями. У кожній сім'ї в середньому 5-6 дітей.

Строкатим є етнічний склад регіону. Лише в Індії мешкає 500 народностей і племен, які розмовляють 1652 мовами й діалектами. Жителі регіону належать до різних мовних сімей:

- **індоевропейська** мовна сім'я: *індоарійська* група – мова гіндустані (рідна для 540 млн осіб, розмовляють понад 900 млн, поділяється на дві підгрупи: гінді й урду), *бенгальці* (майже 250 млн осіб), *пенджабці* (понад 100 млн), *біхарці* (понад 90 млн), *раджастхані* (70 млн), *маратхі* (70 млн), *гуджаратці* (майже 60 млн), *синдхи* (60 млн), *орія* (31 млн), *асамці* (13,2 млн), *сингали* (12 млн, 74% населення о. Шрі-Ланка), *непальці* (11,5 млн), *кашмірці* (5,6 млн), *мальдівці* (понад 400 тис.) та інші, які займають північну частину Південної Азії. *Іранська* група – *пуштуни* (афганці), *перси*, *белуджі*;

- **дравідійська** мовна сім'я, народи якої проживають на півдні Індії та на півночі о. Шрі-Ланка: телугу (74 млн осіб), таміли (65 млн), каннара (37 млн), малаялі (30 млн) та інші;

- **китайсько-тибетська** мовна сім'я, *тибето-бірманська* група, представники якої мешкають уздовж Гімалаїв і кордонів із М'янмою: шерпи (150 тис. осіб, вони є найкращими провідниками в горах), тибетці (7 млн), качини (1,5 млн), бхотія (800 тис.), ладакхи (270 тис.) та інші;

- **австроазіатська** мовна сім'я: сантали (6 млн осіб), мунда (2 млн), нага (2 млн), кхасі (приблизно 1 млн), нікобарці (27 тис. осіб) та інші.

На півночі Кашміру мешкає невеликий народ буриші (87 тис. осіб), а на Андаманських островах – різні племена андаманців (від 100 до 300 осіб), мови яких не становлять спорідненості із будь-якою мовною сім'єю.

У Південній Азії відбуваються інтенсивні мовні процеси, які виявляються в переході багатьох малих народів на мови своїх більш численних сусідів, що супроводжується їх асиміляцією. Попри певні ідеологічно-політичні спроби прискорити процеси консолідації індоєвропейських етносів в одну етнічну спільноту, бажаного результату це не принесло, бо в бенгальців, оріїв, пенджабців, асамців, гуджаратців, маратхів, кашмірців та інших достатньо високий рівень етнічної самосвідомості. Хоча в Індії є значна кількість гіндустанців (третина населення країни), вони дуже повільно консолідуються, у них майже повністю відсутня етнічна самосвідомість. Вона замінюється самоідентифікацією з численними субетносами, етнографічними й локально-територіальними групами. Об'єднує їх лише єдина літературна мова – гінді (англійська – є мовою міжнародного спілкування) та релігія індуїзму. Спроби представити майже 500 етносів Індії “єдиною індійською нацією” не підтверджується навіть їхньою загальнодержавною солідарністю, яка значно нижча за кастову самосвідомість та солідарність.

За расовою належністю народи, які проживають у різних частинах Південної Азії, значно різняться між собою. На півночі, північному заході та більшій частині центру регіону живуть представники *південної* расової групи великої **європеїдної** раси, у центрі та частково на півдні Індії – групи *ведоїдів*, які становлять гілку великої **австралоїдної** раси. Колір шкіри у ведоїдів темно-коричневий, ніс плоский і досить широкий, волосся хвилясте, третинний волоссяний покрив розвинений слабо, відсутній прогнатизм, ріст у середньому невеликий (153–156 см). Практично весь південь Індії та Шрі-Ланка заселені представниками **південноіндійської перехідної** раси, яка сформувалася в зоні контактів між південною гілкою європеїдів та ведоїдами австралоїдної раси. До невеликих на зріст австралоїдних пігмейських народів належать андаманці (шкіра в них дуже темна, майже чорна, ніс плоский, широкий, губи помірно товсті, зріст чоловіків у середньому становить 148 см, жінок – 138 см. У жінок спостерігається стеатопігія (значне відкладення жиру на стегнах і сідницях). На півночі й північному сході регіону розселені **монголоїди**.

2. Етногенез та етнічна історія. До сьогодні не вирішене питання про те, чи входила Південна Азія до областей, де відбувався антропогенез. Є точка зору, що на півдні Індостану люди проживали вже за 1 млн років до нашої ери. Відомі численні культури пізнього палеоліту й наступних епох кам'яного віку. Прямих свідочств про етнічний склад населення Південної Азії на ранніх етапах розвитку людини сучасного виду (часу палеоліту – мезоліту) відсутні. Побутують гіпотези про те, що значна частина населення півострова Індостан і о. Шрі-Ланка була в ті епохи ведоїдною за антропологічною ознакою. За мовою це населення гіпотетично могло бути схожим із мовами австралоїдів азійсько-океанійської зони, з якими за

антропологічними ознаками знаходять спорідненість нащадки найдавнішого населення Південної Азії – веди й андаманці.

Багато вчених вважають, що в III–II тис. до н.е. сюди стали проникати й розселятися племена, які розмовляли на дравідійських мовах і мовах мунда. Водночас дравіди, за антропологічним типом південні європеїди, були творцями першої цивілізації в долині Інду, звідки могли розселятися на схід і на південь. У процесі міграцій дравіди й мунда зіштовхувалися з ведоїдами й більшою частиною їх асимілювали. Одним із наслідків цього процесу було формування південноіндійської перехідної расової групи.

У долині Інду перебувають залишки найстарішої цивілізації часів стародавньої Месопотамії (III–II тис. до н.е.). На жаль, більша частина пам'яток цієї цивілізації похована під водними товщами, але ті археологічні знахідки, які збереглися, свідчать про те, що тут була стародавня культура з державами й великими містами. З часом Індська цивілізація, зосереджена в містах *Харанна* й *Мохенджо-Даро*, близько II тис. до н.е. почала занепадати, і багато культур Індії спіткала та сама доля.

У II тис. до н.е. у Північній Індії починають розселятися групи південних європеїдів-аріїв, які розмовляли на індоарійських мовах (*санскрит*). Їхня історія відома з археологічних даних, а також зі збірників гімнів, магічних формул, описів ритуалів, тлумачень та коментарів до священних текстів, об'єднаних поняттям “веди”. Найдавніша з вед – “*Ригведа*” (“*Веда гімнів*”). Індоарії були скотарями й осілими землеробами. Вони впровадили багато здобутків індської цивілізації та перемістили кордони своїх поселень на схід у напрямі низовини Гангу, де заснували декілька ранньокласових держав, для яких було характерним складний варно-кастовий, становий поділ суспільства. Арії змішувалися з місцевим дравідійським і мундомовним населенням, що призводило до інтенсивного обміну культурними цінностями. У II тис. до н.е. тут почав формуватися індуїзм, що увібрав численні культури аборигенного населення.

Назва “індійці” не пов'язана з жодним етносом, не є етнонімом. Вона походить від назви р. Інд. Давньогрецькі автори вже в IV–III ст. до н.е. населення країни Індостанського півострова називали індійцями, а перси – “*хіндами*”, бо в їхній мові назва річки вимовлялася як Хінд. На північному сході півострова ще в давні часи формувалися монголоїдні групи населення, які розмовляли на мовах тибето-бірманської сім'ї. І з ними в аріїв відбувався інтенсивний культурний обмін. У середині I тис. до н.е. на о. Шрі-Ланка переселилися предки сучасних сингалів, які розмовляли індоарійською мовою. Приблизно в той самий час туди проникають дравіди, предки тамілів. Переселенці вступали в тісне спілкування з корінним населенням острова, ведрами, які були ними значною мірою асимільовані.

Південна Азія була об'єктом багатьох зовнішніх домагань із заходу й північного заходу. Спочатку до басейну Інду проникнули перси; потім греки під проводом О. Македонського в IV ст. до н.е. завоювали долини Інду й Гангу. Коли греки покинули басейн Гангу, там невдовзі запанувала династія **Маур'їв** – володарів першої імперії в цьому географічному світі. Ця імперія поширила свій вплив на захід аж до долини Інду, на схід аж до Бенгалії, а на південь аж до сучасного м. Бангалор. Імперія Маур'їв управлялася низкою талановитих правителів, які домоглися стабільності у своїх володіннях. Наймогутнішим із них був *Ашока*, який правив майже 40 років у середині III ст. до н.е. Після розпаду імперії наприкінці II ст. до н.е. Індія поділилася на багато держав. Вона знову стала відкритою для зовнішніх вторгнень, які відбувалися через сучасний Пакистан: це були перси, пуштуни, турки та інші.

Наприкінці X ст. величезною хвилею на субконтинент накотився іслам. Почалися вторгнення тюрків, таджиків і афганців. Агресивний ісламський натиск змінив індійське суспільство. Він часто насаджувався силою й підтримувався

політичним контролем: коли правителі приймали його, їхні підлеглі їх наслідували. Кілька століть існували великі мусульманські держави: Делійський султанат (1206–1526), імперія Великих Моголів (1526–1858), яка стала найбільшою політичною спільнотою що будь-коли об'єднувала цей географічний світ у доколоніальні часи. Могольська держава отримала назву *Гіндустан* (країна індусів). Мусульманський вплив позначився на багатьох видах мистецтва: архітектурі, живописі (мініатюра), народних ремеслах. У цю епоху у взаємодії місцевих і привнесених культурних традицій йшли найактивніші процеси інтеграції та синтезу.

У XVI–XVII ст. у Південну Азію починають проникати європейські колонізатори: спочатку португальці, а вслід за ними голландці, англійці, французи. Маючи зиск від індустсько-мусульманського протистояння, європейці користалися також місцевим суперництвом, заздрістю та ворожнечею. Поступово британські купці перебрали контроль над торгівлею з Європою спеціями, бавовною й шовком, витіснивши французів, данців і португальців. Кораблі британської Ост-Індської компанії (ОІК) підпорядкували собі морську торгівлю між Індією та Південно-Східною Азією, яка тривалий час була в руках арабських, індонезійських, китайських та індійських купців. У результаті ОІК стала колоніальною адміністрацією Індії. У 1857 р. вибухнуло повстання сіпаїв (солдатів індійського війська на службі ОІК) і змінило всю ситуацію. Для його придушення знадобилася значна військова сила, і з того часу ОІК почала функціонувати як уряд Індії. Ця адміністрація була підпорядкована Лондонові, компанія ліквідована, а Індія формально стала британською колонією. Цей статус вона утримувала впродовж 90 років, доки він завершився в 1947 р., коли Індія й Пакистан добилися національної незалежності. Однак англійська влада провела кордони між новими державами без урахування етнічних, історичних та економічних чинників, що призвело до тривалих міждержавних, міжнаціональних та релігійних суперечностей, які тривають і донині. В 1972 р. Східний Пакистан став незалежною державою під назвою Бангладеш. Пізніше національну незалежність отримали й інші країни Південної Азії.

3. Основні заняття та матеріальна культура населення регіону.

Характерною особливістю Південної Азії була відчутна нерівномірність господарського, соціально-економічного й культурного розвитку різних областей цього регіону. Виділяють такі групи країн:

- *найменш розвинуті країни*. У них домінують патріархально-доіндустріальні й індустріальні типи господарювання (Бангладеш, Бутан, Мальдіви, Непал);

- *країни, що розвиваються*. Їхні продуктивні сили зосереджені переважно в галузях ВПК, легкої та харчової промисловості (Пакистан, Шрі-Ланка). Ключовою країною з тих, що розвивається, є Індія, де найповніше представлені патріархально-доіндустріальні, індустріальні та сучасні (з урахуванням НТР) типи господарювання.

У джунглях і гірських районах навіть до початку XX ст. зберігалися окремі етнічні групи з ранніми, архаїчними формами господарства й культури. І зараз трапляються малі народності, племена, нечисленні групи населення, які все ще ведуть привласнюючі форми господарства або ж частково поєднують їх із виробляючими формами.

Країни Південної Азії досі головно аграрні, більша частина їхнього населення зайнята в сільському господарстві, де орне хліборобство поєднується з тваринництвом та ремеслами.

Сільськогосподарське виробництво переважно дрібне, трудомістке, зберігає традиційні методи й способи. Рівень техніки та врожайності є одним із найнижчих у світі. Велике поширення мають дерев'яні плуги, граблі, борони. Тяглова худоба – бики й буйволи в парних упряжках. Сіють і жнуть найчастіше вручну.

Землеробство тут значною мірою залежить від штучного зрошення, позаяк особливості мусонного клімату створюють загрозу посухи, навіть, у місцях із достатніми водними ресурсами. Поряд із сучасними гідротехнічними системами, селяни використовують старовинні способи зрошення з допомогою колодязів і різного роду водопідіймачі. У гірських районах розвинене терасування полів. У лісах окремими групами населення практикується підсічно-вогневе землеробство. У регіоні поширене плантаційне господарство, що склалося в колоніальні часи. Практично у всіх районах знімають два врожаї, а то й три. Основні два сезони – літній (з червня до листопада) і зимовий (з жовтня до березня-квітня).

Сільське господарство має здебільшого рослинницький напрям. Зернові культури займають майже половину посівної площі (пшениця, різні види проса (джовар, баджра), ячмінь, бобові, кукурудза, на півдні рис); технічні – не більш ніж 20%. Індія й Шрі-Ланка є найбільшими у світі виробниками та експортерами чаю (30% світового збору) й спецій (чорний перець, гвоздика, кардамон). Найвідомішими чайними сортами, що мають світове визнання, є “асамський”, “даржилінський”, “нілгірський”. Долину Гангу вважають батьківщиною цукрової тростини. За обсягами її вирощування Індія є лідером у світі. Важливу роль в економіці відіграє вирощування джуту, з волокон якого виготовляють мішковину, мотузки та плетені килими. За його зборами світовими лідерами є Бангладеш (80% світового виробництва) та Індія. Остання – третя тютюнова країна світу. Пакистан – один із найбільших у світі експортерів бавовни й бавовняних виробів. У Бутані значний розвиток одержало садівництво (яблука, апельсини, ананаси).

Повсюди вирощують олійні культури. Головна з них – арахіс, поширені також сезам (кунжут), рицина, гірчиця, льон. Олію одержують і з насіння бавовнику, кокосових горіхів. У значній кількості країни регіону експортують копру, койру, кокосову олію. Шрі-Ланка – один із найбільших у світі виробників каучуку, який отримують із гевої. У регіоні вирощують багато фруктів: манго, банани, папаю, чіку, цитрусові, ананаси. Індія відома як виробник горіхів кеш’ю та бетелю.

Тваринництво має допоміжне значення. Велику рогату худобу розводять головню для отримання молочних продуктів і як тяглову силу. Це пов’язано з обмеженістю пасовищ та із суворою індуїстською заборонаю на вживання в їжу яловичини. Товарне молочне виробництво особливо розвинене поблизу великих міст. Овець, кіз, яків і деякі гібридні породи розводять заради молока, м’яса та вовни. У Пакистані тримають також верблюдів і віслюків. Морське рибальство найбільш розвинуте в південних штатах Індії та Пакистану, річкове – на сході та північному сході Індії. Для жителів багатьох районів, особливо Бенгалії, риба – один з основних харчових продуктів.

Кустарне й ремісничє виробництво має значне поширення як у містах, так і в селах. Давні ремесла відіграють чималу роль у задоволенні внутрішніх потреб країн і виготовленні деяких виробів експортного призначення. Популярні дрібні кустарні виробництва будматеріалів, човнів, сіток, харчових продуктів (Мальдіви); тканин, виробів із тростини, черепахового панцира, слонової кістки (Шрі-Ланка); виробництво цигарок, скипидару, каніфолі, взуття (Непал); видобування й первинна обробка графіту й мармуру, виробництво килимів, тканин, виробів із металу (кинджали й мечі) й дерева (Бутан). Індійські ремісники дуже вправні в карбуванні по металу, у виготовленні ювелірних виробів із золота, срібла, дорогоцінних каменів, ткацтві, вишивці, гончарстві, виготовленні лакованих виробів та інше.

Значна частина населення Південної Азії мешкає в сільській місцевості. Поселення й житла в регіоні надзвичайно різноманітні. У будівництві використовується різний місцевий матеріал: дерево, бамбук, глина, камінь, стовбури пальм. Дахи роблять із глини, черепиці, соломи, пальмового листя,

дранки. Житла в жарких посушливих районах будують так, щоби найкращим чином захистити людину: вони глинобитні, позбавлені вікон, їх замінюють невеликі вентиляційні отвори, часто мають плоский дах. Там, де бувають довгі рясні дощі, дахи нерідко робляться стрімкими й доходять майже до землі. Похилі дахи роблять і в горах Кашміру, де бувають сильні снігопади взимку.

У напівкочових народів та скотарів тимчасові житла будують із повсті, вовни, шкір, гілок. Це різні курені, вітрові заслони, дахи-навіси (двосхилі й чотирихилі) на стовпах, за відсутності стін, будиночки на деревах.

В Індо-Гангській рівнині переважають поселення вуличного плану, які складаються з декількох десятків дворів. Тут поширене прямокутне житло каркасно-стовпової конструкції з глинобитними, вальковими, кам'яними чи плетеними й обмащеними глиною стінами. Двосхилий або чотирихилий дах двотрикамерного житла (у бенгальців переважно однокамерного) настеляли соломою чи черепицею. Раджастханці обмащували стіни глиною, білили їх і розписували квітами. У бенгальців усі житлові будови фасадом виходили у двір, а кухня й господарські будови розміщувалися збоку від житлових.

Поселення, садиба й житло етносів деканської історико-етнографічної області залежали як від способу їхнього життя, так і від їх поділу на касті. У збирачів і мисливців ірулів поселення були невеликі, усього на 6–7 глинобитних хатин, що стояли в один ряд впритул, а в ченців, наприклад, це накритий циновками дерев'яний каркас. У землеробських етносів (телугів, тамілів, каннарів, малаялів) збереглися традиції кастового поділу. Члени каст і нині живуть на окремих вулицях чи кварталах. Одно-двокамерне прямокутне (недоторкані в телугів жили в круглих хатинах) житло мало легку бамбукову каркасно-стовпову конструкцію. Стіни житла заплітали циновками, дах накривали пальмовим листям чи соломою. Представники вищих каст телугів у селах і нині живуть переважно нероздільними сім'ями у великих цегляних будинках на кілька кімнат. Малаяли вищих каст нині будують багатокімнатне дерев'яне чи саманне житло на два поверхи. Садиба знатних обгороджена високою глинобитною чи кам'яною стіною.

В осілого населення Пакистану поширене глинобитне, саманне чи цегляне житло з плоским дахом. Плоский дах синдхи облаштовували з кількох шарів тростини й жердин, що присипалися глиною й утрамбовувались. Белуджі накривали жердини даху циновками й обмащували їх глиною. Сільську садибу обов'язково обгороджували загорожею. Кочівники брагуї та белуджі жили в переносних наметах (“*геданах*”) з грубошерстих тканин.

Здебільшого населення гімалайської історико-етнографічної області (Непал, Бутан, північний захід Індії, північ Пакистану) живе в селах розкиданої чи вуличної забудови та в містечках. Будинки тут 2–3-поверхові з каменю, цегли, вальків, а в кашмірців – інколи ще й із дерева. Нижній поверх дому – господарський (приміщення для худоби, інвентарю, у непальців – кухня, майстерня). Верхній поверх житловий. Уздовж другого поверху тягнеться дерев'яна відкрита галерея. Дах житла високий, стрімкий, покритий черепицею, соломою чи дранкою. У бхотіїв дома з плоским дахом та внутрішнім двориком для сімейної общини. Таке житло часто обмащують глиною, навіть фарбують червоною або білою фарбою. Житло пастухів бхотіїв – це чорний тибетський повстяний намет.

Сільські поселення населення крайнього північного сходу Індії невеликі (від 10 до 100 хат). Лише в кхасі та асамців села великі, налічують від 200 до 500 хат, що розміщені в гірських долинах уздовж доріг та гірських річок. У нагів, качинів села розміщені на пагорбах, а нижче від них тягнуться поля. Села мають квартальну або квартально-радіальну забудову навколо площі. У кожному з кварталів живе одна родинна група, якою керує рада старійшин. Більшість цих сіл зберігає сліди колишніх укріплень, а качини й нині обгороджують села частоколом. У центрі села споруджується чоловічий будинок. У нагів це найбільша й найкраще

оздоблена різьбою споруда. Житло місцевих етносів має каркасно-стовпову конструкцію. Стіни заповнюють дошками, бамбуком, обмащують глиною. Двосхилий або чотирихилий дах настеляють сухою травою, соломою чи пальмовим листям. У качинів, гарів та нагів житло – це довга багатокамерна будівля для сімейної общини. У гарів таке житло має довжину понад 30 м. В середині довгого будинку, з одного боку, поздовжнього коридору розміщені кімнати для малих сімей, з іншого – комори, приміщення для гостей та культові кімнати. Тому житло має три входи: загальний, вхід для гостей і вхід “для духів”. Будинок оточений робочими верандами й господарськими прибудовами.

Житло населення острівної частини Південної Азії (андаманці, веди, нікобарці, мальдівці, сингали та ін.) має каркасно-стовпову конструкцію з конічним дахом, який настеляють рисовою соломою, пальмовим листям, очеретом або черепицею. Стіни хати заплітають бамбуком або лозою й обмащують глиною. Долівку застеляють циновкою.

Інтер'єр селянського будинку складають низькі тапчани, на яких сидять і сплять, низькі різьблені меблі: табуретки, столики. У городян поряд із національним інтер'єром присутні й предмети європейського побуту. Міста регіону мають значний контраст у плануванні. У центрі міст розміщуються сучасні багатоповерхові будинки, банки, установи, де мешкають заможні люди, інтелігенція. Околиці складаються з брудних кривих вуличок і халуп, де мешкає біднота. У містах багато безробітних.

Одяг населення Південної Азії досить різноманітний і має багато локальних відмінностей, що зумовлено заняттями народів, їх віросповіданням, культурно-історичними традиціями, природно-географічними умовами проживання. Характерне поєднання зшитих і незшитих видів в одному комплекті. Чим ближче до півночі, тим частіше трапляються зшиті види.

Спільним індійським типом незшитого одягу в чоловіків є “*дохті*” (довга до п'яти метрів або коротка смуга білого або жовтуватого кольору тканини, якою обгортають стегна, а один кінець протягують між ногами й затикають за пояс); *лунгі* або “*саронг*” – спідниця-штани; у жінок – “*сарі*” (довге, з нарядною кольоровою стрічкою по краях полотнище (п'ять-дев'ять метрів у довжину, один-півтора метра в ширину), яким обгортають тіло справа наліво від грудей до щиколоток; кінець полотнища пропускають через праву руку й перекидають через ліве плече на спину, щоби кінець спадав до поясу або нижче). Заміжні жінки кінцем сарі накривають голову, інколи прикривають обличчя. Сарі доповнюють короткі кофточки з вузькими рукавами (“*чолі*”), шалі, шарфи. Іноді накидають по кілька шарів накидок: одна шаль – на голову, й ще одна – на плечі й тулуб.

Колір сарі несе певну інформацію про її носія. На весілля або на свято народження дитини одягають червоне сарі, цей колір символізує енергію та родючість. На релігійні свята вдягають жовте сарі. Білий колір супроводжує траур. Із зеленим кольором у минулому пов'язували професію торговців. Селяни, ремісники, кравці носили переважно одяг блакитного кольору. Кожна жінка повинна мати у своєму гардеробі однотонне сарі для демонстрації прикрас. У західній Індії носять переважно бавовняні сарі, на півночі – шовкові, для сходу країни характерний малюнок сарі в клітинку. За цим жіночим одягом можна визначити не тільки етнічну, кастову, соціальну належність, сімейний стан, рід занять, але й настрій жінки.

Зшивним одягом для жінок виступають сукні, широкі строкаті спідниці, шаровари (у жінок – чорні, у дівчат – червоні), різнокольорові кофти, блузи. Традиційне жіноче вбрання в Північній Індії та Пакистану – легка спідниця-кльош, яку носять нижче талії, з вишитим краєм (*ленга-чолі*). У Пакистані, Індії та Бангладеші жінки носять “*сальвар-каміз*”. Це вбрання (із шовку, бавовни, шифону, крепу, сатину) складається з трьох частин: сальвару (шаровари), камізу або куртки

(туніка чи сорочка до коліна або навіть довше) й накидки. Розрізняють такі види сальвар-камізу: *чурідар* – тут вузькі як панчохи штани вдвічі довші за ноги, які збираються зморшками на щиколотці та розширюються до талії, блуза зазвичай довга; *анаркалі* – каміз схожий на сарафан, від грудей кльош, шаровари звужені; *боллівудський* стиль – штани майже кльош, каміз короткий, замість накидки легка маленька хустка в тон; *пакистанський* стиль – штани прямі та широкі, трохи звужуються донизу, але без складок; *шарара* – дуже широкий кльош від стегон, каміз короткий, з короткими рукавами або без рукавів.

Мусульманки-бенгалки, виходячи на вулицю, одягають паранджу чи чадру, або покривають голову шарфом. Панчіх жінки не одягають. Найдавніші зразки взуття ("*падуки*") – індійський варіант сандалів робилися з дерева за стопою людини; потім у дерев'яну основу вставлявся кілочок, на який спиралися при ходьбі. Вищі стани носили падуки оздоблені сріблом, золотом, коштовностями.

Зшивний одяг чоловіки регіону можуть носити окремо, або доповнювати його до незшитого. Так, бенгальці доповнюють дхоті "*чадаром*" (накидкою на плечі), гіндустанці – сорочкою поверх штанів без поясу, щільним каптаном на застібках спереду. У раджастанців дхоті одягали лише представники вищих каст, а представники нижчих каст носили штани, сорочки-куртки з глибоким круглим шийним вирізом, довгі куртки. Гуджаратці носять сорочку з вузькими рукавами та штани, розширені вище колін, на колінах зібрані в складки, а нижче колін завужені. На голові чоловіки носять білі круглі шапочки у вигляді "пілоток", бенгальці, раджастанці, пенджабці – тюрбан із п'яти-дев'яти метрового полотна. Ритуал забороняє індусам носити шкіряне взуття, тому більшість населення ходять босоніж, або одягають на ноги легкі сандалі з тканини.

Чоловіки Пакистану носять широкі штани, довгу сорочку (у брагуїв сорочка в складки), безрукавний каптан чи жилетку, халат, повстану шапку або тубетейки (синдхи – чалму), на ногах – сандалі. Обов'язковим доповненням одягу белуджів є зброя. У холодну погоду чоловіки одягають шерстяні безрукавки, куртки, піджаки, або просто накидають на плечі й голову ковдру або шаль. У наш час у містах поширений європейський чоловічий костюм, але часто можна спостерігати поєднання європейських і місцевих елементів. Так, державні службовці одягають "*шервані*" – щільний однобортний сюртук зі стоячим коміром, вузькі білі штани й шкіряне взуття.

Життєрадісний характер індійців помітний не тільки за яскравим кольором костюму, але й за зачісками. Чоловіки любили фарбувати своє довге волосся й довгі бороди в синій, зелений, пурпурний і, навіть, білий (не чекаючи сивини) кольори. Зачісками для жінок слугували пучки на потилиці, волосся закручували в джгути по колу. Іноді ці форми нагадували скручених у клубок змій. Навколо обличчя випускали вільні пасма, укладаючи їх також змієподібно. Змії в Індії – священні тварини, тому зачіски з подібною символікою були популярними. Заміжні жінки також заплітали коси, що спускалися уздовж спини. Дівчата носили на голові обручі, прикрашені дзвіночками. Усі жінки носять багато прикрас на руках, ногах, шиї, у вухах (намиста, шпильки, браслети, що прикрашали руки від кисті до ліктя й щиколотки ніг), до волосся прикріплюють квіти, перли, стрічки, золоті ланцюжки, у ніс вставляють кільце, яке іноді прикрашають перлами. В Індії прикраси завжди були не розкішною, а необхідністю, з'явитися на людях без них вважалося непристойністю, а позбутися своїх прикрас для жінки було ганьбою. Індійські жінки рідко фарбують губи й ще рідше пудряться. Але багато з них ставлять на лобі між бровами червону або іншого кольору пляму, що має назву "*тіка*" або "*тілак*". Поширене сурмлення очей.

В Індії жіночій фігурі відводилася головніша роль, ніж обличчю. У жінки повинні бути тонка талія, пишний бюст та округлі стегна, які часто порівнювали зі стегнами слона або корови – священними індійськими тваринами. Особлива увага

приділялася волоссю: довгому, шовковистому, кольору воронячого крила, а також шкірі – ніжній і гладенькій. Вдови прикрас не носили й одягали біле вбрання.

З різних зернових (бобових) готують різноманітні коржі (“*чапати*”): тонкі, товсті, з начинкою, смажені на вугіллі, у тандирах, сковорідках, у великій кількості олії, без олії, сухі та ін. Рідше готують супи та каші з цілого і дробленого зерна, з борошна. Значну побутову та ритуальну цінність має варений рис. З нагоди свята нерідко вживають солодкі каші з рису або вермішелі. Основним джерелом білків є бобові: зелена, чорна й червона квасоля, зелений горошок, сочевиця та ін. Мовою гінді бобові страви мають загальну назву – “*дал*”. Основним джерелом тваринних білків є молочні продукти, оскільки у вживанні м’яса, риби, яєць є обмеження. Важливим джерелом вуглеводів служать цукристі продукти: цукровий очерет, перероблений нектар квітів пальм. Рафінований цукор рідкісний. Масло використовується переважно рослинне різних видів: земляного та волоського горіха, гірчичне, рапсове, бавовняне, кунжутне, лляне, абрикосове масло, навіть із макового насіння. Коров’яче масло використовують найчастіше у вигляді топленого. Овочі та фрукти вживають за сезонами, залежно від регіону.

Селяни їдять три рази на день. Вранці вони обмежуються чашкою кислого молока з чапаті, або рідкою круп’яною кашею. На обід слугує також рідка кашка, але вже з приправами (“*каррі*”) з бобових, картоплі або овочів із прянощами. Мусульмани й деякі індуси вживають каррі з бараниною та рибою. Блюда подають зазвичай у металевих, глиняних, дерев’яних чашках або в листках бананового дерева і їдять руками, спритно користуючись куском чапаті. Як збадьорливий напій п’ють солодкий сік тростини, чай. З патоки роблять різного роду солодощі. Вечера часто складається з кислого молока та чапаті.

Багато мешканців Південної Азії жуєть пан (особливо після їди). **Пан** – це листок бетелю, у який замотують небагато вапна, кусочок горіха арикової пальми, кардамон та інші пряності. Пан кладуть у рот і жуєть, від чого рот заповнюється слиною червоного кольору, яку час від часу спльовують. Після 10–15 хвилин жування випльовують і сам пан. У роті залишається відчуття приязної свіжості. Курять **хукку** – люльку типу кальян, а також цигарки. Індійці часто обмиваються, перед вживанням страв миють руки, вранці чистять зуби спеціальною зубочисткою, вичищають язик скребком, ополіщують рот. Після відвідування туалету всі підмиваються, тому ліва рука вважається “нечистою” й нею нічого не передають, не їдять, не торкаються речей.

Традиційні транспортні засоби – візок з упряжкою для волів або зебу, в’юк. У кочових областях використовують під в’юк і під верх верблюдів та коней. У джунглях усі вантажі транспортують на спинах носильників.

4. Громадський побут, сім’я та сімейно-шлюбні відносини народів Південної Азії. Для суспільних відносин населення регіону характерне збереження кастового поділу та сільської й сімейної общини. Сільська громада зберігала традиції колективного землеволодіння, землекористування й самоврядування до середини ХХ ст., а окремі з її традицій функціонують і нині. Серед нечисленних народів (нагів, бодів, гарів, тодів, брагуїв та інші) можна спостерігати певні пережитки родоплемінних відносин. Так, у нагів зберігаються об’єднані в племена екзогамні роди. Тоди поділяються на дві екзогамні групи, а ті вже – на екзогамні роди. У групі налічується 10–12 родів. У минулому групою тодів керувала рада з п’яти вибраних старійшин. Самих старійшин вибирали збори дорослих членів родів. У брагуїв майже все життя регулюється звичаєвим правом. У них добре збереглася родоплемінна організація з чотирма союзами племен. Кожне плем’я поділяється на клани, а клани – на роди. На чолі патріархальних родів стоять спадкові вожді. Для суспільного й сімейного життя нікобарців характерне збереження великої сімейної (домової) общини, до якої входить сто й більше осіб.

Касты маюць дуже складнае паходжэння. Одні з них походзяць від даўньоіндзейскіх варн, іншы – маюць этнічнае, а трэці – професійнае паходжэння. Кастову сістэму асвяціў індэызм, а таму яна ўвядоўж тысячоліць заляшалася асноўнаю індзейскага суспільства. Ніні налічуецься кілька тысяч каст. Усі воні эндогамні. Крім ннх, існуюць шчэ “недоторканы” – пазакастовае насалення, яке стояло на найннжчому шаблі сацыяльнай драбыны. “Недоторканы” не малы права жыты разам із людзьмн вышнх каст, карыставацца іх речамн, братн воду з аднаго колодзя. Вонн выконувалн найтяжчу, брудну та ннзькооплачувану работу. У канстытуцыі Індыі та іншнх дэржав кастовы абмежэння забаронены. Але насправдн кастова сістэма шчэ й досн сыльна. Так, донннн шлюбн укладаюцься згідна з кастовымн звнчаямн. Шлюбн мнж прадставннкамн рнзнх каст доснч рідкн. Частнше вонн зустрнчаюцься сэрэд інтэлнгенцыі, горадын. За кастовым правнлом не допускаяцься, шчобы статус наречаной був вышчэ, ннж у наречаного. Сплкуваннн членнв рнзнх каст мнж сабою абмежанае.

Снм’я та сімейна-шлюбнн вндносынн вдрнзняюцься в Пнвденннй Азій залезна вндрнвна сацыяльна-эканамнчнага развнтку тнєї чн нншоў групн насалення, а тажкож належнасн до нндуськоў, мусульманьскоў чн нншоў релнгій.

У мннулому снм’н булн велнкнмн патрнархальнмн. У наш час пераважаюць малн, зрідка велнкн моногамнн патрнархальнн снм’н. Водночас у мусульман вонн будууюцься за нормамн духоваго права – шарнату, який допуская полнгамню. Але багатажэнство поширене тнлькн сэрэд певнх верств насалення: торговцнв, лнхварнв, пндрпрымцнв. Характэрнм явнщем (сэрэд мусульман) була велнка снм’я, з якою пов’язуюцься звнчаї сорорат (одружэннн на сестрн дружннн) та левнрат (одружэннн на вдовн брата). В окремнх этноснв Пнвденннй Азій шчэ збереглося чнмало перажнткнв матрнархату: матрнлнннне веденнн спорнदनностн (у ладакхнв), матрнлокальннсть до народжэннн першоў днтннн (у гурунгнв), матерннський родовнй поднл (у бхотннв), полнандрнн (у ладакхнв, шерпнв та нншы). У гарнв збереглися матрнлнннн родн, матрнлнннне наслндуваннн в землекорыстуваннн, тобто землю не выпускалн за межн матерннських роднв, днвчата проявлялн нннцнатуву в шлюбн та у внборн собн нареченнх та ннше.

В нндуськнй снм’н до сьодоненнн доснч сыльнн траднцыі, які впливаюць на суспнльнн вндносынн. Склад малой снм’н рідко абмежуецься подружньою парою та нн днтьмн. Часто вона вклучае кога-небудь із роднчнв чоловнка – матнр-вдову, незамнжню сестру, неповнолнтнх братнв та сестер. Траднцыі велнкой снм’н вннвляюцься в мнцностн сімейннх зв’язкнв, у вндносыннх мнж поколнннннмн, повазн до старшнх (так, молодшы нне мае права снстн прн старшому без його запрошеннн), у сімейннй взаємодопомозн в тяжку хвнлнну та ннше. Часто двоюрнदनн й, навіть, трююрнदनн братн й сестрн в снм’н займаюць рнвне становнще з рнदनнмн. Дядька й тнтку поважаюць, як рнднога батька й матнр. Святковн поднн в жытнн того чн нншога члена снм’н, як правнло, вндзначаюць загалнмн збором роднчнв. Показовн в цьому планн формн прнвнтаннн. Рнвнн за внком н становнщем людн прн зустрнчн говорять аднн аднаму: “рам рам“, тобто двнчн повторуване ім’я Рамн (мусульманн в цьому выпадку кажуть: “салам“). Людн рнзнога внку й становнща внтаюць аднн аднаго у внглядн легкаго поклону з пнदनсенннм до грудей складеннх долонь н внмовлянннм слова “намасте“. Але якщо сын внтае батька, учень вчнтеля, загалом молодшы шановнаго старшого, внн робнть ннзькнй уклнн, торкаецься рукамн ступнн ногн того, кого внтае, н потнм пндносыть рукн собн до лоба. Вчнтель у цей час робнть ледве помнтннн жест, який ннбыто утрымуе учня. Це внтаннн мае назву “взяты прах вндр ннг“.

Є в траднцыях велнкой снм’н й негалнвнн рнсы. Напрыклад, у тыраннн старшнх над молодшнмн, у дрнб’язковнй опнцн та абмежэннн нннцнатувы молодн й, особливо, у становнщн жннкн. Згідна з даўннмн траднцыямн, запысаннм у брахманьскнх кодексах, жннка була пазбавлена якнх бн то не було громадських прав н все жытнн

повинна була залишатися під владою чоловіка: до шлюбу під владою батька, у заміжжі – чоловіка, а в старості – під опікою сина. Донедавна дівчат видавали заміж у віці 10–12 років, а то й 6–8 років, а заручини відбувалися у 2–4 роки. Був час, коли серед представників вищих каст, вдова повинна була здійснити обряд “*sami*”, тобто піддати себе добровільному спаленню на погребальному вогнищі разом із тілом чоловіка. Цей звичай можна було спостерігати й у ХХ ст. У народів півночі Індії традиція забороняла вдові другий раз виходити заміж, навіть якщо “чоловік” помирає у ранньому віці, успадковувати майно за чоловіком. Бездітна вдова або, яка не мала дорослих дітей, разом зі своїми дітьми, як правило, ставала утриманкою в домі родичів чоловіка. За звичаєм вона повинна була поголити голову, не мала права носити яскравий одяг і прикраси, і піддавалася іншим приниженням. Загалом тиранія свекрухи над невістками, особливо над вдовами, ввійшла в Індії у приказку. Становище мусульманської жінки також було тяжким: її рано видавали заміж, такою ж безправною вона залишалася в домі чоловіка, хоча й мала право успадковувати частину майна, а ставши вдовою молодою, могла знову вийти заміж.

Старі традиції накладають свій відбиток і на поведінку жінки поза домом, у сім’ї. У залізничних вагонах жінки їдуть в окремому від чоловіків купе, а якщо в спільних вагонах, то обов’язково в супроводі чоловіка. Неприйнятно уступати місце в автобусі жінці, розмовляти жінці на вулиці з незнайомим чоловіком, запрошувати родичів чи друга сім’ї в дім, коли відсутній господар. По вулиці жінка повинна йти трохи позаду від чоловіка.

Шлюб у народів регіону розглядається як важлива подія в житті кожної людини. Це не тільки соціальна, релігійна необхідність, а й святий обов’язок особи. Неодружених навіть зневажали. Вступ до шлюбу переслідував три основні мети: виконання релігійного обов’язку завдяки домашнім жертвоприношенням, народження дітей, що забезпечувало щасливе потойбічне життя батькові та його предкам, а також продовження роду й сексуальну насолоду.

Законом встановлений мінімальний шлюбний вік: для чоловіків – 18 років, для жінок – 15. Порушення цього закону в сторону зменшення віку спостерігається зараз рідко. Шлюби організуються, як правило, батьками молодих. І досі є випадки, коли молоді навіть не знають один одного до весілля. Шлюби проти волі батьків є рідкісним явищем. Від такої шлюбної пари відвертаються не тільки родичі, а й члени даної каст.

Сватання в індусів, зазвичай, починала сторона нареченої. Посередником у цій справі виступала заміжня родичка, вдова, друг сім’ї, існують і професійні свати. Сприятливими для весілля вважаються місяці – лютий, березень, квітень. Важливу роль для долі майбутньої сім’ї відігравав гороскоп молодих. Якщо консультація астролога для шлюбної пари була невтішна, то весілля могло й не відбутися.

У Західній Бенгалії, наприклад, після попередньої домовленості між батьками організуються дві зустрічі молодих, так звані “*ашир-вад*” – “благословення”, – спочатку в будинку нареченої, а потім у будинку нареченого. Молоді за цих обставин отримують подарунки від батьків і родичів, а також обдаровують один одного. Дівчата виконують весільні танці й пісні. Потім здійснюється обряд вихваляння жовтого кольору, який в індійців асоціюється з кольором сонця і вважається символом вірності. Усі присутні фарбують собі передню частину голови й обсипають один одного жовтим порошком. Потім батько нареченого урочистим голосом перераховує імена покійних родичів цієї сім’ї, як би закликаючи їх у свідки й повідомляючи духів предків, що їхній нащадок одружується.

У спеціальному салоні нареченій, її подругам та родичкам наносять татування хною – “*мехенді*”. Руки майбутньої дружини повинні бути розписані

по лікоть. На правій долоні за традицією символічно зображений жених, на лівій – наречена. Серед химерних узорів приховані імена майбутнього подружжя: вважається, що якщо жених у день весілля зможе знайти своє ім'я на долоні нареченої, їхній шлюб буде щасливим. Крім рук нареченої за традицією розписують і ступні.

Саме весілля відбувається, як правило, увечері – й обов'язково в будинку нареченої. Це досить дорогий захід, який, в основному, лягає на плечі родичів нареченої. За дівчину заведено давати велике придане (сарі, прикраси, кухонне начиння), батьки молодої повинні забезпечити житлом, їжею гостей, що запрошені на весілля (їх може бути 700–800 осіб). Крім того, батьки молодих намагаються перевершити один одного й блиснути щедрістю та багатством.

Наречений, одягнений як махараджа (одяг розшитий золотим шитвом, підперезаний червоним поясом, на голові – яскравий тюрбан), у супроводі своїх родичів та друзів крокує (часто їде на коні) у дім нареченої. Поперед процесії йдуть музиканти, танцюристи. Зустрівши нареченого біля воріт, батьки молодої ведуть його до нареченої, яка одягнена у яскраво-червоне сарі, на руках червоні браслети, що означають майбутній заміжній стан дівчини. Молоді обмінюються гірляндами квітів. Потім місцевий жрець читає молодим священні тексти перед жертвним вогнем. Наречені повторюють слова й обряди за священником, водночас, один кінець сарі нареченої прив'язаний до поясу нареченого, що повинно означати їх союз і прив'язаність один до одного. Потім молоді повинні піднятися, взятися за руки й обійти навколо вогню чотири рази й зробити символічні сім кроків (обіцянка берегти один одного, зберігати багатство й добробут, служити в щасті й у гармонії, турбуватися про дітей, бути разом у всіх справах та обов'язках, клятва рости разом із фізичною, ментальною й духовною силою та клятва у вічній дружбі й довірі). Жених у цей момент наносить червону фарбу на лоб і проділ своєї нареченої: тепер вони вже чоловік і дружина (жінки на півдні Індії не фарбують проділ і не ставлять на лобі знак заміжжя; для них таким знаком слугує золотий ланцюжок, зняти його – погана ознака). Гуляння триває всю ніч, а вранці гості покидають будинок молодої. Наречену відводять у будинок чоловіка, де молодих також чекають подарунки й благословення. Цього дня ніяких церемоній не відбувається: усі відпочивають. І лише наступного дня в будинку чоловіка приймають родичів дружини з подарунками, влаштовують для них обід і розваги.

Розлучення в Індії вважається ганьбою, тому вони є рідкісними.

Сім'ї в народів регіону є багатодітними. Перевага в народженні надавалася хлопчикам. Мати сина – означало мати помічника, опору в старості, спадкоємця майна, що будуть належним чином здійснені поховальні й поминальні обряди (жінка в індуїзм не мала права здійснювати ці обряди). Тому народження сина, особливо первістка, у кожній сім'ї супроводжується численними обрядами. Інша справа дочка. Народження дівчинки зазвичай не відзначалося святкуванням, а в багатьох випадках розглядалося як нещастя. У сім'ї їй приділялося значно менше уваги, ніж хлопчику. Діти в сім'ях росли в атмосфері доброзичливості. Перші слова, які вони чули, закликали до доброго ставлення до всього живого. З часом правила пристойності приймали нові форми: *“Не кривдь молодших і слабкіших, поважай старших, не підніми нескромного погляду на дівчину, не ображай нечистою думкою жінку, будь вірний сім'ї, будь добрий до дітей”*.

5. Загальний огляд духовної культури народів регіону. Індія стала джерелом тієї загальної культури, яка формувалася протягом тисячоліть і стала об'єднавчим чинником для всіх територій Південної Азії. Інші держави регіону тією чи іншою мірою знаходилися у сфері впливу індійської культури, як соціальної, так і релігійної.

Велику роль у житті населення відіграє релігія. Найбільшу кількість послідовників мають індуїзм, іслам, буддизм, джайнізм. Поширене також християнство, парсизм або зороастризм. Племінні релігії в регіоні досить різноманітні. Малі народи Південної Азії поклоняються стихійним силам – вітру, грозі, воді, сонцю та інше. За їхніми релігійними уявленнями світ населений добрими й злими духами. Трапляються пережитки тотемізму. Побутує віра в душі та їх переселення. Повсюди поширений культ предків.

У регіоні є десятки тисяч активних храмів і мечетей, мільйони паломників рухаються по дорогах, крокуючи на поклоніння в особливо священні місця, майже в кожному домі є вівтарі, де стоять зображення богів, перед якими старші члени сім'ї чи брахмани здійснюють “*пудж*” (обряд шанування богів), приносячи їм у жертву квіти, листя священних дерев, кокосові горіхи та ін. Досі в країнах регіону існує велика кількість жебраків-монахів і відлюдників, які живуть завдяки милостині.

У середині II тисячоліття до н.е. в Індію проникли арійські племена, які започаткували **ведійську** релігію. В аріїв не було заведено записувати свої міфи. Жерці зачували священні пісні й молитви, які називали “*ведами*”, й передавали їх своїм учням. Слово “веда” означає вище духовне знання, божественне одкровення. До складу вед входять такі тексти: збірки ведійських гімнів (найвідоміший “*Ригведа*”), ритуальні священні тексти з поясненнями й коментарями (“*Брахмани*”), філософські повчання (“*Упанішади*”) та інше. Вірування арійських племен тісно перепліталися з віруваннями місцевого дравідійського населення. Результатом змішання різних культів стала згадка у Ведах 3300 богів, які уособлювали собою в основному сили природи, тварин, рослин, що слугували тотемами родів.

Поступово вироблявся складний релігійний ритуал і жерці-брахмани набували все більший вплив у суспільстві; у них вбачали хранителів священних знань. Вони оголосили Веди канonom норм суспільної й особистої поведінки. Було складено вчення про вищого бога-творця – **Брахму** й вчення про божественне походження всіх станів, за яким брахмани розглядалися як вищі серед інших. Таке релігійне мислення називають **брахманізмом**.

Буддизм виник на півночі Індії приблизно у VI–V ст. до н.е. Появу буддизму за традицією пов'язують з іменем царевича **Сіддхартти Гаутама**, який заснував орден монахів і обіцяв усім порятунок без допомоги посередників-брахманів. Згідно з легендою, Гаутама помер у 486 р. до н.е. До цієї дати буддисти відносять виникнення свого вчення, оскільки, за легендою, Гаутама, досягнувши нирвани, став Буддою, тобто Просвітленим.

Віровчення буддизму ґрунтується на уявленні про ілюзорність та мінливість навколишнього світу. Сприйняття цього світу як реального призводить людину до страждань. Метою існування людини є **нірвана** – повна відмова від будь-яких прихильностей і зв'язків із матеріальним світом. Буддизм розглядає шлях звільнення від страждань як серединний (між крайнощами аскетизму та чуттєвих надмірностей), тобто виступає за поміркованість у всьому та заперечує поділ людей на касти. Основним принципом буддійської етики проголошується принцип не насильства (**ахімса**), не заподіяння шкоди всім живим істотам. У буддизмі зароджується інститут чернецтва – людей, які цілком присвятили себе і своє життя служінню Богам і відмовилися від земних благ.

Розквіт буддизму припадає на III ст. до н.е., коли Ашока, правитель імперії Маур'я, використав його як символ об'єднання Індії й сприяв його поширенню на інші території. У наш час ця релігія представлена в Непалі, Бутані, Шрі-Ланці, Китаї, Монголії, Японії, країнах Південно-Східної Азії, а в Індії мало практикується.

Пізніше в буддизмі утворилося дві основні течії, які розходяться в питанні про шляхи порятунку: *Хінаяна* або *Тхеравада* (що означає “мала колісниця” або “вузький шлях порятунку”), ідеалом якої є досягнення нирвани, заглиблення у філософські трактування й допомога буде лише для тих, хто цілком присвятив себе релігії (ченців) і *Махаяна* (“велика колісниця” або “широкий шлях порятунку”), послідовники якої наближали вчення буддизму до повсякденного життя, широко допускали у свої общини мирян і ввели у своє вчення багато традиційних індійських релігійних переконань. Ідеалом махаяністів є не поривання до нирвани, а порятунок людства через прояв любові та милосердя. Хінаяна поширена в Таїланді, Шрі-Ланці, Камбоджі, Лаосі, а махаяна – у Кореї, Китаї, Японії, Непалі, Бутані. Різновид буддизму – *ламаїзм* представлений у Монголії, Тибету, Непалі, Бутані, деяких штатах Індії, серед калмиків, тувинців, бурятів.

Засновником *джайнізму* вважають *Вардхамана Махавіру* або *Джінну* (переможця), звідси й назва релігії – джайнізм, яка виникла в VI ст. до н.е. Як і буддизм, джайнізм не визнає кастової системи й призиває до непротивлення злу та самовдосконалення через ведення аскетичного способу життя. Джайни поділяються на духівництво й мирян. Особливий розвиток у джайнів отримав принцип *акімси* – не вбивства. Джайни не тільки утримуються від вживання м'яса; найбільш правовірні з них п'ють тільки фільтровану воду, дихають через вуаль і ходять, розмітаючи перед собою землю, боячись роздавити яку-небудь комаху. Джайни поділяються на дві великі секти: *дігамбари* (“оголені”), які зовсім не носили одягу й *шветамбари* (“які носять білий одяг”). У джайнізмі не було суворих приписів відлучення від усього земного, а обітничі були легкими для виконання. До того ж джайнізм закликав людей до активної світської діяльності. Тому серед послідовників цієї релігії багато торговців, лихварів.

Індуїзм, як релігійна система, оформився в IV–VI ст. н.е. Він увібрав у собі розрізнені догмати, філософські вчення численних сект, положення буддизму. Систему своїх релігійних поглядів індуси називають не стільки “індуїзмом”, скільки “*арья-дхармою*” – системою аріїв чи “*санатана-дхарма*” – вічною системою. Термін санатана часто вживається як загальна назва всієї системи індуїзму. Основними її положеннями є:

- Джерелом божественної істини визнаються Веди.
- Порятунок людини від страждань залежить від неухильного виконання *дхарми* – релігійних звичаїв, приписів, обрядів, образу життя, що приписувалося кожній людині залежно від її соціального становища. Від ступеня добросовісності виконання дхарми при житті залежали подальші переродження людини (*сансари*) – або людиною більш “високої” чи “низької” касті, або у вигляді тварини чи комахи.

- Порядок перероджень визначається законом *Карми* – законом моральної відплати. За цим законом, перевтілення людини прямо залежить від суми хороших або поганих діянь, зроблених нею в минулих і нинішніх життях: ту людину, яка в якому-небудь вигляді заподіювала шкоду живим істотам, переслідуватимуть хвороби, ту, яка вкрала їжу, очікують проблеми з травленням, наклепника буде легко впізнати зі смороду з рота тощо.

- Морально-етичний компонент дхарми базується на п'ятьох чеснотах, що мають загальнолюдський характер: це не заподіяння шкоди всьому живому, правдивість, ощадливість, утримання від негативних почуттів (наприклад, якщо тебе образили – не кривдь інших), не перелюбство.

- Соціально-кастовий компонент дхарми полягає в суворому дотриманні певних обмежень, пов'язаних із належністю індуса до тієї або іншої касті, насамперед, шлюбу (члени касті не повинні брати шлюб поза своєю кастою); харчування й спілкування (не можна харчуватися разом із членами інших каст); роду занять, досить чітко визначених для кожної касті.

➤ Ритуальний компонент дхарми у ведичні часи зводився в основному до кривавого жертвоприношення. Поступово він значно ускладнився й почав складатися з таких основних обов'язків: регулярне здійснення безкровних домашніх жертвоприношень (*пудж*), обрядів життєвого циклу, поминання предків, відвідування храмів, проведення паломництва й виконання обітниць. Зміст щоденних пудж полягає в принесенні п'яти видів жертв: богам – жертву у вогонь, духам – їжу й пиття, що залишилися від ранкової та вечірньої трапези, предкам – їжу, людям – гостинність, Брахмі – читання й вивчення Вед. Кожен індус мав домашній вівтар – це стіл, полиця з фігурками богів чи символічними предметами (на Шиву вказує лінгам, на богиню Лакшмі – металева миска). На вівтарі розміщували портрети двох-трьох шанованих у даному домі святих, фотографії духовного вчителя родини (*гуру*) й найбільш поважних її членів. Біля вівтаря стоїть посуд зі “святою водою” (тобто водою зі священної річки) і розстелені килими для учасників обряду.

➤ Переважна частина спілкування індуїста з богами складається з *мантр*, коротких молитовних формул – це мелодійний вигук з обов'язковим згадуванням імені якого-небудь бога. Ритуал вимагає значного часу (до 8–9 годин на добу), тому виконується жінками-домогосподарками. У містах чоловіки-індуїсти витрачають на нього 15–20 хвилин на день.

➤ Особливі обряди життєвого циклу починаються з моменту зачаття й закінчуються регулярними пуджами на честь душі померлого. Є приблизно 40 таких регулярних обрядів. Найважливішим є обряд надягання священного шнура (хлопчикам), свого роду їх “друге народження”. Сам шнур складається з трьох (зазвичай білих) бавовняних ниток, що символізують верховну трійцю індуїстського пантеону. Він носить через ліве плече, зав'язаним на правому боці до самої смерті.

➤ Важливим є поховальний обряд – спалення тіла померлих на вогнищі поблизу річки або іншого водоймища. З погляду індуїзму, цей обряд належить вважати різновидом жертвоприношень, завдяки якому душа померлого перед переродженням досягає достатнього рівня ритуальної чистоти. Перепалені рештки померлих (кістки, зуби, нігті) скидають у воду. Вважається, що без такого обряду душа покійного не зможе знайти спокій.

➤ Велике значення надається зовнішній обрядовості: принесення жертв зображенням богів, поклоніння природі, обожнювання рік, гір, шанування тварин (корів, змій, мавп, черепах, крокодилів).

➤ Поважання брахманів, які відіграють роль не тільки жерців, а й гуру – учителів.

➤ серед пантеону багатьох богів і богинь виділяють три:

Брахма – творець всесвіту, який постійно підтримує його циклічне існування. Він зображується у вигляді красивої червонолицької людини з чотирма обличчями та вісьмома руками, у яких він тримає чотири Веди, жезл, кухоль із водою із Гангу, жертвну ложку, іноді намисто з перлин, лук і квітку лотоса. Культ Брахми не набув поширення серед населення.

Шива – є дуалістичним божеством, який об'єднує в собі начала руйнування й створення життя. Його символізують три атрибути: тризуб, з яким він найчастіше зображується; лінгам (чоловічий статевий орган у напруженому стані); третє око, яким він спалив бога любові Каму, коли той заважав його медитативним вправам. Він зображується у вигляді чотирирукої людини в намисті зі змій, який танцює у вогняному кільці або у вигляді фалічного символу.

Вішну – відповідає за нормальне функціонування сонця, виступаючи уособленням світлого начала (на протигагу темному началу Шиви), охоронцем усього живого на землі й дхарми. Щоби мати можливість зразково виконувати свої нелегкі обов'язки, бог Вішну міг набувати різних перевтілень (*аватар*) у вигляді

тварини або людини. Їх десять: риба, черепаха, кабан, людина-лев, карлик, брахман, Рама – герой “Рамаяни”, Будда, Крішна – бог скотарів, Калкі – аватара майбутнього, яка появиться у вигляді воїна на білому коні й встановить нову еру. Коли ж він залишається самим собою, то уявляється молодою людиною надзвичайно красивої зовнішності в царському вбранні з чотирма руками, у яких він тримає свої атрибути: мушлю, булаву, лотос та диск-чакру – металеву зброю в постійній боротьбі зі злом.

Метою аватар Вішну вважається установа серед людей миру, правди й добра. З числа аватар Вішну найбільше шануються Рама – образ високої релігійності, честі, відданості обов’язку, героїзму та Крішну, образ якого символізує зв’язок між природою й землею та вірою в Бога. Останньому присвячено багато храмів, у яких він найчастіше виглядає як темношкірий (швидше, блакитношкірий) юнак із флейтою в губах. Від міфів, пов’язаних із Крішною, бере свій початок індуїстська традиція вважати чорний колір кольором кохання. З його іменем і кришнаїзмом пов’язана середньовічна література, присвячена любові Крішни й Радхі – коханої пастушки, та багатий фольклор, який охоплює легенди й пісні на сюжети різних епізодів із життя Крішни. Головною книгою прихильників Рами є “*Рамаяна*” – як давній її епічний варіант, так і багато перекладів, особливо “*Рамаяна*” – поема **Тулсі Даса**, яка була написана у XVI ст. мовою авадхі. Популярність образу Рами настільки велика, що не тільки вішнуїти, але й прихильники інших релігій часто збираються, щоби послухати, як співають цей твір, і майже всі індійці знають напам’ять уривки з неї. Цю трійцю ще називають Трішурті. Вони утворюють органічне ціле, яким уявляється нескінченний космічний цикл нашого світу. Культ Шиви більш поширений на півдні Індії, де йому присвячено багато храмів, а культ Вішну переважає на півночі країни.

Іншими шанованими божествами в древньому індуїзмі є:

Варуна – цар богів і людей, володар Всесвіту, творець неба й землі; владика природних стихій. Його зображували із зашморгом у руці, призначеним для вилову грішників.

Агни – бог вогню. Для індусів він – світло й тепло, що несуть із собою сонячні промені в момент народження нового дня, вогонь, з допомогою якого вони відвойовували в джунглів клаптики землі для землеробства, домашнє вогнище, де готують їжу, вогонь у печі гончаря або коваля.

Індра – бог грому й вітру, володар рік. Індуїсти його уявляли у вигляді воїна, що майстерно володіє булавою й нищить за її допомоги демонів.

Ганеша – бог-заступник підприємницької діяльності, мистецтва й науки. Його описують і зображують як симпатичного товстуна з чотирма руками й головою слона, у супроводі миші.

Богиню **Шакті** можна вважати втіленням жіночності, жіночого начала, особливої енергії та сили – то доброї й плідної, то злої й смертоносної. Тому вона персоніфікувалася в незліченних образах окремих богинь. Жіночу основу в шиваїзмі уособлює дружина бога Шиви, відома під іменами **Парваті** або **Саті**, **Дургі** (набуває вигляду вродливої світловолосої жінки, зі зброєю в руках поруч із левом або тигром), **Калі** (богиня смерті, перетворюється на чорношкіру жінку з червоними очима й висунутим червоним язиком, зі зброєю в кожній із десяти рук, розпатланим волоссям, намистом із людських голів на шиї й кобрами замість одягу) та інше. Жіночою основою бога Вішну уособлює **Лакшмі** – богиня щастя, краси та процвітання, уособлює ідеальну дружину та матір, подекуди вшановується як богиня родючості. Ця щаслива подружня пара має сина – бога кохання **Каму** (його ім’я асоціюється з “*Камасутрою*”).

Кожному з основних богів індуського пантеону були присвячені свої храми (розміром від малих каплиць до великих багатих архітектурних ансамблів, які

склалися зі складної системи будівель): надзвичайно красиві, з багатьма малюнками й скульптурами, прикрашені квітами, наповнені “пахощами” й харчами, які призначалися божеству. Найвідомішим релігійним центром вважається **Бенарес** (Варанасі), “місце створення Всесвіту“. Однією з форм паломництва до Бенаресу є обхід міста пішки з відвідуванням усіх його 106 храмів протягом 6 днів. Поклоніння здійснювалося з піснями й танцями, під дзвін дзвіночків і ритм барабанів. У кожній сім’ї була невелика статуя божества, про яку ніжно турбувалися, купали, одягали, годували й укладали спати. Люди вірили, що в цій статуї живе божество, і любовне поводження – найкращий спосіб проявити відданість.

Поруч із богами індуїсти вшановують мудреців-ріші, предків-пітрі, камені й гори (особливо Гімалаї), річки (передусім Ганг), священних тварин (насамперед корову), рослини (особливо ефедру, з якої готували жертвний п’янкий напій). Названі культу не фігурують відособлено один від одного. Богів і богинь зображують разом із тваринами, яких вважають їх атрибутами, їм приносять у жертву воду й рослини, поминають разом із ними в молитвах, а самі моління намагаються здійснювати на берегах священних водоймищ.

Свята в Індії ввібрали в собі всі види релігійних діянь, починаючи від жертвоприношень ведійських аріїв і закінчуючи сучасними театралізованими діями. Свята-богослужіння становлять важливу частину життя індуїста. Низка свят присвячені подіям релігійної історії, ремеслам, укріпленню сімейних зв’язків, ритуалам життєвого циклу, сільськогосподарським роботам, астрономічним явищам, пам’яті національних героїв або героїв епосів (святкують дні народження Рами, Крішні, Будди) та ін. Щорічно в Індії відзначаються сотні релігійних свят. Найбільш поширеними з них є свята Дасера (Навратра), Дівалі й Холі.

Свято **Дасера** припадає на вересень-жовтень і триває десять днів. Воно присвячене перемозі добра над злом, перемозі богині Дургі над Махішасурою – демоном із головою буйвола. У храмах і в кожному домі відбуваються молитви з принесенням традиційних жертв: квіти, фрукти, їжа, гроші, цінні речі. У ці дні двері кожної оселі широко відкриті для знайомих і незнайомих гостей, яких приязно зустрічають і пригощають.

Свято **Дівалі** (відзначається в жовтні-листопаді) – це свято вогню, світла, пов’язаний з осіннім рівноденням, збором врожаю та із закінченням сезону дощів. Він ще присвячений богині щастя й багатства Лакшмі. У цей день готують обід із найкращих блюд, і, за звичаєм, усі батьки посилають своїм заміжнім дочкам солодощі й фрукти, а ті, у свою чергу, роблять такі ж подарунки своїм друзям і родичам чоловіка. На краю дахів будинків і на стінах встановлюються десятки й сотні глиняних світильників, які у ввечері запалюють. Усі будівлі урядових установ, магазини ілюмінуються електролампочками. Індійці роблять із бананових листків маленькі човники, наповнюють їх олією й із запаленими гнотами пускають за течією річок. До пізньої ночі вулиці й площі міст і сіл заповнені святково одягненими людьми, які поздоровляють один одного зі святом і бажають щастя. Скрізь влаштовуються феєрверки, зриваються хлопавки. Усе це робиться для того, щоби розполохати злих духів.

Холі є святом весни (лютий-березень) і присвячений богу Камі (у деяких районах Індії – Крішні). По вулицях протягом двох днів ходять юрби людей, які поливають один одного підфарбованою водою й посипають кольоровими порошками. Вечорами та вночі трупи акторів грають різні сцени із життя бога Крішні. Центральним моментом свята є спалення великого опудала або прикрашеного дерева. Інколи гойдають на гойдалках статуї богів, стрибають через вогонь, ходять по жаринах, влаштовують ігрові битви між чоловіками та жінками.

Розрізняють свята дитячі, чоловічі й жіночі. Наприклад, на липень-серпень припадає день, коли всі жінки здійснюють обряд “*ракша-бандхан*“: вони

пов'язують на зап'ясток свого брата або іншого чоловіка, котрого обирають у брата, шнур або невелику гірлянду чи стрічку з прикрасами. Тепер чоловік повинен охороняти цю жінку як рідний брат увесь рік. Насправді це виливається у форму дарування жінці різних практичних і красивих речей: сарі, прикраси, солодоші, гроші.

Крім спільних індійських свят, є багато локальних народних свят. Так, у штаті Пенджаб, де більшість населення є членами релігійної общини **сикхів**, урочисто святкують усі дати, пов'язані з історією сикхізму, й, особливо, дні народження десяти його засновників – гуру. Найвидатнішим вважається перший гуру – **Нанак**, який народився у XV ст., й останній – **Говінд Сінг**, який народився у XVII ст. Ні вдень, ні вночі не припиняються публічні читання “*Грантха*” – священного писання сикхів, масові процесії з музикою, танцями й кумедними боями. У Непалі народилося багато давніх символів. Свастика – знак божественного вогню “Начало начал”, восьмикутна зірка й відомий символ у вигляді двох суміжних краплин, білої та чорної, – теж відсіль. Інь – це жінка, Земля, Янь – Космос, чоловік.

У дні релігійних свят до берегів річок, які вважаються священними, і до храмів стікаються сотні тисяч паломників. Вони беруть участь у процесіях, присутні під час богослужіння і здійснюють омивання у священних джерелах. Священною річкою всіх індусів вважається Ганг. Індуси вірять, що вода Гангу зцілює від хвороб, а душа людини, яка померла на берегах цієї ріки, звільняється від гріхів і попадає прямо в рай. На берегах Гангу розташовані так звані *гхати* – місця, де спалюють трупи.

До літературних творів народів регіону належать численні пам'ятки різного характеру, які в більшості своїй були створені на півночі Індії: релігійні гімни, історичні хроніки, епічні поеми, казки, класичні драми, вірші, наукові трактати та ін. Найвідомішими епічними творами є “*Махабхарата*” та “*Рамаяна*”. “Махабхарата” складається з 18 книг, у яких міститься така велика кількість сюжетів, що протягом багатьох століть індійські поети та драматурги зверталися до неї, як до джерела тем своїх творів. До наших днів розповідачі й священники читають юрбі уривки з цієї поеми під час свят або в дні паломництва, її читають і переказують дітям, п'єси на сюжети з “Махабхарати” постійно ставляться театральними колективами.

Зміст поеми “Рамаяна” (IV–II ст. до н.е., написана на санскриті) присвячений життю й героїчним справам царя Рами. Автором поеми вважається поет **Вальмікі**. У середньовіччі поема стала однією зі священних книг індуїзму. У сучасній Індії все населення знає й любить “Рамаяну”. Герої твору слугують взірцями хоробрості, благородства та вірності. Розігрування тих чи інших сцен із “Рамаяни” є обов'язковим елементом усіх індійських храмових і сільських свят.

Уся індуїстська література, як релігійна, так і світська, буквально сповнена натяками сексуального змісту та статевої символіки й відверто еротичних описів. У середні віки сам процес космічного творення зображувався як шлюбний союз бога й богині, тому фігури пар у міцних обіймах зображувалися на стінах храмів. Деякі релігійні секти навіть запровадили до свого культу як невіддільну частину статевої акти, які вважалися засобом врятування. В індуїстських храмах (найвідоміші у м. Каджурахо) представлені еротичні скульптурні композиції чоловіків і жінок, що віддаються любовним утіхам.

До епічної літератури можна віднести *Пурани* – перекази про справи богів, напівбогів, пророків, а також царів і героїв. Відомо 18 Пуран і багато так званих *Упануран*, які стали канонічними книгами різних релігійних сект.

Головним літературним твором течії буддизму хінаяни є “*Тінімака*” (Три кошики), яка містить думки й вислови Будди й опис його життя. Найбільш шанованими книгами махаяни є “*Махавасту*” (II ст. до н.е.) й одна з дев'яти книг

закону – *“Лалітавістара”* (VII ст. н.е.). Ці книги також містять вчення Будди й опис його життя. Література джайнів спочатку мала релігійний характер. Це канон *“Сіддхант”* (записаний у V ст. н.е.), підсумок літературної діяльності низки орденів монахів. Канон у віршах і прозі викладає основи вчення джайнізму. До неканонічної літератури джайнів належать коментарі до релігійно-філософських досліджень і прозаїчні та віршовані твори на сюжети джайнської моралі та етики. У них переказуються й багато епізодів із *“Махабхарати”*.

Ключем до розуміння мистецтва Індії заведено вважати **фрески печер Аджанти** та **скельні храми Еллори**. За фресками можна вивчати архітектуру прадавніх міст, архаїчні костюми, ювелірні вироби, зразки зброї. Це справжня енциклопедія індійського національного мистецтва. Усе людське життя від народження до смерті, усі верстви суспільства від царя до раба, від святого до грішного, усі людські почуття: любов і ненависть, радість і горе – усе це знайшло відбиток у печерних храмах Аджанти. Пам’ятки Еллори характерні тим, що в них створювали храми прихильники трьох релігій – буддизму, індуїзму, джайнізму. Результатом такого сусідства було творче суперництво, що народжувало інтерес не тільки до художніх способів один одного, а й до мистецтва інших держав і народів.

Одним із чудес світу є храм **Кайласа**. Це, справді, унікальна пам’ятка архітектури: протягом 150 років стародавні майстри вирубували цей храм у скелі, оздобили його численними скульптурними фігурами та барельєфними композиціями від цоколя до пірамідальних веж. У старому Делі серед відомих пам’яток давнини збереглося місто-фортеця **Лал-Кот** (кінець XII ст.) з унікальною цільно-залізною колоною, вік якої понад 150 тис. років. Поверхня цього металевого велета й досі блискуча й не ушкоджена іржею. Віднайти призначення колони – завдання для вчених майбутнього. Величним є мавзолей **Тадж-Махал** (закінчений у 1648 р.), збудований Шах-Джеханом у пам’ять про свою дружину Мумтаз-і-Махал. Будівля разом із цоколем та куполом складена з білого мармуру й стоїть на масивній платформі з червоного піщаника.

У народів регіону представлені танці, які відрізняються пластичністю, багатством різних стилів, напрямків. Своєрідною є також музика. Поширені музичні інструменти: флейти, щипкові, барабани. Побутує ляльковий театр.

Контрольні питання та завдання:

1. З’ясуйте расову та мовну характеристику населення Південної Азії.
2. Висвітліть етногенез та етнічну історію народів регіону.
3. Схарактеризуйте традиційні заняття, матеріальну культуру та одяг населення регіону.
4. Визначте особливості традиційного харчування населення регіону.
5. Висвітліть специфіку сімейно-шлюбних відносин народів регіону.
6. Дайте характеристику індуїзму, буддизму, джайнізму, сикхізму.
7. Проаналізуйте мистецтво, архітектуру, епічні твори, музику, танці народів Південної Азії.

Література: Альбедиль М.Ф. Забытая цивилизация в долине Инда / М.Ф. Альбедиль. – СПб., 1991; Гусева Н.Г. Индия: тысячелетие и современность / Н.Г. Гусева. – М., 1971; Гусева Н.Г. Эти поразительные индийцы. – М., 2007; Кислюк К.В., Кучер О.М. Религиєзнавство. – К., 2004; Кудрявцев М.К. Община и каста в Индостане. – М., 1971; Культура и искусство Индии и стран Дальнего Востока. – Л., 1975; Малые народы Южной Азии. – М., 1978; На земле сингалов и тамиллов (о Шри Ланке) / И. Сучков, Кумаран Велупиллаи – М., 1992; Народы мира. Народы Южной Азии. – М., 1963; Ольденбург С.Ф. Культура Индии. – М., 1991; Пандей Р.Б. Древнеиндийские домашние обряды. – М., 1990; Снесарев А.Е. Этнографическая Индия. – М., 1971; Страны и народы. Южная Азия. – М., 1982; Хрящевська Л.М. Загальна етнографія. – Миколаїв, 2013; Этнические процессы в

странах Южной Азии. – М.,1976; Этнология (Этнография): Учебник / Под ред. В.А. Козьмина, В.С. Бузина. – М.,2014.

ТЕМА 12. Етнографічна характеристика народів Південно-Східної Азії

План

1. Географічні умови. Етнолінгвістична та антропологічна класифікація населення Південно-Східної Азії.
2. Основні заняття та матеріальна культура населення регіону.
3. Громадський побут, сім'я та сімейно-шлюбні відносини народів Південно-Східної Азії.
4. Загальний огляд духовної культури народів регіону.

1. Географічні умови. Етнолінгвістична та антропологічна класифікація населення Південно-Східної Азії. До складу регіону входять одинадцять країн, з них шість – В'єтнам (понад 92 млн осіб), М'янма (біля 52 млн), Лаос (6,6 млн), Індонезія (252 млн), Філіппіни (біля 102 млн), Сінгапур (понад 5,5 млн), Східний Тимор (1,72 млн) є республіками, одна абсолютна монархія – Бруней (455 тис. осіб), три конституційні монархії – Таїланд (понад 65 млн), Камбоджа (15,5 млн), Малайзія – (понад 30 млн).

За особливостями природних умов регіон можна поділити на дві частини – материкову (півострів Індокитай) й острівну (Малайський архіпелаг та Філіппінські острови). Малайський архіпелаг – є найбільшою на Землі групою островів. З майже 15000 островів архіпелагу тільки п'ять мають площу понад 100 тис. км² кожний. Поверхня регіону характеризується поєднанням гористих і рівнинних територій. На півночі Індокитаю в меридіональному напрямку простягаються високі гірські хребти, які поступово знижуються на південь. Між хребтами розташовані долини великих рік (Меконг, Менам, Іраваді, Салуїн), а в їх дельтах – алювіальні низовини. У рельєфі Малайського архіпелагу й півострова Малакка переважають гори й височини, які часто переходять у прибережні неширокі заболочені низовини. Тут багато вулканів, у тому числі активних, тільки в Індонезії їх нараховується до 60. Гірський характер рельєфу зумовлює значну ізольованість окремих частин регіону. У зв'язку з цим у господарському освоєнні території спостерігається значна контрастність. Гірські території слабо заселені й освоєні, тоді як алювіальні низовини відзначаються високою концентрацією населення й господарства.

Південно-Східна Азія розташована в екваторіальному (великі частини Малайського архіпелагу) й субекваторіальному (материкова частина) кліматичних поясах. Високі середньорічні температури (+26°C) мають невеликі сезонні коливання (2–3°C). Найбільш жаркий місяць – квітень (+30°C). Величезний вплив мають мусонні вітри, чергування яких зумовлює зміну сухого й дощового сезонів. Філіппінські острови, як ніякий інший район земної кулі, потерпають від тропічних ураганів – тайфунів. Щороку тут буває 3–4 сильних і до 20 середніх або слабких тайфунів.

Рівень лісистості в регіоні у два-три рази вищий, ніж у середньому в Азії й становить 45%. Ліси багаті на деревину, що має цінні властивості (міцність, вогнестійкість, водовідштовхувальну здатність, привабливий колір): тік, сандалове дерево, дерева сімейства бобових, місцеві види сосен, мангрове дерево, пальми.

Етнічний склад населення Південно-Східної Азії дуже різноманітний. У регіоні представлені такі мовні сім'ї:

- **китайсько-тибетська**: китайці (майже 30 млн), бірманці (30 млн), карени (7,4 млн), качини (0,5 млн), нага (біля 1 млн) та інші;

- **тайська**: сіамці (31 млн), лао (19 млн), шани (3 млн), таї (1,5 млн) та інші;

- **австроазіатська**: в'єти (75 млн), кхмери (16 млн), мони (8 млн), мяо (всього 12 млн, у регіоні мешкає 1 млн, 9 млн – у Китаї), яо (1 млн), сеної (40 тис.), семанги (8 тис. осіб) та інші;

- **австронезійська** (або **малайсько-полінезійська**): *індонезійські* народи – яванці (120 млн осіб, біля 50% населення Індонезії), сунди (25 млн, майже 13%

населення Індонезії), батаки (8 млн), мінангкабау (7 млн), балійці (4 млн), даяки (1,2 млн), кубу (50 тис.) та інші; філіппінські народи – бісайя (32,5 млн осіб, понад 40% населення Філіппін), тагали (22 млн, чверть населення Філіппін), ілоки (9,5 млн, 12%), моро (біля 2 млн), іфугао (170 тис.), аета (33 тис.) та ін.; малайці (біля 28 млн осіб).

У східній частині Малайського архіпелагу й на заході о. Нової Гвінеї мешкають нечисленні **папуаські** народності: тідорці, тернатці, сентані, екари, джаби та інші.

Мовна проблема залишається складною, бо поруч із мовами основних етносів у регіоні майже тисяча місцевих мов, якими розмовляють малі народи й племена. З не корінних народів у Південно-Східній Азії проживають китайці, індійці, японці, араби та європейці. Індійці та китайці завозилися в XIX ст. як кулі для роботи в гірничій промисловості й на плантаціях. Індійців, в основному це таміли з південної Індії, порівняно мало. Китайців, переважно з південного Китаю, нараховують майже 30 млн. З копалень і плантацій вони вже давно перемістилися в міста, де зайнялися дрібною торгівлею. Згодом до їхніх рук потрапила й значна частина великого бізнесу. На цьому ґрунті виникає чимало проблем. Особливо багато китайців у Таїланді та Індонезії, а в Сінгапурі вони становлять 76% усього населення.

Країни Південно-Східної Азії належать до багатонаціональних. Найбільш характерні для регіону країни з різким переважанням однієї нації, але при наявності значних національних меншин. До них належать В'єтнам, Камбоджа, Таїланд і М'янма. У цих країнах проживає майже 40% населення регіону. Тільки дві країни – Індонезія та Філіппіни, у яких проживає 60% населення регіону, мають різнорідний склад населення. Наприклад, в Індонезії мешкає 300 етнічних груп і 16 великих народів. У Філіппінах нараховується до сотні етнічних груп. Малайзія й Лаос мають складне, хоч і етнічно однорідне населення.

У Південно-Східній Азії завжди були високими показники природного приросту населення – у середньому 2,2% на рік, а в окремих випадках – до 40%. Згідно з прогнозами ООН цей показник у регіоні знизиться до 1,8% за рік, а чисельність населення у 2025 р. зросте до 685 млн осіб (зараз приблизно 575 млн). Жінок дещо більше, ніж чоловіків (50,3 та 49,7% відповідно). Високий природний приріст населення в регіоні зумовлює молоду вікову структуру жителів. Половина мешканців регіону молодша 20 років, що утворює цілу низку проблем: підвищений попит на освіту, працевлаштування, житлове будівництво та ін. Сучасна демографічна політика в країнах регіону спрямована на зниження народжуваності й перехід населення до створення малодітних сімей.

Високою є питома вага сільського населення (майже 60%). Останніми десятиріччями внаслідок міграції сільських жителів і природного приросту збільшується кількість міського населення. Швидко зростають передусім великі міста, майже всі з них (за винятком Ханоя й Бангкока) виникли в колоніальну епоху. Швидке зростання міст зумовило приплив до них некваліфікованої робочої сили, наслідком чого стало скупчення людей, зростання злочинності, контрабандної торгівлі наркотиками, безробіття тощо. Водночас із 60-х років XX ст. у країнах регіону з'являються нові ділові й торгові квартали із сучасними спорудами, хмарочосами, побудованими американськими та японськими компаніями.

Населення Південно-Східної Азії розміщене вкрай нерівномірно. Максимальна густина – на о. Ява, де проживає до 65% населення Індонезії. Більшість жителів Індокитаю живе в долинах рік Іраваді, Меконгу, Менема, тут густина населення досягає 500-600 осіб/км², а в деяких районах – до 2000. Гірські околиці півострівних держав і більшість невеликих островів заселені дуже слабо,

середня густина населення не перевищує 3-5 осіб/км². А в центрі о. Калімантан і на заході о. Нова Гвінея є незаселені території.

В антропологічному плані більшість населення Південно-Східної Азії належить до південної гілки монголоїдної раси. В окремих районах збереглися **австралоїдні** групи: ведоїди (Малаккський півострів), близькі до папуасів мешканці Східної Індонезії, негритоський тип (на півдні півострову Малакка й на Філіппінах).

2. Основні заняття та матеріальна культура населення регіону. Південно-Східна Азія має значні внутрішні відмінності. Особливо яскраво вони виявляються в природному середовищі й культурно-етнічних характеристиках. Диференціація в рівнях економічного розвитку на перше місце поставила Сінгапур і Бруней. За ними йдуть Малайзія, Таїланд, В'єтнам, Філіппіни та Індонезія. Замикають цю ієрархію М'янма, Лаос та Камбоджа. Таких результатів економічного розвитку країни досягли завдяки різним чинникам. Наприклад, Бруней є провідним експортером нафти, отримуючи понад 85% прибутків від експорту нафти. Сінгапур є потужним регіональним і міжнародним центром торгівлі, маркетингу, послуг, фінансових операцій і розробок новітніх технологій, найважливішим транспортним і комунікаційним вузлом Південно-Східної Азії. Надзвичайна відсталість М'янми, Лаосу, Камбоджі пов'язана зі страшними воєнними та соціальними катаклізмами, що мали місце в них після Другої світової війни.

Сільське господарство регіону має трудоінтенсивний споживчий характер. Для нього характерні: низька забезпеченість земельними ресурсами при високій густоті населення, різке переважає землеробства над тваринництвом, величезні затрати ручної праці на одиницю земельної площі, низька товарність господарства, примітивні техніка й технологія. На островах збільшення розмірів використання земель здійснюється завдяки терасуванню гірських схилів. Останні займають великі площі на Яві, Лусоні й Вісайських островах і є характерною рисою місцевого ландшафту. На континенті в умовах субекваторіального клімату використовують штучне зрошення аби збільшити площі під повторними посівами. Але місцеві іригаційні системи здебільшого архаїчні. У басейні Менаду канали самопливом заповнюються водою під час повені на річках, у басейні Іраваді поля просто наповнюються дощовою водою. На Філіппінах і Яві багато нескладних гаток, що затримують дощову воду.

У Південно-Східній Азії все ще побутує підсічно-вогневе землеробство, яким займаються малі народи й племена у віддалених гірських районах, наприклад, частина гірських монів і кхмерів, гірські таї, частина нагів півострова Індокитай; більшість даяків, невеликі групи гірських батаків, папуаси й меланезійці Індонезії; іфугао на Філіппінах та ін. Після закінчення сезону дощів чоловіки рубають ліс і кущі на ділянках, де плануються поля. Під час сухого сезону рослинність зрубували, вона висихала, й потім її спалювали. На спалених і здобрених золою полях палицями або мотиками викопують ями, в які саджають насіння рису, кукурудзи, бульбових. Цю частину роботи виконують переважно жінки. Далеко не всі мотичні землероби доглядають за посівами. Вони заростають бур'яном, що погіршує врожай. Така форма господарювання досить екстенсивна й прямо протилежна трудоінтенсивному рисовому виробництву.

Набір культур, що їх вирощують у Південно-Східній Азії, досить багатий: кукурудза, батат, маніок, таро, арахіс, кунжут, бобові, банани, ананаси, папая, цитрусові (мандарини, лимони, грейпфрути), бавовник, коноплі, джут, чай, цукрова тростина, шовковиця, кава, какао, тютюн, саго, гевея (зараз до 90% світового виробництва натурального каучуку припадає на країни регіону), олійна й кокосова пальми, опійний мак (вирощують у районі "Золотого трикутника" –

важкодоступного регіону на межі території М'янми, Таїланду, Лаосу), різні прянощі, овочі та ін. Але при всьому цьому різноманітті в рослинництві, як і в місцевій дієті, панує рис. Під ним зайнято до 60% посівних площ і його їдять три рази на день, якщо це можливо. Рис є місцевою культурою. Тут його пристосували для вирощування на полях, що затоплюються, і звідси він поширився по всій мусонній Азії. Рису налічується кілька сотень сортів, у тому числі твердого та клейкого (з непрозорим зерном), плавучого, і який швидко росте. Орють по залитому водою полю легким плугом, у який запрягали буйволів. У жаркому вологому кліматі рис можна зберігати протягом тривалого часу. Інші зернові (кукурудза, пшениця) не можуть тут конкурувати з рисом.

Основою сільськогосподарського виробництва в регіоні є плантаційне господарство, у якому зайнята більшість населення, а експорт плантаційних культур забезпечує велику частину бюджетних коштів.

Тваринництво в регіоні відіграє допоміжну роль. Велику рогату худобу (волів, буйволів, корів) використовують переважно як тяглову силу. Молочне тваринництво не отримало розвитку, позаяк багато народів традиційно не п'ють молока. Розводять птицю (курей, качок, гусей – на м'ясо, півнів і перепелів – як бойових птахів, фазанів – як декоративних птахів), кіз, овець, коней – для верхової їзди. Свинарством (свині дрібні, чорного кольору) не займається мусульманське населення. Повсюдно поширене морське та річкове рибальство. Прісноводну рибу розводять у будь-яких водоймах – водосховищах, ставках, каналах, на рисових полях. Таїланд експортує різні види тропічних акваріумних рибок. Промислове значення має збирання дарів лісу: камфори, різних смол, каучуку, ротану (пагони гнучкої пальми, які використовуються для плетіння), а також ловля змії (продаж шкір змії дає великий прибуток, а їх м'ясо вважається в регіоні делікатесом).

Серед кустарного виробництва й народних ремесел у Південно-Східній Азії поширені виготовлення кованих виробів зі срібла, бронзи, керамічного посуду, плетених циновок, капелюхів, кошків, виробів із лози й колотого бамбука, художнє різьбярство по кістці, рогу, каменю, дерева, виробництво взуття, парасольок, дамських сумок, одягу, обробка коштовних каменів, виготовлення знарядь праці, домашнього начиння з міді, заліза та ін. Класичним яванським ремеслом є виготовлення різнобарвних тканин із допомогою нанесення на білу тканину складного рисунка шаром розтопленого воску. Такі барвисті тканини (*батик*) місцевих ремісників мали попит як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Малайці та народи Індонезії славляться будівництвом човнів і кораблів, теслярством.

Наприкінці XIX – на початку XX у болотистих і гористих місцевостях багатьох островів Індонезії та Філіппін траплялися групи бродячих мисливців і збирачів. В окремих районах вони збереглися й до наших днів, але поступово і вони переходять до осілості, землеробства та інших видів діяльності. Бродячим полюванням та збиральництвом займалися на півострові Малакка *семанги*, *сеної*, на о. Суматра – *кубу*, *сакая*, на о. Ява – *тенггери*, на о. Калімантан – *пунани*, *букіти*, на о. Сулавесі – *тоала*, на Філіппінах – *аета*, *тасадаї* та інші дрібні племінні групи. Добування засобів існування було пов'язано для них із великими труднощами, оскільки тропічні ліси не багаті їстівними рослинами й дрібними та середніми тваринами, доступними слабкому озброєнню бродячих мисливців. На великих тварин полювали зрідка з допомогою ям-пасток. Їли також м'ясо тварин, убитих великими хижаками. Через нестачу здобичі в їжу використовувалося все більш-менш їстівне: горіхи, коренеплоди, ягоди, їстівні плоди, жуки, гусінь та ін. Екстенсивне привласнююче господарство вимагало для полювання й збиральництва великих лісових угідь. Групи мисливців і збирачів не могли довго харчуватися на одній ділянці й тому були змушені весь час рухатися з місця на місце, зупиняючись тільки на нічліг. Локальні групи розподіляли між собою лісові

угіддя з таким розрахунком, щоби їх шляхи не перетиналися. Кожна група рухалася за своїми “володіннями” концентрованими колами, повертаючись на пройдене місце тільки через декілька місяців, коли там природним шляхом відновлювалися їстівні ресурси.

Господарська діяльність цих народів, крім полювання та збиральництва, включала вилов риби й жаб на річках і водоймах, а також деякі види домашніх виробництв: виготовлення зброї, циновок, домашнього начиння з дерева, каменю, кості, раковин, лубу (матеріал з обробленої кори дерева). Металургійного виробництва й виготовлення кераміки їм було невідоме. Водночас металеві предмети, головню наконечники списів, прикраси, зустрічалися в цих племен, але отримували їх від сусідів у готовому вигляді, у кращому випадку металеві вироби оброблялися “неолітичним” способом – куванням у холодному вигляді. Обмін, через ізольованість розсіяних по тропічному лісу локальних груп мисливців і збирачів, мав обмежене поширення. Часто він вівся в так званій “німій” формі. За такого обміну сторони не вступали в безпосереднє спілкування, а кожна група залишала предмети для обміну в певному, зумовлену традиціями місці, де їх по черзі брали представники кожної зі сторін. У наш час бродячі мисливці та збирачі все частіше починають займатися мотичним землеробством, обробляючи невеликі ділянки землі під посіви, головню, бульбових рослин.

Знаряддя праці розвинутих народів Південно-Східної Азії мають сучасний вигляд і, за винятком простішого селянського інвентарю, вони фабричного виробництва. Це легкий плуг без відвалу або плуг із відвалом; “вертикальна” борона з косо поставленими довгими зубцями й упором у вигляді рами. У якості тяглової сили використовуються буйволи та бики породи зебу. Обмолочують зерно різними способами: складають снопи на циновки й відбивають їх палицями; проганяють по снопах тварин; обмолочують колосся в ступі. Ручні мотичні землероби вже значно більше знарядь і предметів озброєння виготовляють у домашніх умовах або купують у ремісників, тому вони мають більш традиційний вигляд. Часто мотика – це просто палка-копачка (або кілок), яка являє собою загострену й обпалену на вогні палицю. Такі ж примітивні й інші знаряддя праці з дерева, кості, каменю, мушлі, металу. Мисливська й бойова зброя часто покупна, але трапляються й традиційні предмети озброєння: лук і стріли, духові рушниці (“сумнітан“), які стріляють отруйними стрілами, мечі, ножі, списи, сокири, палиці. У багатьох народів, наприклад, у даяків мечі вважаються священними предметами й передаються за спадком від батька до сина.

Поселення й житла в народів Південно-Східної Азії досить різноманітні, але мають разом і багато спільного. Землероби селяться переважно повздож берегів річок, озер, біля морського узбережжя, а також вздовж доріг, підніжжя пагорбів. Переважають поселення *рядового, вуличного* плану. *Купчасті* або *хутірського* типу, трапляються рідше, переважно в лісових районах. Мешканці узбережжя водойм часто проводять усе життя на воді, де вони влаштовують поселення на плотах і човнах. У недалекому минулому були поширені *укріплені* поселення. Вони й зараз ще трапляються у віддалених гірських районах, де ведуться міжплеменні війни. У багатьох народів регіону, наприклад, у в’етів, яванців, малайців, села обгороджувалися бамбуковою чи кам’яною загорожею. Такою ж загорожею або живоплотом обгороджувалася кожна селянська садиба (хата з господарськими спорудами й городом) чи кілька садиб сімейно-родинних груп. У центрі села споруджується громадський будинок для проведення різних спільних заходів, а також розташовуються різні адміністративні та культові споруди. Зараз громадські будинки майже не будують, а ті, які збереглися, використовуються як готелі або музеї старожитностей.

Здебільшого в народів Південно-Східної Азії будинки мають каркасно-стовпову конструкцію чотирикутні в плані й стоять на палях, на які настеляють

підлогу, встановлюють стіни й дах. Традиція ця сформувалася в приморському районі, де приплив і відплив заливали будинки, які стояли прямо на землі. Матеріалом для житла слугували бамбук, розщеплені стовбури пальм. Дах зазвичай двосхилий (траплявся прямий, сідлоподібний, конічний) настелявся пальмовим листям, рисовою соломою, дранкою, черепицею. Вздовж фасадної стіни хати заведено будувати відкриту галерею. Вогнище влаштовували надворі.

Проаналізуємо деякі типи будинків. Хата в'єтів складається з двох-трьох кімнат: середня – для батьків, дві інші – для дорослих дочок і для дорослих синів. Одружений син залишався жити в садибі батька. Двір утрамбовували чи викладали цеглою й використовували як тік. Садибу обсаджували живоплотом із колючих рослин. Обов'язковим елементом традиційного житла був вітвар предків. Яванці й сунда споруджують житло на глинобитній платформі або невисоких палях. Вікон не було, а світло проникало крізь щілини в плетених бамбукових стінах. Хата була поділена на дві половини: для батьків і для дітей. До житла, під окремою стріхою, прибудовували невелику кухню, а в подвір'ї споруджували господарські будівлі (хлів і комору). У давнину в мінангкабау споруджували довгі будинки на палях, у кожній із яких мешкала материнсько-родова група. Кожна одружена жінка з дітьми мала в будинку окрему кімнату. Коли збільшувалася кількість заміжніх жінок, то до хати прибудовували додаткові приміщення під окремим дахом. Тепер частіше будують невеликі малосімейні будинки. Бродячі мисливці й збирачі лісових гірських і болотистих районів будували легкі хижі з бамбука й трави або просто вітрові заслони. Для короткочасного нічного відпочинку споруджувалися платформи й навіси на гілках дерев.

Внутрішній інтер'єр будинків у країнах Південно-Східної Азії був простий і майже не відрізнявся в різних народів. Підлогу покривали циновками, на яких спали і їли. У яванців і сунда біля стін стояли довгі лавиці-лежанки. Інколи по стінах розвішували посуд, начиння (виготовляється з глини або бамбука), зброю. У центральних районах міст, у багатих кварталах будинки облаштовують по-європейськи.

Одяг народів Південно-Східної Азії зовнішньо різноманітний, особливо в оздобленні, але має в основних рисах багато спільного. У давнину були поширені різні види незшитого одягу, який поступово витіснявся зшивним. Так, у В'єтнамі чоловіки носили пов'язку на стегна й широкі штани, що підперізувалися шарфом, коротку розстібну куртку з довгими рукавами або довгий до колін халат. На голову одягали солом'яний чи бамбуковий широкополий конічний капелюх (“*ном*”). Жінки також одягали штани, куртки й довші, ніж у чоловіків, халати. Дівчата й молоді жінки одягали довгий приталений халат чи сукню з глибокими боковими розрізами. Цей халат виглядав так, ніби дівчина одягнула щільну блузку й два фартухи. Спідня білизна жінок – короткий білий халат. І чоловіки й жінки на ногах носили сандалі на солом'яній, полотняній, шкіряній або дерев'яній підошві, що трималися на нозі завдяки ремінцю чи тасьмі.

Традиційний одяг чоловіків-сіамців (кхонтайців) – “*панунт*” (у кхмерів він називався “*сампот*”) – являв собою широкий шматок полотна, яким обгортали стегна, а потім пропускали поміж ногами так, що утворювалися незшиті штани. Панунт доповнювала куртка. Головний убір – це пов'язка, як чалма, або капелюх у вигляді зрізаного конуса. Жіночий одяг – незшите полотнище (“*насін*”), підв'язане широким шарфом. Цим полотнищем обгортають стегна, а на плечі одягають накидку чи шарф. Чоловіки й жінки носять сандалі.

Чоловічий одяг бірманців складається з розстібної сорочки чи куртки з вузькими рукавами та незшитої спідниці “*лонджі*”, що спереду на талії зав'язується вузлом. Голову накривають пов'язкою з вузлом на боці чи одягають шапочку на плетеному ковпаці-каркасі. Взуття – сандалі, що взуваються на босу ногу, у свята одягають шкарпетки. Чоловіки татуюють тіло. Жіночий одяг

складається з легкої блузки чи курточки із застібкою під правою пахвою, лонджі й сандалі. Святковий одяг такий самий, але шийється із шовкових тканин, на нього нашивають коштовні гудзики. У свята жінки одягають персні, браслети, завушниці, оздоби для волосся. Дівчата й жінки збирають волосся в пучок на тім'ї чи потилиці, підлітки (хлопці й дівчата) голять голови як послушники буддійських монастирів.

Традиційний одяг острівної частини Південно-Східної Азії – це батикове полотнище тканини, яке обертали різними способами навколо тіла: у яванців і сундів – це “*каїн*”, яким жінки оповивали тіло від грудей до п'ят, а чоловіки – від пояса до литок і оперізували широким поясом, або “*саронг*” – прямокутний, зшитий із боків кусок матерії з отвором для голови. Жінки одягали ліф чи розстібну кофту, жакет, різноманітні оздоби, амулети, а через плече перекидали хустину. На голову пов'язували шаль. Чоловіки одягали розстібні приталені куртки, на голові носили пов'язки, номи, хустки, капелюхи. Жінки й чоловіки взували сандалі.

Одяг мисливців-збирачів джунглів складається в чоловіків із луб'яної пов'язки на стегна, що пропускається поміж ногами, у жінок – зі спіднички чи фартушка. Костюм доповнювався різноманітними самодіяльними й покупними прикрасами. Поширені татуювання, рубцювання тіла. У деяких народів заведено чорнити й підпилювати зуби.

Традиційна їжа народів Південно-Східної Азії – головно рослинна, що визначається їх головним заняттям – землеробством. Найпоширенішим харчовим продуктом є зварений у несолоній воді розсипчастий рис, який вживається з гарнірами: овочами (часник, цибуля, перець), плодами (лимон, тамаринд, крассанг), рибою, м'ясом, ароматичними травами та соусами (“*каррі*”): багаті протеїнами рибні пасти, малопротеїнові гострі соуси з риби та інших компонентів. Крім соусів, приправами слугують соєва олія і спеції. Вдома, у їдальнях і ресторанах рис подають у великій порцеляновій чи фаянсовій мисці, а гарніри в тарілках. До кожної чаші з приправами заведено класти роздавальну ложку. Члени сім'ї за старшинством, починаючи з її голови, накладають собі бажане на індивідуальну тарілку. Потім уся їжа змішувалася й вживалася паличками, кусочки гарніру вмокали в соус. Для обтирання рук (а інколи замість тарілки) використовуються кусочки бананового чи пальмового листя. З рисового борошна готують пиріжки, млинці, коржі й різні макаронні вироби. На відміну від звичайного рису, клейкий рис готують на пару. Його широко використовують у кондитерському виробництві та для приготування ритуальної їжі під час жертвоприношень. Сіль замінюють соусом із квашеної риби. Готують його так: рибу трохи в'ялять на сонці, потім квасять до стану легкого бродіння й заливають розсолем.

У прибережних районах на другому місці після рису стоїть риба, яку вживають у вареному, смаженому, солоному, свіжому, квашеному видах, а також у якості приправи і як самостійне блюдо. У місцевостях, віддалених від моря, у їжі велике значення мають кукурудза, просо й бобові культури. Великі білі боби відварюють, з борошна зелених бобів випікають коржі, а із сортів жовтих бобів готують гарніри. Поширені різноманітні супи: рисові, овочеві, із сушених пагонів молодого бамбука, із креветок, риби, черепах. Суп їдять порцеляновими ложками з чашок у вигляді піал, або спочатку вживають рідину, а потім паличками з'їдають гущину.

У народів острівної частини Південно-Східної Азії як додатковою їжею після рису й риби є бульбові: батат, кассава, земляна груша, а також ананаси, рамбутан, плоди хлібного дерева, манго та банани, які їдять сирими, смаженими, їх запікають у тісті, роблять із них юшку, желе, киселі, борошно, в'ялять на сонці.

Народи регіону майже не вживають молочних продуктів. Зате багато їдять куриних і качиних яєць, м'ясо птиці, телятину, козлятину, не мусульмани – свинину. Делікатесом вважаються такі страви як гусениці, черепашаче м'ясо,

коники, жаби та інше. З напоїв поширений міцний гарячий зелений чай. Без цукру він добре втамовує спрагу в жарку погоду й зігріває під час похолодання. Приймання гостей, зустрічі майже завжди починаються з частування чаєм. Спиртні напої (рисова горілка, віскі) вживаються на свята й під час ритуальних церемоній, а в будні дні п'ють охолоджений лимонад, каву, пиво, сік кокосового горіха й цукрової тростини, а то і просто свіжу чисту воду. Для пиття використовують невеликі чашки: порцелянові, керамічні, бамбукові, жерстяні, які оплітали рослинними волокнами. Поширене жування бетелю, паління цигарок, люльки, кальяну.

3. Громадський побут, сім'я та сімейно-шлюбні відносини народів Південно-Східної Азії. Відмінність у рівнях соціально-економічного розвитку народів Південно-Східної Азії позначалася на різноманітті у формах сімейно-шлюбних і соціальних відносин. У мисливців-збирачів побутують парні сім'ї й багато архаїчних звичаїв. Для більш розвинутих народів донедавна було характерним збереження традицій родових общин і великих сімей у патріархальній, хоча траплялося й у матрилокальній формі (наприклад, у мінангкабау).

Матрилінійні роди мінангкабау (у поселеннях, як правило, налічується чотири таких роди) складаються з кількох сімейно-родинних груп (*паруїє*). Сімейно-родова група займає кілька великих будинків, де живуть матрилокальні сім'ї (жінка з дітьми та братами). Кожну із таких груп очолює брат жінки – вождь, який отримав титул *мамака* (“брат матері”). Традиційний шлюб – матрилокальний з елементами дислокальності: до народження дитини чоловік живе в сім'ї своєї матері й працює на полі своєї великої сім'ї. До дружини чоловік приходиться лише в гості, допомагає їй у роботі. З народженням дітей чоловік переселяється до дружини, якій прибудовують до довгого будинку окрему кімнату (*біліє*). Нині матрилінійні сімейно-родові стосунки мінангкабау поступово трансформуються в патрилінійні та малосімейні. Були поширені сорорат і левірат. Розлучення здійснюється досить просто: знаком його слугує перехід дружини до другого біліє або припинення відвідувань дружини чоловіком. Під час розлучення діти залишаються з матір'ю, а майно ділять порівну. З раннього віку дітей привчають до роботи в полі й по дому. Обрізання хлопцям роблять не раніше 10 років. Це здійснює знахар. Дефлорація дівчат проходить у ранньому віці, інколи на десятий день після народження. Повноліття настає в 15 років. Хлопці отримують право одружуватися, брати участь у громадському житті, право на частину сімейної власності.

Зазначені вище архаїчні форми сім'ї повсюди змінилися моногамними сім'ями. На сімейно-шлюбні відносини більшої частини народів Південно-Східної Азії сильний вплив мали релігійні традиції: в Індокитаї – буддистські, в Індонезії й на Малаккському півострові – мусульманські, на Філіппінах – християнські. Так, в областях, де отримав поширення іслам, існує полігамія, викупний шлюб, перевага надається шлюбу з дочкою брата матері або між троюрідними кузенами. Але у яванців, сунда, малайців, хоча за державним і релігійним законом дозволяється багатоженство, переважає одношлюбність. Чоловіки й жінки в шлюбі рівноправні. Весілля влаштовують у домі нареченої, причому більшу частину витрат несуть її батьки. Садибу можуть діставати в спадок сини й дочки, зрідка – навіть зяті. Після смерті глави сім'ї рухоме майно успадковує вдова або старший повнолітній син.

Розлучення досить часті й нескладні для чоловіків – треба тричі промовити встановлену ісламом формулу *талак*. Потім розлучення повинне бути зареєстроване в імама, після чого чоловік може вступати в шлюб у будь-який час, а жінка – через сто днів. У яванців чекання й народження дитини супроводжується численними святами: на сьомому місяці вагітності; у день народження дитини; на

п'ятий день, коли йому дають ім'я; на сьомий, коли зрізають волосся; святкують відпадання пуповини; на сьомий місяць, коли дитині вперше дозволяють торкнутися землі та ін. У поведінці яванця як у сім'ї, так і поза нею, панують численні правила. Залежно від того, звертаються до старшого чи молодшого за віком і становищем, йде мова про близького друга чи далекого знайомого, про дружину співрозмовника або про дружину третьої особи й так далі, використовують 16 форм звертання. Щодо старших допустимі лише стримані жести й пози, які свідчать про повагу.

М'янами живуть малими моногамними сім'ями. Хоча традиція дозволяла багатошлюбність чоловіків, але траплялася вона лише в знаті. Головою сім'ї є чоловік, майно успадковується від батька до сина, а при відсутності прямого спадкоємця – від брата до брата. Жінки й дочки майна не успадковували. Сім'ї зберігали традиційну взаємодопомогу. Шлюб здійснювався за вибором молодих, хоча формально укладався за договором батьків. Знаком залицяння раніше вважалося піднесення дівчині квітів, фруктів і обов'язково віршів. Зараз необхідно давати подарунок. Повернення подарунку символізує відмову; віршована відповідь – прихильність. До одруження молодих прийнято обов'язково вивчати їхні гороскопи, складені для них, як і для кожного жителя країни, ще в дитинстві. Якщо гороскопи молодих не збігаються, то вони не одружуються.

Сім'я в сіамців переважно мала, моногамна. Дорослі жонаті сини живуть окремо від батьків, але зберігають тісний зв'язок із родичами. Очолює сім'ю батько, але жінки рівноправні з чоловіками, економічно незалежні, бо грошима від жіночих ремесел, городництва, садівництва, дрібної торгівлі вони розпоряджаються самостійно.

Лао жили малими патріархальними сім'ями, що зберігали певні риси великої сім'ї та матріархату. Авторитет глави сім'ї в громаді часто визначався не тільки його особистими якостями (ділові здатності, щедрість, розум, красномовність, постава й, навіть, краса), але й залежав від кількості в нього гарних та вмілих дочок. По-перше, їх заміжжя розширить родинні зв'язки сім'ї; по-друге, у лао до наших днів зберігся звичай відпрацювання за дружину. Перед одруженням хлопець відробляє в господарстві батька молодій впродовж одного-трьох років (у минулому до дев'яти років). Були випадки відмови зятю, який майже відпрацював свій строк, під приводом його лінивості чи не умілості. У сім'ї до сьогодні зберігається статус старшої жінки – найбільш досвідченої господині. Збереглися у лао окремі пережитки сорорату. Хлопці обов'язково проходять послушництво в монастирях і обряд обрізання волосся у 12–13 років. Як і в багатьох народів Південно-Східної Азії, у лао ім'я змінюється разом із серйозними змінами його сімейного чи громадського становища. Перше дитяче ім'я – це швидше лагідне прізвисько або ім'я, яке описує яку-небудь рису характеру чи фізичний стан дитини. Інколи дитяче прізвисько має принизливий чи лайливий зміст, яке нібито повинне обманути злих духів і відвернути хвороби. Під час навчання дитина отримує шкільне ім'я. Після послушництва в монастирі хлопець дістає офіційне ім'я та прізвище. Останнє може змінюватися у зв'язку зі зміною соціального стану людини або при переселенні в інше село. У більшості долинних районів Лаосу дім і садибу успадковує молодший син, а на півночі країни – молодша дочка (це так званий *матрилінійний мінорат*). В останній час землю успадковують тільки сини.

Панівною в кхмерів є мала моногамна сім'я з матрилокальним поселенням. Жінка в родині користується великим авторитетом, веде сімейний бюджет. В основі шлюбу лежить викуп за дівчину у вигляді відробітків нареченого в сім'ї батьків дівчини (від місяця до року). У минулому в кхмерів доволі поширеним був сорорат, обряд ініціацій для 12-річних дітей, який полягав у голінні маківки голови. Дівчата при перших менструаціях перебували в ізоляції в спеціальній хижі від декількох днів до декількох місяців. У цей час їх не повинні бачити чоловіки,

родичі, їдять вони тільки рослинну їжу. Після цього дівчина вважається вже дорослою. Розлучення в кхмерів порівняно рідкісні, але здійснюються без особливих труднощів. Під час розлучення дружина забирає придане й третину разом нажитого майна. Після трьох років трауру вдова може знову вийти заміж.

У минулому в мотичних землеробів, а в наші дні й у частини мисливців і збирачів тропічних лісів Південно-Східної Азії зберігаються елементи первіснообщинних відносин. У мотичних землеробів уже з початку ХХ ст. общинні зв'язки стали інтенсивно розпадатися під впливом соціальної та майнової диференціації. Так, основною традиційною соціальною організацією філіппінців була сусідська (сільська) громада, що складалася з окремих малих та нероздільних сімей. На чолі общини стояв спадковий староста. У разі потреби кілька громад утворювали тимчасові територіальні союзи, які очолювали старости однієї із сусідських общин. У гірських етносів донедавна зберігалось патріархальне рабство, традиція полювання за головами, що широко побутувала у Гвінеї та в Меланезії.

У яванців донедавна зберігався становий поділ суспільства: робітники й селяни належали до найнижчого стану (*вонг чілік*); ремісники, купці й мусульманське духівництво – до стану *сантри*; чиновники та інтелігенція – до стану *прійяї*; аристократи – до стану *ндара*.

Сільська громада в'єтів складалася з однієї чи кількох груп родичів (сімейно-родинних груп) за чоловічою лінією спорідненості, що вели своє походження від спільного предка. Громада утримувала храм, колективно обробляла землі храму й збирала врожай. Це давало можливість утримувати служителів культу та проводити свята. Община колективно користувалася випасами, водоймами та лісами, організовувала нічну охорону села, у разі потреби – самооборону. Очолював громаду виборний староста. Виробничим осередком була мала патріархальна сім'я, яка складалася з двох поколінь (батьки й діти), зрідка – трьох (батьки, одружений син і внуки).

Практично у всіх великих народів Індокитаю община як основна форма сільської організації вже не існує. Вона зберігається як адміністративна форма. Староста стежить за збором податків, організацією державних робіт, здійснює суд за нормами звичаєвого права. Подекуди є громадські землі (Камбоджа), але вони пов'язані в основному з ритуально-церемоніальними функціями. Зберігаються традиції колективної взаємодопомоги, але поступово витісняються відносинами оренди та найму.

У разі смерті близьких вважається неприйнятним виражати відкрито смуток: для буддиста смерть лише перехід від одного утілення до іншого й сльози та ридання шкідливі для душі небіжчика, заважають їй на шляху до нирвани. Так, у балійців процесія до кремації проходить шумно, велелюдно, з музикою й танцями. Везуть тіла у величезних, до 20 м заввишки, вежах-саркофагах у формі храму. Ховають шляхом кремації або трупоположенням. Швидке спалювання трупа вважається добрим знаком; чим довше він горить, тим більше підозр, що покійник чим-то ображений і може послати нещастя. Урну з прахом поміщають у пагоді. Під час омивання покійника за щоку йому кладуть монету, якою він повинен нібито заплатити за переправу через річку небуття в інший світ. За уявленнями бірманців, душа небіжчика вилітає з диханням у вигляді метелика. Одного з нічних метеликів старший у сім'ї ловить, тримає в шовковій хустині й відпускає лише на сьомий день після очищення житла покійника. За гробом небіжчика бірманці несуть поховальний інвентар: моделі будинку, повозки, знарядь праці та інше – усе, що буде необхідним покійнику на тому світі. Частина цього інвентарю йде в поховання, інша спалюється на могилі. У мінангкабау є повір'я, що душа небіжчика протягом ста днів залишається біля дому. На цей строк циновка померлого залишається розгорнутою, біля неї лежать улюблені речі покійника.

4. Загальний огляд духовної культури народів регіону. Духовна культура й народна творчість народів Південно-Східної Азії багата й різноманітна. Для них характерні глибокі народні традиції й зв'язки з культурою сусідніх народів. Уже в середні віки в багатьох країнах цього регіону існували розвинуті наука, культура, мистецтво, була створена багата духовна і світська література.

Етнічний склад та історична доля народів регіону зумовили його релігійну мозаїчність. Найбільш поширеними є такі конфесії: буддизм (у В'єтнамі махаяна співіснує з місцевими культурами, в інших країнах – хінаяна); іслам сповідують майже 80% населення Індонезії, Малайзії, частково на Філіппінах; католицизм є основною релігією Філіппін (наслідок іспанської колонізації), певною мірою в Індонезії; індуїзм, особливо, виражений на о. Балі в Індонезії.

Розглянемо духовну культуру окремих народів регіону.

У стародавні часи та в середньовіччі в'єти прийняли конфуціанство й буддизм, а з XVII ст. у них поширилося християнство різних напрямків. Водночас вони зберегли свої традиційні анімістичні вірування в духів землі та води, у господарів гір, лісів, річок та духів – захисників сіл. Зберегли вони також багату народну творчість, зокрема легенди про правителів-драконів (володарів вод), прапредків (міф “Про сто яєць”), сестер-воїнів, епічні поеми (“Плач дружини воїна”, “Къеу”), традиційний народний театр (*тео*), який з'явився в ранньому середньовіччі. Тео розвивався на основі чергування пісень, інсценування казок, легенд, сенок із селянського життя. Спектаклі тео зазвичай ставили у дворах біля храмів і пагод у простому оформленні: мотузка, протягнута між двома колонами храму, означала кордони між сценою й кулісами, а актори грали на циновці, з трьох боків якої сиділи глядачі. Серед музичних інструментів поширені щипкові – одно-, дво-, три-, чотириструнні гітари, скрипки, мандоліни, гусла; ударні – дерев'яні, металеві брязкальця, барабани, гонги; духові – флейти. Танці в'єтів імітують трудові процеси під час збирання рису, посадки розсади, згрібання соломи та інше. У танцях велика увага звертається на витонченість рухів руками з використанням факелів, парасольок, віял (“Метелики”, “Бамбук”). Інколи танці супроводжуються піснями. Цікаві своїми обрядами календарні свята. Найбільшим із них є свято *Тем* (Новий рік або початок весни). За давньою традицією вважається, що якими будуть перші дні Нового року, такий буде і весь рік. Звідси виникає необхідність дотримуватися різних заборон і оберегів, щоби зберегти спокійний і радісний настрій. На це свято забороняються сільськогосподарські роботи, люди ухиляються від сварок і лайливих слів, намагаються бути ввічливими, бажають один одному багатства, щастя, любові. Свято триває декілька днів, і в цей час на вулицях не замовкає музика, пісні, сміх; увечері влаштовуються карнавали, феєрверки, танці, виступи театральних колективів.

Народні свята в'єтів значною мірою збігаються зі святами інших народів Південно-Східної та Східної Азії. Вони пов'язані із сільськогосподарським календарем і мають релігійно-міфологічний зміст. Насамперед це церемонії на честь того чи іншого духу, які носять театралізований, видовищний характер. Свята наповнені розвагами, іграми, жартівливими й спортивними змаганнями (боротьба, біг, плавання, гребля, бокс, стрільба з гвинтівки, лука, гра в м'яч, підйом на слизьку жердину, кидання один в одного шарфом, замотаним у вузол, від якого треба ухилитися, кидання кульок у ціль). Поширені бої півнів, запускання повітряних зміїв у вигляді фантастичних птахів, метеликів, драконів. Дівчата змагаються в кулінарному мистецтві, ткацтві та інших домашніх роботах.

За релігією кхмери належать до секти *маханікай* (напрямок хінаяни буддизму) з обов'язковим проходженням юнаками школи трирічного монастирського життя. Місцевий буддизм увібрав низку елементів брахманізму та зберіг старі традиції культу духів (природи, предків, міфічних героїв). Збереглися також традиції чародійства чаклунів (*кру*). Вони визначають щасливі й нещасливі дні та години,

передбачають майбутнє, займаються лікуванням. Поширений звичай носити маленькі статуетки Будди в якості талісману. Високого розвитку в кхмерів досягли храмова архітектура (поширені *прасати* – невеликі цегляні та кам'яні святилища з багатоярусними баштами, прикрашені барельєфами з рослинним та тваринним орнаментом), фресковий живопис, різьба по дереву. Вражає храмовий комплекс **Ангкор-Ват** “Лебедина пісня” (XII ст.) своїми масивними скульптурами, фантастичним нагромадженням деталей, багатством орнаментики тощо. У них помітні впливи індійської та індонезійської традиції. Близькі до давньоіндійських і традиції письма кхмерів. Їхні епоси “*Панджі*” та “*Рамагань*” близькі до індонезійського епосу, а “*Рам Кер*” – до індійської “*Рамаяни*”. Помітним явищем у культурі кхмерів є класичний балет, театр тіней (плоскі шкіряні ляльки 50-70 см або 1,5 м накладаються на прозорий екран), танцювальне мистецтво (танець *лам-том* виконують парами, однак не торкаються один одного й рухи руками в ньому відіграють важливішу роль, ніж рухи ногами).

Понад 90% лао сповідують буддизм секти маханікай. Водночас вони зберігають віру в добрих духів (*пхі*) – покровителів і захисників – та злих духів, які можуть завдати людям шкоди. Такими є духи лісу, гірських вершин, рисового поля, лісового вогню, померлих насильницькою смертю. У лао набули високого розвитку прикладне мистецтво, зокрема культова архітектура (монастирі, пагоди, каплиці, *ступи* – культові споруди, де зберігаються буддійські реліквії) і скульптура (із бронзи виготовлена більша частина храмового начиння, а також із мармуру, слонової кістки, цінних порід дерев), різьба по дереву, виготовлення лакованих виробів, ювелірне ремесло, фресковий живопис. Найбільше свято в лао – Новий рік, який починається у квітні й збігається з початком сезону дощів. Тому це свято супроводжується карнавалами, піснями, танцями, обрядами викликання дощу, обливанням водою та інше.

Основна релігія сіамців (кхонтайців) – буддизм секти маханікай, який увібрав у себе численні традиційні обряди та вірування, зокрема в духів пхі – захисників і господарів. За повір'ям кожна людина після смерті перетворюється в пхі. Поширені шаманство, любовна магія, астрологія, а також театр тіней, ляльок, акторів у масках (*кхон*), театр поз і жестів (*лакон*), у якому всі актори й хор – жінки. Найбільшими святами в кхонтайців є Новий рік та осіннє свято **Лойкрантонг** із катанням у човнах.

Народи Індонезії, Малайзії, півдня Філіппін сповідують іслам сунітського толку. Поширені також елементи старої культури, пройняті духом індуїзму, анімістичні вірування. Своїх численних духів (добрих і злих) яванці називають “*янг*”. Найпопулярнішим є культ богині рису *Деві Срі*, на честь якої після збору врожаю влаштовують обрядові вистави. Поважають духів померлих, предків. Умиротворяє духів *дукун* (селянський шаман) з допомогою жертв, амулетів, замовлянь. Усі важливі події в житті яванця супроводжуються різними обрядами від народження до смерті, у яких поєднуються мусульманські норми з доісламськими традиціями. У фольклорі та літературі народів Індонезії, Малайзії спостерігається вплив індійських, арабських, перських, китайських сюжетів. Існують численні давні міфи, казки, перекази. Давня яванська література зберегла сліди індійського епосу “*Рамаяни*” та “*Махабхарати*”. На XVII–XVIII ст. припадає розквіт яванської літератури й традиційних театрів – тіней, маріонеток, масок, ляльок, одного актора та ін. Відомий яванський національний оркестр *гамелан*, який складається з десятків і сотень ударних інструментів. Для образотворчого мистецтва яванців характерне багатство орнаментальних мотивів, складна композиція та яскраві фарби. Шедевром яванської архітектури є буддійський храм **Боробудур**, збудований наприкінці VIII ст. (галереї нижніх ярусів храму вкриті численними барельєфами протяжністю 5 км, понад 500 статуй Будди прикрашають

кам'яну громаду пам'ятника), а також індуїстський храмовий комплекс **Прамбанан** (кінець IX ст.).

Племена мисливців-збирачів зберігають давні вірування в стихійні сили природи, духів, душу. У зв'язку з магічними уявленнями в минулому було полювання за головами.

Південно-Східна Азія багата на рекреаційні ресурси. Базою для розвитку туристичної галузі є унікальні та мальовничі екваторіальні ландшафти, курортні зони узбережжя, історико-архітектурні пам'ятки різних епох, екзотика сучасного життя й традиції різних народів. Основними центрами туризму є Малайзія (7 млн туристів щорічно), Сінгапур (6 млн), Таїланд (майже 6 млн), а найпривабливішими туристичними містами – Бангкок, Сінгапур (“Азія в мініатюрі”, “Азія на одну мить”).

Контрольні питання й завдання:

1. Дайте антропологічну та етнолінгвістичну характеристику населення Південно-Східної Азії.
2. Визначте традиційні заняття народів регіону.
3. З'ясуйте особливості поселень і будинків у народів регіону.
4. Який традиційний чоловічий і жіночий одяг населення регіону?
5. Розкрийте традиційну кухню народів Південно-Східної Азії.
6. Висвітліть особливості громадського побуту та сімейно-шлюбних відносин народів регіону.
7. Проаналізуйте загальні тенденції розвитку духовної культури народів Південно-Східної Азії.

Література: Малые народы Индокитая. – М.,1983; Малые народы Индонезии, Малайзии и Филиппин. – М., 1982; Мифы, культура, обряды народов Зарубежной Азии. – М.,1986; Народы мира. Юго-Восточная Азия. – М.,1964; Ревуненкова Е.В. Миф. Обряд. Религия (Об Индонезии). – М.,1993; Страны и народы. Юго-Восточная Азия. – М.,1979; Тиводар М.П. Етнологія: Навч. посіб. – Львів,2004; Этнические процессы в странах Юго-Восточной Азии. – М.,1974; Этнография детства: Традиционные методы воспитания детей у народов Восточной и Юго-Восточной Азии. – М.,1983; Чешко С.В. Этнология и социальная антропология: Учебник. – М.,2013; Этнология (Этнография): Учебник / Под ред. В.А. Козьмина, В.С. Бузина. – М.,2014.

ТЕМА 13. Етнографічна характеристика народів Східної Азії

План

1. Географічна, етнолінгвістична та антропологічна класифікація населення Східної Азії. Етногенез та етнічна історія.
2. Господарсько-культурні типи та матеріальна культура населення регіону.
3. Громадський побут, сім'я та сімейно-шлюбні відносини народів Східної Азії.
4. Загальний огляд духовної культури народів регіону.

1. Географічна, етнолінгвістична та антропологічна класифікація населення Східної Азії. Етногенез та етнічна історія. Східна Азія – це особливий регіон із тисячолітньою історією та своєрідною матеріальною й духовною культурою, досягнення якої перейняли країни Південно-Східної, Північної Азії та інших регіонів світу.

До Східної Азії належать такі країни, як Китай (біля 1,4 млрд осіб), Японія (понад 127 млн осіб), КНДР (25,5 млн), Південна Корея (51,5 млн), Тайвань (23,3 млн) та Монголія (3,2 млн), а також два адміністративних райони Китаю – Гонконг (7,3 млн) та Аоминь або Макао (650 тис. осіб). Через велику територію в Китаї спостерігаються різні кліматичні умови та географічні ландшафти. На півночі розміщені пустелі (Гобі, Такла-Макан), степи; на заході – найвищі на Землі гірські системи – Гімалаї, Тибет; у північно-східному регіоні (Маньчжурія) розташовані сопки, болота, ліса; у центрі й на сході течуть дві великі річки Хуанхе і Янцзи; південні райони країни досить теплі й зволожені.

Японія (етнонім “Ніхон” – “країна сонця, що сходить”) – це острівна держава. Головні острови: Хонсю, Кюсю, Сікоку, Хоккайдо й чотири тисячі невеликих островів. Як і в Кореї, у Японії місцевість гориста, із чисельними терасами, виступами, покрита лісом. Регіон розташований у трьох кліматичних поясах – помірному, субтропічному та субекваторіальному. Великі простори Монголії й Західного Китаю (Тибет) простягаються в районах високогірного клімату. Мусонні потоки повітря в теплий період року віють з океану на суходіл, у холодний – навпаки. Літні мусони приносять опади, кількість яких зменшується з півдня на північ. У зоні мусонів весна й осінь переважно посушливі, тому в землеробстві тут широко використовують штучне зрошення.

У Східній Азії представлені такі мовні сім'ї:

- **китайсько-тибетська** сім'я, яка поділяється на *китайську* групу (китайці (етнонім “хань”) (1,3 млрд осіб), хуей (10 млн) – це китайці-мусульмани, що проживають переважно в містах і в Нінся-Хуейському автономному районі та *тибето-бірманську* групу (тибетці (7 млн), іцзу, бай, лісу та інші народи, що мешкають на південному заході Китаю);

- **алтайська** сім'я, яка поділяється на *монгольську* групу (монголи-халха (2,1 млн осіб – це мешканці Монголії), монголи-дариганга (27,5 тис. осіб), внутрішні монголи (24,7 млн – мешкають в автономному районі Китаю Внутрішня Монголія), ойрати (840 тис.), дунсяни (510 тис.), буряти (200 тис.), торгути (120 тис.), дербети (73 тис.) та інші етноси, що проживають на території Монголії та півночі й центрі Китаю); *тюркську* групу (уйгури (майже 10 млн), казахи (1,5 млн), киргизи (240 тис.), салари (105 тис.), тувинці (20 тис.), узбеки (11 тис.), татари (10 тис.) та інші народи, що мешкають на північному заході Китаю); *тунгусо-маньчжурську* групу (маньчжури (біля 11 млн), сибо (173 тис.), евенки (40 тис.), орочени (8 тис.) та інші народи, що мешкають на північному сході Китаю);

- **австроазійська** сім'я, на якій розмовляють народи, що мешкають на півдні Китаю (мяо (9 млн), яо (2,6 млн), ше (710 тис.), гелао (580 тис.), в'єтнамці (300 тис.), булан (92 тис.);

- **австронезійська** сім'я – **гаошань** – корінні мешканці острова Тайвань (407 тис.), **пайвань** (70 тис.), **бунун** (41 тис.), **ямі** (4 тис.) та інші;

- **тайська** сім'я – **чжуани** – найбільший народ Китаю з національних меншин (16,2 млн осіб), що проживає на півдні країни, народи **дун** (3,7 млн), **лі** (1,3 млн), **таї** (200 тис.), **маонань** (72 тис.) та інші.

Окремо стоять **корейська** (80 млн), **японська** (127 млн) та **айнська** (130 тис. осіб) мови.

Китайська писемна традиція бере початок ще з II тис. до н.е. і давньокитайська ієрогліфіка розвивається до сьогодення. Головним у неї є зміст, а не звучання. Відомо 8 тисяч ієрогліфів, але використовують лише 3–3,5 тисячі. Є сім діалектів китайської мови. Мовою міжнаціонального спілкування в країні взято пекінський діалект (**путунхуа**). Ним друкуються центральні газети країни, демонструються телевізійні програми, використовується в армії, на підприємствах, ведеться загальнодержавна документація.

Китайське письмо називали “східною латиницею”, його переймали інші народи. Так, у Кореї та Японії використовують змішане письмо, в якому слова китайського походження записують ієрогліфом, спільним для китайської, корейської та японської мов, а суто корейські слова записуються власним письмом – **ханчипом** або **кунмуном**, який фахівці вважають найбільш досконалим (зараз у ньому 40 букв), а суто японські слова – складовим письмом – **катакана** (її знаки походять від складових частин китайських ієрогліфів, використовується для запису запозичених слів європейського походження, іншомовних власних назв (країни, імена) та термінів, еквіваленти яких відсутні в японській мові) і **хірагана** (містить 48 знаків, записується в традиційному поетичному або систематизованому фонетичному порядку, використовується для запису граматичних часток, відмінкових суфіксів, фонетичних підказок для ієрогліфів). У КНДР ієрогліфи не вживаються. Тибетський алфавіт існує з VII ст., уйгурський (базується на арабській графіці) і монгольський (ґрунтується на давньоуйгурському письмі) алфавіти створені у XII ст. Інші народи використовують видозмінену китайську мову. У 50-х роках XX ст. створені алфавіти для народів іцзу, мяо, яо, чжуанів.

Здебільшого населення регіону – **монголоїди**. Виділяють такі антропологічні типи:

- **континентальний** (північний, центральний Китай, Монголія) – тут монголоїдні риси поєднуються із ростом вище середнього 165–170 см для чоловіків, дуже високим і порівняно вузьким обличчям, вираженим вузьким носом. Розрізняють **центральноазіатський** та **південносибірський** підтипи;

- **тихоокеанський** (східний, північно-східний Китай, Південна Корея, КНДР) – населення більш низькоросле й короткоголове. Виділяють **східноазіатський** і **південноазіатський** підтипи. Зараз тихоокеанські монголоїди досить сильно змішані з різними європеїдними компонентами;

- **японці** займають проміжне положення між австралоїдною расою та східноазіатським антропологічним типом монголоїдної раси. Вони: невеликі на зріст, кремезні, ширококості, у них білява шкіра, темне пряме волосся. Подібний із японцями антропологічний тип і в **айнів**. Але в них світліша шкіра й дуже розвинений третинний волосяний покрив.

Дані археології говорять про найдавніші поселення, що виникли на основі місцевих неолітичних культур VI–III тис. до н.е. в середній течії р. Хуанхе. Легендарним предком китайців та їх першим імператором вважається Хуан-ді (2697–2597 до н.е.). В епоху Шан-Інь (1600–1046 до н.е.) у цьому місці сформувалося рання держава. Тут була культура бронзи, розвинене землеробство й на його основі – система оподаткування та управління країни урядовцями на чолі з царями-жерцями, існували міста, як центри торгівлі та адміністрації, з палацами й храмами, з'явилася ієрогліфічна писемність, виникло шовківництво. У XI ст. до н.е.

виникла держава Чжоу, заснована жителями долини на захід від держави Ін. Чжоусці захопили величезні території на схід і сприйняли основи інської культури. Протистояння кочівникам у цей та наступний періоди призвело до формування самосвідомості хуася – предків давніх китайців, які протиставляли себе всім іншим – “варварам”. Після розпаду імперії Чжоу, Цін Ін Чжену вдалося об’єднати Китай під владою династії Цін (221–206 до н.е.) і проголосити себе імператором Ші Хуан-ді. Він відновив єдину централізовану державу внаслідок анексії наявних шести держав: Хань, Вей, Чжао, Чу, Янь і Ці, поклавши край так званому періоду “Семи царств”, що тривав майже 800 років. Цю імперію змінила держава Хань (220–206 до н.е.). У цей період, “золотого віку” китайської історії, почала розбудовуватися централізована держава у якій правниками були чиновники, а не аристократія, розвивалися сільське господарство, ремесла, зодчество, медицина, мистецтво, література, філософія, було винайдено папір, винайдений сейсмограф. Під впливом ідей Конфуція сформувалася державна ідеологія, оформилася придворна історіографія.

З III н.е. настала епоха нашествия кочівників. Нападаючи на роздроблені князівства, вони встановлювали свою владу, але поступово втрачали контроль над країною й допускали її дроблення на князівства, що тривало до наступної іноземної навали або народного повстання, що призводили до зміни династій. Імперії Сунь (581–618), Тан (618–907), Сун (960–1279) шляхом завоювань та експорту товарів (чай, шовк, фарфор, кераміка, книги, ліки, твори живопису та бронзової пластики), справили величезний вплив на сусідів – Корею, Японію, В’єтнам. Держави “варварів” – Тангутське Західне Ся (982–1227), Кіданьське Ляо (916–1125), Чжурчженьське Цзін (1115–1227), які з’явилися на півночі Китаю, перебували під впливом китайської цивілізації й відтворили її основні елементи, попри те, що еліта та панівні династії в них були не китайського походження. Хоча монгольська навала в XIII ст. завдала величезної шкоди економіці та культурі Китаю, заснована ними династія Юань (1271–1368) також відтворювала стару китайську державну модель. На півдні Китаю влада монголів була незначна, а через півтора століття антимонгольський рух, що охопив країну, призвів до влади місцеву династію Мін (1368–1644).

У XVII ст. Китай завоювали маньчжури, встановивши династію Цін (1644–1912). Маньчжури приєднали до своїх володінь племенну периферію на заході й півночі країни. Попри почуття переваги над китайцями, яку культивували Ціни серед своїх одноплемінників-маньчжурів, але й вони прийняли визнану державну та цивілізаційну модель. Династія Цін була повалена повстанням. У 1912 р. була проголошена Китайська республіка. Сунь Ятсен очолив революцію та створив Народну партію (Гоміндан). У 30-х роках XX ст. Японія окупувала значну частину Китаю. Після її капітуляції почалася війна між комуністами Мао Цзедуна та гомінданівцями. Після перемоги в 1949 р. комуністів мільйони гомінданівців переїхали на острів Тайвань, де вони заснували державу. На материковій частині Китаю виникла держава Китайська Народна Республіка. У ній комуністичний режим Мао Цзедуна почав здійснювати широкомасштабні комуністичні експерименти, які врешті-решт закінчилися крахом. Щоб утриматися при владі, комуністи почали будувати ринкове господарство. Це сприяло швидкому економічному зростанню та підвищенню добробуту населення.

З давніх-давен на Японських островах жили айни. Пізніше сюди стали переселятися з материкової Азії давні корейці та, напевно, вихідці з Океанії. Вважають, що початок японської держави покладено в 660 р. до н. е. легендарним імператором Дзімму. У середині VII ст. н. е. зафіксовано перші спроби створення централізованої держави, а з VIII ст. н. е. виникли перші столиці, спочатку Нара, а згодом – Кіото. З XVI ст. біля берегів Японії з’явилися перші кораблі європейців. Вони почали місіонерську діяльність, що згодом призвело в 1640 р. до закриття

Японії для європейців. З 1868 р. відбулася революція Мейдзі й було припинено політику самоізоляції, розпочалася модернізація держави. Столицею стає Токіо. У 1889 р. прийнято конституцію. У державі відбуваються швидкий розвиток економіки та милітаризація. Згодом – переможні війни з Китаєм та Росією. У 1910 р. Японія анексувала Корею, в 1931–1932 рр. захопила Маньчжурію. Під час Другої світової війни окупувала значну частину Азії та Океанії. Активно воювала зі США. У 1945 р. останні скинули дві атомні бомби на Японію, що призвело до її капітуляції. До 1951 р. країна була окупована США, що сприяло впровадженню в Японії європейських демократичних стандартів та порядків. Відбулося швидке економічне зростання (“економічне диво”), у результаті чого Японія перетворилася на сучасну модернову державу.

За легендою, перша корейська держава Кочосон (старий Чосон) була заснована сином жінки-ведмедиці та небожителя Тангуном у 2333 р. до н.е. Вона перебувала на півночі Корейського півострова та в Маньчжурії. У 108 р. до н.е. Кочосон був захоплений китайцями. Вважається, що на початку свого розвитку Кочосон був міжплемінним утворенням, яке складалося з окремих міст-держав, а централізованою державою він став близько IV ст. до н.е. Після падіння Кочосону на території півострова утворилися три племінні об'єднання: Махан, Чінхан та Пьонхан (збірна назва Самхан). Водночас на півдні півострова утворилася держава Чін, яка стала попередником конфедерації Самхан. На півночі виникла держава Когурьо, що проголосила себе спадкоємцем Пуйо. Також на території колишнього Кочосона виникло кілька невеликих держав, серед яких найвідоміші Окчо й Тоніе (Східне Йе).

На початку нашої ери з племінних об'єднання, які залишилися після розпаду Кочосона, сформували три ранньофеодальні держави – Сілла, Пекче й Когурьо. Після завоювання Когурьо й Пекче в 676 р. виникла держава Об'єднана Сілла, яка в 935 р. змінилася державою Корьо. Водночас на півночі розвивалася держава Пархе. Цей період в історії Кореї був ознаменований розквітом буддизму. У період пізніх трьох королівств (892-936) на Корейському півострові було три держави: Сілла, Хупекче, (“Пізнє Пекче”) та Тхебон (або Хукогурьо, “Пізнє Когурьо”).

Корьо було засноване в 918 р. і до 936 р. об'єднало півострів. Слово “Корьо” стало прообразом сучасної “Кореї”. Правління династії продовжувалося до 1392 р. У 1231 р. монголи почали набіги на Корьо й після 25 років боротьби король Корьо був змушений стати монгольським данником. Наступні 80 років Корея провела під монгольським ярмом. Через те, що монголів роздирали внутрішні чвари, цим скористався корьоський король Конмін, який зміг позбутися монгольської залежності. Коли в Китаї впала Юаньська династія й стала правити Мінська, Корьо опинилася на роздоріжжі. З одного боку, корейці визнавали свою васальну залежність від нової династії (1368 р.), а з іншого, підтримували відносини з монголами, які залишили Китай. Врешті-решт Корьо відкрито прийняла бік останніх і відправила своє військо до кордонів Китаю. Таким станом справ скористався тесть корейського правителя й головнокомандувач армією Лі Сонгьо. Він скинув династію Корьо та заснував в 1392 р. нову, відому під ім'ям Чосон. Столиця Чосон була перенесена в Хансон, сучасний Сеул, а в 1394 р. офіційною релігією було прийнято китайське конфуціанство. У період з 1592 до 1598 р. Корея зазнала японських вторгнень. Після агресії з Маньчжурії в 1627 та 1636 роках династія Чосон стала данником імперії Цін.

У 1893–1894 рр. почався революційний рух під керівництвом партії Тогакуто, що змусило корейського короля звернутися з допомогою до Китаю. Китайський уряд відправив свої війська в Корею, на що Японія відповіла вирушенням своїх. Під час бойових дій Корея фактично перейшла в японську зону впливу. Після російсько-японської війни 1904–1905 рр. Корея в 1910 р. була анексована Японією. Корейців змушували вивчати японську мову та змінювати

корейські імена на японські. Окупаційна влада поширювала теорію єдиного “японсько-корейського етносу“. Багато корейців переселилася до Японії, у Маньчжурію, до Сахаліну. Після Другої світової війни з Кореї були виселені всі японці. Північна частина Корейського півострова (на північ від 38-ї паралелі) була окупована СРСР, а південна – США. Так країна розділилася на дві частини: Північну й Південну. Спроби відтворити єдину корейську державу провалилися, і в 1948 р. були проголошені КНДР та Південна Корея. Проте, обидві корейські держави впевнені, що країна об'єднається в майбутньому.

2. Господарсько-культурні типи та матеріальна культура населення регіону. Країни Східної Азії найбільш неоднорідні в соціально-економічному аспекті. Японія, Південна Корея й Тайвань належать до країн із розвинутою багатокладною економікою; Китай іде особливим шляхом економічного розвитку, поєднуючи принципи планового та ринкового господарювання. Монголія ступила на шлях економічних і політичних реформ після 70-річного панування тоталітарного режиму. Північна Корея є унікальною державою, де ще й досі намагаються будувати комунізм на основі командно-адміністративної системи в економіці та тоталітарного режиму в політиці.

На характер ведення господарства народів регіону великий вплив має географічне середовище: тип ландшафту, клімат, зональність, ступінь вологості, висотність тощо. У деяких районах поряд з етносами, які мають високорозвинену економіку, співіснують народи з примітивним господарством і заняттями. Виділяють такі господарсько-культурні типи (ГКТ), які склались у даному регіоні:

1 ГКТип – *мисливці, збирачі та риболови*. У чистому вигляді він майже не зберігся, але пережитки цього типу ще трапляються в деяких народів. Так, лісовими збирачами (дикоростучий ямс, клубневі культури) й мисливцями є *монкхмери, кава, булан, бенлу*; збирачами й рибалками (риба, моллюски, ракоподібні, водорості) – *айни*, частина японців; пішими мисливцями тайги й риболовами річок (ловили лосося, горбушу) – *тунгуси*; гірськими (у Тибеті) збирачами, мисливцями й рибалками – *дулуни*.

2 ГКТип – *мотичне рільництво*. Цей тип почав складатися на рубежі IV–III тис. до н.е. на середньо-китайській рівнині. Рільники вирощували чумизу, просо, розводили свиней, собак. На півдні Китаю – різні клубні та коренеплоди (ямс, таро, батат, маніок, рис). Використовувалися підсічно-вогнева та зрошувальна системи ведення рільництва. Основними знаряддями праці виступали палка-копачка, мотика. Культивувалися різні плоди й фрукти: банани, ананаси, манго, цитрусові, кокосові горіхи, хлібне дерево, олійні культури (рицина, кунжут, ріпак), бавовник, тютюн та ін. На сучасному етапі цей тип зберігся лише на півдні Китаю в народів *мяо, яо, гаошанів*. *Тибетці* вирощують холодостійкі культури – овес, ячмінь, гречку.

3 ГКТип – *плугове рільництво*. Він поширився з I тис. до н.е. майже по всій території регіону. Використовувалися вже залізні знаряддя праці (плуг, лопата, сапа). Як тяглова сила виступали віслюки, коні, буйволи, воли. Крім робочих тварин, китайці та корейці розводять переважно свиней, курей, качок. У помірному кліматі вирощують пшеницю, бобові культури, сою, ріпак, арахіс, батат, бавовник, тутове дерево, незначну частину рису. У теплому кліматі (Японія, Корея, південь Китаю) – рис, цитрусові, чай, батьківщина якого – Китай, оливу, цукрову тростину. У регіоні вирощують також тютюн, коноплі, хміль, льон. Традиційною галуззю (особливо в Китаї) є вирощування лікарських рослин. У Японії культивують багато різноманітних квітів, які є обов'язковим атрибутом релігійних ритуалів та елементом прикрас на святах і в будинках японців (*ікебана*).

4 ГКТип – *скотарство*. Виділяють такі підтипи. Тюркомовні народи, монголи, а також тунгуси займаються сезонним кочуванням. Розводять овець, кіз,

велику рогату худобу, меншою мірою верблюдів (двогорбі бактріани). Тибетці розводять яків, евенки, орочени займаються оленярством.

Серед ремесел у регіоні поширена гончарна справа, обробка дерева, в'язання циновок, кошиків та інших речей із лози, очерету, трави, соломи, прядіння й ткацтво (тутове шовківництво, а на північному сході Китаю – розводять дубового шовкопряда), виробництво харчових продуктів. У Японії, Південній Кореї, на півдні Китаю високого розвитку здобули різні види кустарних промислів, зокрема, художніх: фігурне плетіння з бамбука та інших рослин, різьба по дереву, камінню, кості, виробництво фаянсу, фарфору, скульптурне ліплення, художнє ткацтво, вишивка по шовку та інше.

У матеріальній культурі народів Східної Азії теж можна спостерігати відмінності залежно від географічного середовища та основних занять населення. Велике значення мали також взаємовпливи різних культур, особливо китайської, елементи якої до цього часу пронизують корейське, японське та інших народів сьогодення.

Здебільшого поселення Північного й Північно-Східного Китаю (Маньчжурії) розташовані в річкових долинах, по берегах річок або уздовж великих торгових шляхів. У прибережних поселеннях характерне рядове планування. У гірських районах переважають розкидані дрібні села із шести-восьми дворів, що було пов'язано з невеликими площами земель, придатних для обробки. У рівнинних районах подібні розкидані селища трапляються лише в Маньчжурії, автономному районі Внутрішня Монголія. У вузьких долинах гористих місцевостей Південного Китаю села зазвичай розташовані на схилах гір, щоб уникнути затоплення (часто трапляються паводки). У сільських поселеннях Центрального й Південного Китаю переважає купчасте планування. Це пов'язано з географічними умовами, великою щільністю населення й прагненням краще використовувати кожен клаптик землі, придатної для землеробства. У селах цих частин країни садиби стоять дуже скупчено. Великі села, як і невеликі міста, зазвичай мають вуличне або вулично-квартальне планування.

У Північному Китаї переважали глинобитні або цегляні приземкуваті будинки, що стояли на високих платформах з утрамбованої землі із солом'яними, очеретяними чи черепичними дахами. Огорожі осель майже не було. Панські садиби нерідко мали вигляд невеликої фортеці з єдиними воротами з південної сторони. Інтер'єр оселі відрізнявся простотою: земляна підлога, замість меблів вздовж стін вбудовано глиняне ложе ("кан"), яке вдень заміняло стільці. Відразу за вхідними дверима розташовувалася кухня. До неї примикали одна або дві жилі кімнати. У кутку кухні складена невелика піч із котлом для приготування їжі. Піч з'єднана димоходом із каном, тому тепло, проходячи по димоходу, обігрівало одночасно й кан, і кімнату. Меблів у будинках мало; найбільш характерні низькі столики різної форми, шафи й дерев'яні скрині для домашнього скарбу.

У теплому кліматі на півдні Китаю будинки будують за каркасно-стовповою конструкцією й на палях. Основним матеріалом осель виступає бамбук, пальмове листя, плетені циновки. Вогнище розміщується окремо від житлової споруди у вигляді жаровні. Інколи будинки були дво-, триповерхові, як фортеці, із внутрішнім подвір'ям, у якому був басейн для води. Часто садиба обгороджувалася глинобитною, цегляною або кам'яною стіною. Галерея оселі виступала як веранда, де мешкала сім'я. Меблі й начиння було плетеним із бамбука або пальмового листя. Скотарські племена живуть у переносних юртах, дерев'яна основа яких покривається повстю чи шкірою. У гірських районах люди мешкають у халабудах, покритих вовною.

Японські будинки майже однакові. Лише в деяких гірських та острівних районах спостерігаються відмінності. Масивний чотирихилий дах із чудернацьким гребенем розташований на каркасно-стовпових стінах. Він виступає

вперед, утворюючи веранду. Тильні стіни оселі були суцільними, обклеєні напівпрозорим папером, через який проникало світло, бокові ж стіни були взагалі відсутні. У холодний і дощовий час паперові стіни прикривали або заміняли дерев'яними панелями. Сам будинок стояв на палях. Щоби стовпи не гнили, їх встановлювали на кам'яні опори. Уся житлова площа, крім веранди, кухні та передпокою, покривалася солом'яними матами (“*татамі*”) площею два на два метри. На них люди сиділи, вночі спали. Вони утримувалися в охайності, ходили по них без взуття, тільки в шкарпетках. Внутрішні кімнати могли розділятися рухомими перегородками, обтягнутими папером або шовком різних конструкцій – “*амадо*”. Між матами й стелею були пази, по яких і рухалися щити-стіни. Літом, коли жарко, ці щити виймалися й будинок, як веранда, продувалася вітром. З допомогою щитів кімнату оселі можна було робити великою або малою. Двері й вікна були без ручок і відкривалися горизонтально. У кімнатах були стінні шафи, вази, квіти, жаровня, підставка для зброї, плювальниця, свічки, висіли картини. На підлозі стояв стіл (“*цукую*”) висотою 30 см із широкими заокругленими ніжками, щоби не порвати циновку. Увесь внутрішній інтер'єр японської оселі був декоративно оздоблений. Зараз поширені і європейські меблі, але відсутні спальні. Люди спали на підлозі, на товстих спеціальних матрацах, які прибиралися вранці в стінні шафи. Будинки японців розфарбовані: простим орнаментом – до вулиці, строкато – у двір, а найкращі задні кімнати виходять у садок.

Корейські домівки каркасні, у плані дво- або трикімнатні. Стіни зверху обмазують глиною та вибілюють. Дахи дво- або чотирихилі, покриті рисовою соломною або черепицею. У центрі будинку розташовується кімната, звана “*чончу*”. Тут лежить “*ондоль*” (система опалення, що проходить під підлогою) із вмазаними в піч котлами. Глиняна підлога обклеюється папером або покривається циновками. Чончу – основна житлова кімната будинку. Тут сплять батьки й маленькі діти, тут обідають, всівшись навколо низенького столика, тут проводять своє дозвілля. Уздовж стін цієї кімнати складаються стопками ковдри, матраци й корейські довгасті подушки; стоять швейні машини, скрині, низькі шафи. На захід від чончу містилася ще одна кімната, яка в деяких будинках ділиться на дві половини: житлову – парадну кімнату для приймання гостей, де іноді живе старший син із дружиною, й невеличку комору для рису.

Одяг народів Східної Азії відрізняється залежно від того, чи це скотарі, чи землероби. Для кочівників характерні штани, наплічний розперезаний халат, який заправляли на ліву сторону правою полою наверх, високі шкіряні або повстяні чоботи. Землероби носили халат, який заправляли на праву сторону лівою полою наверх.

Одяг китайців-селян складався із короткої куртки, схожої на жіночу кофту з довгими рукавами, та із широких шаровар, обмотаних біля щиколоток тасьмою. Цей одяг шився із синьої бавовняної тканини й у холодний час підбивався ватою. Влітку носили такий же одяг, але білого кольору. Заможні люди шили одяг із шовкової тканини. Головним убором слугували хустка, солом'яний капелюх із широкими полями, який замінював парасольку. На півдні країни голову не покривали, лише, коли було жарко, втикали в косу віяло. Головним убором заможного чоловіка була кругла шапочка із чорного тонкого атласу з чорною, синьою чи червоною кулькою, сплетеної із шовкових ниток чи кінського волосу. 1644 року з установленням маньчжурської династії Цін для китайців було запроваджено носіння коси й вибрівання верхньої частини голови, як символ підкорення новим порядкам. На півночі Китаю чоловіки носили коротку косу, на півдні – довгу й товсту, заплетену стрічками. Взуттям слугували черевики, зшиті із тканини, з товстою шкіряною або повстяною підошвою, з носками, трохи завернутими вгору. Влітку одягали сандалі із соломи чи мотузок. Бороду до

повноліття не носили, тому чоловіки часто голилися. У містах багато китайців носять європейські костюми або їх елементи – штани, піджаки, сорочки.

Костюм китаянки майже був схожим на чоловічий, тільки верхній одяг був просторішим і яскравішим. Жіноча блуза (“*курма*”) мала широкі рукави й одягалася поверх спідниці. Шовкові курми були червоні, блакитні, зелені, розшиті великими квітами, метеликами, пейзажами. Вони застібалися на лівому боці біля шиї. Рукава мали широкі відвороти з різноманітними вишивками. Зачіски жінок відрізнялися залежно від провінції. На півдні дівчата обрізали волосся поперек над лобом. Заміжні приклеювали кусочки закрученого волосся ззаду голови й на скронях. Голову прикрашали шпильками, намистом, живими й штучними квітами, обличчя вибілювали та рум'янили. Поширене було й татуювання. Ознакою вишуканості жінки, особливо із заможних верств суспільства, вважалися маленькі дугоподібні ніжки, які нагадували форму молодого місяця. Дівчині, яка не мала такої краси, важко було вийти заміж.

Японський національний костюм, що в чоловіків і жінок, був схожий. Основою одягу був довгий відкритий спереду халат (“*кімоно*”), підперезаний у чоловіків вузьким поясом, а в жінок – широким (“*обі*”), який зав'язувався на спині у вигляді крил метелика або подушки. Замість гудзиків використовують паски й мотузочки, які запинаються на праву сторону. Запінання кімоно живої людини наліво вважається злою прикметою. Рукава кімоно мають мішкоподібну форму й зазвичай набагато ширші за товщину руки. На відміну від традиційного європейського одягу, який підкреслює конструкцію тіла людини, кімоно виділяє лише плечі та перехват носія, приховуючи недоліки його фігури. Крім того, на вузькі талії намотували рушники, щоби якимось згладити нерівності фігури, а бюстгальтери застосовувалися для притискання великих грудей. Дівчина в кімоно мусила походити на свічку. На відміну від жіночого, чоловіче кімоно виглядає простішим і стриманішим, менш барвистим. Переважають чорний і різні відтінки сірого, синього та зеленого кольорів. Його основною відмінністю є будова рукава, який вужчий і менший, ніж у жінок. Традиційний одяг японці носять вдома, у неформальних умовах, або, навпаки, у дні свят і сімейних урочистостей, а на робочому місці використовують костюм європейського зразка.

Поверх кімоно чоловіки й жінки одягали куртку (“*хаорі*”), а також довгі, широкі як шаровари штани (“*хакама*”). Є різновиди хакама: з кінця XVI ст. носили самураї, у новітню добу – жінки одягали на церемонію повноліття, чоловіки – на весілля; це елемент одягу священників синтоїзму та буддизму й спортсменів бойових мистецтв.

Жінки носили шкарпетки з окремим відділом для великого пальця на зразок рукавички (“*табі*”), високі дерев'яні сандалі на високих підборах (“*гета*”), а літом – солом'яні чи з очерету (“*дзорі*”). Японки прикрашали обличчя й шию пастою зі свинцевих білил і крохмалю, вищипували брови, фарбували губи в червоний, а зуби в чорний колір. Зачіски японок були своєрідні, підняті вгору, з допомогою черепахових шпильок, гребінців. Головною прикрасою жінок слугували перли. Поширене було й татуювання.

Корейський одяг був дуже схожий на китайський. Носили куртки, широкі шаровари, довгі плащі, головні пов'язки та широкополі капелюхи. Жінки спідниці підв'язували вище талії довгим поясом. Корейці заплітали косу й зав'язували її у вузол на тімені та вставляли туди шпильку. Чоловіки також носили люльку для куріння довжиною 65 см, яку прив'язували в панталонах до коліна.

Некитайські народи півдня регіону носять елементи стародавнього одягу тропічної зони: пов'язки на стегна в чоловіків, короткі незшиті спідниці в жінок, короткі курточки до поясу, капелюхи з бамбука, листя (“*номи*”), плащі-накидки з трави й соломи, дерев'яні та плетені сандалі.

Тибетці носять хутряні, вовняні, повстяні накидки, безрукавки, шуби, халати, фетрові капелюхи, на ноги взувають валяне, шкіряне взуття.

Традиційне харчування народів Східної Азії завжди розцінювалося як справжнє мистецтво, яке удосконалювалося протягом століть.

Національна їжа монголів – м'ясо (в основному баранина, рідше – яловичина або конина, м'ясо яків, сайгаків і навіть гризунів), яке їдять у слабо провареному вигляді із соусом і майже без солі. М'ясо сушать, запікають у попелі між двома сковорідками, у тісті, а також в'ялять, відварюють у казані й варять без казана, прямо в шкірі тварини, набиваючи її розпеченими каменями. Рослинних продуктів використовується дуже мало. В основному це рис, горох, сочевиця, різні дикоростучі трави, коріння, ягоди, прянощі – черемша, горобина, черемха, шипшина, чорний перець, кориця, лавровий лист та інше. Монголи багато вживають молочних продуктів: кумис, ряжанку, сушений сир “*арул*”, м'які сири, молочні пінки, кашоподібну масу з вивареного в молоці коріння сарана з цукром і медом та ін. Борошняні вироби також дуже своєрідні – їх готують із прісного тіста з великою кількістю жиру або молока замість води, і випікають на сковородах або на попелі. Смачні смажені в киплячому жирі або варені на пару пиріжки з начинкою із сирого м'яса. Серед напоїв поширене кисле молоко “*айран*”, кумис, чай, який готують у казані, додаючи молоко, сіль, масло, іноді – підсмажене борошно або підсмажене сало. Водночас п'ють його без цукру. З алкогольних напоїв популярна горілка “*архи*” з кобилячого молока.

Основною харчування землеробських народів становили борошняні та круп'яні страви: варений на пару рис, локшина, тістечка, пшеничні коржики, пампушки, пшоняна каша, блюда з бобів, овочів, сої, а також численні м'ясні, рибні, овочеві приправи. Національною стравою тибетців є “*цзамба*” – підсмажене ячмінне борошно, розбавлене молоком або чаєм. Їдять також вівсяні, гречані, кукурудзяні коржики. П'ють: рисову горілку, чорний чай, пиво.

Корейська кухня переважно гостра й червона на колір, бо її щедро приправляють гострим перцем, часником. Нині поняття “смачний” і “гострий” стали синонімами. Майстерність корейського кухаря полягає у вмінні поєднати різні спеції та перетворити простеньку страву на кулінарний шедевр. Знаменита морква по-корейськи – зразок такого підходу до приготування їжі. Основна страва – рис. З рису на пару, без солі, готують кашу (“*там*”). До рису подають багато овочів, як правило квашених і дуже гострих. У якості приправ використовують пастоподібну й рідку сою. Корейці їдять свинину, собачатину, курятину, вживають багато риби та морепродуктів. Чай і молоко споживають мало. Замість чаю п'ють сиру воду або відвар, одержаний від кип'ятіння води в котлі після варіння рису.

Попри регіональне різноманіття китайської кухні, декілька правил приготування їжі залишаються загальними для всіх кухарів. Ретельно обробити продукти, на що йде приблизно три чверті часу, необхідного для приготування блюда. Продукти миють багато разів і ріжуть їх на невеликі частини. Дуже швидка теплова обробка продуктів – протягом двох-трьох хвилин, для цього використовують сковорідки з опуклим дном і сильний вогонь, цим досягається збереження якості продукту. Щоби не підгоріло, використовують різного виду фритюри. Широке застосування різних спецій, прянощів, соусів та ін. (майже 300 приправ застосовується в китайській кухні). Оформлення й компонування блюд за кольором, консистенцією, запахом. Усі китайські блюда виглядають завжди естетично. Головний принцип – блюдо повинне складатися з віртуозно однаково нарізаних, маленьких шматочків. Кулінарні канони Китаю вимагають від кухаря, щоби їжа була не тільки смачною, приготовленою зі свіжих інгредієнтів, мала природний смак, була корисною, а ще й лікувальною.

Перед початком трапези китайці п'ють зелений чай, без цукру й молока, потім подають мисочки з холодними закусками. Це нарізані дрібними шматочками

печінка, м'ясо чи риба. Їдять китайці потроху, не поспішаючи, насолоджуючись процесом. Гостю в знак особливої уваги заведено підкладати в піалу частування своїми паличками. Потім переходять до рису, який їдять, змішуючи верхній шар у піалі із соусом. До нього додають підігріте рисове вино. На закінчення трапези подається бульйон і знову чай, але в нього додають небагато олії. Саме такий склад і порядок вважається найбільш сприятливим для травлення. Зараз чорний чай (на півночі країни) і зелений (на півдні) п'ють набагато рідше, ніж чай із квітів (додають пелюстки жасмину, троянд та інше). Поширена горілка, яка настоюється на різних інгредієнтах, світле рисове або просяне пиво, рисове вино *“шаосин”*.

Основу страв японської кухні складають овочі, риба, продукти моря та рис. Найчастіше японці їдять рис без будь-яких приправ, масла й навіть солі. Прикладом додавання до рису інгредієнтів та приправ є *“суші”*. Для приготування цієї страви використовують заздалегідь приготовлений рис, заправлений цукром та оцтом. У японській кухні багато традиційних страв із борошна. *“Удон”* – локшина з пшеничного борошна, використовується для приготування супу, приправленого цибулею та спеціями. *“Соба”* – локшина з гречаного борошна. Вживається як самостійна страва, що подається із соєвим соусом у гарячому чи холодному вигляді. Іноді соба використовують для приготування салатів. Типовою японською стравою є *“сасімі”* – шматочки свіжої риби та продуктів моря, які їдять, вмочуючи в соєвий соус. *“Ікідзукурі”* – один із варіантів цієї страви. Це ще жива риба, красиво викладена на тарілці та нарізана кухарем так, щоби її можна було розібрати по шматочку паличками для їжі. Страву прикрашають червоними кусочками м'яса тунця, білими скибками свіжо нарізаного кальмара, креветками та молюсками. Часто сасімі подають із цибулею, огірками, м'ятою, японською редискою та хроном. Японці їдять дуже мало яловичини та свинини, а також тваринних жирів, вершкового масла й молочних продуктів, оскільки в буддизмі заборонялося вбивати та їсти тварин. Популярна, як легка закуска, курка, приготовлена на шампурах.

У японській кухні доволі обмежене вживання спецій. Натомість акцент роблять на натуральній якості та смаку природних продуктів. Найвище мистецтво кухаря Японії – зберегти в будь-якій страві природну свіжість та смак первинних компонентів. У зв'язку з цим місцева кухня має природний характер: те, що їдять влітку, навряд чи будуть їсти взимку. Усі страви готуються безпосередньо перед зустріччю. За цим процесом можуть спостерігати й гості. Природний смак та запах страв підкреслюється соєвим соусом, васабі (хрін), імбиром та лимоном. Велика увага приділяється зовнішньому вигляду страв і виконанню трьох умов: майстерної подачі та презентації, включно з оздобленнями страви та певним розташуванням його складових; підбір посуду, з якого обслуговуються гості; смак їжі.

З напоїв вживають зелений чай, який п'ють без цукру до, після і під час їжі, інколи заїдають солодощами, а також *“саке”* – рисову горілку, яку п'ють перед трапезою в підігрітому стані. Перед вживанням страв японці обмивають руки, щоби позбутися негативної енергії, тому гостям подають *“ошіборі”* – вологі серветки, а також гарячий рушник для рук і обличчя.

Посуд народи Східної Азії використовують різноманітний: керамічний, фаянсовий, дерев'яний, металевий, пластмасовий, але завжди однакової форми – напівкулястий келих діаметром приблизно дванадцять сантиметрів – піала. Для рису або супу – середнього розміру, трохи більші – для локшини, маленькі – для міцних напоїв. Бокових ручок у посуду немає, крім чайників. Їдять страву дерев'яними, бамбуковими, пластмасовими, срібними паличками. Серед кочівників поширений такий посуд: чавунний казан, у якому варять локшину, м'ясо, чай із молоком, підсмажують борошно; шкіряні; дерев'яні відра для молока; бурдюки для кумису на 100–300 літрів; дерев'яні, срібні, фаянсові чашки. Їли страву, як правило, руками.

3. Громадський побут, сім'я та сімейно-шлюбні відносини народів Східної Азії. Основою соціальної організації народів регіону була так звана кланова система. *Клан* – це патрилійна група споріднених сімей, яка проживала, як правило, в одному поселенні. Клан, як і сім'я, мали велику силу й авторитет у суспільстві. Вони розв'язували різноманітні питання, позови, клопоти (майнові, громадські, інтимні та інші). Не було нічого особистого, чого б не повинні були знати сім'я чи клан. Пережитки кланової організації спостерігаються й на сучасному етапі, особливо серед емігрантів. Наприклад, китайці-емігранти проживають такими кланами (“*хуацяо*”) за кордоном, утворюючи цілі китайські квартали й райони в різних містах світу. За клановою системою організовані також японська (“*якудза*”) та китайська (“*тріада*”) мафії. Прізвища народів Східної Азії також несуть на собі відбиток такої кланової спорідненості. Вони формувалися століттями. Так, у Китаї найпоширеніші прізвища: Ван, Чжан, Лі, Хуан, Чень. У Кореї – Кім, Лі, Пак, а всього тут 250 прізвищ.

Культ сім'ї та додержання сімейної обрядовості в народів Східної Азії вважається необхідною умовою пристойності та громадської поведінки. Шлюби, наприклад, у Японії укладалися згідно з вибором батьків. Головне – це створення сім'ї, кохання вважалося другорядною справою. Воно могло прийти пізніше після шлюбу, могло й не прийти зовсім. Відсутність кохання чоловік міг компенсувати наложницею і дружина не мала права цьому заперечити. У Японії в минулому закони регулювали кількість наложниць: “даймо” – вісім, військові начальники – п'ять, самураї – дві, простолюдини – ні однієї. Діти наложниць наслідували майно, якщо не було власних дітей. У Китаї були випадки укладення шлюбу між дорослою дівчиною і хлопцем. Цей звичай пов'язаний із тим, що дівчина, взята в будинок як жінка, ставала робітницею й нянькою малолітнього чоловіка.

Вимоги до майбутньої японської дружини були досить суворі. Вона повинна була мати добродійний характер, міцне здоров'я, хорошу освіту, достатній майновий стан, бажано походити з поважної сім'ї, а для китайської додавалися ще працездатність, знання традиційного ремесла чи професії, вихованість, спритність та інше. Для цього батьки нареченого навіть організували спеціальне розслідування щодо нареченої. Були вимоги і для нареченого. Так, у Китаї під час вибору молодого враховувалась економічна міць його сім'ї та його соціальне становище, а також фізичні дані, працездатність чоловіка, у впливових родинах – його вчений ступінь або посада.

Одружувалися досить рано – чоловіки з 15–18 років, дівчата – з 12–16. Зараз шлюбний вік молодих наближається до середньоєвропейського – після 25 років. Питання про те, бути чи не бути весіллю, вирішувалося ворожінням. Велику роль для подружжя відігравало складення гороскопів. Шлюб, наприклад, вважався неможливим, якщо наречена народилася в рік тигра, а наречений в рік барана (“тигр погубить барана”), зате дуже добре, якщо молоді народилися у рік тигра й дракона, корови й собаки та інше. Брався до уваги й гороскоп за стихіями. Наприклад, якщо наречений народився в рік під знаком стихії “дерево”, а наречена – у рік під знаком “вогонь”, то шлюб між ними неможливий, позаяк “вогонь” спалює “дерево” – “майбутня дружина погубить чоловіка”.

Зазвичай весілля призначали на кінець осені, після збору врожаю. У Японії весілля проходить у синтоїстських храмах. Цивільних шлюбів мало, причому, жінку не приховують від сторонніх під час весілля, а навпаки всім показують. Для Японії був характерний такий стародавній весільний обряд. Він здійснювався через посередника (це міг бути родич або товариш нареченого). Останній приводив наречену, покриту білим покривалом, у будинок її батьків, де їх уже чекав молодий. Потім усі разом сідали в рядок, де посередник сидів між молодими. Перед ними лежали три піали sake. Жених із нареченою спочатку по черзі пили по три ковтки sake з маленької, потім із середньої, а далі із великої чашки, після чого

вони вважалися чоловіком і дружиною. Після цієї церемонії наречена скидала покривало, гості виголошували ритуальні тости й весілля продовжувалося. Молоді селилися в сім'ї чоловіка під увагою батька або діда.

У Китаї в день весілля наречений йшов у будинок нареченої, де молода сиділа в червоному, прикрашеному блискітками паланкіні, який потім несли носильники й учасники процесії до дому молодого. Весілля вважалося тим пишніше, чим довша була процесія. Після прибуття в будинок чоловіка наречену садовили в кімнаті молодих і у весільному бенкеті вона не брала участь. Повсюдно зберігся звичай, за яким у кімнаті молодих збиралися жінки – родички чоловіка й роздивлялися наречену, вголос висловлюючи свою думку. Ранок після першого дня весілля молоду знайомили з членами сім'ї чоловіка і його найближчими родичами. Найбільш відповідальним моментом було знайомство зі свекрухою, яка давала завдання молодій, оцінювала її умілість та навички в господарстві. На третій день після весілля відбувався обряд зустрічі батьків молодих (у будинку чоловіка). Цим закінчувалося коло шлюбних обрядів. Зв'язок із рідною родиною не переривався для молодої до народження першої дитини. Наречена відвідувала свою матір і нерідко навіть пологи проводила в неї. Нова сім'я, як правило, не була самостійною. У більшості випадків вона утворювала лише новий осередок у складі великої сімейної громади чи клану. У такий спосіб молода потрапляла в становище молодшої невістки, найменш самостійної в колі жінок родини. Нападки невісток старших братів і, особливо, свекрухи не раз було причиною самогубства молодої жінки. Випадки відкритого виступу чоловіка на захист дружини проти тиранії його матері були вкрай рідкісні. Становище молодої в родині чоловіка поліпшувалося з народженням первістка-сина.

Першим спільним майном молодої пари незалежно від їхнього соціального становища були: подушка, постільна білизна, вази, дзеркало, чайник, чашки. Ці речі намагалися придбати в парній кількості.

Жінка в народів Східної Азії відігравала залежну роль. Вона у всьому повинна була коритися батькові, чоловікові, старшому синові. Серед китайської знаті були поширені багатоженство й конкубінат (утримання коханок). Дружина не успадковувала чоловікові, але дорослі сини зобов'язані були її утримувати. Під час розлучення діти залишаються в родині батька. Для чоловіків достатніми приводами для розлучення вважалися "поганий характер" дружини, нешанобливість її до свекрухи, неумілість у господарських справах, хворобливість та бездітність. Розлучення з ініціативи дружини було неможливим. Смерть чоловіка (а іноді й нареченого) не давала жінці права вийти заміж за іншого. В імператорському Китаї для вдови вважалося ганебним покинути будинок чоловіка, якщо її не примушували до цього батьки покійного. У феодально-аристократичних колах відкрито підтримувалася думка, що найбільш поважна та дружина, яка йшла в могилу за своїм чоловіком. Багато китаянок, щоби не одружуватись, йшли в монастир.

Традиційна роль японської жінки – бути матір'ю-домогосподаркою та дружиною. Вона повністю присвячувала себе сім'ї та господарству. Японка не повинна була втручатися в справи чоловіка. Він – голова у всьому: розпоряджається майном, а раніше навіть міг продати або вигнати дружину, якщо вона була бездітною, балакучою, непокірливою родині чоловіка, не могла справлятися по господарству та виховувати дітей. Розлучена жінка не мала права забирати до себе дітей. Японці виходили куди-небудь, як правило, без дружин. Увечері вони не поспішали в родину, а проводили час у розвагах, щоби не втрачати чоловічу гідність. Вони йшли в ресторан, бари, а також у товариство *гейши*, спеціально навчених жінок, котрих наймали для розваг гостей (інтимні стосунки були лише за взаємною згодою). Вважалося, що прояв ревності є аморальним.

У давньому Китаї сім'я (*цзя*) – це була велика сімейна община, що складалася з 5–6 (іноді й більш) малих патріархальних моногамних сімей. Разом із батьком – главою сім'ї жили одружені сини; під час поділу батьки залишалися зі старшим сином. Сім'я вела спільне господарство: у селі – на сімейному наділі землі, а в місті, як правило, чоловіки займалися однією професією (часто їм допомагали жінки та діти), передаючи секрети майстерності з покоління в покоління. В окремих районах спадкова професія була й у жінок (шовківництво, вишивання). У даний час у Китаї переважає моногамна сім'я, що складається з батьків і однієї дитини.

Сім'ї в народів Східної Азії були багатодітними. Існувало багато звичаїв та обрядів, пов'язаних із народженням та подальшим ростом дитини. Кожен рух, крик дитини мав певне значення. Тому в Китаї, наприклад, якщо знак для батьків був поганий, таких дітей навіть вбивали. На третій день народження дитину мили, обгортали в пелюшки з одягу літніх людей, що символізувало довголіття. Щоби визначити майбутню професію дитини, поширений був звичай обкладати малого різними речами, і яку дитина візьме до рук, та й буде професія. Імена китайських хлопчиків символізували щось приємне. Наприклад, Чжу-ер (стовпчик – щоби дитина твердо стояла на ногах), Фу (багатство), Сі (щастя), Ле (радість). Іменами дівчаток слугували, як правило, назви квітів, дорогоцінного каміння, тварин, птахів: Лянь-хуа (лотос), Сін-ер (абрикос), Сяо-мао (кошеня) та ін.

Мета укладення сімейного союзу полягала не тільки в продовженні роду, але й у піклуванні про померлих предків. В одруженні молодого чоловіка були зацікавлені, насамперед, його батьки, які, з одного боку, відповідали за долю роду перед духами предків, а з іншого – повинні були піклуватися про власне загробне життя. Звідси й поширений у регіоні звичай усиновлення. У Японії, наприклад, у давні часи в сім'ї, що не мала синів, конфісковувалося майно. Всиновлювали, як правило, дітей близьких родичів. Якщо сім'я мала одних дівчат, то заведено всиновлювати зятя, який отримував прізвище своєї дружини.

У сім'ї та в школі дітей традиційно навчали правил хорошого тону, різним обрядам, здатності відчувати прекрасне та високе, володіти самоконтролем, оберігати природу, приносити користь суспільству, шанобливого ставлення до предків, батьків, старших, вчителів, тварин. Східна ввічливість – це мистецтво запобігати ситуацій, які могли б кого-небудь принизити, це прояв високої культури людських взаємин. Японці, наприклад, ніколи не підвищували голосу на дітей, не читали нотацій, не вдавалися до тілесних покарань. Реакція батьків на погану поведінку своїх чад проявлялася буквально в таких висловлюваннях: *“Якщо ти себе будеш так вести, то всі будуть над тобою сміятись, від тебе відвернуться”*. Хлопчиків і дівчаток виховували по-різному. У синові вбачали майбутню опору сім'ї, його навчали долати труднощі, а особливою любов'ю завжди користувався старший син. Крім того, що він був спадкоємцем, він був ще й опікуном батьків на старості літ. Дівчат готували до домашньої праці, адже за традиціями вона повинна була вести господарські справи, виховувати дітей та в усьому підкорятися чоловіку.

У минулому в Китаї дівчатка й хлопчики також отримували різне виховання. У китайських аристократичних сім'ях хлопчика із самих ранніх років готували до кар'єри військового або цивільного чиновника. Педагоги-конфуціанці втовкмачували своїм вихованцям із малих років формулу “відповідності речей” у суспільстві: *“государ повинен бути государем, підданий – підданим, батько – батьком, син – сином”*. Пропагувалася також “синівська шанобливість”, беззастережне підпорядкування патріархальній моралі в сім'ї та громаді. Дівчинка для китайської сім'ї була тягарем, а в майбутньому джерелом значних витрат, відрізаний окраєць – цю думку про неминучий відхід із сім'ї дівчинці

прищеплювали з раннього дитинства. Сім'я батька – тимчасова сім'я, справжня сім'я – сім'я чоловіка.

4. Загальний огляд духовної культури народів регіону. Духовна культура народів Східної Азії досить різноманітна, багата на жанри й має давню традицію.

Японці відрізняються надзвичайною працелюбністю, чесністю, почуттям обов'язку, глибокою відданістю імператорові, державі, сім'ї, учителю, голові фірми. Так, японська мораль не стимулює появлення видатних осіб, виступає проти того, щоби людина приймала самостійні рішення, виявляла ініціативу. Головне – не прогулюй, не запізнюйся, роби, що передбачено, не берись не за свою справу й не старайся. Тобто, для суспільства треба лише добрий виконавець. Унікальний кодекс честі японського дворянина – самурая, так званий “*бусідо*”.

Для японців характерна традиційність і контрастність у вчинках та поведінці. З одного боку, для них властива ввічливість, значно сердечніша, менш церемонна, ніж у Китаї, з іншого – сміливість, готовність до самопожертви. Японці для привітань застосовують три види поклонів – найнижчий (для поважних і багатих людей), середній (з кутом 30 градусів) і легкий (з кутом 15 градусів). Помітивши знайомого, японець вважає за свій обов'язок перед усім завмерти на місці, навіть на середині вулиці, попри транспорт. Потім він ніби переламується в поперек, долоні його витягнутих рук сповзають вниз по колінах і, завмерши на кілька хвилин у зігнутому стані, обережно зводить догори лише очі. Випростовуватися першим невічливо, і ті, хто кланяється, тільки стежать один за одним.

Крім того, японцям притаманне почуття прекрасного, яке виражається в скромності, простоті одягу, інтер'єру. Вони вміють звільнитися від суєтності, знаходити духовне заспокоєння в природі. Так, біля будинку в японців завжди був крихітний дворик, на якому розташовувалися камінці, покриті мохом, текло джерельце, росли карликові дерева та інше. При храмах розбивалися численні сади, широкі алеї. Доріжку до храму посипали дрібним щебенем, у якому осідала нога. Це робилося для того, щоби людина, яка йшла до храму, думала лише про те, що в'язне нога, а інші думки покидали її голову. Характерною рисою японського зодчества можна вважати обов'язкове пов'язання будівлі з навколишнім ландшафтом – водною поверхнею, рослинністю, рельєфом. Як правило, пам'ятник архітектури – палац чи храм – це не одна ізольована проєктована будівля, а комплекс будівель, алей, садів, що створюють єдиний парковий ансамбль. З власне архітектурних деталей, крім будівель, значну роль у подібних ансамблях відіграють кам'яні ліхтарі на невисоких тумбах та синтоїстські релігійні символи – П-подібні ворота (“*торіі*”) з подвійною верхньою поперечиною.

Японці – тонкі спостерігачі природи. Характерною рисою проведення їхнього дозвілля є любовання явищами природи (“*ханамі*”). Узимку – снігом, весною – цвітінням сливи, сакури (японської вишні), восени – повним місяцем, жовтим листям. Для цього навіть організуються спеціальні поїздки. У малюнках, мініатюрній дерев'яній, бронзовій скульптурі відтворювалися всі лінії тварин. Зображали, як правило, жаб, черепах, журавлів, ящірок та інше. Усе це мало певний глибокий зміст.

Почуття прекрасного до природи відчувалося і в мистецтві та літературі. Одним із найулюбленіших видів мистецтва японців є поезія. Є два види японських неримованих віршів, які одним образом викликають в уяві закінчену картину – “*танка*” (п'ять рядків, тридцять один склад) і “*хайку*” або “*хоку*” (три рядки, сімнадцять складів). Найвідоміший японський поет **Мацуо Басьо** (XVII ст.). Ось декілька його віршів: “*Старий став. Стрибнуло у воду жабеня. Сплеск у тиші*”, “*Вийшов місяць і кожний невеликий куцик на свято запрошений*”. У цих рядках поєднуються елементи вічного й миттєвого. У середині січня, починаючи ще з XIV

ст., проходять щорічні змагання з декламування віршів. Виходять двадцять щомісячних журналів поезії.

Японський театр був представлений такими різновидностями: **дзьорурі** – поєднує мистецтво ляльковиків, співаків-розповідачів та музикантів; **бугаку** – увійшли складовою частиною до придворної церемонії, буддійських храмових свят та богослужіння; **сангаку** – призначені для народного глядача; **Но** – дійства розігруються на фоні однієї декорації, багато виконується пісень і танців; **Кабукі** – мистецтво ввібрало в себе елементи театрів Но і дзьорурі.

У Японії були поширені кольорові гравюри – “**укійво**” (найвідоміші художники ХІХ ст. – **Хіросіге** та **Хокусая**), мистецтво аранжування квітів – “**ікебана**”; “**оригамі**” – майстерність виготовлення паперових фігур; комбінування ароматів; виготовлення лакових шкатулок, а також ширм, екранів, віял, етажерок, кошків, мініатюрних фігурок зі слонової кістки, дерева та інших матеріалів – “**нецке**”, які слугували брелоком, з допомогою якого до поясу прикріплялися дрібні предмети (наприклад, гаманці). Для японських пагод, буддійських храмів, замків, палаців, павільйонів для чайної церемонії характерні витонченість, асиметричність, відсутність прямих ліній і кутів. У Японії до сьогодні зберігається ритуал **чайної церемонії** – свого роду форми спілкування між людьми, мистецтво знайти прекрасне в буденному. Існують чотири принципи чайної церемонії: гармонія, шанування, чистота й тиша. Поширені також різні бойові мистецтва: **дзюдо** (єдиноборство без зброї, основою є кидки, больові напади, утримання та удушення в партері), **карате-до** (система рукопашного бою, використовуються точно націлені потужні удари руками й ногами, що наносяться в життєво важливі точки тіла), **кендо** (фехтування на бамбукових мечях), **айкідо** (використовується сила противника проти нього самого), **сумо** (боротьба, у якій два борці виявляють найсильнішого на круглomu майданчику), **дзю-джитсу** (вивчає техніку й тактику ведення ближнього бою з одним або кількома суперниками, зі зброєю та без неї), **ніндзюцу** (комплексна дисципліна, що охоплює мистецтво шпигунства, методи диверсійної роботи в тилу ворога, елементи виживання).

У Японії співіснують три релігії: **синтоїзм** (виховує в японців чуткість до природної краси, чистоти. За релігією синто святкують радісні свята – день народження, весілля; починають нову справу – будівництво оселі, садіння рослин); **буддизм** (в японській традиції **дзен-буддизм**) – впливає, насамперед, на мистецтво. Поховальні та поминальні церемонії, яким у Японії надається велике значення, проходять тільки в рамках буддійської обрядовості. Навіть, якщо японець – атеїст, він однаково буде похований буддійськими священниками. Поминальні обряди проводять весело, щоби порадувати предків, духи яких повертаються до родичів. Кожного померлого поминають свічкою, яку вставляють у паперовий ліхтарик і пускають униз за річкою; **конфуціанство** (формує японську мораль). У країні характерна релігійна терпимість, де священник лише відправник обрядів, а не наставник. Усі молитви містять буквально три фрази: нехай минуть хвороби, збережеться спокій у сім’ї, буде удача в справах.

Серед японських свят можна виділити Новий рік (**О сьогацу**). Початок нового року супроводжується ста восьми ударами дзвону, кожен удар якого, за уявленнями, виганяє один зі ста восьми бід, які затьмарюють людське життя. Надзвичайно людно й святково в новорічні дні у всіх храмах. Нарядно одягнені дорослі й діти, багато хто в національних костюмах, приходять сюди помолитися, загадати заповітне бажання, вдарити в храмовий дзвін і почути прогноз долі. Перед входом у будинок виставляють “**кадомацу**”, зроблену з карликової сосни, що символізує силу та довголіття, бамбукового пагона (витривалість, уміння протистояти ударам долі, просування вперед) й маленького дерева квітучої сливи або персика (символ вічної краси). До дверей будинків зазвичай прикріплюється солом’яний мотузок, у який вплетені різнокольорові паперові смужки, а поряд

неодмінно мандарин – побажання добробуту та процвітання. Сьомого січня ці символи спляють. Дітям дарують парусник, у якому розміщуються три товстунки, двоє літніх людей, воїн і жінка. Великим попитом у ці дні користуються пузаті яскраві “дарума” – ляльки з насупленими бровами й порожніми очними ямками. Перед Новим роком потрібно самому розмалювати одне око й загадати бажання. Якщо воно виконається, то даруме підмалюють і друге око. Даруме бувають червоні (на щастя й удачу), фіолетові (на здоров’я та довголіття), жовті (для безпеки й захисту), золоті (для багатства і процвітання), білі (для кохання й гармонії).

Третього березня в Японії святкують **День дівчаток**. Його проведення відіграє значну роль у вихованні справжньої японської жінки. Дівчат учать бути скромними, добрими, ніжними й уважними до навколишнього світу. Три складники свята. По-перше, це ієрархічні сходи з ритуальними ляльками, які символізують людське суспільство й відносини між людьми. У ці ляльки не заведено грати, їх роздивляються, ними милуються. Одягнені ляльки в шовк і парчу. Ці тканини символізують м’якість і податливість японської жінки. Ляльки розташовані на помості парами, оскільки шлюб у Японії – священний. І цьому навчають дівчаток із раннього віку: бути вірною дружиною, доброю господинею, покірною жінкою. Ляльки стають свого роду хранителями вогнища, прикрасами, що передаються в спадок від матері до дочки. По-друге, композиція з квітковим аранжуванням, яка ставиться на сходах. У ній віддзеркалюються якості, які повинні виховувати в дівчинці, відповідно до релігійних і суспільних принципів Японії. В ікебані закладаються побажання: успіхів, здоров’я, процвітання, щастя. По-третє, пригощання, яке ставлять на стіл для гостей.

П’ятого травня в Японії відзначається державне свято – **День дитини**. До середини ХХ ст. це було тільки святом хлопчиків. Інша його назва – **Свято ірисів**. У цей день японські житла прикрашалися квітками й листками ірисів. Їх підвішували до даху будинків і дивилися, чи оплете павук своєю павутиною ірис. Якщо оплітав, то це вважалося гарною прикметою. Іриси – ще й символ войовничості та мужності. У ванні з листків ірису купали маленьких хлопчиків (нібито запобігає хворобам). Біля будинків ставили жердини, до яких прикріплювали коропа із тканини. Розмір коропа залежав від віку дитини, наприклад, сім років хлопчику – споруджували семиметрового коропа. У цей день запускали в небо тисячі повітряних зміїв.

Своєрідне свято милування сакурою. Квітка сакури символізує досконалість та бездоганність. Вона цвіте недовго, й тому в уяві японців вона пов’язана з відчуттям скороминущості самого життя. А ще кольори вишні вважаються символом доблесного середньовічного лицарства. У храмах дівчата виконують танець вишень.

15 листопада кожного року відмічається свято “три-п’ять-сім”. Дітей, яким виповнилося відповідно три, п’ять і сім років, батьки ведуть до синтоїстських храмів, щоби поклонитися місцевому божеству й попросити про благословення на майбутнє. У три роки дітям робили зачіски, у п’ять хлопцям одягали штанці й у минулому вводили в стан самураїв, у сім років дівчаткам уперше на кімоно надівали широкий пояс, їм дозволяли підфарбовувати губи. У будинок, де була дитина-іменинник, запрошувалися рідні, друзі й сусіди, які приносили малюку подарунки (довгі (до одного метра) білі солодкі цукерки). Ці солодощі продають у кольорових пакетах, на яких зображені літній чоловік і жінка, черепаха, лелека, гілочка бамбуку й сосни. Усе це символи побажання дітям довголіття, здоров’я та щастя.

Жодна інша культура світу не створила таких оригінальних та стійких традицій, як китайська, корені якої виходять ще з II тис. до н.е. Для Китаю було характерне поєднання трьох видів мистецтва: поезії, живопису та каліграфії. З

допомогою пензлика зображуються ієрогліфи й це є, свого роду, вид мистецтва. Своєрідністю та багатством форм виділяється “*китайські церемонії*”, тобто мережа обов’язкових та загальноприйнятих норм поведінки для кожного китайця. Специфічна й китайська міфологія. Замість культурних героїв тут мудрі правителі, замість культу великих богів, поширений культ кланових та сімейних предків, а “живі боги” витіснені символами, головне з яких – *Небо*. Крім того, китайці шанували сили й елементи природи (світिला, дерева, скелі, струмки, долини) й драконів, як персоніфікацію цих сил.

Китай був батьківщиною різних релігійно-філософських систем, які впливали й продовжують впливати на громадські та сімейні відносини не тільки китайців, а й інших народів регіону. Серед них: **конфуціанство** (головна ідея цього учення – створення певних етико-ритуальних норм поведінки, культ сім’ї, предків, пропаганда ідеї високоморальної людини, розробка “правильної” системи управління державою); **даосизм** (вчення про дао – закон, який панує скрізь і всюди, завжди й безмежно, усьому дає початок, органами почуттів недоступний. Даосисти пропонували низку рецептів досягнення безсмертя: обмеження до мінімуму в їжі, систематичні фізичні вправи, здійснення більш ніж тисячі добродійних учинків, вживання таблеток та еліксирів безсмертя та ін.); **легізм** (учення, яке виступало за зверхність закону, сила й авторитет якого повинні триматися на дисципліні праці та жорстоких покараннях. Шанування закону дотримувалося системою кругової поруки, перехресних доносів). В II–III ст. н.е. поширився **буддизм**. Об’єднавшись із конфуціанством, він створив оригінальну інтелектуальну течію – *чань-буддизм*, яка існує й зараз. Деякі дослідники схематично розмежовують сфери релігійно-філософських систем, визначаючи, що конфуціанство регулює сферу моралі, етики, сімейних та державних відносин, даосизм – область наук і мистецтва, буддизм – область уявлень і загробного життя та порятунку душі.

Китай був батьківщиною винаходів у різних галузях науки й техніки: румпель, компас, багатоярусні щогли, стремена, гармати, порох, папір, друкарський шрифт, фарфор, шовк, чай, механічний годинник, традиції біологічного захисту рослин (використання одних комах проти інших). Китайці знали нуль, десяткові дроби, традиційні методи медицини: голковколівання, припікання, масажі, що діяли на певні точки людини, яких було 696. Китайці вважали, що по тілу цілодобово тече “життєва енергія”. Якщо болить певний орган, то його треба лікувати в точно визначений момент доби. Ця думка збігається із сучасними біоритмами. Поширена лікувальна гімнастика “*у-шу*”, різні види боротьби. Великі досягнення були здійснені в астрономії, складені різні гороскопи. Так, китайці розрізняли 12 зодіакальних сузір’їв, знаки зодіаку носять назви тварин: миша, бик, тигр, заєць, дракон, змія, кінь, вівця, мавпа, півень, собака, свиня. Зі знаками календаря китайці пов’язують певні уявлення, хороші й погані властивості, які повинна мати людина, що народилася у відповідний рік.

Крім офіційних державних свят, у багатьох районах Китаю існують свої місцеві свята, так само як і в безлічі етнічних меншостей, що проживають на його території. Нерідко вони відзначаються з великим розмахом. Найпопулярніше народне свято в Китаї Новий рік (його називають *Святом весни*), який проголошується двічі: 1 січня, як і в більшості християнських країн, і в період із першого дня молодика до повного місяця (між 21 січня й останніми числами лютого). Із зустріччю Нового року пов’язано багато традицій. Так, напередодні свята біля дверей вішали п’ять довгих смужок паперу, які символізують “п’ять видів щастя”: успіх, повагу, довголіття, багатство та радість. За давньою традицією, під час зустрічі Нового року належить шуміти. Для цього китайці запускають феєрверки, а також стріляють петардами та хлопавками. Необхідність шуміти пов’язана з легендою про те, що напередодні Нового року злі духи, вигнані з різних місць, шукають собі новий притулок, оселяються в ньому і весь рік потім

роблять господарям різні пакості. Існувало також повір'я, що злі духи бояться червоного кольору, тому цього дня всюди переважав червоний колір. Під час святкової процесії, яке йде вулицями Китаю, люди запалюють безліч ліхтарів. Це робиться для здобуття права висвітлити собі шлях у Новий рік. Китайці також спалюють своє зображення, замазане сажею, щоби воно могло піднятися в небо й приєднатися до душ близьких. Губи мажуть медом, щоби говорити тільки гарні теплі слова своїм домашнім, котрим пропонують липкі солодощі, що склеюють рот. Замість ялинки в Китаї ставлять так зване Дерево Світла. Його уквітчують, прикрашають гірляндами та ліхтариками.

На півночі Китаю обов'язковою стравою на новорічному столі є пельмені, які ліплять усією сім'єю, на півдні – суп із галушками й довгою локшиною, що символізує довге життя. Святкова новорічна вечеря закінчується роздачею “грошей щастя”. Дорослі дарують дітям червоні конверти з вкладеними в них грошима, які, як передбачається, принеситимуть успіх упродовж усього року. Під час святкових вистав виконується традиційні танці левів, що символізує захист у новому році від бід і нещастя, і драконів. Останній, виготовлений із паперу, дроту та верболозу, може досягати 8–10 метрів. Його тіло гнучке й складається з різного, але обов'язково непарного числа частин (9, 11, 13). Кожною частиною керує з допомогою жердин один танцюрист, отож, хвилеподібні рухи дракона, що звиваються, вимагають великої злагожденості від учасників танцю.

Другого дня другого місяця місячного року в Китаї традиційно святкують **Лунтайтоу** (буквально “Дракон піднімає голову” (після зимової сплячки). Метою святкування було моління про врожай і добробут родини. За повір'ям у цей день стригли волосся, з бобового борошна й коричневого цукру робилися ласощі. Наприкінці другого або початку третього місяця місячного року китайці справляють **Цінмін** – “свято чистоти й світла”. У цей день сім'ї виїжджають на природу, щоби насолодитися настанням весни, і відвідують могили предків. Далі святкували **Дуань-у** (“подвійна п'ятірка”), тобто свято припадало на п'ятий день п'ятого місяця місячного року (початок літа), або так зване свято Драконових човнів. За народними віруваннями, дракон – повелитель водної стихії – з одного боку, дарував людям дощі для врожаю, з іншого боку, він виступав як захисник від бід, викликаних повенями, розливами річок. У цей день відбуваються змагання у веслуванні на човнах, що нагадують драконів, вживають у їжу **цзунцзи** (клейкий рис із начинкою, загорнутий у бамбуковий, тростинний плоский лист, варений на пару), вхідні двері будинків прикрашалися запашними букетами трав (вважалося, що дракон культивує цілющі трави), амулети (з товченими травами) пришивали до одягу дітей як обереги. У 15-й день восьмого місяця місячного року китайці відзначають **Чжунцю** – свято врожаю й місяця (інша назва – “середина осені”). За традицією в цей день китайці їдять особливі солодкі пиріжки (у формі місяця) й читають вірші при світлі місяця, який у цей день вважається найокруглішим та найяскравішим.

Для китайської архітектури характерне знання властивостей будівельних матеріалів та органічний зв'язок із природою. Великих успіхів досягли стародавні зодчі в області дерев'яної, цегляної та кам'яної архітектури. Вони споруджували гігантські оборонні та іригаційні споруди, мости, гробниці, численні буддійські пагоди, палацові комплекси (найвідоміший “Заборонене місто” – імператорський палац у Пекіні). Всесвітньовідома Велика китайська стіна, побудована в III ст. до н.е. для захисту від кочівників. Високого розвитку в Китаї досягла садово-паркова архітектура. Методи розбивки китайських садів не підкоряється ніяким правилам. У них створюються штучні скелі, пагорби, водойми, острови, мальовничо розміщуються групи каменів або окремі камені, вбудовуються альтанки й павільйони. У композиції парків китайські зодчі включали водні простори й для

більшої мальовничості створювали різні бухточки, затоки, протоки. Береги їх з'єднувалися різними містками.

У Китаї танці тісно переплітаються з театром і цирком і в них багато спільних рис. Танець китайців найчастіше має характер сюжетної пантоміми: виконувалися під час ритуальних обрядів, на святах, пов'язаних із початком і закінченням польових робіт, з рибальством, з полюванням. Ритм танцю підкреслювався ударними інструментами (барабанами, тарілками). Найвідоміші: “танець дракона“, “танець лева“, “танець лотоса“, “танець із човном“. Виділяють такі типи лялькових театрів: “театр на коромислі“ (обслуговується одним актором, який є й читцем, і музикантом, і веде діалог із ляльками від свого імені), маріонеток (китайські лялькарі застосовують до сорока ниток, що вимагає від нього особливої майстерності: у ляльок рухливі не тільки руки, ноги, голова й тулуб, але й рот, очі, брови, чоло, підборіддя), “порохові ляльки“ (піротехнічне видовище), “ляльки, які плавають“ (ляльки плавають по водній поверхні й управляються на певній відстані з допомогою палиць і ниток; сам лялькар зазвичай стоїть по пояс у воді, прихований кущами), “живі ляльки“ (замасковані діти рухають ляльки, які сиділи на плечах дорослих), ляльки тіньового театру виготовлялися зі шкіри, промасленого паперу, руки й ноги таких фігурок робилися рухливими.

Давні традиції має китайський цирк. Циркачі виконували вправи з тарілками, які розкручуються на кінцях довгих гнучких бамбукових прутиків, різна акробатика (вправи на підвісному ремені), номери кінного цирку, ходіння на ходулях, по канату, вправи з вазою, жонглювання ногами й руками, вправи на турніку, фехтування, виступ клоунів, фокусників та інше.

Самоназва корейців у перекладі буквально “люди країни вранішньої свіжості”. Вони мали тісні контакти з Китаєм, але дотримувались етнічної та культурної своєрідності, зберігали відокремленість. Корейці: терплячі, дисципліновані, працелюбні. Тут поширені такі релігії, як буддизм, християнство, конфуціанство, але видозмінені під впливом місцевих умов. Вища цінність для корейців – це життя на землі. Тому головні дійові особи корейських легенд – феї, які спускаються на землю і проводять тут реальне земне життя. Поширене шаманство, причому, шаманять жінки, а також віра в духів природи. Корея – центр стародавньої культури. Тут, починаючи з II ст. н.е., виробляли порцеляну сіро-блакитного відтінку, так звані *селадони*. Корейці також славляться виробами з перламутру, лаковими витворами, бронзовим посудом, плетінням.

У даний час у КНДР у дні революційних свят проводяться військові паради та народні демонстрації й влаштовуються змагання з національних видів спорту (гойдалки, стрільби з лука, боротьби), виконуються народні пісні й танці. Корейська національна боротьба має два види: без поясів і з поясами. Борці сходяться на середині спеціального кола, опускаються на одне коліно й беруться руками за пояса. Після свистка судді борці піднімаються на ноги й починається боротьба. Дозволені такі способи, як підніжка, підсікання та інше. Переможцем вважається борець, що змусив супротивника першим доторкнутися до землі рукою або коліном, або ж повалив його на землю.

Християнство в Східній Азії поширено слабо, іслам сповідують тільки тюркомовні народи. Тибетці, монголи дотримуються буддійської релігійної течії ламаїзм. Загалом для всього регіону характерний синкретизм релігійних поглядів.

Отже, народи Східної Азії створили багату, своєрідну матеріальну й духовну культуру, яка є цінним внеском у скарбницю світової культури, зберігає давні традиції. Народи регіону продовжують активно впливати на сучасні планетарні політичні, економічні та етнічні процеси.

Контрольні питання й завдання:

1. Дайте антропологічну та етнолінгвістичну класифікацію населення Східної Азії.
2. Висвітліть господарсько-культурні типи, які склалися в народів Східної Азії.
3. Схарактеризуйте традиційні поселення й будинки японців, китайців, корейців.
4. Опишіть традиційний одяг населення Східної Азії.
5. Зробіть порівняльний аналіз традиційного харчування народів регіону.
6. З'ясуйте особливості громадського побуту й сімейно-шлюбних відносин народів Східної Азії.
7. Проаналізуйте загальні тенденції розвитку духовної культури японців, китайців, корейців.

Література: Арутюнов С.А. Япония: народ и культура. – М.,2014; Беккер де Д. Гейши. История, традиции, тайны. – М.,2013; Викторова Л.П. Монголы. – М.,1980; Григорьева Т.П. Япония: путь сердца. – М.,2008; Данн Ч. Традиционная Япония. Быт, религия, культура. – М.,2006; Долин А., Попов Г. Кэмпо – традиция воинских искусств. – М.,1990; Жуковская Н.Л. Кочевники Монголии: Культура. Традиции. Символика: Учеб. пособие. – М.,2002; Завьялова О.И. Токио и токийцы: будни, выходные, праздники. – М.,1990; Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. – М.,1985; Крюков Н.Д. Система родства китайцев. – М.,1972; Латышев И.А. Семейная жизнь японцев. – М.,1985; Маркарян С.Б., Молодякова Э.В. Праздники в Японии: обычаи, обряды, социальные функции. – М.,1990; Накорчевский А.А. Синто. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб,2003; Народы Восточной Азии. – М.,1965; Овчинников В. Ветка сакуры. – М.,1971; Овчинников В. Два лица Востока. – М.,2013; Овчинников В. Сакура и дуб. – М.,2014; Прасол А. От Эдо до Токио. Культура, быт и нравы Японии эпохи Токугава. – М.,2012; Пронников В.А., Ладанов И.Д. Японцы (этнопсихологические очерки). – М.,1986; Спешнев Н.А. Китайцы. Особенности национальной психологии. – М.,2011; Страны и народы. Восточная Азия. – М.,1981; Фредерик Л. Повседневная жизнь Японии в эпоху Мэйдзи. – М.,2007; Чешко С.В. Этнология и социальная антропология: Учебник. – М.,2010; Шляхов А.Л. Китай и китайцы. Привычки. Загадки. Нюансы. – М.,2012; Эберхард В. Китайские праздники. – М.,1977; Этнография детства: Традиционные методы воспитания детей у народов Восточной и Юго-Восточной Азии. – М.,1983; Этнология (Этнография): Учебник / Под ред. В.А. Козьмина, В.С. Бузина. – М.,2014.

ТЕМА 14. Етнографічна характеристика народів Північної Азії

План

1. Географічна, етнолінгвістична та антропологічна класифікація регіону.
2. Господарсько-культурні типи місцевого населення Північної Азії.
3. Соціальна організація, сім'я та сімейно-шлюбні відносини сибірських народів.
4. Загальний огляд духовної культури народів регіону.

1. Географічна, етнолінгвістична та антропологічна класифікація регіону. Північна Азія сформувалася в самостійний регіон у 90-х роках ХХ ст. внаслідок розпаду СРСР. У літературі цей регіон ще називають Сибіром і Далеким Сходом або азіатською частиною Росії. Більшість території краю (2/3) – це райони Крайньої Півночі й вічної мерзлоти. Територія регіону здебільшого підвищена. Найбільші гірські ділянки оточують схід (Чукотське й Коряцьке нагір'я, Середньосибірське плоскогір'я та ін.) і південь регіону (Тянь-Шань, Памір, Алтай). Тут розташована одна з найбільших на земній кулі рівнин – Західносибірська низовина, 20–25% території якої вкривають болота. Клімат – суворий, континентальний (на Далекому Сході близький до мусонного). Зима буває дуже тривалою, літо порівняно коротке. Регіон має широку гідрографічну мережу, яка належить переважно до річкових систем Обі-Іртишу, Єнісею-Ангари, Лени, Амуру та інше. У Сибіру є десятки тисяч озер, серед них і найбільше озеро світу – Байкал. Лісами вкрито майже 70% площі. Переважають хвойні породи – сосни, ялиці, кедр, ялини, модрина. У регіоні мешкають до 150 видів промислових тварин, у тому числі такі цінні, як соболь, горностай, білка та інші, ростуть різноманітні цінні лікарські рослини (женьшень), горіхи, гриби, ягоди. Далекосхідний морський басейн багатий на рибу (до 20 видів: сардина-івасі, скумбрія, лососеві, сайра, оселедець, терпуг) й морепродукти, з яких інтенсивно використовуються краби, креветки, кальмари, морська капуста та інші.

У регіоні проживає біля 32 млн осіб. Азіатська частина Росії, у порівнянні з європейською, заселена мало. Головна смуга розселення простягається вздовж Транссибірської магістралі й БАМу, біля великих міст і сільськогосподарських районів, на Далекому Сході – на окремих ділянках узбережжя та на рівнинах. У Сибіру поширена система “вахтового розселення”, за якою робітники постійно мешкають у містах, а на віддалені робочі місця – нафто- й газопромисли, новобудови виїжджають на кількатижневі вахти, проживаючи там у тимчасових селищах. Для Північної Азії демографічна ситуація несприятлива внаслідок низького природного приросту та значної міграції населення.

Населення азіатської частини Росії багатонаціональне. Біля 85% усього населення (26,5 млн осіб) складають росіяни, які розселені по всій території. Біля 4,4% (1,5 млн) становлять українці, 1,3% (410 тис.) – німці, 1,2% (380 тис.) – буряти, 1,1% (335 тис.) – якути. Українці мешкають на Далекому Сході (понад 620 тис. осіб, що становить майже 8% усього населення регіону). Якщо врахувати, що українці в Приморському (українська етнічна земля “Зелений клин”) й Хабаровському краях піддалися значній русифікації, то, зрозуміло, їхня частка за переписом у цих краях невелика (8,2 і 6,2%). Зате в малозаселених регіонах півночі Далекого Сходу – у Чукотському автономному окрузі, у Магаданській області – ця частка перевищує 15-16%. У Західносибірському районі проживають 585 тис. українців, частка яких тут сягає майже 4% усієї лодності (у Ханті-Мансійському автономному окрузі вона становить 12%, а в Ямало-Ненецькому – 17,2%). У Східному Сибіру українців приблизно 280 тис. Українська діаспора в Північній Азії давня. До того ж, у 30–50-х роках ХХ ст. у період масових репресій сюди було переселено сотні тисяч селян із Наддніпрянщини. Багато людей тікали сюди, рятуючись від голодоморів. Велика хвиля емігрантів у цей регіон спостерігалася у

60–70-х роках, пов'язана з освоєнням нафтогазових і лісових ресурсів. Недарма в порівняно невеликих нафтодобувних містах Тюменської області проживають: у Сургуті – 50 тис. українців, у Нижневартовську – 31 тис., у Ноябрьську – 26 тис. У регіоні мешкають також білоруси, євреї, казахи та інші народи.

Корінне населення Північної Азії становить понад один мільйон осіб. Народи регіону належать до різних мовних сімей та груп. Найчисельніша **алтайська** мовна сім'я, яка в межах Сибіру поділяється на три групи: *тюркську* (розмовляють приблизно 58% неросійського населення регіону), *монгольську* (біля 27%) та *тунгусо-маньчжурську* (6%). На тюркських мовах розмовляють західносибірські татари (тобольські, тарські, барабинські, томські та інші) (190 тис.), алтайці (60 тис.), тувинці (180 тис.), хакаси (80 тис.), шорці, тофалари, якути (335 тис.), долгани. Мовою монгольської групи розмовляють буряти (380 тис.). До власне тунгуської (північної) групи належать мови євенків (30 тис.), євенів (15 тис.), негидальців, до маньчжурської (південної) – мови нанайців (12 тис.), уличів, ороків, орочей, удегейців.

У Західному Сибіру з давніх часів формувалися етнічні спільності **уральської** мовної сім'ї. Народи північно-західного Сибіру розмовляють на мовах *фіно-угорської* групи, угорської підгрупи – це ханти (25 тис.) й мансі (10 тис.) (біля 3% неросійського населення регіону) та *самодійської* групи – це ненці (30 тис.), нганасани, енці, селькупи (біля 2,6%).

Мови низки народів північно-східного Сибіру й Далекого Сходу (*чукотську* (6 тис.), *коряцьку* (10 тис.), *ітельменську*, *нівхську*, *юкагирську*) заведено називати “**палеоазіатськими**”, що вказує на давність цих мов. Зараз на них розмовляє біля 3% неросійського населення регіону. Можна припустити ширше в минулому поширення цих давніх мов на даній території. Тільки три “палеоазіатських” народи – чукчі, коряки й, можливо, ітельмени – складають генетичну мовну єдність, групу чукотсько-камчатських мов. Інші “палеоазіатські” мови стоять окремо один від одного, і від інших мов. Це мови кетів, юкагирів, нівхів. Самостійне місце серед мов Сибіру займають мови ескімоська та алеутська. Вони близькі одна до одної й відрізняються від мов територіально близьких їм північно-східних палеоазіатів.

Сучасні дослідження констатують своєрідність мовної ситуації в середовищі корінного населення Північної Азії. Панівною тенденцією є, поряд із вільним розвитком рідної мови й писемності, усе більше поширення двомовності (знання, поряд із рідною мовою, російської або мови якого-небудь сусіднього народу) й розширення функції російської мови у всі сфери громадського життя.

В епоху верхнього палеоліту Північна Азія була заселена монголоїдними за типом групами. Водночас Алтайсько-Саянське нагір'я було областю поширення європеїдів. Область на захід від Єнісею здавна була зоною змішання європеїдних і монголоїдних типів. Але кордони між ними не були постійні. Зі степів південного Сибіру європеїдні групи просувалися далеко на схід. Зі свого боку монголоїдні елементи проникали й у степові райони. Наприкінці I й на початку II тис. н.е. у південному Сибіру монголоїди майже повністю витісняють давнє європеїдне населення.

Формування антропологічного складу сучасних народів Північної Азії проходило переважно на основі давніх монголоїдних елементів. Однак безпосередній зв'язок сучасних антропологічних типів із давніми в більшості випадків важко встановити. Сучасні типи склалися в результаті складних історичних процесів, у яких відбилися як різні етапи етнічної історії окремих народів, їх взаємний вплив, змішання, переміщення, так і вплив природного середовища. В останні сторіччя на утворення антропологічних типів народів Північної Азії значно вплинула слов'янські домішки, які в низки народів виступають досить примітно.

Серед корінного населення Північної Азії можна виділити такі антропологічні типи великої **монголоїдної раси**. *Байкальський* або *палеосибірський* антропологічний тип представлений серед сучасних тунгусомовних груп населення від Єнісею до Охотського узбережжя, а також серед юкагірів. Для нього характерні сильно розвинений епікантус, слабкий ріст бороди, дуже високе, широке і плескате обличчя із сильно висунутими вилицями, слабо висунутий ніс із низьким переніссям, порівняно м'яке волосся, світла шкіра, тонкі губи, низький зріст (нижче 160 см у середньому в чоловіків).

Серед значної частини алтайців, тувинців, якутів, бурятів поширений *центральноеазіатський* антропологічний тип, який характеризується такими рисами: пігментація шкіри, очей і волосся темніша, ніж у байкальського типу, волосся жорсткіше, ріст бороди сильніший, розвинутий епікантус, обличчя високе, широке, з менш висунутими вилицями, ніс із порівняно високим переніссям, губи середньої товщини, зріст низький.

Ескімоси, чукчі й коряки належать до *арктичного* антропологічного типу, який має американоїдні риси й вирізняється слабким розвитком епікантуса, висунутим носом, розвинутим третинним волоссяним покривом, смаглявою шкірою, темними очима, жорстким, чорним волоссям, високим, широким обличчям, порівняно товстими губами, низьким зростом (до 164 см у чоловіків).

Нівхи мають специфічний *амуро-сахалінський* антропологічний тип, який сформувався в результаті етногенетичної взаємодії північноазіатських і тихоокеанських антропологічних популяцій. Йому притаманні такі риси: темна пігментація шкіри, очей і волосся, порівняно жорстке волосся, інколи хвилястої форми, сильно розвинений епікантус, розвинута борода, дуже високе, широке обличчя, із сильно висунутими вилицями, низький зріст.

У населення Західного Сибіру переважає **уральська раса**, яка виникла в результаті давнього й багаторазового змішання монголоїдних і європеїдних груп. Різні варіанти цієї раси представлені серед хантів, мансі, селькупів, ненців, західносибірських татар, північних алтайців і шорців. Для уральської раси характерні пряме, але м'яке волосся, порівняно світла шкіра, світлі відтінки очей, розвинутий епікантус, збільшений ріст бороди, невисоке, порівняно широке обличчя, ніс із ввігнутою спинкою й піднятим кінчиком, тонкі губи, мезокефальна форма голови, низький зріст.

2. Господарсько-культурні типи місцевого населення Північної Азії. В історико-культурному плані територію Північної Азії можна в минулому поділити на дві великі області: *південну* – область давнього скотарства й землеробства й *північну* – область промислового мисливсько-рибальського господарства й оленярства. Кордони цих областей не збігалися з географічними кордонами ландшафтних зон. Дані археології свідчать, що південна область була заселена людиною вже в епоху верхнього палеоліту. Надалі ця територія була районом давньої, порівняно високої культури, входила до складу різних державно-політичних об'єднань тюрків і монгол.

Розвиток народів північних районів проходив по-іншому. Суворі кліматичні умови, важкодоступні простори тайги й тундри, несприятливі для розвитку тут скотарства та землеробства, віддаленість від культурних областей південних районів – усе це гальмувало розвиток господарства, сприяло роз'єднанню окремих народів Півночі й консервації в них архаїчних форм культури й побуту. У той час як у південну частину регіону входять порівняно великі народи (буряти, хакаси, алтайці, західносибірські татари), за мовою й культурою тісно пов'язані з монгольськими й тюркськими народами інших областей, північні райони заселені низкою малих за чисельністю народів, мова й культура яких займають переважно відокремлене становище.

Археологічні та історичні джерела свідчать про постійні господарсько-культурні контакти населення північних територій із населенням південних областей Сибіру, а через них – з давніми цивілізаціями Сходу й Заходу. У першому тисячолітті н.е. південні райони Сибіру й Далекого Сходу входили в Тюркський каганат, Бахай та інші давні держави. У XIII ст. почалися монгольські завоювання півдня Сибіру. Частина території стала належати Золотій Орді, потім Тюменському й Сибірському ханству. З походами російських воєвод (кінець XV ст.) і Єрмака (кінець XVI ст.) почалося приєднання Сибіру до Російської держави. Слов'янські землепрохідці переплили Берингову протоку, відкрили Аляску й заснували з кінця XVIII ст. низку поселень. У 1867 році Аляска була продана царським урядом США. Включення до складу Російської імперії Нижнього Приамур'я, Уссурійського краю й о. Сахалін у 50-х роках XIX ст. створило умови для господарського освоєння Далекого Сходу. В 1891–1916 роках була споруджена Транссибірська магістраль, яка зв'язала Сибір і Далекий Схід із європейською частиною країни.

Зараз територію азійської частини Росії поділяють на три економічних райони (Західносибірський, Східносибірський, Далекосхідний), три федеральних округи (Далекосхідний, Сибірський, більша частина Уральського). В адміністративному плані азійська частина Росії поділяється на п'ять республік (Алтай, Бурятія, Тува, Саха-Якутія, Хакасія), чотири краї (Алтайський, Красноярський, Приморський, Хабаровський), одинадцять областей, одну автономну область (Єврейська), вісім автономних округів (Усть-Ординський Бурятський, Агінський Бурятський, Таймирський, Ямало-Ненецький, Ханті-Мансійський, Евенкійський, Чукотський, Коряцький).

Серед народів Північної Азії в минулому можна виділити такі господарсько-культурні типи:

1. Піші (тобто, які не мали ні транспортних оленів, ні упряжених собак) мисливці й риболови тайги та лісотундри. Цей тип був представлений в евенків, ороків, удегейців, окремих груп юкагірів, кетів і селькупів, частково в хантів, мансі, шорців. У господарстві цих народів велике значення мало полювання на лісового звіра (лося, оленя, ведмедя, хутряних звірів та інше), яке поєднувалося з рибальством у тайгових річках і озерах. Останнє в літні та осінні місяці висувалося на перший план, а взимку існувало у вигляді підлідного вилову. Характерним елементом культури цих мисливців-риболовів були **ручні нарти** – легкі нарти, які тягали самі люди, йдучи на лижах, підпрягаючи інколи в допомогу собі собаку. Мисливською зброєю виступали лук, самостріли, великий ніж на довгій ручці, що заміняв сокиру й спис під час полювання на ведмедя, рушниця, капкани.

2. Осілі риболови в басейнах великих річок та озер (Обі, Амура, на Камчатці). Цей господарський тип був характерний для нівхів, нанайців, уличів, ітельменів, хантів, частини селькупів, приобських мансі. Риболовля була основним джерелом існування впродовж усього року. Застосовувалися різні способи рибного промислу. Мисливство мало тут лише допоміжне значення. Головна мета цього господарства – масовий улов, різні способи перероблення рибної продукції для споживання й заготівлі на майбутнє. Зазвичай рибу в'ялили й сушили, частину її зберігали у квашеному вигляді в ямах. Вживали рибу й у сирому замороженому вигляді – так звана "**строганина**". Витоплювали риб'ячий жир і мішали його із сушеною рибою. Риб'ячі шкіри спеціально оброблялися для виготовлення одягу і взуття. Їздили на собаках, яких годували рибою. З розвитком рибальства був пов'язаний осілий спосіб життя. Взимку жили в колективних землянках, влітку – у наземних берестяних чумах і, навіть, у "**балаганах**" на палях (Камчатка). Обські ханти мали ткацький верстат для виготовлення тканин із ниток кропиви. У XIX ст. риболови низин Амура стали переходити до теплового наземного житла каркасного типу – "**фанза**", а обські риболови – до зрубних юрт, що грілися пристінним

камінном – “*чувалом*”. Усі групи зберегли хутрянний довгополий одяг, пізніше стали носити покупний одяг із тканини.

3. Тайгові мисливці-оленярі й риболови. Цей господарський тип був поширений серед евенків, евенів, долганів, тофаларів, юкагир, ороків переважно в лісах і лісотундрі Східного Сибіру, від Єнісею до Охотського моря, але частково й на захід від Єнісею (лісові ненці, північні селькупи, оленярські кети). Промисел цих народів полягав у добуванні диких лосів і оленів, дрібних копитних і хутрових звірів. Рибальство було допоміжним заняттям. На відміну від осілих риболовів і арктичних мисливців, мисливці-оленярі тайги вели кочовий спосіб життя. Олені використовувалися головню для транспорту (під сідло й під в'юк). Стада оленів були невеликими.

Матеріальна культура мисливських народів тайги була пристосована до постійних перекочувань. Яскравий приклад цьому – евенки. Житлом у них слугував *конічний чум*, покритий оленячими шкурами або зшитим у широкі смуги вивареним у кип'ятку лубом. При частих перекочуваннях ці покривки перевозилися у в'юках на домашніх оленях. Для руху по річках евенки користувалися луб'яними човнами, досить легкими, що їх могла переносити одна людина. Своєрідні ліжкі в евенків: широкі, довгі, але легкі, підклеєні шкурою із ноги лося. Одяг евенків був пристосований до постійної ходьби на лижах і їзди верхи на оленях. Цей каптан робився із тонких, але теплих оленячих шкір, з полами, які спереду на грудях зав'язувалися вузькими ремінцями; під каптаном носили хутрянний нагрудник, який зав'язували позаду поворозками на шії й на талії. На ногах носили шкіряні “*унти*”, а також “*ногавиці*” – довгі гамаші з *ровдуги* (замші з оленячої або лосиної шкіри) або сукна. Головний убір робили зі шкури з голови оленя, отвори від очей і рогів зашивали й орнаментували бісером. Сиру шкурку вичиняли, витягували за формою голови й висушували, потім обшивали ровдужною каймою, також орнаментували бісером.

4. Кочові оленярі тундри й лісотундри. Типовими представниками цього виду занять були ненці, кочові чукчі та коряки. У їхньому господарстві головню роль відігравало оленярство, яке мало не тільки транспортне значення, але було головним джерелом засобів існування. Олень давав населенню м'ясо для харчування, шкури для одягу, взуття, й речі для облаштування житла та ін. Мисливство й рибальство мали лише допоміжне значення. Оленярі тундри увесь рік кочували, рухаючись зі своїми стадами із зимових пасовищ (біля кордонів тайги) на літні (біля морського узбережжя), а восени знову кочували до кордонів лісу. Ненці мали спеціальних пасовищних собак, які допомагали їм збирати й охороняти стадо від вовків. Чукчі й коряки собак не тримали. Оленів захоплювали арканом або приманювали запахом сечі, невелика шкіряна посудина для якої висіла прив'язана до поясу в кожного пастуха. Оленярі тундри їздили на санках – *нартах*, (були легкі й вантажні), запряжених 2-4-5 оленями.

Матеріальна культура оленярів небагата, але вона була пристосована до кочового побуту й до тяжких природних умов. Житлом ненців слугував розбірний *конічний чум*, кістяк якого складався із 30-50 жердин, покритих оленячими шкурами (влітку – лубом). Вогнище перебувало в центрі будинку. По діаметру чума, на висоті майже 1,5 м горизонтально підвішували дві жердини. Кінці їх пропускали в петлі в жердини з обидві сторони від входу, а протилежні кінці – у петлю на спеціальній вертикальній жердині. На горизонтальні жердини клали короткі поперечини, до яких на крюках підвішували за дужки казани й чайники. З обидві сторони вогнища укладали по 1–4 дошки, які слугували підлогою. Місце від вогнища, справа й зліва від входу в чум, складало власне житлову й спальню частину чуму. На підлозі поверх циновок розстеляли шкури оленів, на яких і спали. Протилежна від входу частина чуму вважалася “чистим” місцем. Там зберігалися

домашні святині, посуд, продукти. Посуд був дерев'яний, для варіння їжі використовували металевий казан.

Одяг був хутряний, у вигляді довгого мішка з рукавами й капюшоном, який одягали через голову. У холодний час носили “малицю” з оленьчих шкір хутром всередину, а поверх – “совик” або “сокуй”, з таких же шкір, але хутром назовні. Взуттям слугували високі хутряні чоботи – “німи”. Житло кочових чукчів і коряків – “яранга” – відрізнялася від ненецького чуму тим, що кістяк її будувався із жердин різної довжини й складався з двох частин: нижньої циліндричної й верхньої конічної. Всередині яранги, покритої зверху оленьчими шкірами, встановлювався додатковий полог – закрите з усіх боків кубічної форми помешкання з оленьчих шкір. Якщо ненці обігрівали чум відкритим вогнищем, то чукчі й коряки свою ярангу – світильником.

Головним харчовим продуктом було м'ясо домашнього оленя, воно складало до 85% всієї їжі. Вживали не тільки м'ясо, жир, мозок, але й кров, кишки, вміст оленьчого шлунку й, навіть, м'ясо померлих оленів. Решта – риба, яку їли переважно сирю (свіжу й морожену), менше вареною. Частою стравою був жир, виварений із нутрощів риби й змішаний з ікрою, кусочками риби або ягодами; вживали також нерп'ячий жир (топлений) та оленьче сало. М'ясо зазвичай варили, але не смажили. Інколи їли його сирим (випарне або заморожене). Вживали ягоди (морозку, буях, чорницю) та інші рослини.

Хоронили людей двома способами: спалюванням трупа на вогнищі й залишенням його в тундрі (водночас убивали оленів або собак (у приморських народів), вважаючи, що небіжчик здійснює на них шлях у землю мертвих). Покійника одягали в поховальний одяг білого кольору. Похорони супроводжувалися численними магічними обрядами. За уявленнями чукчів, у царстві мертвих кращі місця для перебування надавалися людям, які померли добровільною смертю. Людина, що бажала вмерти, заявляла про це своєму родичу, і той повинен був виконати його прохання, тобто задушити або вбити ударом списа. Частіше всього добровільну смерть вважали за краще літні люди, але інколи приводом до неї слугували хвороба, сильне горе, образа.

5. Осілі мисливці за морським звіром на Тихоокеанському узбережжі й островах. В арктичних мисливців (осілих чукчів, ескімосів, почасти осілих коряків) господарство було засновано на добуванні морського звіра (моржа, тюленя, кита та інших). Морського звіра били гарпуном із наконечником, що відділявся. Взимку мисливець стеріг здобич біля отворів на льоду, а весною й літом виходив на промисел у море на шкіряній байдарці. Пізніше для полювання стали використовувати вогнепальну зброю. Для руху по суші використовували собак (зазвичай 10–12 тварин), запряжені в нарти, які мали довжину 2–2,5 м, ширину 0,5 м. Собаки запрягалися попарно й управлялися голосом, гальмували палицею (довжиною біля одного метра) із залізним кінцем. Норма вантажу на нарти 150–160 кг, не рахуючи ваги людини. Продукція морського звіробійного промислу для населення мала велике значення. М'ясо тварин складало основу харчування, йшло на корм собакам. Шкіри нерп використовувалися для шиття літнього одягу й взуття; шкури моржів – для будівництва яранги, для обтягування байдарок; кістки кита йшли на полоззя для нарт та інше. Хутряний промисел (добування білого песця, лисиці) розвивався під впливом торгівлі з росіянами та американцями. Хутро було головним засобом обміну.

До XIX ст. житлом приморських мешканців слугувала напівземлянка, яка мала хід зверху, через димовий отвір. Круглий каркас напівземлянки робили зі щелеп і ребер кита, потім покривали його дереном і засипали зверху землею. Пізніше стали будувати ярангу такого ж типу, як і чукчі-оленьярі. Традиційний одяг (штани, сорочка) був хутряний і складався з двох частин: нижня – хутром до тіла, верхня – хутром зовні. Одяг був суцільний, тому одягався через голову. У

дощовиту погоду одягали одяг, зшитий із кишок моржа. Тіло й обличчя татуювали. Основу харчування складало м'ясо й жир морських тварин. Про запас м'ясо заморожували, не солили й складали в спеціальні ями, де воно квасилося. М'ясо вживали у вареному, в'яленому й сирому вигляді. Рибу їли сирію. У їжу (у вигляді приправ) йшли також листя карликової верби, дикого щавлю й різні їстівні корінці. Літом споживали морські водорості з жиром у сирому та вареному вигляді. Посуд використовували дерев'яний, кістяний, шкіряний. З другої половини ХІХ ст. поширилося використання російського посуду (казани, чайники, стакани, чашки).

6. Скотарі, мисливці й землероби степу та лісостепу. Основою господарства цього типу було розведення великої рогатої худоби й коней (у якутів), або великої рогатої худоби, коней і овець (в алтайців, хакасів, тувинців, бурят, західносибірських татар). У всіх цих народів до періоду приходу росіян скотарство було розвинуто значно більше землеробства. Але з ХVІІІ ст. землеробське господарство займає все більше місце в західносибірських татар, поширюється воно й серед традиційних скотарів південного Алтаю, Туви й Бурятії. Відповідно змінювалися й матеріально-побутові форми: виникали міцні осілі поселення, кочові юрти та напівземлянки змінювалися зрубними будинками. Проте, в алтайців, бурят і якутів довгий час існували *восьмикутні зручні юрти* з конічним дахом, які за зовнішнім виглядом нагадували повстяну юрту кочівників.

Традиційний одяг скотарського населення Сибіру був схожий із центральназіатським (наприклад, монгольським) і належав до типу розстібного (хутрянний і із матерії халат). Характерним одягом південноалтайських скотарів була довгопола овчина шуба. Заміжні жінки-алтайки (як і бурятки) поверх шуби одягали свого роду довгу безрукавку з розрізом спереду – (“*чегедек*”). Якутки також носили довгополий хутрянний каптан, але з рукавами. Російська торгівля в Сибіру сприяла поширенню тканин і традиційного одягу росіян. Кочове й напівкочове населення харчувалося переважно м'ясними й молочними продуктами (найпоширеніший напій – “*кумис*”), до того ж молоко вживалося тільки кип'яченим. З молока робили сир, сирну висушену масу, кисляк, масло, вершки, сметану, молочний хмільний напій. Якути заморожували кисле молоко. Літом їли баранину, а взимку – телятину. М'ясо варили, смажили, сушили. Поширене вживання крові з додаванням молока й дрібних кусочків жиру, а також варених кишок, начинених стрибухою та крупію. Чай пили з додаванням молока, солі, масла або сала. Упродовж ХІХ ст. під російським впливом у харчовий раціон, вслід за хлібом, стали входити сіль, цукор, горілка. Посуд, як правило, не мили, ложки й чашки вилизували. Інколи немитий посуд переходив від одного члена сім'ї до іншого.

3. Соціальна організація, сім'я та сімейно-шлюбні відносини сибірських народів. Відзначені вище господарські типи, при всіх відмінностях між ними, відбивали загалом низький рівень розвитку народів Північної Азії. У деяких народів регіону виразно виступали пережитки первіснообщинного родового ладу. Але вже у ХVІІ–ХVІІІ ст. соціально-економічні відносини й форми суспільного життя в багатьох народів Сибіру досягли порівняно високого ступеня розвитку. Етнографічні матеріали ХІХ ст. констатують переважання в народів Північної Азії відносин **патріархально-общинного устрою**, пов'язаного з натуральним господарством, простими формами сусідсько-родинної кооперації, общинної традиції володіння угіддями, організації внутрішніх справ і відносин із зовнішнім світом при суровому врахуванні генеалогічних зв'язків у шлюбно-сімейній та побутовій (переважно релігійно-обрядовій і безпосереднього спілкування) сферах.

Головною соціально-виробничою, суспільно-значущою одиницею соціальної структури в народів Північної Азії була **територіально-сусідська община**, всередині якої відтворювалися, передавалися від покоління до покоління й

накопичувалися всі необхідні для існування та виробничого спілкування матеріальні засоби й навички, суспільні та ідеологічні відносини. Як територіально-господарське об'єднання це могло бути *окреме осіле поселення, група взаємопов'язаних промислових стійбищ, локальна група напівкочівників*. Ці види організації людей зберігали багато рис колективізму, наприклад, спільний промисел на сухопутного й морського звіра, колективна ловля риби, об'єднаний випас оленів, групове кочування, взаємодопомога при зборі врожаю, при косовиці, в евенків зберігався звичай *німат*, за яким м'ясо вбитого звіра розподілялося між усіма господарствами стійбища.

У побутовій сфері народів регіону, в їхніх генеалогічних уявленнях і зв'язках довгий час зберігалися елементи колишнього патріархально-родового ладу. Наприклад, *родова екзогамія*, що мала поширення на досить широке коло родичів декількох поколінь. Існувало багато традицій, що підкреслювали святість і непорушність родового начала в громадському самовизначенні індивіда, його поведінки щодо інших людей. Вищою добродійністю вважалася *родинна взаємодопомога та солідарність* навіть на шкоду особистим інтересам і справам.

Пережитки можливої материнської родової організації в народів Північної Азії можна спостерігати в слідах матрилокального шлюбу (переселення чоловіка в сім'ю дружини) у юкагірів, ескімосів, ітельменів, нівхів; в *авункулаті* (особливої ролі дядька з материнської сторони). У кетів, енців і нганасан існували екзогамні норми, що виключали шлюбні зв'язки з партнерами як батьківської, так і материнської лінії спорідненості. У юкагірів відомий старий звичай, за яким наречений відпрацьовував право взяти наречену в будинку майбутнього тестя, а потім селився в нього, як зять.

Однак усі ці явища були в рамках промислової громади з підкресленим переважанням спорідненості й норм звичаєвого права за батьківською лінією. Виробничі й побутові відносини між чоловіками й жінками в сім'ї й локальній общині будувалися на основі поділу праці за статтю і віком. Значна роль жінки в домашньому господарстві була показана в духовній культурі багатьох сибірських народів у формі культу міфологічної "*господарки вогнища*" й пов'язаного з ним звичаю "*зберігання вогню*" реальної господарки оселі.

Етнографічний матеріал минулих століть поряд з архаїкою показує й очевидні ознаки давнього розкладу родових відносин. Навіть у тих місцевих громадах, де соціально-станове розшарування не отримало скільки-небудь помітного розвитку, спостерігалися риси, що перемагали родову рівність і демократію, а саме: індивідуалізація способів присвоєння матеріальних благ, приватна власність на продукти промислів і предмети обміну, майнова нерівність між сім'ями, місцями патріархальне рабство й кабала, виділення й підвищення панівної родової знаті та інше. Особливо яскраво соціальна диференціація була виражена в оленярів, де оленячі стада створювали базу для накопичення багатства в окремих господарствах і тим самим зумовлювали все більшу нерівність. Меншою мірою така нерівність мала місце в мисливців і риболовів. У розвинутому риболовному господарстві й у господарстві морських звіробіів майнова нерівність виникала на ґрунті володіння знаряддями вилову – човнами, снастями – і теж супроводжувалася різними формами патріархального рабства. Наприклад, у якутів чисельність рабів була невеликою: не більш ніж 15–20 рабів, частіше по 1–3 раби в окремих господарів. Раб, як правило, мав свою сім'ю й часто жив в окремій юрті. Рабство було спадковим. Ці явища в тих чи інших формах відмічені документами XVII–XVIII ст. в обських угрів і ненців, саяно-алтайських народів і евенків. Етнографічні матеріали XIX ст. виявили того ж характеру патріархально-общинні порядки на Нижньому Амурі й у північно-східних палеоазіатів.

Тюркомовним народам Південного Сибіру (бурятам, якутам) у XIX ст. була властива специфічна **улусно-племінна організація**, яка поєднувала в собі порядки

й звичаєве право патріархальної (сусідсько-родинної) общини з панівними інститутами військово-ієрархічного устрою й деспотичною владою племінної знаті.

У бурятів було характерним поділ на *роди* та *кості* – **ясу**. У минулому ясу об'єднували кровних родичів. За традицією незнайомого бурята, який заходив до юрти, насамперед, запитували, до якої кістки він належить. Кожний бурят повинен був знати назву свого ясу й перераховувати всіх предків за чоловічою лінією до 7–10-го покоління.

Головною формою сім'ї в народів Північної Азії була **індивідуальна (мала) сім'я**. Вона включала голову сім'ї, його дружину, дітей, інколи батьків. Звичаєве право допускало й *полігамію*, однак вона траплялася головню в багатих сім'ях. Укладенню шлюбу передувало сватання; інколи батьки уклали угоду на майбутній шлюб своїх малолітніх дітей, навіть таких, які тільки що з'явилися на світ або ще не народилися. Родовід вівся тільки за чоловічою лінією. Суворо дотримувалася звичай екзогамії й виплати калиму за наречену. Інколи практикувалося відпрацювання за наречену в сім'ї її батьків або викрадення молодой. Було поширене видання заміж дівчат у ранньому віці (11–15 років).

У термінології спорідненості зберігалися риси класифікаційної системи. Терміни спорідненості належали до чітко визначених категорій родичів, серед яких розрізняють старших і молодших, рідню за чоловічою лінією, точніше за батьком, і рідню за матір'ю. Головою сім'ї й розпорядником майна був чоловік. Становище жінки в сім'ї й суспільстві народів регіону було досить принизливим. У бурятів, наприклад, жінка не могла називати за іменем свекра й старших родичів чоловіка, сидіти, коли вони стоять; із юрти свекра вона виходила спиною до дверей; у присутності рідних чоловіка вона повинна була бути з покритою головою й одягненою; не мала права брати участь у спільних родових святах; під час трапези отримувала їжу останньою; після смерті чоловіка вона виходила заміж за меншого брата чоловіка або за родича покійного. Поширені були різні заборони для жінок. Наприклад, у ненців жінка не могла обходити навколо чуму, щоби не пройти мимо "чистої" його частини; не мала права торкатися речей чоловіка; не могла їсти голову оленя, м'ясо ведмеда, шуки.

Народжуваність у народів Сибіру була високою, у більшості сімей нараховувалося від 5 до 10 дітей, у якутів, бурятів інколи до 20 і більше. Однак через тяжкі умови життя, погане харчування й догляд була висока дитяча смертність. Побутувала практика усиновлення дітей малодітними сім'ями. Мати годувала дитину грудьми довго, інколи до 4–5 років. Діти, що підростали, повзали зазвичай на земляній підлозі разом із тваринами, напівголі або зовсім голі, залишені на самоті. Уже з раннього дитинства діти привчалися до праці: збирати хмиз у лісі, доглядати за тваринами; дівчаток прищували до рукоділля та домашніх занять.

4. Загальний огляд духовної культури народів регіону. Здебільшого віряни в Північній Азії сповідують **православ'я**. Воно є основною релігією в слов'ян, хакасів, якутів, почасти в західних бурятів (Усть-Ординський Бурятський автономний округ в Іркутській області), долганів, чукчів, коряків, нівхів. Православними є більшість ненців, мансі, хантів, селькупів, кетів, евенків, нанайців, ороців та інших народів регіону, хоча в багатьох випадках православ'я в них поєднується з пережитками родоплемінних вірувань. В азіатській частині Росії багато прихильників так званого **старообрядництва**, яких називають ще старовірами. Більшість із них є росіянами. Прихильники цієї конфесії, що відокремилася від православ'я в середині XVII ст., мешкають у Новосибірській, Томській, Тюменській і Читинській областях, у Бурятії та Туві.

Друга за чисельністю прихильників релігія в регіоні – **буддизм**. Його сповідують східні буряти, які мешкають у Бурятії та в Агінському Бурятському автономному окрузі Читинської області.

Іслам сповідують в основному західносибірські татари (біля 190 тис. осіб). Євреї, які мешкають у Єврейській автономній області, є **юдеями**.

Дохристиянські релігії народів Північної Азії як правило визначаються поняттям **шаманізм**. Характерною рисою шаманства є віра в те, що певні люди – *шамани* – мають здатність, призовуючи себе у своєрідний стан (*камлання*), вступати в безпосереднє спілкування з духами – захисниками й помічниками шамана в боротьбі з хворобами, голодом, пропажами та іншими нещастями. Шаман повинен був піклуватися про успіх промислу, про вдале народження дитини, лікувати хворих людей і тварин, запобігати різним нещастям та інше, використовуючи водночас певні зовнішні атрибути. Костюм шамана прикрашався великою кількістю бубонців, підвісок, металевих фігурок тварин, які означали його духів-помічників. На голову шаман одягав залізний шолом із рогами чи інший дивакуватий головний убір. Одягнутий у такий костюм, з палицею або бубном у руках, він здійснював свої обряди, під час яких доводив себе до нестями й нібито душа його відлітала до духів або останні входили до тіла шамана. Через такі пісні, танці, удари в бубон чаклун нібито перемагав і відганяв злих духів, узнавав від духів про необхідні жертви й приносив їх та ін. Водночас, під час обряду шаман виступав у якості ворожки, відповідаючи на різні запитання присутніх, а також показуючи різні фокуси, які повинні були підвищити його авторитет і страх перед ним.

Шаманізм мав декілька різновидностей, які відповідали різним стадіям суспільного розвитку сибірських народів. У найбільш відсталих народів, наприклад, в ітельменів шаманити могли всі, й, особливо, літні жінки. Пережитки такого загального шаманізму збереглися й в інших народів. Наприклад, у чукчів, поряд із наявними професійними шаманами, існували обряди, які виконувалися главами сімей під час сімейних свят. У деяких народів функції шамана складали вже особливу спеціальність, але самі чаклуни обслуговували родовий культ, у якому брали участь усі дорослі члени роду. Таке “*родове шаманство*” спостерігалось в юкагірів, хантів, мансі, в евенків, бурятів.

Професійний шаманізм розквітає в період розпаду патріархально-родового устрою. Шаман стає особливою постаттю в общині, що протиставляє себе іншим родичам, живе доходами зі своєї професії, яка стає спадковою. Така форма шаманізму спостерігалася в недалекому минулому в багатьох народів Сибіру, особливо в евенків, ненців, селькупів, якутів.

У бурятів шаманізм набув ускладнених форм під впливом буддизму, а з кінця XVII ст. загалом став змінюватися цією релігією. У юрті шамана завжди можна було зустріти *онгони* (так називали зображення духів або душі предків), які створювалися у вигляді людських фігур, намальованих на матерії, дощечках, а інколи й на скелях. Онгонами були також шкурки окремих тварин: білки, зайця та ін. Усім їм приносили в жертву їжу, вино та інше. Шамани в бурятів поділялися на *білих*, які здійснювали обряди й жертвоприношення добрим божествам, мешканцям неба, і на *чорних*, які поклонялися злим божествам, мешканцям підземного світу. У частини хакасів, алтайців, тувинців, бурятів набуло поширення своєрідне синкретичне вірування **бурханізм** – поклоніння богу Бурхану.

У народів Північної Азії були поширені різні анімістичні уявлення, існував також **промисловий культ**, пов'язаний із жертвоприношеннями духам – захисникам гір, лісів, джерел та інше; “господарям” окремих явищ природи; побутували різні форми **сімейно-родового культу**. Наприклад, ненці, які мали йти на промисли, кожний окремо приносили жертви “*сядеям*” – захисникам мисливства та рибальства. Повсюди набув поширення **культ ведмеда**, який

виступав у двох формах: по-перше, у вигляді обрядів, пов'язаних з убитим на полюванні ведмедем, по-друге, у вигляді особливого культу виховання в неволі, а потім у певний час ритуального вбивства ведмежат. Друга форма була обмежена певною областю – Сахаліном і Амуром (айни, нівхи, уличі, орочі). Спільна для народів Сибіру форма шанування ведмедя бере початок від тотемізму давніх тайгових мисливців і риболовів.

У бурятів, поряд із жертвоприношеннями для спільних божеств, були власні сімейно-родові боги, яким вони влаштовували особливі шанування. Кожний родич, який брав участь у спільних святах, повинен був вносити свою частку допомоги або витрат у вигляді м'яса, молока, вина чи інших продуктів. Людина, яка не брала участь у такій допомозі, викликала загальний осуд. Родова солідарність проявлялася й у звичаях, пов'язаних із громадськими іграми та змаганнями. Усі родичі були також відповідальними за всі правопорушення свого родича.

Майже кожна етнічна група регіону має своєрідні фольклорні твори, різноманітність яких знаходить своє пояснення в різниці історичних доль, у різному походженні цих народів. Значний вплив на фольклор народів Північної Азії виявляла усна народна творчість росіян. Російські казки, інколи дещо видозмінені з огляду на місцеві умови, а інколи майже без всяких змін, складають значну частку фольклорного багатства більшості народів Півночі.

Багате й різноманітне образотворче мистецтво народів регіону. Наприклад, оздоблення вишивкою та аплікацією одягу, зокрема, вишивання підшийним оленьчим волосом (один з архаїчних способів орнаментативної аплікації), аплікації із кусків шкіри й тканини, вишивання шовком та бісером. Особливою областю прикладного образотворчого мистецтва є різьблення по мамонтовій кості й моржевому іклу та металу, інкрустація металом на побутових предметах – кістяних деталях оленьчої упряжки, люльках, кресалах та інше. Образотворче прикладне мистецтво знаходить застосування і в прикрашенні орнаментом луб'яного посуду, що має поширення головню у лісових районах (переважно в басейні Обі). Слід відзначити також і різьблення по дереву – художня різьба дерев'яного посуду, хатнього начиння, яке набуло найбільшого розвитку в Приамур'ї.

Найдавнішими видами бурятської культури є фольклор (міфи, легенди, перекази, героїчні епоси про **Шоно-Баторе**, **Аламжи-Мерген**, **Алтан-Шагай Мерген**, **Гесере** та інше). Бурятські поеми – “**улігери**” – існують досі. Їх розміри – від 2–3 тисяч до 25 тисяч строк. Спільним змістом усіх билин є боротьба героїв із ворожими істотами. Починаються вони як правило з опису країни й палацу героя, його коня, обладунок, виїзду героя на полювання; далше описується боротьба з ворогом і перемога над ним. Майже всі улігери закінчуються весільним бенкетом. Для бурятських казок характерний показ кмітливого бідняка, який перемагає хана або ставить його в безглузде становище. До найбільш давніх народних свят бурятів належить **сур-харбан** (“стрільба з лука”), яке святкують весною, і на нього з'їжджаються декілька тисяч бурятів. Головними моментами свята були три змагання: стрільба з лука, боротьба й кінські перегони. Стародавнім є й бурятський національний танець **йохор**. Танцюристи, тримаючись за руки, склали коло і, розхитуючись, рухалися по колу, піднімаючи то одну, то іншу ногу при ритмічному наспіві пісні, з частим повторенням слова йохор. Особливий вид мистецтва бурятів – музично-драматичні шаманські й буддійські ритуальні дійства, містерії, богослужіння (**хурали**).

У якутів розвинутий богатирський епос (**олонхо**), який виконується співцями на святах. Мова олонхо – архаїчна, з багатьма застарілими, майже незрозумілими словами та зворотами, й, водночас, багата та образна. Тому ці твори погано піддаються перекладу на іншу мову. Сюжетом олонхо є подвиги казкових богатирів, їх боротьба зі злими силами. Навколо образів деяких улюблених героїв (**Хан-Джаргистай**, **Нюргун Боотур**, **Берт-Хара**, “**Білий юнак**”) створені цикли

олонхо. Поряд із билинним епосом у якутів поширені також історичні перекази (про “якутського царя” **Тигина** і його суперника **Льогоє**, про пращурів якутів – **Омохоє** й **Еллєє**), казки про тварин, різноманітні приказки, загадки, прислів'я, любовні, танцювальні, жартівливі, шаманські пісні, а також пісні-імпровізації, коли людина наспівує про те, що вона бачить або робить. Мотив такої пісні досить простий і складається із повторення двох-трьох нот.

Найбільш поширені жанри алтайського фольклору – героїчні сказання, які виконувалися співаками в супроводі двострунного дерев'яного “*топиура*”, що нагадував домбру, струни якого були зроблені з кінського волосся, а також побутові пісні. Особливістю алтайських поем є їх мальовничість, картинність і деталізація описання як природи, так і героїв, обставин, у яких вони діють та інше.

Усі види свого фольклору евенки поділяють на пісні-імпровізації, міфи (про створення світу, людини, тварин, рельєфу, про шаманські світи); розповіді про тварин (багато про лисицю); героїчний епос, який розповідається і співається, як правило, у ночі; побутові розповіді (про випадки на полюванні, висміювання людських недоліків (лінощів, дурості, хитрості). Музичним інструментом евенків був металевий “*варган*” у формі ліри, з припаяним до середини ободу язичком. Резонатором слугує ротова порожнина. Варган вставляють вузькою частиною між губами й легким смиканням кінчика язика заставляють його вібрувати й видавати слабкі звуки, які змінювалися залежно від зміни величини ротової порожнини. Варган був поширений серед багатьох народів Азії.

Розвитку етнічної самосвідомості й культури корінних народів Північної Азії активно сприяють комплексні наукові інститути гуманітарного профілю Російської Федерації, які вивчають національні традиції, історію, мову, мистецтво.

Контрольні питання й завдання:

1. Дайте етнолінгвістичну характеристику населення Північної Азії.
2. Розкрийте антропологічний склад населення азіатської частини Росії.
3. Опишіть господарсько-культурні типи: піші мисливці й риболови тайги та лісотундри та осілі риболови в басейнах великих річок і озер.
4. Схарактеризуйте господарсько-культурні типи: тайгові мисливці-оленьярі й риболови та кочові оленьярі тундри й лісотундри.
5. Проаналізуйте господарсько-культурні типи: осілі мисливці за морським звіром на Тихоокеанському узбережжі й островах та скотарі, мисливці й землероби степу та лісостепу.
6. Проаналізуйте регіональні особливості поселень і будинків народів Північної Азії.
7. Опишіть традиційний чоловічий і жіночий одяг сибірських народів.
8. Порівняйте національну кухню народів Сибіру та Далекого Сходу.
9. З'ясуйте особливості сімейно-шлюбних відносин сибірських народів.
10. Визначте календарні звичаї та обряди народів регіону.
11. Висвітліть усну народну творчість народів Північної Азії.
12. Розкрийте релігійний склад населення регіону.

Література: Алексеенко Е.А. Кеты. Историко-этнографические очерки. – Л.,1967; Бромлей Ю.В., Марков Г.Е. Этнография: Учебник. – М.,1982; Василевич Г.М. Эвенки. – Л.,1969; Историко-этнографический атлас Сибири /Под ред. М.Г. Левина и Л.П. Потапова. – М.,1961; Мельников М.Н. Васюганье: путь в никуда? – Новосибирск,1989; Народы мира. Народы Сибири /Под ред. М.Г. Левина, Л.П. Потапова. – М.,1956; Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. – Л.,1991; Сагалаев А.М. Алтай в зеркале мифов. – Новосибирск.,1992; Смоляк А.В. Этнические процессы у народов Амура и Сахалина. – М.,1975; Смоляк А.В. Традиционное хозяйство и материальная культура народов Нижнего Амура и

Сахалина: этногенетический аспект. – М.,1984; Социальная организация у народов Сибири: традиция и современность: Сб. ст. – СПб.,2017; Тиводар М.П. Етнологія: Навч. посіб. – Львів,2004; Хрящевська Л.М. Загальна етнографія. – Миколаїв,2013; Чешко С.В. Этнология и социальная антропология: Учебник. – М.,2013; Этнология (Этнография): Учебник / Под ред. В.А. Козьмина, В.С. Бузина. – М.,2014.

ТЕМА 15. Господарсько-культурні типи доколумбової Америки

План

1. Історико-географічний та мовний поділ Америки.
2. Колонізація Америки європейцями і формування її сучасного етнічного складу.
3. Характеристика господарсько-культурних типів Америки:
 - 3.1. Давні культури Північної Америки;
 - 3.2. Індіанці пуебло;
 - 3.3. Індіанці сходу й південного сходу Північної Америки;
 - 3.4. Арктичні мисливці та риболови;
 - 3.5. Індіанці Північно-Західного узбережжя Північної Америки;
 - 3.6. Мисливці на оленя карибу;
 - 3.7. Мисливські племена степових районів Америки;
 - 3.8. Вогнеземельці.

1. Історико-географічний та мовний поділ Америки. Сучасне населення двох материків Америки нараховує приблизно 950 млн осіб (у Північній Америці – майже 565 млн, у Південній Америці – 385 млн). Америку нерідко називають **Новим Світом** (ця назва закріпилася ще наприкінці XV – на початку XVI ст.), розуміючи водночас, що для частини американського населення материк Євразія був попередньою батьківщиною (Старим Світом) до їх переселення після відкриття Х. Колумба.

Археологічні матеріали свідчать, що людина з'явилася в Америці приблизно 30–40 тисяч років до н.е. (є точки зору, що 50 тисяч і, навіть, 100 тисяч років до н.е.) і прийшла з території Північно-Східної Азії через перешийок, що з'єднував Чукотку й Аляску. Про це свідчать порівняння археологічних матеріалів Сибіру та Північної Америки. Заселення території континентів проходило кількома хвилями. У Південній Америці людина з'явилася близько 15–17 тис. років до н.е. Корінне населення називають **індіанцями**. Таку назву їм дали мореплавці, котрі помилково вважали, що відкрита Колумбом земля є Західною Індією.

Побутовують різні точки зору щодо кількості індіанців до приходу європейців. Називають цифру 8, 15, 20, 50 і, навіть, 100 млн осіб. Основна частина індіанського населення у XV ст. мешкала в гірських районах південної Мексики (13–15 млн осіб) і в Андах (8–10 млн осіб), де сформувалися цивілізації майя, ацтеків, інків, у Північній Америці проживало 1,5–2 млн індіанців, у Вест-Індії – приблизно 500 тисяч, в останніх районах континентів – 2,5–3,5 млн осіб.

Усі індіанці мають деякі спільні антропологічні ознаки, за якими учені формують **американоїдну** малу расу великої **монголоїдної** раси: світло-жовтий або червонувато-коричневий відтінок шкіри, тверде пряме волосся, широке обличчя, прямий ніс (інколи з горбинкою, так званий “орлиний”), рідко трапляється епікантус. Серед американських племен найбільш однорідним було ескімоське населення, яке й сьогодні розміщене окремими групами по кілька сімей на арктичному узбережжі Північної Америки.

Північна та Південна Америки зберігають істотні відмінності у видовому складі рослин і тварин. Північна Америка більш сприятлива для розселення людей. Тільки західна її частина зайнята гірською системою Кордильєр. Остання територія – це порівняно плоска рівнина (**прерії**), на сході якої розташовані невеликі гори Аппалачі. Річкові системи, особливо течії Міссісіпі й Міссурі, також сприяли розселенню груп первісних мисливців на всій території материка. Помірний клімат регіону тільки на півдні є посушливим, а на півночі характеризується холодною зимою і прохолодним літом. Тваринний світ Північної Америки був багатий і різноманітний: північні й благородні олені, бізони, птахи, багато риби, гірські леви (пума), північні ведмеді (гризли) та інше.

Значні площі Південної Америки, що лежать у тропічній зоні, зайняті американськими джунглями – сельвою, з буйною рослинністю, великою кількістю комах і птахів, несприятливими для людини. Ненабагато кращими були області більш посушливих американських саван (на півночі й південному сході материка), що зазнавали різких сезонних коливань: тут були періоди, коли йшли проливні дощі й коли стояли сухі спекотні дні. Більш сприятливим був помірний південь материка – трав'янисті степи (*пампа*). З півночі на південь всю західну частину Південної Америки займає значна гірська система Анд. У гірських долинах і в північних передгір'ях умови для життя людини виявилися найбільш сприятливими, і з часом тут стали виникати перші індіанські цивілізації. Подібні умови були й на території Мезоамерики. Тропічні ліси тут межують із гірськими плато, а на півночі регіону розташовані посушливі степи та пустелі.

Серйозне етнографічне вивчення життя індіанців почалося порівняно пізно, наприкінці XIX – на початку XX ст. До цього часу багато племен і цілі народи були знищені в колоніальних війнах, а ті, що залишилися, сильно змінили свій спосіб життя. Сучасні спеціалісти вказують на те, що життя американських індіанців, представлене в перших етнографічних описах, відбиває, передусім, не їх стан до моменту появи європейців, а результат складних процесів впливу колоніальної епохи на побут і культуру, соціальні відносини та світогляд корінного населення Америки. З огляду на різний ступінь європейського впливу й різну долю індіанських племен, реконструювати хоч би в основних рисах життя індіанців до появи європейців вдається з великими труднощами, після досить складних досліджень.

Одним зі складних завдань, до кінця не вирішених і до сьогодні, є вивчення та класифікація мов індіанців Америки. Одні дослідники нараховують до 2000 мовних сімей (кожна мова – це сім'я), інші – біля 100, треті – до 50. За граматичною структурою індіанські мови *полісинтетичні*, що сильно утруднює побудову генеалогічних систем спорідненості окремих американських мов між собою. Лінгвістичні складності породили устремління об'єднати мови з урахуванням і інших, не мовних ознак – етнографічних, історико-культурних. Поділ племен та їхнє розселення в різні місця призводило до відокремлення мов через декілька поколінь. Великі, багатомільйонні мови сформувалися тільки там, де населення досягло високого рівня розвитку культури, і соціальні відношення стимулювали постійне спілкування населення в межах державної системи (ацтеки в Мексиці, кечуа в державі інків, майя на півострові Юкатан).

Назвемо лише основні мовні сім'ї та групи індіанських племен.

Ескімосько-алеутська сім'я. До неї входять *ескімоси (інуїти)*, що мешкають у приполярних областях Аляски, Північної Канади, Гренландії (майже 170 тис.) та *алеути* (3,5 тис.), які розселені на Алеутських островах та Алясці. Ці мови споріднені із мовами палеоазіатських народів (чуків, коряків, ітельменів).

Атапаська сім'я або на-дене. Племена, що розмовляли на мовах цієї сім'ї, були розселені від Аляски до Каліфорнії й Мексики, переважно в західних та центральних районах Північної Америки. Це – *навахо* (311 тис.), *атапаски* (70 тис.), *апачі* (35 тис.) та інші.

Алгонкіно-вакашська сім'я. Племена були розселені на північному сході, у районі Великих Озер і по р. Св. Лаврентія. Це – народи *оджибве*, *делавари*, *могікани*. Зараз цією мовою розмовляє майже 100 тисяч індіанців.

Сім'я хока-сіу. На мовах цієї сім'ї розмовляла велика кількість племен у центральних і східних районах Північної Америки (*дакота*, *ірокези*, *мускоги*, *сіу*). Зараз цю мову зберігають біля 300 тисяч осіб.

Юто-ацтекська сім'я. Одна із найбільших мовних сімей минулого. На її мовах розмовляли в державі ацтеків, а також багато племен, що займали південний

захід Північної Америки (ацтеки, міштеки, сапотеки, тольтеки). Зараз цією мовою розмовляє біля 1,7 млн осіб.

Сім'я **майя-соке**. Це мови – майя, кіче, хуастеки, соке, туанаки – поширені на півострові Юкатан і в сусідніх областях південної Мексики. Зараз цією мовою розмовляє понад 2 млн осіб.

Сім'я **чібча**. Зараз ці мови використовуються групами індіанців Мезоамерики та в північній частині Південної Америки (біля 300 тисяч осіб).

Аравакська сім'я. Була поширена на островах Карибського моря й на півночі Південної Америки. Більша частина аравакських племен знищена колонізаторами. Невеликі групи індіанців (наприклад, ботокуди, хіваро), які розмовляють на діалектах цієї мовної сім'ї, зараз мешкають у басейнах річок Оріноко й Амазонки (біля 300 тисяч осіб).

Карибська сім'я. Численні й войовничі племена, які розмовляли на її мовах, були розселені на північ від Амазонки й на островах Карибського моря, у тісному сусідстві з араваками, з якими вони ворогували. Більшість індіанців цієї мовної сім'ї також була знищена європейцями. Зараз на цих мовах розмовляють біля 100 тисяч осіб.

Сім'я **тупі-гуарані**. Племена цієї мовної сім'ї розселилися від Анд до Атлантики в середній частині південної Америки. Мова гуарані була свого роду міжплемінною мовою місцевих племен у їх спілкуванні між собою. Цією мовою зараз розмовляє більшість населення Парагваю, хоч офіційною мовою там є іспанська.

Сім'я **кечуа**. Мова кечуа – найбільша індіанська мова, що збереглася (це колишня мова імперії інків). На ній розмовляє біля 10 млн індіанців у Перу, Еквадорі, Болівії. Тільки в Перу вона визнана державною поряд з іспанською.

Сім'я **аймара**. У минулому аймара були другим за чисельністю етнічним компонентом у державі інків. Зараз цією мовою розмовляє індіанське населення в Болівії та Перу (біля 2 млн).

Арауканська мова (мапуче). У минулому вона була поширена серед багатьох племен, які населяли сучасну Аргентину й південну частину Чилі. Промисловці-скотарі частину цих народів знищили, частину витіснили на південь Чилі, де вони й мешкають зараз (біля 300 тисяч).

Сім'я **пуельче**. Племена, які розмовляли на цих мовах, мешкали в центральних районах Аргентини. Майже знищені європейцями під час колонізації.

Сім'я **чон**. Це народи она, алакалуфи, ягана та інші, які також були майже знищені європейцями.

Про багато мовних сімей і мов корінного населення Америки немає ніяких матеріалів, оскільки народи, що розмовляли на них, були знищені раніше, ніж їх мови якимось вдавалося зафіксувати. Про деякі мови зниклих народів залишилися лише короткі записи в декілька десятків слів. Чимало сучасних великих народів Америки утворилися вже в Новий час. На їх формування вплинули різні чинники: емігранти із країн Європи, раби, вивезені з Африки, переважно негроїдної раси та корінне індіанське населення. Більшість країн Америки мають багатонаціональне населення. Так, у США проживають у наш час представники понад 100 етносів, у Канаді й Бразилії – понад 80, Мексиці та Аргентині – понад 50, Болівії, Венесуелі, Колумбії, Перу, Чилі – більш ніж 25.

2. Колонізація Америки європейцями і формування її сучасного етнічного складу. Перед відкриттям Америки європейцями регіон заселяли індіанські племена. До кінця XV ст. вони освоїли значні території, добились успіхів у землеробстві, знали багато ремесел, мали власну писемність. Європейська колонізація перервала самотутній розвиток індіанських народів. Наприкінці XV ст. європейці шукали нові морські шляхи до Азії. У серпні 1492 р. експедиція

Христофора Колумба на трьох каравелах відправилася з Іспанії океаном на захід. 12 жовтня він відкрив один з Багамських островів – о. Сан-Сальвадор, згодом північно-східне узбережжя Куби, північний берег Гаїті й низку інших островів. Мореплавець вірив, що перед ним узбережжя Азії й назвав відкриті землі Вест-Індією, а їх жителів – індіанцями.

Деякі історичні документи свідчать, що першими європейцями, які прибули до берегів Північної Америки, були не іспанці, а нормани (північні скандинави). Десь у 985 р., як свідчать історичні джерела, **Ерік Рудий** заснував у Гренландії перше поселення, а його син **Леїф** у 1001 р. досяг берегів теперішньої Канади й провів у тимчасовому поселенні щонайменше одну зиму. Про це оповідають скандинавські саги, а також розкопки 1963 р., які виявили останки нормандських будівель на північних берегах Ньюфаундленда.

Існує точка зору, зокрема англійського дослідника Гевіна Мензиса, що Америку відкрив китайський адмірал **Жень Хе**, а європейські “першовідкривачі” лише використали його карти. Про це свідчить, зокрема, венеціанська карта 1421 р., яку скали напевне за свідченнями китайських мореплавців. На ній – за 70 років до подорожі Х. Колумба – були вказані райони Карибського моря й Флориди. Китайські вчені стверджують, що адмірал Жень Хе використовував дані, зібрані ще у XIII ст. навігаторами монгольського правителя хана **Хубілая**.

Під час другої експедиції (1493–1496) Х. Колумб відкрив острів Пуерто-Ріко, Малі Антильські острови, Ямаїку, південний берег Куби. Під час третьої експедиції (1498–1500) – о. Тринідад і дельту р. Оріноко, а під час четвертої (1502–1504) досяг східних берегів Гондурасу, Нікарагуа, Коста-Ріки й Панами. Плавання Х. Колумба поклали початок дальшим дослідженням Латинської Америки. На його честь названа країна в Південній Америці, ріка в Північній Америці, місто в США, провінція в Канаді.

У 1499–1501 рр. **Америго Веспуччі** в складі іспанської експедиції досяг берегів сучасної Гвіани, перетнув Панамський перешийок і вийшов до берегів Тихого океану. У 1501–1502 роках він пройшов вздовж східного узбережжя материка й назвав відкриті землі Новим Світом. Описи А. Веспуччі та його карти викликали сенсацію в Європі. У 1507 р. картограф М. Вальдемюллер назвав материк Америкою на честь А. Веспуччі й наніс цю назву на карту і глобус. В 1538 р. картограф Меркатор вперше поширив цю назву на весь Новий Світ.

У 1500 р. **П. Кабрал** у складі португальської експедиції відкрив землю, яку прийняв за острів і назвав Землею Вера-Круш. Через декілька років за цією землею закріпилася назва Бразилія. У 1502 р. **Ф. Магеллан** очолив іспанську експедицію, яка досліджувала Південну Америку. Пройшовши через протоку (названу його іменем), яка відокремлює Південну Америку від Вогняної Землі, він вийшов в океан, який його супутники назвали Тихим. З другої половини XVI ст. майже вся Південна Америка була перетворена в колонії Іспанії та Португалії. Іспанські поселення з'явилися на Кубі та інших Антильських островах, на території сучасної Мексики, Центральної Америки, а потім і в Південній Америці. Територію сучасної Бразилії захопили португальці й голландці, а Гвіану й частину Антильських островів поділили між собою англійці, французи та голландці. У 1523 р. на материк було засноване перше європейське поселення – Кумани (у Венесуелі).

У XVII–XVIII ст. майже вся територія Латинської Америки була колонізована іспанцями, португальцями та французами (Гаїті, Французька Гвіана, низка островів у Карибському морі). У цей же період невеликі території захопили Англія (Ямаїка, Британський Гондурас, Барбадос) та Нідерланди (Суринам). У першій половині XIX ст. більшість колоній на території Латинської Америки добилися незалежності. У всіх незалежних країнах було встановлено республіканський устрій. Тільки в Бразилії до 1889 р. зберігалася монархія.

Сучасну політичну карту Латинської Америки утворюють 33 суверенні країни, з населенням понад 560 млн осіб. У регіоні збереглося 12 невеликих, переважно острівних, колоніальних володінь і одне на континенті – Гвіана. Вони належать США, Великобританії, Франції та Нідерландам. Колоніальні володіння займають площу 117,3 тис. км², де проживає понад 5 млн осіб.

У формуванні населення регіону велику роль відіграла еміграція з Європи та Африки. Ще в колоніальний період тут з'явилося населення зі змішаними расовими ознаками: **метиси** (від шлюбів європейців і індіанців), **мулати** (від шлюбів європейців і негрів) і **самбо** (від шлюбів негрів та індіанців). У більшості країн Латинської Америки переважають метиси. Вони становлять більшу частину загальної чисельності населення регіону. Найбільше метисів проживає в Мексиці, а також у країнах Центральної (Гондурас, Сальвадор, Нікарагуа) та Південної (Парагвай, Чилі, Венесуела) Америки, де їхня частка в загальній чисельності населення коливається від 60 до 95%.

Населення європейського походження становить майже чверть населення Латинської Америки. Біле населення переважає тільки в п'яти країнах – Аргентині, Уругваї, Коста-Ріці, Кубі та Бразилії, де його частка становить від 50 до 90%. В інших країнах частка білого населення коливається від одного до 25% загальної чисельності населення. Негри становлять 10% населення регіону. Тільки в країнах Карибського басейну негроїдне населення переважає.

У сучасній Латинській Америці індіанців залишилося біля 15%. У регіоні тільки у 40-х роках ХХ ст. чисельність індіанців досягла рівня доєвропейської колонізації (майже 40 млн осіб). У більшості країн корінні жителі становлять меншість населення. Індіанців практично немає в країнах Карибського басейну, Уругваї, Аргентині та Коста-Ріці. Тільки в Болівії, Гаяні, Гватемалі, Суринамі й Перу вони становлять половину всього населення. Майже 80% індіанців проживають у Мексиці, Центральній Америці та Андах. Сучасна українська діаспора налічує приблизно 400 тисяч осіб. Найбільше українців проживає в Аргентині та Бразилії. У більшості країн Центральної та Південної Америки державною мовою є **іспанська**. У Бразилії розмовляють **португальською** мовою. У країнах Карибського басейну державними мовами є **англійська** та **французька**.

Перше поселення європейців у Північній Америці з'явилося в 1605 р. в Акадії. Це були поселення французьких колоністів, з яких вирости сучасні приморські провінції Канади. Володіння Нової Франції розросталися (центр м. Монреаль), але Канада не стала великою французькою імперією. Це сталося тому, що англійські колонії в Америці мали могутню економічну базу й широкую підтримку з боку метрополії, а для французьких бідніших володінь не вистачало ні коштів, ні населення.

Колонізація Америки англійцями розпочалася в 1607 р. з боку Атлантичного узбережжя (Вірджинія). Власність на землю була головним збудником імміграції в Америку, переважно малоземельних селян із Європи. Тому більшість колоністів займалися сільським господарством. Для роботи на плантаціях, починаючи з 1619 р. стали завозити рабів з Африки. У ХVІІІ–ХІХ ст. подальше заселення нових територій континенту відбувалося під постійною загрозою нападу з боку індіанців. Трагічною сторінкою американської історії можна вважати постійні утиски, війни, приниження, які зазнали індіанські племена з боку американських колоністів. У колонізації Північної Америки значну роль відіграли іспанці, які зуміли успішно поєднати місіонерство із грубою військовою силою. Сферою їхнього впливу були території Флориди, Нової Мексики та Каліфорнії. На цих землях, як і в себе дома, вони відгодовували худобу, вирощували зернові культури.

Територія США в сучасних кордонах формувалася понад двісті років. У 1775–1783 роках на американському континенті відбулася перша національно-визвольна революція, яка поклала початок об'єднанню американської нації. США

історично формували переселенці з Європи. Найбільшу частку становили вихідці з Великобританії (англійці, шотландці, ірландці). Упродовж ХІХ ст. імміграційні потоки поповнили вихідці з Німеччини, Скандинавських країн, а наприкінці ХІХ ст. і на початку ХХ ст. – із країн Південної, Центрально-Східної Європи. У період між двома світовими війнами домінувала імміграція із Канади та Латинської Америки (переважно із Мексики та Пуерто-Ріко). У післявоєнні роки знову зросло число мігрантів із країн Європи.

У 1965 р. був прийнятий закон, який скасував імміграційні квоти, полегшивши умови в'їзду в США кваліфікованим робітникам, спеціалістам тощо. Після 1965 р. відчутно зросла частка іммігрантів із країн Азії, Карибського басейну, а коли розпалася соціалістична система – з країн Центрально-Східної та Східної Європи. Якщо на початку ХХ ст. щорічно до США прибувало до одного мільйона іммігрантів, то тепер не більш ніж 400 тисяч.

На сьогодні в США проживає європеоїдного населення майже 78%, а негроїдного – 13,1%, або відповідно 260 і приблизно 43 млн осіб; індіанців, ескімосів, алеутів (1,2%, або менше ніж 4 млн осіб); вихідців з Азії та Океанії – (5%, або понад 16 млн осіб); іспаномовних американців – понад 36 млн та осіб інших національних груп – 24 млн. Європеоїдне населення переважає у всіх штатах США, крім Гаваїв, де переважають монголоїди, та округу Колумбія – тут більшість негроїдів. Найбільше індіанців зараз проживає в штатах Аризона, Нью-Мексико, а також на Північному Заході (Вашингтон, Айдахо, Монтана) та ін. Українців та осіб українського походження в США за приблизними даними мешкає майже 1,5-2 млн. Найбільше їх у штатах Нью-Йорк, Пенсильванія, Каліфорнія та Нью-Джерсі.

Корінні жителі Канади – індіанці та ескімоси (інуїти) становлять біля 4,2% загальної кількості населення (понад 1,5 млн). Державотворчою основою Канади (тут мешкає 36,3 млн осіб) є англоканадці (біля 22 млн осіб, які розмовляють англійською мовою) і франкоканадці (біля 8 млн осіб використовують французьку мову). Майже 8 млн осіб представлені етнічними групами: розмовляють німецькою (9,8%), італійською (4,5%), китайською (4,5%), українською (3,8%) та інше. Така різноманітність складу населення породжує чимало національних проблем. Найважливішими серед них є доля корінного населення й франко-канадська проблема. Під час плебісциту 1980 р. й референдуму 1995 р. жителі провінції висловилися проти відокремлення Квебеку від Канади. У Канаді проживає приблизно 1,3 млн українців і осіб українського походження. Вони мешкають переважно в провінції Онтаріо (27%), Альберта (25%), Манітоба (17%), Британська Колумбія (14%), Саскачеван (13%). Відомими центрами проживання українців є міста Едмонтон, Вінніпег, Торонто, Ванкувер, Калгарі, Саскатун.

3. Характеристика господарсько-культурних типів Америки. В етнографії заведено класифікувати народи Америки, які жили до появи європейців, не за мовним, а за господарсько-культурним принципом або за “культурними ареалами”. Такий поділ не враховував багатьох аспектів – історичних (народи переселялися, змінювали спосіб життя впродовж останніх 500 років), етногенетичних та етноісторичних (народи, споріднені за мовою й походженням, виявлялися в різних ареалах, і, навпаки, різні за походженням народи об'єднувалися в одну групу). Але цей принцип класифікації рельєфно показує стадіальний рівень розвитку окремих груп, що, здається нам, важливим.

3.1. Давні культури Північної Америки

Протягом перших десяти тисяч років життя в Америці давні індіанці в культурному плані нічим не відрізнялися від своїх предків, які мешкали десь на території Північно-Східної Азії. Про це свідчать розкопки в *печері Сандія* в північноамериканському штаті Нью-Мексико. Населення займалося виключно полюванням на верблюдів, мамонтів, бізонів, мастодонтів. Зброя тогочасних

індіанців була ще дуже примітивною. Вони не знали навіть лука і стріл. Єдиним захисним та атаквальним знаряддям був спис із кам'яним наконечником. Дослідники визначають час, коли жили люди із печери Сандія, приблизно 25 тисяч років до н.е.

Пізніше до американських земель рушила ще одна хвиля “переселенців” з Азії. Вони розбрелися по всій території континенту, але ще довгий час не залишали меж Північної Америки. Поступово вони адаптувалися до нових природних умов. Так утворилася самостійна гілка монголоїдної раси. Відповідно й культура їх розвивалася тепер незалежно від азійської культури.

Першою широко поширеною археологічною культурою Америки була **культура Кловіс**, названа за місцем знахідок біля міста Кловіс у штаті Нью-Мексико. Датується приблизно 12–11 тис. до н.е. Для цієї культури характерні своєрідні наконечники стріл із кременю. Люди займалися полюванням, збиральництвом, вели бродячий спосіб життя, рухаючись невеликими сімейними групами Північною й Центральною Америкою.

Перша повністю сформована культура в Америці існувала приблизно в 11–10 тис. до н.е. Дослідники її називають “**фолсомською культурою**”, названою так за місцем, де були знайдені її пам'ятки в штаті Нью-Мексико. Фолсомські люди були ще мисливцями, які користувалися списами із наконечниками з кременю, але значно меншого розміру, ніж у попередньої культури Кловіс.

Першою землеробською культурою в Америці була культура “**кочизі**”. У цей час (3–3,5 тис. до н.е.) уперше почали вирощувати кукурудзу. Водночас мешканці краю Великих Озер уперше, поки що холодним методом, пробують обробляти мідь, котру індіанці знаходили в чистому вигляді. Між тим, індіанське населення субарктичних областей Північної Америки все ще залишалися на рівні примітивної культури, основу якої складала виключно полювання (тепер це в основному олені-карибу) й рибальство.

За культурою “кочизі” на обох узбережжях Північної Америки прийшла культура “**куп мушель**” чи, швидше, “**кухонних куп**”. Точна її визначеність у часі поки що залишається невідомою. Що ж собою являли ці кухонні купи? Індіанські рибалки, що мешкали тут багато сотень років тому, кидали на цю гору-звалище кістяні голки, ножі та інші інструменти, часто зроблені із мушель (звідси й інша назва культури). Зараз такі купи мушель для американців – цінне джерело знань про життя тогочасних індіанців.

Безпосередньо за “кочизі” в Північній Америці виникає нова землеробська культура, в основі якої лежало також вирощування кукурудзи – культура “**баскет мейкерз**” – “**корзинщиків**” (приблизно 200 р. до н.е. – 400 р. н.е.). Вона отримала свою назву від окремого виду водонепроникних кошиків, що мали форму горщика, у яких варили кашоподібну страву. Проте “корзинщики” не робили під цим кошиком вогнища, а лише кидали до нього розпечене у вогні каміння, у такий спосіб зігріваючи ним страву. Люди цієї культури ще жили в печерах, але всередині них будували вже цілі будинки. Основним місцем проживання цих індіанців була Аризона. Тут, особливо в Каньйоні мертвої людини, у різних печерах були знайдені їх численні пам'ятки.

3.2. Індіанці публо

У цей час складається нова культура так званих жителів скельних міст, котрі будували свої “міста” під природними стінами туфу чи в глибоких каньйонах рік північноамериканського південного заходу (Ріо-Гранде, Колорадо), чи, нарешті, прямо в скелях. Найбільше таких поселень у каньйоні Колорадо. Будинки мешканців цих “міст” розбудовувалися по горизонталі й по вертикалі, втискувалися в заглибини скель і ставилися тісно один до одного, утворюючи одну гігантську будівлю, схожу на бджолині стільники. Під час будівництва стін, як

правило, використовувалися висушені на сонці цеглини. У цих індіанських “містах” поряд із прямокутними жилими приміщеннями були круглі будівлі. Це святилища, що мали назву *ківа*. Вони також були свого роду “чоловічими клубами”. Хоч зводили їх виключно жінки, заходити в ці святилища їм було заборонено. Такі поселення нараховували декілька десятків і, навіть, сотень жилих приміщень та святилищ. Наприклад, “місто” Пуебло-Боніто в каньйоні Чака мало 650 жилих приміщень і 20 святилищ, чи ків. Велика кількість святилищ у поселеннях вказує на важливий факт: розвиток землеробства тут йшов поруч із розвитком релігії.

Через декілька століть люди лишали свої дивовижні міста, збудовані в скелях, і переселялися ближче до сонця. Свої нові поселення (ми зараз називаємо їх *пуебло*, позаяк і “міста” в каньйонах рік) вони будували на плоских, крутих підвищеннях, що називаються месама (від іспанського – “стіл”). Структурою нові пуебло також нагадували бджолині стільники. Дім приростає до дому, і так створювався величезний “замок”, білі стіни якого можна було побачити здалеку. Побудовані з каменя й глини будинки були багатокімнатні, а іноді й багатоповерхові. У приміщення спускалися з плоского даху по драбині. У плані поселення нагадувало неповне коло, незамкнена частина якого була повернута до річки. Внутрішня частина пуебло складалася з низки великих східців, кожна з яких була рядом жител, входи яких були повернуті до центру поселення. Дахи нижнього ряду були своєрідними двориками для жителів наступного ряду осель. У випадку військових дій проникнути всередину такого поселення можна було або з боку річки, або через високі стіни.

Мешканців таких жител, незалежно від їх мовної належності, називають загальним терміном – “*індіанці пуебло*”. До них можна віднести атапаські племена – *навахо*, *апачі*, а також юто-ацтекські народи – *папаго*, *піма* та інші. Це і є остання, найвища сходинка в розвитку доколумбових культур Північної Америки. Перші відомості про пуебло надав іспанський конкістадор Альваро Нуньєс Кавеса де Вака. Просуваючись на північ від р. Ріо-Гранде, іспанці застали багато таких пуебло ще заселеними індіанцями. А оскільки в них не було золота, то європейці їх не нищили.

Жителі пуебло створили розгалужену зрошувальну систему. Основною землеробською культурою залишалася кукурудза – *маїс* (більше десятки сортів). Крім того, вирощували гарбузи, червоний стручковий перець, салат, квасолу, тютюн тощо. Поля обробляли дерев'яною мотикою та палицею із загостреним кінцем. Необхідність користуватися зрошенням призвела до двох істотних зрушень в організації землеробства. По-перше, поля стали постійними. На кордонних землях окремих племен ще продовжувалася система періодичної зміни ділянок після їх виснаження, але на основних землях, до яких були підведені зрошувальні канали, земля використовувалася регулярно, і землеробство стало більш інтенсивним. По-друге, необхідність у спорудженні системи зрошення вимагала об'єднання зусиль великих колективів. Якщо в ірокезів та інших племен лісової зони чисельність племен рідко перевищувала 4–5 тисяч осіб, то племена пуебло нараховували 10 тисяч і більше. Нерідко одне поселення нараховувало до 4 тисяч мешканців. Навколо центрального поселення могла розташовуватися група дрібніших, але тісно пов'язаних із ним селищ.

Індіанці приручали собак, розводили індиків, черепах. Мисливство для них стало лише додатковим джерелом для існування. Вони полювали на оленів, лам, бізонів. Чоловіки, крім того, також ткали й виготовляли зброю. Жінки ж обробляли поля, будували житла. Індіанці пуебло були майстрами гончарства, хоч, як і всі інші індіанці Америки, до прибуття перших європейців вони не були знайомі з гончарним колом.

Чоловічий одяг індіанців пуебло складався зі штанів, туніки, мокасинів; жіночий – з бавовняної сукні, накидки, яку одягали на праве плече, а кінець пропускався під ліве. Чоловіки волосся спереду підстригали, а зверху скріплювали стрічкою. Жінки робили прямий проділ, і носили прикраси із бірюзи, мушлі.

У пуебло жінки відігравали значну роль. Майже по всіх поселеннях переважав матриархат. Земельні ділянки перебували в спільному користуванні й розподілялися серед жінок. Останні стояли на чолі сім'ї. Після одруження чоловік селився до будинку своєї дружини, але лише на правах гостя. Розлучення відбувалося без будь-яких ексцесів. Після розлучення з будинку мав піти саме чоловік. Діти залишалися коло матері й інколи носили її прізвище. Вдівець повертався до будинку, де він народився. Велику роль у вихованні дітей відігравав брат матері, який вважався хрещеним дітей і допомагав їм протягом усього життя.

Жителі кожного пуебло поділялися на ряд родових груп. Назви їм давалися за назвою якоїсь тварини чи рослини. І цей тотем усі члени роду вважали своїм предком. Декілька родових груп утворювали фратрію – родове об'єднання, що також мало ім'я якогось живого створіння чи рослини. Збираючись за фратріями, жителі пуебло проводили релігійні обряди, під час яких зображувався весь цикл життя того чи іншого тотемного створіння, наприклад, антилопи. Усіма роботами в індіанській общині, як і релігійними обрядами керували спеціально обрані два розпорядники – *касіки*. Посада касіка була довічною. Обиралося й два військових вожді, які керували військовими, адміністративними, мисливськими справами. До наших днів дійшло близько ста тисяч так званих "*маундів*" – штучно насипаних земляних курганів, у яких хоронили вождів та касіків.

У житті індіанців пуебло релігія займала особливе місце. Релігійні уявлення були нерозривно пов'язані із землеробськими навичками. Коли в матері з'являлася дитина, вона мазала рот новонародженого кашею з кукурудзяної муки. Батько тією ж кашею малював на всіх стінах житла священні знаки. Усі головні явища в житті індіанця пуебло були пов'язані з кукурудзою. Головні боги: сонце й мати-земля. Велику роль відігравали спільні релігійні обряди, а також ритуальні танці. Найважливіший із них – *танець змії*. Це був ритуальний акт поклоніння зміям – легендарним прабатькам індіанців. Священники танцювали, попередньо уткнувши до рота гримучу змію. Але ніколи не було такого, щоби змія вкусила когось під час ритуалу. По закінченню церемонії жінки обсіпали змії зернами кукурудзи.

Особливе значення для індіанців пуебло мала так звана "*качина*" – дух предків. Індіанці вірили, що прийде час, коли боги й качина будуть мешкати на землі разом із людьми. Качина допомагав людям, даруючи їм здоров'я, щастя, хороший врожай. Учасники релігійних процесій, які представляли качина, одягали на себе яскраві костюми й маски, виготовлені з дерева, волосся, пір'я і шкіри. Мініатюрні зображення цих божеств являли собою "*дитячі качина*" – ляльки, відомі в Америці й до сьогодні. Отримуючи такий подарунок, діти повинні були змалечку вчитися розпізнавати персонажів обрядових танців.

Усі релігійні обряди відбувалися переважно у святилищі – ківі. Доступ до нього не мали жінки та неповнолітні хлопці. Шлях до святилища був ускладненим, він не мав дверей, і чоловіки піднімалися драбиною на дах, де був невеликий отвір. У середині ківі був вівтар із зображенням тотемних тварин тієї чи іншої фратрії. Під час обряду жрець, що перебував за завісою, просовував руку в тіло тотемної тварини, що створювало видимість її руху.

3.3. Індіанці сходу й південного сходу Північної Америки

Своєрідною була культура індіанців сходу й південного сходу Північної Америки, що базувалася на підсично-вогневій системі землеробства. За мовою це були різні племена. Північно-східні землі займали алгонкінські племена – делавари, могікани, майами та ін. На південь від них мешкали п'ять ірокезьких племен

(сенека, кайюга, оондага, онейда та могавки). Південніше них, аж до берегів Карибського моря, були розселені племена мускоги, сіу та інші.

Прикладом культури й особливостей соціальної організації цих землеробських племен можуть слугувати ірокези, які в часи свого розквіту (XVI–XVII ст.) представляли найсильнішу групу індіанців північної та східної частини сучасного США. Основою їхнього господарства було землеробство. Ділянки землі ірокези з допомогою кам'яної сокири відвойовували в лісі, розчищаючи й спалюючи гілки та дерева. Отримані поля розподілялися рівномірно між сімейними парами. Садіння рослин, догляд за ними, збір урожаю покладалося майже виключно на плечі жінки (розмір урожаю, його якість були предметом гордості та оцінки якості жінки). Вирощували кукурудзу, гарбузи, кабачки, бобові, тютюн, помідори. Знаряддя праці були примітивними: кам'яні мотики, загострені дерев'яні палиці. Серпами не користувалися, урожай збирали руками. Для підвищення врожайності ірокези застосовували сівозміну культур. Через відсутність удобрення полів, їх швидко виснаження, а відтак і погіршення якості збору врожаю, ірокезькі поселення вимушені були через 10–15 років переселятися в інше місце.

Урожай бобових, ранніх сортів кукурудзи та інших рослин йшли у власність сім'ї. Врожай пізніх сортів маїсу збирався всіма мешканцями поселення і йшов у спільні запаси племені, які зберігалися в спеціальних сховищах (земляних ямах, коморах, горищах осель). Кожна жінка могла брати зі спільних запасів продуктів стільки, скільки їй було необхідно. Усі громадські роботи й розподіл зерна проводилися під наглядом літніх жінок та під їх вказівками.

Істотним доповненням до землеробства було збиральництво (в їжу використовували ягоди, горіхи, жолуді, коріння, листя рослин, кленовий сік та інше) та полювання. Останнє було чоловічою справою. Мисливські угіддя поділялися на дві категорії. Близькі до поселень землі були об'єктом постійного, але суворо регульованого полювання. Дичину берегли, дотримуючись заборон за сезонами, не вбивали самок та ін. У віддалених угіддях усі ці заборони не дотримувалися, головне – принести більше здобичі. Знаряддями й способами полювання виступали – пастки, капкани, загони, переслідування звірів та інше.

Ірокези жили в поселеннях по 20–100 будівель, часто обнесені частоколом для захисту від ворогів, і навколо яких були розбиті сади й поля. Центральна площа служила для зборів, танців і ритуалів, там були культові споруди. Максимально таке поселення могло нараховувати 3–5 тисячі осіб.

В основі соціальної організації ірокезів була материнська родова община – “*овачіра*“. Остання об'єднувала всіх жінок даного роду та їх нащадків як за жіночою, так і чоловічою ліній. Як правило, громада займала один “довгий будинок” (ця споруда мала каркас зі стовпів і жердин, крита корою дерев), у якому селилися всі заміжні жінки цієї овачіри, чоловіки цих жінок та їхні діти, загалом кілька десятків осіб. У кожній родині була своя кімната. Якщо виникала нова сім'я, будинок добудовували з торця. Одружені хлопці йшли в овачіри своїх дружин, при розлученнях чоловіки уходили до своєї овачіри. Усіма справами громади розпоряджалися літні, найдосвідченіші жінки, одна з яких була головною розпорядницею. Порядок загальних робіт, поведінка соплеменників, суперечки – усе це вирішувалося з урахуванням точки зору головної розпорядниці. Від її імені хтось із чоловіків даного роду міг виступити на родовій чи племінній раді.

У межах ірокезького материнського роду успадковувалося майно, рід турбувався про гарантії життя своїх членів, їхні права, де б вони не перебували. Вбивство вело за собою кровну помсту (у межах племені винуватий рід віддавав в усиновлення одного зі своїх членів потерпілим). Рід обирав родових старійшин – “*сахемів*“, які представляли інтереси роду на племінній раді, розв'язували питання землекористування в межах свого племені. Рід керував відправленням культів. Влада родового старійшини спиралася тільки на авторитет. Усі його рішення були

обов'язковими для виконання. Найстрашнішим покаранням було осуд або зневага одноплемінників. Порушення законів екзогамії, боягузтво в бою могли каратися і смертю, хоча це було досить рідко.

Плем'я ірокезів розпалося на дві екзогамні фратрії. Спільність членів фратрії, як і племені, розумілася як віддалена кровна спорідненість. На чолі племені стояла племінна рада, яка вирішувала питання війни й миру, укладання союзів, розподілу землі між родами й поселеннями, слідувала за нормальним співвідношенням чисельності родів, наглядала за дотриманням звичаїв, культів, суверенітету над володіннями племені. Збори племінної ради були відкритими для всіх. Будь-який повноправний чоловік міг там виступити. Рішення приймали сахеми одноголосно й були обов'язковими для виконання всіма членами племені. Під час війни на раді обиралися спеціальні військові вожді.

Поява європейців, збільшення міжплемінних конфліктів і насилля підштовхнуло до створення *Ліги ірокезів* (союзу п'яти ірокезьких племен, пізніше долучилося шосте – тускарора). Загальна рада цієї ліги складалася з 50 сахемів. У її віданні перебували переважно військово-політичні справи – ведення війни, укладання миру та союзів з іншими племенами, розгляд суперечок між племенами. Для керівництва військовими діями обирали два військових вожді. Подібні союзи відомі також у племен сіу, дакота.

Одяг ірокезів складався із замшевих сорочок, пов'язок на стегна, *мокасинів* (м'яке шкіряне взуття, шерстю назовні, прикрашене візерунками, бісером, голками дикобраза та інше), шкіряної накидки. З приходом колоністів костюм індіанців набував європейського вигляду. Чоловіки-ірокези розмальовували тіло та робили татування. Зачіска складалася з пучка волосся, прикрашеного пір'ям. Більшість чоловіків голили голову, залишаючи гребінь, що починався від чола й закінчувався на шиї. Гребінь підрізали в такий спосіб, що жорстке чорне волосся стирчало вгору. Щоби гребінь здавався більш об'ємним, його доповнювали пір'ям орла й хутром оленя. Індіанці полюбляли лобні пов'язки, розмальовані яскравим узором. Волосся перев'язували солом'яним ободом з індичим пір'ям. Кольорова гама підбиралася дуже ретельно. Особливо цінувалися металеві бляшки, кігті тварин і птахів, прикраси з бісеру. Північноамериканські індіанці практикували скальпування своїх ворогів, тобто видалення з голови шматка шкіри разом із волоссям. Скальпи використовувалися для підтвердження виявленої сміливості на війні.

Релігійні уявлення ірокезів та інших землеробських народів мали багато спільних рис. Більшість індіанських племен вірили у вищу духовну істоту, або *Великий Дух* – невидиме, але повсюди поширене божество, яке створило все, що було хорошим і корисним. Вірили також і в *Злого Духа*, який створив усе, що було погане й згубне для людини (смерть, хвороби). Кожний із духів правив своїм “царством”. Інші нижчі духи поділялися відповідно на добрі та злі.

Велике значення мало шанування сил природи. Найяскравіші міфологічні образи: *Сонце*, *Місяць* (їх вважали подружжям), *Мати-Земля*, *Батько-Небо*, *Вода*, *Вогонь*, деякі рослини. Наприклад, вірили в *Духа маїсу*, *Духа бобів* та *Духа гарбуза*, які зображалися в образі трьох красивих жінок-сестер. Ця тріада відома під назвою “*Деохейко*”, що означає “наші годувальниці”. Ірокези оточували себе численними духами дерев (найповажнішими були духи клену, дуба), кущів, трав, ягід. Злому духу відповідали духи отруйних рослин. Ірокези вірили, що тютюн їм був даний як засіб спілкування зі світом духів. Через дим вони нібито посилали прохання й хвалу духам. Куріння люльки миру (“*калумету*“) використовували на зустрічах племен, на знак миру й дружби.

Серед легенд в ірокезів поширені міфи про підземних карликів, що мали надзвичайну силу, про великого бізона, який міг валяти ліс, про лютих летючих головах, які літали по повітрю, про змій, про жахливих комарів, що за мить

висмоктували кров, про великих гризлі, ящірок, про кам'яного велетня та ін. Найпоширеніший міф про боротьбу двох потужних супротивників – гігантського рогатого змія та громової птиці.

Ірокезькі свята проходили в певний час року й відзначалися щорічно за одними й тими ж встановленими обрядами, які передавалися з року в рік. Календарні обряди індіанців не зазнали змін упродовж століть. У них було шість головних свят: свято клена, який дав людям солодкий сік, свято сівби, свято суниці, як першого плоду землі, свято маїсу, свято збору врожаю, свято Нового року, який відзначали близько першого лютого. Новий рік справляли сім днів. Головним актом цього дійства було спалення білої собаки (білий колір в ірокезів був символом чистоти й віри). Тіло собаки прикрашали червоною фарбою, пір'ям. Метою такого жертвоприношення було відправлення душі собаки у якості посланця до Великого Духу, який передав би побажання на добробут у наступному році й вірність верховному божеству. Перед кожним святом відбувалася публічна сповідь. Кожний індіанець за бажанням брав у руки шнурок білого “*вамнуму*” (це нитки з нанизаними на них мушлями, на які індіанці “записували” історію свого роду, він був також символом чистоти та щирості), признавався у своїх гріхах і проступках і публічно заявляв про наміри виправитися.

Серед індіанців Північної Америки поширені родові культу, вшанування тотемних тварин. Крім родових тотемів, у кожної людини був і його особистий тотем-захисник. Вибір його був досить випадковим (через сон, зустріч, добру прикмету). Панували й різні магичні культу й повір'я. Ірокези вірили, що їх померлі відправляються в далекий світ, воїни уходять на небо, щоби стати північним сьйвом. Існували різні способи поховання. Траплялися поховання мерців у сидячому положенні, обличчям повернуті на схід. Інший спосіб – залишати покійника на дерев'яному помості аж до перетворення його на скелет. Потім кості померлого переносилися або в колишній дім, де він мешкав, або в спеціальний будиночок біля цього дому. Таким способом зберігалися скелети всієї сім'ї із покоління в покоління. Через декілька років здійснювалося спільне поховання скелетів. Спочатку траур тривав рік, пізніше до десяти й, навіть, до трьох днів. Ввечері після поховання був звичай випускати птицю над могилою, щоби вона унесла душу померлого на небо. Перед похованням обличчя покійника розфарбовували, одягали на нього найкращий одяг, поряд клали лук, стріли, тютюн, їжу.

У XVIII ст. доля ірокезьких племен та інших землеробів Північної Америки докорінно змінилася. Європейські колоністи стали витіснити індіанців із їх земель. На початок XIX ст. більшість індіанців перебували в резерваціях США й Канади та були позбавлені можливості займатися своїми традиційними заняттями. Довгий час вони були обмежені в громадянських правах, зазнавали дискримінації.

3.4. Арктичні мисливці та риболови

На арктичному узбережжі Північної Америки мешкали й досі проживають ескімоси (самоназва *інуїти*, у дослівному перекладі – “люди”). Територіально вони поділяються на ескімосів Аляски, Канади, Гренландії, північно-східних районів Росії (так звані “азіатські ескімоси”). Вчені виділяють також 15 етнокультурних груп ескімосів. Як етнос ескімоси сформувалися в районі Берингового моря біля 4–5 тис. до н.е.

Ескімоси створили спеціалізований і добре пристосований до місцевих умов тип господарства. В основі його лежали полювання, рибальство й деякою мірою збиральництво. Найбільше полювали на морських тварин (тюленів, моржів, китів), причому таке полювання тривало весь рік – влітку з човнів, взимку по льоду, біля ополонки. Здобич використовувалася майже повністю: м'ясо й жир йшли в їжу людям і на корм собакам, з кишок шили одяг і ними затуляли вікні рами, із

сухожилля робили нитки, жиром морського звіра грілося й освітлювалося житло, шкури використовувалися для виготовлення взуття, одягу, ременів, гарпунів, човнів, будівництва житла, з кісток виготовляли зброю, а також каркас для осель. Недарма в гренландських ескімосів поняття “життя” й “ловити в морі звіра” зіставляються. Переважно влітку полювали на оленів-карибу, ведмедів, мускусних биків, на хутрових звірів, птахів, ловили рибу. Намагалися також зібрати більше ягід, оскільки нестача рослинної їжі відчувалася досить гостро.

Головною зброєю виступали списи, ремінні сіті, лук, стріли, поворотний гарпун, від якого відділявся кістяний чи залізний наконечник. До гарпуна на довгому ремені прив'язували пузир, щоби добута тварина не втопилася в морі, а кінець ременя був прикріплений до човна. Спостерігаючи за пухирем, мисливець міг стежити, куди пливе під водою його жертва. Використовувалися своєрідні способи добування тюленів: з допомогою коротких дротиків, гарпунів із берега, поповзом мисливця з накинutoю на спину шкірою тюленя до лежачих на льоду тварин, чекання тюленя з гарпуном біля лунки. Поява вогнепальної зброї істотно збільшило добування тварин.

Для плавання в прибережних водах ескімоси використовували “*каяк*” – одномісний закритий човен, довжиною 3-4 метри й не більш ніж 0,5 метра шириною, дерев'яний кістяк якого обтягували шкірою, залишаючи круглий отвір посередині. Мисливець у непроникливному плащі з кишок моржа сідав у цей отвір, який додатково затягував ременем зі шкіри тюленя. Людина в каяку якийсь час залишалася сухою, навіть якщо той перекидався. Була ще й “*байдарка*” – відкритий, плоскодонний шкіряний човен, довжиною від 6 до 8 метрів, шириною 1,5 метра (найбільші могли взяти вантаж до 4 тонн). Дерев'яний кістяк його закріплювався ременями й обтягувався шкурами моржа. Для руху на байдарках користувалися веслами та парусами. Байдарка досить легка, її неважко витягнути з води й, навіть, перенести на значні відстані. Сухопутними засобами руху були “*нарти*”, запряжені 12 собаками. На такій упряжці за день можна було проходити від 100 до 150 км. Влітку ескімоси заводили собак на маленькі острови, звідки важко було втекти, і де собаки могли самостійно прогодуватися.

Від пори року й способів полювання залежав тип поселень і жител ескімосів. Влітку, коли ескімоси полювали невеликими групами, будинком у них слугував *чум* – конічний кістяк із жердин, покритий шкірами або лубом. Взимку ескімоси селилися на узбережжі великими групами сімей у напівземлянках. До округлої або прямокутної будівлі вів критий або підземний довгий вхід. Ці сіни слугували, свого роду, складом для замерзлого одягу та хатнього начиння, тут розміщувалися собаки. Одна з двох кімнат оселі була кухнею. Всередині будинку стояли нари, підлога покривалася шкурами. Помешкання опалювалося кам'яним світильником, у якому в розтопленому жирі плавав гніт.

Ще одним типом ескімоського житла був сніговий будинок – “*іглу*”, кістяк якого складався із кусків щільного снігу, викладених спіралью справа наліво у формі півсфери. Всередині такої сфери підвішувався полог з оленьчих шкір, який відділяв житлову частину від снігових стін і стелі. Для зігрівання в приміщенні слугували світильники на жиру. Для освітлення оселі робили в даху або біля входу отвір, який затягувався прозорими шкірами.

Одяг ескімосів був добре пристосований до холодного клімату. Він шився в основному із хутра оленя, тюленя, рідше з хутра лисиці, ведмедя, птахів. Як спідню білизну обидві статі використовували шкіряні до колін шаровари, які в чоловіків вужчі, ніж у жінок, і під колінами так тісно зав'язувалися ременями, щоби вода не могла потрапити до тіла. Верхній одяг складався із хутряної сорочки з капюшоном до колін або до поясу. Жіночий одяг відрізнявся тим, що сорочка й штани зшивалися разом, а на спині куртки був глибокий виріз, у якому носили дітей. На ноги одягали панчохи зі шкіри оленя, тюленя, або плетені з трави, а поверх –

хутрянні мокасини, які підв'язувалися до поясу. Обов'язковими були хутрянні рукавиці, які теж прив'язувалися до рукавів. У вологу літню погоду наверх одягали накидку з капюшоном із кишок тюленя, що не пропускала воду. Взимку одяг складався з двох частин: нижній комплект одягався хутром всередину, верхній – хутром ззовні. Одяг прикрашався кусочками хутра різного кольору, бісером. Глухий покрій одягу чудово захищав тіло від холоду, вітру, сирості.

Жінки прикрашали своє тіло (обличчя, плечі, груди) татуванням, яке робилося з допомогою голки й сажі в дитячому віці (9–10 років). Просвердлювали також вуха, губи, ніс, вставляючи туди мушлі. Ескімоси носили довге волосся, заплітаючи його в косу, дві косиці, у вузол, або вибривали маківку. Клімат і шкіряний одяг не дозволяли ескімосам часто митися. У парових лазнях, замість мила, вони використовували сечу.

Їжа ескімосів – переважно оленьче м'ясо (“*строганина*“), жир, риба (делікатесом вважалися голови риб). Їли багато й часто (п'ять раз на день). М'ясо й сало різали ножом невеликими кусочками, додаючи туди сушені й сирі ягоди, коріння, рослини. Нестачу вітамінів і солі ескімоси поповнювали з допомогою крові тварин, вмісту шлунку оленя. Багато вживали свіжої й талої води зі снігу або льоду. До приходу європейців ескімоси не знали алкогольних напоїв, зате багато палили тютюну, домішуючи туди траву, деревину.

Ескімоси зазвичай живуть порівняно невеликими групами, по кілька споріднених сімей. Принцип об'єднання не завжди послідовний, частіше це родичі за чоловічою лінією, хоча можуть бути й за жіночою. Один такий колектив або община могли мешкати на досить значній відстані від сусіднього. Які-небудь форми племінної організації у великі спільності в ескімосів не спостерігалися. На чолі ескімоської громади стояв старійшина, який вирізнявся серед інших людей моральним авторитетом, мудрістю, вправністю в полюванні.

Становище жінки в ескімоській сім'ї досить пригнічене. Укладення шлюбу досі має форму викрадення нареченої. Полігамія трапляється рідко. На сучасному етапі переважають патріархальні відносини – успадкування від батька до сина, патрилокальні шлюби, ведення родоводу за батьківською лінією. Сім'ї ескімосів малодітні через суворі умови, високу дитячу смертність. Мати годувала дитину груддю до 3–4 років. Траплялося вбивство дитини, якщо народжувалися близнюки. Дитину називали іменем недавно померлого родича або першого, хто зайде в оселю. Діти вже з 10 років навчалися полювати, виготовляти зброю, управляти човном. Після 15 років хлопець вбивав першого тюленя, що означало змузіння.

Ескімоси майже не зазнали християнізації, зберегли анімістичні вірування, шаманство та промислові культури. Для ескімосів рай перебував у теплій землі, а пекло – на холодному небі. Згідно з ескімоською міфологією природа населена духами, добрими й злими. Особливо популярна була **Інца** – господарка або охоронниця предметів, тварин, явищ природи, стану людини. Інца може приймати вигляд маленького чоловічка з деформованими рисами обличчя або маленької копії того предмета або тварини, духом якої виступає. Ще одним персонажем ескімоської міфології є **Седна** – господарка морських тварин (за деякими міфами господарка також сухопутних тварин, зокрема оленів-карибу, річкових риб і птахів). Якщо людина грішить, то її гріхи, як болото, заплутуються у волоссі Седни. Тоді вона гнівається й тримає моржів і тюленів далеко від берега, і в поселеннях настає голод. В ескімосів Канади Седна вважається наймогутнішим духом, яка управляє погодою, загробним світом. Вона є ворожою чоловікам.

Значне місце в ескімоській міфології займають розповіді про численних злих духів, яких азіатські ескімоси називають *туґніґат*, лабрадорські – *торнайт*, ескімоси Аляски – *тунерак*. Вони представляються у вигляді гігантів або карликів, бридких істот. Помітну роль в ескімоській міфології відіграє **Ворон**, що виступає як культурний герой. В ескімосів Аляски Ворон створив чоловіка із бобового

стручка, а із глини виліпив різноманітних тварин і вдихнув у них життя. Потім створив жінку, яка стала дружиною першого чоловіка. Ворон навчив людей як жити на землі, як добувати їжу, приніс на землю світло.

Серед характерних видів ескімоського мистецтва – різьблення по дереву, по кістці, рогу (виготовлення стилізованих фігурок людей, тварин, моделей човнів, різноманітних люльок, гребінців, футлярів для ножів, іграшок), художня аплікація й вишивка (узори з оленього хутра і шкіри прикрашають одяг і предмети вжитку).

3.5. Індіанці Північно-Західного узбережжя Північної Америки

Північно-західна частина Тихоокеанського узбережжя так багата природними ресурсами, що індіанцям, які тут мешкали, не було необхідності займатися землеробством, і в них з'явилися зародки соціальної нерівності й, навіть, рабство. Господарство індіанців регіону (алеути, хайда, селищ, вакаші, тлінкіти) базувалося на морському звіробійному промислі та рибальстві. Зобразимо цей господарсько-культурний тип на прикладі алеутів. Головним об'єктом полювання в алеутів були морські бобри, сивучі, моржі, котики, нерпи, кити, лососі. Основним плавзасобом виступала одномісна байдарка, яка могла розвивати швидкість приблизно 10 км/год. Алеутів називали “морськими козаками” за вправність на морі. З появою вогнепальної зброї почали використовуватися двомісні байдарки, де поряд із мисливцем у другому люку сидів весляр, зазвичай хлопчик або літня людина. Для військових походів і перевезення великих вантажів використовували відкриту байдарку, що нараховувала багато весел.

Знаряддями морського полювання виступали різних розмірів гарпуни, списи, списометалки, ножі, сокири, лук, стріли. На птахів полювали з допомогою “*боли*” – металеві зброї у вигляді зв'язки ременів, на кінці яких кріпилася каменяка чи кістяне грузило, яка під час кидка обплутувала ноги тварини або птиці. Використовувалися також пастки, петлі. Рибу ловили з допомогою сачків, сітей, перегороджували річку греблею. Жінки й діти збирали морських їжаків, крабів, молюсків, морську капусту, пташині яйця, різні рослинні коріння, ягоди. Запасів їжі алеути майже не робили. За необхідністю рибу сушили, а в пузирях зі шлунків морських звірів зберігали запаси китового жиру, який був одним із головних продуктів алеутів. Посуд робили з каменю, дерева. Для опалення й освітлення житла використовували кам'яні світильники, куди наливали жир. Жінки плели циновки, кошики.

Одяг алеутів був схожий на одяг сусідніх ескімосів. Мандрівники XVIII ст. зазначали, що алеути носили в спеціально зроблених отворах у нижній губі, носовій перегородці й вухах втулки та інші прикраси з кольорового каміння й орнаментованої кістки.

Поселення алеутів складалося з двох-чотирьох хаотично розміщених землянок різних розмірів (до 160 м), збудованих із кісток та плавників китів, зверху покритих сухою травою, шкірами. Зверху будинку залишали кілька чотирикутних отворів для виходу диму. В оселю заходили зверху по драбині. Внутрішні стовпи будинку відділяли місце проживання окремої сім'ї. На передньому плані житла мешкала сім'я вождя, далі – сім'ї близьких родичів. Знаряддя праці, харчові запаси зберігалися в спеціальних халабудах, які слугували одночасно літнім житлом для молодих сімей. На березі моря недалеко від поселення ставили кістяні підставки для човнів. У байдарках зберігалося основне промислове й військове спорядження на випадок неочікуваного нападу ворога чи появи морського звіра.

Алеути об'єднувалися в племена, які поділялися на фратрії, а ті, у свою чергу, на роди. Останні мали свого захисника-тотема, який вважався їхнім спільним предком. Зростання чисельності окремих родів призводило до того, що всередині виникали додаткові підрозділи – наприклад, рід ворона поділявся на рід крила ворона, рід голови ворона й так далі. Члени роду були тісно пов'язані між

собою спільними культами, загальними правами на спадок майна родичів, місцем поселення. Перед будинком родової общини ставився тотемний стовп, на якому вирізалися символи тотемів (ворон, кит, орел). На чолі племені стояла племінна рада, куди входили старійшини від родів, як правило, найбільш заможні індіанці. Рада встановлювала порядок використання мисливських угідь, організовувала морський промисел, слідувала за охороною племінних володінь від нападів сусідніх народів, оголошувала війну для захоплення рабів. Керував полюванням і війнами обраний вождь. Усі члени племені були пов'язані звичаєм кровної помсти й колективної взаємодопомоги.

Індіанці регіону влаштовували спеціальне свято – “*потлач*“, під час якого господар сім'ї запрошував гостей, частував їх їжею, розважав піснями й танцями, а потім обдарував. Причому дарував інколи половину свого майна. Це вважалося нормою, оскільки всі гості так само будуть проводити потлач. У такий спосіб майно розподілялося між усіма людьми.

В алеутів набула поширення праця рабів, яких захоплювали під час війн. Раби були веслярами на човнах, виконували домашню, переважно жіночу роботу (обробка шкіри, заготівля провіанту), виступали обмінною одиницею. За непослух рабів наказували знівеченням або убивали (їх давили дошкою). Діти рабині від вільного чоловіка ставали вільними.

Алеутський хлопчик у десять років допускався до участі в полюванні. З цього віку він був уже номінально жонатий. Існував відробіток і плата за наречену. Подарунки робилися всією ріднею нареченого й розподілялися між родичами нареченої. Вибір дружини був без участі юнака. Обирали, як правило, дочку дядька по матері. У XVIII ст. переважав патрилокальний шлюб, але траплявся звичай матрилокальності у вигляді пережитку. Так, молоді повинні були жити в будинку тестя, поки не народиться дитина. Новонародженому давалося родове ім'я по батькові чи по матері. Дітей виховував брат матері, а не батько. У дядька по матері син жив до повноліття. Під час розлучення діти залишалися в матері або в брата матері. Про пережитки материнського роду свідчить і звичай, за яким дозволялося одружуватися дітям одного батька від різних матерів, тоді як діти однієї матері не могли вступити в шлюб. Пережитки групового шлюбу збереглися у звичаях обміну жінками, надання жінки гостеві, шлюбами однієї жінки з декількома чоловіками, у шлюбних правах чоловіків на двоюрідних сестер.

Про соціальне розмежування в алеутів свідчать поховальні обряди. Знатних алеутів ховали в глибині гротів, підвішували тіла між двома дерев'яними стовпами в кошиках. Померлих ретельно бальзамували. Перед цим виймали внутрішності, набивали тіло сухими травами. Після 15-денного перебування в такому стані небіжчика одягали в поховальний одяг, тіло завертали в трав'яну рогожу й шкіру, зняту з байдарки померлого. Потім тілу небіжчика надавали сидячого з підігнутими колінами положення й міцно зв'язували ременями. Цей згорток обмотували сіткою із сухожилів сивуча. Масові родові поховання й кладовища рабів розміщували в невеликих заглибленнях у скелях. У цих випадках померлих не бальзамували, хоча також надавали тілам сидячого положення. У чоловічі поховання клали промислові знаряддя, зброю, посуд, дерев'яні маски й сімейні амулети.

Алеутський фольклор дійшов до нас у вигляді розповідей міфологічного змісту про тварин-покровителів, духів, надприродні сили й істоти. Особливо цікава казка про **Ворона** та **Воронятко**, яка є одним із варіантів міфу про Великого Ворона, пов'язаного з тотемним колом уявлень. Відомі легенди про первісне безсмертя людини, про походження людей від собаки, що упала з неба, про розселення людей. Легенди про подвиги предків, воїнів і героїв розповідалися під час громадських свят. З обрядових алеутських ігор збереглися, як дитяча гра в більбоке, камінчики, а в дівчаток – гра у вірвовку. Алеутський живопис бідний і

обмежувався мисливськими сценами, які слугували як магичні цілі привертання звіра. Вишукане й реалістичне було різьблення по кості (фігурки птахів, морських тварин). Під час зимових свят алеути танцювали в супроводі бубна та пісень. Танці оживляли мисливські й міфологічні сцени, причому виконавці одягали особливі маски, які зображали різні міфологічні персонажі.

3.6. Мисливці на оленя карибу

У внутрішніх областях Аляски, у лісових районах сучасної Канади та США мешкали численні племена мисливців, риболовів і збирачів, які розмовляли на атапаських (оджибве, наскапі та інші) та алгонкінських (чайпеваї, могікани та інші) мовах. Залежно від кочувань оленьчих стад (влітку – на північ, взимку – на південь), будувалися сезонні переміщення мисливських груп. Масовий забій оленів дозволяв заготовлювати значні запаси м'яса, жиру, шкір. Усе це намагалися різними способами заготовити на зиму (копінням, сушінням). Полювали також на лосів, ведмедів, бобрів, птахів, ловили рибу. Зброю (списи, лук і стріли, капкани, “*томагавки*” (дерев'яна палиця з кам'яною головкою, пізніше – металевою) виготовляли з дерева, кості, каменя. Мідь використовувалася для обміну та для прикрас. Коріння рослин, плоди, ягоди урівноважували м'ясний раціон індіанців. У випадках масового полювання, як правило, восени, індіанці об'єднувалися у великі колективи, до племені включно.

Житлом слугував гостроконечний чум – “*вігвам*”, вкритий корою, лубом (влітку), шкурами оленя (взимку). Опалювався такий чум вогнищем, на якому готували їжу. Усе майно під час перекочувань переносили на собі або вантажили на невеликі волокуші, які тягли собаки. Одяг шився із замші – вичиненої вручну оленьчої шкіри й складався із сорочки (у чоловіків до колін, у жінок – нижче колін), штанів, куртки, на ногах – шкіряні мокасини та хутряні ногавиці. Зимовий одяг був схожий до сусіднього ескімоського. Обов'язковим були головні прикраси із пір'я. У простих мисливців – з одного-двох орлиних чи яструбиних пір'їн, у вождів або старійшин були складні головні убори з пір'я. На вухах носили багато прикрас, а на шиї – обідок із зубів тварин. Увесь одяг прикрашався орнаментом із різнокольорових кусочків хутра, шкіри, узорами із прикрашених голок дикобраза. Орнамент і прикраси показували місце людини в соціальній ієрархії.

Хатне начиння виготовлялося з лубу, кори, дерева, шкіри (миски, кошики, циновки, сумки). З лубу робилися легкі човни – “*каное*”, які на перекатах і на суші легко переміщалися. Завдяки розвитку торгівлі хутром, поширенню залізних речей – ножів, сокир, капканів, вогнепальної зброї, збільшилася продуктивність полювання, підвищилася роль чоловіка, різкіше виявилася майнова нерівність всередині родових груп, між родовими групами в одному племені, між окремими племенами, що призводило до грабунків, військових сутичок.

3.7. Мисливські племена степових районів Америки

У Північній Америці степові ландшафти називають преріями, у Південній – пампою. До появи європейців у цих степових районах мешкали порівняно нечисленне населення мисливців. Європейська колонізація й масові переселення індіанських племен призвели до збільшення населення цього ареалу. Водночас, відбулися істотні зміни в житті індіанців, що було пов'язане з появою коней і вогнепальної зброї.

У преріях мешкали племена різних мовних сімей. Можна назвати такі племена: дакота, кедо, команчі, сіу, навахо та інші. Основою їхнього життя було полювання на бізонів. Поряд із цим, індіанці займалися збиральництвом. Племена вели кочовий спосіб життя, переміщуючись вслід за стадами тварин. Становище стало змінюватися у XVII–XVIII ст. Завезені європейцями коні інколи ставали дикими (так звані “*мустанги*”). Індіанці приручали їх і використовували для

полювання. Щільність населення прерій завдяки переселенцям ще більше інтенсифікувало процеси розвитку цих племен, оскільки переселенці часто несли із собою навички й культуру вищого рівня (деякі з них на попередній батьківщині знали землеробство, гончарство). У результаті протягом XVIII–XIX ст. у преріях склався своєрідний життєвий уклад, при якому полювання хоч і залишалося головним заняттям, але тепер воно стало набагато продуктивнішим. Певне значення мало й полегшення транспортування м'яса до стійбищ. Поряд із бізонами полювали на дичину, хутряних звірів, які цінувалися як засіб обміну. Знаряддями мисливства виступали: списи, дротики, лук, стріли, ножі, томагавки, рушниці. Посуд виготовляли з дерева та шкіри.

Соціальне становище індіанця тепер залежало від кількості коней, що мала родина. Власність на них підвищувала становище чоловіка. Коні, а за ними й інші речі, що добувалися за їх допомогою, стали успадковуватися за чоловічою лінією, характер поселення змінився на патрилокальний. Старі традиції ще зберігали спорідненість і успадкування частини майна за жіночою лінією. Але накопичення багатств – шкіри бізонів, хутро, стада коней – не тільки збільшило майнову диференціацію всередині племені, але й призвело до частих грабунків, війн. Підвищилася роль військових вождів в організації оборони від набігів сусідів і походів на чужі володіння. Стали виникати військові союзи племен. Утворилася своєрідна військова організація, в якій необхідно було послідовно проходити всі стадії навчання воїна. З'явилися загони воїнів на чолі з поводитирями, які вели походи на свій страх та ризик. Як правило, з них обиралися племінні вожді. Їхня точка зору була вирішальною на племінній раді.

Побут індіанців прерій не зазнав істотних змін. Жили вони в гостроконечних чумах – “*mini*”, покритих шкірами бізонів. Одяг шили з хутра та замші. Укріплення племінної структури індіанців прерій наклало відбиток на їхню матеріальну та духовну культуру. Так, тіпі вождів стали розмальовувати сценами їх перемог, існували зачатки й своєрідного піктографічного літописання, коли найбільш значущі події кожного року “записувалися” малюнками. Зросла роль ритуалів, що супроводжували релігійні свята, ускладнилися культури, зокрема, культ сонця. Але зберігалися й старі родові культури, культури тотемів окремих родів. Поряд зі спеціальними шаманами, більшу роль у якості розпорядників релігійних культів стали відігравати вожді.

Самобутня культура індіанців прерій проіснувала до середини XIX ст., коли тут з'явилися європейці, які послідовно знищували місцеве населення й відтіснили їх до резервацій.

У степах Південної Америки мешкали різномовні племена мисливців на гуанако, страусів та іншу дичину (керанті, хет, техуельче, чон та інші). До появи європейців вони були пішими мисливцями та збирачами. Зброєю виступали лук, стріли, ласо, пращі, бола. Поява коней змінила життя патагонців. Стало переважати масове облавне полювання, після якого м'ясо заготовляли про запас. Жінки займалися збиральництвом, вели домашнє господарство, переробляючи продукти для харчування. У пампі склався своєрідний дуалізм у правових нормах: родовід і спадок велися й за чоловічою й за жіночою ліній, тільки по чоловічій успадковувалися головні багатства – коні, шкіри.

Змінився характер суспільної організації. Головною одиницею стала група сімей (30–40 осіб), на чолі якої стояв вождь, влада якого стала майже спадковою: новий обирався з тієї ж родової групи. У поселені встановлювався патрилокальний принцип. Сини селилися в одному довгому наметі з батьком. Такий намет (“*тольдо*”) мав задню довгу спільну стіну, спільний дах, а житло сімейних пар відокремлювалося одне від одного завісами зі шкур. Передньої стіни не було – тут розводили вогнища. Кожна сім'я в наметі мала шкіряний та дерев'яний посуд, ковдри зі шкір, підстилки. Одягом у чоловіків виступала пов'язка на стегна, у

жінок – шкіряний фартух. У прохолодну погоду одягали на плечі хутрянний плащ. На ногах носили мокасини, для яких інколи просто знімали панчохою шкіру з ніг коней чи гуанако й підшивали її знизу. Після появи на цих землях європейців-скотарів розпочалася затяжна війна між ними та войовничими індіанськими племенами, яка завершилася майже поголовним знищенням індіанців.

3.8. Вогнеземельці

На півдні Південної Америки розташований архіпелаг Вогняна Земля. Клімат тут прохолодний і вологий. На рік приходиться 10–15 днів сонячної погоди. Навіть влітку температура рідко перевищує 10°C. Тут мешкали три племені: она, алакалуфі та ягана. У несприятливих для життя людини умовах вогнеземельці створили свою спеціалізовану мисливсько-збиральницьку культуру. Она полювали на гуанако, алакалуфі та ягана займалися збиральництвом, морським промыслом (полювали на тюленів, морських видр, моржів, китів, качок, лебедів, альбатросів, чайок). Мисливці нерідко декілька днів проводили в морі, у пошуках їжі. Човен яганів будувався з кори бука, зшитого китовим вусом. Посередині човна насипали землю й розводили вогонь, щоб зігрітися. Розміри човна досягали 5 м у довжину й 0,7 м у ширину й могли умістити 5–7 осіб. Човни алакалуфів дещо відрізнялися за конструкцією. Вони виготовлялися з декількох дощок, зігнутих у розпареному стані й зшитих китовим вусом. Для подолання мілини чи вузької протоки ці човни могли розбиратися, а після проходження небезпечної ділянки – знову збиратися. Часом на цих човнах влаштовували своєрідні вітрила з тюленьчої шкіри з канатами з рослинного волокна. Місткість такого човна була до 12 осіб.

Знаряддями полювання були лук (довжиною 1,5 м), стріли (1 м), гарпуни (довжиною до 3 м), праші, списи, вудки, ліска, плетені кошики, які використовували для ловлі риби. Усе виробляли із кістки, мушлі, дерева, кременя, шкір, кишок, сухожилля тварин. З мушель робили скребки, прикраси, посуд, із кості – наконечники для стріл, гарпунів, списів, шила, прикраси. Камінь використовувався рідше. Гончарство не було відоме вогнеземельцям. Вогонь добували висіченням, застосовуючи пірит і кремій. Аборигени використовували вогонь для рубання дерев.

Форма жител у племен була неоднакова. Она й східні ягана споруджували тимчасові оселі конічної форми, складені із похилих жердин і вкритих шкурами гуанако. У центрі хатини розводився вогонь. Підлогу застиляли травою. Житло мало два входи: один із боку лісу, інший – з боку моря. Західні ягана будували житла у вигляді стогів сіна, влітку покритих травою, взимку – шкірами тюленя. Для алакалуфів будинком слугував човен, а також природні укриття: печери, навіси та інше.

Одяг жителів Вогненної Землі був мінімальний – накидки зі шкіри гуанако, тюленя, видри, шкіряне взуття та головні убори. Діти не носили ніякого одягу. Дорослі також часто полювали без одягу. Особливість місцевого населення – переносити температуру до – 12°C без одягу. З прикрас були поширені браслети зі шкіри тюленя, гуанако, дрібних мушлі, кісток птахів. Особливе місце займало розфарбовування тіла. Основними були три кольори: червоний, що означав радість, дружбу, білий – військовий стан, чорний – жалобу.

У їжу вогнеземельці вживали м'ясо гуанако, тюленів, ракоподібних, рибу, гриби, ягоди. М'ясо й рибу ніколи не вживали в сирому вигляді. Сало топили на гарячих каменях, рибу запікали в стулках раковин, м'ясо смажили на розпечених каменях. Варена їжа не вживалася, хоча вогнеземельці уміли кип'ятити воду. Жир набивали в кишки тварин і він вважався за делікатес. Значну роль у харчуванні племен відігравали молюски, яких пекли в гарячій золі. З часом біля хиж виростили значні купи використаних раковин, у яких інколи ховали близьких.

Племена поділялися на екзогамні родові групи. Чоловік повинен був обирати собі дружину з іншого роду чи, навіть, племені. Шлюби були моногамні, але не виключалася й полігамія. Главою сім'ї був чоловік, але й жінка мала чітко регламентовані права: вона готувала їжу, займалася збиральництвом, наглядала за дітьми, а чоловік – полював, виготовляв знаряддя праці й зброю, будував житло. Рід був батьківським, на чолі якого стояв досвідчений, поважний мисливець. Взаємини всередині роду були побудовані на принципах взаємодопомоги. Відносини між родами та племенами носили мирний, добросусідський характер.

Вогнеземельці не мали постійних цвинтарів і ховали померлих там, де їх настигала смерть. Різні були способи поховання: ґрунтові могили з кам'яним насипом, печерні поховання, трупоспалення. Племя кочувало якомога далі від могили, а якщо в роді була людина з таким як і в померлого ім'ям, то він повинен був його змінити.

Рівень розвитку культури жителів архіпелагу був вкрай низький. Тут не знайдено ні примітивного живопису, ні скульптури. Вони не мали музичних інструментів. Пісні були однозвучні й часто не мали змісту. Танці теж були одноманітні. Чоловіки танцювали, стрибаючи поперемінно то на одній, то на іншій нозі, поклавши руки на плечі партнеру. Легенди й міфи нечисленні: про потоп, про Сонце, про явища природи, про злих і добрих духів, про богатирів.

З приходом на Вогненну Землю в другій половині XIX ст. європейців почалося загальне вимирання корінного населення. Їх косили хвороби, завезені європейцями, спиртне, кулі колоністів. За кожного вбитого індіанця платили винагороду. З 10–12 тисяч вогнеземельців яганів збереглося декілька осіб, алакалуфів – біля 80, она повністю були знищені.

Отже, ціла низка культур, що виникли на землях Північної та Південної Америки, створили своєрідні традиції в духовній та матеріальній сферах. Надбання цих культур забезпечили підґрунтя для розвитку подальших індіанських культур і збагатили світ новими проявами людського життя.

Контрольні питання й завдання:

1. З'ясуйте історико-географічний поділ Америки.
2. Назвіть основні мовні сім'ї індіанських народів.
3. Висвітліть етапи колонізації Америки європейцями.
4. З'ясуйте специфіку сучасного етнічного складу Америки.
5. Проаналізуйте господарсько-культурні типи Америки: індіанців пубблос, ірокезів, ескімосів, індіанців Північно-Західного узбережжя, мисливців на оленя карибу, мисливських племен степових районів Америки, вогнеземельців.

Література: Аверкиев Ю.П. Индейцы Северной Америки. – М.,1974; Биока Э. Яноама (Индейцы Южной Америки). – М.,1972; Индейцы Америки. – М.,1955; Культура и быт народов Америки. – Л.,1967; Морган Л.Г. Лига ходеносауны или ирокезов. – М.,1983; Народы Америки. – М.,1959; Семья у народов Америки. – М.,1991; Стингл М. Индейцы без томагавков. – М.,1984; Тиводар М. Етнологія: Навч. посіб. – Львів, 2004; Уайт Д.М. Индейцы Северной Америки. Быт, религия, культура. – М.,2006; Файнберг Л.А. Охотники Американского Севера: индейцы и эскимосы. – М.,1991; Хрящевська Л.М. Загальна етнографія. – Миколаїв,2013; Чешко С.В. Этнология и социальная антропология: Учебник. – М., 2010; Этнология (Этнография): Учебник / Под ред. В.А. Козьмина, В.С. Бузина. – М.,2014.

ТЕМА 16. Державні утворення Америки в доколумбову епоху

План

1. Міста-держави майя та їхня культура.
2. Держава ацтеків: становлення, структура, культура.
3. Імперія інків: формування, соціальний устрій, матеріальна та духовна культура.

1. Міста-держави майя та їхня культура. Доколумбові цивілізації майя, ацтеків, інків до сьогодні привертають велику увагу своєю загадковістю, своєрідністю, високим рівнем розвитку матеріальної та духовної культури. Істотним є те, що в Мезоамериці та Перу, подібно до Месопотамії, Стародавнього Єгипту та інших регіонів, процес виникнення й розвитку міста проходив у “чистому” вигляді, без впливу ззовні з боку розвинутіших культур. Найбільш ранньою формою територіально-політичної організації цих суспільств були міста-держави.

На початку нашої ери в північно-західній частині Центральної Америки утворилася культура майя. За підрахунками вчених їхня історична пам'ять сягає до 3113 року до н.е. (інша точка зору до 3373 року до н.е.), а писана історія розпочинається із 6 липня 292 року до н.е. Майя продовжили й блискуче розвинули чудові досягнення своїх попередників – ольмеків, які були першою розвинутою індіанською культурою. Цивілізація майя почала формуватися в докласичну добу (1000 до н.е. – 320 н.е.), досягла розквіту в класичний період (320–987) і продовжувала існувати в гірській Гватемалі та на півострові Юкатані аж до прибуття конкістадорів. У X ст. н.е. майя залишили своє колишнє місцеперебування (центральні низини) й переселилися на півострів Юкатан. Учені висувають різні точки зору причин такого переселення: виснаження та ерозія ґрунту через підсічно-вогневий метод ведення землеробства, вороже вторгнення, епідемія, землетрус, зміна клімату. Так чи інакше, але ця проблема ще чекає на своє вирішення. На півострові Юкатан, у гірській області центральноамериканських Кордильєр і в тропічних джунглях так званого Петена, вапняковій низовині, розташованій у нинішніх Гватемалі та Гондурасі склалася самотутня цивілізація майя.

Структура типового міста-держави майя X–XVI ст., як і в Стародавній Греції та на Сході відзначалася дивною схожістю: метрополія та її сільськогосподарська округа, яка перебувала від міста на відстані 15 км; столиця – основне політико-адміністративне, культурно-економічне ядро міста-держави. Це, насамперед, місце перебування правителя та його наближених, а також храму головного міського божества й пов'язаного з ним жрецтва. Тут же були й представники знаті, воїни, торговці, чиновники, ремісники. Основну масу міського населення склали, напевне, общинники, які займалися різними видами сільськогосподарського виробництва. Усього було біля 16 міст-держав майя, між якими точилася запекла міжусобна боротьба. Найбільші з них: **Чичен-Іца, Майяпан, Ушмаль, Паленке, Копан**.

У містах споруджувалися численні палаци, східчасті храми, обсерваторії, тріумфальні арки, колони, лазні, платформи для культових церемоній, “акрополі”, які будувалися з грубо обробленого каменя, обмазаного вапном. Фасад прикрашався кам'яним рельєфом, на якому вирізалися ієрогліфічні записи та різні фантастичні тварини. Плани житлових будинків зазвичай прямокутні, квадратні чи овальні. Каркас оселі простолюдин робився з легких балок і жердин, пов'язаних пагонами верби, ліанами, мотузками. Стіни житла були з прутів тростини. Будинки заможних городян будувалися з глини, дерева або каміння. Стіни споруджувалися шириною до одного метра й висотою до чотирьох метрів. Дах – дерев'яний або із

сухого пальмового листа чи стебел кукурудзи. Такий дах служив близько п'яти років. Вікон не було, повітря й світло надходило через вузькі двері.

Окремий будинок – явище в майя виняткове. Як правило, житло й господарчі споруди утворювали групи з двох-п'яти будівель, які розташовувалися навколо відкритого внутрішнього дворику прямокутної форми. Це була резиденція великої патріархальної сім'ї. Житло цієї сім'ї об'єднувалося в більші одиниці, утворюючи щось на зразок кварталу або його частини. Будинки планувалися навколо великих площ, вулиці перетиналися під прямим кутом.

Основою економіки майя було підсічно-вогневе землеробство. Вирощували маїс, бобові, гарбузи, бавовну, перець, тютюн, займалися бджільництвом, розводили собак, індиків, яких вживали в їжу. Займалися також полюванням і рибальством. З морської води добували сіль. Виділявся стан ремісників: ювелірів, архітекторів, гончарів, ковалів, майстрів з виготовлення масок, взуття та ін. Велася торгівля. Еквівалентами обміну виступали нефритові прикраси, какао-боби, мушлі, мідні сокирки. Хлопчики майя жували плоди дерева чикле, яке виділяло гумову смолу (свого роду жувальна гумка), а коріння дерева амоле використовувалося як мило. Ним вмивалися, навіть прали одяг.

Соціальна структура майя була неоднорідна. На чолі міста стояв правитель – *халач-вінік* (велика людина), влада якого була необмеженою, довічною та спадковою. Побутував культ обоженування правителя, як і культ його предків. Панівний прошарок становила численна знать: чиновництво, військові, жрецтво. Вони володіли плантаціями какао, пасіками, соляними родовищами, рабами, займалися торгівлею. Основне населення – общинники – вели натуральне господарство. Земля була громадською власністю. Община виділяла кожній сім'ї очищений від лісу наділ. Через три роки, коли ґрунт виснажувався, сім'я отримувала нову ділянку. Усі роботи виконувалися колективно. Общинники обробляли поля знаті, платили податки, будували палаци, храми, піраміди, широкі кам'яні дороги. Найтяжчі роботи покладалися на рабів. Ними могли стати військовополонені, злочинці, боржники, сироти. Діти, народжені рабом, теж вважалися рабами.

Одяг майя виготовлявся на ткацьких верстатах із бавовни та волокон агави й був майже схожим як для жінок, так і для чоловіків. Він відрізнявся лише кольором та кількістю прикрас. Одяг складався з куска тканини, який огортали навколо стегон до колін у вигляді тупоногого трикутника, короткої сорочки й довгих квадратних плащів. Талії були охоплені широкими ремнями зі шкіри оленя й зав'язані хитромудрими вузлами. Довгі сорочки знатних жінок декорувалися вишивками геометричного візерунка, поверх одягали червоний плащ із блакитною відстрочкою по краях. Високі браслети на руках і на колінах ніг не прикрашали, а скріплювали м'язи. Нагрудні коміри, намисто, персні з дорогоцінного каміння, прикраси з нефриту, перлів, зубів і лап ягуара, крокодилячих зубів, пізніше із золота та міді доповнювали святкове вбрання майя. На ногах носили шкіряні розмальовані сандалі.

Були поширені татуювання, які в жінок зазвичай покривали тіло від пояса і вище (крім грудей) й були витонченіші, ніж у чоловіків. Не мати татуювання вважалося ганебним. Малюнок наносили з допомогою ножів, кісток, мушель, а потім фарбували. Практикувалося розфарбування обличчя (червоним, чорним, зеленим кольорами), а також тіла, що стало знаком станової відмінності: жовтий колір – бранець, червоний – воїн, чорний – неодружений юнак, синій – жрець.

Уявлення про красу в індіанців були досить таки своєрідні. І щоби досягти її майя йшли на певні жертви. Наприклад, робили штучну деформацію черепа, для цього голову народженої дитини поміщали між двох дощочок. Жінки й чоловіки підпилювали собі зуби у вигляді трикутників. Іноді зуби прикрашалися інкрустацією з каменів, які прикріплювалися до них речовиною, що нагадує

сучасний цемент. Ще однією ознакою краси жінки вважалася косоокість, яка досягалася штучно. Для цього дитині після народження до волосся прикріплювалася ниточка з восковою або смоляною кулькою, приклеєною на перенісці. У такий спосіб дівчина звикала скошувати очі. Індіанці також проколювали ніздрі через хрящ, щоби вставити в отвір бурштин. Зазвичай і чоловіки, і жінки носили довге волосся, укладене в зачіски (волосся укладали в пучки, прикрашали стрічками, пір'ям, квітами, пов'язками на чоло, носили коси, джгути, що обгортали голову, немов тюрбан, нерідко до власного волосся додавали шерсть тварин), а передня частина голови залишалася безволосою. Жінки майя фарбували волосся соками рослин, чорнили смолою, а деякі намагалися його робити світлішим. Підстригання волосся було покаранням – це було відмітною ознакою раба. Борід майя не носили. Вважалось, що найкраща краса для жінки – скромність. За вільний погляд, кинутий на чоловіка, їй замазували очі перцем.

Халач-вінік відрізнявся розкішним вбранням: прекрасною великою короною-діадемою, зробленою з пір'я рідкісних птахів; кольоровими сандалями; нефритовими каблучками; обличчя його прикрашало багате татування, а щоб у правителя був орлиний профіль, ніс його нарощували з допомогою особливої пластичної речовини; зуби заточувалися й прикрашалися нефритовими пластинками; вуха проколювалися та витягувалися.

Майже кожному майя давалося чотири імені. Перше ім'я дане під час народження, друге – прізвище або ім'я батька, третє – прізвище матері, як заведено в іспанців, португальців, четверте – характеризувало зовнішній вигляд його носія, тобто було чимось на зразок прізвиська (Здоровань, Товстун, Лисий).

Релігійні уявлення пронизували всі сторони життя майя. Пантеон божеств у них був досить різноманітним і складним. Відомо десятки імен, які залежно від їх функцій можуть бути розділені на групи. Це, насамперед, боги родючості та води, мисливські боги, божества вогню, зірок і планет, смерті, війни тощо. Головний бог – **Іцамна** (володар Всесвіту, іноді його ототожнювали із Сонцем). Іцамна ніби дав людям писемність, книги, він же розпоряджається зміною дня й ночі. Наступним за рангом був бог кукурудзи **Йум Кааш**, потім бог на ім'я **Ах Пуч** (бог смерті), якому приносилися жертви й він виглядав як скелет; **Шаман Ек** (бог Полярної зірки), ймовірно, захисник мандрівників та купців; далі **Кукулькан**, що керував вітрами. З жіночих божеств майя поклонялися **Ішчель** – богині жіночих рабинь і, можливо, місяця, а також **Іштаб** (мабуть, богині самогубств), адже, за уявленнями майя, самовбивця забезпечував собі пряму дорогу в рай. За уявленнями майя (як і ацтеків) Всесвіт складався з тринадцяти небес (у кожного був свій бог) та дев'яти підземних світів (ними також правили боги, це свого роду потойбічний світ, пекло). У центрі Землі стояло світове (зелене або перше) дерево, що пронизувало всі шари небес, а в чотирьох її кутках (за сторонами світу) – чотири інших дерева: червоне (на сході), біле (на півночі), чорне (на заході) та жовте (на півдні). Світове дерево відзначалося місцеперебуванням бога дощу, якого зображували із сокирою або з факелами під дощем. Усі ці атрибути нагадували про первинний зв'язок із підсічно-вогневим землеробством.

Характерною рисою релігійних поглядів народів Мезоамерики було уявлення про те, що вся історія Всесвіту ділиться на певні періоди або цикли, які змінюють один одного. З моменту створення роду людського минуло вже чотири таких цикли. Нині людство живе в епоху п'ятого циклу. В антропологічному музеї в Мексиці зберігається ацтекський календарний "Камінь Сонця" – величезний базальтовий моноліт діаметром 3,5 метра і вагою 24,5 тонни. Раніше він був кольоровий. У центрі каменю зображений бог Сонця нинішньої епохи. З боків розташовані символи чотирьох попередніх епох, які загинули під час великих катаклізмів: землетрусів, ураганів, вогняних дощів через вулканічну діяльність,

повінь. Теперішній світовий цикл мусив також закінчитися загибеллю Всесвіту 23 грудня 2012 року від руху Землі.

Культура майя характеризується складними та витонченими ритуалами, метою яких було, як і в усіх інших релігіях, заохочення божеств і отримання від них різних благ. До таких обрядів належали: задимлення ароматичними смолами, молитви, культові танки, співання пісень, пости й пильнування, жертвоприношення. У жертву приносили квіти, гілки кущів, плоди, страви, тканини, вироби й статуетки з глини, нефриту, кістки й мушлі, пір'я цінних птахів. Регулярно здійснювалися й людські жертвоприношення.

У майя відправленням релігійних обрядів у кожному з міст-держав керував головний жрець. Він стежив також за вихованням дітей знаті, передавав іншим жерцям релігійні знання, основи ієрогліфічного письма, астрономію, астрологію та інше. Стародавні майя приділяли увагу вивченню календаря та літочислення, математики, астрономії, медицини та історії. Крім того, вони володіли деякими практичними досягненнями з географії, геодезії, метрології, кліматології, сейсмології та мінералогії. Однак цей позитивний досвід був тісно переплетений із релігійними вченнями про демонів, божества, знамення та передрікання. Крім того, нагромаджені знання викладалися на заплутаній та перевантаженій міфологічними натяками мові.

Великим досягненням майя в галузі математики була розробка в період останніх сторіч до нашої ери позиційної системи ліку й математичного поняття нуля. Ці два досягнення були великим кроком уперед в історії математичного мислення, адже в Індії вони були розроблені приблизно у VIII ст., а до Європи потрапили лише у XV ст. Майя користувалися двадцятирічною системою числення (20 – кількість пальців на руках і ногах людини), з допомогою якої теоретично можна було виразити будь-які числа й періоди часу, рівні мільярдам днів. Поняття нуля зображувалося мушлею, 1 – точкою, 2 – двома, 3 – трьома, 4 – чотирма точками, 5 – рискою, 6 – рискою і зверху точкою, 10 – двома рисками й так далі. Власний бог був у кожного дня календаря майя. Мали своїх богів і всі цифри від одиниці до тринадцяти, а також нуль.

У жодного з народів стародавньої Америки не було такого розвинутого календаря й системи літочислення, як у давніх майя класичного періоду. Практичні потреби сільського господарства викликали до життя найточніший календар. Точне літочислення, що виникло спочатку з календарних потреб, пізніше було пов'язане із суто релігійним вченням про зміну богів, які керували Всесвітом, і з культом правителя міста-держави. Було три календарі майя. Сонячний (точніший за юліанський і григоріанський) складався з 365,2420 днів (сучасні обрахунки – 365,2422 днів), який поділявся на 18 місяців по 20 днів і наприкінці додавали ще п'ять днів без назви (у ці дні вони не працювали, боячись гніву богів). Початок року був 23 грудня (день зимового сонцестояння). Другий календар нараховував 260 днів (13 місяців по 20 днів у кожному, або 20 тижнів, що складався з 13 днів). Третій – мав 584 дні, це період оберту Венери. Майя визначили також і тривалість обертання Місяця навколо Землі й обчислили її надзвичайно точно – 29,53053 днів.

У календарі майя були ще два більших цикли: чотирирічний, в якому повторювалися назви днів і кількості місяців, і 52-річний (складався з тринадцяти 4-річних циклів і охоплював період у 18980 днів). Четвертий рік уважався нещасливим (як у нас високосний). Датування будь-якої події в календарі майя завжди складалося з числа 13-денного тижня, назви дня, числа місяця й назви місяця. Дата могла повторитися тільки через 52 роки, тобто через 18980 днів. Такий цикл назвали “календарне коло”. Стародавні майя вміли розраховувати наступ сонячних затемнень, знали періоди обертання Місяця, Венери, Марса, Сатурна, Меркурія та Юпітера. Астрономічні спостереження проводилися з

вершин пірамід храмів неозброєним оком. Крім того, були спеціальні архітектурні комплекси, призначені для визначення переломних точок пір року.

Високо рівня досяг розвиток медицини. Добре була розвинута діагностика; майя мали свого роду спеціалізацію лікарів за видами хвороб. Широкого розповсюдження набули власне хірургічні способи: під час переломів накладалися шини; рани зашивалися волоссям; пухлини та нариви розтиналися; катаракти вискоблювалися обсидіановими лезами. Під час складних операцій хворій людині давали наркотичні засоби. У фармакології застосовувалися понад 400 лікарських рослин. Ряд ліків, уперше освоєних майя, після відкриття Нового Світу увійшли до європейської медицини й дотепер широко використовуються в сучасній фармакології.

Найвідомішими галузями культури майя були архітектура та образотворче мистецтво, які були безпосередньо пов'язані з певною датою чи астрономічним явищем. Споруди будувалися через певні проміжки часу, і кожна з них набувала не тільки функцій житла або храму, а й календаря. Так, через кожні 52 роки майя заново облицьовували свої піраміди каменем або штукатуркою, кожні п'ять років зводили стели, а дані, що містилися на них, були пов'язані з певними подіями.

Майя зводили свої унікальні споруди з обробленого каменю, укладеного у вапняний розчин або з вапняного бетону, облицьованого каменем. Фасади завжди оздоблювалися багатим рельєфом. Монументальність своїх споруд вони уміло підкреслювали вільним простором навколо них, розташуванням площ, доріг, вулиць під прямим кутом і навколишнім ландшафтом. На основі цих принципів вони звели безліч прекрасних міст, палаців та пірамід. Храми мали квадратне планування, тісний внутрішній простір (через товщину стін) і виконували роль святилищ. Величні були чотиригранні східчасті піраміди, на усіченій вершині яких був невеликий храм. Від підніжжя піраміди до дверей святини йшли круті сходи; іноді сходи влаштувалися по всіх чотирьох сторонах. У містах майя також були майданчики для ритуальної гри в м'яч.

Архітектуру доповнювали скульптура та живопис. Їхні образи малюють правдиву панораму життя суспільства майя. Основні теми: божества, правителі, їх побут та війни. Майя застосовували всі скульптурні способи: різьблення, барельєф, горельєф, круглий та модельований об'єм. Спочатку матеріалом було дерево, камінь (обсидіан, кремій, нефрит та ін.), мушлі, кістка, пізніше в монументальних пам'ятниках замінені вапняком, піщаником. Маски, музичні інструменти, знаряддя праці виготовлялись із різних порід дерева, а статуї богів тільки з кедря. Дерев'яні скульптури передавалися в спадок і сприймалися найголовнішими. У деякі з них закладалися останки покійних предків. Окремі дерев'яні скульптури обклеювалися тонким золотом або інкрустувалися самоцвітним камінням. Особлива в майя була прихильність до нефриту (найціннішими вважалися зразки з яскраво-зеленим забарвленням). З нього виготовляли статуетки, маски, прикраси, монети, таблички з ієрогліфічними текстами. Багато скульптур розфарбовувалися в різні кольори. Призначення монументальної скульптури було головно культовим: стели й рельєфи, які прикрашали стіни будівель і одвірок входів. Стели з написами встановлювалися на честь кожного двадцятиріччя, зміни правителя та іншої значущої події.

Колоритним був і живопис майя, який представлений розписом на стінах храмів, стел, на предметах побуту й культу, у "кодексах". Класичним зразком фресок є величезні настінні розписи міста **Бонампака** (кінець VIII ст. н.е.). Яскраві образи воїнів і бранців, сцени побуту, битв, тортур і смерті передані реалістично та динамічно. Вони створюють атмосферу драматичної напруженості подій. Для розпису стін використовувалися фарби, склад яких досі залишається невідомим. Вони надзвичайно стійкі й не піддаються ніяким кислотам.

Значного розвитку досягла в майя література. Такі літературні жанри, як епічні перекази про долі тих чи інших племен, міфи, казки, трудові, військові та любовні пісні, загадки, прислів'я були відомі вже в сиву давнину. До нашого часу збереглися епічні твори *“Пополь-Вух”* (“Книга народів”), яка передає естетичні, релігійні та філософські уявлення кіче, одного з племен майя; *“Чилам-Балам”* (“Пророцтва Ягуара”) – рукопис із різними даними про історичні події, обряди, пророцтва та релігійні уявлення майя.

Майя – музично обдарована цивілізація. Спів і музика були частиною їхнього життя (буденного, мирського та релігійного). Збереглися музичні інструменти майя та їх зображення. Це в основному різні види барабанів, брязкалець і бубонів букових труб, флейт і свистків. До нас дійшли пісні, записані в “кодексах”: богу Кукулькану, Сонцю, “чорним дням”, кольорам та інше. Як правило, музику і спів супроводжував танець. Нам відомі танець воїнів, що тривав цілий день і в якому брало участь біля восьмисот осіб; танець “літніх жінок”, що виконувався на розжареному вугіллі; танець на ходулях. Частіше ці танці мали ритуальний характер, але були й світські музичні вистави етичного значення.

Великим визнанням і любов'ю користувалися в майя драматичне мистецтво. Сценою були високі платформи, покриті різьбленими плитами. На них інсценувалися легенди, давні історії, комедії та трагедії. Писемні джерела згадують такі популярні вистави, як “Небесна лава”, “Туакамайя з білим ротом, або Шахрайка”, “Білоголовий хлопчик”, “Вирощувач какао” і, зазвичай, драма-балет *“Рабіналь-Ачі”*. За формою він нагадує грецькі трагедії й повідомляє про долю та подвиги мужнього воїна.

Майя знали ієрогліфічну писемність, у якій є поділ знаків на кореневі, граматичні та фонетичні. Нею писалися ілюстровані книги (кодекси) (папір робили з лубу фікуса), прикрашалися стели, храми, барельєфи. Вважається, що більшість народу майя хоча б частково володіла грамотою, третина – уміла читати, а тих, хто міг писати, було дуже мало – не дарма писарі стояли на верхніх щаблях суспільства. Біля храмів існували спеціальні школи, де хлопчики зі знаті навчалися письма, історії, ритуалам, математиці, медицині, прогнозам та інше. Більшість писемних творів майя для нас загублені (у XVI ст. вони були спалені іспанцями). Монах **Дієго де Ланда** у своїй праці *“Повідомлення про справи в Юкатані”* змалював ці ієрогліфи й, у такий спосіб, вони дійшли до нас. Радянському ученому **Ю.В. Кнорозову** у 60-х роках XX ст. удалося розшифрувати письмо майя.

Давня культура майя не зникла безслідно, не дивлячись на всі зусилля іспанських завойовників та монахів. Вона значно впливає сьогодні, як і в минулому, на культуру народів латиноамериканських країн, а значить, вносить свій вклад у скарбницю світової культури.

2. Держава ацтеків: становлення, структура, культура. Долина Мексики займає особливе місце в Мезоамериці, бо тут розвивалися й формувалися прадавні культури. Тут виникла найбільша в регіоні держава ацтеків, яку описували в багатьох іспанських хроніках як справжню імперію. Творцями давніх землеробських культур були народи, які походили з різних груп мисливців та збирачів і поступово переходили до осілого способу життя. Серед них: ольмеки, сапотеки, тольтеки й, нарешті, ацтеки (етнонім – *теночки*). Останні багато що запозичили з культури міста Теотиуакан (IV–VI ст. н.е.), центр якого складався з храмів і палаців, над якими височіли гігантські піраміди Сонця й Місяця. Багато будинків міста прикрашали різьблення й мальовничі зображення богів, яким будуть поклонятися й ацтеки. Інший цивілізаційний центр, до якого часто зверталася ацтекська міфологія та історія, – це народ тольтеки (панували тут з X до XII ст.), чия столиця була в Толлані (сьогодні там місто Тула). Керовані богом Кецалькоатля, тольтеки створили високу культуру. Перекази свідчать, що в

результаті конфлікту на релігійному ґрунті Кецалькоатля вигнали з Тули й він зі своїми прихильниками втік до узбережжя затоки. Звідси він відплив геть, пообіцявши своїм людям в один прекрасний день повернутися. Через шість століть, коли іспанці висадилися на узбережжі, ця легенда все ще була жива в пам'яті ацтеків, і Монтесума II спочатку вирішив, що Кортес – це не хто інший, як бог зі своїми прихильниками, який повернувся, щоб, як він і обіцяв, домогтися назад своє царство.

Згідно з легендами, ацтеки покинули свою батьківщину Ацтлан – звідси й назва народу – у XII ст. (північний захід нинішньої Мексики) і майже ціле століття поневірялися по країні, перш ніж осісти в XIII ст. на пустельних островах у західній частині озера Тескоко. Тут вони заклали в 1325 році місто **Теночтітлан**, яке стало пізніше їхньою столицею. Історія ацтеків складається з трьох частин: період мандрів, що закінчився заснуванням Теночтітлана (XII ст. – 1325), період зміцнення становища ацтеків у Мексиканській долині (1325–1440) й період розширення та завоювань, який закінчився, коли ацтеки самі були завойовані іспанцями в 1521 році.

Ацтекська держава (або Потрійний союз між Теночтітланом, Тескоко і Тлакопаном, які домовилися про військову взаємодопомогу та розподіл військових трофеїв. У цьому союзі Теночтітлан став головним партнером) являла собою прекрасно організовану імперську машину. У період свого розквіту (середина XV ст.) імперія ацтеків перетворилася з васальної острівної держави в потужну силу, яка тепер могла сама вимагати данину з інших племен і мала свої інтереси на материку. Зріс вплив і престиж касты воїнів. Контроль за повсякденним життям перейшов у руки знаті та професійних чиновників. Ацтеки загалом відчували значну впевненість і почуття переваги над іншими народами. Вони вже вважали себе обраним народом, числом місією було здійснювати завоювання в ім'я їх племінного бога **Віцилопочтілі**.

Напередодні іспанського вторгнення держава ацтеків простягнулася від Атлантичного до Тихоокеанського узбережжя, на півночі її кордони сягали пустелі, а на півдні – пагорбів Оахаки до земель майя, звідки поставлялися екзотичні продукти (шоколад, каучук, бавовна, тропічні фрукти та рідкісні пір'я). Імперія мала 38 провінцій, 489 залежних міст, біля 15 мільйонів осіб, переважна більшість яких ацтеками не були. Нові території входили до складу імперії різними шляхами – одні народи теночки завойовували й примушували до виплати данини, інших схилили до союзу переговорами, шлюбними зв'язками й дарами. Племена жили пліч-о-пліч протягом багатьох поколінь і мали спільні економічні, релігійні та політичні традиції. Найважливішим чинником, який об'єднував племена, була мова **науатль**, на якій говорили всі народи Мексиканської долини. Ацтеки не збиралися нав'язувати свою форму правління підкореним народам, їм дозволялося зберігати панівні династії за умови своєчасної виплати данини (раз на три місяці або півроку у вигляді харчових продуктів, одягу, сировини, надання різного роду послуг), не втручалися в місцеві звичаї підлеглих племен, хоча ацтеки й наполягали на тому, що їх бог, Віцилопочтілі, повинен шануватися нарівні з місцевими божествами. Поки правителям Троїстого союзу платили данину, вони були задоволені. Збирачі податей прямували в провінційні міста, туди призначалися ацтекські намісники, а в разі потреби в районах із потенційно небезпечними умовами розміщувались військові гарнізони.

Основним внеском ацтеків у розвиток управління стала система комунікацій між завойованими містами. У Мезоамериці не було тяглових тварин і колісних транспортних засобів, а дороги будувалися для пересування пішки. Зазвичай будівництво доріг фінансувалося частиною данини. За дорогами постійно стежили, так що навіть жінки могли подорожувати поодиночі; мандрівники могли відпочити й попоїсти в особливих упорядкованих для цього місцях, розташованих кожні 10–

15 кілометрів. Також цими шляхами постійно курсували гінці, які тримали ацтеків у курсі останніх подій.

На чолі імперії стояв володар, влада якого була спадковою й переходила від брата до брата або від батька до сина. Раніше було два правителі. В управлінні імперією йому допомагав вельможа, який був наділений дивним за звучанням для нас титулом “*Жінка-Змія*” й виконував функцію, як прем’єр-міністр. Одночасно з ним і верховною царською радою, яка складалася з двадцяти осіб (від кожного роду по одному представнику), існували свого роду спеціальні “департаменти”, що займалися судовими, господарськими та військовими справами. Керували ними високопоставлені сановники з допомогою армії чиновників-адміністраторів.

Повноправні члени ацтекського суспільства поділялися на дві категорії: знать (*текухлі*) та простолюдини (*масеуаллі*). Нижчий стан складали землероби, рибалки, ремісники, торговці. Знаттю були вищі сановники міст, чиновництво, воєначальники, судді, жерці, вчителі, писарі. Вони не сплачували податків. Їм видавався розкішний одяг, просторе житло, вони мали право мати гарем, а також додавати до свого імені у кінці слово *цин* (щось на зразок англійського – лорд).

Соціальною основою ацтекської держави була родова община – “*кампулла*”, на чолі якої стояв старійшина – *кампуллека*. Він відав розподілом землі між общинниками, будівництвом громадських споруд, збором податей та інше. Кожна громада мала власний наділ землі й свого бога-захисника, власну школу. Деякі кампулли були сформовані за професійною ознакою. Наприклад, майстри з вироблення пташиного пір’я, різьбярі з каменю проживали в спеціальних районах. Усього було двадцять таких кампулл.

Була особлива категорія людей, які займалися виключно торгівлею, так звані “*почтека*” – купці. Вони мешкали в спеціальних кварталах міста, укладали шлюби тільки між собою і їхні діти наслідували професію батьків. Крім своїх основних занять, купці збирали податки, виконували шпигунські функції, проводили розвідку та збирали інформацію про навколишні народи. Поширене було й рабство. Рабами могли стати самі ацтеки за певні злочини (крадіжку дитини, грабіж святого місця або через бідність), частіше в рабство попадали військовополонені, яких потім часто приносили в жертву.

Озеро Тескоко в центрі долини відігравало життєво важливу роль в економіці ацтеків, даючи рибу й водоплавну дичину, свіжу воду для пиття й зрошення полів, а також очерет, який використовувався для спорудження дахів будинків, плетіння кошиків і циновок. Місто Теночтітлан було великим і квітучим площею 1200 га, із населенням 120–130 тисяч осіб (є точка зору – 300 тис. осіб). З материком столиця була зв’язана кам’яними шляхами-дамбами. Була ціла флотилія човнів-каное, які обслуговували цей зв’язок. Місто ділилося мережею каналів і вулиць правильної форми. Воно поділялося на чотири райони (за сторонами світу), які, у свою чергу, складалися з п’яти кварталів, а останні – із групи общин. Ядро міста утворював його ритуально-адміністративний центр – “*свята ділянка*”, яка була обнесена стінами. Це був квадрат (сторона 400 м), у середині якого знаходилися головні міські храми, житла жерців, школи, майданчик для ритуальної гри в м’яч. Поряд розташовувалися пишні ансамблі палаців ацтекських правителів. Навколо центру тіснилися житлові квартали, які населяли торговці, ремісники, чиновники, воїни. Житла були однокамерними, прямокутними, стіни – з очерету або каміння. Деякі будинки стояли на палях. Дах – плоский або двосхилий із соломі, листя агави або пальми. Серед господарських споруд були лазні – *темаскаль* (прямокутна з плоским дахом або кругла з напівсферичним дахом будівля); високі заграбовані комори; зерносховища з конічним дахом. На великій базарній площі велася торгівля. Еквівалентом обігу виступали какао-боби.

Основою господарства ацтеків було землеробство на основі штучного зрошення. Використовувалися й плаваючі сади – “*чинампа*” (створені із засипаних

землею гілок, які були на спеціальних плотах прямо на озері). Такі острівці, по краях яких були посаджені дерева, коріння котрих утримували від розмивання чинампу, давали досить високий врожай (п'ять-сім у рік). Вирощували маїс, помідори, какао-боби, бобові, гарбузи, бавовник, стручковий перець чилі, амарант, у зернах якого було багато білку, шавлій, авокадо та інші фрукти. Розводили м'ясні породи собак, індиків, курей і качок, полювали на оленів, диких свиней. З цих компонентів ацтеки уміли готувати смачні тушковані страви, каші, соуси. Агава давала волокно для виготовлення грубого одягу, поворозок, сумок, сандалів. Тонше волокно виходило з бавовни, яке носила тільки знать. Користувалися дерев'яними, кам'яними знаряддями праці: палкою-копачкою, мотикою.

Високого рівня розвитку досягла реміснича діяльність ацтеків. Поширене було ткацтво; гончарство (посуд виліплювали з довгих смужок, які поступово нарощували від основи до верху, потім просушували на вогні або на сонці, полірували й робили на ньому різні візерунки. Гончарного круга ацтеки, як і інші народи Америки, не знали); виготовляли зброю (дерев'яний спис з обсидіановим або металевим кінцем, дерев'яний шолом, щит, лук, стріли, кам'яні й металеві сокири, ножі та ін.); займалися ювелірною справою (виготовляли прикраси із золота, срібла, міді, бронзи, коштовного каміння. Дорогоцінними металами також оздоблювали речі побуту, зброю, будинки, одяг). Виготовляли декоративні вишивки, аплікації, діадеми з різнокольорових пір'інок колібрі та інших птахів, обробляли самоцвітами людські черепи. Ацтеки були умілими будівничими. Вони споруджували дамби, канали, палаци, храми, водогони з бамбукових трубок, водоспади.

Основу раціону ацтеків становила рослинна їжа. Приготування маїсу було щоденною турботою домогосподарки. Зерна занурювалися на ніч у вапно, щоби полегшити очищення від лушпиння, потім їх відварювали, чистили й мололи. З маїсового борошна робили *“тортильї”*, тонкі круглі прісні коржі, спечені на плоских глиняних сковородах. Тортильї швидко черствіли й через кілька годин уже ставали неїстівними, тому до кожного приймання їжі пекли свіжі коржики. З маїсу також робили кашу, яку приправляли перцем або підсолоджували медом чи сиропом із живиці агави. Готували *“тамале”* – конвертики з товченого маїсу, начинені грибами, фруктами, зеленим і червоним перцем, бобами, рибою, кролячим м'ясом, індичими яйцями, бджолиним воском, жабами, равликами, пуголовками або аксолотлем (личинками саламандр). Риба була важливим джерелом протеїну. Вживали також креветки, цвіркунів, мурашок і личинок. Озеро буяло дичиною, а в разі успіху на суші мисливець міг принести додому оленя або пекаря (кабана), хоча найчастіше його здобиччю ставали кролики, зайці, ховрахи або голуби. Єдиним домашнім джерелом м'яса були індички та їстівні собаки.

Зазвичай родина вставала на світанку й працювала до 10 годин ранку – тоді наставав час для першого прийняття їжі, яка для бідняків становила лише тарілку маїсової каші. Обід складався з маїсових коржів із бобами та гострого соусу з помідорів і червоного перцю. Перед сном їли чашку рідкої кашки з насіння амаранту або маїсу. Члени сім'ї сідали біля вогнища (не було столів) й швидко їли, використовуючи, як ложки, згорнуті тортильї. Якщо були гості, жінки спочатку годували всіх чоловіків і тільки після цього сідали їсти самі. Знатні люди, багаті торговці та ремісники харчувалися по-іншому. Їхня їжа була різноманітніше, і ніч для них – час свят та вечірок. Такі люди могли дозволити собі ананаси, шоколад, устриць, крабів, черепах і морську рибу, які привозили з узбережжя.

Звичайний напій бідняків – вода, але заможні люди могли собі дозволити пити шоколад, який високо цінувався. Какао-боби товкли, потім варили у воді з додаванням невеликої кількості маїсового борошна. Масляну плівку видаляли, суміш переливали в посудину й збивали в міцну піну. Зазвичай шоколад пили холодним, часто його приправляли медом, ваніллю або різними спеціями.

Алкогільний напій “октлі” готувався із соку агави. Ацтекські закони були особливо суворі до п’яниць, але деякі послаблення допускалися щодо літніх людей, жінок після пологів, людей, зайнятих важкою фізичною працею. Вживали й наркотики, виготовлені з кактуса та гіркового чорного гриба, які викликали кольорові галюцинації, неконтрольовану поведінку, сміх. Багаті ацтеки курили тютюн після закінчення трапези. Його змішували з перемеленим у порошок вугіллям, квітами та іншими ароматичними рослинами. Суміш набивалася в люльки, зроблені з очерету або з черепахового панцира, прикрашеного сріблом, або розфарбованого й позолоченого дерева. Ацтеки затискали ніздрі пальцями й вдихали дим.

Оснoву чоловічого вбрання як для сну, так і для повсякденного носіння становила пов’язка на стегнах (з чотирьох років) – шматок матерії, який обертався навколо талії, пропускався між ногами й зав’язувався так, щоб один кінець звисав спереду, а інший – ззаду, причому обвислі кінці обробляли вишивкою, бахромою, знать – хутром, пір’ям, дисками з дорогоцінних каменів. Простолюдини носили непоказну тканину з волокон агави, у той час як у знатних людей були прикрашені яскравими візерунками тканини з бавовни. Верхнім одягом слугував плащ – прямокутний кусок матерії, який зав’язували вузлом на правому плечі або на груді (гудзиків і пряжок ацтеки не знали). Сідаючи, людина перевертала плащ у такий спосіб, щоби він ставав спереду й закривав його тіло та ноги. Оздоблення плащів і малюнки на них свідчили не тільки про смаки й матеріальні можливості власників, а й суворо регламентувалися. Так, воїна, який захоплював свого першого полоненого, нагороджували плащем із зображенням скорпіона або квітів. Знатні воїни носили накидки червоного кольору з білою смужкою. Жерці одягали чорні або темно-зелені плащі, розшиті зображеннями черепів і костей. Тільки правитель ацтеків носив бірюзовий плащ. Заможні люди підкреслювали свій добробут, надягаючи кілька накидок одночасно, одну поверх іншої. Ацтеки одягали також туніку з короткими рукавами й розрізом спереду або без нього. Ця туніка могла закривати або тільки тулуб, як жилет, або могла спускатися поверх пов’язки на стегнах до колін. На поле брані ацтеки-воїни одягали бавовняну сорочку, просочену соляним розчином або рідким маїсовим тістом у два пальці товщиною. Така сорочка ефективно оберігала власника від стріл. Воєначальники вдягали спеціальні костюми, які склалися із сорочок із довгими рукавами й вузьких штанів. Одяг розмальовувався на кшталт шкіри ягуара або орлиного оперення (на рукав також нашивалися пір’я, щоби бути схожим на птаха). На голову одягали розкішні шоломи, реалістично виконані у формі пташиної або звіриної голови. Завершували цей костюм значки з різнокольорових пір’їн.

Оснoву жіночого костюма складала довга спідниця, яка обгорталася навколо нижньої частини тіла й закріплювалася на талії вишитим поясом. Представниці нижчих станів і селянки часто залишали груди відкритими, але городянки й жінки вищих станів носили поверх спідниць довгу блузу із широким коміром, оздоблену вишивкою біля горловини. Повсякденний одяг був простий, білого кольору, але святкові наряди демонстрували широке різноманіття кольорів та узорів (геометричні, зооморфні). Простолюдини ходили босоніж. Сандали носили тільки знатні люди й воїни. Вони робилися з волокон агави або зі шкіри так, що закривали п’ятку; прикріплювалися до ноги зав’язками й мали каблуки. Сандали трималися на ногах завдяки ремням, які проходили між великим і другим пальцями.

Дорослі чоловіки носили волосся рівно підстриженим на рівні шиї, а на лобі робили чубчик. Жерці вибривали волосся спереду і з боків, залишаючи їх тільки на маківці. Знатні воїни голили голови, залишивши тільки пасмо над вухом. Його перев’язували стрічкою, а лисий череп розфарбовували блакитною й червоною краскою. Волоссяний покрив на обличчі вважався відразливим, тому його висмикували щипчиками. Тільки літні або знатні люди могли дозволити собі ігнорувати моду й носили невеликі бороди. Жінки завжди носили довге волосся. У

святкові дні в них впліталися стрічки, у будні дні волосся підбиралося й укладалося навколо голови у вигляді двох дуг над лобом.

Ацтеки любили хизуватися своїм багатством і не втрачали нагоди продемонструвати свої коштовності й такі аксесуари, як віяла, опахала, якими відганяли мух, головні убори із зеленого та червоного пір'я. З рідкісних каменів, золота робили намиста у вигляді крабів, скорпіонів, птахів або морських раковин, до яких чіпляли дзвіночки, котрі дзвеніли кожного разу, коли його власник рухався. Ті ж матеріали використовувалися для підвісок і нагрудних прикрас, а руки й ноги багатих молодих людей були прикрашені шкіряними або золотими пов'язками з нефритовою та бірюзовою мозаїкою. Хлопцям ще в дитинстві проколювали вуха й вставляли крихітні прикраси, які замінялися великими в міру дорослішання. Мочки поступово відтягалися, й зрілі чоловіки носили вже досить масивні сережки. Кожна сережка мала короткий циліндричний стрижень, який просмикувався крізь вуха і кріпився до дисків з обидві сторони від мочки. Крізь проколоту носову перегородку вставлялися золоті палички, а крила ніздрів проколювалися для носіння кілець. Нижню губу також пронизували, щоби вставити в неї губну сережку або іншу прикрасу.

Шкіра ацтеків була коричневою або бронзовою, але популярним відтінком для жінок вважався жовтуватий колір обличчя. Щоби досягти цього ефекту, щоки натиралися жовтою глиною або змащувалися кремом, що містив подрібнені тільця комах. Волосся фарбували чорним брудом, індиго, а зуби й губи кошеніллю (давав червоний колір). Руки й шия покривалися візерунками. Популярністю користувалися пахощі й рожева вода, а також щось на зразок жувальної гумки (з рослинної камеді). Чоловіки розфарбовували обличчя й тіла для ритуальних церемоній. Ацтеки користувалися дзеркалами, які виготовлялися з осколків залізного колчедану або з обсидіану, чорного вулканічного скла, якому надавали форму дисків до 30 сантиметрів у діаметрі й полірували. Іноді дзеркала вставляли в дерев'яні рами або петлі зі шнурів, так що їх можна було повісити на стіну.

Пристрасть до охайності було властиво всім ацтекам, вони намагалися якомога частіше купатися в річках та озерах. Замінником мила виступали плоди мильного дерева й коріння деяких рослин, що давали мильну піну. Майже кожен мешканець долини мав свою лазню. Поруч її розкладали вогнище, і полум'я нагрівало стіну лазні, аж до червоного. Тоді ацтек залазив у приміщення й поливав водою розпечену стіну, поки лазня не наповнювалася клубами пара. Для кращого ефекту людина била себе гілочками або пучком трави. Процес миття завершувався масажем та розслабленим відпочинком.

Традиційна сім'я ацтеків була малою або розширеною (до чотирьох поколінь), патрилокальною або нелокальною. Шлюб – екзогамний. Правителі укладали шлюб, як правило, із жінками інших міст-держав.

Приблизно до 15-річного віку діти здобували домашню освіту. Хлопчики освоювали військову справу (підтримувати хорошу фізичну форму допомагали суворі пости, постійні фізичні вправи та холодні купання), вчилися управляти господарством, а дівчатка, яких у цьому віці часто віддавали заміж, уміли готувати, прясти й вести домашнє господарство. Більшість підлітків відправлялися до школи в 15 років, хоча деякі починали шкільне навчання і з 8 років. Діти знаті навчалися читати, писати, військовій справі, історії, астрономії, державному управлінню, обрядам. В обов'язковому порядку вони наводили чистоту в храмах, брали участь у різних громадських роботах, жертвували кров під час обрядів. Жінки, як правило, займалися вихованням дітей і домашнім господарством. Деякі навчалися ремесел й акушерству або ж посвячувалися в релігійні таїнства, після чого ставали жрицями. Після досягнення 70-річного віку чоловіки й жінки оточувалися повагою.

Духовна культура ацтеків розвивалася на основі досягнень попередніх народів, насамперед, тольтеків та майя. Особливу зацікавленість у зв'язку з цим

являє міфологічний цикл тольтеків про **Кецалькоатля** (“Пернатий Змій”) свого роду легендарного владика X ст., любителя та вчителя мистецтв, релігії, духовного наставника, ворога кривавого, що вимагав людських жертв, **Тескатліпокі** – бога ночі та війни (“Дзеркало, що палиться”). Ацтеки висунути на перше місце в пантеоні божеств свого племінного бога **Віцилопочтілі**, який асоціювався із Сонцем. Культ останнього вимагав кривавих людських жертв. Найчастіше в жертву приносили військовополонених, іноді рабів і навіть власних дітей. Практикувалося й самопожертвування, люди під час спеціальних церемоній наносили собі рани, здійснюючи ритуальні кровопускання; носили спеціальні шпильки, що постійно ранили тіло. Щоби забезпечити для богів достатню кількість людських жертв, ацтеки вимушені були часто воювати.

Зазвичай шкіру жертви фарбували синім кольором (символ жертвоприношення); потім жертву приводили на верхній майданчик піраміди. Тут людину клали на кам’яну плиту, живіт розрізали ритуальним ножом, після чого серце людини виймали й піднімали вгору, до Сонця. Серце складали в особливу кам’яну посудину, а тіло скидали на сходи, звідки його тягнули жерці. Потім від частин тіла позбавлялися різними способами: нутрощі згодовували тваринам, череп полірували й виставляли на показ, а що залишалося або спалювалося, або роздрібнювалося на дрібні шматочки й пропонувалося як подарунок знаті (свого роду канібалізм). Були й більш жорстокі та витончені обряди (спалення на повільному вогні, здирання шкіри живцем, утоплення, стрільба в жертву стрілами, принесення в жертву дітей, жінок). Підраховано, що всього за декілька років вбивалося таким шляхом до 150 тисяч осіб. Ці жертви, вважали ацтеки, необхідні були для підтримки стійкого життєвого циклу; людська кров живила Сонце, викликала дощі, забезпечувала земне існування людини, відстрочувала неминучу загибель людського роду. Крім того, серед ацтеків існувала віра в духів, богів дощу, гір, печер, колодязів, культ предків.

Кожному божеству ацтеки споруджували храми, де жерці й жриці відправляли його культ. Витончені релігійні ритуали включали святкування, пости, співи, танці, паління пахоців та каучуку, а також драматичні дієства, нерідко з людськими жертвоприношеннями. Такою є, наприклад, ритуальна гра в м’яч. Для гри використовувався корт у формі літери «I» зі збільшеними поперечинами. Центральна секція становила в довжину 60 метрів, завширшки – до 9 і була оточена стінами понад 4 метри, складеними з каменю й оштукатуреними. З центру кожної бічної стіни виступало під прямим кутом на висоті близько трьох метрів над землею кам’яне кільце – з отвором, достатньо великим, щоб у нього проходив каучуковий м’яч діаметром 15 см. Корт ділився на дві частини, пофарбовані в різні кольори, лінією, проведеною від одного кільця до іншого. Гравці повинні були перекидати м’яч через цю лінію, очки давалися кожен раз, коли команді вдавалося направити м’яч у секцію половини супротивника. Для ударів по м’ячу дозволялося використовувати тільки коліна та лікті, які захищалися шкіряними поясами, набитими бавовною. Якщо гравцеві вдавалося закинути м’яч в одне з кілець, його команді присуджувалася перемога. У якості нагороди переможці мали право відняти одяг та інше майно глядачів. Це було зробити не так-то легко, оскільки спостерігачі намагалися поспішно піти до виходу, у той час як гравці та їх вболівальники намагалися схопити якомога більше жертв. Найкращого гравця або капітана команди переможців (за іншими джерелами – капітана і гравців команди, що програла) приносили в жертву. Люди робили ставки на результати гри. Бідняки могли ставити свою їжу, заможніші – свої багатства (речі, дім, міста, наложниць), у кого нічого не було, ставили свою свободу й ризикували стати рабами.

Ще одним улюбленим дозвіллям була **патоллі**, гра, що нагадує нарди. У неї грали на циновці з візерунком, схожим на хрест, поділений на сектори. Деякі з них мали особливу розмітку, покликану визначити або безпечну зону, або зони, за

потрапляння в які давалися штрафні очки. Замість кубиків-кісток ацтеки використовували чотири або п'ять чорних бобів із номерами, зазначеними отворами. Дванадцять фішок (шість червоних і шість синіх) ділилися між гравцями, які робили ходи відповідно до числа, що випало. Викинута кількість очок, від 5 до 10, подвоювалася, тим самим створювалися умови для “полону” противника. Головна її привабливість для відчайдушних гравців полягала в ставках – вони не вагаючись ставили на кін коштовності, одяг, рабів, будинки.

Ще однією забавою, оповиту релігійним символізмом, був *воладор*. У землю закопувався високий стовп із рухомою платформою на горі, й четверо чоловіків, одягнених птахами, прив'язували себе довгими мотузками до кутів платформи. За сигналом вони стрибали, мотузки, розмотуючись, змушували платформу крутитися, й чотири “птахи” приймалися “літати” навколо стовпа. Довжина мотузок була підібрана так, щоби кожен гравець робив 13 обертів, перш ніж досягти землі, таким чином усього було 52 оберти, що символізувало Календарний рік.

Ацтеки мали циклічний відлік часу. Сонячний 365-денний календар поєднували з ритуальним 260-денним. Згідно з першим, рік ділився на 18 місяців по 20 днів кожен, до яких наприкінці додавалося п'ять так званих нещасливих днів. Цей календар застосовувався для сільськогосподарського циклу й основних релігійних обрядів. Ритуальний календар, що використовувався для пророцтв і прогнозів людської долі, містив 20 періодів по 13 днів кожний, що позначався певними знаками та числами. Правила ними ті чи інші боги та богині. Обидва календарі з'єднувалися в 52-річний цикл. Закінчення кожного такого циклу, за уявленнями ацтеків, загрожувало загибеллю Всесвіту. Число днів протягом року ацтеки поділяли також на чотири великих періоди, кожний із яких налічував 65 днів і був пов'язаний з однією стороною світу. Подібним чином були пов'язані зі сторонами світу боги та люди. На високому рівні була в ацтеків медицина. Вони добре знали анатомію тіла, функції його органів. Як і майя, ацтеки мали спеціальних лікарів за певними видами хвороб.

Музика ацтеків тяжіла більше до ритмічності, ніж до мелодійності. Тому велику роль відігравали різні барабани (виготовлялися зі шкіри, панцира черепахи), дерев'яний гонг у формі горизонтального циліндра, тріскачки химерних форм із глини, дерева, висушеного гарбуза, наповненого насінням або галькою, “терки” із зазубрених кісток, по яких водили паличкою або краєм раковини. Танцюристи, щоби посилити ритмічний ефект, прикріплювали до одягу мідні дзвіночки й бриньчали предметами – раковинами, кісточками, висушеними горіхами. Мелодійну музику створювали флейти, глиняні свищики.

Спів, танці та театральні вистави – улюблені розваги ацтеків, й у всіх багатих сім'ях обов'язково були свої трупи професіоналів. Гостей розважали піснями, танцями, пантомімою, декламуванням віршів, а також п'єсами, у яких актори надягали спеціальні костюми, щоби грати свої ролі. Серйозні номери чергувалися з комічними, виконуваними клоунами, карликами, горбанями, жонглерами, танцюристами на ходулях і акробатами, які танцювали разом з артистами, балансуючи на їхніх плечах. Пишні святкування давали людям змогу зняти напругу, розслабитися, виплеснути енергію. У Теночтітлані були спеціальні навчальні заклади, у яких досвідчені наставники навчали хлопчиків і дівчаток співу, танців та гри на музичних інструментах.

Більшість писемних пам'ятоків теночків було знищено іспанцями. До нас дійшло кілька екземплярів книг, написані піктографічним письмом на оленячих шкурах та паперу з лубу фікуса. Вчені продовжують працювати над їх розшифруванням. Найзначніші пісні та промови ацтеків передавалися з покоління в покоління в усній традиції. Коли іспанці розробили алфавіт і стало можливим записувати ацтекську літературу, близько дві тисяч різних текстів були зафіксовані

в такий спосіб. Серед них – гімни, епічні, ліричні поеми, драматичні твори й фрагменти театральних п'єс, пісні, що передавали ацтекські легенди та історичні перекази, твори на філософські теми, поетичні повідомлення (про хвороби, комети, пригоди на полюванні), а також твори комічного характеру. Основними категоріями прози були історичні хроніки й так звані “*Настанови старших*” – розлогі менторські промови, адресовані молодим людям. Вони пишномовні, сповнені алегорій і повторень, обтяжені образністю та витіюватими фразами. Поезія була призначена в основному для співу або декламування під акомпанемент. Пісні й гімни виконувалися на святах або просто на базарах. Вони мали релігійний, військовий, календарний, любовний зміст.

Отже, створена ацтеками держава увібрала в собі досягнення колишніх культур Мезоамерики: ольмеків, сапотеків, тольтеків і змогла створити високорозвинену цивілізацію з багатою матеріальною та духовною культурою, яка невдовзі загинула під ударами іспанських конкістадорів.

3. Імперія інків: формування, соціальний устрій, матеріальна та духовна культура. Інки створили гігантську імперію в Південній Америці – **Тауантінсуйу** (“Держава чотирьох сторін світу”), яка простяглася смугою з півночі на південь і включала території сучасних Колумбії, Перу, Чилі, Еквадору, Болівії та Аргентини.

У географічній та кліматичній площині цивілізація інків складалася з трьох частин, розташованих паралельно одна одній. Південніше порту Тумбес (північний захід Перу) починається мідно-червона пустеля, яка простягається майже на чотири тисячі кілометрів на південь (її ширина варіює від 1–2 до 100 км між океаном та Андами). Холодна Перуанська течія в тропічних водах зробила свій вплив на цю землю: тут майже немає дощів, рослинності, тварин; на узбережжі постійні тумани, багато планктону, й відповідно різноманітна морська фауна та багато морських птахів, які гніздяться на прибережних островах, де залишають свій послід *гуано*. Уздовж цього пустельного узбережжя знаходиться понад сорок долин. Центром інкської держави було високогірне плато. Тут на висоті понад 2700 м над рівнем моря можна було вести інтенсивне сільське господарство. Гірські хребти тягнуться на південь, утворюючи у 14° південної широти величезний овал, який є басейном озера Тітікака. Ще далі, на південь і південний схід, гірські ланцюги Анд переходять у пампаси. Східні схили Анд поступово знижуються, перетворюючись у безкрайній екваторіальний ліс. Тут жили войовничі племена, які довгий час залишалися не підкорені інками.

Археологічні дослідження свідчать, що досягнення інки успадкували від попередніх культур, а також від підкорених ними сусідніх народів. Назвемо декілька цивілізацій, які передували інкам. Приблизно в 3000 році до н.е. людина вже мешкала на півночі прибережної пустелі сучасного Перу. З 1500 року до н.е. їй було відомо гончарство та ткацтво, вона зводила будівлі, вирощувала кукурудзу та маніок, використовуючи, як добриво, пташине гуано.

Перша відома культура **Чавін** (сини ягуара) (1200–400 до н.е.), утворена в горах на висоті 4000 метрів. Люди цієї культури будували красиві храми, піраміди з великих кам'яних брил, прикрашені вирізаними з каменю головами тварин і людей, виготовляли кераміку, різнокольорові тканини. Культура **Паракас** (400 р. до н.е. – 400 р. н.е.) розташована на південь від сучасного м. Ліми. У підземних ямах 6-9 м глибиною було знайдено понад чотириста мумій. Зігнуті в позі ембріона тіла були закутані в чудово виткані шалі, тюрбани та багатий вишивкою одяг.

Між 400 й 1000 роками н.е. племена регіону досягли високої майстерності в архітектурі, кераміці (вона настільки реалістична, що її можна вважати портретною), ткацтві (відомі ткацькі верстати), литті із золота, різьбленні по дереву. На півночі Перуанської пустелі виникає культура **Мочика** (I–VIII ст. н.е.). Досі можна побачити залишки їх храмів, побудованих із висушеної на сонці цегли,

а також яскраво орнаментовану кераміку. Соціальний устрій народу мочика складався з: воїнів, жерців, чиновників, гінців, ткачів, “лікарів“. Вони будували дороги (шириною 9,8 м) й створили кур’єрську службу. Займалися іригаційним землеробством (зводили канали, акведуки), розводили лам, собак, качок, морських свинок. Обробляли золото, срібло, мідь. Виготовляли тканини із шерсті, бавовни.

У долині Наска на південь від Паракаса була ще одна культура **Іка-Наска** (II ст. до н.е. – VI ст. н.е.). Тут були знайдені прекрасні зразки ткацтва й чудова кераміка. Найбільшою загадкою цієї культури є велика мережа ліній, які були “намальовані“ в піску та гравію (геогліфи). Ці лінії утворюють дивовижні узори, комбінації, малюнки розміром у десятки метрів: птиці, павуки, лами, мавпи, кити та інші тварини, геометричні фігури. Ці лінії могли бути якимось пов’язані з календарними спостереженнями, зрошувальними каналами або виконувати інші функції. Її представники залишили нам довгі та високі (у зріст людини) наземні й підземні водогони, акведуки, дерев’яне святилище-календар *Естакерію*, яка нагадувала подібну споруду у Великобританії (Стоунхендж).

Імперія **Тіауанако** (1000–1300) у сучасному Перу та Болівії. Кам’яні споруди цієї культури створювалися за багато століть до інків і до їх приходу були найкращими в Андах. Камені підігнані одна до одної з допомогою вставок і шипів; камені великих розмірів скріплені мідними скобами. Усі ці архітектурні споруди припускають наявність громадської організації, сильної центральної влади, яка могла відволікати людські ресурси на виконання таких великомасштабних завдань, не пов’язаних із виробництвом продовольства. Усе це повинно було бути виконане великою кількістю робочих із міцними технічними навичками. Інки перейняли в культури Тіауанако символ бога Сонця. Цей Плачущий бог плакав різноманітними сльозами – у вигляді голів кондора або змії. Чудові малюнки на кераміці та тканинах (зображення пуми, тризуба й східчасті візерунки). Інки вважали Тіауанако місцем, звідки був родом їх перший легендарний правитель Манко Капак.

Імперія **Чиму** (1250–1470), яку називали також царством Чимор. Чиму жили на узбережжі; вони чудово ліпили з глини й поклонялися місяцю. Їхня столиця місто Чан-Чан мала багато величезних східчастих пірамід, будинків, що стояли рядами, великих, обнесених стінами резиденцій, зрошуваних садів і викладених каменем водосховищ гігантських розмірів. У них усе було поставлено на широку ногу: ткацтво було поставлено на потік; кераміка (чорного кольору) робилася з допомогою матриць; було налагоджено масовий випуск свистячих глечиків і горщиків, золота, сплавів. Їхні ткачі робили чудові туніки з пір’я. Чиму вдосконалювали дороги й кур’єрську службу, що дісталися їм від мочика.

Багато з цих цивілізацій мали найвищий рівень розвитку, й інки чимало взяли в них для формування своєї матеріальної культури.

Історія інків бере свій початок у міфах і триває в легендах. Історія свідчить, що лише у XII чи XIII ст. виник войовничий племінний союз інків, що пішли з околиць озера Тітікака й вирушили на північ, підкоряючи багато землеробських народів, які заселяли гірські долини, й поширили свою владу майже на все узбережжя Анд та більшість гірських областей. Рухаючись, інки прийшли в долину Куско й там заклали основи своєї імперії. Згідно з міфами їм бог Сонця створив першого інку Манко Капак та його сестру на острові Сонця, розташованому в озері Тітікака. Бог Сонця повелів інкам відправитися до людей і нести ремесла та цивілізацію всім індіанцям, які тоді жили в “дикості“. Манко, зустрічаючи на своєму шляху всілякі труднощі, прийшов у долину Куско, кинув на землю золотий жезл і так народжується столиця імперії – Куско. У цей час Анди були розколоті на багато племен; усі вони говорили на різних мовах, і були приблизно на одному й тому ж рівні розвитку культури. Починаючи з XVI ст. інків вважали то нащадками “колін Ізраїлевих“, то синами хана Хубілая, онука Чингісхана, то вірменами, то

египтянами, то китайцями, то англійцями. Тур Хейердал робив спробу довести, що Полінезія була заселена інками. На початок XVI ст. імперія інків охоплювала територію в 1 млн км², де проживало від 8 до 15–16 млн осіб. Держава інків проіснувала з 1438 до 1533 року, коли останнього їхнього правителя Атуальпу задушили іспанські агресори, а держава припинила існування в 1572 р.

Грандіозне завоювання інки змогли здійснити завдяки таким володарям: **Манко Капак** (засновник м. Куско та імперії інків), **Віракоча Інка**, **Пачакуті Юпанкі** (об'єднав усіх інків і зробив їхню мову *кечуа* державною, мовою управлінського апарату, яка поступово витіснила всі інші місцеві діалекти), **Тупак Юпанкі** (найвизначніший завойовник), **Уайна Капак**. Успішне підкорення інками сусідніх народів здійснювалося з допомогою прогресивної на той час у регіоні армії, яка складалася з чотирьох армійських з'єднань по 40 тисяч осіб. Це була переважно “цивільна” армія. Усі придатні до військової служби чоловіки у віці від 25 до 50 років повинні були відбувати військову повинність протягом п'яти років. Кожна особа (від 10 до 18 років) проходила ретельний вишкіл. Підготовкою керували професійні військові, які навчали своїх вихованців володінню зброєю оборони та нападу, ознайомлювали з основами рукопашного бою, навчали переборювати водні перешкоди, осаджувати ворожі укріплення та інше. До вишколу не допускалися хворі та каліки. Під час війни молодь відправлялася на поле бою з тим підрозділом, до якого вона була прикріплена. Інки розпочинали битву лише тоді, коли співвідношення солдат було один до двадцяти на їхню користь. Армія характеризувалася високою дисципліною. У бою, крім звичайної зброї (дротики, пращі, палиці, бола), застосовувалася й психологічна – різні страхітливі звуки, дикий лемент, звуки флейт, зроблених із кісток переможених ворогів і гуркіт дерев'яних барабанів із натягнутої на них людської шкіри. Інки намагалися провадити війни, по можливості, з найменшими втратами й часто з допомогою дипломатичних переговорів, під час яких пропонували супротивнику підкоритися добровільно. Ефективній організації армії багато в чому сприяла мережа зручних доріг та система постачання. Під час далеких тривалих походів армія одержувала все необхідне з розташованих вздовж магістралей державних складів: одяг, харчування та різні види зброї. На відміну від ацтеків інки вели війни не для того, щоб одержати людські жертви для реалізації месіанської ідеї підтримки життя Сонця, а значить і всього світу, а для розширення імперії та одержання нових підданих (додаткової робочої сили).

Первинною ланкою держави були “*айлью*” – великі сім'ї, роди, сільські громади, створювані за чоловічою лінією. До складу айлью могло входити кілька родин, що жили поруч і займалися колективною працею. У великому селищі, як правило, проживало кілька громад, кожна з яких займала свій комплекс обгороджених стіною будівель. Кожна громада вшановувала своїх предків і мала право на визначене місце на сільській площі під час проведення свят. Ніхто не володів землею поодиночці, вона належала громаді. Кожен підкорявся обраному вождю й розпорядженням ради старійшин, які давали свої поради з різних питань. Кілька таких громад, розташовані в одному районі, перебували під владою вождя; райони так само утворювали провінцію й, у кінцевому підсумку, об'єднувалися в “одну з чвертей землі” (“*суйю*”), якою правив чиновник, що підпорядковувався Верховному Інку й був його близьким родичем. Кордони провінцій імперії сходилися в її столиці Куско.

Політичну та економічну модель суспільства можна представити у вигляді піраміди, яка базувалася на десятковому принципі. В основі піраміди був “*нурік*” – працездатний чоловік. Десятьма працівниками керував десятник; над десятьма десятниками стояв бригадир; так само, над десятьма бригадирами був управитель – глава села. І в такий спосіб ієрархія доходила до вождя племені, що стояв над десятьма тисячами працівників; вище його був губернатор провінції, далі йшов

правитель однієї чверті імперії інків, і на вершині піраміди був **Сапа Інка** (“Єдиний Інка”, “Син Сонця”), земний бог. У його руках зосереджувалася політична, економічна, законодавча та військова влада, яку стримували лише вплив стародавніх звичаїв та страх заколоту. Володарю досить було лише було підняти руку й наказати стратити чиновника чи родича, який викликав його невдоволення.

Кілька ближчих сановників склали державну раду країни, яка могла висловити правителю свої пропозиції та ідеї. Остаточне рішення, однак, ухвалював сам володар. З родини Інки, що керував, завжди призначався й верховний жрець. Нового імператора вибирала державна рада. Кандидатами були сини головної дружини, яка була його власною рідною сестрою, тим самим зберігалася божественне походження правителя. В Інки було сотні наложниць. Підраховано, що в останнього правителя імперії перед іспанським загарбанням, було живих нащадків тільки чоловічої статі п’ятсот осіб. Розкіш і церемонії оточували синів Верховного володаря із самого народження. Вони вчили мову кечуа, релігію Сонця, історію інків, різні науки, вузликоче письмо. Їх навчали гарних манер та військовій справі: користуватися пращею, списом, болою; вчилися мистецтву ведення облоги, оточення ворога й масованої атаки. Сини Інків і знаті слідували за своїми батьками в поїздках по імперії. Усе це давало їм досвід управління. У чотирнадцять років сину знатних батьків одягали пов’язку на стегнах, він приносив клятву вірності володарю, отримував прашу, щит та булаву. Йому проколювали вуха і він офіційно ставав воїном елітного загону охоронців Інки.

У своєму палаці Інка сидів на низькому різьбленому троні з червоного дерева, оздобленого золотом. Відвідувачі (босі, що було жестом покори) не могли бачити його обличчя – він був відгороджений від них завісою. Під час подорожей його охороняла гвардія, одягнена в блискучі “мундири”, прикрашені золотими й срібними коштовностями. Інку несли в носилках із золота (дерева яким був тільки каркас). Він їв із золотих та срібних блюд, залишену їжу пізніше спалювали; ніколи не одягав двічі один і той же одяг. Він спав на солом’яному матраці, покладеному на узвишші й покритому різнокольоровими вовняними тканинами. Як знак імператорської влади правитель носив на голові пов’язку з вовни червоного кольору, прикрашену перами сокола, “**пончо**” (зараз цей плащ носять майже всі індіанці Латинської Америки), пов’язку на стегнах, сандалі. Диски, які прикрашали його вуха, були золотими, прикрашеними дорогоцінними каменями; волосся – підстрижене чубчиком; у руці він тримав золоту булаву. Після смерті тіло Інки бальзамували. Мумію саджали на золотий трон, а поруч із нею встановлювали золоту статую імператора. Нового Інку коронували на царство після триденного посту. Він починав будувати собі новий будинок у центрі Куско (помешкання його попередника ставало усипальницею). Царицею нового Інки ставала його дружина-сестра. Він заводив собі інших дружин та наложниць.

Соціальна структура інкської держави визначалася походженням і особистими заслугами. В імперії було дві групи знаті: столична (отримували призначення на найвищі посади й вважалися прямими (за чоловічою лінією) нащадками Манко Капака – інкського першопредка) й провінційна (вожді скорених народів, що визнали владу інків). У категорію знаті можна було потрапити за видатні військові, інженерні, наукові, мистецькі здібності. Панівна група в імперії була одночасно і кастою, і етносом. Столиця інків – Куско – поділялася на дві частини: *Ханан* та *Хурін*. Кожна з цих частин так само поділялася на родові групи. Правитель імперії обирався по черзі з мешканців то однієї, то іншої частини міста. Під час урочистих церемоній інки розташовувалися згідно зі своєю належністю до частин міста й родової групи. Такий принцип враховувався і при призначенні військових керівників, правителів регіонів.

Уся земля в імперії поділялася на три частини: поля родини, “поля Сонця”, прибуток із неї йшов жерцям і на жертвоприношення та поля Інків, або держави,

призначені для забезпечення Сапа Інки та його свити, а також державного апарату, воїнів, будівельників, на випадок стихійних лих, та у фонд вдів, сиріт і літніх людей. Землі жрецького фонду й держави оброблялися жителями спільно у вільний час. Лише зорав ці поля, пурік приймався за свої. Потім селяни обробляли поля тих своїх родичів, які служили в армії та тих, хто був немічний.

Податки в індіанців виражалися в громадських роботах, які називалися “*міта*”. Спочатку пурік відбував міту у вигляді сільськогосподарських робіт (спільно обробляли поля інків та жерців). Іншою формою міти була робота на рудниках, на дорогах, на будівництві мостів, храмів або фортець, перевезення військового озброєння, служба носіями паланкінів або кур’єрами (“*часкі*”). Точний облік виконаних робіт вівся з допомогою вузликового письма (“*кіну*”). Це була зв’язка вагою до 50 кг різнокольорових, різною за довжиною поворозок, на яких зав’язувалися вузлики. У деяких громад була постійна трудова повинність, наприклад, утримувати в робочому стані висячий міст. Міта не здавалася обтяжливою для населення імперії. Вона сприймалася як необхідний, посильний та священний внесок кожного індіанця в спільну справу. Вони були щасливі в роботі, оскільки вона регулювалася відповідно до заведеного порядку, прагнення накопичити багатство не було, уся зроблена індіанцями на користь держави робота поверталася до них пізніше, коли голод змушував їх вдаватися до складських запасів у громадських зерносховищах. Лінь вважалася тяжким злочином. Справа доходила до безглузких робіт, аби люди не залишалися бездіяльними (пересували земляний горб з одного місця на інше).

У державі інків були категорії людей, які залишалися поза межами соціальної структури айлью. Це “*янакона*” – особи, які не виконували громадських робіт, не платили податків, але особисто залежали від своїх господарів; “*акля*” – жінки, яких ще у дитячому віці визначали для служіння Сонцю, але вони не тільки виконували священні обов’язки, а й займалися прядінням, ткацтвом, були служницями в будинках аристократії; “*камайок*” – фахівці-професіонали в окремих видах робіт і особисто залежали від адміністрації, проживали на державному постачанні: охоронці Інки, рахівники, срібних справ майстри, ткачі, інженери-архітектори, жерці та інші; “*мітмак*” – переселенці, у масовому порядку насильно депортовані з одного регіону імперії в інший, щоби не було заколотів.

Основа господарства інків – землеробство та тваринництво. Вирощували 40 видів картоплі (біло-жовтий, рожево-сірий, коричневий, пурпурний, чорний, плямистий, з прожилками), 20 сортів маїсу, квасолу, кабачки, червоний перець, гарбуз, маніок, авокадо, арахіс, бавовну, батат, рис, кіноа (чилійська лобода), амарант, ананаси, шоколад, помідори, папаю, полуницю, шовковицю, кущі коки. Жувати листя коки (разом із вапном) дозволялося тільки знаті. Кока мала наркотичні властивості й часто використовувалася лікарями. Оскільки картопля була швидкопсувним продуктом, придумали спосіб її збереження – “*чунью*”, яка сприяла запобіганню голоду. Її готували так: картоплю залишали на вулиці, щоби вона замерзла, а на наступний ранок люди вичавлювали з неї воду ногами. Це повторювали п’ять днів поспіль. Чунью можна зберігати цільною або зробити з неї борошно, яке зберігалось роками.

Природні умови змушували створювати зрошувальні спорудження: дамби, канали, випрямляти річища річок, засипати або осушувати болота, направляти воду в пустельні райони. Поля розташовувалися терасами (“*анденес*”). Для їх з’єднання робилися сходинки. Біля узбережжя океану родючість ґрунту забезпечувалася з допомогою гуано, а також посліду лам. Земля оброблялася вручну, спеціальною двометровою дерев’яною жердиною, який мав упор для ноги (“*такля*”), що встромляли глибоко в землю поштовхом ноги й тиском плеча. Чоловіки працювали, задкуючи; за ними вслід йшли жінки й розбивали грудки землі з допомогою мотики. Використовувалися також кам’яні, мідні, бронзові сокири,

ножі, серпи та інше. Розводили лам (їх використовували для їжі, виготовлення товстих ковдр, міцних мотузок, мішків для вантажів, одягу, як транспортний засіб для перевезення товарів не більш ніж 40 кг, для верхової їзди не годилася, їх послід був паливом), альпак (їхня біла шерсть йшла на виготовлення одягу), вікунью (її шерсть м'яка, шовковиста, найтонша у світі, йшла на одяг знаті), індиків, собак, качок, морських свинок, ловили рибу, займалися збиральництвом та полюванням.

Серед ремесел найбільшого поширення набули: ткацтво (шерсть фарбували до чесання й прядіння (мали біля 200 відтінків), ткацький верстат був примітивний – нижня перекладаина кріпиться до поясу ткалі, верхня – до якого-небудь стовпа), прядіння, виготовлення глиняного посуду, гобеленів, обробка металу (золота, срібла, бронзи, міді, платини, тумбаги – сплаву золота й міді). Видобували олово, ртуть. Знали й залізо, але на практиці його не використовували. Товста й важка тканина нагадувала байку, нею застеляли ліжко або клали на підлогу. Жінки виготовляли туніки з пір'я, водночас ствол пір'їнки вплітався в основу тканини. Були туніки, покриті золотими, срібними або відшліфованими мідними деталями, крихітними дзвіночками, дуже барвисті. Рідко можна знайти повторювані візерунки на тканині. В індіанців не було гончарного круга. Під час виготовлення керамічного виробу глину спочатку розгортали в ковбаску, потім спіральними рухами робили бажану форму. Далі поверхню робили гладкою з допомогою плоского дерев'яного диска, услід виріб висушували, розфарбовували та обпалювали. Серед керамічних виробів були триногі горщики, які використовували воїни в поході, домашнє начиння червоного кольору, пляшки, що здатні були вмістити до 30 літрів чичі. Ця посудина мала дві ручки, якими користувалися, щоби пропустити через них мотузку й нести її. Індіанці робили чашоподібний посуд для пиття, плоский для їжі, триногі жаровні для обігріву кімнат.

Основна кількість товарів вироблялася в громаді, а найбільш майстерних гончарів, зброярів, ювелірів і ткачів переселяли в Куско. Роздрібна торгівля в імперії носила суто місцевий характер, а комерція була урядовою монополією. В інків не було грошей, обміном ставав бартер, формою якого були ярмарки – міські та сільські, що влаштовувалися кожні десять днів. Взаємний обмін здійснювався головню між горянами й жителями узбережжя, з одного боку, і горянами та мешканцями джунглів з іншого. З узбережжя надходила бавовна, барвники, морські водорості, молюски, сушена риба, очерет для плетіння кошиків, харчі. Жителі джунглів приносили пір'я, деревину, птицю, дичину, хутро кажанів, барвники, лікарські трави, каучук, листя тютюну та наркотики. Жителі Анд привозили на ринок: ткані, гончарні вироби, картоплю, чунью, зерно. По річках, на узбережжі Перу, на озері Тітікака рибалки плавали в човнах-довбанках, човнах зі зв'язок тростин.

В інкському суспільстві життя людей було суворо регламентоване і в принципі ніхто не був вільний у виборі ні місця проживання, ні роду занять, ні в що одягатися, ні часу, що відводилося тим чи іншим видам діяльності, ні, навіть, із ким укладати шлюб. Усе це регулювалося, з одного боку, звичаєм, а, з іншого боку, – практикою державного керування. За тим, щоби прості люди чесно виконували свої обов'язки перед державою, слідкував численний штат чиновників (на кожні десять тисяч осіб припадав 1331 чиновник): уранці подавався сигнал, який означав необхідність йти на роботу, для зручності нагляду двері під час обіду повинні були бути відчиненими. В імперії були узаконені десять вікових категорій громадян. У чоловіків перші три групи склалися з дітей до дев'яти років; четверта група – від 9 до 12 років (полювали із сильцями – петлі для ловлі птахів і дрібних тварин); п'ята – від 12 до 18 років (охорона худоби); шоста – від 18 до 25 років (військова чи кур'єрська служба); сьома – від 25 до 50 років (працювали на державу); восьма – від 50 до 80 років (виховували дітей); дев'ята – від 80 і далі (це так звані "глухі старці") й десята група – хворі, немічні люди без вікових обмежень, але все одно

несли трудовий обов'язок перед державою: збирали хмиз у лісах, доглядали за немовлям, готували їжу, робили чичу, плели мотузки й канати, надавали посильну допомогу при збиранні врожаю. Літні люди користувалися в державі особливою увагою. Жіноча класифікація була схожою на чоловічу.

В імперії докладалися всіх зусиль, щоби попередити будь-які соціальні невдоволення. Жоден її громадянин не був забутий під час отримання того мінімуму, який йому забезпечував елементарне існування. У мирний час доросла здорова людина сама турбувалася про задоволення своїх потреб. Однак турботи про старих, хворих, вдів, сиріт, калік, ветеранів війни брала на себе держава. До того ж вона робила все це послідовно, намагаючись ні про кого не забути. Той, хто не міг працювати, отримував усе необхідне для життя (харчі, одяг, взуття) з фондів імперії. За законом людина, усунена від праці через фізичну ваду, могла створити родину тільки із собі подібним інвалідом. Такий "індіанський соціалізм" був досить далекий від справжньої соціальної рівності.

Хлопці, які досягали 24 років, а дівчата – 18, повинні були укласти шлюб. Якщо вони цього не робили самі, чиновник самостійно вибирав пару. Заборонялися шлюби між представниками різних провінцій, селищ і всередині своєї родини, щоби не змішувати рід і народи. Також було заборонено переходити жити з однієї провінції в іншу, і, навіть, у друге селище. Загалом особисті інтереси громадян були цілком підпорядковані державним. В індіанців не було прийнято довго заличатися. Якщо хлопець сподобав дівчину, то він починав часто з'являтися в домі її батька й допомагати в роботі. Між молодими людьми дозволялися дошлюбні статеві відносини. Обряди одруження індіанців були прості: їм з'єднували руки, а потім йшла церемонія обміну сандалями. Шлюб був моногамним, і, оскільки жінка готувала їжу та питво, смерть одного з подружжя було нещастям. Полігамія існувала тільки для знаті. Чоловік після одруження одержував від держави земельний наділ ("топу"). Розміри таких ділянок залежали від родючості ґрунту (середній приблизно 90 на 45 м). Після народження кожного сина глава родини отримував ще дві ділянки землі й один для утримання дочки.

Безпліддя засуджувалося, й чоловік міг через це кинути дружину. Перед народженням дитини індіанка йшла до місцевої святині й там молилася за його щасливе народження. І чоловіки й жінки дотримувалися посту. Народжену дитину обмивали в річці й на четвертий день клали в колиску. Мати носила її на своїй спині й ставила завжди поблизу від себе. Дітей годували грудьми до 2–3 років. У перші два роки дитині не давали імені; потім влаштовували сімейне свято (обрізання волосся). Дитині давали тимчасове ім'я, а постійне (ім'я його дядька, або батька, або тварини) – тільки тоді, коли вона досягала статевої зрілості (з 14 років). Виховання в індіанців являло собою наслідування батькам у всіх життєвих діях.

Індіанець будував свій будинок із допомогою своїх родичів айлью. Будинок був прямокутний без вікон, побудованим із каменю або висушеної на сонці цегли; його обмазували глиною. У будинку був один вхід; дверима слугувало драпірування з вовняної тканини. Дах був конічний, з трави й тримався на дерев'яних опорах. У будинку не було ні труби, ні вогнища; дим виходив назовні через щілини в покрівлі. Підлога була земляна, на яку, можливо, клали шкури лам або альпак. У будинку не було ніяких меблів; тільки вождь племені мав стілець. Простий індіанець сидів на долівці, або на тканій підстильці, або навприсядки. Спав він на землі, або на шкурах лам чи на ковдрі. У нішах в стіні поміщали зображення місцевого божка. Щоби повісити зайвий одяг або військові обладунки, використовувалися кілочки. На плоских каменях розмішували кухонне начиння: глиняний посуд для їжі, мідні або бронзові ножі, веретено з кістки, кам'яну ступу, у якій жінки товкли зерно. Поселення мало прямокутний план. Три-чотири стіни будинків утворювали ніби спільний задній двір.

Повсякденне життя індіанської сім'ї починалося зрання. Індіанець снідав напоєм (чичою) і з'їдав те, що залишалось від вчорашньої вечері. Після цього він йшов на поле працювати. Повертався о дев'ятій ранку, щоби поїсти, потім знову повертався до роботи на землі. Там до нього приєднувалася дружина і вся родина. Опівдні сім'я збиралася, щоби поїсти вдруге. Їжу варили, жиру й смажених страв тут не знали. Кукурудзяні зерна готували з перцем чилі й травами доти, поки зерна не розварювалися. З висушеного на сонці м'яса лами варили суп, у який клали картоплю у вигляді густого білуватого порошку; виходило рагу. Індіанцям була знайома повітряна кукурудза, яка вважалася делікатесом. З перемеленого маїсу робили тісто й пекли його в золі, як хліб. Морських свинок вирощували, щоби їсти. Вечірнє прийняття їжі відбувався між чотирма і п'ятьма годинами вечора (у тропічних широтах ніч настає швидко). Коли айлью відвідував правитель, її члени збиралися разом, сідали в довгі ряди обличчям один до одного (водночас кожен приносив із собою свою власну їжу). Світлом було напівзотліле вугілля (у горах на висоті вогонь горить насилу), або глиняна жаровня, яка давала дуже мало тепла. Кількість палива була обмежена (на висоті 3000 м над рівнем моря було мало дерев, тому використовували висушений послід лам). Вечір проводили, слухаючи історії про битви, смерті, богів. Чоловіки чинили свої інструменти, займалися ткацтвом або іншими речами. Жінки готували чичу: варили зерно, потім жінка брала його в рот, жувала (слина перетворювала крохмаль у цукор); далі цю масу клали в горщик, і ферменти перетворювали солодовий цукор у глюкозу, а потім в алкоголь. Далі масу змішували з водою, варили й залишали на день.

Чистоті й охайності одягу в інкському суспільстві приділялася велика увага. Чоловіки носили короткі штани до колін (ознака зрілості), пончо з вовни альпаки (це був шматок тканини, складений посередині, зверху проріз для голови, з країв зашитий, без рукавів). Довге волосся перепліталися різнокольоровими вовняними нитками. На свято індіанець одягав особливий головний убір, довгу туніку аж до щиколоток, на ногах сандалі. Жіночий одяг складався з довгого прямокутного шматка тканини з вовни альпаки, який покривав голову й був досить широким та довгим майже до самих сандалій жінки, щоби повністю обгортати тіло, а утримувалося це вбрання поясом. На плечах жінка носила також шаль, кінці якої скріплювалися мідною, срібною або золотою шпилькою. Волосся жінки заплітали, стягували й перев'язували вовняними стрічками, а вуха проколювали й носили в них мідні, золоті або зроблені з черепашок сережки. У холодну погоду всі інки носили вовняні довгі й теплі плащі. Кожна громада мала зберігати характерну для неї манеру носіння волосся, тому зачіски були різними залежно від місця проживання та племені.

Для такої регламентації всього життя людей, для такого все проникливого державного контролю необхідний був розгалужений бюрократичний апарат та ефективні закони управління. Хоча закони інків не фіксувалися письмово, в основу права були покладені точні та чіткі принципи. До їх числа можна віднести, наприклад, принцип, за яким кримінальний злочин, здійснений представником еліти, кваліфікувався більш серйозною провинною, ніж провинна простої людини. Був і такий принцип: якщо злочин був здійснений не за ініціативою правопорушника, а за вказівкою іншої особи, покаранню підпадав ініціатор порушення закону, а не сам виконавець. Неприпустимі були богохульство, безбожництво, неробство, лінощі, неправда, крадіжка й убивство. Крадіжка, наприклад, вважалася затьмаренням розуму, і коли вона все-таки відбувалася, то розрізнявся грабунок зі злим наміром і через бідність (у цьому випадку карали чиновника за його погану адміністративну роботу, яка призвела до злочину). Пияцтво дозволялося й засуджувалося лише тоді, коли воно траплялося в неналежний час (під час роботи). У такому випадку пияцтво було злочином, позаяк воно потурало неробству.

Питання про вину вирішували судді – керівники громад і представники знаті. Судді виголошували, як правило, досить суворі рішення: смертна кара через повішення, четвертування, забивання каменями та інше, а також посилання на рудники, присудження терміну перебування в джунглях із їх високою вологістю або на плантаціях коки, підвішування за волосся над прірвою, бичування, катування, вигнання, публічна ганьба. Особи, що загрожували безпеці держави, поміщалися до “камер смерті”, які кишіли отруйними зміями та хижаками. Села, у яких жили такі злочинці, зрівнювали із землею, а їх жителів страчували. Будь-яке правопорушення, навіть зовсім незначне, розцінювалося правителями держави, як замах на священні, недоторкані підвалини імперії. Щоби запобігти повстань підкорених народів, інки практикували переселення їх у різні частини імперії, етнічно змішували населення, насильно впроваджували в країні єдину мову – кечуа. За таких суворих законів злочинність у країні була вкрай низькою. Наприклад, індіанці залишали двері своїх будинків відкритими; палиця поперек дверного отвору була знаком того, що господаря немає вдома.

Могутність правителів імперії інків, крім армії та права, спиралася також на релігію. Релігійні погляди не були власним витвором інків. Поклоніння Сонцю в Перу та все, що з його культом пов’язане, сягає корінням у сиву давнину. Геліоцентрична релігія інків, головним богом якої вважався **Інті** – бог Сонця, була офіційною вірою, державною ідеологією їхньої імперії. (Хоча були й інші боги, наприклад, **Віракоча**, який створив весь світ і всіх богів, **Ільяпа** – бог дощу та інші). Вона стала дійовим засобом підкорення інших південноамериканських народів, яких інки вважали варварами, тому що вони не поклонялися сонцю. Серед народів імперії були поширені також культу землі, місяця, різні тотемні уявлення (поклоніння орлу, соколу, ягуару, ламі). Деяким богам приносилися людські жертвоприношення, застосовувалося й людоджерство.

Для своїх потреб інки використовували сонячний та місячний календарі, могли лікувати різні хвороби, застосовували наркотичні засоби для хірургічних операцій (хінін, кокаїн із листочків коки, беладуна) та інструменти: скальпелі, затиски, голки для накладення швів, джгути, марлеві та ватні тампони, наприклад, для трепанації черепа, переломів та інше. За уявленнями інків, хворобу слід було лікувати як із допомогою ліків так і чаклунства. Лікування зазвичай починали або з посту, або з блювання, або проносного чи кровопускання. Потім шаман виступав у ролі масажиста й розтирав пацієнта доти, поки завдяки спритності рук не витягував із нього якесь чужорідне тіло: голку, шпильку, камінець. “Причина” хвороби була усунена. Після цього прописувалися ліки. Лікаря могли вважати винуватим у разі смерті пацієнта.

За уявленнями індіанців, мертві були насправді живими, вони тільки стали невидимими й невразливими; звідси й величезна заклопотаність зручностями для померлих, їх потрібно було умилостивити. За небіжчиком встановлювалася жалоба. Жінки розпускали своє довге волосся, одягали траурні маски й пропонували частування всім, хто приходив на обряд похорону. Біля тіла виконували повільний танець; жінки били в невеликі барабани й співали похоронні пісні. Тіло померлої людини згинали, підтягуючи коліна до підборіддя й обгортали тканиною. Ховали під скельним карнизом у невеликій катакомбі, залишаючи навколо небіжчика їжу, чичу, численні дрібниці з його життя.

Інки були чудовими будівничими. Вражають своєю величністю й монументальністю храми, палаци, піраміди. Для будівництва використовувалися добре оброблені кам’яні блоки, які нагромаджували один на одне без розчину, фасади споруд були гладенькі, не прикрашені. Інки будували зрошувальні канали, дамби, водогони, а також чудові дороги, які сполучали столицю з окремими частинами імперії. Загалом було дві магістральні дороги, які тягнулися через усю країну з півночі на південь (біля 5000 км); одна йшла по рівнині, інша – через гори.

Ці дороги були викладені кам'яними плитами, мали ширину від 4 до 8 метрів, із боків насаджувалися дерева, кущі; через кожні 50 метрів були стічні канали для відведення дощової води; через кожні 1,5–2 км – поштові пости, а через 25 км – постійні двори й склади з харчами. У гірських районах дороги вирубалися в скелях, провалля перетиналися з допомогою висячих мостів із волокон агави. По шляхах регулярно курсували піші гінці-бігуни й вершники на ламах. За день інформація могла передаватися на відстань до 400 км.

Жерці тримали у своїх руках не тільки наукові розрахунки з астрономії, вони зберігали таємницю кіпу. Є підстави вважати, що в інків могла бути й досконаліша графічна писемність, якою записувалися історичні легенди, релігійні міфи та інше. Одні вчені такою писемністю вважають кераміку культури Мочика, яку перейняли інки, інші – розмальовані певними знаками квасолеві боби або написи на плащах. Так чи інакше, можна стверджувати, що інки склали й до нас дійшла (в усному переказі або в записах хроністів) словесність “синів Сонця”: гімни, легенди, міфи, епоси (найвідоміший – “Ольянтай”). В інків було багато свят, які вони пишню відзначали: календарні, релігійні, день маїсу, свято правителя, його дружини та інші. Разом зі святами проводилися спортивні змагання, ігри: обертання дзиги, кидання об стінку невеликих фішок, гра з картоплею “склади купу”, змагання з бігу, метання боли, боротьба та інші, а також танці, пісні.

Цивілізація інків, як і майя та ацтеків, була нещадно розграбована й зруйнована завойовниками. Незлічені прекрасні витвори мистецтва інків, за невеликим винятком, були знищені або переплавлені. Проте вся здобич іспанців – багато золота та срібла – виявилось лише часткою справжнього багатства Куско, усе інше зникло в сховищах і до сьогодні не знайдене.

Але досягнення доколумбових цивілізацій Америки, елементи їхньої матеріальної та духовної культури не зникли безслідно. Сьогодні вони органічно вплелися в мистецтво й побут країн Латинської Америки, їх використовують архітектори та скульптори, художники та письменники, поети та композитори. Розвинуті індіанські державні утворення внесли значний вклад у світову культуру людства, збагативши її своєрідними яскравими елементами народної творчості, насамперед, релігійними уявленнями, календарем і системою літочислення, прикладним мистецтвом, монументальним будівництвом та інше.

Контрольні питання й завдання:

1. Розкрийте особливості суспільного ладу стародавніх майя.
2. Опишіть заняття і традиційну матеріальну культуру майя.
3. Проаналізуйте світоглядні уявлення й досягнення стародавніх майя в різних сферах діяльності.
4. Визначте соціальну структуру ацтекської держави.
5. Висвітліть особливості матеріальної культури ацтеків.
6. З'ясуйте релігійні уявлення й духовну культуру стародавніх ацтеків.
7. Визначте чинники, що призвели до утворення імперії інків.
8. Розкрийте соціальну структуру держави інків.
9. Назвіть головні досягнення у сфері матеріальної та духовної культури стародавніх інків.

Література: Ацтеки: империя крови и величия (Исчезнувшие цивилизации) / Пер. с англ. О. Перфильев. – М., 1997; Березкин Ю.Е. Инки: Исторический опыт империи. – Л., 1991; Боден Л. Инки. Быт. Культура. Религия. – М., 2004; Брэй У. Ацтеки. Быт, религия, культура. – М., 2005; Галич М. История доколумбовых цивилизаций. – М., 1990; Гуляев В.И. Древние Майя: Загадки погибшей цивилизации. – М., 1983; Древние цивилизации / Под общей ред. Г.М. Бонград-Левина. – М., 1982; Затерянный мир майя (Исчезнувшие цивилизации) / Пер. с англ.

Н. Усовой. – М.,1997; Инки. Владыки золота и наследники славы (Исчезнувшие цивилизации)/Пер. с англ. Л. Каневский. – М.,1997; Кенделл Э. Инки. Быт, религия, культура. – М.,2005; Кинжалов Р.В. Культура древних майя. – М.,1983; Кинжалов Р.В. Орел, кецаль и крест. Очерки о культуре Месоамерики. – СПб.,1991; Кнорозов Ю.В. Иероглифические рукописи майя. – Л.,1975; Ко М. Майя. Исчезнувшая цивилизация: легенды и факты. – М.,2010; Кузьмищев В.А. Тайна жрецов майя. – М.,1975; Нерсесов Я.Н. Тайны Нового света. От древних цивилизаций до Колумба. – М.,2006; Поликарпов В.С. Лекції з історії світової культури. – К.,2006; Стингл М. Тайны индейских пирамид.– М., 1982; Стингл М. Индейцы без томагавков. – М.,1984; Сустьель Ж. Повседневная жизнь ацтеков накануне испанского завоевания. – М.,2007; Сустьель Ж. Ацтеки. Военственные подданные Монтесумы. – М.,2010; Уитлок Р. Майя. Быт, религия, культура. – М.,2005; Хаген В. Ацтеки, майя, инки. Великие царства древней Америки. – М.,2010; Хемминг Д. Завоевание империи инков. Проклятие исчезнувшей цивилизации. – М.,2003; Хэммонд И. Конкистадоры. История испанских завоеваний. XV – XVI вв. – М.,2002.

ТЕМА 17. Етнографічна характеристика народів Австралії та Океанії

План

1. Географічна, антропологічна та етнолінгвістична класифікація регіону.
2. Етногенез та етнічна історія.
3. Етнографічна характеристика австралійських аборигенів.
4. Загальна етнографічний огляд народів Океанії.

1. Географічна, антропологічна та етнолінгвістична класифікація регіону. Австралія – єдина держава, яка займає весь материк. Крім того, до складу країни входять острови Тасманія, Норфолк та деякі дрібні острови. Згідно з рішенням уряду від 1976 р. за кордоном країна називалася Австралія, а в самій державі – Австралійський Союз. Австралія перебуває в складі Співдружності на чолі з Великобританією і є федерацією, до якої входять шість штатів та дві території.

Австралія – це гігантське плато, увігнуте в центральній частині. Вздовж східного узбережжя простягається система гір, які мають назву Великий Вододільний хребет. Західну частину займає Західне плато, на сході якого є невисокі гори Макдоннелл і Масгрейв. Більшу частину країни займають пустелі: Велика Піщана, Гібсона, Велика пустеля Вікторія, на півдні – карстова рівнина Наларбор. Країна лежить у чотирьох природних поясах – субекваторіальному, тропічному, субтропічному (більшість території), помірному (на півдні). Австралія відома як посушливий континент. Більша частина її території має екстремальні умови для життя та діяльності людини, а величезні відстані утруднюють зв'язки між окремими районами. Австралія потерпає від посух, повеней і лісових пожеж. 75% усіх видів рослин – ендемічні. Найбільш поширене дерево – евкаліпт (понад 600 видів). Центральні райони країни вкриті чагарниками (“скребами”). Тваринний світ теж своєрідний. Найбільш характерні – сумчасті (40 видів). В Австралію завезено багато нових видів рослин і тварин (вівці, кролі та інше).

Океанією називають сукупність островів південно-західної та центральної частини Тихого океану. За походженням серед цих островів є материкові, вулканічні та коралові. Простори Океанії займають 60 млн км², але загальна площа суші складає лише 1,26 млн км². З них на Нову Гвінею та два острови Нової Зеландії припадає 1,1 млн км² (90%). Інші 200 тис. км² суші припадають на сім тисяч островів. Океанія поділяється на три історико-географічні регіони, де розміщено 25 державних утворень (11 самостійних держав і 14 володінь).

Меланезія – держави – Папуа-Нова Гвінея, Соломонові острови, Вануату, Фіджі; заморська територія Франції – Нова Каледонія.

Мікронезія – держави – Науру, Кірибаті (західна частина); володіння США: Гуам, Федеративні штати Мікронезії, Республіка Маршаллових островів, Співдружність Північних Марсіанських островів, Республіка Палау.

Полінезія – частина території США – о. Гаваї, о. Мідей, держави – Нова Зеландія, Ніуе, Тувалу, Західне Самоа, Тонга, Кірибаті (основна частина); володіння: Великобританії – Піткерн; США – Східне Самоа; Франції – Французька Полінезія, Уолліс і Футуна; Нової Зеландії – Острови Кука, Токелау; Австралії – о. Норфолк, Кокосові острови.

Розміщення островів в екваторіальних і тропічних широтах зумовило теплий, рівний, м'який клімат із помірно високими температурами повітря (середня +20°C), які пом'якшуються вітрами з океану. Вологість досить сильна (на о. Нова Гвінея – 12500 мм опадів на рік, на Гавайських островах – 10000 мм). Клімат Океанії – найбільш комфортний на земній кулі. Малі розміри суші й ізоляція від інших частин світу – два чинники, які впливають як на природу островів, так і на життя та господарську діяльність населення. На островах багата

рослинність та ендемічний тваринний світ, мальовничі мозаїчні ландшафти, які приваблюють тисячі туристів з усіх куточків світу.

Здебільшого корінне населення Австралії та Океанії належить до великої **австралоїдної** раси, представники якої мають такі ознаки: переважно темне забарвлення шкіри, широкий ніс, товсті губи. Виділяють декілька типів австралоїдної раси:

а) австралійські аборигени мають ще й такі антропологічні риси: довгоголовість, прогнатизм, темне хвилясте волосся, розвинений третинний волосяний покрив, великий рот, міцні зуби, великий живіт, тонкі руки й ноги;

б) папуаси, крім вище названих загальних австралоїдних рис, мають вузьке обличчя, гачкоподібний вигиб на хрящі носа, кучеряве волосся;

в) для меланезійців характерне довге, вузьке обличчя, широкий ніс (довжина однакова із шириною), товсті губи, темна шкіра, кучеряве волосся;

г) полінезійці становлять контактний антропологічний тип між монголоїдною й австралоїдною расами. Для них характерний буро-оливковий колір шкіри, середній зріст, невеликі очі, хвилясте волосся, середньо розвинений третинний волосяний покрив. Більшість полінезійців зараз метисовані;

д) мікронезійців за расовими ознаками можна поділити на дві групи: народи чаморро й белау (захід регіону) становлять південноазіатський антропологічний тип **монголоїдної** раси (вплив населення Південно-Східної Азії): невеликі на зріст, коричневий колір шкіри, темне хвилясте волосся, потовщені ніс і губи, середній розмір голови. Решта етносів, які населяють східну частину Мікронезії, мають змішаний полінезійський і меланезійський антропологічний тип.

На сучасному етапі на окремих територіях Океанії через історичні, соціально-економічні, військово-політичні чинники частина місцевого населення метисовані вихідцями з Європи, Америки, Південної й Південно-Східної Азії.

Корінним населенням Австралії вважаються аборигени, яких до початку європейської колонізації на материк проживало приблизно 300 тисяч. Зараз аборигенів разом із метисами нараховується майже 150 тисяч осіб (за іншими даними майже 400 тисяч) (1,5% населення країни). Громадянські права вони отримали лише в 1972 році. Австралійські аборигени розмовляють на 200 мовах, які належать до так званої **австралійської філи (надсім'ї)**. Філа – це група мов, спорідненість яких усередині більш відокремлена, ніж у мовній сім'ї. Австралійська філа поділяється на 20 груп, найбільша – пама-ньюнга, на якій розмовляє 60% аборигенів. Мови бідні на загальні поняття, такі як щастя, любов, природа та інші, зате багаті на конкретні визначення окремих явищ, понять. Знання рідної мови зараз зберігають лише деякі групи аборигенів, приблизно 70 тис. осіб.

Понад 18 млн осіб (75%) у країні становлять англо-австралійці – нащадки переселенців з Англії, Шотландії та Ірландії. Є в Австралії й значні групи ще не асимільованих європейців, які недавно приїхали в країну: англійців – 1 млн, італійців – 700 тис., греків – 350 тис., шотландців – 250 тис., майже 20 тис. українців. Загалом в Австралії мешкає приблизно 24,6 млн осіб.

В Океанії проживає орієнтовно 19 млн осіб. Чисельність аборигенів більш-менш вдвічі перевищує кількість вихідців з інших регіонів світу. Аборигени Океанії в мовному сенсі утворюють дві великі групи: папуаські народи та народи, що розмовляють мовами австронезійської сім'ї.

Загальна чисельність **папуаських народів** приблизно 1000 (20% усіх народів світу). Без Індонезії в Меланезії їх майже 700. Найбільш компактно папуаси розселені в Новій Гвінеї, архіпелагах Луїзіана, Бісмарка, на Соломонових островах, о. Санта-Крус і о. Ріф. Мови папуасів об'єднують у філи. Найбільші: **трансновогвінейська** – розмовляють 85% папуаських народів, **сенік-раму** – 8%, **торічеллі** – 7%. Папуаські народи невеликі за чисельністю. Найбільші етноси: **чімбу** (250 тис.), **енга** (195 тис.), **гимба** (145 тис.). Носіями папуаських мов є

приблизно 4,6 млн осіб. Для кращого спілкування між такими різними за мовами папуаськими етносами була створена штучна мова – *піджун-інгліш* – суміш англійської, папуаських і меланезійських мов. Ця мова є загальнозживаною в уряді, парламенті Нової Гвінеї, її вчать у школах.

Більшість меланезійців, полінезійців та мікронезійців за мовами належать до *східноокеанійської* групи **австронезійської** мовної сім'ї.

У Меланезії проживає орієнтовно 200 етносів. Найбільший народ – *толаї* (90 тис.). Слова меланезійці утворюють із допомогою суфіксів і префіксів, відсутній поділ слів на однину, множину, дієслова не мають часу, форм.

Найбільш етнічно згуртовані полінезійські народи, яких нараховується майже 40. З них п'ять найбільших: *новозеландські маорі* (600 тис., або 15% населення Нової Зеландії, ще біля 155 тис. їх мешкають в Австралії), *самоанці* (500 тис.), *таїтяни* (180 тис.), *гавайці* (понад 100 тис.), *тонгайці* (100 тис.). Характерними рисами полінезійських мов (їх 30) є: наявність лише п'яти голосних – а, е, і, о, и, 7–10 приголосних, відсутня різниця між іменником і дієсловом.

У Мікронезії проживає 15 етносів (понад 115 тис. осіб). Найбільшими є: *чаморро* (80 тис.), *кірибаті* (70 тис.), *маршалці* (35 тис.), *белау* (палау) (2 тис.).

Сучасна етнічна ситуація в Океанії дещо змінена у зв'язку з європейсько-американсько-азіатською колонізацією.

У Новій Зеландії (загальна чисельність населення 4,8 млн) приблизно 3,6 млн осіб (75%) становлять *англо-новозеландці* – нащадки переселенців з Англії, Шотландії, Ірландії. Власне англійців там – 200 тис. Населення Фіджі на 57% становлять *фіджійці* (513 тис.), 37,5% – *фіджііндійці* (340 тис.). Майже 85 тис. (30%) *французів* проживає в Новій Каледонії, ще 30 тис. (10%) їх мешкає у Французькій Полінезії. Більшість населення Гавайських островів становлять *американці* та *японці*. Проживають там також *філіппінці* (ілоки), *китайці*, *корейці*, *португальці*, значна кількість метисів. Повністю метисованим є населення о. Піткерн, о. Норфолк, о. Гуам, о. Науру.

2. Етногенез та етнічна історія. Походження людей у регіоні досі ще не зовсім з'ясовано. Учені виділяють декілька хвиль переселень. Перші люди з'явилися в Австралії біля 40 тис. років до н.е. Користуючись плавзасобами, кам'яними сокирами аборигени прибули з Південно-Східної Азії. Археологічні розкопки датують появу людини в Австралії біля 25 тис. років до н.е. За расовим типом вони схожі на сучасного аборигена. Приблизно 30 тис. років до н.е. (за іншими даними 60 тис. років до н.е.) з Південно-Східної Азії в Нову Гвінею переселяються палеопапуаси. Вони користувалися кам'яними сокирами, займалися збиранням пандуса, полюванням, рибальством. Приблизно 10 тис. років до н.е. у Нову Гвінею прибуває друга хвиля переселенців, які стають прямими предками папуасів. Вони користувалися вже полірованими сокирами, займалися підсічним землеробством.

Орієнтовно 5 тис. років до н.е. в Океанію переселяються люди, які становили південномонголоїдний антропологічний тип і розмовляли на східноокеанійських мовах австронезійської мовної сім'ї. “Східні океанійці”, як їх називають вчені, змішалися з папуасами й заселили північно-східну частину Нової Гвінеї, архіпелаг Бісмарка, Нову Каледонію, Нові Гібриди. Вони користувалися чотирикутними сокирами, займалися підсічним землеробством і свинарством. Пізніше “східні океанійці” заселяють Мікронезію.

Проблемою є походження полінезійців. Відомо, що 1200 році до н.е. було заселено о. Тонга, 1000 році до н.е. – о. Самоа, 400 році н.е. – о. Пасха, у другій половині I тис. н.е. – Маркізькі острови, на початку II тис. н.е. – Нову Зеландію, острови Кука. Є три гіпотези походження полінезійців. Більшість учених вважає їх прямими нащадками “східних океанійців”, а расові й культурні відмінності

полінезійців пояснюють віддаленістю регіону. Дослідник О. Гумбольдт вважає полінезійців прямими вихідцями з Індонезії чи Філіппін (схожість расового типу, мови, подібність методів ведення землеробства, рибальства). Норвезький дослідник Тур Хейердал предками полінезійців вважає індіанців Південної Америки. Доказами для ученого є: схожі рибальські снасті, каное, сокири, земляна піч, тотемні стовпи, ритуальне вживання кави, татуювання, спроби муміфікації, патріархальний станово-кастовий устрій та інше.

Отже, тривалість заселення регіону, участь у ньому різних етнічних груп призвело до того, що народи Австралії та Океанії відрізняються за расовим, етнічним, соціально-економічним, культурним розвитком. До приходу європейців аборигенного населення було приблизно 3–3,5 млн осіб. (у Меланезії – 2,2 млн, Полінезії – 1,1 млн, Мікронезії – 200 тис., Австралії – 300 тис. осіб).

Уперше Океанію європейці побачили в 1511 році. Тоді португальці д'Абреу і Ф. Серран проплили поряд із Новою Гвінеєю. У 1521 році Магеллан відкрив Марсіанські острови, голландець Віллем Янсзон відкрив Австралію. Загалом, у XVI ст. колоніальну експансію здійснювали іспанці, у XVII ст. – переважно голландці, із XVIII ст. – приєдналися Великобританія, Франція, із кінця XIX ст. – Німеччина, США та Японія. Російськими дослідниками (І.Ф. Крузенштерн, М.П. Лазарєв, В.М. Головнін, О.Є. Коцебу) були здійснені значні відкриття в Океанії. Так, 135 географічних назв регіону має російське походження. Але через віддаленість Океанії та Австралії Російська імперія тут не мала колоній.

Колонізатори проводили традиційну політику щодо місцевого населення: постійні пограбування, здирства, фізичне знищення аборигенів (були повністю знищені тасманійці), війни з місцевим населенням (особливо жорстокою була війна англійців з народом маорі в Новій Зеландії), експлуатація, хвороби. Якщо до середини XIX ст. у регіоні серед колонізаторів переважало європеоїдне населення, то із запровадженням плантацій з'являються вихідці з Азії, зокрема, на Фіджі – індійці, на Таїті – китайці, у Новій Каледонії – яванці, японці. Друга половина XIX ст. характеризується передислокацією океанійського населення. Це так зване "полювання на чорних дроздів", коли аборигенів оманливим шляхом заманювали на судна й завозили на інші острови для продажу плантаторам. За своїм соціальним походженням перші європейські колоністи були збіглими каторжниками, злочинцями, дезертирами з військових та цивільних кораблів, торговцями, місіонерами, що теж наклало відбиток на колоніальне панування. Починаючи із 60-х років XX ст. окремі території проголошують свою незалежність. На сучасному етапі 11 держав мають свою незалежність, але є ще 15 державних утворень, у тому числі й Австралія, які перебувають у певній формі залежності від колишніх своїх метрополій.

3. Етнографічна характеристика австралійських аборигенів.

Австралійські аборигени – представники найбільш ранньої з доступних нашому безпосередньому спостереженню стадій розвитку людства – стадії общинно-родового устрою. Тому їхнє життя й культура являє винятковий інтерес для сучасної людини. Сьогодні невелика кількість аборигенів (приблизно 30%) малонаселених районів Центральної Австралії живе так само, як їхні пращури. Більшість же корінних жителів переселилася в міста.

Аборигени вели первісний бродячий спосіб життя, полюючи на тварин, збираючи рослини й займаючись рибальством. Головними знаряддями виступали: "бумеранг" (вдосконалена метална палиця), списи, списометалка ("вумера"), палка-копачка, шліфовані кам'яні сокири, тесла, ножі, зернотерки, сіті, гарпуни. Землеробства, гончарства, металу аборигени не знали. Одомашнена була лише собака *динго*. Аборигени традиційно жили просто неба чи споруджували навіси з гілок та кори. Інколи будинки будували з глини, а у зволжених місцях – на палях.

Тасманійці жили в дуплах дерев. Одяг аборигенів складався з пов'язок, виготовлених зі шкури кенгуру (інколи із власного волосся чи трави), які носилися на стегнах та прикрас, татуювань, рубцювань, що вигадливо прикрашали тіла. Переважав геометричний орнамент червоного, білого, чорного кольорів. Інколи пудрили волосся (чорний колір означав траур у сім'ї).

Основою харчування були продукти збиральництва, мисливства та рибальства. Приблизно 90% раціону аборигенів займала рослинна їжа, яку збирали жінки. Останні також полювали на дрібних тварин. М'ясо смажили, а також парили в земляних або кам'яних печах ("*камари*"). Це була яма глибиною 1,5–2 метра, на дні клалася дерев'яна сітка, зверху камені, усе запалювали, дерево згорало, а на розпечене каміння клали звіра загорнутого в кору чи листя (зараз – фольгу), зверху примощували кору дерева й засипали піч землею, щоби не виходив жар. Смажили тварин також цілою тушею, не знімаючи шкуру (приблизно на 20 хв клали на розпечене каміння). Гаряча, загусла кров вважалася делікатесом. Цікаво, що дорослі чоловіки їли тільки самців, жінки – самок, діти – дитинчат тварин.

Посуд виготовляли зі шкір тварин, панцирів черепах, широкого листя, кори дерева. У золі пекли коржі (з 44-х видів зерна (більшість зерна акації), м'які зерна трав розмочували у воді, отримуючи пасту, яку інколи їли в сирому вигляді), горіхи, клубні, коріння. Їли сотні видів фруктів. Найулюбленіший – "*кандонг*". Багато вживали горіхів (найбільше пандоус), орхідей, лілій. Аборигени любили пережовувати "*камеді*" – загорнутий у кульку тягучий сік дерев.

У традиційному житті австралійських аборигенів велике значення належало племенам (нараховували від 100 до 3000 осіб), що мали таку внутрішню структуру: *локальні спадкоємні групи* (утворювалися кількома від трьох – до восьми сім'ями), *клани* або *роди*, *шлюбні класи*, *фратрії*. Родинні стосунки регулювали все соціальне життя аборигенів. Вони зберігали у своїй пам'яті родовідне дерево п'яти чи шести поколінь.

Істотне значення в житті аборигенів мали розподіл, обмін харчами всередині племені та між близькими родичами. Так, родичі, які належали до іншої общини й пов'язані з мисливцем відносинами свояцтва (такі, як тесть, зять), мали переваги й одержували кращу частину здобичі. Цей процес розподілу покликаний був зміцнювати зв'язки між общинами. Основними постачальниками м'ясної їжі була молодь. Для старших чоловіків, які досягли віку 35-45 років, а також, хто був вождем, шаманом чи знахарем, головним заняттям ставало проведення священних обрядів та забезпечення добробуту всіх членів суспільства. Тому ця категорія людей отримували, як компенсацію, більшу частку мисливської здобичі молодих чоловіків.

В аборигенів Австралії *полігамія* була законною формою шлюбних стосунків (максимальна кількість дружин – 20 чи 25), однак більшість шлюбів *моногамні* – один чоловік і одна дружина. Окремі сім'ї склалися з чоловіка, двох-трьох дружин і дітей. Чоловік міг вступити до шлюбу зі своєю двоюрідною сестрою, але не з усіма: він не міг одружитися з дочкою брата свого батька або дочкою сестри своєї матері, оскільки одружитися з ними означало змішати кров, що заборонено. Чоловік міг узяти шлюб із дочкою брата матері або дочкою сестри батька. Чоловік ставився до своєї дружини як йому заманеться, міг позичити її іншим чоловікам, обміняти її на інших жінок або ж на речі, що його цікавили, але водночас він не відмовлявся від своїх прав на дружину. Жінкам заборонялося разом із чоловіками приймати їжу, брати участь у святах. Згода нареченої на одруження до уваги не бралася, за неї все вирішували родичі, отримуючи від нареченого значний викуп. Цікавим був звичай, коли, перш ніж вийти заміж, доросла дівчина повинна була віддатися по черзі всім чоловікам громади.

Раннє дитинство в аборигенів мало свою специфіку. Маля увесь свій час проводить у громаді. До певного віку навчання дітей абсолютно невимушене. Дитя

дізнається про навколишній світ, людей, загальновизнані стандарти поведінки, коли бере участь у житті общини. Ніхто не читає дитині повчань, вона спостерігає за іншими людьми й наслідує їх, а вони спрямовують поведінку малюка в потрібне річище завдяки особистим взаємостосункам. Лише в період ініціацій здійснюється більш-менш формалізоване вивчення молоді. Довготривалі, складні, пов'язані із сильними потрясіннями обряди (наприклад, хлопцю робили операцію над статевими органами (обрізання і (або) підрізання) формують у молодій людині ті психічні та вольові якості, які вважаються необхідними для дорослого чоловіка – мисливця та воїна. Тільки після проходження такої суворої школи людина може стати охоронцем священних релігійних таємниць. До проходження ініціації юнакам заборонено полювати на великих тварин і водночас виготовляти (або обмінювати) необхідні для цього знаряддя праці. Смыслове ядро ініціації становить також розкриття змісту міфів і показ священних предметів, що втілюють міфічних предків даної локальної групи. У ролі таких предметів, що зберігалися в особливих схованках, виступали дощечки з вигравіюваними на них знаками. Від неофітів вимагався також послух щодо свого наставника та забезпечення його їжею у вигляді продуктів полювання. Це стає тим більш необхідною умовою остаточної посвяти, оскільки наставник, як правило, був батько майбутньої дружини хлопця чи посередником при укладанні шлюбної угоди. Перші церемонії ініціації не розкривають перед юнаком усіх таємниць. Він продовжує вивчати таємні обряди, міфи протягом усього життя. Дівчата не потребували такого суворого випробування й не проходили спеціально організованого навчання. Ініціації дівчат – це обряди (досить різноманітні), які просто знаменували настання статевої зрілості й почасти пов'язані з любовною магією.

Одноособна спадкова влада була не характерна для аборигенів Австралії. Вплив лідера громади поширювався на різні види діяльності: полювання, війни, ритуал, магію. Однак ця влада була мінливою. “Колегіальне” правління старших чоловіків лише припускало виділення найбільш впливової людини при збігу певних факторів. Вождем сприймалася особа, яка втілювала в собі риси верховної міфічної істоти, надприродного захисника місцевості, де мешкала дана група аборигенів. Розв'язання конфліктів відбувалося з допомогою ради племені, а також шляхом випробувань. Наприклад, війни між племенами проходили так. Виставлялась один проти одного однакова кількість воїнів, які по черзі кидали списи. У кого більше було поранених, той вважався переможеним.

Смерть майже у всіх груп австралійських аборигенів була пов'язана з певними обрядами, які, хоча й концентрували увагу на матеріальних останках людини, але по суті були пов'язані з духом померлого, з уявленнями про його потойбічне існування. У багатьох міфах розповідається, що на самому початку, у міфічні Часи сновидінь, люди не помирили. Але хтось, котрий жив у той період, вчинив неправильно, і відтоді люди почали вмирати. Смерть – це не лише горе родини. Вона впливає на всіх одноплемінників та на стоянку, де померла людина, тому її лишують. Коли хтось помирає, родичі оточують його або ж спостерігають за ним на певній відстані. З тілом померлого чинили по-різному: закопували в землю, розміщували на спеціальній платформі або на дереві, муміфікували, спалювали, вміщували в порожній стовбур дерева. Різні типи поховальних обрядів свідчили про віру в загробне життя. Смерть розглядалась як тимчасовий період, після чого людина переходила в інше життя, схоже на те, яке вона вела на землі. Аборигени вважали світ вічним: усе повторювалося в незмінній послідовності.

Основою релігійних вірувань австралійських аборигенів був **тотемізм**. Кожне плем'я, рід, сім'я мали власного тотема, якого не можна було ні вбити, ні образити, бо це рівнозначно убивству свого предка. Людина та його тотем належали до однієї соціальної єдності, жили одним життям. Аборигени – **анімісти**, тому вся природа, весь світ наповнені в їх уявленні добрими або злими духами.

Істотною частиною вірувань і пов'язаних із ними обрядів австралійських аборигенів була **магія**. В уявленнях аборигенів знахарі (носії добродійної білої магії, пов'язана з мисливством, збиранням їжі, рибальством, викликанням дощу, магичним визначенням убивці, припиненням сварок, попередженням нещастя, відлякуванням змій, знешкодженням ворога, любовна магія) та чаклуни (носії шкідливої чорної магії, часто використовують кістку померлого для наведення пристріту) наділені надлюдськими, надприродними силами. Ними бувають переважно чоловіки. Один з обрядів любовної магії полягає в тому, що чоловік малює свою обранку на стіні кам'яної печери. Якщо він хоче принадити жінку, він іде в самотнє місце й зображає себе та її під час виконання статевого акту. Вважається, що тієї ж ночі жінка прийде до стоянки чоловіка. Для більшості австралійських аборигенів є лише один верховний бог – **Байяме** – творець усіх обрядів та церемоній племені. У деяких віруваннях син бога Байяме спостерігає за всіма вчинками людей, що вказує на певну аналогію з християнськими віруваннями.

Мистецтво аборигенів нерозривно пов'язане з тотемізмом. Особливо яскраво це виявляється під час виконання традиційних священних обрядів – **“карроборі”**, що являють собою синтез ритуальних танків, пантоміми, живопису на тілі та пластики. У цьому випадку аборигени розмальовують своє тіло з надзвичайною фантазією, причому переважно коричневими, жовтими та червоними кольорами, а також білими крапками та рисками. Щоби досягти ще більшого пластичного враження, аборигени іноді наліплюють на тіло пухнасте біле та червоне пір'я птахів, із жмутів пір'я папуг роблять бороди, а на шию вішають великі кулі з гусячого пуху. Під час виконання карроборі танцюристи зображують кенгуру, змій, риб та інших тотемів, хроніку сутичок, сцени контактів із європейцями. Музика аборигенів виконується на **“віджериді”** – довгій дерев'яній трубі, сопілці (вставляють у ніс). Ритм відбивають за допомогою барабанів та двох палиць, постукуючи ними одна об одну (часто для цього використовують бумеранги).

Образотворче мистецтво аборигенів носить нереалістичний, символічний характер. Точно сказати, що означає певний малюнок, може лише та людина, яка ним користується. Нерідко подібні роз'яснення доступні лише вузькому колу осіб: дорослим чоловікам, які пройшли ініціацію, членам місцевої родинної групи та інше. Усі види мистецтва – пісні, поетична творчість, оповідальний фольклор, інсценування, образотворче мистецтво (наскельні малюнки, розписи на стінах печер та на корі дерев), окрім задоволення естетичних потреб, є засобами обміну інформацією та думками. Оригінально аборигени відпочивають. Вони стоять на одній нозі, поставивши у її коліно ступню іншої.

Прихід європейців докорінно змінив традиційне життя аборигенів майже в усіх його сферах. Сьогодні жодному товариству аборигенів не вдалося зберегти свою цілісність і незалежність. Культура місцевих жителів не була орієнтована на матеріальний добробут, як у європейців. Вони концентрували свою увагу на ставленні між людьми та людини з навколишнім середовищем. Вторгнення європейців призвело до того, що одних аборигенів загнали до резервацій, інші асимілювалися. Однак традиційне життя повністю не згасло.

4. Загальний етнографічний огляд народів Океанії. Характер занять народів регіону залежить від рівня їхнього соціально-економічного розвитку та природно-географічних умов. Більшість населення займається ручним мотичним землеробством. Вирощують батат, таро, ямс, бобові, хлібне, какаоє дерево, цукрову тростину, кокосову, сагову пальму (у неї їстівні не плід, а серцевина стовбура), у Полінезії – кабачкові, у Східній Мікронезії – чорний перець, цитрусові. Головними знаряддями праці виступають: кам'яна сокира, тесла, саджальний кіл, палка-копачка, вузька залізна лопата. Одомашненими тваринами є:

свині, кури (пір'я використовували для прикрас), собаки (вживали в їжу). Крім того, на о. Пасха розводили овець і були приручені ластівки, а на о. Науру, крім ластівок, приручали фрегатів, бабок.

Одним із головних занять океанійців було також морське рибальство. Човни були різних модифікацій (одно- і двокорпусні, з балансиrom і без, одно- і двоцоглові, з косим вітрилом і веслами, різної місткості (до 300 осіб). Для ловлі риби використовували списи, гарпуни, верші, отрути, гачки, у Мікронезії – риболовні сіті 30–40 м довжиною. Повсюди було поширене полювання на птахів, змій, диких свиней та інших тварин. Зброєю виступали: спис, палиця, лук, стріли, дерев'яні мечі, різцями в яких виступали зуби акули, вставлені в дерев'яну основу.

Ремесло в океанійців ще не виділялося в самостійну галузь. Общинники самі виготовляли човни, дерев'яний посуд, одяг, знаряддя праці, зброю та інше. Населення регіону не знало ні ткацтва, ні металевої виплавки, ні гончарства. Останнє було поширене лише в Меланезії, Західній Мікронезії та на о. Пасха (виготовляли її руками, без гончарного круга – методом вибивання або виліплювання, а потім сушили на сонці). Східні мікронезійці (на Канарських островах) знали ткацький верстак. Поширене було також різьблення по дереву, кості, плетіння циновок із рослинного матеріалу, а на Гавайських островах – із пір'я; виробництво *тані* – тканини з лубу дерева.

Поселення в Океанії різні за розмірами (від 100–150 осіб до декількох тисяч) і плануванням (на узбережжі – рядові, квартального плану, у лісах – хутори або окремо стоячі будівлі). Будинки океанійців були простої конструкції і являли собою каркас із паль, балок і крокви, пов'язаних ліанами й мотузками з рослинного волокна; дах критий травою або пальмовим листям. Головне призначення житла – не захист від холоду, а від сонця й тропічних злив. Вони бували наземні, стоячі на палях, прямокутні чи круглі в основі, були невеликі, у яких жила одна сім'я (у Полінезії) й великі, у яких мешкали декілька сімей. У папуасів траплялися будинки, у яких разом проживали не тільки люди, а й кури, свині та собаки. У Меланезії будинки довгі, низькі, дах двосхилий у вигляді перевернутого човна, який нависає над стінами й спирається на стовпи. У папуасів були довгі (до 10 м) й високі (висота фронтона до 25 м) громадські будинки, у яких жили лише чоловіки й там зберігалося особисте майно його мешканців: дерев'яні різьблення підголівники, зброя, маски, музичні інструменти: бамбукові флейти, дощечки, які прив'язували до мотузки й розкручували над головою, тріскачки, барабани.

У тропічному кліматі дерев'яні споруди недовговічні, їх доводилося будувати знову буквально через три-чотири роки. У будинках океанійців підлога, стіни кімнат викладені циновками, стовпи покриті різьбленням, по середині помешкання розміщене вогнище, біля якого, як правило, спить господар. Серед меблів поширені лавки, стільці, комоди.

Одяг океанійців був майже відсутній. Чоловіки носили пов'язку на стегнах із тапи, а жінки – спідницю з трави. Відсутність кишень у папуасок заповнювала сумка (“*білум*”), яку плели з рослинних волокон, скручених в одну нитку. Техніка плетіння й малюнка складали сімейну таємницю. Коштували такі сумки дорого, тому ними можна було заплатити штраф і, навіть, викуп за наречену. Для папуасок носіння сумок вважалося обов'язковим. Поширене було штучне знівечення й фарбування тіла. Причому, чоловіки прикрашали своє тіло багатше, яскравіше й більше, ніж жінки. Мешканці регіону часто купались і від сонячного загару та хвороб натирали шкіру маслом із кокосового горіха. На островах Тонга, Самоа, Нових Гібридах було поширене плющення черепа, на Таїті – плющення носа й у носову перегородку вставляли квіти, пір'я. У Мікронезії, на о. Пасха розтягували дощечками в довжину мочки вух (так робили інки). Повсюди було поширене проколювання вушних раковин, куди вставлялися зуби акули, людини, квіти, пір'я.

У Полінезії поширене татуювання тіла, обличчя, яке слугувало для соціального розширення людей, для краси й применшення віку людини.

Жінки, на відміну від чоловіків, які покривали наколюванням, рубцюванням майже все тіло, наносили татуювання лише на окремі частини тіла, зокрема, на пальці рук, ніг, на стегнах, у куточках рота, на лису голову та інше. У чоловіках практикувалось обрізання, а жінки під час трауру інколи відрізали суглоби пальців. Молодь носила також браслети товщиною до 10 см, гребні, намиста, пов'язки на лоб, шию. Повсюди використовувалося розфарбування тіла (основу фарби складали жир та різні мінеральні речовини, що оберігали шкіру від укусів комах), а також звичай вищипувати волосся й посипати голову вапном. Фіджійці з волосся робили трапецієподібну зачіску, папуаси – високу конічну зачіску для носіння масок, полінезійці заплітали косу. Вважалося, що прикраси захищали від злих духів та інших небезпек. Одяг народів Океанії служив розпізнавальним знаком належності до племінної та соціально-вікової групи. Так, за деякими деталям костюма підлітків можна було визначити, чи досягли вони повноліття чи ще ні.

У їжі народів Океанії, які мешкали на островах та узбережжі широко була представлена риба та інші продукти моря. М'ясо було рідкістю. На багатьох островах був канібалізм, певною мірою пов'язаний із релігійними уявленнями. Передбачалося, що сила й могутність з'їденого воїна переходить до того, хто взяв його в полон, убив та з'їв. Їжу готували на вогнищі поруч із будинком. Чоловіки й жінки їли окремо. У якості тарілок раніше виступали листя банана, шматочки горіхової шкаралупи, замість ложок і виделок – розколоті надвоє кістки, замість ножа – тріски бамбука. Спрагу тамували водою, соком незрілого кокосового горіха, а також слабо збудливим напоєм “кава” (так його називають у Полінезії). Основа цього напою – корінь перцевої рослини, яку роздроблювали, заливали водою для бродіння, проціджували й відстоювали. У Меланезії та Мікронезії був широко поширений звичай жувати бетель, який ароматизує дихання, регулює роботу кишківника й виганяє глистів. Його жують майже весь час, спльовуючи слину, забарвлену в червоний колір. Жування бетелю, однак, небезпечно. У того, хто зловживає ним, чорніють і кришаться зуби.

За своїм соціально-економічним розвитком регіони Океанії істотно відрізняються один від одного. Народи Меланезії стояли на стадії розкладу первісного ладу (найбільш відсталими є папуаси внутрішніх районів о. Нова Гвінея). До приходу європейців народи Мікронезії стояли на стадії пізнього розкладу первіснообщинного ладу. Найрозвинутішою частиною Океанії була Полінезія, де формувалася станова-кастовий устрій, а на островах Таїті, Тонга, Самоа йшов процес утворення протодержави.

Основною господарською одиницею океанійців була община, представлена трьома видами: *родова* (об'єднувала родичів), *гетерогенна* (складалася з декількох родів, господарство велося великими патріархальними сім'ями, які володіли ділянками землі, човнами, знаряддями праці), *сусідська* (зазнала впливу європейців, складалася з представників різних родів, господарство велося парною сім'єю). У папуасів земля в общині ділилася між родами, які виділяли кожній родині ділянки для обробки. Частину родової території залишали як спільне мисливсько-збиральне угіддя. Чоловіки розчищали ділянку для городу, палкою-копачкою вивертали грудки, жінки палицями розбивали їх, а діти потім розтирвали грудки долонями. Посадка й прополювання рослин – справа жінок. Хоча врожай збирали всі разом. Як правило, сім'я одночасно обробляла кілька городів: поки на одному рослині тільки проростали, на іншому їх уже можна використовувати в їжу, а старі городи відновлювали родючість ґрунтів. Полювання – заняття чоловіків, а річкове рибальство – жінок.

Основною соціальною одиницею в папуасів, канаків (мешканці о. Нова Каледонія) був батьківський рід. У Меланезії та Мікронезії рід був материнський.

Полінезія родової організації суспільства не знала. У Меланезії вже була майнова та соціальна нерівність. На чолі общини стояли старійшини, племені – вожді. Щоби зменшити вплив материнських родових відносин, створювалися чоловічі союзи. Деякі з них діяли в глибокій таємниці, інші – абсолютно відкрито. Члени рангових спілок (**Сукве** на о-вах Банкс і Торрес, **Маки** на Нових Гібридах) займали неоднакове положення. Їхнє місце в союзі визначалося розміром членського внеску. Усього число рангів понад 20. Той, хто досягав найвищого рангу, сприймався майже як бог, як живий предок. Таємні чоловічі союзи, наприклад, **Дук-Дук** у Новій Британії, пов'язані переважно з релігійними культами, і їхня діяльність протікала приховано в безлюдних місцях. На людях вони з'являлися тільки в масках і костюмах, що закривали все тіло, так що впізнати їх практично було неможливо. Велику активність проявляли таємні союзи під час свят. Вони також виконували поліційні функції, карали порушників – жителів села. Існування чоловічих союзів тісним чином було пов'язане з вірою в духів і виготовленням священних предметів, насамперед, масок, що зображали цих духів. Маски були найрізноманітніші – дерев'яні, плетені, з листя, з лубу та інше. Вони іноді досягали 12-метрової висоти або діаметра до 3 м, як повітряні кулі, гриби та інше.

У Мікронезії соціальне розшарування поглиблювалось. Виділялися окремі стани (вищі, нижчі), які виконували певні функції, мали своєрідний одяг, вживали окрему їжу. Окремі території, острови вже платили данину представникам вищих станів. У Полінезії соціальне дроблення було ще значніше. Формувався станово-кастовий устрій, на вершині якого стояли спадкові вожді, далі йшла еліта (старійшини, чиновники, військові), яким належали кращі землі. Основою суспільства виступали вільні общинники, а найбільш знедоленими були раби (переважно військовополонені). Була вже приватна власність на рухомі речі. Широкого розповсюдження в Океанії набув обмін продуктами, товарами, що теж призводило до збагачення окремих станів. Засобами обміну виступали мушлі, намиста, браслети, сокири, шліфовані кам'яні диски з отвором у середині та інше.

Сім'ї в основному були моногамні, у Меланезії траплялася полігамія (у папуасів кожна з дружин жила у своєму будинку й займалася обробкою городу, врожай із якого частково надходив у розпорядження чоловіка), а на Нових Гібридах – поліандрія. Становище жінки в Полінезії та Мікронезії в соціальному плані було вищим, ніж в інших регіонах Океанії. Так, на о. Тонга всю роботу по дому робили чоловіки (готували страви, виготовляли одяг), у Новій Зеландії та Мікронезії жінки брали участь у громадських справах, військовій раді, займалися рибальством.

Перед весіллям проходив обряд сватання. Родичі нареченого йшли не в сім'ю нареченої, а до старійшини сватати дівчину, рішення якого було остаточним. Був викуп за наречену, який збирав не жених, а його численні родичі. Молодим надавався випробувальний термін 5–6 місяців. Лише після його закінчення укладався шлюб. Цінними подарунками для молодих вважалися човен, свиня, зброя, циновка. Сім'ї були багатодітними. Щоби запобігти кровозмішанню, практикувалася купівля дітей на сусідніх островах або усиновлення.

Певні етапи дитинства освячувалися й проходили через своєрідні обряди: відлучення дитини від грудей, перше слово, крок та інше. Борючись з елементами материнського роду, серед папуасів, наприклад, поширені звичаї, спрямовані на зневагу жінок. Так, чоловікам заборонялося торкатися руки чужої дружини, жінкам переступати через ноги чоловіка, брати в руки його речі, їжу; зять розмовляв із тещею, повернувши голову в сторону; молодим заборонялося показувати свої почуття привселюдно, наступати на сліди один одного та інше.

Для народів Океанії характерні такі первісні вірування, як тотемізм, магія, анімізм, культ черепа предка (вважалось, що душа людини живе в голові, тому після смерті черепа викопували, розфарбовували, з допомогою глини, мушлі

відтворювали обличчя). У Полінезії душі знатних вождів приєднувалися до пантеону богів. Скрізь була поширена віра в “ману” – безлику, надприродну силу, яка могла позитивно чи негативно впливати на долі людей, хід речей, клімат, передбачати майбутнє. Виразниками надприродних сил були знахарі, чаклуни, у Полінезії – спеціальна каста жерців.

Фольклор народів Океанії (пісні, казки, легенди) тісно пов’язаний із релігійними віруваннями. Головними сюжетами виступали історії про заселення островів, про культурних героїв, відважних мореплавців, міфологічних істот, тварин (свині, акули, птахи). Пісні й танці повсякчас супроводжують океанійців: під час праці, ігор, проведення обрядів тощо. Народи Океанії, а, особливо, полінезійці, були досить вправними в подоланні великих відстаней в океані. Тур Хейердал вважає полінезійців найкращими мореплавцями у світі. Вони уміло орієнтувалися за зірками, планетами, використовували примітивні карти з камінців, гілочок, гарбузів. Гавайці – відомі плавці між океанських хвиль на дошці.

Головними музичними інструментами в народів Океанії виступали: барабани, флейти, труби, ріг із раковин. Населення островів Палау й Пасхи знало піктографічну писемність (утрачена й забута). Острів Пасхи відомий також своїми мегалітичними кам’яними спорудами людей. Цікавими були привітання океанійців. Наприклад, у Полінезії поцілунком вважалося торкання носами, на о. Тонга прикладалися носом до лоба зустрічного, дули йому у вухо й легенько терли йому шлунок.

Отже, прихід європейців істотно змінив традиційне життя народів Океанії в релігійній, політичній, культурній, соціальній, економічній сферах. Однак традиційна матеріальна, духовна культура, побут океанійців не згасли й зберігають свою чарівність та своєрідність.

Контрольні питання й завдання:

1. Дайте антропологічну та етнолінгвістичну характеристику населення Австралії та Океанії.
2. Висвітліть основні етапи походження та етнічної історії народів регіону.
3. Розкрийте традиційну матеріальну та духовну культуру австралійських аборигенів.
4. З’ясуйте специфіку суспільного ладу та сімейно-шлюбних відносин в австралійських аборигенів.
5. Визначте головні риси традиційної матеріальної культури народів Океанії.
6. Які традиційні заняття були поширені серед народів Океанії?
7. Схарактеризуйте особливості традиційного суспільного ладу та сімейно-шлюбних відносин народів Океанії.
8. Розкрийте релігійні, світоглядні уявлення, звичаї, обряди, фольклор, прикладне мистецтво народів Океанії.

Література: Берндт Р.М., Берндт К.Х. Мир первых австралийцев. – М.,1981; Бутинов Н.А. Папуасы Новой Гвинеи. – М.,1968; Даниельсон Б. Полинезия – земля в океане. – М., 1970; Кабо В.Р. Модель мира у охотников и собирателей аборигенов Австралии // Природа. – 1988. – №3. – С. 26–31; Мазьер Ф. Загадочный остров Пасхи. – М.,1970; Миклухо-Маклай М.М. Среди дикунов Новой Гвинеи. – К.,1961; Народы Австралии и Океании. – М., 1956; Непомнящий Н.Н. Остров Пасхи. – М.,2005; Полікарпов В.С. Лекції з історії світової культури. – К.,2006; Прошлое и настоящее Австралии и Океании. – М.,1979; Пучков П.И. Население Океании. – М.,1967; Пучков П.И. Этническое развитие Австралии.– М.,1983; Роус Ф. Аборигены Австралии. – М.,1989; Соболева Е. О нравах и обычаях народов Западной Полинезии // Азия и Африка сегодня. – 1988. – №2. – С.17–21; Стингл М. По незнакомой Микронезии. – М.,1978; Стингл М. Приключения в Океании. –

М.,1989; Стингл М. Таинственная Полинезия. – М.,1991; Страны и народы. Австралия и Океания. – М.,1981; Хрящевська Л.М. Загальна етнографія. – Миколаїв,2013; Чешко С.В. Этнология и социальная антропология: Учебник. – М.,2013; Этнография детства: Традиционные методы воспитания детей у народов Австралии, Океании и Индонезии. – М.,1992; Этнология (Этнография): Учебник / Под ред. В.А. Козьмина, В.С. Бузина. – М.,2014.

СЛОВНИК ЕТНОГРАФІЧНИХ ТЕРМІНІВ

Абаджийство – у болгар пошив верхнього одягу з грубого сукна.

Аборигени – корінні жителі країни або місцевості, які живуть у ній із давніх часів.

Автономія – в етнічному сенсі розуміється як право самостійного управління життєво важливими проблемами свого етносу відповідно до наявної в цій державі конституцією.

Автохтони – корінні жителі, місцеві жителі країни чи території.

Авункулат – сукупність сімейно-родинних і суспільних відносин, яка передбачає близькі стосунки між дядьком (вуйком) і племінником.

Адвент – передріздвяний піст.

Айлью – велика сім'я, рід чи сільська громада в імперії інків.

Аймак – у башкирів група споріднених сімей.

Аїл – восьмикутна зрубна юрта з конічним дахом в алтайців, бурятів, якутів.

Акини – поети-імпровізатори в Центральній Азії.

Акультурація – процес набуття одним народом тих чи інших форм культури іншого народу, який проходить у результаті спілкування цих народів.

Амадо – у японців рухомі перегородки, обтягнуті папером або шовком різних конструкцій, які розділяли внутрішні кімнати будинку.

Амулет – предмет, який носять на тілі як оберіг від хвороб, ран, злого ока й ворожого чародійства.

Анденес – терасовані поля в інків.

Анімїзм – релігійні уявлення про духів і душу, наділення душею всіх речей, сил і явищ природи.

Антропогенез – розділ антропології – наука про походження людини.

Антропологія – біологічна наука про походження та еволюцію фізичної організації людини та її рас. Іноді розуміється як сукупність наук про людину, включно з етнографією, культурною та соціальною антропологією.

Апартеїд – принцип окремого проживання представників різних етнорасових груп.

Арабеска – орнаментация абстрактними мотивами в мусульман.

Архетип – неусвідомлена базова схема уявлень, загальна для всіх людей незалежно від їх етнічної належності, мови, культурної традиції та інше.

Асиміляція – тип етнічних процесів, що являє собою взаємодію двох етносів, у результаті якого один із них поглинається іншим і втрачає етнічну ідентичність. Може проходити як природним, так і насильницьким шляхом.

Адат – у мусульман норми звичаєвого права.

Африканери – нащадки колоністів із Західної Європи, які мешкають у ПАР.

Ахімса – принцип буддійської етики, який проголошує не заподіяння шкоди всім живим істотам.

Ашкеназі – етнолінгвістична група європейських євреїв.

Бадняк – обрядове різдвяне поліно. У народі вірили, що спалення бадняка пророкує урожай: чим сильніше він горить, тим родючим буде рік.

Байдарка – відкритий, плоскодонний шкіряний човен.

Баниця – у болгар листовий пиріг із бринзою, политою маслом чи салом, яку їдять із кислим молоком.

Батат – борошніста солодка картопля, яку вирощують у тропіках і субтропіках.

Батик – виготовлення різнобарвних тканин із допомогою нанесення на білу тканину складного рисунка шаром розтопленого воску.

Батлейка – білоруський ляльковий театр, який відомий з XVI ст.

Бачивання – у південних слов'ян об'єднання худоби для колективного випасу й доїння.

Бетель – рослинна, пряне й пекуче на смак листя якої вживали як жуйку.

Бешбармак – у кочівників локшина з м'ясом.

Бігос – у поляків квашена або свіжа капуста, яку тушкують із м'ясом або ковбасою, додаючи туди цибулю, гриби, яблука, лавровий лист.

Білінгвізм – функціонування двох мов для обслуговування потреб етнічного колективу та його окремих членів.

Білінійність – одночасне визначення спорідненості за батьківською й материнською лініями.

Білокальність – почергове проживання шлюбної пари то в сім'ї (роді) чоловіка, то в сім'ї (роді) жінки.

Білум – у папуасок сумка, яку плели з рослинних волокон.

Боза – у болгар хмільний напій із просяної муки.

Бола – метальна зброя в індіанців у вигляді зв'язки ременів, на кінці яких кріпиться каменюка чи кістяне грузило.

Борта – весільний головний убір лужичанок.

Бранч – у США та Європі приймання їжі, який об'єднує сніданок і ланч.

Брахікефали – люди, у яких відношення ширини голови до її довжини в процентах (“показник голови”) понад 80.

Брашка – у лужичан сват, головний організатор і розпорядник усього весільного обряду, вважався хранителем весільної урочистості.

Брвнара – сербський зрубний дім.

Бубу – типовий одяг західних африканців – широка довга сорочка.

Бумеранг – метальна зброя в австралійських аборигенів.

Бурнус – шерстяна накидка арабів Магрибу.

Бурханізм – синкретичне вірування (версія буддизму) у народів Сибіру.

Бусідо – кодекс честі японського дворянина-самурая.

Вампум – це нитки з нанизаними на них мушлями, на які індіанці “записували” історію свого роду, він був також символом чистоти та щирості.

Вапа – у західних слов'ян спеціальна речовина, якою наносилися узорі на матерію, з допомогою дерев'яної чи залізної форми.

Варган – музичний металевий інструмент у формі ліри, з припаяним до середини ободу язичком.

Вежа – лопарський низький заглиблений у землю зруб, засипаний зверху землею.

Вертеп – народний театр у слов'ян.

Вименек – звичай, за яким чеські батьки ще за життя передавали своє господарство й будинок старшому сину, а самі переселялися в окрему хату поряд, де вони вели власне господарство на виділеній землі.

Витинанки – вирізані з паперу геометричні й рослинні узорі, зооморфні фігурки, побутові сценки, якими прикрашають житлові кімнати західні слов'яни.

Вігвам – житло індіанців Північної Америки.

Вірування – окремі або порівняно систематизовані уявлення, що показують віру людини в існування надприродних сил та істот, їх вплив на людську долю.

Віцилопочтлі – племінний бог ацтеків, який вимагав кривавих жертв.

Войда – у ромів поводитир громади.

Вумера – списометалка в австралійських аборигенів.

Вустайка – у білорусів сорочка з прямими поликами, пришитими біля коміра і прямим розрізом на грудях.

Гадулка – смичковий струнний інструмент у південних слов'ян, який складається з трьох чи шести жильних або металевих струн; музикант її тримає вертикально, сидячи, спираючи її на коліно.

Газда – глава словацької патріархальної сім'ї.

Гайтанджийство – у болгар виготовлення шнурівки для обробки одягу.

Галена – у західних слов'ян вид верхнього одягу, зшитий із декількох прямих смужок білого кошлатого сукна; позаду висів великий чотирикутний комір, який у негоду одягали на голову.

Гамелан – яванський національний оркестр, який складається з десятків і сотень ударних інструментів.

Гедан – переносні намети з грубошерстих тканин.

Генезис – походження, виникнення; процес утворення та становлення явища, що розвивається.

Генотип – спадкова основа організму.

Геноцид – винищення окремих груп населення чи етносів із расових, релігійних, націоналістичних чи інших мотивів.

Герменевтика – тлумачення культурних текстів, серед яких можуть бути не тільки писемні джерела, але й будь-які предмети та явища культури.

Гета – у японців високі дерев'яні сандалі на високих підборах.

Гетто – частина міста, відведена для поселення євреїв; означення району міста, у якому селяться певні етнічні меншини, які нерідко дискримінуються чи відчувають соціальний дискомфорт в іноетнічному оточенні.

Гламочко коло – сербські танці, які виконуються без музичного чи пісенного акомпанементу; супроводом слугує ритм ніг танцюристів і передзвін прикрас.

Голбце – у росіян дощатий настил біля печі, на якому спали дорослі.

Горниця – другий поверх російської “ізби” (у деяких районах так називалася чиста половина “ізби”, літня частина житла).

Господарсько-культурні типи – історично сформовані комплекси господарства й культури етносів, які проживають у схожих природно-географічних умовах і перебувають приблизно на однаковому рівні свого господарсько-культурного та соціально-політичного розвитку.

Грешневик – у росіян валяний із коричневої шерсті капелюх у вигляді ковпака-валянка без полів.

Гунь – у сербів коротка куртка з рукавами.

Гуру – в Індії духовний вчитель родини.

Гювеч – у болгар баранина, тушкована з овочами (горошком, картоплею, свіжою паприкою й зеленою квасолею).

Дал – мовою хінді бобові страви.

Дарбазі – це кам'яні, інколи декілька заглиблені в землю оселі з дерев'яним, східчастим перекриттям, яке зовні засипалося землею, представлені на Закавказзі.

Дарума – у японців ляльки з насупленими бровами й порожніми очними ямками.

Дворишча – у білорусів сімейна громада.

Деетнізація – процес втрати народом чи його окремими представниками своїх етнічних рис; розпочинається з втрати рідної мови, далі національної самосвідомості та етнічної ідентифікації.

Дезінтеграція – розпад цілого на складові частини.

Депортація – насильницьке переселення груп населення чи, навіть, цілих районів із їх етнічної Батьківщини чи територій тривалого проживання.

Десегрегація – скасування, усунення сегрегації, відмова від політики, яка розділяє населення за расовими ознаками.

Джердан – у хорватів весільний фартух із монет.

Дзори – у японців солом'яні чи з очерету сандалі.

Діаспора – частина народу, що проживає поза країною свого походження.

Дискримінація – обмеження чи позбавлення прав певної категорії громадян за ознаками расової чи національної належності, за ознакою статі, релігійними чи політичними переконаннями та інше.

Додола – так у сербів називали дівчину з вінком на голові, яка брала участь в обряді викликання дощу.

Дожинки – свято підбивання підсумків збору врожаю і праці на землі.

Долама – у сербів та хорватів довгий каптан із темного або білого сукна.

Долікефали – люди, у яких відношення ширини голови до її довжини в процентах (“показник голови”) менш ніж 75,9.

Долма – у вірмен м'ясний фарш із рисом та зеленню, загорнутих у виноградне листя.

Домачин – у сербів глава великої патріархальної сім'ї задруги.

Дхарма – в індуїзмі релігійні звичаї, приписи, обряди, образ життя, що приписувалися кожній людині залежно від її соціального становища.

Дхоті – індійська чоловіча пов'язка білого або жовтуватого кольору, якою обгортають стегна, а один кінець протягують між ногами й затикають за пояс.

Духовна культура – включає традиційні звичаї, обряди, свята, релігію, вірування, фольклор, музику, танці, прикладне мистецтво та інше.

Дюлгери – у болгар майстри з будівництва осель (столяри, каменярі, штукатурки, покрівельники).

Екзогамія – традиційна заборона вступати в шлюбні стосунки чоловікам і жінкам певних людських спільнот (роду, фратрії, племені, общини, касти та інше).

Елек – у сербів коротка пишна безрукавка із сукна, оксамиту або сатину.

Еліта – провідна частина суспільства, творці науки, культури, представники політичної системи, ділових кіл.

Еміграція – виїзд громадян за межі своєї країни.

Ендогамія – традиційна вимога укладати шлюби всередині певної людської спільноті (племені, сільської общини, касти, конфесійної групи).

Епікантус – шкіряна плівка, яка закриває сльозаву залозу в монголоїдів.

Етикет – це сукупність правил поведінки, обмеження, які стосуються зовнішнього ставлення до людей (стосунки з оточенням, форми звертання і привітання, поведінка в громадських місцях, манери й одяг та інше).

Етнікос – постійна основа, яка характерна для всіх частин етносу.

Етнічна група – переселенська група вихідців з етносу за межами своєї етнічної території, має громадянство країни проживання, не займає панівного становища в суспільстві й виявляє взаємну солідарність для збереження свого етнічного обличчя.

Етнічна ідентифікація – віднесення себе до певної етнічної спільноти.

Етнічна дисперсизація – процес відокремлення від етносу окремих його частин, котрі не набули властивостей самостійних етносів, а залишилися чи стали субетносами й етнографічними групами.

Етнічна консолідація – об'єднання чи навіть злиття споріднених і етнокультурно близьких етнічних спільнот в один етнос.

Етнічна ментальність – сформовані під час етнічних процесів особливості психічного складу, традиційного світогляду, світовідчуття й світосприймання членів етнічних спільнот.

Етнічна меншина – частина етносу, яка відокремлена від основного етнічного масиву й проживає в іншомовному оточенні.

Етнічна парціація – процес поділу єдиного етносу на кілька частин, кожна з яких, набуваючи власної етнічності, майже не ототожнює себе зі своїм етнічним предком.

Етнічна самосвідомість – спричинений міжпоколінними зв'язками, вихованням, традиціями, історико-культурною, політичною та ідеологічною

орієнтацією акт свідомого вибору, вкорінення етнофора в історію, культуру, внутрішній світ і душу рідного етносу, усвідомлення ним етнічних інтересів, дій, мотивів, думок і можливостей.

Етнічна свідомість – масова форма суспільної свідомості, розуміння необхідності існування етносу як цілісності, усвідомлення членами етнічної спільноти єдності свого походження, історичної долі та культурно-побутових традицій, своєї відмінності від інших етносів, переконання в існуванні особливої крові власного етносу.

Етнічна сепарація – процес відокремлення від етносу якоїсь його частини, що згодом може розвинути в окремий етнос.

Етнічна спільнота – будь-яка спільнота, що складається на певній території з людей, які перебувають між собою в реальних міжпоколінних і соціально-економічних зв'язках, розмовляють однією мовою, зберігають культурно-побутові традиції, передають їх своїм нащадкам і усвідомлюють себе окремою спільнотою.

Етнічні процеси – різноманітні етнокультурні, етносоціальні та етнополітичні зміни рис, властивостей і подоби етнічних спільнот упродовж їх існування.

Етнічні стереотипи – культурно-побутові стандарти, штампи й поведінкові навички, що, передаючись міжпоколінними зв'язками, у процесі етногенезу та адаптації до навколишнього середовища сформували неповторне обличчя етносів; схематичні програми поведінки, типові для етносів.

Етнічні традиції – комплекси, сукупності усталених способів господарювання, форм матеріальної й духовної культури, суспільного життя й побуту етносів, що передаються від покоління до покоління в майже незмінному вигляді.

Етнічний характер – цілісна структура властивостей психіки, що відрізняє один етнос від іншого.

Етнічність – складна система сформованих на історичній і генетичній основі властивостей людини й етносів, що проявляються в мові, культурі, ментальності та стереотипах; сукупність характерних культурних рис етносів.

Етногенез – уся сукупність соціально-культурних і біологічних процесів, що проявляються при функціонуванні етносів від початків виникнення (на основі раніше наявних компонентів) до складання обличчя етнічних спільнот та їх зникнення.

Етнографічна група – внутрішня територіальна складова етносу зі слабо розвиненою локальною самосвідомістю, прийнятою сусідами назвою, зрідка самоназвою та місцевими особливостями культури, побуту, говірок.

Етнографічні зони – історико-культурні, лінгвістичні чи адміністративно-географічні частини етнічних територій, у населення яких проявляється земельна (земляцька) солідарність та певні господарсько-культурні особливості.

Етнографічні райони – такі локальні етнографічні території в складі етнографічних зон, субетносів чи етнографічних груп, у населення яких проявляються місцеві культурно-побутові особливості.

Етніонім – назва етносу.

Етнос – 1) стійка міжпоколінна природно та історично сформована на певній території динамічна людська спільнота, що маючи самоназву (етніонім) й усвідомлюючи свою єдність, протиставляє себе всім іншим аналогічним утворенням і відрізняється від них стійкими й своєрідними рисами культури, способом життя, етнічними стереотипами;

2) позачасова, позатериторіальна, позадержавна спільнота людей, об'єднаних спільним походженням (реальним або міфічним), культурою (або деякими її елементами), мовою, історією (справжньою або вигаданою), традиціями й звичаями, самосвідомістю та етніонімом.

Етносоціальний організм – етноси, які мають спільну територію й характеризуються не тільки етнічною, а й соціально-економічною спільністю.

Етнофор – людина – носій властивостей етнічності своєї спільноти з минулого в майбутнє.

Етос – це система ідеалів, цінностей, що домінують у кожній конкретній культурі, і контролюють поведінку її членів.

Європоцентризм – ідеологічна концепція, згідно з якою провідна роль у розвитку сучасної цивілізації та культури належала Європі.

Жирандолі – у слов'ян прикраса, зроблена з зерен гороху, квасолі, соломи, паперу, пір'я, якою прикрашалися селянські будівлі.

Жлоб – на Вітебщині особлива різновидність батлейки, у якій поєднувалася сатирична лялькова панорама з рухливим театром тіней.

Жок – молдавський національний танець.

Жуз – політико-територіальне об'єднання різних казахських племен.

Жур – кисла юшка, яку роблять із борошна, заквашеного на воді.

Задруга – велика патріархальна сім'я в південних слов'ян.

Задушніци – дні поминання померлих у південних слов'ян, коли всі йдуть із вареною пшеницею на кладовище і влаштовують там поминальну трапезу.

Зубун – у сербів та хорватів куртки, які шують із білого, рідше – із синього або червоного сукна, без застібок, спереду – глибокий виріз.

Іглу – куполоподібне житло зі снігу в ескімосів.

Ідентичність – порівняно стійка, усвідомлена система уявлень індивіда про самого себе, що суб'єктивно уявляється як тотожність самому собі. Згідно з цією системою уявлень індивід відрізняє себе від зовнішнього світу та інших людей.

Ідолопоклонство – у релігії – наділення неживих предметів (зображень божества) надприродною силою, перетворення їх в об'єкт бездумного поклоніння.

Ізба – селянський зрубний дім у росіян.

Ікебана – мистецтво аранжування квітів.

Іммігрант – іноземець, який оселився в якійсь країні на постійне проживання.

Ініціації – звичаї та обряди, пов'язані з переходом молоді до груп дорослих чоловіків і жінок.

Інтеграція – об'єднання в ціле розділених частин.

Історико-етнографічна область – територія, у населення якої спільність історичної долі, соціально-економічного й політичного розвитку та взаємовпливи спричинили формування подібних чи однакових культурно-побутових стереотипів.

Історико-етнографічна провінція (або регіон) – територіально велика група історико-етнографічних областей, у населення яких проявляються певні спільні етнокультурні риси в господарстві, матеріальній і духовній культурі та суспільному житті.

Історична пам'ять народу – важливий компонент духовної культури етносу, що дозволяє підтримувати неперервність етнічної еволюції та передавати її наступним поколінням.

Історичні спільноти – людські спільноти, що відзначаються стійкістю та протяжністю існування хоча б в одну історичну епоху.

Іфгар – розговіння в мусульман.

Йохор – бурятський національний танець.

Кабаніца або чуга – верхній одяг у словаків, який виготовляється із суцільного куска сукна чорного, білого чи коричневого кольору, спереду розрізається, у плечах перегинають, а біля горла стягують шнурком.

Кабат або кітлік – у білорусок корсет, який зазвичай мав вигляд короткої безрукавки, яка щільно схоплювала стан і робила фігуру показною та жіночою.

Кабала – течія в юдаїзмі.

Кабулеті – шийна болгарська прикраса з жовтого металевого сплаву, що складається з нанизаних на тасьму заокруглених опуклих пластинок із підвісками у вигляді ажурного листя.

Кагал – єврейське громадське самоврядування.

Каймак – молочна страва в південних слов'ян, на кшталт соусу, що має різкий пікантний смак і жовтий колір.

Кайн – полотнище тканини у яванців, яке обертали навколо тіла.

Калатуха – у білорусів рідка юшка зі збовтаного у воді житнього, ячмінного, пшеничного борошна.

Калим – викуп за наречену в окремих етносів (переважно мусульман).

Калпак – у болгар хутряна овчина шапка циліндричної форми.

Калумет – люлька миру в індіанців.

Камлання – своєрідний стан, у який приводить себе шаман, нібито вступаючи в безпосереднє спілкування з духами – захисниками й помічниками шамана в боротьбі з хворобами, голодом, пропажами та іншими нещастями.

Кампулла – родова община в ацтеків.

Канібалізм – людоджерство.

Каное – видовбаний легкий берестяний човен в індіанців.

Каррі – в Індії приправа з бобових, картоплі або овочів із пряностями.

Карроборі – священні обряди австралійських аборигенів, що являють собою синтез ритуальних танків, пантоміми, живопису на тілі та пластики.

Каррос – вид плаща або накидки зі шкіри тварин (лева, пантер, леопардів, шакалів), яку носили народи банту хутром до тіла.

Касіки – в індіанців пуебло спеціально обрані два розпорядники, які керували всіма роботами в общині, як і релігійними обрядами.

Каста – ендогамна (замкнена) суспільна група, об'єднана успадкованими від предків заняттями й уявленнями про спільне походження, яка охороняє свою відособленість, станові чи групові інтереси.

Катакана – японське письмо, знаки якого походять від складових частин китайських ієрогліфів.

Катібі – розстібний оксамитовий хутряний одяг, який носили жінки-грузинки.

Катун або **планіна** – гірські пасовища в південних слов'ян.

Качина – дух предків в індіанців пуебло.

Кашпарек – ляльковий герой у чехів.

Кашрут – спеціальні правила приготування, вживання й збереження харчових продуктів у євреїв.

Каяк – шкіряний човен в ескімосів, чукчів, коряків.

Квеврі – у грузинів великі глечики для вистигання вина.

Кегіла – єврейська територіальна громада.

Кецалькоатль (“Пернатий Змій”) – бог тольтеків, любитель та вчитель мистецтв, релігії.

Кимбангізм – синкретична релігія, у результаті поєднання католицизму з традиційними африканськими віруваннями, виник на початку ХХ ст.

Кираджийство – у болгар візницький промисел.

Китки – у болгар букети квітів, прикрашені монетами й червоною шерстю, що мали магичний зміст (охороняли шлюбну пару).

Китлик – головний убір лужичанок. Це – чорний очіпок із накрохмаленого полотна, який зав'язувався під підборіддям.

Кишта – у болгар кімната з каміном.

Ківа – святилища індіанців пуебло.

Кілт – чоловіча спідниця в клітинку, яку носять ірландці, шотландці.

Кімоно – традиційний японський одяг у вигляді халату, підперезаний поясом.

Кіпа (ярмулка) – головний убір у вигляді маленької шапочки, яку носять євреї.

Кіпу – вузликоче письмо стародавніх інків, що являло собою різнобарвні шнурочки із зав'язаними на них вузликами.

Клан – назва роду, племені чи патронімії, члени яких мали ім'я предків.

Кнедлики – у чехів пиріжки з прісного чи кислого тіста, які начиняють сливами, ягодами, повидлом, м'ясом, картоплею і варять у солоній воді.

Кокошник – жіночий головний убір північних губерній Росії.

Колиба – дерев'яна хатина пастухів на високогірних пасовищах.

Колоніалізм – політичне, економічне та духовне поневолення країн, як правило менш розвинутих у соціально-економічному плані.

Компліментарність – відчуття підсвідомої симпатії, що визначає поділ на “своїх” і “чужих”.

Конвергенція – сходження, зближення.

Конічний чум – будинок народів Сибіру, кістяк якого складався із 30–50 жердин, покритих оленячими шкурами (влітку – лубом).

Консолідація – вид об'єднавчих етнічних процесів.

Конформізм – пристосування, пасивне прийняття наявного порядку речей, панівних думок та інше.

Корида – театралізований бій із биками в Іспанії та Португалії.

Космополітизм – ідеологія заперечення патріотизму й державного суверенітету етносів, обстоювання необхідності утворення національних об'єднань, обстоювання лозунгу “людина – громадянин світу” та ін.

Косovorотка – коротка, до колін широка сорочка з прямим, частіше косим розрізом коміра, справа або зліва, яку росіяни носили поверх штанів.

Кочування – рухливі форми господарської діяльності та способу життя, що пов'язані з неосілим господарсько-культурними типами.

Кошерна їжа – в юдеїв дозволена їжа; *трефна* – недозволена.

Кошуля – широка сорочка південних слов'ян.

Крааль – обгороджений простір у поселеннях народів Південної Африки, в якому будинки розташовані по колу, а внутрішня площа використовується як загорода для худоби.

Креоли – етнорасові групи нащадків європейських колонізаторів, які народилися в іспанських, португальських та інших європейських колоніях.

Кринолін – конструкція у вигляді широкої спідниці на гнучких металевих обручах, з'єднаних один з одним стрічками.

Кріс – суд ромів.

Крпце – легкі шкіряні гостроносі туфлі на ремінцях, які носять південнослов'янські чоловіки й жінки.

Ксенофобія – вороже ставлення до іноземців, до всього чужого – мови, стилю життя, мислення й таке інше.

Ктуба – у євреїв шлюбний контракт.

Кубельок – одяг типу незшитої спереду сукні, був характерним для донських козачок і частково для козачок Північного Кавказу.

Кувада – обрядова симуляція батьком акту народження дитини для відкритої демонстрації своїх прав на неї.

Кузенний шлюб – шлюб між двоюрідними братами й сестрами.

Куча – у південних слов'ян житлова кімната, яка виступала одночасно й кухнею, і їдальнею, і робочою кімнатою, і місцем проведення дозвілля для сім'ї.

Кули – в албанців житлові кам'яні вежі (квадратні або прямокутні в плані), які відігравали й оборонну функцію.

Культ – зовнішній вияв поклоніння божеству; сукупність релігійних обрядів, свят, молитов, заклинань, ритуалів, звичаїв.

Культура – сукупність усіх матеріальних і духовних цінностей створених працею й творчістю людей.

Культурний релятивізм – утвердження рівності всіх культур, відмова від виділення систем культурних цінностей.

Кунацька – спеціальне помешкання для гостей у кавказьких народів.

Куфія – чоловічий головний убір в арабів, що складається зі спеціальної хустки.

Кяризи – система водозбірних галерей, по яких виходять на поверхню ґрунтові води.

Левірат – шлюбний звичай, за яким вдовиця повинна (чи мала право) одружитися із братом свого померлого чоловіка.

Личаки – у росіян взуття косоного плетіння з лика або берести.

Лінідж – частина роду, створена близькими родичами, які виводили себе від реального, а не міфічного предка.

Лобола – шлюбний договір у народів Африки, у якому вказувався викуп батькам нареченої за дівчину, кількість землі, майна, речей, що давали молодим близькі родичі сторін.

Лонджи – у бірманців не зшивана спідниця, яка спереду на талії зав'язується вузлом.

Лубок – у росіян примітивна гравюра, розписана від руки із написаним пояснювальним текстом.

Магеркі – у білорусів чоловічі повстяні без полів або з полями різної висоти головні убори, які тісно прилягали до основи.

Магія – загальна назва обрядів, в основі яких лежить віра в надзвичайну дію людини на предмет природи, тварин та інших людей.

Май – це тонка ялинка, очищена від кори, прикрашена строкатими стрічками, хустками, квітами. Хлопці ставлять май перед будинком своєї коханої.

Макінтош – чоловічий чи жіночий непромокальний плащ, носили в Англії.

Малиця – верхній одяг з оленячих шкір, який одягали хутром всередину.

Мамалига – у молдаван кукурудзяна каша.

Мана – невидима священна й таємна надприродна сила, що проявляється в щоденних справах і вчинках людини.

Манани – у киргизів племінна знать.

Маргінали – етнічно дезорієнтовані, розгублені, спустошені й деетнізовані люди, котрі не інтегровані в жоден з етносів.

Мартениці – у болгар вироби з червоних (здоров'я) і білих (довголіття) ниток у вигляді пензликів, кульок, фігурок, які приколюють до грудей, носять на шиї або на правій руці, а дівчата – ще й вплітають у косу.

Масова культура – культура повсякденного життя, призначена для засвоєння масовою свідомістю.

Матеріальна культура – охоплює знаряддя праці, поселення, будинки, хатне начиння, інтер'єр, екстер'єр, одяг, прикраси, їжу та інше.

Матріархат – термін, яким визначають панівне становище жінки в сім'ї та суспільстві.

Матрилійність – визначення спорідненості за материнською лінією.

Матрилокальність – поселення подружжя в сім'ї чи роді дружини.

Матріфіліація – визначення спорідненості за матір'ю.

Маунди – штучно насипані земляні кургани, в яких хоронили індіанських вождів.

Махали – окремі групи будинків у південних слов'ян, розташовані на невеликій відстані один від одного, з яких складалося село.

Махаяна – широкий шлях порятунку в буддизмі.

Маца – у євреїв пісний коржик, який вживали під час свята Песах.

Менора – у євреїв семисвічник – символ свята, який запалюють на Хануку.

Менталітет – порівняно цілісна сукупність думок, вірувань, які створюють картину світу та зміцнюють єдність культурної традиції.

Метиси – нащадки від міжрасових шлюбів. В Америці метисами називають нащадків від змішаних шлюбів між європеїдами та індіанцями.

Миква – у євреїв жіноча ритуальна лазня.

Міграція населення – переміщення населення, зміна його місця проживання.

Міждневиця – осіннє сербське свято, коли, збираючи урожай, незначну його частку залишали на полі або в саду як запорука майбутнього багатого врожаю.

Міжетнічна інтеграція – процес політичного, економічного та культурно-побутового зближення етносів і формування територіально-державних, міждержавних чи міжетнічних багатокультурних і багатомовних спільнот, у яких не відбувається зміни етнічної свідомості та етнічної самоідентифікації.

Мінарет – у мусульман вежа, звідки муедзин закликає людей на молитву.

Мінестроне – італійський суп, який готується із семи інгредієнтів – семи типів овочів, семи типів м'яса й семи видів приправ, що за легендою символізують сім чеснот кардинала.

Міта – податки індіанців імперії інків, які виражалися в громадських роботах.

Міф – оповідь, яка передає уявлення давніх народів про походження світу, явищ природи, про богів та легендарних героїв.

Міцвот – 613 заповідей, які містяться в Торі, й повинні дотримуватися юдеї.

Моба – у південних слов'ян колективна добровільна допомога.

Мокасини – в індіанців м'яке взуття, пошите зі шматочків шкіри.

Моногамія – одношлюбність.

Монотеїзм – єдинобожжя, релігія, що визнає лише одного бога.

Моцарела – в італійців м'який волокнистий сир із молока буйволиць.

Мулати – нащадки від змішаних шлюбів європеїдів із неграми.

Мутафчіство – у болгар обробка козиної шерсті й вироблення з неї грубих тканин (займалися чоловіки).

Намаз – щоденна п'ятиразова молитва в мусульман.

Наметкі – у білорусок рушникові дівочі та жіночі головні убори.

Народ – соціально-політичний та геополітичний термін, яким позначають громадян однієї країни незалежно від їх етнічної належності.

Народність – лексично похідний термін від поняття “народ“, народний – належить до певного народу.

Нарти – сани (були легкі й вантажні), запряжені 2–4–5 оленями.

Нативіті – у католиків маленькі порцелянові, дерев'яні статуетки, що зображують Христа, Діву Марію, Святого Йосифа, волхвів та інше.

Натуралізація – процес вживання іммігрантами в нове, іншомовне оточення, засвоєння ним нових форм спілкування, культури, правил співіснування.

Науатль – мова ацтеків, на якій говорили всі народи Мексиканської долини.

Націоналізм – природне й відкрите демонстрування, обстоювання та захист етносами своєї самобутності, устремління до державно-політичної незалежності, патріотизм.

Національна ідея – масові чи індивідуальні елітарні етнічні ідеї, настанови, програми, устремління, що спричиняють економічний, соціальний, політичний і духовний розвиток етносу, його національних форм буття та самостійну соціально-історичну творчість, прагнення етносу до ідеального влаштування свого соціально-культурного й поліпшення життя.

Національна культура – система етнокультурних і соціальних вартостей, символів, інтересів, сподівань, що співзвучні сучасним національним інтересам і настроям етносів.

Національна ментальність – специфічна соціальна, політична, ідеологічна та побутова практика населення країни, способи сприймання й розуміння ним зовнішніх і внутрішніх обставин свого життя.

Національна меншина (національна група) – частина національної спільноти (нації), яка перебуває поза межами своєї етнічної чи державно-політичної території.

Національна свідомість – усвідомлення людьми своєї причетності до етносу, ідеологічний рівень етнічної свідомості, що на перший план висуває боротьбу за свої національні права, історичні традиції, свою державу, мову, культуру, засуджує зрадництво, вмотивовує політичні й військові дії національними інтересами та потребами.

Національність – термін для означення належності людини чи групи людей до певної етнічної спільноти.

Нація – особливий стан розвитку етносу, пов'язаний із творенням державності, національно-державних символів, атрибутів, національної свідомості й культури.

Нестинарство – у болгар ритуальні танці босоногим по гарячому вугіллі.

Нецке – у японців мініатюрні фігурки зі слонової кістки, дерева, які слугували брелоком, з допомогою якого до поясу кріпилися дрібні предмети.

Нікаб – головний убір у мусульманок чорного кольору, що повністю закриває обличчя та волосся й залишає лише проріз для очей.

Німаг – звичай в евенків, за яким м'ясо вбитого звіра розподілялося між усіма господарствами стійбища.

Ногавиці – сукняні штани, які носили чоловіки взимку.

Ном – солом'яний чи бамбуковий широкополий конічний капелюх.

Обі – у японок широкий пояс, який зав'язувався на спині у вигляді крил метелика, або подушки.

Обрус – словацький незшитий одяг, що складається з двох кусків полотна, складений трикутником і перекинутий через плече.

Община – первісна форма соціально-територіальної організації людей, що виникає на основі родинних зв'язків.

Овачіра – ірокезька материнська родова община.

Огртач – у сербів шкіряний плащ.

Ойкумена – сукупність тих областей земної кулі, що заселені людьми.

Октлі – в ацтеків алкогольний напій, який готувався із соку агави.

Олонхо – якутський богатирський епос, який виконується співцями.

Ондоль – у корейців система опалення, що проходить під підлогою із вмазаними в піч котлами.

Онгопи – це зображення духів або душі предків у бурятів, які представлялися у вигляді людських фігур, намальованих на матерії, дощечках, а інколи й на скелях.

Опанджак – у болгар плащ, зроблений з овечої або козиної шерсті у вигляді широкої до п'ят накидки з капюшоном.

Опанки – у сербів шкіряне взуття типу мокасинів із вузькими завернутими вверх носками, яке раніше робили з необробленої шкіри, а пізніше – з дубленої.

Оригамі – у японців мистецтво виготовлення паперових фігур.

Ослони – у росіян нерухомі лавки з перекидною спинкою.

Падуки – індійські сандалі, які робилися з дерева по стопі людини; потім у дерев'яну основу вставлявся кілочок, на який спиралися при ходьбі.

Палови – у білорусів хліб із житньої муки, у яку до половини додавали ячмінне, гречане або пшеничне чи горохове борошно.

Пан – в індійців листок бетелю, у який замотують вапно, горіх арикової пальми, кардамон та інше. Його кладуть у рот і жувають.

Пантеїзм – релігійно-філософське вчення, яке ототожнює бога з природою й розглядає природу як втілення божества.

Панунт (у кхмерів **сампот**) – це широкий шматок полотна, яким обгортали стегна, а потім пропускали поміж ногами так, що утворювалися не зшивні штани.

Папуче – чоловіче словацьке взуття, зв'язане з грубої шерсті, висотою до литок.

Паранджа – одяг мусульманських жінок у вигляді довгого широкого халата з фальшивими рукавами, що вкривав тіло з голови до ніг і прикривав обличчя волоссяною сіткою.

Парениця – копчений словацький сир із довгих стрічок.

Паркі – у чехів копчені сосиски, які подаються разом із солодкою гірчицею.

Парга – у чехів весільний вінець. Це були обручі або громіздкий циліндричний убір, обтягнуті намистом і бісером із численними стрічками позаду.

Пасіонарність – генетично успадкована поведінкова активність, що проявляється в устремлінні індивіда до мети, його здатність до наднапруги й жертвності заради досягнення мети.

Паста – назва макаронних виробів в італійців.

Патоллі – гра в ацтеків, що нагадує нарди.

Патріархат – термін, яким визначають панівне становище чоловіка в суспільстві й сім'ї.

Патрилійність – визначення спорідненості за чоловічою лінією.

Патрилокальність – поселення подружжя в сім'ї чи роді батька.

Патрун – у чорногорців господар – власник човнів та рибацьких снастей.

Пейси – у чоловіків-євреїв пасма волосся на скронях.

Підклет – нижній поверх російської “ізви“, який використовувався в господарських цілях.

Пігмеї – умовне позначення низькорослих етносів Центральної Африки.

Піми – у народів Сибіру хутряне взуття.

Піта – у болгар обрядовий хліб, який акумулював у собі результат поєднання землі й води, і символізував продовження людського роду.

Піца – в італійців форма з тіста у вигляді тарілки, наповнена різною начинкою, зазвичай це сир, помідори, зелень.

Планіна – у південних слов'ян літні гірські пасовища, де побудовані спеціальні житла для пастухів і загони для тварин.

Плем'я – одна з давніх форм етнічної спільності, яка складалася з родів.

Побут – загальний уклад виробничого, сімейного й громадського життя, сукупність способів задоволення матеріальних і духовних потреб людей.

Позаймиця – у південних слов'ян участь декількох осіб у виконанні робіт для одного з них.

Полаті – у росіян дощатий настил під стелею між піччю й протилежною стіною, на якому спали діти.

Полента – різновидність кукурудзяної каші.

Полігамія – багатошлюбність як у вигляді багатоженства, так і багатомужжя.

Полігінія – багатоженство.

Політеїзм – багатобожжя, поклоніння багатьом богам.

Політнімі – назва всіх громадян будь-якої держави, усього населення певного адміністративного регіону, похідна від назви держави або регіону; вказує

на політичну приналежність людей без урахування їх етнічної, соціальної та будь-якої іншої ідентичності, наприклад, нігерійці, американці, росіяни, китайці.

Полка – довгий кусок матерії 3–3,5 м, яким словаки покривали голову й тулуб. У ній носили дітей на спині чи на руках.

Поньова – шерстяна в клітинку спідниця східних слов'ян.

Пончо – плащ індіанців Південної Америки у вигляді чотирикутного шматка тканини з вирізом посередині для голови.

Популяція – генетична ендегамна спільнота людей, у середині якої шлюби укладаються значно частіше, ніж за її межами.

Порти – у росіян чоловічі неширокі штани, які шили зі смугастої чи білої тканини, у холодний час – із домотканого сукна.

Потlach – вид обміну, святкова роздача гостям матеріальних скарбів господаря.

Поршні – у росіян примітивне взуття, зшите з одного або двох шматків шкіри й закріплене на нозі протягнутими в прорізі ремінцями або мотузками.

Почтека – в ацтеків купці.

Прасати – невеликі цегляні та кам'яні святилища з багатоярусними баштами, прикрашені барельєфами з рослинним та тваринним орнаментом.

Прерії – великі рівнинні степові простори Північної Америки.

Причаліце – сербські лірично-епічні пісні.

Прогнатизм – виступ усього обличчя чи зубного відділу верхньої щелепи.

Проміскуїтет – передбачувана стадія неупорядкованих статевих відносин у первісному суспільстві, який був попередником шлюбу та сім'ї.

Пршут – у чорногорців копчена свинина або телятина.

Публікація – у католиків оголошення про вінчання, яке виконувалося за тиждень до весілля в церкві під час недільної служби або в понеділок.

Пудж – в індусів обряд вшанування богів.

Пуебло – поселення індіанців Північної Америки.

Пунш – пряний, зігрівальний напій, колись готували з п'яти компонентів.

Пурік – працездатний чоловік в імперії інків.

Путунхуа – пекінський діалект китайської мови.

Пшиселки (Помор'я, Мазовія, Підляшшя) – поселення, що виникли шляхом дроблення одновірних селищ дрібної шляхти.

Раввін (рабин) – голова юдейської релігійної громади.

Равіолі – в італійців невеликі квадратні пельмені з гострою начинкою із м'яса або сиру, приправлені томатним соусом.

Раката – у мусульман приблизна послідовність молитовного повторювального циклу.

Ракія – сливова горілка.

Раси – пов'язані спільністю походження стійкі біологічно та історично сформовані на певних територіях групи людей, які характеризуються проявами певної сукупності спадкових зовнішніх фізичних (морфологічних і фізіологічних) ознак (будова тіла, колір шкіри, очей, волосся, форма голови та інше).

Расизм – ідеологія та суспільна психологія, сутністю яких є уявлення про біологічну перевагу чи, навпаки, неповноцінність окремих расових груп.

Релігія – система поглядів, світосприймання й світовідчуття, що передають віру людини в існування Бога та мають зовнішні прояви в поведінці, побуті.

Ритуал – церемонія, дійство здебільшого релігійного призначення, що має символічний характер; забезпечує згуртованість суспільства, відвертає конфлікти та нейтралізує агресивність.

Рід – кровноспоріднена група людей, пов'язана єдиним походженням за материнською чи батьківською лініями.

Ризото – в італійців рисове блюдо, яке готують із рибою, гарбузом, сосискам та іншими продуктами.

Ровдуга – замша з оленьчої або лосиної шкіри, з якої виготовляли одяг.

Русалії – у південних слов'ян архаїчний обряд, який виконують чоловіки.

Ручениця – у болгар ритуальний танець, який виконувала свекруха перед шлюбною парою, осипаючи молодих зерном.

Сабантуй – у башкирів і татар традиційне свято плуга.

Сабо – черевики на дерев'яних підшвах; видовбані з дерева черевики.

Саке – рисова японська горілка, яку п'ють у підігрітому стані.

Сакральний – священний, що відноситься до релігійного культу та ритуалу.

Сальвар-каміз – це вбрання, яке носять жінки Індії та Пакистану, і складається з трьох частин: сальвару (шаровари), камізу або куртки (туніка чи сорочка до коліна або навіть довше) й накидки.

Саман – висушена на повітрі цегла, виготовлена із суміші глини, піску та соломи.

Самбо – у Латинській Америці нащадки від шлюбів між індіанцями й неграми.

Самовіли – у південних слов'ян надприродні істоти.

Самоідентифікація – соціально-психологічний процес, що являє собою усвідомлення соціальною групою своєї тотожності (єдності всіх членів на основі будь-яких ознак), а окремим індивідом – своєї належності до певної групи.

Самосвідомість – індивідуально-психологічний та соціально-психологічний процес усвідомлення людиною чи соціальною групою своїх якостей, положення в системі суспільних відносин, інтересів, ідеалів, цінностей.

Сап'ян – тонка, м'яка фарбована козяча або овеча шкіра.

Сарі – в індійців жіноче довге, з нарядною кольоровою стрічкою по краях полотнище, яким обгортають тіло справа наліво від грудей до щиколоток.

Саронг – у народів Індонезії, Філіппін прямокутний, зшитий із боків кусок матерії з отвором для голови.

Сасімі – у японців сира риба, нарізана кусочками.

Саті – обряд в Індії, за яким вдова піддавала себе добровільному спаленню на погребальному вогнищі разом із тілом чоловіка.

Сахем – ірокезький родовий старійшина.

Сая – розстібний болгарський одяг із короткими чи довгими рукавами й глибоким вирізом на грудях.

Светец – у болгар день святого захисника, спільного для групи сімей.

Севдалінки – сербські ліричні любовні пісні.

Сегрегація – примусовий поділ населення на групи за певними соціальними ознаками, найчастіше за расовими та етнічними; вид расової дискримінації.

Селамлук – у боснійців чоловіча частина будинку.

Сепаратист – соціально-політичні та ідеологічні спрямування групи людей до відокремлення однієї частини держави від іншої.

Сепарація – відокремлення; в етнології – віддалення від етносу порівняно невеликої частини, яка з часом стає самостійним етносом.

Символ – предмет, дія, які слугують для умовного позначення будь-якого образу, поняття, ідеї.

Синагога – місце молитовних зібрань у євреїв.

Сілаві – у сербів шкіряні паски, з особливими відділами для носіння зброї й гаманця.

Сім'я – це об'єднання, що ґрунтується на шлюбі або кровній спорідненості людей, зв'язаних духовно, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю.

Скансени – комплекси стародавніх споруд самотньої архітектури Польщі, які утворюють музеї просто неба й знаходяться під охороною держави.

Скватер – колоніст, що займав вільну, необроблену ділянку землі в час колонізації США, Канади, Австралії, Нової Зеландії, а в Австралії – скотар, що орендує для своїх стад необроблені ділянки землі.

Слонки (у Верхній Лужиці), **мазниці** (у Нижній Лужиці) – “охоронці шлюбної пари” (це хрещені матері, які постійно перебували біля молодих).

Соба – у сербів житлова кімната, в якій зазвичай приймали гостей; взимку вона слугувала спальнею для сім’ї жонатого сина.

Собіна – у росіян жіноче майно: придане невісток і одержане ними від батьків майно – усе це вважалося їхнім особистим.

Совик – верхній одяг з оленьчих шкір, який одягали хутром зовні.

Сорока – тип південноросійського жіночого головного убору, який складався зі зшитого з полотна, ущільненої прядивом або берестом твердої налобної частини, що одягався безпосередньо на волосся.

Сорорат – звичай, за яким чоловік вступає у шлюб із кількома рідними чи двоюрідними сестрами.

Софра – у болгар низький круглий стіл, за яким їла сім’я.

Соціалізація – процес становлення особистості шляхом усвідомлення індивідом основного набору духовних цінностей, які виробило людство.

Спорран – шкіряна сумка, яка висить на вузькому ремінці, що охоплюють стегна чоловіка. Носять шотландці та ірландці.

Спрег – у південних слов’ян об’єднання худоби й сільськогосподарського реманенту для почергового виконання робіт.

Стереотипи – усталена система стандартів, культурно-побутових традицій і поведінкових звичок, що передаються між поколіннями одного народу.

Стеатопігія – у бушменів великі жирові відкладення на сідницях.

Стопан – у македонців домашні духи-покровителі.

Струка – у чорногорців шерстяний вид пледа, носять чоловіки й жінки.

Ступи – культові споруди, де зберігаються буддійські реліквії.

Субетнос – внутрішня територіальна частина етносу, яка вирізняється певною культурно-побутовою специфікою, самоназвою.

Суверенітет – повна незалежність країни, нації, народу в галузі внутрішньої та зовнішньої політики.

Сумнітан – духовна рушниця у вигляді дерев’яної трубки, з якої силою легень видувався дротик або легка стріла, наконечники котрих змащували сильнодіючою отрутою.

Суші – у японців рисові кульки з риби й приправ.

Сябриня – у білорусів різновид громадських традицій, який полягав у товаришуванні в якому-небудь виді роботи.

Табі – японські шарпетки з окремим відділом для великого пальця на зразок рукавички.

Табу – особливі релігійні, моральні, етичні, соціальні та інші заборони на предмети, дії, обряди, слова, думки та інше, порушення яких, за віруваннями, спричиняє нещастя, хвороби й смерть, що посилаються богами й духами.

Такля – в інків двометрова дерев’яна жердина з упором для ноги.

Талісман – предмет, який нібито приносить щастя й удачу.

Талмуд – зібрання релігійних трактатів, у яких закріплено ідеологічні, культові та релігійно-правові уявлення юдаїзму феодального періоду.

Тамале – конвертики з товченого маїсу, начинені різними інгредієнтами.

Тамтам – африканський барабан.

Танах – у євреїв збірка релігійних книг.

Тандир – керамічна піч у формі великого глечика.

Танка – вид японського неримованого вірша (5 рядків, 31 склад).

Тапа – м'яка матерія, виготовлена з вимоченої й потовченої кори дерева.

Таратор – болгарський холодний літній суп із розведеного квасного молока з дрібно нарізаними огірками, натертими горіхами й часником.

Татамі – у японців солом'яні мати площею два на два метри, якими покривали підлогу.

Темаскаль – в ацтеків лазня – прямокутна з плоским дахом або кругла з напівсферичним дахом будівля.

Теночки – етнонім ацтеків.

Територія етнічна – ареал, у межах якого живуть групи людей, що належать до того чи іншого етносу та відтворюють у його межах свою культуру.

Титульний етнос – народ, що дав назву тому чи іншому національно-державному утворенню.

Тіка або **тілак** – пляма червоного або іншого кольору, яку ставлять індійські жінки на лобі між бровами.

Тіпі – гостроконечний індіанський чум, покритий шкірами бізонів.

Тканиця – у сербів узорні паски, які носять і чоловіки й жінки.

Тольдо – намет індіанців пампи, що мав задню довгу спільну стіну, спільний дах, а житло сімейних пар відокремлювалося одне від одного завісами зі шкур.

Томагавк – в індіанців бойова метална сокира.

Тонір – глиняна піч із широкими боковими стінками й вузьким отвором.

Топонім – назва місцевості, яка переноситься на її населення незалежно від його етнічної належності.

Тора – або ще П'ятикнижжя Мойсея, у євреїв священна книга.

Торбаси – м'які чоботи з оленьої шкіри хутром назовні в індіанців Північної Америки.

Торбеші – частина македонців, які сповідують іслам.

Тортильї – в ацтеків тонкі круглі прісні коржі з маїсового борошна.

Тотемізм – віра в надприродний зв'язок родової групи людей із представниками тваринного чи рослинного світу, предметами чи явищами природи, віра в те, що ці представники, явища чи предмети є предками їхніх родів.

Точіві – чеський танець, який вийшов із колових; характерним тут є кружляння пари на місці, виконання ними імпровізацій, поєднання танцю з піснею.

Традиція – комплекс господарських і культурно-побутових надбань (звичаїв і обрядів, норм поведінки й поглядів та інше), що набули сталої форми й майже в незмінному вигляді передаються з покоління в покоління.

Трайбалізм – у народів Африки психологія та ідеологія етнічної відокремленості та винятковості.

Тріада – китайська мафія.

Тужбаліце – у сербів голосіння патріотично-героїчного й сімейно-побутового змісту.

Тукуль – круглий будинок із конічним дахом, вкритий соломою. Поширений серед народів Північно-Східної Африки.

Тфіла – єврейська молитва, яка здійснюється три рази на день.

Тюря – у білорусів юшка з кусків хліба, різних хлібних залишків, сухарів, яка в пісні дні складала основу їжі бідняків.

Укаль – в арабів шерстяний шнурок з вузлом обв'язаний навколо куфії.

Фахверк – каркасна техніка забудови будинків у народів Західної Європи.

Фенотип – сукупність усіх ознак та якостей організму, що сформувалися в процесі його індивідуального розвитку.

Фетишизм – поклоніння неживим предметам, що нібито мають надприродну силу, здатну допомогти чи зашкодити людині.

Філа (надсім'я) – це група мов, спорідненість яких всередині більш відокремлена, ніж у мовній сім'ї.

Філактерії, або тефиллин – дві чорні коробочки, у яких були тексти Тори; чоловіки-іудеї одягали їх на лоб і ліву руку перед вранішньою молитвою.

Хадж – паломництво мусульман до святих місць.

Хакама – у японців довгі, широкі як шаровари штани.

Ханчип – корейське письмо.

Хасидизм – течія в юдаїзмі.

Хіджаб – традиційна хустка мусульманок.

Хімара – у мусульманок накидка з прорізом для обличчя, яка закриває волосся, вуха й плечі та доходять до талії.

Хінаяна – вузький шлях порятунку в буддизмі.

Хірагана – японське складове письмо, яке містить 48 знаків.

Хоку – вид японського неримованого вірша (3 рядки, 17 складів).

Хоро – у південних слов'ян коловий танець.

Храненчество – звичай у південних слов'ян, коли бездітне подружжя всиновлювало хлопчика близьких родичів. Всиновлений приймав прізвище й славу своїх названих батьків, а водночас – усі права та обов'язки сина.

Хуацяо – клани китайців-емігрантів, які мешкають за кордоном.

Цадики – у євреїв-хасидів поводити (праведники).

Цуху – коротка куртка з білої шерсті, яку носять польські чоловіки, просто накинувши на плечі й зав'язавши на шії ремінцями.

Чадра – довге покривало в мусульманок, що закриває все тіло з голови до п'ят.

Чапаті – у народів Індії коржі з різних зернових (бобових).

Чегедек – довга безрукавка з розрізом спереду, яку одягали заміжні алтайки та бурятки поверх шуби.

Чинампа – плавучі сади ацтеків, створені із засипаних землею гілок, які були на спеціальних плотках прямо на озері Тескоко.

Чифтлік – села-фортеці, які виникли в період турецького панування в деяких районах Сербії та Болгарії.

Чолі – в індійців коротка кофточка з вузькими рукавами, яка доповнює сарі.

Чорба – болгарський суп із квасолі, а також з овочів, грибів, риби, м'яса.

Чорний іслам – синкретичне поєднання ісламу з традиційними африканськими віруваннями.

Чоха – у грузинів верхній розстібний при талії одяг типу черкески.

Шабат – у євреїв щотижневе свято (субота).

Шаманізм – рання форма релігії, що ґрунтується на переконанні, що шаман, перебуваючи в стані ритуального екстазу, спілкується з духами та з їх допомогою лікує чи передбачає майбутнє.

Шервані – щільний однобортний сюртук зі стоячим коміром, який одягають індійські державні службовці.

Шлюб – історично зумовлена, санкціонована та регульована суспільством форма взаємин між чоловіком і жінкою, що визначає їхні права та обов'язки по відношенню один до одного й до дітей.

Шовінізм – великодержавно-імперська ідеологія та практика поневолення, гноблення, переслідування і цькування інших етносів.

Якудза – японська мафія.

Яранга – житло чукчів і коряків, кістяк якого будувався із жердин різної довжини й складався з двох частин: нижньої циліндричної та верхньої конічної.

Яса – у бурятів поділ громади на роди та кості, які об'єднували кровних родичів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Аверкиев Ю.П.* Индейцы Северной Америки / Ю.П. Аверкиев. – М.: Наука, 1974. – 350 с.
- Алексеев Е.А.* Кеты. Историко-этнографические очерки / Е.А. Алексеев. – Л.: Наука, 1967. – 266 с.
- Алхазова Н.Д.* В Королевстве, где говорят по-английски: Обычаи, традиции, праздники: / Н.Д. Алхазова. – Кишинев: Штиинца, 1989. – 224 с.
- Альбедиль М.Ф.* Забытая цивилизация в долине Инда / М.Ф. Альбедиль. – СПб.: Наука, 1991. – 177 с.
- Анохин Г.И.* и др. Брак у народов Северной и Северо-Западной Европы / Г.И. Анохин и др. – М.: Наука, 1990. – 176 с.
- Арутюнов С.А.* Япония: народ и культура / С.А. Арутюнов. – М.: Директ-Медиа, 2014. – 65 с.
- Асоян Б.Р.* Все еще удивительная Африка / Б.Р. Асоян. – М.: Мысль, 1987. – 176 с.
- Ацтеки: империя крови и величия (Исчезнувшие цивилизации) / Пер. с англ. О. Перфильев. – М.: Терра, 1997. – 168 с.
- Байбурин А.К.* Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / А.К. Байбурин. – Л.: Наука, 1983. – 188 с.
- Байбурин А.К., Топорков А.Л.* У истоков этикета: этнографические очерки / А.К. Байбурин, А.Л. Топорков – Л.: Наука, 1990. – 165 с.
- Бакленд Р.* Цыгане. Тайны жизни и традиции / Р. Бакленд. – М.: ФАИР ПРЕСС, 2003. – 118 с.
- Беккер де Д.* Гейши. История, традиции, тайны / Д. де Беккер. – М.: Центрполиграф, 2013. – 318 с.
- Беловинский Л.В.* История русской материальной культуры / Л.В. Беловинский. – М.: Вузовская книга, 2003. – 424 с.
- Берёзкин Ю.Б.* Инки: исторический опыт империй / Ю.Б. Берёзкин. – Л.: Наука, 1991. – 232 с.
- Берндт Р.М., Берндт К.Х.* Мир первых австралийцев / Р.М. Берндт, К.Х. Берндт. – М.: Наука, 1981. – 260 с.
- Бернштам Т.А.* Молодежь в обрядовой жизни русской общины XIX – начала XX в. / Т.А. Бернштам. – Л.: Наука, 1988. – 280 с.
- Бибикова О.П.* Арабы. Историко-этнографические очерки / О.П. Бибикова. – М.: АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2008. – 444 с.
- Бларамберг И.* Кавказская рукопись. (Историческое и этнографическое описание народов Северного Кавказа) / И. Бларамберг – Ставрополь, 1992. – 239 с.
- Богучарский Е.* Мусульманский этикет / Е. Богучарский. – М.: Рипол Классик, 2010. – 272 с.
- Боден Л.* Инки. Быт, религия, культура / Л. Боден. – М.: Центрполиграф, 2004. – 256 с.
- Бокарнус С.Э.* Обрядность и ассимиляционные процессы у серболужичан / С.Э. Бокарнус // Этносы и этнические процессы. – М., 1991. – С. 262 – 269
- Брак у народов Центральной и Юго-Восточной Европы / Под ред. Ю.В. Иванова и др. – М.: Наука, 1988. – 235 с.
- Брак у народов Западной и Южной Европы / Под ред. Ю.В. Иванова и др. – М.: Наука, 1989. – 248 с.
- Брэй У.* Ацтеки. Быт, религия, культура / У. Брэй – М.: Центрполиграф, 2005. – 240 с.
- Бромлей Ю.В.* Современные проблемы этнографии (Очерки теории и истории) / Ю.В. Бромлей. – М.: Наука, 1988. – 390 с.
- Бромлей Ю.В., Марков Г.Е.* Этнография: Учебник / Ю.В. Бромлей, Г.Е. Марков. – М.: Высшая школа, 1982. – 320 с.
- Бутинов Н.А.* Папуасы Новой Гвинеи / Н.А. Бутинов. – М.: Наука, 1968. – 252 с.

- Вамбери Г.** Очерки жизни и нравов Востока / Г. Вамбери. – СПб.: В. Ковалевский, 1876. – 320 с.
- Варзар І.М.** Політична етнологія як наука / І.М. Варзар. – К.:Школяр, 1994. – 221 с.
- Василевич Г.М.** Эвенки / Г.М. Василевич. – Л.: Наука, 1969. – 305 с.
- Вейс Г.** История культуры народов мира / Г. Вейс. – М.: Эксмо, 2005. – 144 с.
- Викторова Л.П.** Монголы / Л.П. Викторова. – М.: Наука, 1980. – 224 с.
- Власова М.Н.** Русские суеверия: Энциклопедический словарь / М.Н. Власова. – СПб.: Азбука, 2000. – 670 с.
- Волощук Г.А., Ничипоренко А.В.** Особенности кухни народов мира / Г.А. Волощук, А.В. Ничипоренко. – К.: Рэклама, 1990. – 126 с.
- Гадло А.** Этнография народов Средней Азии и Закавказья: традиционная культура: Учебное пособие / А. Гадло. – СПб, 1998. – 436 с.
- Галич М.** История доколумбовых цивилизаций / М. Галич.–М.:Мысль,1991. – 410 с.
- Гольдман Е.Е.** Дурной глаз. Книга об обычаях и суевериях народов мира / Е.Е. Гольдман. – М.: Прометей, 1991. – 245 с.
- Громько Л.А.** Маски и скульптуры Тропической Африки / Л.А. Громько. – М.: Искусство, 1979. – 350 с.
- Громов Г.Г.** Методика полевых этнографических исследований / Г.Г. Громов. – М.: Изд-во МГУ, 1967. – 108 с.
- Григорьева Т.П.** Япония: путь сердца / Т.П. Григорьева.–М.:Альфа-М,2008. – 392 с.
- Гуляев В.И.** Древние Майя: Загадки погибшей цивилизации / В.И. Гуляев. – М.: Знание, 1983. – 176 с.
- Гура А.В.** Брак и свадьба в славянской народной культуре: Семантика и символика / А.В. Гура. – М.: Изд-во “Индрик“, 2012. – 936 с.
- Гусева Н.Г.** Индия: тысячелетие и современность / Н.Г. Гусева. – М.: Наука, 1971. – 144 с.
- Гусева Н.Г.** Эти поразительные индийцы / Н.Г. Гусева. – М.: АСТ: “Астрель“, 2007. – 480 с.
- Данн Ч.** Традиционная Япония. Быт, религия, культура / Ч. Данн. – М.: Центрполиграф, 2006. – 222 с.
- Джанибеков У.Д.** Эхо... По следам легенды о золотой домбре (об истории и этнографии казахского народа) / У.Д. Джанибеков. – Алма-Ата: Онер, 1990. – 303 с.
- Долин А., Попов Г.** Кэмпо – традиция воинских искусств / А. Долин, Г. Попов. – М.: Наука, 1990. – 429 с.
- Древние цивилизации /** Под общей ред. Г.М. Бонград-Левина. – М.: Мысль, 1982. – 479 с.
- Друц Е.А., Гесслер А.Н.** Цыгане: Очерки / Е.А. Друц, А.Н. Гесслер. – М.:Советский писатель,1990. – 336 с.
- Дубович І.** Країнознавчий словник-довідник / І. Дубович. – Львів: Вид. Львівського ун-ту ім. І. Франка, 2002. – 586 с.
- Еремеев Д.Е.** Ислам: образ жизни и стиль мышления / Д.Е. Еремеев – М.: Политиздат, 1990. – 288 с.
- Жуковская Н.Л.** Кочевники Монголии: Культура. Традиции. Символика: Учеб. пособие / Н.Л. Жуковская; Рос. акад. наук. Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – М.: Восточная литература, 2002. – 246 с.
- Завьялова О.И.** Токио и токийцы: будни, выходные, праздники / О.И. Завьялова. – М.: Наука, 1990. – 152 с.
- Затерянный мир майя (Исчезнувшие цивилизации) /** Пер. с англ. Н.Усовой. – М.: ТЕРРА, 1997. – 168 с.
- Збигнев Л.С.** Секс в культурах мира /Л.С. Збигнев. – М.: Мысль, 1991. – 255 с.
- Зеленин Д.К.** Восточнославянская этнография / Д.К. Зеленин. – М.: Наука, 1991. – 522 с.

- Инки. Владыки золота и наследники славы (Исчезнувшие цивилизации) / Пер. с англ. Л. Каневский. – М.: Терра, 1997. – 168 с.
- Иорданский В.Б.** Звери, люди, боги. Очерки африканской мифологии / В.Б. Иорданский. – М.: Наука, 1991. – 319 с.
- Итс Р.Ф.** Введение в этнографию / Р.Ф. Итс. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1991. – 168 с.
- Искусство в еврейской традиции. – Иерусалим, 1989. – 202 с.
- Историография этнографического изучения народов СССР и зарубежных стран: Сб.ст. / Отв. ред. Г.Е. Марков – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 199 с.
- Историко-этнографический атлас Сибири / Под ред. М.Г. Левина и Л.П. Потапова. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – 498 с.
- Карлов В.В.** Этнокультурные процессы новейшего времени / В.В. Карлов. – М.: ИЭА, 1995. – 219 с.
- Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев / АН СССР. Ин-т этнографии / Отв. ред. С.А. Токарев. – М.: Наука, 1983. – 221 с.
- Календарные обычаи и обряды народов Передней Азии: Годовой цикл / Отв. ред.: Р.Ш. Джарылгасинова, М.В. Крюков. – М.: Наука, 1989. – 336 с.
- Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии: Годовой цикл / Отв. ред. Р.Ш. Джарылгасинова, М.В. Крюков. – М.: Наука, 1989. – 360 с.
- Календарные обычаи и обряды народов Юго-Восточной Азии: Годовой цикл / Отв. ред. Р.Ш. Джарылгасинова, М.В. Крюков. – М.: Наука, 1993. – 364 с.
- Капица Ф.С.** Славянские традиционные верования, праздники и ритуалы: Справочник / Ф.С. Капица. – 3-е изд. – М.: Флинта-Наука, 2001. – 215 с.
- Кейзер Р.** Тайны жрецов майя и ацтеков: Предсказания на тысячелетия: Пер. с англ. / Р. Кейзер. – М.: Вече, 1997. – 541 с.
- Кенделл Э.** Инки. Быт, религия, культура / Э. Кенделл. – М.: Центрполиграф, 2005. – 250 с.
- Кинжалов Р.В.** Культура древних майя / Р.В. Кинжалов. – М.: Наука, 1983. – 364 с.
- Кинжалов Р.В.** Орел, кецаль и крест. Очерки о культуре Месоамерики / Р.В. Кинжалов – СПб.: Наука, 1991. – 187 с.
- Киссе А.И.** Возрождение болгар Украины / А.И. Киссе. – Одесса, Изд-во “Optimum”, 2006. – 288 с.
- Кислюк К.В., Кучер О.М.** Релігієзнавство / К.В. Кислюк, О.М. Кучер. – 3-е вид., перероб. і доп. – К.: Кондор, 2004. – 646 с.
- Кнорозов Ю.В.** Иероглифические рукописи майя / Ю.В. Кнорозов. – Л.: Наука, 1975. – 272 с.
- Ко М.** Майя. Исчезнувшая цивилизация: легенды и факты / М. Ко. – М.: Центрполиграф, 2010. – 237 с.
- Ковалев Н.И., Куткина М.Н., Карцева Н.Я.** Русская кухня / Н.И. Ковалев, М.Н. Куткина, Н.Я. Карцева. – М.: Деловая литература, 2000. – 520 с.
- Козлова К.И.** Очерки этнической истории марийского народа / К.И. Козлова. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – 342 с.
- Короткова М.В.** Путешествие в историю русского быта / М.В. Короткова. – М.: Дрофа, 2006. – 256 с.
- Корочанцев В.А.** Африка под покровом обычая / В.А. Корочанцев. – М.: Наука, 1978. – 287 с.
- Корочанцев В.А.** Бой тамтамов будит мечту (о народах Западной и Центральной Африки) / В.А. Корочанцев. – М.: Мысль, 1987. – 270 с.
- Костюм народов Средней Азии: Историко-этнографические очерки / Отв. ред. О.А. Сухарева; АН СССР. Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – М.: Наука, 1979. – 240 с.

- Країни і народи: Азія, Африка, Америка, Австралія / Під ред. Л.О. Багрова. – К., 2002.
- Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней / Отв. ред. Г.Г. Литаврин. – М.: Наука, 1987. – 558 с.
- Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней / Отв. ред. А.Х. Клеванский. – М.: Наука, 1988. – 576 с.
- Краткая история Польши: С древнейших времен до наших дней / Отв. ред. В.А. Дьяков. – М.: Наука, 1993. – 528 с.
- Криворучко А.П.** Культура повседневности народов арабских стран: учебное пособие / А.П. Криворучко. – М.: МГЛУ, 2012. – 266 с.
- Крюков Н.Д.** Система родства китайцев / Н.Д. Крюков. – М.: Наука, 1972. – 333 с.
- Кудрявцев М.К.** Община и каста в Индостане / М.К. Кудрявцев. – М.: Наука, 1971. – 284 с.
- Кузеев Р.Г.** Происхождение башкирского народа / Р.Г. Кузеев. – М.: Наука, 1974. – 576 с.
- Кузьминцев Б.А.** Тайна жрецов майя / Б.А. Кузьминцев. – М.: Молодая гвардия, 1975. – 252 с.
- Кулик С.Ф.** Черный феникс: Африканские сафари / С.Ф. Кулик. – М.: Мысль, 1988. – 512 с.
- Культура и быт народов Америки / Отв. ред. Л.П. Потапов. – Л.: Наука, 1967. – 307 с.
- Культура и быт народов Зарубежной Европы. Этнографическое исследование / Отв. ред. С.А. Токарев. – М.: Наука, 1967. – 256 с.
- Культура и быт народов стран Тихого и Индийского океанов / Отв. ред. Р.Ф. Итс. – М.-Л., 1966. – 423 с.
- Культура и искусство Индии и стран Дальнего Востока. – Л.: Аврора, 1975. – 136 с.
- Лаврентьева Л.С., Смирнов Ю.И.** Культура русского народа / Л.С. Лаврентьева, Ю.И. Смирнов. – СПб.: Паритет, 2004. – 448 с.
- Латышев И.А.** Семейная жизнь японцев / И.А. Латышев. – М.: Наука, 1985. – 290 с.
- Лащук Л.П.** Формирование народности коми / Л.П. Лащук. – М.: Наука, 1972. – 356 с.
- Лэнг Д.** Грузины. Хранители святынь / Д. Лэнг. – М.: Центрполиграф, 2008. – 456 с.
- Лёве М.** Китай династии Хань. Быт, религия, культура / М. Лёве. – М.: Центрполиграф, 2005. – 224 с.
- Львова Э.С.** Этнография Африки / Э.С. Львова. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 246 с.
- Львова Э.С.** Культура народов Тропической Африки вчера и сегодня. Взаимодействие культур и тенденции развития / Э.С. Львова. – М.: Логос, 1996. – 231 с.
- Льюис Р.** Османская Турция. Быт, религия, культура / Р. Льюис. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 240 с.
- Мазьер Ф.** Загадочный остров Пасхи / Ф. Мазьер. – М.: Наука, 1970. – 144 с.
- Малые народы Южной Азии / Отв. ред. М.К. Кудрявцев. – М.: Наука, 1978. – 245 с.
- Малые народы Индокитая. – М.: Наука, 1983. – 184 с.
- Малые народы Индонезии, Малайзии и Филиппин. – М.: Наука, 1982. – 255 с.
- Маркарьян С.Б., Молодякова Э.В.** Праздники в Японии: обычаи, обряды, социальные функции / С.Б. Маркарьян, Э.В. Молодякова. – М.: Наука, 1990. 248 с.
- Марков Г.Е., Пименов В.В.** Этнология: Учебник для высших учеб. заведений / Г.Е. Марков, В.В. Пименов. – М.: Наука, 1994. – 383 с.
- Марченко О.М.** Етнографія слов'янських народів. Курс лекцій для студ. вищих навч. закладів: Навч. посібник / О.М. Марченко. – Кіровоград: ПОЛІМЕД-Сервіс, 2009. – 236 с.
- Марченко О.М.** Загальна етнографія. Курс лекцій для студ. вищих навч. закладів: Навч. посібник / О.М. Марченко. – Друге вид., пер. і доп. – Кіровоград: ПОЛІМЕД-Сервіс, 2010. – 301 с.

- Маслова Г.С.** Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX – начала XX вв. / Г.С. Маслова. – М.: Наука, 1984. – 216 с.
- Мельников М.Н.** Васюганье: путь в никуда? / М.Н. Мельников. – Новосибирск: Новосибирское книжное изд-во, 1989. – 191 с.
- Мерцалова М.Н.** Костюм разных времен и народов / М.Н. Мерцалова. – Т. 1 – 4. – М., 1993 – 2000.
- Миклухо-Маклай М.М.** Серед дикунів Нової Гвінеї /М.М. Миклухо-Маклай. – К.: Молодь, 1961. – 327 с.
- Мириманов В.Б.** Искусство Тропической Африки / В.Б. Мириманов. – М.: Искусство, 1986. – 312 с.
- Мифы, культура, обряды народов Зарубежной Азии: Сб. – М.: Наука, 1986. – 256 с.
- Морган Л.Г.** Лига ходеносауны или ирокезов /Л.Г. Морган. – М.:Наука,1983.–301 с.
- На земле сингалов и тамиллов (о Шри Ланке) / И. Сучков, Кумаран Велупиллаи – М., 1992. – 192 с.
- Народы Австралии и Океании / Под ред С.А. Токарева, С.П. Толстова. – М., 1956. – 852 с.
- Народы Америки / Отв. ред. С.А. Токарев. – М.: изд. АН СССР, 1959. – 684 с.
- Народы Африки. Этнографические очерки / Под редакцией Д.А. Ольдерогге, И.И. Потехина. – М.: изд. АН СССР, 1954. – 732 с.
- Народы Восточной Азии / Под ред. Н.Н. Чебоксарова и др. – М.: изд. АН СССР, 1965. – 1028 с.
- Народы Европейской части СССР / Под ред В. А. Александрова. – М.: Наука, 1964. – Т.1. – 984 с.
- Народы Европейской части СССР / Под ред С.П. Толстова. – М.: Наука, 1965. – Т.2. – 948 с.
- Народы Зарубежной Европы: В 2-х т. / Ред. С.А. Токарев, Н.Н. Чебоксаров – М.: Наука, 1964. – Т.1. – 999 с.; М.: Наука, 1965. – Т.2. – 639 с.
- Народы мира. Энциклопедический словарь / Под ред. Ю.В. Бромлея. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – 640 с.
- Народы и религии мира / Гл. ред. В.А. Тишков. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 928 с.
- Народы мира. Народы Южной Азии / Под ред. Н.Р. Гусевой. – М.:Изд-во АН СССР, 1990. – 930 с.
- Народы мира. Юго-Восточная Азия / Под ред А.А. Губера и др. – М. Изд-во АН СССР, 1964. – 760 с.
- Народы Передней Азии / Под ред. Н.А. Кисалкова, А.И. Першица. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 640 с.
- Народы Поволжья и Приуралья: Историко-этнографические очерки. – М.: Изд-во АН СССР, 1985. – 307 с.
- Нельга О.В.** Теорія етносу / О.В. Нельга. – К.: “Тандем“, 1997. – 368 с.
- Непомнящий Н.Н.** Остров Пасхи /Н.Н. Непомнящий. – М.: Вече, 2005. – 256 с.
- Нерсесов Я.Н.** Тайны Нового света. От древних цивилизаций до Колумба / Я.Н. Нерсесов. – М.: Вече,2006. – 320 с.
- Образ Білорусі в історіографії та історичній пам'яті українців. Колективна монографія / Керів. автор. кол. та ред. В.В. Масненко. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2015. – 200 с.
- Овчинников В.** Ветка сакуры: Рассказ о том, что за люди японцы / В. Овчинников.– М.: Молодая гвардия, 1988. – 222 с.
- Овчинников В.** Два лица Востока / В. Овчинников. – М.: АСТ, 2013. – 352 с.
- Овчинников В.** Сакура и дуб /В. Овчинников. – М.: АСТ, 2014. – 608 с.
- Ольденбург С.Ф.** Культура Индии / С.Ф. Ольденбург. – М.: Наука, 1991. – 277 с.
- Островська Г.Й.** Кухні народів світу. Курс лекцій /Г.Й. Островська. – Тернопіль, 2018. – 162 с.

- Пандей Р.Б.** Древнеиндийские домашние обряды /Р.Б. Пандей. – М.: Высшая школа, 1990. – 319 с.
- Патлем Э.** Восемь лет среди пигмеев / Э. Патлем. – М.: Мысль, 1961. – 184 с.
- Пилипенко М.Ф.** Этнография Белоруссии: Учебное пособие / М.Ф. Пилипенко. – Минск: Высшая школа, 1981. – 192 с.
- Полікарпов В.С.** Лекції з історії світової культури / В.С. Полікарпов. – К.: Знання, 2006. – 359 с.
- Поляков С.П.** Историческая этнография Средней Азии и Казахстана / С.П. Поляков. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 172 с.
- Потапов Л.П.** Алтайский шаманизм / Л.П. Потапов. – Л.: Наука, 1991. – 321 с.
- Прасол А.** От Эдо до Токио. Культура, быт и нравы Японии эпохи Токугава /А. Прасол. – М.: Астрель: CORPUS, 2012. – 174 с.
- Пронников В.А., Ладанов И.Д.** Японцы (этнопсихологические очерки) / В.А. Пронников, И.Д. Ладанов. – М.: Наука, 1986. – 348 с.
- Прохорова О.Г., Холостова Е.И.** Семейведение: теория и практика: учебник для академического бакалавриата / О.Г. Прохорова, Е.И. Холостова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2015. – 379 с.
- Прошлое и настоящее Австралии и Океании. – М.: Наука, 1979. – 251 с.
- Пучков П.И.** Население Океании / П.И. Пучков. – М.: Наука, 1967. – 239 с.
- Пучков П.И.** Этническое развитие Австралии /П.И. Пучков.– М.:Наука,1983.–196 с.
- Романюк М.Ф.** Белорусская народная одежда / М.Ф. Романюк. – Минск: Изд-во “Беларусь“, 1981. – 161 с.
- Роус Ф.** Аборигены Австралии / Ф. Роус. – М.: Прогресс, 1989. – 320 с.
- Русская изба: Иллюстрированная энциклопедия: Внутреннее пространство избы. Мебель. Хозяйственная утварь / Автор-составитель Д.А. Баранов и др. – СПб.: Искусство-СПБ, 1999. – 374 с.
- Русские: история и этнография / Под ред. В.И. Власовой и В.А. Тишкова. – М.: АСТ: Олимп, 2008. – 751 с.
- Русский традиционный костюм: Иллюстрированная энциклопедия. – Автор-составитель Н. Соснина, И. Шангина. – СПб.: Искусство-СПБ, 1999. – 430 с.
- Сагалаев А.М.** Алтай в зеркале мифов / А.М. Сагалаев. – Новосибирск: Наука, 1992. – 176 с.
- Садохин А.П.** Этнология / А.П. Садохин. – Учебник для студ. высш. учеб. заведений. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Гардарики, 2006. – 287 с.
- Североамериканские индейцы. – М.: Наука, 1978. – 385 с.
- Сегеда С.П.** Антропология: Навч. посібник / С.П. Сегеда. – К.: Либідь, 2001. – 336 с.
- Семиряга М.И.** Лужичане / М.И. Семиряга. – М.,Л.:АН СССР, 1955. – 244 с.
- Семья у народов Америки. – М.: Наука, 1991. – 314 с.
- Смоляк А.В.** Этнические процессы у народов Амура и Сахалина / А.В. Смоляк. – М.: Наука, 1975. – 232 с.
- Смоляк А.В.** Традиционное хозяйство и материальная культура народов Нижнего Амура и Сахалина: этногенетический аспект / А.В. Смоляк. – М.: Наука, 1984. – 246 с.
- Снесарев А.Е.** Этнографическая Индия / А.Е. Снесарев. – М.: АН СССР, 1971. – 279 с.
- Социальная организация у народов Сибири: традиция и современность: Сб. ст. – СПб.: МАЭ РАН, 2017. – 312 с.
- Спешнев Н.А.** Китайцы. Особенности национальной психологии / Н.А. Спешнев. – М.: Центрполиграф, 2011. – 336 с.
- Стингл М.** Тайны индейских пирамид / М. Стингл.– М.: Прогресс, 1982. – 248 с.
- Стингл М.** Индейцы без томагавков / М. Стингл.– М.: Прогресс, 1984. – 454 с.
- Стингл М.** Приключения в Океании / М. Стингл. – М.: Правда, 1989. – 590 с.
- Стингл М.** Таинственная Полинезия / М. Стингл. – М.: Наука, 1991. – 223 с.

- Страны и народы. Республики Кавказа и Закавказья. – М.: Мысль, 1964. – 298 с.
- Страны и народы. Зарубежная Азия. Общий обзор. Юго-Западная Азия. – М.: Мысль, 1979. – 282 с.
- Страны и народы. Зарубежная Европа. Западная Европа. – М.: Мысль, 1979. – 379 с.
- Страны и народы. Африка. Западная и Центральная Африка – М.: Мысль, 1979. – 310 с.
- Страны и народы. Зарубежная Европа. Восточная Европа. – М.: Мысль, 1980. – 349 с.
- Страны и народы. Общий обзор. Северная Америка. – М.: Мысль, 1980. – 320 с.
- Страны и народы. Австралия и Океания. – М.: Мысль, 1981. – 290 с.
- Страны и народы. Восточная Азия. – М.: Мысль, 1981. – 337 с.
- Страны и народы. Зарубежная Европа. Общий обзор. Северная Европа. – М.: Мысль, 1981. – 276 с.
- Страны и народы. Общий обзор Латинской Америки. – М.: Мысль, 1981. – 340 с.
- Страны и народы. Общий обзор. Северная Африка. – М.: Мысль, 1982. – 350 с.
- Страны и народы. Зарубежная Азия. Восточная и Центральная Азия. – М.: Мысль, 1982. – 230 с.
- Страны и народы. Зарубежная Азия. Южная Азия. – М.: Мысль, 1982. – 265 с.
- Страны и народы. Южная Азия. – М.: Мысль, 1982. – 342 с.
- Страны и народы. Зарубежная Европа. Южная Европа. – М.: Мысль, 1983. – 367 с.
- Страны и народы. Южная Америка. – М.: Мысль, 1983. – 320 с.
- Страны и народы. Республики Прибалтики, Молдавии, Украина, Белоруссия. – М.: Мысль, 1984. – 335 с.
- Страны и народы. Зарубежная Европа. Южная Европа. – М.: Мысль, 1983. – 260 с.
- Сустель Ж.** Повседневная жизнь ацтеков накануне испанского завоевания / Ж. Сустель. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 287 с.
- Сустель Ж.** Ацтеки. Воинственные подданные Монтесумы / Ж. Сустель. – М.: Центрполиграф, 2010. – 248 с.
- Тавадов Г.Т.** Этнология. Учебник для вузов / Г.Т. Тавадов. – М.: Проект, 2002. – 352 с.
- Талалаж С., Талалаж Я.** Самые невероятные в мире – секс, ритуалы, обычаи / С. Талалаж, Я. Талалаж. – М.: Крон-Пресс, 1998. – 205 с.
- Татары Среднего Поволжья и Приуралья / Под ред. Н.И. Воробьева, Г.М. Хисамудинова. – М.: Наука, 1967. – 537 с.
- Тиводар М.П.** Этнологія: Навч. посібник / М.П. Тиводар. – Львів: Світ, 2004. – 624 с.
- Токарев С.А.** История зарубежной этнографии / С.А. Токарев. – М.: Высшая школа, 1978. – 352 с.
- Токарев С.А.** История русской этнографии / С.А. Токарев. – М.: Наука, 1966. – 453 с.
- Токарев С.А.** Основы этнографии / С.А. Токарев. – М.: Высшая школа, 1968. – 360 с.
- Токарев С.А.** Ранние формы религии / С.А. Токарев. – М.: Политиздат, 1990. – 622 с.
- Торукало В.П.** Нация: история и современность / В.П. Торукало. – М.: ИЭА РАН: ЦИМО, 1996. – 320 с.
- Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана / Отв. ред. Н.П. Лобачева, М.В. Сазонова – М.: Наука, 1989. – 276 с.
- Традиционное мировоззрение народов Передней Азии: Сб.ст. / Отв. ред. М.А. Родионов. – М.: Восточная литература, 1992. – 224 с.
- Уайт Д.М.** Индейцы Северной Америки: Быт, религия, культура / Д.М. Уайт. – М.: Центрполиграф, 2006. – 314 с.
- Уитлок Р.** Майя. Быт, религия, культура / Р. Уитлок. – М.: Центрполиграф, 2005. – 192 с.
- Файнберг Л.А.** Охотники американского Севера: Индейцы и эскимосы / Л.А. Файнберг. – М.: Наука, 1991. – 179 с.
- Федорова Л.Н.** Африканский танец: обычаи, традиции, ритуал / Л.Н. Федорова. – М.: Наука, 1960. – 324 с.
- Фокс К.** Наблюдая за англичанами. Скрытые правила поведения / К. Фокс. – М.: Рипол Классик, 2013. – 512 с.

- Фредерик Л.** Повседневная жизнь Японии в эпоху Мэйдзи / Л. Фредерик. – М.: Молодая гвардия, 2007. – 352 с.
- Хаген В.** Ацтеки, майя, инки. Великие царства древней Америки / В. Хаген. – М.: Центрполиграф, 2010. – 539 с.
- Хемминг Д.** Завоевание империи инков. Проклятие исчезнувшей цивилизации / Д. Хемминг. – М.: Центрполиграф, 2003. – 560 с.
- Хэммонд И.** Конкистадоры. История испанских завоеваний. XV – XVI вв. – М.: Центрполиграф, 2002. – 391 с.
- Ходжсон М.** История ислама: исламская цивилизация от рождения до наших дней / М. Ходжсон. – М.: Эксмо, 2013. – 1088 с.
- Хоптяр Ю.А.** Етнологія: Навч. посібник / Ю.А. Хоптяр. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2008. – 160 с.
- Хрящевська Л.М.** Загальна етнографія / Л.М. Хрящевська. – Миколаїв: Іліон, 2013. – 249 с.
- Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А.** Народы. Расы. Культуры / Н.Н. Чебоксаров, И.А. Чебоксарова – М.: Наука, 1985. – 272 с.
- Чешко С.В.** Этнология и социальная антропология: учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / С.В. Чешко. – М.: Издательский центр “Академия”, 2013. – 230 с.
- Шангина И.И.** Русский народ. Будни и праздники. Энциклопедия / И.И. Шангина. – СПб.: Азбука-классика, 2003. – 560 с.
- Шангина И.И.** Русский традиционный быт. Энциклопедический словарь / И.И. Шангина. – СПб.: Азбука-классика, 2003. – 688 с.
- Шляхов А.Л.** Китай и китайцы. Привычки. Загадки. Нюансы / А.Л. Шляхов. – М.: Астрель, 2012. – 352 с.
- Шпажников Г.А.** Религии стран Африки / Г.А. Шпажников. – М.: Наука, 1981. – 228 с.
- Эберхард В.** Китайские праздники / В. Эберхард. – М.: Наука, 1977. – 128 с.
- Эдвардс М.** Древняя Индия. Быт, религия, культура. – М.: Центрполиграф, 2005. – 224 с.
- Этнические и этносоциальные категории. Свод этнографических понятий и терминов / Отв. ред. В.И. Козлов. – М.: ИЭА РАН, 1995. – 216 с.
- Этнические меньшинства в зарубежной Европе. – М.: ИЭА РАН, 1997. – 328 с.
- Этнические процессы в странах зарубежной Европы / Ред.: О.А. Ганцкая, АН СССР. Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – М.: Наука, 1970. – 284 с.
- Этнические процессы в странах Юго-Восточной Азии. – М.: Наука, 1974. – 320 с.
- Этнические процессы в странах Южной Азии. – М.: Наука, 1976. – 345 с.
- Этнография восточных славян: очерки традиционной культуры / Отв. ред. К.В. Чистов. – М.: Наука, 1987. – 556 с.
- Этнография детства: Традиционные методы воспитания детей у народов Передней и Южной Азии. – М.: Наука, 1983. – 192 с.
- Этнография детства: Традиционные методы воспитания детей у народов Восточной и Юго-Восточной Азии. – М.: Наука, 1983. – 232 с.
- Этнография детства: Традиционные методы воспитания детей у народов Австралии, Океании и Индонезии. – М.: Наука, 1992. – 256 с.
- Этнография питания народов Зарубежной Азии: Опыт сравнительной типологии / Ред. С.А. Арутюнов. – М.: Наука, 1981. – 256 с.
- Этнологическая наука за рубежом: Проблемы, поиски, решения. – М.: Наука, 1991. – 189 с.
- Этнология (Этнография): учебник для бакалавров / Под ред. В.А. Козьмина, В.С. Бузина. – М.: Изд-во Юрайт, 2014. – 580 с.
- Этносоциальные аспекты изучения семьи у народов Зарубежной Европы. – М.: Наука, 1987. – 196 с.
- Юрій М.Ф.** Етнологія: навч. посібник / М.Ф. Юрій – К.: Дакор, 2006. – 360 с.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
ТЕМА 1. Теоретичні проблеми етнологічної науки.....	5
ТЕМА 2. Розвиток етнографічної науки. Сучасні етнічні процеси.....	24
ТЕМА 3. Класифікації народів світу.....	51
ТЕМА 4. Етнографічна характеристика народів Західної Європи.....	63
ТЕМА 5. Етнографічна характеристика неслов'янських народів Східної Європи.....	81
ТЕМА 6. Етнографічна характеристика росіян і білорусів.....	103
ТЕМА 7. Етнографічна характеристика західних слов'ян.....	138
ТЕМА 8. Етнографічна характеристика південних слов'ян.....	157
ТЕМА 9. Етнографічна характеристика народів Африки.....	187
ТЕМА 10. Етнографічна характеристика народів Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу.....	202
ТЕМА 11. Етнографічна характеристика народів Південної Азії.....	235
ТЕМА 12. Етнографічна характеристика народів Південно-Східної Азії...	254
ТЕМА 13. Етнографічна характеристика народів Східної Азії.....	267
ТЕМА 14. Етнографічна характеристика народів Північної Азії.....	287
ТЕМА 15. Господарсько-культурні типи доколумбової Америки.....	300
ТЕМА 16. Державні утворення Америки в доколумбову епоху.....	320
ТЕМА 17. Етнографічна характеристика народів Австралії та Океанії...	344
Словник етнографічних термінів.....	356
Список використаної літератури	374

О.М. Марченко

Етнологія народів світу

Навчальний посібник

для студентів гуманітарних факультетів і вищих навчальних закладів

ISBN 978-617-7365-15-9

Підписано до друку 10.07.2019 р.
Формат 60x84x16. Папір офсетний. Гарнітура Таймс.
Друк різнограф. Ум. друк. арк. 22,26. Наклад 100 прим.
Замовлення № 19/2127

Надруковано поліграфічною фірмою «**ПОЛІМЕД-Сервіс**»,
із матеріалів, наданих замовником.
25006, м. Кропивницький, вул. Гоголя, 95/46
Тел.: (0522) 32-25-62, 32-05-21
E-mail: polimed.kr@gmail.com

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 93
від 21.06.2000